Norman Davies

Historia

ISTORIA POLONIEI

Terenul de joacă al lui Dumnezeu

•

De la origini până în 1795

POLIROM

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Volum publicat cu sprijinul Bibliotecii Institutului Polonez din Bucureşti

BIBLIOTECA
INSTITUTULUI POLONEZ DIN BUCUREŞTI

Norman Davies, *God's Playground. A History of Poland.* Volume I: *The Origins to 1795*

© Norman Davies 2005
God's Playground. A History of Poland 2/E was originally published in English in 2005. This translation is published by arrangement with Oxford University Press.
God's Playground. A History of Poland, ediţia a II-a a fost publicată iniţial în limba engleză în 2005. Această traducere este publicată cu acordul Oxford University Press.

© 2014 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă: Bernardo Bellotto (cca 1721-1780), vedere asupra Varşoviei (1770, detaliu)

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

DAVIES, NORMAN

Istoria Poloniei: terenul de joacă al lui Dumnezeu / Norman Davies; trad. de Carmen Bartl. – Iaşi: Polirom, 2014

2 vol.

ISBN 978-973-46-4341-7

Vol. 1: *De la origini până în 1795* – Index.

ISBN: 978-973-46-4342-4

I. Bartl, Carmen (trad.)

94(438)

Printed in ROMANIA

Norman Davies

ISTORIA POLONIEI

Terenul de joacă al lui Dumnezeu

•

De la origini până în 1795

Traducere de Carmen Bartl

POLIROM
2014

NORMAN DAVIES, istoric, profesor în cadrul unor universităţi britanice de prestigiu, în prezent *visiting fellow* la Clare Hall, Cambridge University. Dintre volumele publicate menţionăm: *Europe: A History* (1996), *Rising '44: The Battle for Warsaw* (2003), *Europe at War, 1939-45: No Simple Victory* (2006) şi *Vanished Kingdoms* (2011). După 1989, Ministerul Educaţiei din Polonia a inclus *Istoria Poloniei* pe lista lecturilor obligatorii în învăţământul de stat.

Pentru DANIEL,
ca să cunoască şi să iubească ţara în care s-a născut
(dacă va dori)

Cuprins

Lista hărţilor şi diagramelor 9
Lista planşelor 11
Note despre planşe 13
Cronologie 17
Prefaţă la ediţia întâi 21

Partea I
INTRODUCERE. DE LA ORIGINI
PÂNĂ LA 1572

1. MILENIUL. O mie de ani de istorie (istoriografia) 31
2. *POLSKA*. Teritoriul polonez (geografia istorică) 51
3. PIASTII. Dinastia Polanilor (până în 1370) 80
4. CASA DE ANJOU. Legătura ungară (1370-1386) 113
5. JOGAILA. Uniunea lituaniană (1386-1572) 120

Partea a II-a
VIAŢA ŞI MOARTEA REPUBLICII POLONO-LITUANIENE
(1569-1795)

6. *ANTEMURALE*. Bastionul creştinătăţii (religia) 155
7. ŞLEAHTA. Paradisul nobilimii (societatea) 185
8. *HANDEL*. Comerţul cerealier polonez (economia) 228
9. *MIASTO*. Vicisitudinile vieţii urbane (oraşele) 257
10. *ANARCHIA*. Democraţia nobiliară (constituţia) 278
11. *SERENISSIMA*. Diplomaţia în Republica polono-lituaniană (afacerile externe) 317
12. VALOIS. Experimentul francez (1572-1575) 347
13. BÁTHORI. Învingătorul din Transilvania (1576-1586) 353
14. VASA. Legătura suedeză (1587-1668) 362
15. MICHAŁ. Candidatul austriac (1669-1673) 391
16. SOBIESKI. Spaima turcilor (1674-1696) 393
17. WETTIN. Epoca saxonă (1697-1763) 408
18. AGONIA. Sfârşitul protectoratului rus (1764-1795) 423

Note 449
Index 471

Lista hărţilor şi diagramelor

Hărţi

1. Principatele polone 30
2. Modificările teritoriale ale Poloniei 53
3. Preistorie poloneză:
   a. Perspectiva autohtonistă 64
   b. Perspectiva nonautohtonistă 64
4. Teritoriul primilor Piasti (secolele X-XI) 85
5. Perioada fragmentării (cca 1250) 89
6. Statul monastic al Ordinului Teuton (1230-1561) 101
7. Polonia în timpul domniei lui Cazimir cel Mare (1330-1370) 106
8. Teritoriile Casei de Anjou (cca 1380) 115
9. Teritoriile Jagiełłonilor (cca 1500) 139
10. Diocezele ecleziastice (secolul al XVII-lea) 163
11. Centre ale Reformei în Republica polono-lituaniană 169
12. Distribuţia proprietăţilor funciare în Regatul Prusiei (cca 1570):
    a. Palatinatul de Malbork 199
    b. Palatinatul de Chełmno 200
13. Comerţul de pe Vistula 230
14. *Owieczki* (Oiţele) - domeniul unui nobil (1797) 249
15. Oraşele încorporate ale Mazoviei 259
16. Varşovia - dezvoltarea oraşului până la 1800 268
17. Domeniul regilor Vasa (cca 1600) 366
18. Republica polono-lituaniană. Întinderea cea mai mare, 1634-1635 374
19. Potopul - invaziile din Uniunea statală polono-lituaniană, 1648-1667 386
20. Saxonia-Polonia (cca 1750) 410
21. Războaie internaţionale în secolul al XVIII-lea 413
22. Împărţirile Poloniei (1773-1795) 424

Diagrame

A. Scheme de periodizare a istoriei Poloniei 35
B. Polonia - structura fizică 60
C. Teritoriile ancestrale ale slavilor 66
D. Limbile slavone 70

E. Dinastia Piastilor (arbore genealogic) 82
F. Dinastia Jagiełłonă şi Dinastia Vasa (arbore genealogic) 137
G. Comunităţile religioase din Republica polono-lituaniană:
a) în 1660; b) în 1772 157
H. Stările sociale în Republica polono-lituaniană:
a) secolul al XVI-lea; b) în 1791 186
I. Grupuri sociale în secolul al XVI-lea:
a) conform capitaţiei din 1520; b) după veniturile impozitabile 187
J. Straturi economice în cadrul păturii nobiliare (*Szlachta*) 201
K. Instituţiile centrale ale *Rzeczpospolita* 281
L. Organele autonomiei evreieşti (cca 1550-1764) 369
M. Împărţirile Poloniei 431

Lista planşelor

Între pp. 288 şi 289

Planşa I. Avanpostul creştinătăţii latine
(*Stânga*) *Regina Poloniae* (*Regina Poloniei*), Madona neagră de la Częstochowa
(*Jos*) *Epitaful lui Jan z Ujazdu* (cca 1450)

Planşa II. Sfârşitul Jagiełłonilor
(*Sus*) J. Simmler, *Moartea Barbarei Radziwiłł* (1551)
(*Dreapta*) Anonim, *Anna Jagiełłonka* (1523-1596)

Planşa III. Slavă Domnului Dumnezeu
(*Sus*) Anonim, *Dumnezeu şi grâul să răsplătească*, comerţul cu cereale de pe Vistula
(*Stânga*) *Coroana Legii*, Cortina evreiască a Chivotului Legii de la Przedbórz

Planşa IV. Uniunea popoarelor libere
J. Matejko, *Uniunea de la Lublin* (1569)
B. Bellotto (Canaletto), *Alegerea regelui la Wola* (1764)

Planşa V. O putere de la răsărit
J. Matejko, *Ştefan Báthori la porţile oraşului Pskov* (1581)
Solia lui Gniński la Poarta Otomană (1677) (miniatură)

Planşa VI. Paradisul nobililor
(*Dreapta*) Anonim, *Sebastian Lubomirski, 1536-1613*
(*Dreapta îndepărtată*) Anonim, *Katarzyna Ostrogska, née Lubomirska*

Planşa VII. Monarhii unei republici
(*Dreapta*) L. de Silvestre, *August al II-lea cel Puternic* (1670-1733)
(*Dreapta îndepărtată*) M. Bacciarelli, *Stanislav August în roba de încoronare* (1764)

Planşa VIII. Rezistenţă şi disperare
J. Chełmoński, *Cazimir Pułaski la Częstochowa* (1771)
J. Matejko, *Rejtan* (1773)

Note despre planşe

Volumul I

Planşa I — Madona neagră de la Częstochowa, cel mai venerat simbol al catolicismului polonez, are probabil origine bizantină, fiind adusă la mănăstirea din Jasna Góra (întemeiată în 1382) în ultima parte a secolului al XIV-lea. De la providenţiala lui eliberare de sub ocupaţia suedeză din 1655, acest sanctuar a constituit centrul simbolic al cultului naţional al Fecioarei Maria.
Sikorski Museum (Londra)

(Anonim) *Epitaful* (Portretul funerar) al lui Jan z Ujazdu (Jan de la Ujazd), cavaler din clanul heraldic Drużyna (vezi blazonul), datat 1450, păstrat anterior în biserica parohială de la Czchów şi în colecţia Lubomirski de la Liov.
Cracovia (Colecţia Wawel)

Planşa II — Józef Simmler (1823-68), *Śmierć Barbary Radziwiłłówny* (*Moartea Barbarei Radziwiłł*, 1860). Acest studiu sentimental al morţii reginei Barbara din 1551, pictat de un membru al Şcolii „Nazarinene" germane, s-a bucurat de o enormă popularitate în Polonia secolului al XIX-lea.
Muzeum Narodowe (Varşovia)

(Anonim) Portretul Annei Jagiełłonka (1523-1596), ultima din Dinastia Jagiełłonilor, fiica lui Sigismund I şi a Bonei Sforza. Soră a lui Sigismund August, regina lui Ştefan Báthori şi mătuşa lui Sigismund al III-lea de Vasa.
Muzeum Narodowe (Wilanów)

Planşa III — (Anonim) *Zboże zapłaci* (*Dumnezeu şi grâul să răsplătească*, secolul al XVII-lea), Torun – o scenă din comerţul cu cereale pe Vistula. Titlul este un joc de cuvinte în limba polonă: „Dumnezeu" (*Boże*) şi „grâu" (*zboże*)*.
Muzeum Toruńskie, MT/M/92/SN

Un *parohet* (Cortina evreiască a Chivotului Legii) din sinagoga de la Przedbórz, lângă Piotrków, data ilizibilă. Desenul include Keter Torah (Coroana Legii) peste trei ulii polonezi. Dedicaţia este către un oarecare Zvi Hirsch, decedat, şi soţia lui [...].
Orbis Books (Londra)

---

* În limba poloneză, expresia *Boże zaplaci* este echivalentă cu „Bogdaproste" (n.tr.).

Planşa IV J. Matejko (1838-1893), *Unia Lubelska* (1869). O reconstituire a supunerii principilor lituanieni, pictată cu ocazia tricentenarului Uniunii de la Lublin. Regele Sigismund August ţine crucifixul ridicat, în timp ce arhiepiscopul Uchański declamă jurământul pentru Hatmanul Mielecki, cancelarul Mikołaj Radziwiłł şi Jan Chodkiewicz (cu capul sprijinit în mâini). Sunt de asemenea prezenţi: Frycz Modrzewski, prinţul Roman Sanguszko, prinţul Michał Wiśniowiecki, Anna Jagiełłonka, cardinalul Hosius, prinţul Ostrogski, ducele Albrecht von Hohenzollern de Prusia.
Muzeum Narodowe (Varşovia)

Bernardo Bellotto (1721-1780) zis şi „Canaletto cel Tânăr", *Elekcja Stanisława Augusta* (1776), una dintre cele două versiuni ale alegerii regale din 1764, pictată la doisprezece ani după eveniment.
Muzeum Narodowe (Varşovia)

Planşa V J. Mzatejko, *Báthory pod Pskowem* (1872). Regele Ştefan Báthori primeşte urările tradiţionale de bun venit, sub formă de pâine şi sare, de la o delegaţie de boieri din Marele Cnezat al Moscovei; îl asistă cancelarul Zamoyski, prinţul Ostrogski, nunţiul papal Possevino, hatmanul Żółkiewski în armură de husar şi cazacul Ataman Oryszowski.
Muzeum Narodowe (Varşovia)

Solia lui Gniński la Poarta Otomană (miniatură, 1677). Ghinionistul ambasador al lui Sobieski îi este prezentat sultanului Mehmet al IV-lea, după o lungă aşteptare.
Cracovia (Colecţia Czartoryski)

Planşa VI (Anonim) *Sebastian Lubomirski* (1536-1613), întemeietor al averilor neamului Lubomirski; castelan de Wojnicz, *żupnik* (arendaş) al minelor regale de sare de la Wieliczka, staroste de Spisz.
Muzeum Narodowe (Varşovia)

(Anonim) *Katarzyna Ostrogska, née Lubomirska* (cca 1600), fiica lui Sebastian Lubomirski şi a Annei Branicka, cea de-a doua soţie a prinţului Janusz Ostrogski (1554-1620), palatin de Volînia, castelan de Cracovia şi ortodox convertit la catolicism.
Muzeum Narodowe (Varşovia)

Planşa VII Louis de Silvestre (1675-1760), pictor de curte la Dresda şi Varşovia, 1716-1748, decorator al Palatului Saxon. *August al II-lea cel Puternic.*
Muzeum Narodowe (Wilanów)

Marcello Bacciarelli (1731-1818), director artistic principal al curţii regale începând cu 1766. Portret al lui *Stanislav August în roba de încoronare*, pictat cca 1700.
Muzeum Narodowe (Varşovia)

Planşa VIII Józef Chełmoński (1849-1914). Pictor realist polonez, cunoscut în special pentru scene din viaţa de la ţară, cum ar fi *Żórawie* (*Macaralele*, 1870), şi

pentru imagini cu cai, de exemplu, *Czwórka* (*În patru*, 1881). *Pułaski pod Częstochową* înregistrează una dintre acţiunile Confederaţiei de la Bar. În fundal, mănăstirea de la Jasna Góra.
Muzeum Narodowe (Varşovia)

J. Matejko, *Rejtan* (1866). Tadeusz Rejtan (1746-1780), trimis al oraşului Nowogródek, blochează intrarea în Senat în semn de protest împotriva confirmării primei împărţiri, în 1773. Prinţul Adam Poniński, preşedinte al Seimului, flancat de Feliks Potocki în alb şi de hatmanul Branicki, îi ordonă să cedeze. La balcon, prinţul Repnin; pe perete, un portret al Caterinei a II-a.
Muzeum Narodowe (Varşovia)

Cronologie

Preistorie

î.e.n. cca 180000	Cea mai timpurie urmă a existenţei speciei umane, în peşterile Ojców de lângă Cracovia
4000-1800	Culturi neolitice
cca 2500	Începuturile unei agriculturi primitive
1800-400	Culturi ale Epocii Bronzului
cca 600	Încep culturile Epocii de Fier
cca 550	Prima construcţie a unei fortăreţe insulare la Biskupin
cca 500	Invazia sciţilor nomazi
cca 400	Prezenţa unor triburi celtice
e.n. secolul I	Prezenţa unor triburi germanice – goţi, gepizi, marcomani, burgunzi etc.
sec. al II-lea	*Geografia* lui Ptolemeu menţionează localitatea Kalixia
sec. al III-lea	Emigraţia goţilor şi gepizilor către coasta Mării Negre
sec. al V-lea	Supremaţia hunilor
sec. al VI-lea	Supremaţia avarilor: începutul expansiunii slavilor
cca 844	Lista triburilor slave de la est de Elba, întocmită de un geograf bavarez anonim

Istorie

Din secolul al IX-lea până la 1370 (1385) REGATUL PIASTILOR

cca 850	Formarea Dinastiei Piastilor pe teritoriul Polanilor Un trib vistulan pe teritoriul Marelui Imperiu Moravian
pre-963-992	Domnia lui Mieszko I
966	Botezul lui Mieszko I: introducerea creştinismului latin
991	*Dagome Index*: cel mai vechi manuscris din Polonia
992-1025	Domnia lui Bolesław I Chrobry (Boleslav I cel Viteaz)
997	Martiriul Sfântului Voiteh (Sfântul Adalbert)
1000	Adunarea de la Gniezno: formarea arhiepiscopatului polonez
1025	Încoronarea lui Boleslav I
1079	Execuţia Sfântului Stanisław, episcop de Cracovia
1116	Cronica lui Anonymus
1138	Testamentul lui Boleslav al III-lea „Gură-Strâmbă": iniţierea „principatului"

1138-1295 Perioada de fragmentare a teritoriilor Dinastiei Piastilor
1180 Adunarea de la Łęczyca: garantarea imunităţilor ecleziastice
cca 1220 Cronica lui Wincenty Kadłubek
1226 Instalarea Ordinului Teuton în Prusia
1241 Prima invazie mongolă: bătălia de la Legnica
1242 Încorporarea primei municipalităţi poloneze, Wrocław (Breslau)
1264 Statutul libertăţilor evreilor, la Kalisz
1295 Încoronarea lui Przemysł al II-lea: restauraţia Regatului polonez
1300-1305 Unirea Poloniei cu Boemia sub domnia lui Vaclav al II-lea
1306-1333 Domnia lui Vladislav I Łokietek
1308 Ocuparea oraşului Gdańsk de către Cavalerii Teutoni
1320 Încoronarea lui Łokietek
1333-1370 Domnia lui Cazimir al III-lea cel Mare
1335 Cedarea Sileziei către Boemia
1340 Începe cucerirea Ruteniei Roşii de Polonia
1364 Adunarea de la Cracovia. Întemeierea unui *Stadium generale*
1370 Moartea lui Cazimir cel Mare
1370-1385 Uniunea dintre Polonia şi Ungaria sub domnia lui Ludovic de Anjou
1374 Statutul de la Košice: garantarea imunităţilor nobiliare

1385-1572 *PERIOADA JAGIEŁŁONILOR*: uniunea Poloniei şi Lituaniei
1385 Uniunea de la Krewo: logodna lui Jagiełło cu Jadwiga
1386-1434 Domnia lui Vladislav Jagiełło
1400 Reîntemeierea Universităţii Jagiełłone
1410 Bătălia de la Grünwald
1413 Uniunea de la Horodło
1425 *Neminem captivabimus*: statutul imunităţii nobiliare
1434-1444 Domnia lui Vladislav Warneńczyk, rege al Poloniei şi Ungariei
1444 Bătălia de la Varna
1444-1492 Domnia lui Cazimir Jagiełłończyk
1454 Încorporarea Prusiei regale
1466 Pacea de la Torun: împărţirea Prusiei
1473 Prima tiparniţă la Cracovia
1493 Întemeierea Seimului bicameral
1505 Statutul *Nihil Novi*
1506-1548 Domnia lui Sigismund I
1525 Secularizarea Ordinului Teuton: vasalitatea lui Albrecht von Hohenzollern
1529 Încorporarea Mazoviei
1543 Moartea lui Copernic
1548-1572 Domnia lui Sigismund al II-lea August
1561 Încorporarea Livoniei: intrarea Poloniei în Războaiul livonian
1562-1563 Seimul de la Piotrków: Mişcarea execuţionistă
1563 Schismă în rândul calviniştilor polonezi: separarea „arienilor". Biblia de la Brest
1564 Sosirea iezuiţilor în Polonia
1569 Transferul Ucrainei către Regatul Poloniei: semnarea Uniunii de la Lublin

1569-1795 *„RZECZPOSPOLITA" POLONO-LITUANIANĂ*

1573 Confederaţia de la Varşovia: garantarea toleranţei religioase
1573 Primele alegeri, regele Henric de Valois: *Pacta Conventa*
1576-1586 Domnia lui Ştefan Báthori
1578 Crearea tribunalelor legale
1584 Moartea lui Jan Kochanowski
1587-1632 Domnia lui Sigismund al III-lea Vasa
1596 Uniunea de la Brest: crearea bisericilor catolice de rit oriental
1605 Intervenţia poloneză în „vremurile tulburi" ale Moscovei
1606-1608 *Rokosz*-ul lui M. Zebrzydowski
1617-1629 Prima intervenţie suedeză în Războiul de 30 de ani
1620-1621 Primul război otoman: Ţuţora (1620), Hotin (1621)
1632-1648 Domnia lui Vladislav al IV-lea Vasa
1634 Pacea de la Polanów cu Marele Cnezat al Moscovei
1635 Pacea de la Stumsdorf cu Suedia
Restabilirea ierarhiei ortodoxe
1648-1668 Domnia lui Ioan Cazimir al II-lea Vasa
1648-1657 Răscoala lui Hmielniţki în Ucraina
1652 Primul *Liberum Veto*
1654-1660 Primul Război al Nordului cu Suedia. Pacea de la Oliwa (1660)
1655-1667 Războiul cu Moscova: armistiţiul de la Andrusovo (1667)
1657 Tratatul de la Wehlau: independenţa ducatului Prusiei
1661 *Merkuriusz Polski*: primul ziar polonez
1665-1667 Revolta lui Jerzy Lubomirski
1672 Al doilea război otoman
1674-1696 Domnia lui Ioan Sobieski
1675 Tratatul de la Jaworów cu Franţa
1683 Asediul Vienei
1686 Pacea lui Grzymułtowski cu Marele Cnezat al Moscovei (neratificată)
1697-1764 Domnia regilor saxoni: August al II-lea (până în 1733), August al III-lea (până în 1764)
1700-1721 Marele Război al Nordului
1704-1710 Stanisław Leszczyński, rege elector sub protectorat suedez
1717 Seimul mut: începutul protectoratului rus
1724 Răzmeriţa de la Torun
1733-1735 Războiul de succesiune polonez
1747 Biblioteca Załuski este deschisă pentru public
1764-1795 Domnia lui Stanislav al II-lea, August Poniatowski
1768-1772 Confederaţia de la Bar
1772 Prima împărţire a Poloniei
1780 Opera lui Adam Naruszewicz, *Historiya Narodu Polskiego* 1788-1792
Seimul de Patru Ani
1791 Constituţia de la 3 mai
1792 Confederaţia de la Targowica: războiul ruso-polon
1793 A doua împărţire a Poloniei: ultimul Seim de la Grodno
1794 Răscoala de eliberare condusă de Kościuszko
1795 A treia împărţire a Poloniei: deportarea şi abdicarea regelui

Prefaţă la ediţia întâi*

Să scrii istoria altei ţări decât ţara ta înseamnă, fără îndoială, să îţi asumi o libertate colosală. Dacă judecăm după reticenţa de care dau dovadă specialiştii înainte de a se pronunţa asupra unor episoade minore din istoria propriei ţări, s-ar părea că numai un tânăr nesăbuit va încerca să-şi publice gândurile despre miile de ani trăite de alte popoare. Adesea vor da înapoi de la această sarcină chiar şi cercetătorii cei mai calificaţi pentru a o duce la îndeplinire, tocmai pentru că apreciază adecvat complexitatea sarcinii. Aşadar, un englez care a îndrăznit să scrie o *Istorie a Poloniei* trebuie să fie conştient că există un număr imens de specialişti polonezi care ştiu mult mai multe decât el despre subiectul în cauză. Pe de altă parte însă, neavând povara unei cunoaşteri ca a lor şi nici povara unor împrejurări politice care să frâneze exprimarea unor viziuni independente, el poate totuşi spera să contribuie cu nişte puncte de vedere noi şi intuiţii utile. Curajul, la fel ca şi modestia, trebuie să nu-l părăsească niciodată pe drumul său.

Acest studiu nu este dictat de nici o ideologie. Desigur, nu poate avea pretenţia de a fi obiectiv, de vreme ce obiectivitatea nu este niciodată posibilă. Ca orice carte de istorie, acest volum a trebuit să fie scris prin prisma deformatoare a minţii istoricului, ale cărui capricii personale selectează în mod inevitabil o cantitate finită de informaţie din infinitele detalii ale realităţii trecute. Cartea poate să reproducă această realitate cu o fidelitate comparabilă cu aceea cu care o fotografie bidimensională, formată prin lentila de refracţie a aparatului foto, poate produce o imagine precisă a lumii tridimensionale. Istoricul – aidoma aparatului de fotografiat – minte întotdeauna. Este incapabil să spună întregul adevăr. Tot ce poate să facă este să identifice acele distorsiuni cărora le este supusă în mod inevitabil lucrarea sa şi să evite modalităţi mai grosolane de retuş sau omisiune. Precum fotograful care demonstrează efectul tuturor filtrelor de lumină avute la dispoziţie asupra fotografiei lui, istoricul poate prezenta diversele interpretări posibile ale unor probleme controversate, neluând partea nici uneia dintre ele, şi se poate abţine de la judecăţi arbitrare. Astfel, el speră să fie, dacă nu obiectiv, cel puţin imparţial.

În această privinţă, o notă asupra filozofiei mele asupra istoriei s-ar putea dovedi folositoare. Două influenţe formatoare diferite au avut tendinţa de a mă atrage în două direcţii opuse. Perioada de studiu la Universitatea Jagiełłoną din Cracovia, unde cerinţele pentru examenele de doctorat includeau lecturi de o natură vădit ideologică, mi-a trezit indubitabil curiozitatea în legătură cu problema cauzalităţii. Fără a mă lăsa convertit de puterea de convingere a marxismului, leninismului sau marxism-leninismului, această perioadă mi-a întărit însă nişte bănuieli mai vechi – cum că e posibil să existe un element de natura aşa-ziselor „forţe ale istoriei" şi s-ar putea ca de multe ori acesta să fie parţial

* Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* Vol. 1: *The Origins to 1795*, Oxford University Press, Oxford, 1981 (n.tr.).

BIBLIOTECA METROPOLITANĂ BUCUREŞTI

responsabil pentru turnura pe care o iau lucrurile. O altă perioadă de studiu, anterioară, la School of Modern History de la Oxford, sub tutela lui A.J.P. Taylor, a avut şi ea importanţa ei. Spre deosebire de Edward Gibbon, ilustrul nostru predecesor de la Magdalen College, eu nu pot pretinde că anii petrecuţi la Oxford „au fost cei mai leneşi şi neprofitabili din viaţa mea". Nu am acceptat ideea că opiniile originale ale domnului Taylor ar fi de o perversitate incontestabilă, ci respect sugestiile lui cum că atât întâmplarea, cât şi voinţa unor indivizi anume joacă un rol în direcţionarea cursului evenimentelor. Ca atare, în încercarea de a reconcilia nişte influenţe contrare, am ajuns să susţin teza următoare: cauzalitatea nu este compusă în mod exclusiv din elemente deterministe, individualiste sau accidentale, ci dintr-o combinaţie a acestora. În orice situaţie istorică, eu mă străduiesc în primul rând să identific o matrice de factori politici, sociali, economici, culturali, instituţionali, militari, personali şi dinamici care au o semnificaţie pentru toate evoluţiile ulterioare. Dar aici mă opresc. Cred că matricea forţelor istorice marchează limitele posibilului, dar nu determină şi nu poate determina cursul pe care îl vor lua efectiv evenimentele după aceea, în cadrul respectivelor limite. Consider că există întotdeauna un set de alegeri la dispoziţia unor indivizi, în special a celor aflaţi în poziţii de decizie, şi că răspunsul lor la opţiunile care le stau în faţă poate avea o influenţă hotărâtoare asupra destinului omenirii. În domeniul motivaţiei umane, eu cred în primordialitatea elementului iraţional, considerând raţiunea mai degrabă un slujitor decât un stăpân al temerilor, emoţiilor şi instinctelor noastre. În fine, cred că orice fiinţă umană este supusă greşelii şi că efectele acţiunilor unor oameni rareori pot constitui o măsură exactă a intenţiilor lor. După cum a remarcat odată Bismarck, aceşti oameni nu au evenimentele sub control, ci se află într-o poziţie din care pot să le devieze din când în când. Când nu sunt capabili să facă nici una, nici alta, ei abandonează frâiele evenimentelor în mâna a ceea ce anticii numesc destin sau providenţă, modernii – întâmplare, iar britanicii – „a o scoate cumva la capăt". Pe scurt, viaţa nu este întru totul absurdă, dar nici pe de-a-ntregul raţională. Printre oamenii de ştiinţă britanici şi americani, acest gen de atitudine este destul de răspândită; dacă ea găseşte sau nu o expresie coerentă în textul de faţă, acest lucru îl va putea judeca doar cititorul.

În orice caz, când scrii istoria unei ţări moderne, reflecţiile filozofice trebuie de multe ori să treacă în plan secund, cedând în faţa problemelor mai practice. Printre acestea din urmă se află şi problema înţelegerii evenimentelor dintr-o perspectivă *post factum*. Pe de o parte, un istoric prudent este obligat să-şi pună întrebarea dacă exerciţiul teleologic al retrasării originilor unui stat ori ale unei naţiuni moderne, din prezent către trecut, nu este de fapt un exerciţiu esenţialmente neistoric. Exerciţiul acesta tinde să confunde anterioritatea şi ulterioritatea cu cauza şi efectul, ştergând urmele multitudinii de alternative de care dispuneau actorii respectivei drame la fiecare moment al evoluţiei unei situaţii istorice date. Un asemenea exerciţiu tinde să justifice cursul evenimentelor pornind de la rezultatul lor. În cazul Poloniei, sugerează că actuala Republică Populară Polonă este unicul produs imaginabil al procesului istoric. Pe de altă parte, istoricul este incapabil să nege că trăieşte în al patrulea sfert al secolului XX, şi nu în Evul Mediu, şi că prin urmare beneficiază de binecuvântarea unei înţelegeri ulterioare a evenimentelor, indiferent dacă acest lucru îi convine sau nu. Nu poate nici să ignore interesele cititorilor săi, a căror curiozitate în legătură cu o ţară modernă va fi fost trezită mai probabil de evenimente contemporane decât de vreo sete de cunoaştere pentru trecutul mai îndepărtat. Cu siguranţă că istoricul va acorda o atenţie deosebită acelor aspecte ale subiectului său care au o legătură vădită cu lumea în care trăim.

Înainte de toate, ne confruntăm cu problema capitală a definirii. Pentru istoricul care intenţionează să scrie un studiu cuprinzător despre o ţară europeană, partea cea mai dificilă a sarcinii rezidă mai puţin în interpretarea faptelor istorice şi mai mult în decizia referitoare la faptele ce urmează să fie interpretate. În această privinţă, este mult mai uşor să discreditezi studiile întocmite de rivali şi de predecesori decât să construieşti o schemă coerentă proprie. În mod bizar, tinerii istorici marxişti-leninişti din Polonia au înghiţit vechea ideologie naţionalistă pe de-a-ntregul. Cu toate că analiza lor socioeconomică a dezvoltării comunităţii naţionale poloneze reprezintă o nouă direcţie în istoriografia modernă, faptul că ei acceptă fără rezerve ideea existenţei permanente a acelei comunităţi de-a lungul istoriei atestate documentar se află într-un deplin acord cu definiţia istoriei poloneze aşa cum a fost ea propusă de oamenii de ştiinţă naţionalişti de dinainte de război. Foarte puţini istorici polonezi au pus la îndoială presupoziţia conform căreia comunitatea polonează din vremea lor ar fi singurul pretendent legitim asupra pământului pe care locuiesc, iar ei ar fi moştenitorii naturali şi exclusivi ai tuturor celorlalte comunităţi de dinainte, care au ocupat şi ele aceleaşi pământuri. Însă, deşi o asemenea presupoziţie este convenabilă din punct de vedere politic, falsitatea ei poate fi demonstrată cu uşurinţă. Cetăţenii Republicii Populare nu au prea multe lucruri în comun cu cetăţenii Poloniei antebelice, şi chiar mai puţine cu subiecţii naţiunii polone nonstatale a secolului al XIX-lea sau ai Regatului şi Republicii din vremuri şi mai timpurii.

O abordare mai prudentă ar sugera că nimic în prezenta noastră înţelegere a istoriei europene nu ne permite să considerăm creşterea naţiunilor ei constituente un „proces... autonom... şi organic". Am putea pleda eventual pentru analizarea dezvoltării statelor şi instituţiilor din această perspectivă, dar nu şi pentru aplicarea acesteia la dezvoltarea naţiunilor. În cazul Poloniei, unde existenţa statului a avut întreruperi şi a coincis numai parţial cu viaţa naţiunii, această metodă de lucru ar fi destul de inadecvată.

În viziunea mea, unica opţiune sigură de care dispune istoricul este să examineze separat fragmentele puzzle-ului, fără să spere că va reuşi vreodată să integreze societatea, statul şi naţiunea într-un model limpede şi consecvent. Desigur, nu susţin că istoria Poloniei ar fi dirijată cu totul de legea întâmplării şi nici că ar fi incoerentă. Afirm însă, în primul rând, că rolul influenţelor externe arbitrare şi al puterilor străine a fost la fel de important ca şi rolul forţelor interne coerente; în al doilea rând, că momentele de discontinuitate sunt la fel de evidente şi au o realitate la fel de irefutabilă ca şi perioadele de continuitate.

În istoria statului polonez, ordinea politică stabilită a fost răsturnată de cel puţin cinci ori – în 1138, în 1795, în 1813, în 1864 şi în 1939. De fiecare dată au fost pierdute toate manifestările concrete ale unei comunităţi politice unitare. La sfârşitul fiecărei dezmembrări – în 1320, 1807, 1815, 1918 şi 1944 –, noua ordine intrată în vigoare nu a datorat mai nimic predecesorilor ei, fiind obligată să pornească de la zero, în condiţii noi şi sub o conducere nouă. În mod similar, în istoria naţiunii polone, destinul membrilor acesteia s-a împletit cu destinul altor popoare în mod cât se poate de intim şi de-a lungul unor perioade îndelungate – în secolele mai timpurii, cu cehii şi alţi slavi; din 1385 până în 1793, cu popoarele Marelui Ducat al Lituaniei; din 1772 până în 1918, cu popoarele Imperiului Rus, German şi Habsburgic; şi de-a lungul întregii perioade a istoriei atestate, până la soluţia finală din 1941-1944, cu evreii aşkenazi. În puternic contrast cu condiţiile dominante timp de secole înainte de al Doilea Război Mondial, situaţia prezentă este fără precedent: începând cu 1945, teritoriul Republicii Populare Polone este, practic, acelaşi cu patria-mamă a unei naţiuni poloneze omogene şi cu conştiinţă naţională. O asemenea situaţie reprezintă o ruptură radicală cu trecutul.

Un volum care adoptă o poziţie neutră în chestiunea naţională are prea puţine şanse de a câştiga aprecierea cititorilor săi polonezi. Tot astfel, este evident că autorităţile politice de la Varşovia* nu vor putea lăuda o lucrare care încearcă să trateze relaţia Poloniei cu fiecare dintre vecinii ei într-o manieră imparţială. Ideologii regimului vor fi incapabili să aprobe o dare de seamă ce respinge ideea naturii organice a procesului istoric. Ceea ce e şi mai important, marea majoritate a polonezilor, indiferent de convingerile lor politice, vor fi dezamăgiţi citind o lucrare care nu le confirmă credinţele cele mai profunde. Pentru ei, istoria Poloniei este o cauză, un ideal, un instrument politic. Pentru istoricul independent, nu este doar un obiect de studiu. Indiferent de sentimentele sale personale, istoricul nu poate presupune că Polonia are o valoare morală deosebită sau vreo misiune superioară sau chiar şi un drept absolut la existenţă. El trebuie pur şi simplu să descrie cum a apărut, cum s-a transformat, cu ce a contribuit la civilizaţia Europei şi ce a însemnat pentru diferiţi oameni în diverse momente. În ceea ce mă priveşte, eu percep Polonia ca pe un fenomen extrem de complex – atât ţara, cât şi statul, naţiunea sau cultura: o comunitate într-un flux continuu, ale cărei compoziţie, viziune asupra sieşi şi *raison d'être* se află într-o neîncetată transformare – pe scurt, o enigmă fără o soluţie clară. După cum s-a plâns un student la un moment dat, când am încercat să explic acest punct de vedere la un seminar la Universitatea Harvard: „Vorbiţi de parcă istoria Poloniei ar fi *normală*".

Pentru cititorii britanici şi americani, desigur, o „istorie a Poloniei" imparţială este pe deplin justificată. Această ţară a scăpat în mod regulat de binemeritata atenţie a istoricilor, cu toate că a ocupat un loc central în chestiunile europene, a furnizat o parte dintre cele mai remarcabile minorităţi etnice din Marea Britanie şi America şi a îndurat mai multe decât i s-ar fi cuvenit din necazurile Europei. Chestiunile poloneze, ca şi acelea ale multor ţări aflate dincolo de frontiera puterii şi a prestigiului, au fost de obicei reduse la un flux discontinuu de ştiri – fără a se bucura de o cercetare adecvată, au fost menţionate doar în treacăt şi în momente de criză, apoi repede uitate. De obicei au fost prezentate lumii anglofone fie de către germani sau ruşi care căutau să-şi justifice abuzurile, fie de către polonezi şi evrei pledând pentru propriile cauze. Au fost ascunse în spatele unui văl al intereselor politice, mândriei naţionale şi obscurităţii lingvistice, rareori fiind prezentate în mod direct. Cărţile de istorie poloneză scrise de istorici polonezi pentru un public polonez şi traduse în engleză constituie o lectură bizară. Mari lucrări de sinteză heteroclite, cum ar fi *Cambridge History of Poland* din 1941-1950, lansată de W.F. Reddaway[1], sau *History of Poland*, editată de Stefan Kieniewicz ş.a. în 1968[2], nu sunt tocmai digerabile; cât despre cele câteva opuscule inspirate de cele două războaie mondiale, cum ar fi cel al lui Allison Philips, lordul Eversley sau W.J. Rose, acestea nu au supravieţuit necesităţilor politice care le-au dat naştere[3]. Cu toate acestea, sunt extrem de rare expertizele cuprinzătoare de istorie polonă scrise de oameni de ştiinţă britanici sau americani pentru cititorul britanic sau american. Când prezentul volum va fi în tipar, el va fi unul dintre foarte puţinele produse de acest gen, după efortul de început al profesorului W.R. Morfill din 1893[4].

În plus, istoria poloneză prezintă multe aspecte interesante ca atare. Declinul şi prăbuşirea vechii Republici, de la măreţie la anihilare, sunt pe cât de îngrozitoare, pe atât de patetice. După cum a remarcat Ferdinand Lot în legătură cu o mai cunoscută civilizaţie lovită de soartă: „Tragedia unei lumi care nu a vrut să moară reprezintă unul dintre cele mai fascinante spectacole pe care istoricul sau sociologul are vreodată ocazia să le

* Autorităţile comuniste aflate încă la putere când autorul a scris această prefaţă (n.tr.).

contemple". În vremuri mai recente, experiențele poloneze s-au aflat într-un contrast puternic cu evenimentele care au modelat tradiția britanică și americană. Polonezii au fost învinși politic și au avut neajunsuri economice mai multă vreme decât poate cuprinde memoria noastră. Pentru britanici și americani, care până nu demult tindeau să presupună că victoria și prosperitatea erau un drept al lor prin naștere, exemplul polonez oferă un bun prilej de reflecție. La scară europeană, toate națiunile avut o soartă mai bună decât Polonia. Potrivit lui Michelet, „națiunea poloneză este cea mai umană dintre națiuni"[5].

Conținutul și structura studiului de față au fost în mod necesar condiționate de o atitudine sceptică față de metodologie. Aceasta înseamnă, de exemplu, că volumul de față nu poate ridica nici o pretenție de a fi o „sinteză", ci doar un „studiu" sau o „schiță". Atitudinea sceptică a conferit comentariilor un caracter neortodox, tributar incurabilelor obiceiuri ale empirismului englez, amestecat cu o doză de *Angst* și poate cu o fărâmă de filantropie. Îndoielile sunt pe deplin justificate. În ansamblul lui, volumul este nesatisfăcător. Ar fi frumos să expun o teorie, dar nu am așa ceva. Ar fi frumos să dau niște răspunsuri simple la întrebări simple de genul „Unde era Polonia?" sau „Cine se poate numi polonez și cine nu?". Dar nu am cum. Tot ce am de oferit sunt câteva fapte și câteva observații.

Spre consolare, am acordat o atenție mai mare aspectelor practice ale structurii și compoziției studiului de față. Capitolele cronologice au primit la fel de mult spațiu ca și cele tematice. După o serie de eseuri introductive în care sunt discutate istoriografia, geografia istorică și dinastiile poloneze până la 1572, cele două volume au două părți principale, separate la momentul crucial 1795. Prima parte, intitulată *Viața și moartea Republicii polono-lituaniene*, trasează istoria uniunii polono-lituaniene de la începuturile ei din 1569 până la sfărâmarea ei odată cu a treia împărțire. A doua parte, intitulată *Dezvoltarea națiunii moderne*, trasează istoria încercărilor de a construi o națiune pe ruinele vechii Republici și de a restabili o oarecare suveranitate națională. Cronologic, este vorba de perioada de la a treia împărțire până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial în 1945, când existența unui stat național polonez a fost în sfârșit confirmată. Fiecare bloc cuprinde un grup de capitole ce discută principalele teme de mai lungă durată, cele religioase, sociale, economice, constituționale și diplomatice, după care urmează un grup de capitole narative. Împreună, ele constituie fundamentul unei țesături dense, menite a-i da cititorului o idee asupra relațiilor complexe și reverberațiilor confuze ale vieții publice și sociale. Ultimul capitol oferă o trecere în revistă a evenimentelor din Republica Populară Polonă în anii de după al Doilea Război Mondial. Fragmentul de încheiere, personal și impresionist, este bazat pe un articol apărut pentru prima dată în *The Times* din 27 octombrie 1972 sub titlul „A Magical Mystery Tour of Poland".

În ceea ce privește conținutul, acesta este atât de cuprinzător cât o permite spațiul. Având în vedere faptul că istoria poloneză nu este cunoscută de majoritatea cititorilor britanici și americani, tratarea evenimentelor de importanță deosebită a fost îndulcită cu o infuzie ușoară de anecdote, epitafuri, *bons mots*, cântecele, imnuri, poezii, relatări de călătorie, evocații lirice și curiozități de anticariat – pe scurt, cu o selecție din toate acele bizarerii istorice pe care istoricii de specialitate le consideră nedemne de geniul lor.

S-a găsit de asemenea spațiu pentru citarea pe îndelete a unor documente istorice și fragmente literare. În aceste cazuri, scopul a fost de a furniza detalii concrete care să întrerupă fluxul rezumatelor anoste, altminteri dominante în această schiță a unui subiect foarte vast. Selecția textelor, desigur, nu poate fi pe deplin reprezentativă, dar o prezentare care evocă măcar o idee din nenumăratele aspecte specifice ale relațiilor dintre oameni

are mai multe şanse să nu deformeze decât una care recurge exclusiv la generalizări masive. Avertizat, aşa cum se cuvine, în legătură cu pericolele selectivităţii, cititorul nu va avea de suferit dacă apucă să vadă şi cea mai mică parte din covârşitorul belşug de surse din care îşi pot trage concluziile cei ce studiază istoria poloneză.

S-a găsit spaţiu şi pentru o cantitate limitată de informaţii enciclopedice. În această privinţă, am căutat o cale de mijloc între rigorile formei şi uşurinţei de a parcurge textul şi necesitatea de a furniza direcţii potrivite pentru cercetări viitoare şi de a înlătura acele dezonorante lacune cu privire la chestiunile poloneze din multe lucrări de referinţă britanice şi americane.

Numărul notelor este cel minim necesar. La finalul cărţii găsiţi note bibliografice pentru fragmente bazate preponderent pe surse secundare sau pe cercetări recente. Nu mai e nevoie să spunem că menţionarea unor surse nu implică în mod necesar acordul cu opiniile exprimate în ele.

Din partea editurii am fost pe bună dreptate avertizat că cititorul modern se sperie cu uşurinţă de citate în limbi străine, din păcate, fiindcă o mare parte din savoarea istoriei est-europene vine din bogata varietate lingvistică a surselor. În orice caz, toate textele şi citatele străine au fost traduse, numai câteva fiind redate în paralel cu textul original*.

Numele locurilor provoacă interminabile necazuri, dar şi fascinaţie. Într-o lucrare de istorie poloneză, ar fi fost relativ simplu să pun toate aceste nume în forma lor originală. Dar o asemenea procedură ar fi dus la multe anacronisme; şi am încercat, de fiecare dată, să găsesc forma cea mai adecvată pentru epoca relevantă şi contextul istoric respectiv. Direcţiile principale ale acestui exerciţiu sunt rezumate în volumul II, capitolul 21.

Nici o lucrare de asemenea dimensiuni şi cu o asemenea sferă nu ar fi putut fi scrisă fără ajutorul prietenilor şi colegilor. Multe dintre fragmentele controversate au fost citite în manuscris de către specialişti care au avut amabilitatea să îmi ofere sfaturi critice. În această privinţă, mulţumirile mele se adresează următorilor: Robert Auty, James Bolton, Maureen Burke, Jan Ciechanowski, Olga Crisp, Bohdan Czaykowski, Daniel Davies, Tony French, Józef Gierowski, Alexander Gieysztor, Maria Gimbutas, Karol Górski, Ian Hamilton, Gershon Hundert, Wacław Jędrzejewicz, Richard Jenkins, Dolek Juzwenko, Stefan Kieniewicz, Antoni Mzaczak, Isabel de Madariaga, Bolesław Mazur, David Morgan, Laszlo Peter, Hugh Seton-Watson, Janusz Tomiak, Eva Travers, Angus Walker şi Piotr Wandycz. Îmi prezint scuzele cuvenite faţă de cei al căror sfat l-am ignorat cu respect.

Titlul acestui studiu – *Terenul de joacă al lui Dumnezeu* – i-ar putea face pe unii să ridice din sprâncene. Este una dintre traducerile engleze posibile ale unei vechi expresii poloneze, *Boże Igrzysko*, care a apărut pentru prima dată în jur de 1580 ca titlu al poeziei lui Jan Kochanowski *Człowiek-Boże Igrzysko* (*Omul – jucăria lui Dumnezeu*), unde se presupune că este un calc al expresiei lui Plaut *pila deorum*[6]. *Boże*, însemnând „divin", se referă, într-un context păgân, la „zei", iar într-un context creştin, la „Dumnezeu". *Igrzysko*, un substantiv diminutiv derivat dintr-o formă veche a verbului *igrać*, „a se juca", poate fi tradus în mai multe feluri, ca „fleac" sau ca „jucărie" (cu care se joacă cineva); ca o „comedie" sau „piesă de teatru" (care este jucată); ca „actor", „comediant" sau „măscărici" (cel ce joacă); dar şi ca „scena" sau „terenul de joacă" (locul unde sunt jucate lucrurile). Cu această ultimă semnificaţie apare în literatura poloneză în mai multe rânduri şi poate fi folosit cu succes ca epitet pentru o ţară căreia soarta i-a jucat mereu

* Dacă aceste fragmente aparţin unor opere care nu au încă o traducere consacrată în limba română, ele au fost traduse direct din original, şi nu din limba engleză (n.tr.).

diverse farse şi unde un viu simţ al umorului a fost întotdeauna un element indispensabil în trusa de prim-ajutor a naţiunii. Poate nu e prea ştiinţific, însă mulţi cititori, chiar şi istorici, şi-ar putea aminti de opinia lui Montesquieu conform căreia toate formele de nebunie sunt permise atât timp cât nu sunt exprimate cu solemnitate. În cercurile poloneze, istoria naţională este uneori discutată cu un respect aparte, iar „înalţii preoţi" ai ideologiei oficiale nu sunt tocmai renumiţi pentru simţul umorului. Chiar şi aşa, sper că o abordare lipsită de prejudecăţi, dar cu simţul umorului, nu este în mod obligatoriu lipsită de respect şi că va putea găsi înţelegere printre cei care întotdeauna i-au considerat pe „măscărici", de la Stańczyk, Potocki şi Zabłocki încolo, priceputi furnizori de tradiţie poloneză[7].

În anul ce a trecut de la definitivarea textului volumului de faţă s-au întâmplat prea puţine lucruri care să-i tulbure tezele fundamentale. Impasul politic din Polonia a rămas nerezolvat. Cozile la alimente şi grupurile de opoziţie nu s-au diminuat câtuşi de puţin, iar autorităţile nu au făcut nimic pentru a le dispersa nici pe unele, nici pe celelalte. Profeţiile mai severe cu privire fie la o insurecţie directă, fie la o intervenţie a Uniunii Sovietice nu s-au împlinit. În noiembrie 1978, aniversarea a 60 de ani de la dobândirea independenţei naţionale a fost marcată de o serie de celebrări oficiale şi neoficiale. Mass-media controlată de stat a dat o mai mare importanţă zilelor de 7-8 noiembrie, aniversările Revoluţiei Ruse şi guvernului popular improvizat de Daszyński la Lublin, în timp ce Biserica şi populaţia şi-au păstrat în cea mai mare parte manifestările de bucurie pentru data tradiţională de 11 noiembrie. În numeroase întâlniri universitare s-a dezbătut însemnătatea evenimentelor din 1918. Apologeţii partidului nu au pierdut şansa de a bagateliza rolul lui Józef Piłsudski şi a ascunde faptul că, în conjunctura respectivă, mişcarea comunistă poloneză se opusese independenţei naţionale. Aproape toţi comentatorii au urmat o linie tipică de argumentare optimistă, presupunând că voinţa poporului polonez a fost cumva suficientă în sine pentru a realiza aspiraţiile, presupuse a fi omogene, ale naţiunii. Într-adevăr, rare au fost tentativele de a realiza un echilibru între o apreciere lucidă a situaţiei internaţionale din 1918 şi o evaluare adecvată a complicatei situaţii a opiniei publice poloneze.

În ceea ce priveşte realizările unor persoane, în anul 1978 s-au petrecut două evenimente remarcabile. În iunie, autorităţile de stat şi de partid au mediatizat pe larg trimiterea în spaţiul cosmic, într-o navetă sovietică, a colonelului Mirosław Hermaszewski. Pe 16 octombrie, întreaga naţiune poloneză a debordat de bucurie şi mândrie la vestea numirii cardinalului Karol Wojtyła, arhiepiscop de Cracovia, ca papa Ioan Paul al II-lea. Contrastul dintre festivităţile legate de primul polonez trimis în cosmos şi delirul spontan provocat de primul papă polonez este cât se poate de simbolic pentru adevărata condiţie a Poloniei din ziua de azi. Nimănui nu i-a scăpat simbolismul evident – al pasagerului polonez într-un satelit artificial sovietic şi al charismaticului conducător polonez din fruntea Vaticanului. Primul, pe urmele Laikăi, promova cauza ştiinţei moderne şi a tehnologiei militare; al doilea, pe urmele Sfântului Petru, consolida cauza religiei şi spiritualităţii tradiţionale.

Impactul pontificatului lui Ioan Paul al II-lea nu poate fi încă apreciat la această dată timpurie; dar nu ne putem îndoi de faptul că deja a făcut mai mult pentru consolidarea identităţii catolice şi occidentale a Poloniei decât orice alt eveniment de care ne mai putem aminti. Simplul fapt că acest fiu declarat al pământului polonez s-a dovedit a fi *papabile* va creşte stima de sine a tuturor compatrioţilor săi, pentru a le îmbunătăţi moralul şi a le întări hotărârea în toate negocierile lor internaţionale. Noul papă este cât se poate de conştient de aceste implicaţii. În cuvântarea sa inaugurală din 23 octombrie 1978, s-a

adresat compatrioţilor săi indiferent de credinţa lor, atrăgându-le atenţia asupra adevăratei semnificaţii a patriotismului, pe care l-a deosebit fără echivoc de orice altă formă de „naţionalism îngust şi şovinism". „Iubirea pentru ţară ne uneşte pe toţi", a declarat papa, „şi ea trebuie să acţioneze ca o legătură între şi dincolo de toate diferenţele dintre noi". Mai devreme în acelaşi an, în ultima sa predică de la Cracovia, cu ocazia sărbătoririi zilei de 3 mai, a expus aceeaşi temă şi mai explicit:

> Fiindcă tot ceea ce am trăit în decursul istoriei noastre, în special în cele mai dureroase perioade, cele de împărţire, de ocupaţie, revoluţie, luptă şi suferinţă, a avut efectul de a pompa prin inima fiecărui polonez atât trecutul, cât şi prezentul întregii Naţiuni. Nimic din ceea ce este polonez nu-i poate fi indiferent. Marele poet Stanisław Wyspiański şi-a rugat ascultătorii să se adune în jurul unei fete, căreia i-a spus: „Ce auzi bătând acolo înăuntrul tău? E inima ta. Şi Polonia e tocmai acea inimă". [...]
> La urma urmei, fiecare dintre noi posedă o moştenire interioară – o moştenire la care au contribuit generaţii şi secole de realizări şi de calamităţi, de triumf şi de eşec: o moştenire care într-un fel îşi adânceşte rădăcinile şi generează ţesuturi noi în fiecare dintre noi. Nu putem trăi fără ea. Este sufletul nostru. Trăim prin această moştenire, numită când Patrie, când Naţiune. În calitate de creştini, trăim prin această moştenire poloneză, acest mileniu polonez, acest creştinism polonez al nostru. Aceasta este legea realităţii [...].

Pentru credincioşi şi necredincioşi, acestea au fost într-adevăr cuvinte pline de forţă, aplaudate de unii, temute de alţii, dar respectate de toţi.

*
* *

Pregătirea finală a unui manuscris de dimensiuni mari creşte îndatorarea autorului faţă de colaboratori şi sponsori. În această privinţă, le mulţumesc pentru ajutor dlui Ken Wass de la University College, Londra, care s-a ocupat de desenul tehnic al majorităţii hărţilor şi diagramelor mele; lui Andrzej Suchcitz şi Marek Siemaszko, care au alcătuit indexul; Comisiei pentru Publicaţii a Şcolii de Studii Slave şi Est-Europene; şi în special Fundaţiei De Brzezie Lanckoroński, care a furnizat fonduri generoase pentru publicarea acestui volum.

Norman Davies
Wolvercote, 3 mai 1979

Partea I

INTRODUCERE. DE LA ORIGINI PÂNĂ LA 1572

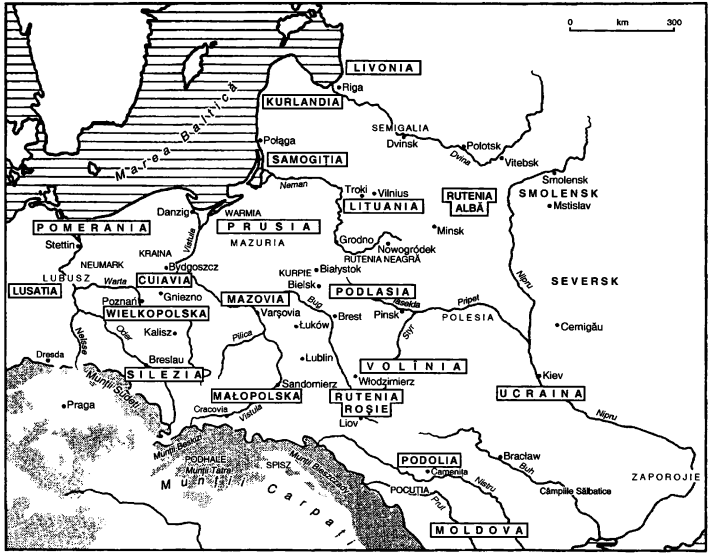

Harta 1. Principatele polone

1

MILENIUL

O mie de ani de istorie

Cea mai veche atestare documentară din regiunea Europei care poartă acum numele de Polonia datează din anul 965-966 e.n. În acei ani, Ibrahim-Ibn-Jakub, un evreu maur din localitatea spaniolă Tortosa, l-a însoţit pe califul de Córdoba într-o călătorie diplomatică în centrul Europei. Au vizitat Praga şi probabil şi Cracovia, care la vremea respectivă se afla pe teritoriul regatului ceh. Geografii arabi de mai târziu au obţinut câteva fragmente din relatarea lui Ibrahim:

> Teritoriile slavilor se întind de la Marea Siriei până în nord, la ocean [...] Ele cuprind numeroase triburi, care se deosebesc între ele. [...] Regii lor sunt acum patru: regele bulgarilor şi Boleslav, regele ţinuturilor Faraga, Bojema şi Karako, şi Meško, regele nordului, şi Nakon la marginea de miazănoapte. [...]
> Iar în ceea ce priveşte ţara lui Meško, ea este cea mai întinsă dintre toate ţările lor. Este bogată în grâne, carne, miere şi peşte. Dările pe care le ia Meško din bunurile comerciale sunt folosite pentru plata soldaţilor lui. [...] Ţine trei mii de soldaţi armaţi, [împărţiţi în] detaşamente [...] El le dă veşminte, cai, arme şi tot ce au nevoie. [...]
> Iar darul de căsătorie este foarte important la slavi, lucru în care ei se aseamănă în obiceiuri cu berberii. Dacă unui bărbat i se nasc două sau trei fiice, ele devin pricina bogăţiei lui, iar dacă i se nasc doi fii, ei devin pricina prestigiului lui.
> În general, slavii au înclinaţie către gâlceavă şi asprime, iar dacă n-ar fi vrajba [provocată de] mulţimea ramurilor lor şi împărţirea lor în clanuri, nici un norod n-ar fi în stare a le sta împotrivă. Ei locuiesc pământuri dintre cele mai bogate pentru locuit şi cu cele mai bogate izvoare de bucate. Se dedau agriculturii cu osebită înfocare. [...]
> Comerţul lor ajunge, pe uscat şi pe mare, până la ruşi şi la Constantinopol. [...]
> Femeile lor, odată cununate, sunt credincioase soţilor lor; dar fata ori femeia nemăritată, când îi pică drag vreun bărbat, se duce la el şi-şi plineşte pofta. Iar când bărbatul se cunună [cu o fată] şi o găseşte fecioară, îi spune: „Dacă în tine ar fi fost ceva bun, te-ar fi poftit bărbaţii şi cu siguranţă ţi-ai fi ales pe cineva, care ţi-ar fi luat fecioria". Apoi o trimite de la dânsul şi se eliberează de ea.
> Ţinuturile slavilor sunt cele mai reci [dintre toate]. Gerul cel mai aprig la ei este când nopţile sunt cu lună, iar zilele cu soare. [...] Fântânile şi iazurile se acoperă de o pojghiţă tare, de se fac de parcă ar fi de piatră. Iar când oamenii suflă, [se fac] pe bărbile lor pojghiţe de gheaţă, ca de sticlă. [...]

Nu au băi, dar folosesc în ţelul acesta nişte căsuţe de lemn. [...] Construiesc un cuptor de piatră într-unul dintre colţuri şi taie în tavan o ferestruică, ca să iasă fumul. Iar când cuptorul se încălzeşte, astupă acea ferestruică şi închid uşa căsuţei. Înăuntru se găseşte un vas cu apă. Apa aceea o varsă peste cuptorul fierbinte. [...] Fiecare dintre ei are în mână un mănunchi de iarbă, cu care mişcă aerul şi-l aduce către el. Atunci li se deschid porii şi substanţele netrebuitoare ies din trupurile lor [...] Aceste căsuţe le numesc *al-i(s)tba*.

Regii lor călătoresc în care mari, [...] suite pe patru roţi. În cele patru colţuri [ale carului] sunt patru drugi puternici, de care atârnă legat pe un lanţ vârtos câte un leagăn îmbrăcat în brocat, aşa încât cel ce stă în car să nu se cutremure în timpul hurducăturilor carului. Pregătesc asemenea care şi pentru cei bolnavi şi răniţi. [...]

Slavii poartă războaie cu bizantinii, francii, longobarzii şi cu alte popoare, iar biruinţa când e de partea lor, când nu e[1].

Nu e de mirare că Mieszko I, conducător al Nordului, sau „Meško", după cum îl numeau gazdele cehe ale lui Ibrahim, a trezit în mod special interesul musafirului spaniol. În acelaşi an în care corpul diplomatic de la Córdoba a ajuns la Praga, Mieszko s-a căsătorit cu fiica regelui ceh, Dubrava, pe care a luat-o cu el acasă la Poznań. În anul următor, ca parte a contractului marital, el s-a dezis de religia păgână a strămoşilor săi, primind botezul creştin. Mieszko nu a fost nici pe departe „monarhul naţional" pe care şi l-au închipuit mai târziu romanticii secolului al XIX-lea. El era conducătorul aşa-zişilor *Polanie*, al polanilor, unul dintre numeroasele triburi slave ale vremii. Era un războinic, al cărui teritoriu schimbător reflecta succesele şi eşecurile lui militare. Era la fel de dispus să-şi prădeze diverşii vecini slavi pe cât era de pregătit să facă front comun cu germanii sau cu cehii, dacă se ivea o asemenea ocazie. Dintre toate faptele lui eroice, aşa cum s-a întâmplat şi în cazul faptelor nepotului lui, Canut, în Danemarca şi Anglia, numai botezul a primit o însemnătate de lungă durată. Prin acest act, el şi-a introdus poporul în lumea culturii occidentale şi a scrierii latine. A pregătit calea pentru crearea provinciei ecleziastice Polonia cu sediul la Gniezno, sub monarhia următoare. Tot Mieszko a iniţiat istoria atestată documentar a polonezilor, istorie continuată fără întrerupere de atunci până în ziua de azi.

*
* *

Expunerea evenimentelor dintr-un mileniu este intimidantă atât pentru istoric, cât şi pentru cititor. Acestea sunt prea complexe pentru a putea fi cuprinse toate odată; de altfel, servite ca întreg, sunt imposibil de procesat. Ca atare, ele sunt de obicei împărţite în grupuri cronologice sau în perioade. Pentru unii istorici, această „periodizare" nu este nimic altceva decât un exerciţiu empiric, precum lucrul unui bucătar-şef care împarte mâncarea în feluri separate, aranjând ingredientele conform artei lui personale şi conform regulilor unei alimentaţii raţionale. Pentru alţii este o problemă de o gravitate deosebită, dictată de legile filozofiei şi ale ştiinţei. Este una

dintre misiunile inevitabile ale meseriei, iar maniera în care este întreprinsă dezvăluie multe nu numai despre istorie, ci şi despre istoric.

Cei mai vechi autori de lucrări istorice nu au încercat o periodizare a subiectului lor. În calitate de cronicari, sunt criticaţi adesea: se spune despre ei că au scris fragmente, fabule şi parabole ecleziastice în care „au abuzat de privilegiul ficţiunii". În Polonia, ca şi în alte părţi din Europa, ei erau în majoritate clerici învăţaţi, care scriau în limba latină despre eroii credinţei sau despre gloriile dinastiei conducătoare. Anonymus (m. 1118), un călugăr benedictin din Franţa, a scris despre anii de domnie ai lui Boleslav „Gură-Strâmbă". Wincenty Kadłubek, cunoscut şi sub numele de Maestrul Vincent (m. 1223), pentru o vreme student la Sorbona şi episcop de Cracovia, a compus o cronică după modelul *Ab urbe dondita libri*, umplând considerabilele lacune ale ştiinţei sale cu omilii morale sau cu digresiuni despre vremurile antice, foarte căutate şi de-a dreptul neadecvate. Scopul lui, în conformitate cu programul stabilit de patronul său, Cazimir cel Drept, era „să instruiască posteritatea despre cinstea strămoşilor". Janko de la Czarnków (m. 1387) era mai mult orientat politic, relatând în detaliu evenimentele din perioada contemporană lui, precum şi faptele demne de mustrare, în viziunea sa, ale lui Ludovic de Anjou[2].

Jan Długosz („Longinus", 1415-1480), preot canonic al Cracoviei şi tutore regal, este adeseori considerat primul istoric al Poloniei. El a fost descris şi drept „cel mai mare publicist al Evului Mediu", datorită faptului că în vasta sa creaţie literară a dedicat multe pagini apărării poziţiei şi privilegiilor Bisericii şi ale clerului. A fost unul dintre pionieri în ceea ce priveşte culegerea şi consemnarea unor surse istorice, atât scrise, cât şi orale. A petrecut mulţi ani prin bibliotecile mănăstirilor şi capitluri, copiind manuscrise şi intervievând martori oculari ai unor evenimente importante. Cu siguranţă a fost unul dintre cronicarii cei mai atenţi faţă de cititor, împodobind panegiricurile sale erudite către regii Poloniei cu anecdote intime, personale. Despre Vladislav al II-lea, monarh în secolul al XII-lea, de exemplu, el povesteşte că regele, pregătindu-se să înnopteze în pădure, s-a întors spre unul dintre cavalerii ce-l însoţeau la vânătoare şi i-a spus: „Din ce se aude, Piotr, mai plăcut odihneşte acum nevasta ta cu stareţul", la care cavalerul i-a răspuns: „Cine ştie? Poate nu numai nevasta mea cu stareţul, ci şi regina voastră, maiestate, cu episcopul nu petrece mai rău"*. Cele douăsprezece cărţi, câte numără lucrarea sa *Historia Polonica*, conţin foarte puţine elemente de analiză. Scopul său, după cum spune, este pur şi simplu „să scoată la lumină din cenuşa vremii amintirea unor oameni de seamă". Długosz trăia într-o lume în care cauzalitatea era încă dictată de providenţă, unde conceptul de progres nu fusese încă inventat şi unde istoria, ca ştiinţă a dezvoltării relaţiilor dintre oameni, ar fi fost considerată lipsită de sens. În viziunea medievală, omenirea nu avansează. Mai degrabă, cu fiecare an ce trece, ea se îndepărtează de acea stare originară de har a cărei recuperare este unicul scop imaginabil al existenţei noastre.

---

* *Apud Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, trad. K. Mecherzyński, vol. 3, 1867, pp. 11-12 (n.tr.).

Cu toate acestea, Długosz era conştient de faptul că studiul istoriei are o valoare morală şi didactică. „Spre deosebire de filozofie", scrie Długosz, „care doar stârneşte şi agită oamenii, Istoria [...] ne permite să vedem, ca într-o oglindă, tot ce este legat de eroism, înţelepciune, modestie, evlavie şi credinţă"[3].

Cronicarii secolului al XVI-lea nu puneau sub semnul întrebării presupoziţiile predecesorilor lor. *Chronica Polonorum*, scrisă de Maciej Miechowita (*Cronica polonezilor*, 1519) continuă naraţiunea lui Długosz până în zilele vieţii autorului. *Kronika wszystkiego świata* (*Cronica întregii lumi*, 1551) a lui Marcin Bielski (1495-1575) este prima lucrare istorică scrisă în limba polonă. *Chronica Polonica* (*Cronica poloneză*, 1555) a lui Marcin Kromer (1512-1589), episcop de Warmia, este plină de fabule şi ilustraţii bine realizate şi a constituit un adevărat bestseller al vremii.

În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, arta cronicarilor s-a îmbogăţit cu ornamente poetice extravagante şi cu un interes social crescut. O traducere poloneză a lucrării *Gerusalemme Liberata*, a lui Tasso, traducere de un renume binemeritat, publicată în 1618 de Piotr Kochanowski, nepot al marelui poet, a dat tonul în ceea ce priveşte stilul pentru numeroase lucrări de istorie contemporană. Samuel Twardowski (1600-1660) a înregistrat evenimente de seamă sub domnia regilor din Dinastia Vasa, în 35.000 de versuri de câte 30 de silabe. Arianul Wacław Potocki (1621-1696) a compus mai puţine versuri epice, dar de o valoare literară şi istorică mai mare, în special în poemul *Wojna chocimska* (*Bătălia de la Hotin*, 1670). Wespazjan Kochowski (1633-1700) a combinat activitatea sa de psalmist în limba poloneză cu studii de seamă în limba latină despre chestiuni ale vremii. Lucrările sale *Annalium Poloniae... Climacter Primus* (1683), *Secundus* (1688) şi *Tertius* (1698) sunt o adevărată mină de informaţii detaliate despre crizele politice şi internaţionale din vremea în care a trăit. Tradiţia renascentistă, mai veche, a comentariului şi satirei sociale a fost dezvoltată de Szymon Starowolski (1588-1656) şi de cei doi fraţi Opaliński, Krzysztof (1609-1655) şi Łukasz (1612-1662). Jan Pasek (1636-1701), Marcin Matuszewicz (m. 1773) şi Jędrzej Kitowicz (1728-1804) au scris memorii personale, bogate în observaţii sociale şi politice.

Primii istorici în sensul modern al cuvântului au apărut odată cu Iluminismul, unul dintre ei fiind Adam Naruszewicz (1733-1796), episcop de Smolensk. În ciuda demnităţii sale episcopale, el a supus lucrările providenţei unor examene critice şi a lansat o campanie pentru culegerea şi publicarea unor documente istorice. Cu toate că pregătea terenul pentru o istorie completă a Poloniei, cele şase volume ale lucrării sale *Historia narodu polskiego* (*O istorie a poporului polonez*), care au început să fie publicate în 1780, nu au trecut mai departe de secolul al XIV-lea. Asemenea altor regalişti din era precedentă formării naţiunilor, el împărţea trecutul în funcţie de liniile dinastice. Naruszewicz a identificat astfel perioada Piastilor (din vremurile cele mai timpurii până în 1386), perioada jagiellonă de la 1387 până în 1572 şi perioada monarhiei elective de la 1572 până în zilele lui[4]. (Vezi diagrama A.)

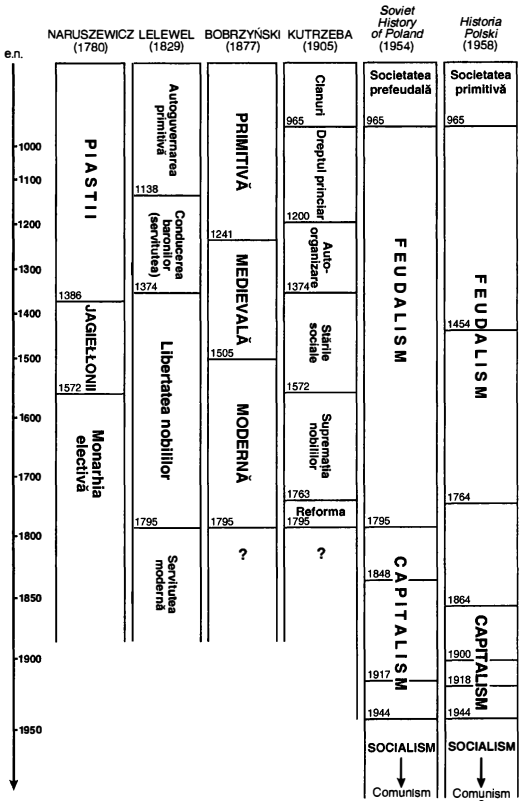

Diagrama A. Scheme de periodizare a istoriei Poloniei

Naruszewicz a murit într-un moment în care monarhia poloneză tomai fusese distrusă, iar viziunea lui simplă, regalistă nu mai era o soluţie satisfăcătoare pentru succesorii săi. Rolul lui a fost preluat la momentul oportun de un om cu totul diferit. Joachim Lelewel (1786-1861) a fost un republican activ, înlăturat în 1824 de la catedra de istorie de la Vilnius de către autorităţile ţariste. În 1830-1831 a fost ministru la Varşovia în guvernul revoluţionar. După aceea a trăit în exil la Bruxelles. În 1847 a fost ales vicepreşedinte al unei Societăţi Democratice Internaţionale, cedându-i această funcţie lui Karl Marx în anul următor. Asemenea lui Marx, viziunea lui Lelewel asupra istoriei avea o coloratură mesianică puternică; cu timpul însă a asumat un caracter mult mai bizar şi mai speculativ. Lelewel a elaborat o teorie a aşa-zisei *gminowładztwo* slave (autoguvernare comunală), în care polonezii erau văzuţi ca având o predilecţie naturală pentru democraţie, întreaga lor istorie fiind interpretată ca o luptă pentru libertate. Ca atare, a împărţit istoria polonă în perioade alternante de libertate şi de servitute. Prima perioadă, din cele mai vechi timpuri până la testamentul lui Boleslav „Gură-Strâmbă" din 1138, a fost în opinia lui Lelewel una de autoguvernare primitivă, în care obiceiurile imemoriale ale rasei erau păstrate mulţumită guvernării unor regi binevoitori. În a doua perioadă, din 1139 până la Statutul de la Košice din 1374, naţiunea poloneză a căzut în mâinile baronilor tirani, pierzând astfel controlul propriului destin. Din 1374 până la a treia împărţire, în 1795, libertatea s-a reafirmat sub forma democraţiei nobile a Vechiului Regat şi Republicii. Ultima perioadă de servitute a început odată cu împărţirile şi a durat până când Lelewel scria această operă. Bineînţeles, schema istorică a lui Lelewel era strâns legată de programul său politic. Lucrarea sa, *Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane* (*Istoria Poloniei pe înţelesul tuturor*, 1829) a devenit o adevărată biblie pentru miile de revoluţionari şi emigranţi din generaţia autorului. În aceasta, Lelewel descrie rolul naţiunii polone ca cel al unui „ambasador al omenirii", o naţiune ale cărei suferinţe erau menite a fi o sursă de inspiraţie pentru întreaga lume şi a cărei misiune deosebită necesita respingerea succesului superficial şi a capcanelor deşarte ale lumii. Pe scurt, Lelewel a inventat o variantă istoriozofică a alegoriei lui Mickiewicz despre Polonia ca „Christos între Naţiuni"[5].

Teoriile lui Lelewel s-au dovedit a fi deosebit de atrăgătoare pentru contemporanii lui, fiind nevoie de două revolte dezastruoase (în 1830 şi în 1863) pentru ca istoricii polonezi să renunţe la ele. Între timp, o mare parte din lucrările de istorie poloneză de pionierat au fost scrise în Germania. Printre polonezi, cei care au adus din nou subiectul de realitate au fost istoricii Şcolii de la Cracovia, formate în jurul „Grupului Stańczyk": Józef Szujski (1835-1883), Walerian Kalinka (1826-1886) şi Michał Bobrzyński (1849-1935)[6].

Dintre toţi cei din grupul Stańczyk, cel care le-a popularizat cel mai eficient perspectiva a fost Bobrzyński. În calitate de profesor al Universităţii Jagiełłone, el era un specialist de primă mână în dreptul medieval; iar ca guvernator al Galiţiei, deţinea o poziţie dintre cele mai înalte în viaţa publică a vremii. Ca autor al lucrării *Dzieje Polski w zarysie* (*Schiţă de istorie a Poloniei*), care a avut parte de cel puţin cinci ediţii, între 1877 la Cracovia şi 1944 la Ierusalim, Bobrzyński a exercitat o influenţă considerabilă asupra publicului cititor de limbă poloneză. Printre

numeroasele sale contribuţii se numără şi intuiţia conform căreia periodizarea era un subiect important şi neglijat, drept care a discutat-o în mai multe articole metodologice. În opera sa a adoptat o schematizare mai realistă, bazată în principal pe consideraţii politice, propunând trei perioade principale – cea primitivă, cea medievală şi cea modernă. Ca delimitări cronologice ale acestei diviziuni a propus: anul 1241, data invaziei mongole; 1505, data constituţiei *Nihil novi*; şi anul 1795, când a avut loc a treia împărţire. Perioada primitivă se caracteriza prin guvernarea patriarhală a unor cneji tribali şi a primilor membri ai Dinastiei Piast; cea medievală, prin dezvoltarea independentă a societăţii; iar cea modernă, prin neobosita luptă dintre adepţii şi adversarii privilegiilor nobiliare[7].

Schema lui Bobrzyński a stârnit un val de polemici. Au fost propuse „subperioade" şi „perioade de tranziţie" de către cei care nu puteau îndura arbitrarul unor delimitări simpliste. Natura şi relevanţa „punctelor de cotitură" şi ale „liniei de demarcaţie" au fost supuse unei examinări riguroase. Szujski şi-a mărginit critica la observaţia că schema lui Bobrzyński nu poate fi utilizată în domeniul relaţiilor externe, în timp ce Tadeusz Wojciechowski (1838-1919), profesor la Lemberg (Liov) şi preşedinte fondator al Societăţii Istorice Poloneze (Polskie Towarzystwo Historyczne, PTH), a argumentat că perioada „modernă" a istoriei poloneze ar trebui să înceapă în 1648, odată cu izbucnirea răscoalei lui Hmelniţki în Ucraina. Până la urmă, revizuirile cu consecinţele cele mai durabile au fost propuse de istoricii constituţiei. Limitându-şi argumentele la documente ale istoriei dreptului polonez, ei şi-au putut susţine cauza mai bine decât toţi rivalii lor. Una dintre schemele cele mai convingătoare a fost cea propusă de Stanisław Kutrzeba (1876-1946), un coleg mai tânăr al lui Bobrzyński, de la Cracovia. Schema lui Kutrzeba, apărută în *Historia ustroju Polski w zarysie* (*Scurtă istorie a guvernului polonez*, 1905), arată astfel:

Până la 965 e.n.	Perioada organizării tribale
965-1200	Perioada dreptului princiar
1200-1374	Perioada jurisdicţiilor independente
1374-1569	Perioada de stratificare a stărilor sociale
1569-1763	Perioada supremaţiei nobiliare
1764-1795	Perioada reformelor.[8]

Dezbateri metodologice de acest gen aveau loc la vremea respectivă în toată Europa, arătând că istoricii polonezi au jucat şi ei un rol în stabilirea istoriei drept disciplină academică cu coerenţă internă.

În orice caz, munca întreprinsă de grupul Stańczyk – care îşi trage numele de la bufonul răutăcios al regelui Sigismund I – a provocat şi discuţii mai relevante pentru chestiunile poloneze. Grupul se constituise în anii următori eşecului Insurecţiei din Ianuarie 1863 şi s-a făcut observat denunţând ceea ce ei considerau a fi pretenţiile de un romantism ridicol ale revoluţionarilor. Mai exact, au atacat în special ideea că necazurile Poloniei ar fi cauzate exclusiv de opresiunea externă, îndemnându-şi colegii să examineze cauzele propriei slăbiciuni interne a Poloniei. După cum a declarat Bobrzyński însuşi, „nu am avut la momentul necesar un guvern capabil să adune în jurul său forţe cărora să le dea o direcţie omogenă, şi asta a fost singura

pricină directă a decăderii noastre". Szujski a atacat tendinţele contemporanilor săi într-un mod mai direct. „Istoria este un chirurg pentru războinicul rănit", a scris el, „nu o bonă pentru un copil răsfăţat". În acest mod, membrii grupului Stańczyk şi-au îndreptat umorul caustic împotriva tuturor acelora care căutau să romanticizeze trecutul Poloniei pentru binele politicii moderne revoluţionare. Au comparat iresponsabila Libertate de Aur a nobilimii secolului al XVIII-lea cu intrigile frivole şi retorica prezumţioasă a patrioţilor contemporani. În viziunea lor, *liberum veto* (dreptul individului de a se opune voinţei comunităţii ca întreg), *liberum conspiro* (dreptul de a conspira împotriva autorităţilor) şi *liberum defaecatio* (dreptul de denigrare a adversarului) ţineau de specificul polonez, provenind din aceeaşi tradiţie nefericită. Ei susţineau că distrugerea vechii republici fusese o consecinţă naturală a împrejurărilor şi că toate încercările de a o reînvia nu erau lipsite de sens. Din pricina acestei atitudini critice faţă de viabilitatea Poloniei ca stat independent au fost numiţi „Pesimişti". Reacţia împotriva lor a început să câştige teren în anii 1880, continuând să se dezvolte până la izbucnirea Primului Război Mondial. Sub conducerea lui Tadeusz Korzon (1839-1918) şi Władysław Smoleński (1851-1926), pozitiviştii de la Varşovia au supus cercetările Şcolii Cracoviene unei examinări detaliate, ajungând astfel la nişte concluzii surprinzător de diferite[9]. Lucrarea lui Korzon, *Dzieje wewnętrzne Polski za Stanisława-Augusta* (*Istoria Poloniei sub Stanisław-August*, 1880-1886) şi scrierile lui Smoleński despre Iluminismul polonez au subliniat realizările pe plan economic şi cultural ale Poloniei într-o epocă de eşec politic. La Cracovia, Kalinka a luat-o pe un drum diferit de colegii săi din grupul Stańczyk, fiind de părere, ca şi de Tocqueville în Franţa, că distrugerea *Ancien Régime*-ului fusese provocată chiar de succesul Reformei. Fiecare dintre ei a subliniat, în felul lui, acelaşi lucru: că tragediile Poloniei nu fuseseră cauzate doar de neajunsurile ei. În acest sens, ei i-au încurajat pe oamenii care lucrau pentru relansarea naţională, politică, astfel dobândindu-şi numele de „Optimişti". Lucrarea *Historia nowożytna* a lui Korzon (*Istorie modernă*, 1889) a tratat chestiunile poloneze ca parte integrantă a evenimentelor europene, volumul contrastând puternic cu cel al lui Bobrzyński, atât ca ton, cât şi ca substanţă[10]. Aceste rivalităţi dintre Pesimişti şi Optimişti au continuat să domine istoriografia poloneză până în ziua de azi[11].

Aceeaşi eră pozitivistă a pus bazele istoriei poloneze ca ştiinţă modernă. Culegerea şi publicarea sistematică de materiale-sursă, activitate iniţiată de episcopul Naruszewicz, a atins proporţii impresionante. Arhive, muzee şi biblioteci istorice – între ele Archiwum Akt Dawnych (Arhiva de Documente Vechi, 1867) la Varşovia, Colecţia Czartoryski de la Cracovia şi bibliotecile Kórnik şi Raczyński de la Poznań – şi-au deschis porţile în fiecare dintre regiunile separate prin împărţire. A început prelucrarea bibliografiei istorice, în special sub egida lui Ludwig Finkel (1858-1930) la Liov, precum şi lucrul în domeniul tuturor ştiinţelor auxiliare, de la paleografie şi arheologie până la genealogie, heraldică şi numismatică. Cele mai importante periodice cu caracter istoric, *Kwartalnik Historyczny* (*Semestrialul de istoric*, 1887), editat prima oară la Liov de Ksawery Liske (1838-1891), şi *Przegląd Historyczny* (*Cronica istorică*, în 1909), au început atunci o carieră lungă şi neîntreruptă, la fel şi seriile principale din colecţii documentare, cum ar fi *Monumenta*

Poloniae Historica, Kodeks Dyplomatyczny Polski sau *Scriptores Rerum Polonicarum*. Istoria Evului Mediu a înflorit în scrierile lui Stanisław Smolka (1854-1924), Tadeusz Wojciechowski (1838-1919), Karol Potkański (1866-1907), Franciszek Piekosiński (1844-1906) şi, desigur, în cele ale lui Bobrzyński. Istoria constituţională i-a atras atenţia nu numai lui Kutrzeba, ci şi lui Oswald Balzer (1858-1933), Adolf Pawiński (1840-1896) şi Aleksandr Rembowski (1847-1906). Korzon a explorat domeniul demografiei, statisticii şi economiei istorice. Smoleński a iniţiat istoria intelectuală şi cea a ideilor politice.

Nici unul dintre istoricii care au scris înainte de Primul Război Mondial nu a ştiut cum să interpreteze evenimentele secolului al XIX-lea. Pentru ei, acestea ţineau de istoria contemporană, iar pentru cenzorii imperiilor conducătoare erau treburi curente. Era o chestiune riscantă din punct de vedere politic şi care punea probleme de ordin ştiinţific. Fără a cunoaşte rezultatul luptei naţionale care era încă în plină desfăşurare, era imposibil de ştiut dacă împărţirile au însemnat sau nu sfârşitul istoriei poloneze ca subiect de sine stătător. În absenţa unui stat polonez, se putea găsi cu greu structură organică a istoriei poloneze. Abia după reapariţia Republicii Polone în 1918, istoricii au putut considera perioada împărţirii o întrerupere temporară, deşi destul de prelungită, a acelui continuum de o mie de ani care este statul polonez. În era naţionalismului, care în Europa de Est persistă până în zilele noastre, existenţa permanentă a naţiunii, independentă de instituţiile politice, nu a fost niciodată pusă în mod serios sub semnul întrebării.

În perioada interbelică, din 1918 până în 1939, tradiţionaliştilor supravieţuitori la Şcoala de la Cracovia şi din cea de la Varşovia li s-au alăturat o multitudine de oameni de ştiinţă care nu se lasă uşor clasificaţi. Szymon Askenazy (1866-1935) la Liov şi discipolul lui mai tânăr în istorie a diplomaţiei la Varşovia, Marceli Handelsman (1882-1945), împreună cu Jan Rutkowski (1886-1949) de la Poznań, expert în istoria economiei, au exercitat o influenţă însemnată asupra generaţiilor următoare. Însă tabloul general era în esenţă pluralist, iar la vremea izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, nici un consens în ceea ce priveşte interpretarea istoriei poloneze nu fusese stabilit, nici măcar cu titlu de tentativă. După război, oameni de ştiinţă eminenţi, precum Oscar Halecki (1890-1976), Marian Kukiel (1885-1976) sau Władysław Pobóg-Malinowski (1899-1962) şi-au continuat studiile în exil. Lucrarea lui Halecki *History of Poland*, scrisă în 1942 dintr-o perspectivă catolică şi naţionalistă, a fost unul dintre foarte puţinele studii ale subiectului adresate unui public nonpolonez[12]. Lucrarea lui Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowej* (*Istoria Poloniei după împărţiri*) acoperă perioada de la 1795 la 1864[13]. Lucrarea lui Pobóg-Malinowski *Najnowsza historia polityczna Polski* (*Istorie politică poloneză contemporană*, 3 vol., 1959-1960), scrisă dintr-o poziţie politică apropiată de cea a lui Józef Piłsudski, acoperă perioada dintre 1864 şi până la 1945[14].

Odată cu apariţia Republicii Populare, istoriografia poloneză a suferit o transformare. Lenin afirmase anterior: „Haosul şi arbitrarul, dominante până acum în viziunile istorice şi politice, au fost înlocuite de o teorie ştiinţifică uimitor de omogenă şi armonioasă"*. Teoria aceasta era în ambele cazuri o versiune proprie, leninistă a

* *Marks, Engels, marksizm*, Varşovia, 1949, p. 61 (n.tr.).

materialismului istoric marxist. În 1948, la Primul Congres General al Istoricilor Polonezi, marxism-leninismul a fost adoptat ca unic ghid ideologic pentru orice fel de investigaţii cu privire la trecutul Poloniei. Din acel moment, societatea poloneză avea să fie văzută ca obiect al unui proces dialectic care, din cauza tensiunilor inerente ale elementelor sale contrare, se propulsa singur în mod inexorabil dintr-un stadiu de dezvoltare în altul. În orice moment, lupta involuntară dintre forţele „progresiste" şi „reacţionare" avansa dintr-o criză în alta, de fiecare dată când vechea ordine era subminată şi înlocuită cu cea nouă: şi aşa mereu în sus, în ameţitoarea spirală a progresului către cea din urmă fericire scăldată în lumină paradiziacă a comunismului.

Pentru istoricii polonezi, marxism-leninismul prezenta multe avantaje substanţiale. Dincolo de faptul că era convenabil din punct de vedere politic, el promitea să furnizeze acel sentiment al continuităţii organice care lipsise până atunci. Promitea să interpreteze istoria polonezilor pe aceeaşi bază ca cea a naţiunilor vecine, astfel bandajându-le mândria rănită. Promitea să justifice apariţia Republicii Populare ca un stadiu natural pe drumul plin de hârtoape al Poloniei către comunism, calmând în acest mod sentimentul acut de nesiguranţă al noilor autorităţi. Promitea să respingă conceptele de vinovăţie şi de responsabilitate individuală, explicând ororile trecutului recent drept încercări necesare în progresul naţiunii către un viitor mai bun. Şi, înainte de toate, accepta naţiunea ca o realitate obiectivă şi permanentă. În felul său aparte, combina mesianismul romanticilor, realismul celor din grupul Stańczyk, pozitivismul celor de la Varşovia şi naţionalismul tuturor. Din aceste motive a fost primit ca medicament şi paliativ, fiind repede îmbrăţişat de o întreagă generaţie de istorici care, la urma urmei, poate că nici nu credeau neapărat în validitatea doctrinei marxist-leniniste.

Însă marxificarea istoriei în Polonia nu a fost o treabă uşoară. Pe de o parte, în afara foarte restrânsei Asociaţii a Istoricilor Marxişti, fondată în 1948 de Arnold, Jabłoński şi Bobińska, nu existau marxişti polonezi. O întreagă generaţie a trebuit să fie educată de la zero de mentorii sovietici. Pe de altă parte, această educaţie se desfăşura în context stalinist, unde interesul autentic pentru ideologia ca atare era fără ruşine subordonat unor consideraţii de ordin politic imediat. Istoria era folosită fără menajamente ca instrument politic grosolan, cu care erau loviţi în cap duşmanii regimului. După cum a explicat prof. Arnold la Prima Conferinţă Metodologică a Istoricilor Polonezi la Otwock în decembrie 1951, „singura abordare ştiinţifică marxistă a problemelor istorice este [...] să le considerăm o armă ideologică dintre cele mai cumplite, îndreptată împotriva cârmuitorilor de pe Wall Street"[15]. Mai rău, caracteristicile istoriei poloneze cu greu se pretau modelelor existente ale istoriografiei marxiste sau sovietice. De exemplu, caracterul foarte restrâns al instituţiei iobăgiei în societatea poloneză timpurie a îngreunat semnificativ adoptarea schemei lui Engels cu privire la evoluţia evenimentelor în perioada prefeudală. Raritatea revoluţiilor înainte de secolul al XVII-lea a făcut dificilă indicarea precisă a unei date de apariţie a feudalismului; pe de altă parte, abundenţa răscoalelor şi evenimentelor violente din perioada imediat următoare îl confrunta pe cercetător cu fenomenul derutant al unei multitudini de transformări socioeconomice tocmai în timpul instituirii capitalismului. Lipsa unui stat polonez suveran între anii 1795 şi

1918 făcea imposibilă adoptare directă a modelului rus, în care rolul statului avea întotdeauna o importanţă deosebită. Din punct de vedere marxist, ar fi fost perfect acceptabilă atribuirea împărţirilor unor „forţe anistorice". Însă din punctul de vedere politic dominant la vremea respectivă, o asemenea atitudine ar fi fost de neconceput, având în vedere că baza teritorială extinsă a Imperiului Rus – aşa cum a fost ea stabilită prin împărţiri şi moştenită de URSS – era „realizarea socialistă" numărul unu, pe care Republica Populară şi noua istorie poloneză erau acum datoare să o apere. În consecinţă, nu e de mirare că Academia de Ştiinţe a URSS a putut să completeze o „Istorie a Poloniei" cu mult înainte ca istoricii polonezi înşişi să se poată pune de acord asupra conceperii unei lucrări de sinteză proprii.

Lucrarea sovietică *Istoriia Polşi*, publicată între 1954 şi 1965, a fost din multe puncte de vedere o realizare remarcabilă, nu în ultimul rând datorită confirmării faptului că Polonia a avut o existenţă istorică continuă. (Dacă întocmirea ei ar fi fost comandată cu câţiva ani înainte, cu siguranţă ar fi demonstrat exact contrariul.) În general, lucrarea aplică schema standard a celor „cinci epoci", identificând stadiile de dezvoltare: primitiv, feudal, capitalist, socialist şi comunist. Însă din punctele de cotitură alese – anii 965, 1795, 1848, 1917 şi 1944 –, câteva par a fi cel puţin bizare. Anul 1848, de exemplu, este o alegere stranie, pentru că teritoriile poloneze nu au fost în mod special implicate în agitaţia care cuprinsese aproape toate ţările vecine. 1848 este o dată crucială în istoria germană şi pentru mişcarea marxistă, dar din păcate nu şi pentru Polonia. Prin urmare, a o face punctul de plecare al stadiului capitalist în istoria poloneză pare destul de nefiresc. 1917 e o dată la fel de nepotrivită. Este un fapt notoriu că Revoluţia din Octombrie din Rusia nu a generat o reacţie imediată în Polonia şi că naţiunea poloneză s-a opus cu hotărâre încercărilor de impunere a sistemului bolşevic, din 1919 şi 1920. Pentru Polonia, un an important a fost 1918, la fel şi 1939 şi 1945, dar nu 1917[16].

În Polonia, disputa periodizărilor a durat din anii 1950 până în zilele noastre. Punctul de plecare a fost proiectul prezentat la Otwock de prof. Arnold:

1. Epoca comunei primitive (până în secolul al V-lea e.n.)
2. Epoca feudalismului (din secolul al V-lea e.n. până în 1864)
   A. Perioada de apariţie a relaţiilor feudale (secolele V-X)
   B. Perioada feudalismului timpuriu (cca 1000-1138)
   C. Perioada fragmentării feudale (1138-1288/1290)
   D. Perioada unificării principatelor poloneze şi a creării unui stat naţional polonez (1288/1290-1370)
   E. Perioada de transformare într-un stat multinaţional (1370-1492/1505)
   F. Perioada formării finale a Republicii nobiliare, feudale, incluzând instituţia iobăgiei şi multinaţionale (1492/1505-1573)
   G. Perioada creşterii rolului oligarhiei magnaţilor şi a tendinţei descentralizatoare a acesteia (1573-1648)
   H. Perioada dezintegrării Republicii feudale incluzând instituţia iobăgiei (1648-1740)
   I. Perioada începuturilor sistemului capitalist şi a declinului Republicii nobiliare (1740-1795)
   J. Perioada luptelor de eliberare naţională şi a luptei de clasă a ţărănimii poloneze în condiţiile capitalismului în curs de dezvoltare (1796-1864)

3. Epoca capitalismului (1864-1944)
   A. Perioada capitalismului premonopolist (1864-1900)
   B. Perioada dezvoltării caracteristicilor imperialiste (1900-1918)
   C. Perioada Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie, ca sursă a independenţei poloneze (1917/1918)
   D. Perioada Republicii Polone burghezo-moşiereşti (1918-1939)
   E. Perioada celui de-al Doilea Război Mondial (1939-1945)
4. Epoca socialismului (1944-)[17]

Nimeni nu s-a declarat mulţumit cu proiectul lui Arnold. Le-a displăcut oaspeţilor sovietici de la conferinţă, care, insistând pe o corelaţie mai puternică între „baza" socioeconomică şi „suprastructura" constituţională, voiau să accentueze mult mai mult datele principale din istoria statului. Dar le-a displăcut şi colegilor polonezi ai lui Arnold. Aceştia au criticat terminologia, în special termenii „epocă" şi „perioadă" în loc de „perioadă" şi „subperioadă". Au criticat divizarea perioadei feudale în zece părţi, practica uzuală fiind divizarea în trei părţi, de „formare", „consolidare" şi „declin". Mai mult, au criticat neglijarea „regionalizării", adică problema ajustării oricărei scheme generale a istoriei poloneze la experienţele unor provincii ca Silezia sau Pomerania, care nu au făcut niciodată parte din statul polonez modern. Cu toate că Arnold era medievalist, sugestiile sale în ceea ce priveşte perioada feudală s-au dovedit a fi şi mai puţin acceptabile decât cele privind „epoca capitalismului". Totuşi, în afară de nefericita includere a Revoluţiei din Rusia ca perioadă separată în istoria poloneză, schema propusă de el pentru „epoca capitalismului" nu este foarte diferită de cea aflată în uz în prezent.

Marxiştii autentici, spre deosebire de scriitoraşii stalinişti, au dobândit o poziţie mai puternică abia pe la sfârşitul anilor 1950. La Congresul de istorie din 1958, o nouă generaţie de istorici a lansat un atac ferm contra practicilor falsificatoare ale trecutului recent. Printr-o decizie a Congresului, Institutul de Istorie al Academiei Poloneze de Ştiinţe a fost autorizat să grăbească publicarea unei *Istorii a Poloniei* proprii, definitive, în mai multe volume. Liniile principale ale acestei *Historia Polski* a Academiei au fost trasate de un consiliu editorial sub conducerea lui Tadeusz Manteuffel (1902-1970). În această versiune, „epoca feudală" începe în 965 e.n. şi durează până în 1864, acoperind astfel 90% din istoria atestată documentar. Este împărţită în patru perioade – „feudalismul timpuriu" până în 1200; „feudalismul în floare" până în 1550; „consolidarea sistemului moşieresc-sclavagist" de la mijlocul secolului al XVI-lea până în 1764; şi „lichidarea sistemului feudal", până în 1864. „Epoca capitalistă" durează optzeci de ani, din 1864 până în 1944. Această perioadă pare din nou a fi destinată unei divizări în patru segmente. În volumele apărute până acum au fost identificate: „perioada capitalismului *laissez-faire*", 1850/1864-1900 şi „perioada imperialismului", 1900-1918. Evident, încă are loc în culise o dispută chinuitoare. Se poate afirma în mod adecvat că termeni precum „ugruntowanie" (consolidare) sau „rozkwit" (înflorire), în utilizarea marxiştilor, arată entuziasmul lor faţă de efemeritatea oricăror stări intermediare. În acelaşi timp, ele dezvăluie o reţinere clară în ceea ce priveşte luarea unor decizii interpretative

fără echivoc. Omisiunile sunt foarte semnificative. Cu toate că au trecut mai bine de douăzeci de ani de când a fost anunţată seria, volumele mult aşteptate despre perioada contemporană sunt mereu amânate. Au apărut foarte puţine lucrări legate de evenimentele din ultimii patruzeci de ani. Polonezii nu au încă nici o autoritate în domeniul care îi interesează cel mai mult – cel al istoriei ultimelor decenii. Conceperea unei singure secţiuni dintr-un volum a durat de trei ori cât perioada istorică discutată în ea. Prima întâlnire editorială pentru pregătirea primei secţiuni a volumului IV, care acoperea perioada 1918-1921, a avut loc pe 7 februarie 1957. Aceasta a dus la publicarea, în 1966, a unei „machete" nelegate, care a fost mai apoi retrasă. Secţiunea a fost în sfârşit publicată în 1970, după un munte de revizii. În ritmul acesta, capitolele despre al Doilea Război Mondial vor apărea începând cu 2024. Fără îndoială, aceste dureri ale naşterii sunt în parte pricinuite de interferenţe politice externe[18].

„Dezgheţul" care a început după 1956 a eliberat formidabilul talent al lui Leon Lech Beynar (1909-1970), cunoscut sub pseudonimul literar Paweł Jasienica. Fost soldat al Rezistenţei în AK (armata ţării) în provinciile de răsărit, Jasienica şi-a găsit refugiul în cercetări de istorie antică şi medievală. Însă în anii 1960 a început să publice, unul după altul, volume din bestsellerul său istoric, un compendiu al istoriei de dinaintea împărţirilor – *Polska Piastów* (1960), *Polska Jagiełłonów* (1963), *Srebrny Wiek* (1967) şi *Dzieje Agonii* (1972). Mai mult scriitor istoric decât cercetător, a câştigat o deosebită popularitate prezentând, cu un vădit talent literar, o viziune plină de culoare şi pătrunsă de patriotism a trecutului Poloniei. Cum era de aşteptat, au apărut şi antipatii la adresa lui, atât din partea membrilor aparatului de partid, cât şi din partea unor cercetători pedanţi invidioşi, cu mai puţin talent literar. Cu toate acestea, lucrările sale au scăpat literatura istorică de proasta reputaţie a servilismului ideologic, salvând generaţia post-1956 de lipsa cronică a unor cărţi de istorie în care polonezii să găsească atât o sursă de mândrie, cât şi de plăcere a lecturii[19]. Treizeci de ani aveau să treacă până când publicul cititor să dispună de lucrări de un asemenea calibru.

Marian Brandys (1912-1998) şi-a făcut apariţia pe scena literară în aceeaşi perioadă, fiind un alt beneficiar al perioadei „Dezgheţului". Era fratele lui Kazimierz Brandys (1916-2000), avea o atitudine mai pronunţat ideologică şi îşi câştigase renumele în cercul marxist Kuźnica. Marian fusese prizonier de război în Germania şi corespondent străin. A ajuns să se specializeze în perioada napoleoniană şi, ca artist, în scurte eseuri, schiţe, portrete şi studii. În afară de o serie de biografii, începând cu *Nieznany Książę Poniatowski* (1960) despre nepotul ultimului rege al Poloniei, a coordonat două însemnate culegeri de texte – *Kozietulski i inni* (2 volume, 1967) şi *Koniec świata szwoleżerów* (5 volume, 1972-1979). Împreună cu Jasienica, a căutat să consolideze tradiţia pe cale de dispariţie a scrierilor istorice ca gen literar.

*
* *

Pe la începutul anilor 1960, aşadar, istoria a început din nou să se bucure de o largă popularitate în Polonia. Ţara trăia încă din amintirea gloriei acelui Octombrie al lui Gomułka. Coşmarul stalinist trecuse. Aerul de mohorâre şi ruşine pe care stalinismul îl asociase cu tot ceea ce era legat de trecutul independent al Poloniei a început să se rarefieze. Pesimismul lăsa din ce în ce mai mult loc unui optimism moderat, iar oamenii găseau orice pretext, cât de neînsemnat, pentru a aniversa diverse evenimente din trecutul Poloniei cât de cât relevante pentru situaţia din prezent. Erau în vogă aniversările istorice. Toată lumea ştia că cea mai mare aniversare dintre toate avea să vină în 1966. Era o aniversare aşteptată cu mare nerăbdare.

Biserica Romano-Catolică era în mod special bine pregătită, fiindcă aniversările poloneze aveau să coincidă cu un an jubiliar. Pregătirile începuseră încă din 1957 cu Marea Novenă, o perioadă de nouă ani de rugăciune şi post. În 1966, Stefan Wyszyński, cardinalul-arhiepiscop, a făcut un tur al întregii ţări, provincie după provincie. Începând de la Gniezno, leagănul creştinismului polonez, pe 14 aprilie, a vizitat apoi Częstochowa pe 3 mai, Cracovia pe 8 mai, Varşovia pe 26 iunie, apoi Katowice, Gdańsk, Wrocław, Lublin, Białystok, Torun. Peste tot a fost întâmpinat de zeci şi sute de mii de oameni, delegaţii de mineri în uniformă, procesiuni de bărbaţi, femei şi copii, fete în costume naţionale, mulţimi peste mulţimi stând în ploaie ori îngenunchind la marginea drumului. Niciodată, nici înainte şi nici după aceea, nu s-a mai bucurat cineva în Republica Populară de o asemenea dovadă de devotament. Fiecare biserică din Polonia a atârnat câte o pancartă cu „SACRUM POLONIAE MILLENNIUM, 966-1966" alături de sloganele tradiţionale „DEO ET PATRIAE" (Pentru Dumnezeu şi patrie), „POLONIA SEMPER FIDELIS" sau „NARÓD Z KOŚCIOŁEM" (Poporul este cu Biserica). În catedrala San Pietro din Roma, pe 15 mai 1966, papa Paul al VI-lea, asistat de delegatul cardinalului-primat, episcopul Władysław Rubin, a oficiat o slujbă pontificală în onoarea Provinciei Poloneze. La Santa Maria Maggiore, la San Andrea al Quirinale, la Monte Cassino, la Glasgow Cathedral, la Lens în Pas-de-Calais, la Detroit, oriunde existau legături cu Polonia, catolicii polonezi s-au adunat pentru a-şi mărturisi credinţa. În slujba ţinută la Gniezno, cardinalul Wyszyński a făcut următorul apel: „Dorinţa mea cea mai arzătoare este ca voi să priviţi la trecut şi prezent şi cu dragoste pentru trecutul naţiunii creştine, să priviţi cu ochii larg deschişi la realitatea ei catolică"[20]. Răspunsul a fost o explozie de entuziasm.

Ca să nu fie mai prejos, autorităţile de partid şi de stat făceau şi ele pregătirile lor. Seimul Republicii Populare a proclamat perioada 1960-1966 un „jubileu al statalităţii şi culturii poloneze". S-au intensificat săpăturile arheologice la Gniezno, Kalisz, Wiślica şi în alte locuri, pentru a aduce mai multă lumină asupra cunoştinţelor despre viaţa în ţara lui Mieszko I. S-au organizate procesiuni pentru a sublinia „tradiţiile patriotice şi progresiste ale poporului polonez de-a lungul veacurilor". Societăţile ştiinţifice ţineau întâlniri publice la care discutau semnificaţia diferitelor

date şi evenimente. Organizaţiile de tineret au lansat un efort enorm, voluntar, pentru a construi „o mie de şcoli pentru cei o mie de ani" ; şi planul a fost realizat şi depăşit. Celebrările aniversare se înmulţeau ca ciupercile după ploaie. În 1960 a fost sărbătorită a 550-a aniversare anuală a bătăliei de la Grünwald (dar nu şi cea de-a 40-a aniversare a Bătăliei de la Varşovia). În 1961, a 300-a aniversare a primului ziar polonez, *Merkuriusz Polski*, a fost aclamată ca moment de naştere a presei poloneze. În 1962, a 350-a aniversare a ocupării Kremlinului de către polonezi a fost trecută cu vederea. Însă în 1963 a venit timpul pentru aniversarea a 100 de ani de la Insurecţia din Ianuarie, iar în 1964 – aniversarea a 600 de ani de la înfiinţarea Universităţii Jagiełłone, cel mai mare şi mai vechi centru al învăţământului din Polonia, precum şi aniversarea a 20 de ani de la înfiinţarea Republicii Populare. În 1965 a avut loc a 20-a aniversare a eliberării de sub ocupaţia germană. În sfârşit, pe 1 mai 1966, toate organele de partid şi de stat au participat la adunări în întreaga ţară, primind felicitările partidelor fraterne şi ale altor simpatizanţi străini, în timp ce organizau colosale defilări, marşuri, parade militare şi festivaluri pe stradă.

În această veselie generală, ar fi fost neadecvat să se întrebe cineva care era obiectul exact al acestor sărbătoriri. Tot timpul însă fusese clar că nu exista un consens cu privire la ceea ce înseamnă de fapt „Mileniul". Biserica sărbătorea o mie de ani de creştinism. După cum declara introducerea din albumul de aniversare: „Totul a început cu un botez". Pentru Biserică, botezul lui Mieszko I era o chestiune de o importanţă crucială. Era o sărbătoare religioasă, ecleziastică. Autorităţile de partid şi de stat, dimpotrivă, au organizat o sărbătoare pur laică şi politică. Pentru ei, „Mileniul", cu aluzia sa la un context roman, nu putea fi acceptat. În scop oficial, a fost preferat calcul lingvistic băştinaş *Tysiąclecie*. În timp ce pancartele bisericilor afişau „SACRUM POLONIAE MILLENIUM", clădirile civile şi străzile oraşelor au fost împodobite cu sloganul „TYSIĄCLECIE PAŃSTWA POLSKIEGO" (O mie de ani de stat polonez). „DEO ET PATRIAE" a fost înlocuit cu „SOCJALIZM I OJCZYŹNA" (Socialism şi patrie), „NARÓD Z KOŚCIOŁEM" cu „PARTIA Z NARODEM" (Partidul e cu poporul), „POLONIA SEMPER FIDELIS" cu „SOCJALIZM GWARANCJA POKOJU I GRANIC" (Socialismul este garanţia păcii şi a frontierelor). În teritoriile de vest, câştigate de la Germania în 1945, pancartele proclamau sloganuri în stilul „O MIE DE ANI AI POLONIEI LA ODER" sau „O MIE DE ANI AI POLONIEI LA MAREA BALTICĂ" – ambele constituind afirmaţii neconcordante cu realitatea.

Pentru un istoric, felul în care politicienii se folosesc de acest subiect, fie ei clerici sau comunişti, nu e lipsit de relevanţă. Pentru un observator imparţial, identificarea romano-catolică a Bisericii cu Naţiunea în trecut este un fapt tot atât de suspect ca şi obiceiul comuniştilor de a identifica Partidul cu Poporul în zilele noastre. Atât Biserica, cât şi Partidul se ghidează după dogme ale autorităţii şi infailibilităţii, ambele tăinuind caracterul complicat al unei relaţii cu populaţia în totalitatea acesteia. Odată ce s-a ivit la orizont sărbătorirea mileniului, ambele instituţii nu puteau decât să lanseze două interpretări rivale în ceea ce priveşte semnificaţia acestei relaţii şi care se exclud reciproc.

În anii 1970, în era lui Gierek, istoricii din Polonia au reacţionat la noul climat politic cu noi iniţiative. Pe de o parte, văzând că Academia tot nu reuşeşte să termine sinteza de istorie poloneză, care se voia a avea autoritate, ei au început să producă sinteze colective pentru a umple această lacună. Pe de altă parte, unii dintre ei s-au angajat în ceea ce s-a dovedit a fi ultima suflare a teoretizării istorice în spirit marxist.

Pe frontul colectiv se întreceau trei echipe de istorici – una la Cracovia, a doua la Poznań şi a treia la Varşovia[21]. În general, acestea aveau scopuri ambiţioase, dar slab puse în practică, în special cele privitoare la perioada contemporană. Munca primei echipe, de la Cracovia, a fost etichetată în stil comercial vestic drept „cea mai mare realizare a istoriografiei poloneze". O apreciere mai moderată dezvăluie faptul că acele lucrări aveau nu numai neajunsuri stilistice, un lucru obişnuit în cazul lucrărilor cu mai mulţi autori, ci sufereau şi din pricina tuturor trăsăturilor şi omisiunilor tipice pentru ideologia oficială şi pentru ediţia cea mai recentă a naţionalismului polonez. Ele sunt un produs avizat, însă caracteristic pentru acea perioadă, şi nimic mai mult decât atât.

Pe frontul teoretic, prof. Jerzy Topolski a făcut un efort decisiv pentru a plasa istoria poloneză într-un context marxist respectabil. La Poznań, el era urmaşul lui Jan Rutkowski (1886-1949), un om de ştiinţă de dinainte de război, cu convingeri stângiste autentice, care luptase în Brigăzile Internaţionale din Spania şi care, ca pionier al istoriei economiei, avea un renume deosebit în străinătate[22]. Cariera lui Topolski a început cu câteva studii despre istoria regională a teritoriului Wielkopolska, în special despre economia feudală în teritoriile arhiepiscopului de Gniezno. Mai târziu însă s-a ocupat cu dezvoltarea unei discipline teoretice, exercitând o influenţă considerabilă asupra cercetătorilor din Republica Populară. Lucrarea sa *Metodologia historii* (1973) a devenit un ghid standard[23]. În mod ironic, introducerea scrisă de el la *Marksizm a historia* (1977) a fost publicată la scurt timp după ce filozoful polonez fost marxist cunoscut, activ – bineînţeles – în străinătate, publicase o critică devastatoare a originilor, dezvoltării şi declinului marxismului.

În orice caz, faţa respectabilă a literaturii istorice în Republica Populară a fost sluţită ireversibil de mărturisirile detaliate ale unui cenzor oficial, fugit în Vest în 1977, care luase cu el un set complet de directive ale Biroului Cenzurii. Spre deosebire de situaţia din Uniunea Sovietică, unde existenţa ca atare a cenzorilor era ascunsă publicului, în Polonia erau bine cunoscute activităţile generale ale *Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk* (GUKPPiW – Biroul general pentru controlul presei, publicaţiilor şi spectacolelor). Editorilor li se cerea să furnizeze un plan anual de publicaţii, în avans, pentru a primi acordul. Apoi erau obligaţi să prezinte fiecare titlu aprobat pentru a fi supus unei revizii, toate modificările efectuate de cenzor în text trebuind apoi să fie păstrate şi publicate. Nici un autor sau subiect nedorit nu putea să ajungă sub tipar şi nici un text aprobat nu putea să conţină material neadecvat. Trebuia obţinută de asemenea o permisiune oficială pentru hârtia alocată şi, ca atare, pentru numărul de exemplare de publicat. Acestea erau lucruri ştiute de toţi cei care aveau o legătură cu viaţa ştiinţifică, precum şi de toţi viitorii autori. Însă *The Black Book of Polish Censorship* (*Cartea Neagră a*

Cenzurii Poloneze) a demonstrat dincolo de orice îndoială că se exercita un control mult mai extins decât ar fi putut bănui oricine care nu făcea parte din elita partidului. Fiindcă directivele nu se refereau numai la metode negative de suprimare sau limitare a informaţiei. În primul rând, ele constituiau un corp gigantic de instrucţiuni anticipative, care desemnau ce fapte trebuiau să fie cunoscute, ce interpretări trebuiau preferate, ce aspecte subliniate şi care oameni lăudaţi. Într-o extinsă secţiune referitoare la istorie, de exemplu, era prevăzut mult spaţiu pentru bicentenarul american din 1976. Aici, cenzorii polonezi dădeau instrucţiuni în sensul că „Revoluţia Americană" trebuia să fie prezentată într-o lumină pozitivă; că americanii trebuiau felicitaţi pentru realizarea lor şi că respingerea imperialismului britanic de către colonişti trebuia lăudată. Trebuia să fie subliniat rolul progresist al unor polonezi cum ar fi Kościuszko sau Pułaski, precum şi rolul reacţionar, negativ al armatelor germane (din Hanovra). În acelaşi timp, trebuia procedat cu multă grijă pentru a ţine istoria la distanţă de chestiunile actuale. Cititorilor polonezi nu trebuia să li se spună că muncitorii din Statele Unite aparţineau unor sindicate libere, că ei conduceau maşini, mâncau fripturi şi în general se bucurau de un standard de viaţă de neimaginat în blocul sovietic[24].

În ultimul sfert al secolului XX, trei evenimente au resuscitat interesul pentru istoria poloneză mai mult decât orice alte întâmplări de la al Doilea Război Mondial încoace. Alegerea unui papă polonez în 1978, apariţia mişcării Solidaritatea în 1980-1981 şi prăbuşirea Republicii Populare în 1989-1990 au fost cele trei evenimente care au slujit, succesiv, eliberării istoriei din lanţurile epocii precedente.

Alegerea lui Ioan Paul al II-lea s-a răsfrânt asupra tuturor aspectelor vieţii poloneze, nu în ultimul rând asupra lecţiilor, cărţilor şi interpretărilor istoriei. Moştenirea catolică a Poloniei a fost dintr-odată readusă în prim-plan. Oamenii din străinătate voiau subit să afle mai multe despre ţara care a produs, în mod atât de neaşteptat, capul Bisericii Universale[25]. Polonezii voiau să ştie de ce evaluarea dispreţuitoare regimului cu privire la rolul Bisericii în viaţa lor – atât în vremurile de demult, cât şi în prezent – era atât de eronată.

Apariţia mişcării Solidaritatea, care a fost însoţită de o relaxare a controlului politic, a dat în vileag o dorinţă nestăvilită de a discuta, liber şi fără omisiuni, toate subiectele istorice tratate până atunci ca subiecte tabu. În conducerea intelectuală a Solidarităţii se găseau mulţi istorici disidenţi, ca Adam Michnik, Bronisław Geremek şi Karol Modzelewski. Cererea pentru cuvântări şi conferinţe deschise pentru publicul larg aproape că nu putea fi satisfăcută. Însă în 1980-1981 a fost prea puţin timp pentru publicarea unor lucrări serioase. Realizările Solidarităţii în acel context au fost de două feluri. Mai întâi, ea a discreditat complet interpretările oficiale ale istoriei poloneze, dominante în ultimele decenii. În al doilea rând, a inspirat o mulţime de publicaţii clandestine în aşa-zisul *Drugi Obieg*, „circulaţia alternativă" sau subterană, care a persistat de-a lungul anilor 1980 şi care a promovat un mare număr de autori necunoscuţi şi subiecte neatinse în anii de dinainte. Regimul comunist îşi trăsese seva din mituri şi ficţiuni. Demolarea sistematică a tuturor vacilor sacre ale istoriei poloneze a pregătit în mod inexorabil terenul pentru prăbuşirea regimului.

Mulţumită brizei de aer curat aduse de grupul Solidaritatea, polonezii şi-au dat seama şi de un fapt care fusese până atunci evident pentru specialişti – anume că

lucrările cele mai bune de istorie poloneză au fost întocmite sau publicate în străinătate. Cea mai respectată revistă în domeniu era fără îndoială *Zeszyty Historyczne* (1947), publicată fără întrerupere de-a lungul a peste patruzeci de ani de către Institutul Literar Kultura din Paris. Istoriografii cu cea mai mare greutate, fie ei istorici de profesie – precum Marian Kukiel (1885-1973), Józef Garliński (1913-2005) sau J.M. Ciechanowski –, fie pur şi simplu nişte scriitori cu viziuni istorice puternice şi independente (cum ar fi Józef Czapski, Gustaw Herling-Grudziński sau Czesław Miłosz) fuseseră obligaţi cu toţii să-şi desfăşoare activitatea în exil. Cele mai bune lucrări ale istoricilor rezidenţi în Polonia, cum ar fi lucrarea lui Michnik *Z dziejów honoru w Polsce* (*O istorie a onoarei în Polonia*, 1985) sau *Listy z więzienia* (*Scrisori din închisoare*, 1985) au fost publicate toate în afara graniţelor Poloniei. Tot astfel s-a întâmplat şi cu valoroasele scrieri ale lui Adam Zamoyski şi W.H. Zawadzki[26].

Nu că faptul de a scrie despre Polonia în străinătate ar fi fost neapărat o garanţie a calităţii acelor texte. Libertatea nu e totuna cu priceperea sau cu înţelepciunea. După cum au văzut polonezii nu o dată, spre groaza lor, mulţi cercetători din vest, liberi să-şi desfăşoare activitatea fără restricţii, erau capabili fie să repete fără discernământ minciunile regimului comunist, fie să reducă istoria poloneză la o încâlceală tulbure de procese politico-socio-economice[27]. După prăbuşirea regimurilor din blocul sovietic, o întreagă industrie academică de dubioase studii sovietologice – hrănită de aceste regimuri – s-a năruit odată cu ele.

În anii 1990, când Polonia a redevenit republică suverană, ne-am fi putut aştepta ca istoriografia poloneză să înflorească subit, ca un deşert după o lungă secetă. Şi totuşi roadele au fost destul de modeste. Desigur, şi-a făcut intrarea un val de cărţi, filme, memorii despre tot ceea ce fusese suprimat de cenzura comunistă. Au apărut şi o serie de eseuri pertinente, pline de reflecţii asupra lecţiilor şi scopurilor istoriei în noile condiţii[28]. Au avut loc şi mai multe încercări de a îmbrăca istoriile colective în stil vechi în veşminte noi[29]. Însă imediat după schimbarea condiţiilor politice nu a avut loc nici un eveniment major în istoriografie. S-a dovedit că nu exista nici o stea locală care să-şi fi ascuns lumina sub oboroc şi care să înceapă să strălucească imediat după suspendarea restricţiilor politice. Dacă am fi răutăcioşi, am spune că erau prea mulţi istorici care încercau să înveţe trucuri noi la bătrâneţe. *Faute de mieux*, cerinţa unei abordări diferite a trebuit să fie satisfăcută în mare parte de persoane din afară.

În retrospectivă, se poate observa că acţionau trei factori inhibitori principali. În primul rând, întreaga infrastructură a profesiei istoricului trebuia reconstruită. Manualele trebuiau rescrise. Profesorii de şcoală şi cei universitari trebuiau să primească o nouă instrucţie sau cel puţin o nouă orientare. Planurile de învăţământ, listele de lecturi, metodele de predare şi revistele, toate cereau o readaptare. Sistemul arhivelor necesita o reorganizare completă. Arhivele statului trebuiau să preia acum importantele colecţii ale Partidului şi Securităţii, colecţii până atunci păstrate secrete. Au fost înfiinţate noi instituţii, atât private, cât şi publice, pentru îndeplinirea unor funcţii neglijate înainte. Centrul Karta, de exemplu, întemeiat ilegal în anii 1980 pentru a culege documente despre cultura subterană legată de mişcarea Solidaritatea,

a lansat o Arhivă a Estului (AW, Archiwum Wschodnie) care să se ocupe cu istoria fostelor provincii poloneze din est şi publica o revistă respectabilă. Institutul pentru Memoria Naţională (IPN, Instytut Pamięci Narodowej) – care conţinea o reţea de arhive şi o comisie pentru urmărirea în justiţie a crimelor împotriva poporului polonez – şi-a demarat activitatea în 1999, cu scopul de a investiga şi a înregistra toate „nonevenimentele" din trecut pe care regimul comunist căutase să le elimine din documente. În al doilea rând, numeroşi istorici polonezi instruiţi într-un anumit spirit se simţeau în continuare constrânşi de anumite obiceiuri şi atitudini dictate de presiuni care nu mai existau. După cum a comentat un observator abil într-un articol publicat înainte de căderea comunismului, rutina adânc înrădăcinată a autocenzurii internalizate, pe care Republica Populară o încurajase la toţi cetăţenii ei (mai puţin, poate, în cazul celor deosebit de rezistenţi), era mai perfidă decât cenzura directă însăşi[30]. În al treilea rând, evoluase şi contextul internaţional. Când au fost ridicate barierele, Polonia s-a regăsit în compania altor câtorva ţări nou-eliberate, fiecare dintre ele luptând pentru locul său într-o Europă aflată în continuă şi rapidă transformare. Cortina de Fier căzuse. Separaţia artificială dintre Europa de Vest şi cea de Est nu mai exista. Globalizarea reducea însemnătatea statelor naţionale, crescând totodată importanţa diverselor grupări internaţionale, inclusiv Uniunea Europeană. Aparent, scrierea unor istorii naţionale de modă veche, de genul acelora care dominaseră până mai înainte istoriografia poloneză a secolului XX, va înceta să mai aibă vreun sens. Din acest motiv, autorul volumului de faţă, care ani de zile s-a specializat în istorie poloneză, a decis să facă un pas îndrăzneţ şi să-şi asume misiunea riscantă de a scrie „o istorie totală a tuturor părţilor Europei în toate perioadele"[31].

Cu douăzeci de ani înainte, în cursul pregătirilor pentru prima ediţie a lucrării *Istoria Poloniei*, se putea prevedea cu o mare probabilitate că eforturile istoricilor oficiali ai Republicii Populare aveau să se ducă pe apa sâmbetei şi că o nouă generaţie de specialişti „va fi obligată să rescrie istoria poloneză de la început, de la zero". Această anticipare s-a dovedit a fi remarcabil de exactă.

Din mai multe motive, aşadar, primele roade ale noii recolte aveau să se coacă foarte lent. Într-adevăr, a trecut până şi cumpăna mileniului până la maturizarea unei recolte substanţiale. În mod previzibil, unele dintre centrele mai puţin favorizate înainte s-au dovedit a fi mai productive decât fostul stabiliment oficial. Institutul de Studii Central- şi Est-Europene de la Universitatea Catolică de la Lublin, de exemplu, a putut să abordeze teme de cercetare multă vreme neglijate. Acest centru şi-a dedicat cercetările vecinilor de la est ai Poloniei – Lituania, Bielorusia şi Ucraina, care făcuseră odată parte din uniunea statală de dinainte de împărţiri; ca atare, viziunea adoptată asupra trecutului respecta aspectele multinaţionale, aşadar o viziune antinaţionalistă. Asemenea cercetări au fost inspirate de convingerea că Europa Centrală şi de Est, în ciuda unei serii de caracteristici regionale distinctive, era totuşi o regiune a Europei mai mari. Directorul Institutului, prof. Jerzy Kłoczowski (n. 1924) nu ar fi putut propaga asemenea viziuni pe timpul blocului sovietic.

Kłoczowski era calificat să servească drept conducător în noua direcţie. Pe vremea Republicii Populare Polone, biografia sa nici că se putea să fie mai nepotrivită. Era

veteran al AK şi al revoluţiei de la Varşovia; după 1956, fusese unul dintre fondatorii mişcării pentru Cluburile Intelectualităţii Catolice (KIK); era un coleg apropiat al papei Ioan Paul al II-lea, care pe vremuri fusese şi el profesor la Lublin; era activist în cadrul Solidarităţii; şi, ca istoric, era un adept al Şcolii de la Annales. Cu alte cuvinte, avea foarte puţine în comun cu istoriografia controlată de comunişti, semimarxistă, prosovietică, anticatolică şi antieuropeană a erei precedente. În mod simptomatic, una dintre iniţiativele lui deschizătoare de drumuri a constituit-o un simpozion istoric la care participanţii au fost încurajaţi să vorbească în oricare dintre limbile vechii uniuni statale. Ţinut la Roma sub patronajul papei, în 1990, când URSS încă nu se dizolvase, acest simpozion a reprezentat una dintre foarte rarele ocazii când specialişti polonezi, lituanieni, bieloruşi, ucrainieni, germani şi evrei au putut să se întâlnească pentru a discuta problemele lor comune într-un mediu neutru şi plăcut.

Publicaţiile lui Kłoczowski însuşi, cum ar fi *Europa Słowiańska w XIV-XV w.* (*Europa slavă în secolele al XIV-lea şi al XV-lea*)[32] se limitau în general la perioada medievală. Însă lucrarea sa *Młodsza Europa* (*O Europă mai tânără*, 1998) a fost un atac direct la adresa stereotipurilor negative care încă mai circulau în străinătate cu privire la orice se află la est de Elba, iar institutul său de la Lublin a promovat mai multe lucrări de largă viziune şi de importanţă deosebită. Una dintre acestea a fost o istorie regională în două volume a Europei Centrale şi de Est[33]. Alta a fost o istorie a Ucrainei în două volume[34]; iar o a treia a fost o istorie a Poloniei în trei volume[35], scrisă în noul spirit multinaţional european. Prof. Kłoczowski explică: „Cea mai însemnată experienţă a uniunii statale a fost experienţa civilă. Ea are o semnificaţie enormă pentru istoria rezistenţei noastre faţă de sistemul marilor puteri europene, impus începând din secolul al XVIII-lea, iar în secolul XX – faţă de totalitarism. În trecut, rezistenţa poloneză hotărâtă era o rezistenţă practicată în numele unor valori europene fundamentale. Şi o asemenea perspectivă cred că este importantă astăzi. Fiindcă ea este în acelaşi timp legitimarea locului nostru în Europa..."[36]. Nu poate decât să ne bucure faptul că această abordare pare a semăna cu interpretarea lansată cu douăzeci de ani înainte de *Istoria Poloniei*.

2

POLSKA

Teritoriul polonez

Aproape nimeni nu se îndoieşte de faptul că geografia Poloniei poartă vina pentru istoria ţării. Prinsă în mijlocul Câmpiei Nord-Europene ca într-o capcană, fără nici o graniţă naturală care să o ajute să respingă invaziile vecinilor ei mai puternici, ea a purtat cu Germania şi cu Rusia o luptă inegală pentru supravieţuire. Polonia a fost descrisă în acest context când ca „mireasa" disputată de doi pretendenţi înfocaţi şi rapace, când, mai cu cruzime, ca „distanţa dintre lac şi puţ". Localizarea geopolitică nefericită este invocată pentru a explica împărţirile din secolul al XVIII-lea, revoluţiile ratate ale secolului al XIX-lea şi catastrofa celei de-a doua Republici în secolul XX. După cum se spune că ar fi exclamat un ofiţer polonez la Londra în 1940, la auzul veştii că Aliaţii nu intenţionau să lupte în acelaşi timp şi contra lui Hitler, şi contra lui Stalin: „Atunci *noi* vom lupta contra geografiei! ".

Desigur, Câmpia Nord-Europeană, care se întinde de la Oceanul Atlantic pe coasta franceză până la Uralii Rusiei, trebuie să fi afectat statele care s-au dezvoltat pe întinderile ei, aparent lipsite de un caracter specific. Câmpia nu pune nici un obstacol în calea migraţiilor sau înaintării armatelor. Dă un sentiment de continuă nesiguranţă, încurajând atacurile armate, invaziile şi anexările de teritorii. Chiar şi anumite variaţii minore în balanţa puterii au putut produce schimbări teritoriale majore, iar statele au putut să se extindă sau să se micşoreze mai rapid şi pe o întindere mai mare decât oriunde altundeva în Europa. Statul polonez nu a fost o excepţie. Dintr-un nucleu aflat între fluviile Oder şi Vistula, s-a extins în momentele sale de forţă foarte rapid, ajungând la Marea Baltică, la Nipru, Marea Neagră şi la munţii Carpaţi. La fel, în perioade de slăbire a forţei s-a restrâns îngrijorător. În 1492, teritoriul Poloniei-Lituania, fără a pune la socoteală fiefurile Mazoviei, Moldovei sau Prusiei de Răsărit, acoperea 1.115.000 km^2. În 1634, la Tratatul de la Polanów, era încă cel mai mare teritoriu din Europa, măsurând 990.000 km^2 – cu puţin mai mult decât Marele Cnezat european al Moscovei şi aproape de două ori cât Franţa. La aproape 11 milioane de locuitori, populaţia ei era mai mică doar decât a Franţei şi a Marelui Cnezat al Moscovei. În 1686 însă, cu 733.500 km^2, căzuse deja pe locul trei; în 1773, teritoriul măsura 522.300 km^2, iar la 1793, deja numai 215.000 km^2, mărimea Marii Britanii. În 1795 a dispărut complet. În numeroasele

recompuneri teritoriale ale ţării de-a lungul secolului al XIX-lea, Ducatul Varşoviei ocupa – între 1807 şi 1813 – aproximativ 154.000 km², iar Regatul Congresului – între 1815 şi 1874 – aproximativ 127.000 km². La prima ei refacere din secolul XX, între 1921 şi 1938, Republica Polonă acoperea 389.720 km², aflându-se pe al cincilea loc în Europa. Începând cu 1945, fiind deplasată puţin către vest, Polonia măsoară 312.677 km² şi ocupă al şaselea loc în Europa. Spre deosebire de englezi, care au putut întotdeauna să se retragă dincolo de Canal, în spatele unei flote considerabile, spre deosebire de spaniolii sau italienii pe peninsulele lor autonome, spre deosebire de elveţienii ocrotiţi de Alpi sau de olandezii separaţi de o reţea de poldere, polonezii nu au avut unde să se ascundă. Statul lor a fost expus la fiecare flux şi reflux al puterii politice din Europa modernă, iar aceste valuri uneori au înecat Polonia, alteori au lăsat-o să iasă din nou la lumină. (Vezi harta 2.)

Ţinând seama de acese modificări radicale, este imposibil să vorbim despre „teritoriul polonez" fără a avea în vedere cea de-a patra dimensiune. În ciuda credinţei fervente a polonezilor în aşa-zisa *macierz* sau „ţara-mamă", este imposibil de identificat o bază teritorială fixă care să fi fost permanent, exclusiv şi inalienabil poloneză. Acea *macierz* poloneză nu a corespuns întotdeauna cu realitatea, aflându-se adeseori în conflict cu ficţiuni similare germane şi ruseşti privind limitele şi întinderea „pământului german" sau a „ţării noastre ruse". În diferite momente în Europa de Est, statul polonez a fost peste tot şi nicăieri. Teritoriul său, precum şi tipurile de aşezări, alinierile culturale sau amestecul etnic al populaţiei au fost supuse unui permanent proces de transformare. Polonia a avut efemeritatea unui fluture: azi e, mâine nu mai e, trecând de la un mod de existenţă la altul. Ca să folosim terminologia istoricilor prusaci care au prezentat lumii pentru prima dată Europa Centrală şi de Est, Polonia era un *Saisonstaat*, „un stat sezonier".

În orice caz, aceste consideraţii sunt atât de evidente, încât e bizar cum de unii oameni îşi imaginează că ele se aplică numai în cazul Poloniei. Ele sunt la fel de valabile şi pentru vecinii Poloniei. Poziţia Poloniei în câmpia europeană este, în fond, similară cu cea a Germaniei şi nu mai puţin expusă decât a Rusiei. Dacă ar fi să punem Elba în locul Vistulei, Rinul în loc de Oder, Alpii bavarezi în locul Carpaţilor şi Marea Nordului în locul Mării Baltice, situaţia geopolitică nu s-ar schimba semnificativ. Tot astfel, Uniunea Sovietică modernă, de la Bug la Ussuri, este limitată la nord de o mare rece şi ostilă, singura graniţă folositoare fiind bariera muntoasă din sud. Astfel încât, dacă există într-adevăr o corelaţie între geopolitica unor asemenea câmpii întinse şi efemeritatea structurilor statale, Polonia ar trebui văzută mai mult ca un exemplu clasic decât ca un caz unic. Pe termen lung, ascensiunea şi decăderea Poloniei se pot dovedi a nu fi mai dramatice decât istoria Prusiei sau a Marelui Cnezat al Moscovei. La urma urmei, după 1945, Prusia a dispărut cu adevărat, spre deosebire de Polonia în 1795 sau în 1939. Iar dacă URSS se află încă la apogeul puterii ei imperiale, aceasta nu înseamnă că e eternă. URSS are ghinionul că ocupă nu numai infima Câmpie Europeană, ci şi vasta Câmpie Eurasiatică. Confruntarea fatală pe două fronturi, trăită adeseori şi de Republica Polonă şi care a distrus Reich-ul german unificat între 1914 şi 1945, ameninţă acum URSS la o scară mult mai mare.

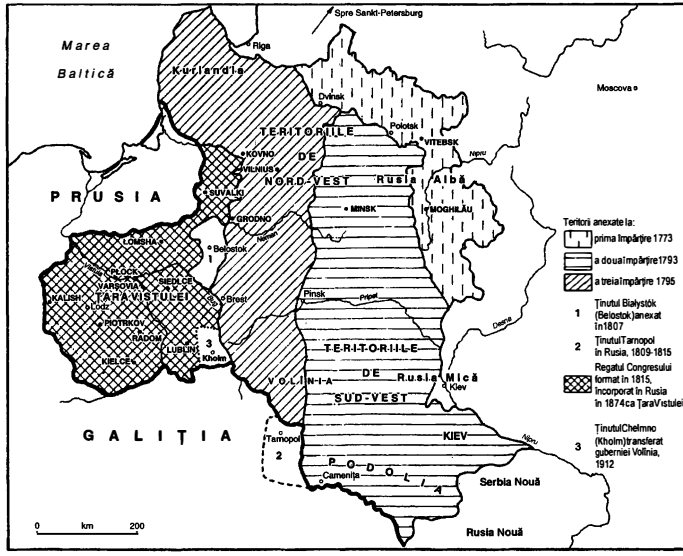

Harta 2. Modificările teritoriale ale Poloniei

Geopolitica, de fapt, aruncă prea puţină lumină asupra problemelor specifice ale istoriei poloneze. Este relevantă pentru istoria jocului modern al puterilor în Europa de Est, dar nu explică nişte probleme fundamentale, de exemplu, cum se face că Polonia a fost slabă când Prusia şi Marele Cnezat al Moscovei erau mai puternice sau de ce Rusia a devorat Polonia, în loc ca Polonia să devoreze Rusia. Nici principalele trăsături ale vieţii cotidiene şi instituţiilor poloneze nu pot fi clarificate pornind de la geopolitică.

*
* *

Când Vidal de la Blanche, în renumita *Tableau de la France*, a tras concluzia că Franţa se caracteriza prin varietate, s-a făcut vinovat de galicism, fiindcă varietatea poate fi identificată în alcătuirea majorităţii ţărilor, în special a acelora formate din mai multe provincii distincte, fiecare din ele cu o viaţă şi un trecut proprii. Este un lucru cu siguranţă valabil şi în cazul Poloniei de odinioară, a cărei unitate s-a dovedit prea slabă pentru a opune rezistenţă tendinţelor centrifuge ale numeroaselor ei regiuni. (Vezi harta 1.)

Provinciile de bază, cu aşezări predominant poloneze, sunt situate între fluviile Oder şi Vistula. Aici s-a stabilit pentru prima oară o ramură a slavilor de apus, în secolele al VII-lea şi al VIII-lea, care sub numele de *Polanie* (polani sau „oameni ai câmpurilor deschise") au dat naştere la strămoşii naţiunii care acum este cunoscută ca „poloneză". Ţara lor, *Polska*, organizată în regiunea de lacuri din jurul localităţii Gniezno, a căpătat mai târziu numele de *Wielkopolska* sau „Polonia mare", pentru a o deosebi de extensia sudică a domeniului lor, *Małopolska* sau „Polonia mică".

Wielkopolska (Polonia Maior) este scăldată de râul Warta, care curge către vest şi se varsă în Oder, trecând prin peste o mie de lacuri. Este un teritoriu deschis, cu câmpii întinse în văi despărţite de păduri. Pământul e roditor, în special cernoziomul de la marginea de răsărit. În vremurile vechi, agricultura şi comunicaţiile nu puneau probleme în aceste zone. În afară de Gniezno, oraşele principale erau Poznań, întemeiat în secolul al X-lea ca fortăreaţă fluvială, şi vechiul Kalisz, menţionat către Ptolemeu. Oamenii de aici au reputaţia nedreaptă de a fi eficienţi şi muncitori, dar înceţi la minte şi lipsiţi de simţul umorului.

Małopolska (Polonia Minor), cu centrul la Cracovia, se sprijină în partea de sud pe dealurile submontane ale Carpaţilor. În afară de masivul Tatra din Podhale la sud, ea cuprinde şi alte lanţuri de munţi şi dealuri : Beschizii la vest, piscurile calcaroase ale munţilor Jura din jurul Cracoviei şi masivul Góętokyzyskie la nord, colinele Roztocza la est. Între dealuri se întind suprafeţe mari de şes roditor, printre ele regiunea Podgórze şi văile Vistulei şi ale râului San. Oamenii, care se autonumesc *górale* (munteni), sunt înrudiţi cu slovacii de pe celălalt versant al lanţului muntos, cu clanurile huţulilor şi boiko, care odinioară locuiau pe teritoriu ucrainean în Munţii Beschizi, şi cu muntenii români de la răsărit. Zonele deluroase sunt bogate în depozite de minereuri – fier, sare, petrol şi, mai nou, uraniu. Zonele de şes se pretează pentru agricultură. Văile din sud produc fructe şi vin. Oraşele sudice – Cracovia,

Sandomierz, Lublin, Kielce – sunt printre cele mai vechi din Polonia. La ţară, înainte de apariţia recentă a industriei moderne, avantajele naturale au generat o suprapopulare considerabilă. În lunga perioadă de dominaţie austriacă, Małopolska constituia jumătatea de apus a Galiţiei.

Mazowsze (Mazovia), aflată în partea de mijloc a cursului Vistulei, a fost întotdeauna relativ înapoiată. Solurile pietroase, morena şi puţinele canale colectoare naturale au reprezentat factori inhibitori pentru agricultură, creând zone întinse acoperite de ierburi şi lăstăriş. Această provincie nu deţine nici un fel de resurse naturale importante, iar nobilii şi ţăranii ei, cu toţii loviţi de sărăcie, au furnizat un număr mare de emigranţi şi colonişti. Oraşul ei cel mai important, Varşovia, a primit distincţia de capitală din motive de comoditate, şi nu pentru realizări. Mazovia a devenit o parte integrantă a Regatului polon abia în 1529.

Kujawy (Cuiavia), care uneşte Mazowsze cu Wielkopolska, este o zonă plană, plină de urme ale erei glaciare. O reţea de lacuri întinzându-se ca o pânză de păianjen umple depresiunile de morenă. Unele soluri sunt fertile, cum ar fi aşa-zisul „cernoziom mlăştinos". Oraşul cel mai vechi din Polonia, Kruszwica, este înghesuit la malul lacului Gopło, unul dintre cele mai mari lacuri din zonă. Bydgoszcz (Bromberg) e un oraş dezvoltat de-a lungul canalelor şi drumurilor dintre est şi vest.

Această „inimă a Poloniei" este înconjurată de provincii ale căror relaţii cu centrul au fost destul de flexibile.

Śląsk (Silezia, Schlesien), în valea Oderului, are o remarcabilă tendinţă spre independenţă. Pe la începutul secolului XX, legătura ei din vremuri străvechi cu Polonia, întreruptă în 1339, fusese aproape ştearsă ca rezultat al încorporării în Boemia şi Austria, iar din 1740, în Prusia. Silezia de Jos, mărginită la vest de Munţii Sudeţi, este o regiune rurală, de agricultori. Silezia de Sus, în schimb, se află pe un platou înalt şi mohorât, mai bogat în resurse minerale decât în atracţii peisagistice. Până în 1945, Wrocław (Breslau) şi oraşele industriale grupate în bazinul Katowice (Kattowitz) aveau un puternic caracter german. În zonele din partea de sud, ţărănimea şi bineînţeles proletariatul erau constituite din slavi, dintre care însă mulţi se considerau mai degrabă silezieni decât polonezi.

Pomorze (Pomerania, Pommern) se poate lăuda cu origini slave similare, cu toate că s-a aflat preponderant sub influenţa germană. Denumirea germană de *Pommern*, deşi derivată din slavonul *Pomorze*, care înseamnă „lângă mare", nu se referă la exact aceeaşi zonă geografică*. În uzul limbii polone, toată Pomerania de Vest se află la est de Oder. Zona şi mai estică, cu centrul la Gdańsk, a fost numită în diverse feluri, cum ar fi Pomerellen (Pomerania mică) sau Pomerania de Est, precum şi Prusia Regală sau Prusia de Vest. Litoralul ceţos, umed şi neospitalier adăpostea mici comunităţi de pescari. Regiunile din interior, acoperite de păduri de fag şi conifere, sunt o privelişte frumoasă, dar greu de exploatat. Oraşele principale, Szczecin (Stettin) şi Gdańsk (Danzig) aveau un spirit foarte german până la reîncorporarea lor în Polonia, în 1945.

---

* Germanii au preferat termenul *Vorpommern* pentru zona de la vest de Oder şi *Hinterpommern* sau *Slavinia* pentru zona de la est de Oder.

Prusy (Borussia, Prussia, Preussen) era cea mai săracă provincie dintre toate. O regiune cu păduri întunecoase şi lacuri pe malul mohorât al Mării Baltice, ea a suferit din cauza mai tuturor dezavantajelor imaginabile. (Denumirea engleză a mesteacănului – *spruce tree* – se spune că derivă din expresia poloneză *z Prus*, „din Prusia".) Partea de apus, întinsă în jurul deltei Vistulei, împreună cu Warmia (Ermeland) se suprapunea parţial cu teritoriul Pomeraniei şi, ca „Prusia Regală", a fost anexată de Regatul Poloniei din 1466 până în 1772. Partea de la răsărit, guvernată de la Königsberg, a rămas sub controlul Ordinului Teuton până în 1525, iar ca „Ducat al Prusiei" a constituit mai apoi un fief polonez, până în 1657. Mare parte din existenţa sa, Prusia a fost o provincie îndepărtată, neproductivă şi nedorită. Sub conducerea Hohenzollernilor, a constituit unul dintre cele două elemente ale statului Brandenburg-Prusia, iar din 1700, „Regatul în Prusia". Populaţia consta în foarte mare parte din colonişti germani şi baltici băştinaşi germanizaţi. În timpurile moderne, partea de sud a provinciei Mazuria era o zonă de tranziţie către provincia Mazowsze, una dintre provinciile poloneze din moşi-strămoşi.

Şi *Podlasie* (Podlasia) este o provincie de graniţă. Bogat împădurită şi cu multe urme ale erei glaciare, ea cuprinde pădurea Białowieża, separând Polonia centrală de Bielorusia şi Lituania. Zona din sud dintre Vistula şi Bug se pretează creşterii animalelor. Zona de nord, ţinutul sălbatic Kurpie, era slab populată de comunităţi de vânători şi pescari. Centrele urbane includeau Białystok, Grodno, Bielsk şi Łuków.

Polesie (Polesia), cunoscută sub denumirea populară de „mlaştinile Pripetului", a fost o provincie unde timpul a stat în loc, între mlaştinile presărate cu poieni de stejar şi luncile pline de vegetaţie. Dezvoltarea socială şi economică a fost lentă asemenea curentului Pripetului, care coboară mai puţin de 70 m pe parcursul a peste 500 km. În această regiune, bună numai pentru vânătoarea de raţe, un popor primitiv a trăit veacuri de-a rândul, ferit de privirile celor sosiţi din afară. Singurul ei oraş de marcă, Pińsk, a devenit aproape 90% evreiesc.

Wołyn (Volînia) şi *Podole* (Podolia) erau provincii esenţialmente rurale. Volînia este traversată de un depozit întins de loess, pe care creşte grâu şi porumb. Podolia în schimb este traversată de un platou înalt, amintind de stepele lipsite de copaci din est. Oraşele şi satele au căutat să se apere de vânturile geroase de la est ascunzându-se în văile adânci, rezultate prin eroziune. Regiunea Pocuţia pe Nistru se poate făli cu splendide livezi şi zone cu viţă-de-vie. Prin tradiţie, acestea erau regiuni unde ţărănimea ruteană era dominată de mari stăpâni funciari polonezi. Aceste regiuni au fost anexate gradual la Regatul Poloniei între 1430 şi 1569.

La sud-est se afla *Ruś Czerwona* (Rutenia Roşie), cu marele său oraş *Lwów* (Lviv, Leopol, Lemberg, Liov). Încorporat în Regat în 1340, nu şi-a pierdut niciodată caracterul de oraş de graniţă. Ferventa loialitate a populaţiei poloneze faţă de Regat reflecta permanenta nesiguranţă în care se aflau din cauza raidurilor tătarilor, invaziilor turceşti şi ţărănimii ruse refractare. Pantele line ale regiunii contrastează puternic cu istoria sa zbuciumată.

Ukraina (Ucraina) se afla de o parte şi de alta a Niprului, pe cursul mijlociu. După cum sugerează şi numele, ea se afla „la marginea" creştinătăţii şi a aşezării fixe. În secolele timpurii, extraordinara ei bogăţie naturală şi solul deosebit de roditor nu

au putut fi exploatate de frica războaielor frecvente şi a invaziilor. În 1569, fiind anexată Regatului Poloniei, a fost împărţită în palatinatele Kiev, Bracław şi Czernichów, fuzionând cu întinderile practic neadministrate ale regiunii *Dzikie Pola* (Câmpiile Sălbatice) şi *Zaporozhe*. Populaţia era formată din cazaci, fugari, colonişti, iar în regiunile mai protejate se găseau ţărani liberi ruteni. Oraşul principal, Kiev, centru al vechii Ruś, şi pământurile de pe malul stâng al Niprului au fost cucerite de Marele Cnezat al Moscovei în 1662. Restul teritoriului a fost anexat de Imperiul Rus în decursul secolului al XVIII-lea; tot atunci, numele de Ucraina a fost extins pentru a include toate teritoriile rutene de la sud de râul Pripet.

Ucraina, împreună cu teritoriile vecine, a fost anexată Poloniei ca o consecinţă a asocierii precedente a acesteia din urmă cu Marele Ducat al Lituaniei. În secolul al XV-lea, în epoca uniunii cu Polonia, Marele Ducat se întindea de la Marea Baltică la Marea Neagră. Era un organism bizar, guvernat de la nord, de la Vilnius (Wilno, Vilna), de o aristocraţie lituaniană polonizată treptat. În schimb, marea majoritate a populaţiei, ca şi limba oficială a administraţiei, era ruteană. După unirea constituţională cu Polonia în 1569, şi-a menţinut identitatea separată pe o bază teritorială diminuată.

Două teritorii lituaniene din punct de vedere etnic – *Żmudź* (Samogitia), „ţara de jos", şi *Aukstota*, „ţara de sus", sunt dominate de reţeaua navigabilă a Niemenului. Terenurile de aici sunt mlăştinoase, dure şi pietroase, iar populaţia rarefiată. Chiar şi în secolul XX, o treime din teritoriu era acoperită de codru. În secolul al XVII-lea, Vilnius era un oraş polonez din punct de vedere cultural; toate celelalte oraşe mai mici conţineau un puternic element evreiesc.

Białoruś (Bielorusia sau, mai corect în contextul istoric, Rutenia Albă) se întindea de la Dvina în nord până la Pripet în sud şi la Niprul de Sus în est. Includea palatinatele de Mińsk, Polotsk, Witebsk şi Mścisław. Atât în sens cultural, cât şi geografic, reprezenta o vastă regiune de tranziţie între Europa şi Marele Cnezat al Moscovei, cu multe influenţe externe şi dispunând de resurse limitate şi o slabă identitate locală. În esenţă, nu era nici poloneză, nici rusă, dar niciodată în lunga sa carieră istorică nu a fost capabilă să-şi dirijeze propriul destin. Suprafaţa sa întinsă nu este nici prielnică pentru agricultură, nici uşor de apărat din punct de vedere militar. Populaţia slavă avea un mult prea vag sentiment de apartenenţă naţională sau statală – în afară de faptul că se considerau „suflete creştine pe aste locuri".

Czarnoruś (Rutenia Neagră), aflată alături de Białoruś la sud şi sud-vest, şi-a pierdut denumirea separată în secolul al XVIII-lea. Ea includea palatinatele de Brest, Troki şi Nowogródek.

La est, în afară de Lituania, Bielorusia şi Ucraina, se afla un şir de provincii ale căror legături cu Polonia au fost şi mai slabe. Printre ele se număra *Inflanty* (Livonia) în Golful Riga, al cărei oraş principal Duneburg (Dvinsk) a rămas polonez după războaiele cu Suedia din secolul al XVII-lea; Courland (Kurlandia), care a devenit un fief comun al Republicii unite; Smolensk, pentru care Polonia a dus o dispută interminabilă cu Marele Cnezat al Moscovei; Sieviersk pe râul Desna, capturat de Ivan al III-lea în 1492, şi Moldova pe Nistru, fief polonez din 1387 până în 1497.

Descrierea acestei lungi liste de teritorii ca „poloneze" este fără îndoială o chestiune controversată. În cele mai multe cazuri, populaţia acestor teritorii nu a fost dominată de etnici polonezi şi ele nici nu mai fac parte din Republica Populară Polonă. Dar a limita înţelegerea „Poloniei" la un presupus teritoriu care să fi fost omogen din punct de vedere etnic este o atitudine contrazisă atât de istorie, cât şi de bunul-simţ. În trecut, în special în epoca republicii unite polono-lituaniene, între 1569 şi 1795, etnicitatea nu era un factor important. Republica unită era un stat multinaţional, ai cărui cetăţeni îşi trăgeau sentimentul unei identităţi comune nu din sângele care le curgea în vine, nici din limba maternă, ci din faptul că erau cu toţii supuşi ai aceluiaşi conducător şi se conformau aceloraşi legi. În trecut, „polonez" nu era atât un termen etnic, cât unul politic sau cultural. Cum sunt astăzi „britanic" sau „sovietic", el se referea la tot felul de oameni şi provincii ale căror origini se aflau de multe ori dincolo de sfera elitei dominante engleze, ruseşti sau, în cazul nostru, poloneze. În termeni etnici, Lituania nu este mai „rusească" acum decât „poloneză" în trecut, deşi în contextul unor perioade anume, ambele atribute sunt cât se poate de adecvate din perspectivă politică. În mod similar, Silezia, care acum o sută de ani putea fi descrisă ca „germană", este acum fără îndoială „poloneză". În ciuda propagandei din trecut şi din prezent, „naţionalitatea" şi „identitatea naţională" nu pot fi detectate pe baza unui criteriu teritorial. Aşa cum popoarele din Europa de Est şi viziunile lor au fost într-o continuă transformare, tot astfel s-a întâmplat şi cu atributele aplicate zonelor unde au locuit. Motivele pentru care un teritoriu care odată era „german" se numeşte acum „polonez" ţin nu de domeniul legii, al ştiinţei sau al drepturilor fundamentale, ci numai de cel al puterii şi politicii. În secolul XX, Polonia, ca stat de rang secundar, nu are dreptul de a ridica pretenţii teritoriale care să se extindă dincolo de hotarele ei etnice. În acelaşi timp, multe puteri majore ale zilelor noastre se bucură de o deplină confirmare a dreptului lor de a poseda teritorii multinaţionale. Ca de obicei, ceea ce este „drept" din punctul de vedere al marilor puteri este „nedrept" pentru muritorii de rând.

Concepţia modernă asupra graniţelor este la fel de vagă. În vremurile când existau multe ţinuturi neocupate şi numai oamenii aveau valoare politică, nu avea sens definirea teritoriului statului sau măsurarea graniţelor lui cu metrul. Regii erau mai puţin preocupaţi să revendice pământuri; mai mult îi interesa să aibă în stăpânirea lor oameni capabili să lucreze şi să dezvolte rarele oaze de aşezări şi industrie. Puterea politică radia din câteva centre de autoritate, ale căror sfere de influenţă uneori creşteau, alteori se diminuau, adesea suprapunându-se. Aceste centre pot fi comparate cu nişte magneţi, iar oamenii care locuiau între ele, cu pilitura de fier trasă când încolo, când încoace de fluctuaţiile şi conflictele câmpurilor magnetice. În Evul Mediu şi la începutul epocii moderne, tiparul consta din mici zone urbane, unde puterea regală se impunea direct fără probleme, înconjurate de porţiuni imense discontinue de frontiere nedefinite, unde conducătorii locali se bucurau de o autonomie considerabilă. În Europa de Est, unde distanţele erau mult mai mari decât în vest, aceasta a fost starea de lucruri predominantă până către sfârşitul secolului al XVIII-lea. În Republica polono-lituaniană nu a avut loc nici o tentativă de a face un recensământ teritorial până după prima împărţire, în 1773. În cea mai mare parte

a teritoriilor poloneze, atracţia exercitată de autoritatea de la Cracovia sau de la Varşovia nu era cu mult mai puternică decât cea a unor centre politice rivale, de la Praga, Viena, Berlin, Stockholm sau Moscova. În regiuni de graniţă, cum ar fi Silezia sau Ucraina, comunităţile locale erau la fel de ferite de o influenţă puternică a puterii centrale, pe cât erau de expuse la ameninţările şi interferenţele unor puteri străine. În orice moment, direcţia loialităţii acestor comunităţi era determinată de balanţa delicată dintre nevoia de a fi protejate şi şansa de a acţiona nepedepsite. Adevărata natură a unei situaţii atât de complicate nu poate fi descrisă prin simpla trasare a unei linii pe hartă. Şi cu cât ne îndepărtăm în trecut de statul modern, cu atât principiul graniţelor fixe este mai puţin valabil. Cu referire la domeniile principilor medievali, acest concept este deja complet inadecvat.

Un tablou al Poloniei este, aşadar, în mod necesar problematic. Dacă am fi obligaţi să includem numai acele provincii care au fost întotdeauna unite într-o oarecare entitate politică comună, nu am mai avea despre ce să discutăm. Pe de altă parte, dacă am include toate locurile care, la un moment sau altul în istorie, au fost binecuvântate cu o legătură poloneză, cu siguranţă ne-am trezi cu jumătate de continent în braţe.

*
* *

În ciuda aparenţelor create de o hartă fizică standard, suprafaţa poloneză a Câmpiei Europene nu sunt nici atât de plate, nici atât de monotone încât ţara să nu aibă forme şi trăsături specifice. Nu e adevărat nici că Polonia nu ar poseda elemente naturale potrivite pentru demarcarea graniţelor. La sud, lanţul muntos al Carpaţilor, cu extinderea munţilor Beskizi şi ai Sudeţilor, formează o barieră la fel de înaltă şi de eficientă ca şi Alpii bavarezi sau Pirineii francezi. La nord, pe coasta Mării Baltice, marea este la fel de eficientă ca graniţă. La vest, Oder şi Nisa Lusatiană (Nisa de Vest) alcătuiesc o linie clară de demarcaţie, ale cărei avantaje au fost notate de geografi precum Pawłowski, Romer sau Nałkowski cu mult înainte de a le trece măcar prin minte politicienilor să le folosească în practică. Linia Oder-Nisa închide spaţiul dintre munţi şi mare în cel mai îngust loc şi, deoarece toţi afluenţii se află pe partea poloneză, nu prezintă complicaţii. Numai la răsărit, unde mlaştinile regiunii Polezia formează o pavăză parţială, Polonia este într-adevăr expusă. Râul Bug nu poate apăra Polonia de cele două mari trecători dinspre Rusia : cea din nord, de-a lungul colinelor Minskului, pe unde trece calea ferată Varşovia-Moscova, şi cea dinspre sud, pe urmele vechii căi ferate care lega Cracovia de Liov şi Kiev. Chiar şi aşa, există multe ţări în Europa, de la Irlanda la Ungaria şi cele două Germanii, care au fost nevoite să se descurce cu nişte graniţe de un caracter şi mai artificial.

În cadrul acestor graniţe, direcţia latitudinală a structurii Poloniei este subliniată de trei trăsături fizice de prim-plan ale ţării. Mai întâi, forma alungită a continentului european în punctul în care Eurasia întâlneşte, îngustându-se, peninsula europeană favorizează în mod inevitabil direcţia de deplasare pe axa est-vest. La 24 °E longitudine

pe Bug, Câmpia Europeană are o lăţime de peste 1.200 km. La 14°E, pe Oder, această lăţime măsoară doar 300 km. În al doilea rând, depresiunile glaciare sau *pradoliny* – în special depresiunea Grodno-Varşovia-Berlin şi depresiunea Torun-Eberswalde – sunt căi de trecere naturale, paralele cu barierele muntoase şi de coastă. În al treilea rând, puzderia de lacuri morenice întinzându-se din regiunea Valdai până dincolo de Oder blochează accesul Poloniei la mare, închizând-o în cuibul ei continental. Regiunile Lacurilor pomeraniene, lacurilor mazuriene şi lacurilor lituaniene formează fâşii cu populaţie foarte rarefiată, întrerup libera deplasare şi inhibă colonizarea. Este interesant de observat cum graniţa nordică a Poloniei a fost menţinută în principal pe marginea acestor lacuri, din cele mai vechi timpuri până în secolul XX. (Vezi diagrama B).

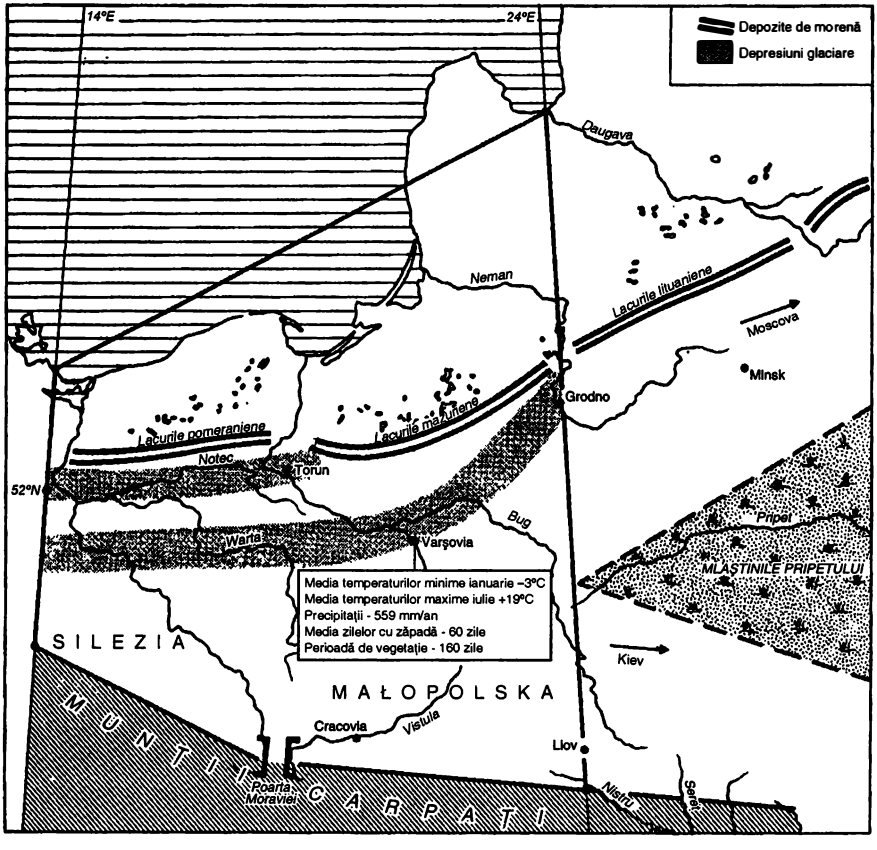

Diagrama B. Polonia – structura fizică

Sistemul fluvial al Poloniei, în schimb, evidenţiază axa longitudinală. Bazinele Oderului şi Vistulei duc amândouă dinspre Carpaţi înspre Marea Baltică. Râurile Bielorusiei – Berezina, Niprul Superior şi Soz – traversează ţara peste câmpie, aşa cum, în Rutenia Roşie sau Podolia, numeroşii afluenţi ai Nistrului divid întinsul platou podolic. Această axă longitudinală este evidenţiată şi de cursul Oderului şi

Vistulei de la izvoare, din apropierea Porţii Moraviei – singurul punct din spaţiul dintre Marea Neagră şi Bavaria unde se poate intra în Europa de sud fără traversarea unei trecători montane. Atât străvechiul Drum al Chihlimbarului, cât şi drumul comercial prusac medieval traversau teritoriul Poloniei prin acest punct; dar şi nenumăratele hoarde de barbari, din vremuri străvechi şi moderne, au trecut toate pe aici în drumul lor către bogăţii şi infamie.

Structura Poloniei, aşa cum rezultă din aceste caracteristici, este asemănătoare cu o ţesătură neregulată, întinsă pe rama unui război de ţesut înclinat, unde bătătura dominantă orizontală este deviată de urzeala verticală a râurilor. În termeni de activităţi umane, o asemenea structură oferea toate facilităţile necesare pentru deplasare şi tranzit, iar în vremurile vechi, la acestea se adăugau şi condiţii favorabile pentru aşezări permanente.

„Capacitatea de a menţine viaţa" este o expresie de jargon nu tocmai estetică, dar folositoare, fiindcă redă rezultanta tuturor factorilor care încurajează ori inhibă aşezările umane într-un anumit loc. La modul absolut, înregistrează cele mai mari valori în văile subtropicale ale fluviilor Yangtze, Eufrat sau Nil, unde civilizaţia a înflorit pentru prima oară, şi cea mai scăzută în mijlocul continentului Antarctica sau al Saharei. La scară europeană, ea a avut de obicei o valoare înaltă de-a lungul coastelor unor insule mediteraneene, cum ar fi Creta sau Sicilia, sau în văile de nord ale Rinului, Senei sau Tamisei şi o valoare scăzută în taigalele şi tundrele Scandinaviei şi Marelui Cnezat al Moscovei. În Polonia, valoarea capacităţii de a menţine viaţa se află cam la mijloc între cel al Europei de Vest şi al Rusiei. Dacă luăm Varşovia ca punct central de referinţă, 52°N latitudine dă o strălucire puternică a soarelui şi o vară fierbinte care durează trei luni. Climatul este continental, cu anotimpuri bine delimitate, dar fără cele mai aspre extreme ale arşiţei de vară, gerului de iarnă sau inundaţiilor de primăvară obişnuite mai la est. Îngheţul permanent nu există aici, furtunile distrugătoare sunt mai degrabă o raritate. Temperatura zilnică minimă în ianuarie oscilează în jur de –3 °C, temperatura maximă în iulie fiind de 19 °C. Precipitaţiile în jur de 559 mm anual sunt destul de scăzute, însă cea mai mare parte a lor cade în lunile prielnice pentru agricultură – cca 280 mm în perioada mai-august. Numărul zilelor numai cu temperaturi negative variază de la 30 la 50. Pătura de zăpadă durează până la 60 de zile, gheaţa care acoperă râurile – maximum 40 de zile, iar perioada de vegetaţie – până la 180 zile. Expunerea la vânt, în special la vânturile reci de la răsărit, este considerabilă, însă văile râurilor sau zonele aflate în spatele unor păduri cu trunchiuri înalte sunt protejate de vânt. Acoperirea cu nori, care ajunge la 150 de zile anual, este un lucru obişnuit în lunile de iarnă, oferind protecţie faţă de condiţiile climatice extreme. Varşovia, desigur, este localizată într-una dintre cele mai puţin favorabile regiuni din Polonia centrală; am putea găsi alte zone nu prea departe – în Silezia de Jos sau în Polonia Mică – în care iarna este mai scurtă, soarele străluceşte mai puternic, ploile binecuvântează solul mai des, pământurile sunt mai bogate, iar perioada de vegetaţie ajunge la impresionantul nivel de 225 de zile anual. În ceea ce priveşte vegetaţia, Polonia centrală se încadrează în valorile normale pentru continentul european. Pădurile de fag se întind de la sud spre est, de la estuarul Vistulei către dealurile

subcarpatice. Pădurile de stejar urmează aceeaşi direcţie, dar ajung mult mai departe în est. Varşovia se află într-o arie de cultivare a secarei şi a cartofilor, însă graniţa cultivării grâului se află mult mai departe spre nord şi est. Fauna naturală era odată extrem de bogată, cuprinzând specii cum ar fi calul sălbatic, ursul, bizonul şi lupul, dar şi vânat mai comun. Diminuarea severă a acestor specii a avut loc abia în secolul XX, când diverşi distinşi demnitari cu pasiunea vânătorii, de la arhiducele Franz Ferdinand până la mareşalul de aviaţie Hermann Göring, au produs daune însemnate.

Este greu de comparat această combinaţie de circumstanţe geografice cu cea a oricărei alte regiuni din lume. Totuşi, ne-am putea gândi la Ontario, în partea de sud, unde localizarea esenţialmente continentală este contrabalansată de proximitatea Marilor Lacuri, tot aşa cum poziţia răsăriteană a Poloniei în peninsula europeană este compensată de continua influenţă a Atlanticului şi a Mării Baltice. În orice caz, Polonia se află într-o zonă care permite dezvoltarea unei economii bazate atât pe cultura plantelor, cât şi pe creşterea animalelor. Din punctul de vedere al condiţiilor elementare de locuire, Polonia – spre deosebire de Marele Cnezat al Moscovei – a fost întotdeauna situată într-o zonă în care o familie-nucleu de ţărani putea să se întreţină singură, din munca proprie. Se vede că Ibrahim-Ibn-Jakub şi-a ales cu grijă cuvintele când a constatat că slavii (de apus) s-au aşezat pe pământuri dintre cele mai bogate pentru locuit".

Conform descoperirilor arheologice, începuturile aşezărilor umane în văile Oderului şi Vistulei pot fi localizate începând cu acum aproximativ 200.000 de ani. Paleoliticul a lăsat puţine urme, cu toate că există situri arheologice paleolitice în peşterile de la Ojców de lângă Cracovia şi la Świdry, lângă Varşovia. Neoliticul, în schimb, a lăsat câteva culturi caracteristice ale perioadei 4000-1800 î.e.n., fiecare dintre ele fiind clasificată după trăsăturile specifice predominante ale olăritului. Printre aceste culturi se numără: cultura vaselor în formă de pâlnie, a ceramicii liniare, a vaselor în formă de clopot, iar la nord-est, cultura ceramicii ornate în relief. Siturile arheologice principale se află la Rzucewo lângă Gdańsk, Sarnowo lângă Bydgoszcz, Jordanów lângă Wrocław şi la Krzemionki, Ćmielów şi Złota lângă Kielce. Culturile Epocii Bronzului, clasificate după numele localităţilor unde s-au făcut primele descoperiri, au fost şi mai numeroase. Reprezentanţii culturii de la Uňetice (cca 1800-1400 î.e.n.), identificaţi pentru prima oară în Moravia vecină, erau o populaţie de păstori care cunoşteau tainele prelucrării bronzului şi aurului. Cultura de la Trzciniec (cca 1500-100 î.e.n.), ale cărei rămăşiţe au fost identificate pentru prima oară în zona Lublinului, a fost, ca şi populaţia Iwno din zona Vistulei Inferioare, o cultură patriarhală a adoratorilor soarelui, care practicau ritualul incinerării morţilor. Triburile Lausitz sau lusaţiene (cca 1300-400 î.e.n.), identificate pentru prima oară în regiunea Lausitz din Germania de Est, trăiau din agricultură şi din întreţinerea de relaţii comerciale îndepărtate cu bazinul danubian şi cu Scandinavia. Ei au construit fortăreţe din lemn, printre care şi renumita cetate insulară de la Biskupin în Poznania de Est, cu complicatul dig de lemn şi meterezele înalte. În localităţile Słupca şi Cameniţa din apropiere, schelete de bărbaţi, femei şi copii mutilaţi şi vârfuri de săgeţi din os, înfipte în stâlpii carbonizaţi ai porţilor, ne aduc în faţa ochilor sfârşitul

violent al lusaţienilor în zorii epocii fierului sub primul val de nomazi prădalnici – sciţii. La Witaszkowo pe Nisa de Vest, un conducător al sciţilor a fost îngropat împreună cu întreaga sa comoară. Culturile următoare ale Epocii Fierului s-au întins de la acel moment până în Evul Mediu. Cultura Bylany (începând cu cca 600 î.e.n.) şi cultura Puchov (începând cu cca 100 î.e.n.) erau originare din Boemia şi, respectiv, Slovacia. Cultura Zarubineţ (cca 200 î.e.n. – 100 e.n.), care prezintă asemănări cu nişte rămăşiţe descoperite în îndepărtata Pomeranie, şi complexul Cernigău (cca 200-400 e.n.), care cuprinde peste o mie de situri de la Vistula la Nipru, sunt considerate a fi de origine gotică. Cultura Przeworsk din Silezia (cca 400 e.n. – 600 e.n.) conduce arheologia poloneză către începuturile vremurilor istorice.

Fără îndoială, potrivirea unor culturi arheologice cu grupurile etnice care au supravieţuit în documentele istorice este o sarcină foarte riscantă. Cercetătorii polonezi din secolul XX au fost la fel de zeloşi să demonstreze că primii locuitori ai terenurilor ce aparţin astăzi Poloniei au fost polonezi pe cât de mare a fost ambiţia predecesorilor lor germani să demonstreze că erau germanici. În orice caz, pentru observatorul neutru, vânătoarea etnogenetică a aşa-zişilor *prasłowianie* sau „protoslavi" miroase a şovinism nu mai puţin decât vechea vânătoare a aşa-zişilor *Frühostgermanen*. Dată fiind multitudinea de dovezi contradictorii, cercetătorul sceptic trebuie să rămână la fel de nesigur cu referire la originea slavilor în general, ca şi a polonezilor în particular.

Istoricii polonezi ai perioadei preistorice, aceia din aşa-zisa „Şcoală Autohtonistă", au susţinut neîntrerupt că patria ancestrală a slavilor se află în văile Oderului şi Vistulei. De la J. Kostrzewski, care a întreprins cercetări în 1913, această grupare a cuprins antropologi ca J. Czekanowski, filologi ca T. Lehr-Spławiński, precum şi mulţi arheologi ca L. Kozłowski, T. Sulimirski şi Konrad Jażdżewski. Ei au presupus o linie directă a descendenţei slavilor din populaţia lusaţiană a Epocii Bronzului, trecând prin triburile învăluite în ceaţă ale veneţilor din vremea romană, până la triburile poloneze cunoscute din secolul al X-lea. Conform acestei ipoteze, naţiunea poloneză modernă descinde dintr-un grup deosebit de tenace de protoslavi care, în vreme ce triburile înrudite cu ei migrau la vest, la est sau la sud, ei înşişi s-au încăpăţânat să rămână pe teritoriul lor de origine. Polonezii sunt văzuţi ca „autohtoni", ca „rezidenţi permanenţi" şi ca „populaţie băştinaşă" ; toate celelalte populaţii din zonă sunt reduse la statutul de „străini", „trecători" sau „invadatori". Această situaţie e cel puţin neobişnuită. Într-o vreme când populaţia se afla într-un flux continuu în oricare altă parte a Europei şi în oricare altă zonă locuită de slavi, pe strămoşii polonezilor parcă îi plantase cineva dintr-odată direct în acea unică palmă de pământ unde puteau de atunci să rămână pentru o perioadă nedefinită. Există o lungă preistorie a Angliei înainte de englezi, a Franţei înainte de francezi, a Boemiei înainte de cehi, a Ungariei înainte de unguri, ba chiar şi a Rusiei înainte de ruşi, dar – se pare – nu şi a Poloniei înainte de polonezi. Printre specialiştii de marcă din străinătate care au acceptat punctul de vedere polonez, preotul Dvornik a scris categoric : „Numai triburile aparţinând de încrengătura poloneză (a slavilor) s-au ţinut strâns de sălaşul lor originar"[1]. (Vezi harta 3a.)

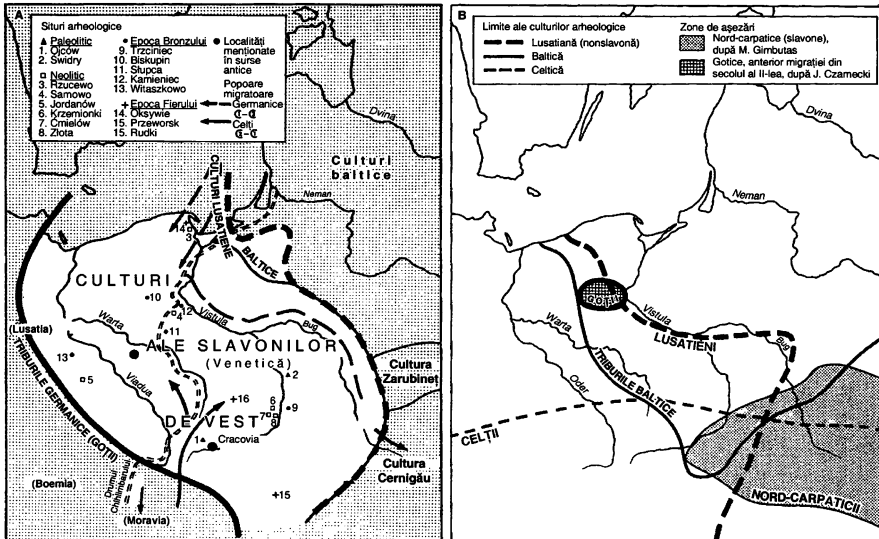

Harta 3. Preistoria poloneză
a) perspectiva autohtonistă ; b) perspectiva nonautohtonistă

Adversarii Şcolii Poloneze preferă să amplaseze patria slavilor într-o zonă mai răsăriteană, în stepa împădurită care se întinde de-a lungul versanţilor de nord ai Carpaţilor, între Vistula de mijloc şi Niprul inferior. Această localizare a fost aleasă pentru prima dată în 1902 de unul dintre pionierii arheologiei slavone, Lubor Nederle, şi de curând a primit confirmări dacă nu concludente, cel puţin convingătoare. Conform Marijei Gimbutas, cercetător american de origine lituaniană, tentativa forţată de a identifica cultura lusaţiană cu aşezările protoslave a fost „inutilă". Aşa-zisa cultură veneţiană a protoslavilor trebuie lăsată deoparte, fiind încă o pistă falsă. În schimb, dacă în locul venezilor presupunem o cultură continuă slavonă în Carpaţii de Nord, care va fi durat de-a lungul Epocii Bronzului în variantele ei succesive Komarov, Bilogrudivka şi Chernoles, ne vom confruna cu mai puţine dovezi contradictorii. O asemenea teză se împacă şi cu persistenţa unei culturi baltice la nord, asemănătoare ca stabilitate, precum şi a răspânditei culturi central-europene în variantele Uňetice, Urnfield şi lusaţiană la vest. Teza aceasta se află în acord şi cu dovezile lingvistice, din care rezultă în primul rând că slavii nu s-au dispersat decât relativ recent şi, în al doilea rând, că trebuie să-şi fi petrecut anii de formare în contact nu numai cu germanii şi balticii, ci şi cu ilirii, tracii şi iranienii. (Vezi diagrama C.) Această teză încurajează de asemenea identificarea acestor slavi timpurii cu „agricultorii sciţi" din secolul al V-lea î.e.n., pe care Herodot i-a plasat la distanţă de trei zile de mers pe jos de Nipru. Aici slavii şi-ar fi dezvoltat instituţia socială caracteristică, *zadruga* sau „familia mare", unde toate rudele căpeteniei trăiau împreună într-o strictă disciplină patriarhală. Aici, supuşi mai întâi sciţilor, iar mai apoi sarmaţilor (începând cu secolul al II-lea î.e.n.), şi-au căpătat vocabularul religios de bază, în mare parte sarmato-iranian prin derivare – de la *Bóg* (Dumnezeu) la *raj* (Rai, Paradis). Aici îşi vor fi venerat numeroasele zeităţi, printre care Triglav, Cel cu Trei Capete, Svarog Făurarul Soarelui şi Perun, zeul Trăsnetului. Aici, în secolul I e.n., ei vor fi fost martorii migraţiei lente a goţilor şi gepizilor germanici, al căror traseu de la coasta Mării Baltice către Marea Neagră este limpede marcat de o înşiruire de aşezări şi situri funerare specifice. Aici vor fi trăit năvălirile succesive ale hunilor şi avarilor. Propria lor expansiune principală, care a început probabil pe urmele nomazilor pe care îi fugăreau, a devenit semnificativă odată cu declinul supremaţiei avarilor în secolul al VII-lea. „Stăvilarele s-au prăbuşit, iar slavii s-au scurs afară ca potopul." Una dintre ramurile lor s-a îndreptat către nord şi est în ţinuturile baltice şi finlandeze, pentru a întemeia comunităţile slave de răsărit – strămoşii ruşilor şi ai rutenilor. O a doua ramură s-a deplasat către sud, către Balcani – viitorii sârbi, croaţi, sloveni şi bulgari. Al treilea grup s-a îndreptat către vest, în ţinuturile germanice, celtice şi baltice, în regiuni pe care vechii autori le cunoşteau sub nume ca Boemia, Panonia de Nord şi Germania de Est. Aceştia au fost strămoşii cehilor, slovacilor, sorabilor, polabienilor, pomeranienilor şi polonezilor. Conform acestei scheme, „protopolonezii" vor fi fost una dintre ultimele ramuri ale slavilor care au plecat din patria natală din Carpaţii de Nord, pentru a se stabili în văile Oderului şi Vistulei în decursul secolelor al VII-lea şi al VIII-lea. Cam pe la sfârşitul epocii preistorice, noul val de colonizare slavonă ştersese deja urma celor mai multe dintre straturile precedente ale populaţiilor care trăiseră aici[2].

Diagrama C. Teritoriile ancestrale ale slavilor

Principala implicaţie a acestei ipoteze pentru istoria poloneză este aceea că polonezii vor fi fost doar ultimul (cel mai recentă) dintre numeroasele grupuri indo-europene care au trăit pe teritoriul Poloniei de azi. O asemenea concluzie ar putea fi inacceptabilă pentru mulţi cititori polonezi; însă este greu de găsit argumente împotriva ei. În general, se crede că primii indo-europeni au ajuns în Câmpia Nord-Europeană în a doua jumătate a celui de-al patrulea mileniu î.e.n., lăsând în urma lor un şir uşor recognoscibil de morminte; însă legăturile lor etnice specifice nu mai pot fi deteminate în ziua de azi. În orice caz, din Epoca Bronzului timpurie, regiunile din centrul şi estul Poloniei moderne erau locuite de baltici; regiunile din nord-vest reprezentau marginile terenului ocupat de aşezări germanice, care până la

urmă s-au deplasat de acolo, stabilindu-se în sudul Scandinaviei[3]. Regiunile de sud-vest făceau parte din cultura central-europeană, care avea un caracter ilirico-celtic. Numai sud-estul extrem al Poloniei moderne, pe lângă localităţile Rzeszów şi Przemyśl, s-ar fi suprapus cu periferiile unui teritoriu ocupat odată de slavi. În perioada Imperiului Roman, un val de neliniştiţi în munţii Boemiei a provocat o migraţie masivă de celţi. Aceştia au ajuns în est până la râul San, trecând chiar dincolo de acesta şi construind un impresionant lanţ de fortăreţe pe dealuri. Pe lângă localitatea Rudki, în munţii Góry Swiętokyzyskie, au construit cel mai larg complex de mine de fier din Europa preistorică. Până la venirea slavilor, probabil că celţii au fost elementul cultural dominant în sudul Poloniei. Prezenţa lor ne-ar putea ajuta în explicarea unor trăsături distinctive ale vistulanilor, ca şi a unor legături separate ale acestora în secolele al VIII-lea, al IX-lea şi al X-lea. Nume celtice de localităţi şi râuri, cum ar fi Tyniec şi Soła, au supravieţuit până în zilele noastre în împrejurimile Cracoviei. (Vezi harta 3b.)

Totuşi, denumirile moderne trebuie folosite cu prudenţă. Dacă este un lucru pripit să punem eticheta de „slav" oricăror descoperiri arheologice anterioare secolului al V-lea e.n., va fi cu siguranţă nepotrivit să numim orice obiect din acea perioadă „polonez". Culturile diferitelor ramuri ale familiei slavilor erau la acea vreme în mare parte nediferenţiate. Variaţiile în cadrul grupului slavilor de apus nu ar fi putut să ajungă în forma lor de mai târziu. În primul rând, denumirea Poloniei (*Polska*) derivă de la denumirea unui singur trib, al polanilor, şi nu ştim în ce măsură se înrudeau aceştia cu vecinii lor. În al doilea rând, vistulanii din sud, din fortăreaţa de la Cracovia, par să fi avut legături mai degrabă în bazinul danubian decât în Câmpia din Nord. De exemplu, s-a demonstrat că în secolul al VIII-lea ei erau supuşi ai Moraviei Mari şi că au primit botezul creştin pentru prima oară de la misionarii Sfântului Metodiu. La acest moment, legăturile lor cu polanii, în cazul în care au existat, sunt complet necunoscute. Se ştie de asemenea din scrierile împăratului bizantin Constantin Porfirogenetul că zona din jurul Cracoviei era cunoscută pe vremuri drept „Croaţia Albă" şi că fusese punctul de plecare al croaţilor în lunga lor călătorie către coasta Mării Adriatice. Indiciile etimologice sugerează că s-ar putea ca aceştia din urmă să fi fost nişte sarmaţi slavizaţi (aşa cum bulgarii sunt un popor turcic slavizat). Este foarte posibil ca lungul popas al croaţilor în sudul Poloniei în acelaşi timp cu celţii, sau poate după aceştia, să fi fost sursa de inspiraţie a persistentelor mituri legate de originile sarmate ale polonezilor. Numărul mare al toponimelor poloneze derivate din rădăcinile *sorb-*, *sarb-* şi *serb-* evidenţiază fondul slavon comun, opus unuia slavon predominant vestic, al aşezărilor primitive din perioada migraţiilor

Textele scrise nu furnizează multe informaţii. În această parte a lumii, prăpastia care se cască între ultimele scrieri ale anticilor şi primele cronici ale lumii medievale este de netrecut. Descoperirea unor monede şi obiecte romane din bronz tocmai în Prusia şi Mazovia demonstrează că romanii făceau comerţ în zonele îndepărtate de graniţele imperiului[4]. Cu toate acestea, romanii ştiau foarte puţine lucruri despre bazinul Vistulei şi despre zona baltică. S-au apropiat cel mai mult de această zonă

în 178-179 e.n., când un grup armat de vreo 850 de bărbaţi, după încheierea unei campanii punitive împotriva teutonilor locali, au petrecut iarna în bivuacuri aproape de Trenčín în Moravia. Cu câteva zeci de ani mai înainte, Tacitus, descriind coasta a ceea ce el numea Marea Suabiei, a recunoscut că „în acest punct se termină cunoştinţele despre lume"[5]. În trecerea în revistă a triburilor germanice, el îi menţionează pe *Lemovii* şi *Rugii* (lemovi şi rugi) pe coasta Pomeraniei, iar pe *Gotones* (goţi) pe Vistula. Referinţa sa misterioasă la „Venedii" a fost interpretată în diverse feluri, ca dovadă fie a existenţei vandalilor germanici, fie a veneţilor slavi. *Istoria naturală* a lui Pliniu cel Bătrân evocă explorările unui cavaler roman de pe vremea lui Nero, care a călătorit pe continent de la Carnautum, aşezare pe Dunăre, până la coasta baltică, întorcându-se acasă cu o cantitate imensă de chihlimbar de preţ. Nu se menţionează însă care dintre teritoriile traversate de respectivul cavaler erau locuite de slavi. După aceea, vreme de şase sute de ani, documentele nu mai spun nimic. În această lungă negură a vremilor, există foarte puţine crâmpeie de informaţie despre populaţia de agricultori aşezată; abia dacă se mai aude, din când în când, câte un ecou de la popoarele migratoare care îşi făceau drum prin peisajul întunecat. Atât goţii, cât şi vandalii locuiau în bazinul Vistulei înainte de a migra către sud şi est în prima fază a complicatelor lor trasee nomade. Imperiul Ostrogot, care a înflorit chiar în regiunea Marea Baltică – Marea Neagră în secolul al II-lea şi al III-lea, a cedat locul imperiului şi mai efemer al hunilor. Probabil că Attila nu a trecut Carpaţii în marea sa expediţie către Galia în anul 451; dar avem motive să credem că în deceniul următor, hoardele hunilor în retragere au fost prinse undeva de-a lungul Vistulei şi făcute una cu pământul de către ostrogoţii răzbunători. În această privinţă, specialiştii în preistorie sunt chinuiţi de o frază dintr-un poem anglo-saxon târziu, *Widsith*, în care se spune cum „armatele hraezilor cu săbiile lor ascuţite trebuie să-şi apere vechiul lor sălaş de oamenii lui Aetla la pădurea Wistla"[6]. După huni au venit avarii, a căror afirmare în Europa Centrală a coincis cu reconsolidarea, datorită lui Iustinian, a Imperiului Roman de Răsărit. Atunci, ca urmare a eşecului suferit la porţile Constantinopolului în 626, avarii au pierdut la rândul lor controlul asupra vasalilor de la nord de Carpaţi, iar fragilul lor domeniu s-a dezintegrat. Începând cu acest moment, expansiunea popoarelor slave a putut să se desfăşoare fără alte piedici notabile din exterior. Viaţa nomadă îşi pierdea farmecul. Invaziile barbare deveneau tot mai rare. Cu excepţia a două evenimente importante – invazia maghiarilor în secolul al IX-lea şi a mongolilor în cel de-al XIII-lea, slavii din câmpia nord-europeană aveau să se bucure de o lungă epocă de consolidare şi dezvoltare.

În mod inevitabil, unul dintre rezultatele atâtor migraţii ale populaţiilor a fost un amalgam etnic deosebit de divers. Aceasta înseamnă că este imposibil de izolat vreun grup care să poată fi numit nucleu etnic; la fel de dificilă va fi deosebirea elementelor rasiale slave de cele nonslave după mai bine de o mie de ani. Într-o societate cu totul needucată, cum erau cele de la vremea respectivă, este imposibil de identificat o cultură specific poloneză sau „leşească" în masa nediferenţiată a slavilor de apus. Cei care îşi imaginează că polonezii sau cultura poloneză sunt

cumva „indigene" pe teritoriile poloneze se amăgesc la fel de mult ca şi aceia care cred că Europa este patria originară a europenilor. Aceşti oameni caută flori ajunse la maturitate, moderne, în nişte saci neetichetaţi, plini cu seminţe preistorice amestecate. Să cauţi polonezii în secolul al VIII-lea sau al IX-lea este o întreprindere tot atât de anacronică şi de lipsită de sens cum e şi căutarea englezilor pe vremurile lui Hengist şi Horsa. Până la urmă, strămoşii fiecăruia dintre noi sunt metişi de imigranţi străini.

Tabloul lingvistic este la fel de derutant. Este logic că undeva trebuie să fi fost nişte oameni care vorbeau o limbă sau un grup de limbi din care s-a dezvoltat mai târziu poloneza modernă. Filologii au reuşit să reconstruiască elementele de bază ale sintaxei şi vocabularului protoslav, însă în absenţa unor scrieri de dinainte de secolul al XIII-lea, este exclusă posibilitatea unei descrieri adecvate a dialectelor vorbite de slavii de apus în perioada anterioară. Se poate presupune că dialectele polanian, mazovian, vistulanian şi silezian proveneau dintr-un fel de slavă comună, ca reacţie la diversele medii lingvistice ale regiunilor unde se aşezaseră slavii. Dar specialiştii nu pot să producă nimic altceva decât speculaţii cu privire la persistenţa unor forme comune ori la legăturile dintre dialectele slave în cadrul unui grup lingvistic slav luat ca întreg. (Vezi diagrama D.)

Cu toate acestea, putem presupune că în secolul al VIII-lea, la începutul istoriei scrise a Europei de Nord, principalul val vestic al aşezărilor umane a mai slăbit în intensitate, pentru ca mai apoi să se inerveze. Statul francilor, care se întindea pe teritoriul Germaniei, a constituit pentru slavi o barieră greu de trecut la graniţa estică, în timp ce întemeierea Ducatului Bavariei a creat primul teritoriu dintr-o serie care aveau să-i separe pe slavii de sud de cei din nord, cu care se înrudeau. În curând, slavii aveau să resimtă atât presiunea invadatorilor scandinavi în zona baltică, cât şi cea a avansării continue a saxonilor de-a lungul Elbei şi Oderului. Trecerea germanilor pe celălalt mal al Elbei la începutul secolului al X-lea este considerată în general un moment-cheie, marcând începutul acelui *Drang nach Osten* considerat de mulţi istorici tema principală a istoriei Europei Centrale de-a lungul următorului mileniu[7]. Însă tendinţa de deplasare către est nu a fost în nici un caz prerogativa exclusivă al triburilor germanice. Odată ce regiunile occidentale şi centrale ale continentului au fost populate şi s-au creat condiţii pentru a fi organizate şi apărate în mod eficient, posibilităţile de expansiune către teritoriile mai plane din răsărit s-au dovedit atractive pentru mai toată lumea. Pe când germanii încercau să treacă din nou Elba, francezii începuseră deja să se deplaseze spre Rin, în timp ce polonezii se îndreptau spre Nipru. Teritoriile de colonizat s-au restrâns în mod constant spre est. Văzută dintr-o perspectivă europeană, aşadar, atât expansiunea polonezilor şi a lituanienilor în Rutenia medievală şi Ucraina, cât şi expansiunea (şi mai dramatică) a ruşilor – de la baza lor din Marele Cnezat al Moscovei până în stepele siberiene şi ale Asiei Centrale – fac parte din *Drang nach Osten* în aceeaşi măsură ca expansiunea germanilor în Brandenburg, Pomerania, Prusia şi Livonia.

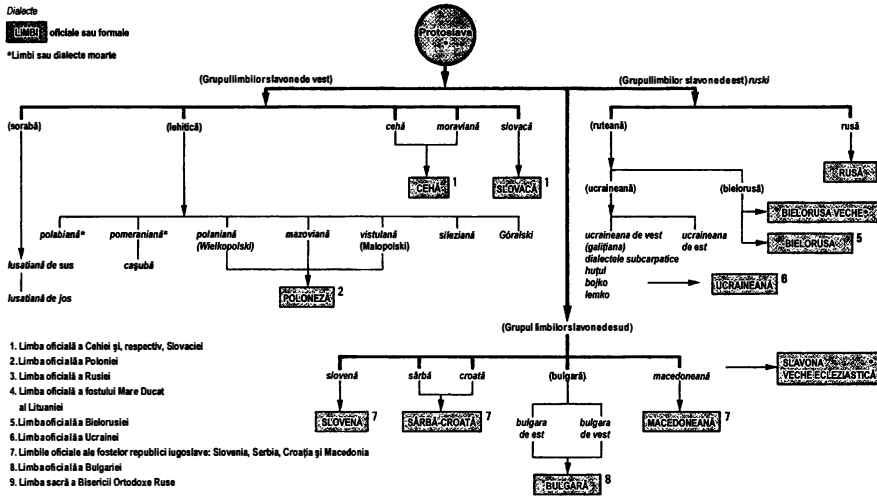

Diagrama D. Limbile slavone

Istoria agriculturii primitive în Polonia este un alt subiect cu privire la care există mai multe teorii decât fapte dovedite. Este limpede că Polonia nu a avut întotdeauna parte de condiţii constante. Studiile legate de variaţiile nivelului apei sugerează că, în epoca postglaciară, perioadele calde au alternat cu unele reci. Nivelul apei la Biskupin a crescut în Epoca Târzie a Bronzului suficient de mult încât să inunde şi să acopere complet aşezările insulare. Mai târziu, în secolul al VII-lea, apele s-au retras, permiţând reaşezarea unei comunităţi înfloritoare într-o fortăreaţă care a supravieţuit vreme de patru secole. Un număr de studii indică faptul că, de-a lungul istoriei, climatul a fost cel mai favorabil în perioada Evului Mediu târziu. Cercetări întreprinse în munţii Karkonosze au arătat că limita climaterică a pădurilor se afla în secolul al XIV-lea cu 200 m mai sus decât în secolul XX, iar în văi se cultivau viţă-de-vie, caişi şi dovleci, care acum nu mai pot fi cultivate. În delta Vistulei, acumularea de aluviuni a fost foarte neregulată. Extinderea principală a deltei şi formarea peninsulei Westerplatte a avut loc în secolul al XVII-lea, indicând, se pare, o creştere a apelor fluviale şi o deteriorare de lungă durată a condiţiilor meteorologice[8]. În ciuda variaţiilor, există totuşi ample dovezi arheologice care atestă că, din Epoca Bronzului, agricultura nu a suferit niciodată vreo întrerupere de durată. În Nowa Huta, Cracovia, au fost găsite seceri şi coase datând din secolul I î.e.n. În apropierea oraşelor Wrocław şi Inowrocław, în Cuiavia au fost descoperite roţi de olărit de o vechime asemănătoare. Nişte brăzdare de la Nowa Huta şi de la Brzeg în Silezia au fost datate cca 300 e.n. Încă din perioada de dinaintea marilor migraţii, contactele cu Panonia peste Carpaţi erau considerabile; se cultivau toate cele patru cereale de bază. Chiar şi numele „Polska", derivat din cuvântul slav *pole*, „câmp", se spune că ar indica priceperea la agricultură a locuitorilor ei. Până în secolul al XIII-lea, Polonia centrală a fost ţinta unui flux masiv de ţărani germani colonizatori, care s-au mutat aici pentru că acese pământuri puteau susţine o creştere semnificativă a numărului de locuitori. Până în secolul al XIV-lea, Polonia era capabilă nu numai să susţină o populaţie în creştere rapidă, ci şi să furnizeze un surplus regulat, menit pentru schimburi şi comerţ[9]. Conform lui Haxthausen şi altora, provinciile centrale ale Marelui Cnezat al Moscovei au atins acest nivel abia la mijlocul secolului al XIX-lea.

Aşadar, procesul de formare a aşezărilor poloneze e imposibil de descris exact; dar poate fi identificat un tipar începând cu timpurile istorice. Dat fiind că presiunea generată de creşterea populaţiei în general şi de migraţiile către vest ale populaţiilor asiatice erau similare cu cele din alte regiuni ale Europei, densitatea generală a aşezărilor a fost mai scăzută în Polonia decât în Germania sau în Franţa, unde condiţiile erau totuşi mai favorabile. Dat fiind de asemenea că suprafaţa totală era mult mai mare decât suprafaţa cultivabilă, putem presupune că numai cele mai roditoare locuri au fost exploatate şi că acestea se aflau la distanţe destul de mari unele de altele. Însă odată întemeiată o aşezare, supravieţuirea ei era asigurată (şi dependentă) de un nivel adecvat al „capacităţii de a întreţine viaţa". Iernile grele, proasta comunicare şi distanţele mari au fost factori ce au contribuit la izolarea comunităţilor vecine unele de altele. De aici tiparul polonez, ce poate fi identificat în vremurile atestate documentar, al localităţilor bine înrădăcinate, autosuficiente, însă dispersate pe un teritoriu foarte larg.

Łowmiański a încercat să aproximeze în cifre densitatea populaţiei în secolul al X-lea. Pornind de la baza unei familii de 6 persoane ce lucrează în agricultură în două asolamente, el a calculat că fiecare familie avea nevoie de 22 de hectare pentru a se susţine. Aceasta înseamnă o densitate de 13,5 persoane pe kilometru pătrat de teren cultivat sau 4,5 persoane pe kilometru pătrat din suprafaţa totală. Obţinem astfel o populaţie de 1.125.000 în regatul polon ce tocmai se năştea. Este o cifră comparabilă cu densitatea contemporană a populaţiei Boemiei şi Moraviei, de 6 persoane pe kilometru pătrat, în Germania, de 10 persoane pe kilometru pătrat, iar în Rusia kieveană, 3 persoane pe kilometru pătrat, teritorii cu o populaţie totală de 450.000, 3.500.000 şi, respectiv, 4.500.000 de locuitori[10].

Rezistenţa localităţilor a fost evidentă în Polonia din cele mai vechi timpuri. Deşi mai puţin prospere decât omoloagele lor franceze sau germane, localităţile poloneze îmbinau autosuficienţa economică a aşezărilor europene cu un grad de izolare comparabil cu acela din Rusia. Aceste condiţii ar fi dat naştere unui model total diferit de cel din Marele Cnezat al Moscovei, unde localităţile erau izolate, dar nu şi viabile economic, şi unde acumularea resurselor într-o organizare comună, puternică era un lucru esenţial pentru supravieţuire. În Polonia, locuitorii aşezărilor îşi puteau permite să opună rezistenţă autorităţilor din afară şi să le eticheteze presiunile ca interferenţe neîntemeiate în politica lor locală. Ei susţineau de obicei libertatea individuală, proprietatea aloidală, mândria locală şi patriotismul regional. Oportunităţile conducătorilor de a construi o bază de putere erau mai puţine decât în Europa de Vest, unde aşezările erau mai apropiate una de alta, şi relaţiile dintre localităţi mai strânse; dar şi mai puţine decât în Marele Cnezat al Moscovei, unde conducătorii locali erau gata să se supună centrului în interesul comun al protecţiei şi ajutorului reciproc. Aşadar, în ceea ce priveşte chestiunea crucială a relaţiei părţilor cu întregul, tiparul aşezărilor din Polonia este un caz particular chiar şi în timpurile moderne. Termenul tradiţional pentru aşezările din Polonia era *gniazdo*, „cuib". Acest termen exprimă adecvat legătura sentimentală puternică a oamenilor cu un teritoriu anume, foarte restrâns, unde cei mai mulţi dintre ei aveau să-şi petreacă întreaga viaţă şi unde ţăranii de pe domeniul stăpânului simţeau o mai mare apropiere de vecinii lor din toate stările sociale decât de oricine din afară. Sociologul Andrzej Zajączkowski a argumentat destul de convingător că viaţa politică şi socială a epocii de dinainte de împărţiri depindea de interacţiunea aşa-ziselor *grands voisinages* sau *petits voisinages* – bazinele politice ale marilor latifundiari şi, respectiv, satele izolate şi micile domenii din fiecare teritoriu mai mare[11]. Din această perspectivă, rolul vecinătăţilor a limitat puterea exercitată de autoritatea regală şi guvernul central, menţinându-se şi după ce statul a fost distrus formal. *Pan Tadeusz*, poemul epic scris de Adam Mickiewicz în 1834, poate fi văzut ca cea mai mare dintre numeroasele opere literare poloneze care preamăresc valorile sentimentale şi individualismul pitoresc al vieţii într-o localitate rurală izolată.

Tiparul distinct al aşezărilor din Polonia este descris în statisticile proprietăţilor Coroanei întreprinse începând cu secolul al XVI-lea. Aceste *Lustracje* (inventare) alcătuiesc o sursă istorică de primă importanţă, fiind la fel de detaliate şi de complete ca şi *Domesday Book* din Anglia Normandă din secolul al XI-lea. De multe ori, ele

conţin registre ale unor aglomeraţii săteşti răspândite pe un teritoriu foarte mare, concentrate în jurul unui castel, oraş sau domeniu principal, între care există teritorii nelocuite, sălbatice. Cu toate că aceste cronici se rezumă la descrieri ale proprietăţilor Coroanei, nu avem motive să presupunem că tiparul aşezărilor era diferit de cel practicat pe pământurile aflate în posesia nobililor sau a Bisericii. Putem cita exemple la infinit. În *Lustracja* palatinatului Cracoviei din 1564, de exemplu, regiunea Podhale a fost dată de rege în arendă familiei Pieniążek. Unul dintre fraţi, Jan Pieniążek, prim magistrat al districtului Cracoviei, ţinea un grup de şase sate în valea superioară a râului Raba. Altul, Prokop Pieniążek, şi-a dovedit dreptul de a poseda o bucată ceva mai mare de pământ mai la sud. Acesta ţinea zece sate, pe lângă oraşul Nowy Targ. Dintre acestea, de-a lungul văii principale a râului Dunajec, de departe cea mai valoroasă era proprietatea de la Szaflary, care administra actuala staţiune montană Zakopane. Descrierile detaliate ale acestor comunităţi rurale izolate, formulate într-un amestec de latină şi poloneză, imortalizează momentele istorice când locuitorii imemorialei regiuni rurale şi-au abandonat pentru prima oară anonimitatea în faţa reprezentanţilor statului modern (vezi tabelul de la paginile 74-75). Szaflary era izolată din cauza terenului muntos; dar nu se deosebea semnificativ de miile de domenii asemănătoare, răspândite în lungul şi-n latul ţării.

*
* *

Corelaţia dintre stat şi geografia teritoriului său pune probleme fascinante. În încercarea de a explica de ce unele locuri au generat o anumită formă de guvernământ, au fost inventate expresii precum „despotismul pe văile râurilor" sau „democraţiile Golfstromului". În Europa Occidentală, nimeni nu contestă faptul că Alpii elveţieni, Canalul Mânecii, digurile Olandei sau laguna veneţiană au apărat eficient democraţiile care s-au dezvoltat în aceste locuri. În Europa de Est, Rusia este un exemplu clasic al modului în care condiţii extreme de spaţiu, climat şi sărăcie pot genera tradiţia unor autocraţii la fel de extreme.

Uniunea polono-lituaniană ocupă un loc interesant în aceste argumente generale. Dacă Marele Cneţat al Moscovei era leagănul „statului patrimonial", unde totul şi toţi erau la dispoziţia absolută a conducătorului, este bizar cum de vecinul Cnezatului s-a dezvoltat în direcţia opusă. Ne-am fi putut aştepta ca Republica polono-lituaniană, ocupând un teritoriu de tranziţie între Europa şi Rusia, să manifeste un amestec intermediar de practici ruseşti şi europene. Dar nu este cazul. Pe cât era statul polono-lituanian de descentralizat, pe atât era Rusia de centralizată. Pe cât de limitată era puterea conducătorului polon, pe atât de absolută era puterea ţarului. Pe cât de autonome erau regiunile ei, pe atât de controlate erau provinciile ruseşti. Pe cât de liberi erau cetăţenii ei nobili, pe atât de înrobiţi erau supuşii ţarului. Pe cât de pasivă era politica Republicii, pe atât de activă era cea a Rusiei; iar eşecul ei a fost la fel de mare ca succesul Rusiei. Cele două mari state care şi-au împărţit între ele dominaţia Europei de Est în perioada modernă erau tot atât de diferite ca şi pisica şi câinele.

Domeniul Szaflary, cu pământurile sale şi vechiul castel

	Mc/gr/den
Venit-au 4 martori, care au mărturisit astfel sub jurământ : trăiesc în satul acesta 18 ţărani care au parcele de pământ mici, care nu au fost măsurate şi care sunt traversate de râul Dunajec ; la acestea plătesc diferite rente, socotite împreună anual	3 11 15
– Fiecare dintre ei plăteşte *obiedni* (dare de merinde) de 1 gr./6, şi *poczty* (de post) de 4 gr. :	2 0 0
– Fiecare plăteşte şi *robotni* (dare de muncă) de 25 gr. :	9 18 0
– Fiecare plăteşte şi *rybny* (dare de peşte) câte 10 peşti sau câte 3 gr. :	1 6 0
Dări de oi – anul acesta au dat împreună toate dările de brânze, mai puţin primarul :	16 0 0
– Primarul separat a dat din bovinele lui şi din brânză	2 6 0
Suma totală a dărilor mc.	33 41 15

Moşia :

	Seminatio (seminţe)	*Crescentia* (recolta)	*Trituratio* (profit)	*Victus* (pentru mâncare)	*Resta* (restul pentru vânzare)	*Taxa* (rata)	Mc/gr/den
Grâu	2	8	1	3	3	0/10/0	0 30 0
Secară	30	82	1 ½	50	43	0/6/0	5 18 0
Orz	30	230	1	6	194	0/5/0	20 10 0
Ovăz	219	380	2	0	541	0/2½ /0	28 8 9
Mazăre	½	4	1	6	–	0/9/0	–
In	2	6	–	–	–	–	–
Cânepă	2	4	–	–	–	–	–
Căpiţe de fân	–	5	–	1	4	3/0/0	12 0 9
	(baniţe)	(legături cu trei snopi)	(baniţe de cereale vânturate per legături cu trei snopi)	(baniţe)	(baniţe)		

Suma pentru toate veniturile din cereale ale Domeniului : 66 18 9

(Cuprins de două sate ce ţin de mănăstirea de la Szczyrzyc, Ludzimierz şi Krauszów, care plătesc *osep* – dări de grâne.)

	Mc/gr/den
Animale: Vaci de lapte (30) per fl.	2 37 24
vite sterpe (2), vite comunale (40), viței comunali (8), porci de carne (8), scroafe comunale (60), claponi (11), cocoși și găini comunale (30).	
Domnul Pieniążek a zis aici că acestea sunt vitele și animalele lui, că el nu a găsit nimic când a luat în primire arenda, iar ce s-a găsit la revizie s-a scris așa după cum era.	
Servitorii: – țăranul-căpetenie cu țăranca lui – mc 4 cu totul; păstorul vitelor, păstorul porcilor – per mc 1/24 cu totul; bucătarul – 2 per gr 36, fata în casă – gr 15. Suma salariilor servitorilor:	8 39 0
Suma pentru toate veniturile domeniului, inclusiv animalele și fără servitori:	95 3 9

Țăranii liberi

Țăranii liberi ce s-au așezat pe pământul nimănui sau se mai așază sunt 21, iar ei folosesc recoltele după obicei în următoarele trei sate noi:

- Dunaiecz Biały: Pe râul ce curge din munții Tatra pe partea poloneză, în ținutul Nowy Targ, s-au așezat 6 țărani.
- Bańska: Pe drumul ce duce la ocnele noi din munții Tatra, săpate mai întâi de domnul Lubomirski și mai apoi de domnul Pieniążek și Kasper Bar, se așază 10 țărani pe partea poloneză [a graniței].
- Marusina: Mai e și un sat lângă muntele Maruszyna; abia are 3 țărani și 2 vameși ce stau în casa vămilor[12].

Ca şi Marele Cnezat al Moscovei, Polonia era esenţialmente o ţară continentală. În ciuda propagandei moderne, care pune accent pe presupusele tradiţii maritime, legăturile Poloniei cu Marea Baltică erau extrem de slabe. Legătura cu Pomerania de Vest nu a durat decât câţiva ani, în secolul al X-lea şi al XII-lea; iar puterea efectivă asupra Prusiei de Est, între 1525 şi 1657, slăbise aproape complet, înainte de a fi şi abolită oficial. Controlul pe coasta Pomeraniei de Est/Prusia de Vest, cu oraşul principal Danzig, a fost singurul datorită căruia Polonia – înainte de 1308 şi în perioada 1454-1793 – a avut o deschidere mică, dar importantă către marea din nord. Până şi expansiunea către îndepărtata Mare Neagră era ceva mai uşor de pus în practică decât accesul la Marea Baltică, aflată atât de aproape. Lituania, partener de lungă durată al Poloniei, avea o experienţă similară. Vestita laudă a Lituaniei că se întinde „de la mare pân' la mare lucitoare", deşi adecvată din punct de vedere formal în secolul al XV-lea, păleşte dacă ne gândim că teritoriul ei de la Marea Baltică era reprezentat doar de un orăşel – Palanga (Połąga) –, iar la Marea Neagră, dintr-un teren virgin de coastă neexploatat, între estuarele Nistrului şi Niprului. La întinderea sa maximă în epoca Jagiełłonă târzie, lungimea coastei aflate sub stăpânirea Regatului Poloniei măsura doar 193 km din totalul de 6.115 km ai frontierei, deci în jur de 3%; în cazul Marelui Ducat, aceste cifre erau de 265,5 km de coastă din totalul de 4.500 km ai graniţelor, aşadar aproximativ 6%. Restul acestor imense teritorii era înconjurat pe de-a-ntregul de uscat. În perioada următoare, eforturile comune ale Poloniei şi Lituaniei de a câştiga controlul asupra litoralului Livoniei s-au soldat în cea mai mare parte cu un eşec. Ca urmare a înţelegerii de la 1660, Republica polono-lituaniană a primit numai o mică parte din teritoriul continental al Livoniei; iar linia de coastă corespunzătoare la Marea Baltică includea numai portul Liepaja (Libau, Lipawa). Provinciile poloneze de mai târziu au fost tot continentale. Nici Ducatul Varşoviei, nici Regatul Poloniei nu aveau acces la mare, iar cea de-a Doua Republică – chiar şi socotind configuraţia ieşită din comun a peninsulei Hel – poseda nu mai mult de 72,5 km din coasta baltică. În lumina acestor cifre, faptul că Republica Populară deţine acum aproape 500 km de coastă trebuie privit ca o schimbare radicală în raport cu realităţile istorice de odinioară. Din această perspectivă, legăturile maritime ale Poloniei au avut doar o semnificaţie marginală. După cum a scris Sebastian Klonowic în 1596:

Polonia însă pe glia bogată
Ca-n sânul lui Avram e-aşezată,
La ce să vadă polonezul marea,
Când ară secara.
De-aceea nu ştiu ce-ţi mai poţi dori,
frate polon, cu-aşa mari bogăţii;
De ce ai crede că-n locuri străine
ţi-ar fi mai bine[13].

În timpurile moderne, oamenii de stat polonezi au privit excluderea ţării lor de la accesul la mare ca pe o cauză importantă a slăbiciunii politice şi economice. Dar

nu au fost niciodată în stare să remedieze satisfăcător această situaţie prin propriile lor eforturi.

Securitatea teritorială era o chestiune importantă, dar complicată. Ea poate fi privită ca produs al mai multor factori, printre care atractivitatea teritoriului în cauză, accesibilitatea lui, posibilităţile de apărare şi de menţinere a controlului asupra acestuia. (Cu alte cuvinte, un teritoriu este sigur doar atunci când nici un potenţial agresor nu râvneşte la el, nici nu poate ajunge la el, nu îl poate captura şi nu îl poate ţine sub control.) Polonia Centrală era cu siguranţă un teritoriu foarte atractiv, atât în sine, cât şi ca loc de trecere spre alte locuri mai îndepărtate. Pentru vecinii ei germani, oferea spaţiu şi perspectiva colonizării, faimosul *Lebensraum* (spaţiul vital) al secolului XX. Pentru vecinii ei ruşi, Polonia oferea valoroase provincii bogate în cereale, în special în sud şi sud-est ; de asemenea o legătură cu Europa, multă vreme râvnită ; precum şi o zonă-tampon strategică. Era de asemenea accesibilă. Armatele şi populaţiile care se deplasau către vest venind din Asia Centrală sau se deplasau către est ieşind din Europa erau canalizate automat prin teritoriul polonez, datorită configuraţiei terenului. De la goţi, vandali, avari şi maghiari până la Batu-Khan în 1241-1242, Napoleon în 1807-1812 şi Hitler în 1939-1941, inclusiv tătarii din Crimeea, ale căror incursiuni anuale au durat secole de-a rândul – toţi au intrat în Polonia aproape fără nici un fel de oprelişte. Ca şi în cazul Rusiei, practic, duşmanul a pătruns întotdeauna în teritoriu fără oprelişti. Lungile linii de apărare de la graniţe lăsau întotdeauna bucle mai puţin păzite, de care se putea profita. Pe de altă parte însă, controlul asupra Poloniei se putea menţine greu. Armatele invadatoare se pierdeau în vastele pustiuri rurale. Forţele de insurecţie îşi găseau un refugiu uşor şi eficient în sălbăticii îndepărtate. Aproape fără excepţie, singura modalitate eficientă de a ţine Polonia sub control pe orice durată de timp, odată ce a fost cucerită, a fost prin guvernare indirectă şi autonomie locală. Această strategie a fost adoptată de guvernul ţarist în secolul al XVIII-lea şi apoi de la 1815 la 1830 ; de francezi de la 1807 la 1813 ; de germani în 1915-1918 şi de URSS de la 1944 încoace. Numeroasele tentative de a impune o guvernare directă, de către ţar după 1831 şi 1864, de către bolşevici în 1919-1920, şi de către nazişti în 1939-1945, au provocat în mod invariabil o imensă rezistenţă locală.

Date fiind toate acestea, putem afirma că geopolitica a afectat într-adevăr dezvoltarea Poloniei, dar numai într-un sens negativ. Absenţa oricăror trăsături geografice deosebite a determinat creşterea importanţei structurilor de organizare statală, exploatării resurselor şi factorilor de dinamică psihologică. Cercetătorul de geografie istorică se va întreba : de ce Polonia a fost incapabilă să-şi organizeze considerabilele resurse umane şi economice la fel de eficient ca şi vecinii săi ? De ce, în crizele secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, în ceea ce priveşte soldaţii ca procent al populaţiei, Rusia era de zece ori, iar Prusia de treizeci de ori mai eficientă decât Polonia ? Sau : De ce atât Prusia, cât şi Rusia aveau o dorinţă demonică de expansiune, iar Polonia nu ?

Una dintre posibilele interpretări este furnizată de cronologia relativă – de faptul că Polonia s-a dezvoltat mult mai repede decât vecinii săi. Regatul Poloniei, unificat în secolul al XIV-lea, s-a dezvoltat cu o mare rapiditate : s-a extins în teritorii aflate

odinioară sub stăpânirea cnezatelor muribunde şi s-a asociat cu Marele Ducat al Lituaniei, supraextins. La acest moment, Marele Cnezat al Moscovei era încă un teritoriu izolat, neimportant, care încerca să scape de sub jugul mongol. Prusia era încă acaparată de Ordinului Teuton. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, Republica polono-lituaniană era statul cel mai întins şi, probabil, cel mai puternic din Europa de Est. În 1569, când formarea Republicii unite polono-lituaniene a fost în sfârşit consacrată prin Uniunea de la Lublin, legătura politică a ducilor de Hohenzollern din Prusia cu rudele lor din Brandenburg se limita la promisiunea unei eventuale cedări a puterii, în cazul în care pe partea lor nu va exista nici un urmaş de sex masculin. În Marele Cnezat al Moscovei, Ivan cel Groaznic – a cărui exterminare în stil barbar a Novgorodului şi a altor provincii ruseşti este comparabilă numai cu violenţa sa faţă de propriii supuşi – încă nu traversase Uralii, purtând bătălii pentru câştigarea unui avanpost pe Volga la Kazan şi la Marea Baltică, la Narva. Astfel, structura statală a Poloniei s-a cristalizat într-o perioadă când prosperitatea internă era maximă, iar ameninţarea externă încă nesemnificativă. Tradiţiile descentralizate ale apărării, politicii financiare şi puterii executive au fost perpetuate în concordanţă cu condiţiile de până atunci, şi nu cu presupunerea că în viitor vor veni presiuni mai mari. Este posibil ca Polonia să se fi dezvoltat prea devreme sau prea uşor.

O a doua interpretare se poate face prin prisma legăturii lituaniene, care complică orice argumente bazate pe geografia Poloniei Centrale. Vreme de 407 ani, din 1385 până în 1793, Polonia şi Lituania au fost unite, mai întâi prin legăturile personale dintre coroane şi apoi printr-o unificare constituţională. Asocierea lor a fost de mai lungă durată decât experienţa comparabilă a Angliei şi Scoţiei de la 1603 încoace. Statul lituanian, aşa cum a fost el întemeiat în secolul al XIII-lea, poate fi văzut ca ultima şi cea mai de succes dintre încercările stângace şi de regulă efemere care au apărut în Europa de Est începând cu secolul al IX-lea. Ca şi Rusia kieveană (care a fost pe bună dreptate descrisă ca „o lăudată Hudson's Bay Company"), ca Moravia sau ca Regatul Poloniei primitiv al lui Mieszko I, ea a fost creată de un grup de războinici neînfricaţi care erau capabili să cucerească vaste teritorii de prerie aproape nelocuită, dar nu şi să le administreze pe termen lung. Existenţa Lituaniei a fost prelungită prin uniunea cu monarhia poloneză în 1385, cu ajutorul căreia a putut evita ameninţarea crescândă reprezentată de Ordinului Teuton; iar slaba putere a Lituaniei asupra provinciilor sale sudice Volînia, Podolia şi Ucraina a fost consolidată prin transferarea lor în Regatul Poloniei odată cu unificarea constituţională. Cu toate acestea, Lituania a rămas mereu jumătatea mai slabă şi mai vulnerabilă a Republicii. Dispunea de mai puţine resurse umane, de o bază economică mai precară, de graniţe mai expuse, o nobilime mai capricioasă şi o capacitate mai slabă de a se apăra. Proximitatea ei faţă de Marele Cnezat al Moscovei impunea o atitudine mai neîndu-plecată. De la sfârşitul secolului al XV-lea, armata poloneză era chemată neîncetat pentru a-i sprijini pe lituanienii confruntaţi cu presiuni din ce în ce mai mari. Cu trecerea timpului, Marele Ducat s-a dovedit a fi o povară care apăsa din ce în ce mai greu pe umerii Regatului. Prin urmare, dacă vrem să susţinem că instituţiile şi tradiţiile Republicii unite au evoluat în mod natural din împrejurările în care se afla Polonia, am putea spune de asemenea că extinderea lor în Lituania a fost una dintre

cauzele principale ale eşecului lor. Dar şi această afirmaţie are neajunsuri considerabile. Nu trebuie decât să ne amintim rolul Lituaniei în repetatele revoluţii poloneze de-a lungul secolului al XIX-lea, cu mult după ce legătura oficială nu mai exista, pentru a ne da seama că legătura dintre Polonia şi Lituania nu era chiar atât de artificială sau atât de împovărătoare cum ne-ar putea sugera geografia.

Autorii superficiali care se aşteaptă ca geografia să ofere indicii simple în problemele centrale ale istoriei poloneze vor fi obligaţi să mai reflecteze. Ideea altădată tentantă că geografia polonează a generat şi a favorizat democraţia în aceeaşi măsură în care Marele Cnezat al Moscovei a generat şi a favorizat autocraţia nu mai poate fi susţinută la o analiză mai amănunţită.

În orice caz, este nevoie de foarte multă precauţie. După ce am identificat factorii care alcătuiesc geografia politică, ar fi convenabil să pretindem că ei reprezintă elementele unei sume aritmetice. Însă nu aşa stau lucrurile. Aceşti factori furnizează doar nişte componente variabile ale vieţii sociale şi economice, care e doar obiectul asupra căruia se exercită voinţa umană şi cu privire la care se iau decizii arbitrare de-a lungul timpului. Chestiunile politice sunt dirijate de oameni a căror percepţie asupra realităţilor obiective, a situaţiei dificile în care se află este arareori bine definită şi niciodată exactă; în plus, ei sunt liberi să ignore aceste realităţi sau să le sfideze după bunul plac. În cazul Poloniei, la fiecare moment de răscruce – în 1385, în 1569, în 1683, în 1717, în 1794-1795, în 1918 sau în 1944 –, s-au luat ori s-a evitat luarea unor decizii care ar fi putut să fie altele şi care ar fi putut duce la rezultate diferite. Statul polonez, ca orice alt organism politic, nu a fost creat de forţe predeterminate, ci de oameni. Prăbuşirea lui în secolul al XVIII-lea nu a fost mai inevitabilă decât revenirile sale în secolul XX. Viitorul său nu este mai sigur decât al oricărei alte ţări. Geografia, de fapt, ca „ştiinţa despre planeta noastră care se roteşte", descrie roata olarului. Omul este în acelaşi timp olarul şi lutul; omul este cel ce poartă vina, şi nu geografia.

3

PIASTII

Dinastia Polanilor (până în 1370)

Se spune că Piast era un ţăran. Potrivit lui Anonymus, care a scris cu vreo 250 de ani mai târziu, el a ajuns la tron ca succesor al cneazului Popiel cel Rău (care ar fi sfârşit mâncat de şoareci în temniţele de la Kruszwica). Piast este aşadar o figură care leagă trecutul legendar al Poloniei de istoria ei atestată documentar. Înainte de vremea lui Piast, istoricul are de-a face doar cu poveştile triburilor despre Lech, Czech şi Ruś – cei trei fraţi slavi despre care se zice că au întemeiat popoarele polonez, ceh şi, respectiv, rus – şi cu povestea regelui Krak, care ar fi ucis balaurul din Vistula. Lech şi-a construit „cuibul său de vultur" la Gniezno; Krak şi-a înălţat castelul deasupra grotei balaurului, pe dealul Wawel din Cracovia; iar Wanda, fiica lui Krak, a preferat să se arunce în valurile Vistulei decât să accepte căsătoria cu un principe german. Se spune că Piast se afla în grădina lui, sărbătorind intrarea fiului său în rândurile bărbaţilor, când doi străini au proorocit că norodul îl va alege pe băiat drept conducătorul lor. Din izvoarele ulterioare rezultă că Piast trebuie să fi trăit la mijlocul secolului al IX-lea şi că a stăpânit peste polani, cel mai important dintre triburile slavilor de apus aşezate între Oder şi Vistula. El va fi fost în viaţă când, în apus, imperiul lui Carol cel Mare a fost împărţit în cele trei regate france şi când – la sud – Moravia Mare se apropia de scurta sa perioadă de glorie. În această perioadă, în Francia, războiul civil şi invaziile vikingilor aduseseră ţara în pragul disperării; în Anglia, tânărul rege Alfred cel Mare se pregătea să facă faţă înaintării danezilor; în Rusia, varegii lui Rurik explorau ruta de la Novgorod la Kiev; în bazinul mediteraneean, Bizanţul, supravieţuind atacurilor islamului şi convulsiilor iconoclasmului, tocmai avea să capete un nou suflu sub stăpânirea dinastiei macedoniene. Creştinismul – care se răspândea de la cele două oracole gemene din Roma şi Constantinopol – se apropia încet-încet de slavi. Bulgaria era pe punctul de a fi convertită. Misiunea sfinţilor Chiril şi Metodiu tocmai începuse, printre moravi şi posibil şi printre triburile vistulane.

Deşi de origini modeste, Piast avea să iniţieze o dinastie care s-a menţinut vreme de cinci sute de ani şi care, după multe vicisitudini, avea să unifice triburile vecine într-un unic regat polonez. O teorie lingvistică ce porneşte de la verbul polonez

piastować, care înseamnă „a legăna în braţe" (şi, prin extensie, „a deţine o funcţie", „a fi la putere"), sugerează că Piast ar fi transformat funcţia de majordom la curtea princiară în cea de conducător ereditar – aşa cum s-a întâmplat cu Dinastia Carolingienilor în Franţa sau a Stuarţilor în Scoţia. În orice caz, descendenţii lui Piast furnizează cea mai importantă linie de continuitate de-a lungul unei jumătăţi de mileniu. Printre reprezentanţii cei mai proeminenţi ai acestei dinastii se numără: Mieszko I (cca 922-992), primul principe creştin; Bolesław I Chrobry (Boleslav cel Viteaz, 967-1025), primul rege încoronat; Bolesław al II-lea Szczodry (Śmiały) (Boleslav cel Îndrăzneţ, 1039-1081), Bolesław al III-lea Krzywousty (Boleslav al III-lea „Gură-Strâmbă", 1085-1138); Konrad Mazowiecki (Conrad de Mazovia, cca 1191-1247); şi, în fine, Vladislav Łokietek (Vladislav cel Scurt, cca 1260-1333) şi fiul lui, Cazimir al III-lea (Cazimir cel Mare, 1310-1370), care au fost adevăraţii întemeietori ai monarhiei poloneze. (Vezi diagrama E.) În scopuri practice, perioada stăpânirii lor poate fi împărţită în trei segmente distincte. Primul, până la moartea lui Krzywousty în 1138, cuprinde perioada monarhiei primitive, când cnejii din Dinastia Piastilor s-au succedat în linie directă. Al doilea, de la 1138 la 1320, a fost o perioadă a fragmentării – sau, aşa cum este numită astăzi, a „regionalizării" –, când mai multe ramuri ale dinastiei şi-au disputat supremaţia în provinciile unei ţări divizate. Al treilea, început odată cu încoronarea lui Łokietek la Cracovia în 1320, a fost urmat de un proces al reunificării şi de dezvoltarea unor instituţii permanente[1].

Ascensiune Dinastiei Piastilor a fost stimulată în al treilea sfert al secolului al X-lea de afirmarea imperiului saxon învecinat. În 955, Otto cel Mare, fiu al lui Henrik I Păsărarul, a dobândit un imens prestigiu în Europa Centrală datorită victoriei sale spectaculoase de la Lechfeld lângă Augsburg asupra maghiarilor păgâni. Şapte ani mai târziu avea să fie încoronat împărat de către papă, la Roma. În anii care au urmat a exercitat o presiune considerabilă asupra slavilor la graniţele răsăritene. În anul 950, Przemysł, cneaz de Boemia, îi declarase supunerea; acum continua în forţă politica tatălui său de implantare a coloniilor germane pe teritoriile din Brandenburg şi Lusatia. În 961-962, el a obţinut sprijinul papal pentru a ridica Magdeburgul la statutul de dioceză misionară peste toate provinciile slave şi şi-a trimis viitorul episcop de Magdeburg într-o misiune în Rusia kieveană. Acesta a fost contextul alianţei lui Mieszko I cu regele ceh, Boleslav de Boemia, frate şi asasin al Sfântului Venceslas; tot acestea au fost circumstanţele ce au dus la botezul său creştin. Văzând răspândirea inexorabilă a creştinismului în general şi a Sfântului Imperiu Roman în particular, e posibil ca principele polan să fi considerat că dintre două rele, botezul va fi răul mai mic. Acceptând creştinismul din Boemia, el a evitat perspectiva unei convertiri forţate, cu care se confruntau chiar atunci vecinii săi sorabi şi obodriţi. Mai mult, a profitat de pe urma necazurilor vecinilor. A impus o anumită distanţă între el şi ambiţiile Împăratului şi, mai ales, a ţinut la distanţă instinctele misionare ale clerului german. Pe scurt, Dinastia Piastilor putea spera să păstreze o relativă independenţă. Ceea ce s-a şi întâmplat. Deşi este posibil ca Mieszko să se fi supus simbolic lui Otto al III-lea în 984, pe când acesta din urmă

era copil, nu încape îndoială că moştenitorul lui Mieszko, Boleslav cel Viteaz, a ajuns să fie unul dintre asociaţii principali ai împăratului. Otto al III-lea, a cărui mamă – Teofano – fusese o prinţesă bizantină, nu se lăsa limitat de viziunea îngustă a mentorilor săi ecleziastici germani, iar scurtul lui vis despre un imperiu occidental universal cuprindea cu siguranţă şi un loc onorabil pentru principii slavi. Vizita lui la Gniezno în anul 1000 şi faptul că a confirmat arhiepiscopatul polonez autonom au provocat un mare val de resentimente în Germania. Însă creşterea marcată a puterii şi prestigiului polan în această perioadă i-a ajutat pe Piasti să sfideze tentativele ulterioare de reafirmare a hegemoniei imperiului.

Cu MAJUSCULE sunt scrise numele regilor şi principilor care au furnizat linia de succesiune la tron.
Datele indică anii de domnie.

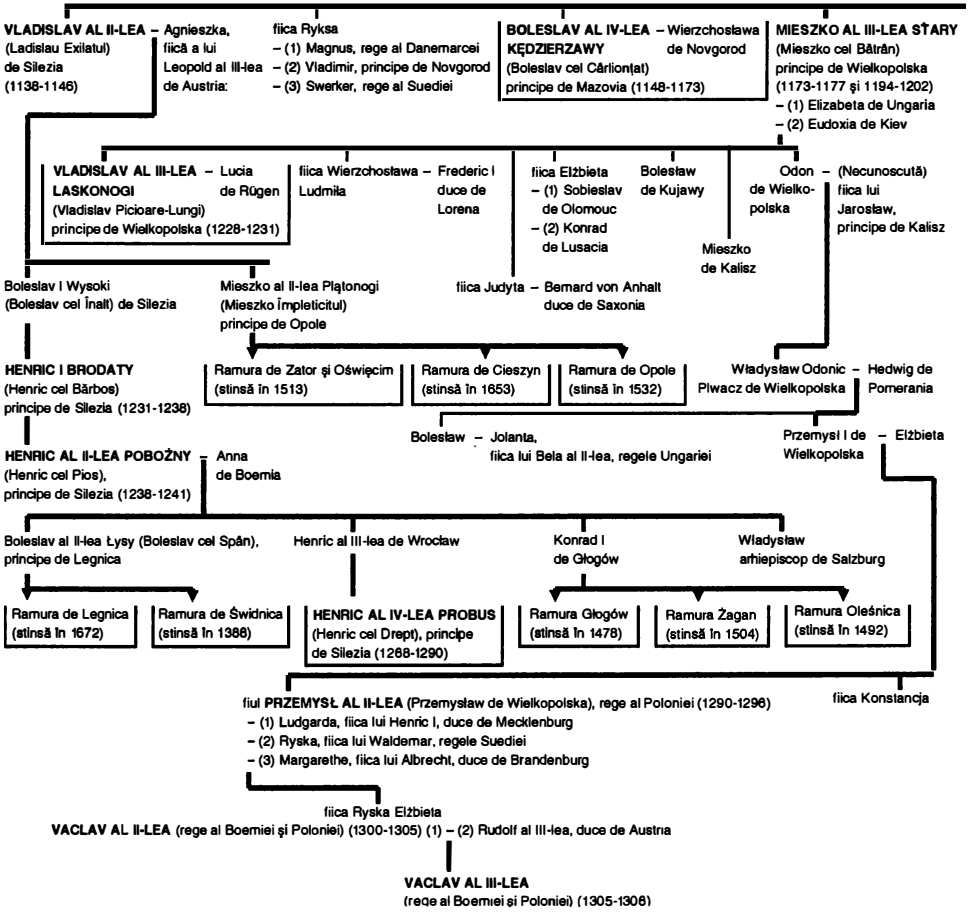

Diagrama E. Dinastia Piastilor (arbore genealogic)

DINASTIA PIASTILOR

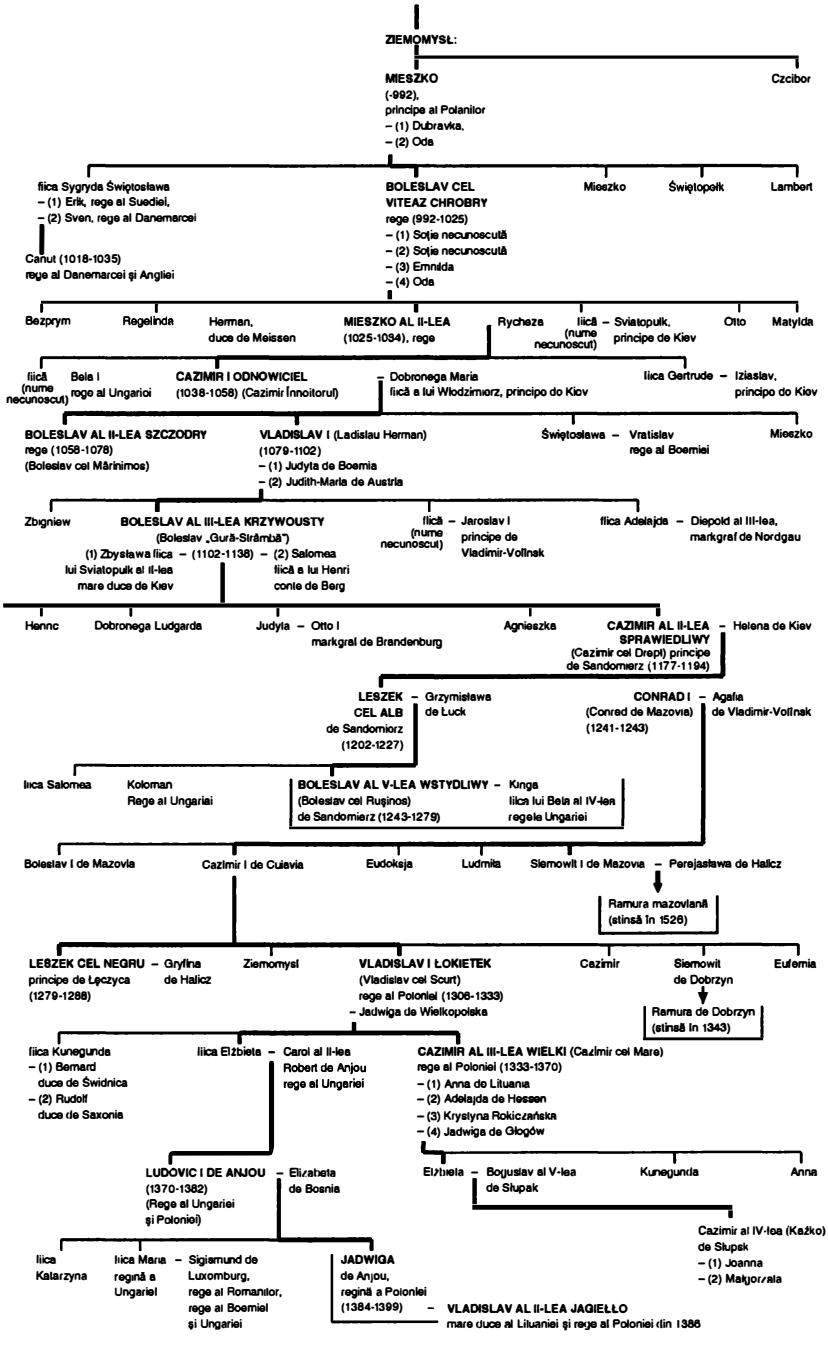

Teritoriul Poloniei Piastilor nu poate fi descris cu exactitate. În anumite cercuri istoriografice s-a încetăţenit practica publicării unei hărţi a „Poloniei în anul 1000" care arată atât o frontieră clar definită, cât şi o remarcabilă asemănare cu graniţele Republicii Populare după 1945[2]. Această hartă ne induce însă în eroare. Cu toate că, pentru o foarte scurtă perioadă la începutul carierei sale, Boleslav cel Viteaz a stăpânit într-adevăr peste locuitorii unui principat care coincidea într-un mod foarte convenabil cu deciziile Conferinţei de la Potsdam, nu putem să trecem uşor cu vederea faptul că, mai târziu, el a cucerit teritorii ce se întindeau până la Dunăre şi la Nipru. Teritoriul Piastilor nu a mai coincis cu graniţele de la cca 990-1002 şi 1945 – în nici un moment, nici înainte şi nici după aceea. Dacă istoricii care au întocmit această hartă şi-ar lua ca punct de referinţă nu anul excepţional 1000, ci anul 900, 1100, 1200 sau 1300 – ori, mai relevant, anul 991, când, în *Dagome Iudex*, limitele „ţinutului Gniezno" au fost descrise pentru prima oară –, ar observa diferenţe notabile. Teritoriul polonez se afla într-o permanentă fluctuaţie. Înainte de 1320 nu existase un unic teritoriu ca întreg organic, cu excepţia unor scurte interludii. Când vine vorba de aceste veacuri timpurii, istoricii ar face mai bine să vorbească despre „teritoriile cucerite de polani", şi nu despre un „teritoriu polonez". Cu toate că Boleslav cel Viteaz ar fi înfipt piloni de fier atât în râul Saal, cât şi în Nipru pentru a-şi marca cuceririle, existau prea puţine graniţe fixe şi nici un stat în sensul modern al unei autorităţi centrale, distribuite în mod egal pe tot teritoriul. Într-adevăr, în sensul modern al cuvântului, nu exista o „Polonie". Ţara era mult mai puţin importantă decât oamenii. Cnejii îşi descriau teritoriul nu în termeni de întindere a suprafeţei, ci de numărul oamenilor care le ascultau ordinele sau le căutau protecţia. Puterea lor politică pulsa în mod neregulat din centre fixe, a căror influenţă directă se diminua direct proporţional cu timpul şi distanţa necesare unui detaşament de cavaleri pentru a ajunge acolo unde trebuia să acţioneze. În regiunile periferice, situate la mai mult de trei-patru zile de călărit faţă de centru, această autoritate centrală era redusă de puterea separată şi concurentă a supuşilor, rivalilor sau duşmanilor. În orice clipă, un bărbat aflat în orice localitate putea să fie legat – prin diverse forme şi diverse grade de teamă şi loialitate – de vecinii lui, de trib, de seniorul lui local, de principe, de episcop, de comandantul garnizoanei locale, de tâlharii nelegiuiţi ascunşi prin păduri sau de „străinii" de peste deal. Situaţia lui era extrem de delicată şi de schimbătoare, neputând fi reprezentată pur şi simplu printr-un punct pe hartă, într-o zonă înroşită, în interiorul unui contur negru trasat cu grijă. Piastii au fost iniţial principi ai unui singur trib. Ei au preluat doar controlul asupra vistulanilor şi a oraşului acestora, Cracovia, în 990. Controlul lor asupra Pomeraniei şi Sileziei era discontinuu, iar asupra Mazoviei, incomplet. Cuceririle lor din Rutenia Roşie şi de dincolo de ea au fost confirmate abia în secolul al XIV-lea. Cu toate că există motive să presupunem că elita conducătoare vorbea o variantă a slavei de apus din care s-a dezvoltat poloneza modernă, nu trebuie uitat că această elită stăpânea peste o populaţie cu legături etnice şi culturale amestecate. O tradiţie culturală şi politică comună trebuie să se fi dezvoltat foarte lent în aceste teritorii îndepărtate. Nu există dovezi irefutabile cu privire la existenţa unei comunităţi lingvistice poloneze separate şi distincte înainte de secolul al XII-lea. Cea mai veche atestare a limbii polone se găseşte în „Bula de la Gniezno" din 1136. (Vezi harta 4.)

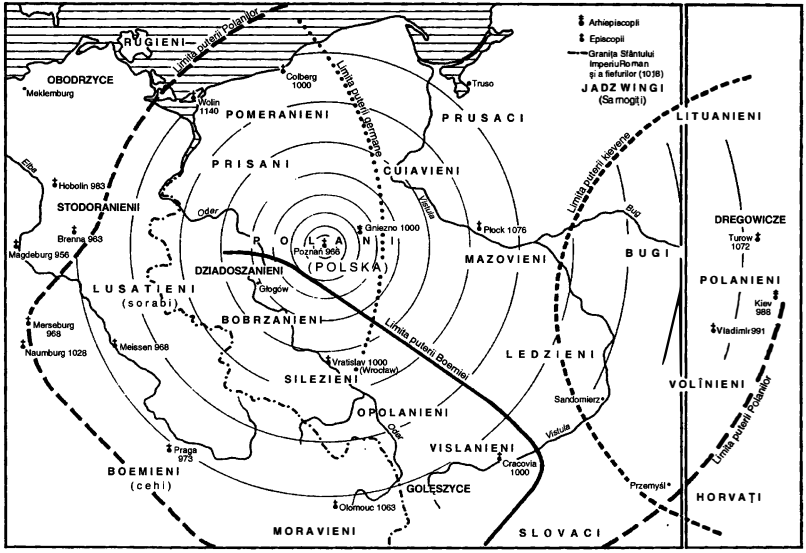

Harta 4. Teritoriul primilor Piasti (secolele X-XI)

Din multe puncte de vedere, istoria provinciei ecleziastice Polonia, a arhiepiscopatului de la Gniezno, a fost mai limpede decât cea a statului. Odată întemeiată în anul 1000 e.n., şi-a continuat existenţa fără întrerupere de-a lungul întregului Ev Mediu. În secolul al X-lea, botezul lui Mieszko I nu a dus imediat la crearea unei ierarhii bisericeşti formale. Exista o unică episcopie apostolică la Poznań: a episcopului misionar Iordan. În 991, în *Dagome Iudex*, păstrat în arhivele papale, Mieszko I a cerut ca teritoriul lui să fie supus protecţiei directe a papei, probabil cu scopul de a evita patronatul mai ameninţător al vreunuia dintre vecinii săi creştini. Cinci ani mai târziu, succesorul său a primit o misiune de la Roma, condusă de Voiteh (Adalbert), episcopul exilat al Pragăi. Voiteh era un misionar devotat; după o scurtă perioadă de şedere printre polani, el a pornit pe mare de la Gdańsk către ţara pruşilor păgâni. Acolo, în 997, a fost ucis cu cruzime. Cadavrul său mutilat a fost răscumpărat „în schimbul unui sac de aur" de către polani şi îngropat în faţa altarului de la Gniezno. A fost canonizat imediat, devenind obiectul unui cult foarte popular în Polonia în calitate de patronul „Sfântul Voiteh". Era un moment bun pentru acţiune. În acest an, când oamenii se aşteptau la sfârşitul lumii, împăratul Otto al III-lea a fost îndemnat insistent de către papă să facă un pelerinaj la Gniezno şi să creeze o arhiepiscopie. A reuşit să facă acest lucru în anul 1000, fiind primit cu mare pompă de Boleslav cel Viteaz. În decursul acestei vizite, împăratul l-a numit în funcţia de prim arhiepiscop pe Radim (Gaudentius), fratele lui Voiteh. Au fost înfiinţate episcopate la Cracovia pentru vistulani, la Vratislav (Wrocław) pentru silezieni şi la Kołobrzeg (Kolberg) pentru pomeranieni. După moartea lui Boleslav cel Viteaz, întreaga structură a proaspăt întemeiatei arhiepiscopii a fost afectată în 1035-1037 de o revoltă păgână de mare amploare, care a tulburat atât instituţia Statului, cât şi a Bisericii. Structura arhiepiscopiei a fost însă reconstruită cu răbdare în următoarele decenii, inaugurându-şi astfel o carieră neîntreruptă până în ziua de azi. Pe măsură ce au intrat sub influenţa poloneză noi provincii, structura diocezelor a fost extinsă. Płock şi-a primit episcopul în 1075; Włocławek şi Lubusz (Lebus) în 1123-1124; Pomerania de Vest la Wolin în 1140; Rutenia Roşie la Halicz şi mai târziu la Liov, în 1367. În secolul al XII-lea a fost creată o reţea parohială, consolidată apoi în mod constant. Mişcarea monahală, iniţiată la începutul secolului al XI-lea, odată cu apariţia benedictinilor la Międzyrzecz (Meseritz), lângă Poznań, şi la Tyniec, lângă Cracovia, a fost consolidată prin sosirea cistercienilor în secolul al XII-lea şi a ordinelor de călugări cerşetori în secolul al XIII-lea.

Natura şi legăturile Bisericii Creştine timpurii din Polonia nu erau nicidecum simple. Apologeţii catolici ai Evului Mediu şi de mai târziu au acordat întotdeauna atenţie exclusiv obedienţei faţă de Roma şi de ritul latin. Să nu uităm însă că, de când polanii au adoptat creştinismul din Boemia şi până la sfârşitul secolului al XI-lea, tradiţia liturghiei slave a lui Chiril şi Metodiu a persistat în teritoriile cehe alături de Biserica latină, care se bucura de sprijinul german. Cu toate că nu avem dovezi directe că botezul conducătorului vistulanilor de către Metodiu ar fi lăsat o amprentă de lungă durată asupra vieţii religioase de la nord de Carpaţi, fără îndoială că mare parte din vocabularul religios al limbii polone a fost adoptat din formele cehe şi slavone, şi nu din cele germane sau latine. Cuvinte ca *chrzest* (botez), *kazanie* (slujbă, cazanie), *kościół* (biserică), *pacierz* (Tatăl nostru, Paternoster) sau *ksiądz* (preot)

constituie exemple evidente. Atât Voiteh, cât şi fratele său vitreg, Gaudentius, erau membri ai familiei nobiliare Slavnik, care practica ritul slavon şi se poate ca ei să fi adus cu sine aceste simpatii personale în Polonia[3].

Relaţiile dintre Biserica stabilită ca instituţie şi statul care tocmai se năştea erau destul de complicate. În primele stadii, cnejii din Dinastia Piastilor aveau mare nevoie de sprijinul episcopilor, însă uneori manifestau şi reacţii violente faţă de ei. În 1079, episcopul Stanislav de Cracovia, care denunţase în repetate rânduri abuzurile regelui Boleslav cel Îndrăzneţ faţă de supuşii săi şi care incitase un grup de baroni la o revoltă împotriva lui, a fost repede condamnat la moarte şi la dezmembrarea trupului. Martiriul acestui Becket polonez a asigurat succesul revoltei şi expulzarea regelui. Mai târziu, în perioada fragmentării teritoriale, clerul şi-a extins proprietăţile funciare, reuşind astfel să se elibereze de sub anumite forme ale controlului princiar. În 1180, la Sinodul de la Łęczyca, Cazimir cel Drept, principe de Cracovia şi de Sandomir, a fost convins să limiteze jurisdicţia funcţionarilor săi asupra populaţiei de pe domeniile bisericilor, şi să renunţe la dreptul de proprietate asupra averii episcopilor decedaţi. În secolul al XIII-lea, la iniţiativa arhiepiscopului Henryk Kietlicz (1150-1219), agent al reformelor gregoriene, membrilor membrii capitlurilor şi-au asumat dreptul de a numi episcopii, drept rezervat mai înainte principilor. Dreptul canonic a fost extins aspra tuturor bunurilor şi proprietăţilor ecleziastice, clerul devenind o stare socială privilegiată şi autonomă. Fiind certaţi între ei, principii nu au putut opune rezistenţă. Puterea lor politică era grav erodată de o biserică unită care avea puterea de a face promisiunea încoronării şi ameninţarea excomunicării. Arhiepiscopul Jakub Świnka (m. 1314) a fost unul dintre cei câţiva prelaţi care au oficiat încoronări. În replică, familiile regale nu puteau decât să facă apeluri izolate la Vatican pe la spatele episcopilor şi să producă un număr fără precedent de sfinţi, cum ar fi: Sfânta Jadwiga (1179-1243), soţie a lui Henric cel Bărbos, principe de Silezia, canonizată în 1267; Fericita Kinga (1234-1292), fiică a lui Bela al IV-lea, rege al Ungariei, care a dus o viaţă în feciorie alături de soţul ei, Boleslav cel Ruşinos, principe de Cracovia; şi Sfânta Salomea (m. 1268), fiică a lui Leszek cel Alb. Mai erau şi sfinţi călugări sau călugăriţe – Bronisława, o călugăriţă din Ordinul Sfântul Norbert, şi Sfântul Jacek (Hiacint), un călugăr dominican. Chiar şi un istoric, în persoana cumpătatului episcop Kadłubek, a fost înălţat la cinstea celor Binecuvântaţi. Totuşi, cea mai importantă canonizare a fost cea a Sfântului Stanislav, care a avut loc în 1257. Trupul său dezmembrat a devenit simbolul unei ţări dezbinate, iar miraculoasa sa reîntregire a fost interpretată ca profeţie a viitoarei reînvieri a Poloniei.

Statutul monarhiei nu a fost niciodată clar definit. Deşi în fapt Piastii erau fără îndoială stăpâni în propria ţară, relaţia lor cu Sfântul Imperiu Roman şi cu alte puteri vecine a fost plină de fluctuaţii şi compromisuri. În documentele latine din secolele al XI-lea şi al XII-lea, Piastii erau de cele mai multe ori numiţi *Dux*. În traducere literală „duce" sau în germană, „Herzog", titlul implică – în mod inexact – un anumit grad de subordonare faţă de un stăpân feudal. Istoricii germani şi-au făcut un obicei din a interpreta acest titlu ca semn al supunerii Piastilor faţă de Sfântul Împărat Roman. În realitate, o traducere mai adecvată a acestui titlu ar fi „căpetenie"

sau „conducător în război". Cu toate acestea, în 1138, când testamentul lui „Gură-Strâmbă" a împărţit teritoriul fiilor lui, titlul care a fost ales pentru „principele senior", căruia avea să-i revină provincia Cracoviei, bucurându-se de o poziţie privilegiată faţă de cea a celorlalţi fraţi, nu a fost „dux", ci „princeps". În poloneză, titlul „dux" este de obicei tradus ca „książę", pentru a deosebi rangul unui principe neîncoronat de acela de „król" (*rex*) sau „rege încoronat" – *król* fiind o formă derivată a numelui Karol – Karl –, Carol cel Mare. Încoronarea nu era totuşi simbolul infailibil al statutului de suveran. Când Otto al III-lea, în timpul ceremoniei de la Gniezno din anul 1000, a pus propria coroană în mod simbolic pe capul lui Boleslav cel Viteaz, el l-a ridicat prin acest gest la rangul de *patricius*, aşadar „senior al naţiunii romane", declarându-l „frate şi ajutor în Imperiu". Unii istorici văd în acest gest o favoare a împăratului pentru vasalul său ; alţii interpretează comportamentul lui Otto ca gest de prietenie între egali. Acordul lui Otto cu privire la încoronarea formală a lui Boleslav cel Viteaz nu a putut fi pus în practică vreme de un sfert de secol, din cauza atitudinii neînduplecate a succesorului lui, Henric al II-lea. Încoronarea a avut loc cu acordul tacit al papei, în 1025, în perioada de *interregnum* de după moartea lui Henric. Din acel moment, încoronarea şi recunoaşterea conducătorilor polonezi nu au mai fost automate sau autonome. Unii dintre urmaşii lui Boleslav cel Viteaz au acceptat statutul de vasali ai împăratului. În 1033, prin acordul de la Merseburg, Mieszko al II-lea (990-1034) şi-a declarat supunerea faţă de noul împărat franconian, Conrad al II-lea, transformând Polonia într-un fief imperial. Spre deosebire de Mieszko, Cazimir al II-lea „Odnowiciel" (Cazimir Înnoitorul, 1016-1058), care a reconstruit statul după revolta din 1037, nu a fost niciodată încoronat. Boleslav al II-lea cel Îndrăzneţ (1039-1081) a urmat exemplul primului Boleslav şi s-a încoronat singur în 1076, în timp ce împăratul Henric al IV-lea era preocupat de alte treburi. Władysław Herman (1043-1102) nu a fost încoronat, recunoscând supunerea sa faţă de împărat. Fiul lui mai mare, Zbigniew, a căutat protecţia împăratului împotriva fratelui său mai mic, Boleslav al III-lea „Gură-Strâmbă". Acesta din urmă era un războinic înrăit şi prădalnic, care nu avea nevoie de protecţia nimănui. Nu îl interesa încoronarea, dar în 1135 oricum a obţinut de la împărat Pomerania. În perioada de fragmentare care tocmai începuse, interminabilele lupte pentru tronul cracovian au făcut orice încoronare regală imposibilă. Din când în când apăreau semne ale suveranităţii împăratului pe aceste locuri, cum s-a întâmplat în 1157, pe vremea lui Bolesław al IV-lea „Kędzierzawy" (Boleslav cel Cârlionţat, 1120-1173), principe de Mazovia, care şi-a declarat vasalitatea faţă de împăratul Frederic I Barbarossa. După moartea lui Henric al II-lea Pobożny (Henric cel Pios, 1191-1241), la bătălia de la Legnica (Liegnitz), ideea de principat a fost abandonată de-a dreptul. Însă Regatul, *Corona regni Poloniae*, şi titlul regal de *Rex Poloniae* au fost instituite definitiv abia în 1320, când Łokietek a obţinut acordul papei pentru înălţarea lui la rangul de monarh al teritoriului reunificat. În secolele precedente, actele de declarare a vasalităţii şi de încoronare erau arme pe care toţi cnejii le foloseau pentru a-şi consolida autoritatea locală precară. În sine, ele nu pot fi considerate o măsură adecvată a puterii politice. Erau mai degrabă o metodă la care conducătorii mai slabi puteau recurge atunci când căutau protecţie şi asigurări, iar conducătorii

puternici, când aveau nevoie de o recunoaştere a succesului şi a independenţei sau de un instrument diplomatic la îndemână. La fel de bine însă, aceste funcţii puteau fi ignorate cu desăvârşire. În special la început, împăraţii germani preferau să creadă că Piastii le datorau în mod natural supunere, fie ca prieteni şi aliaţi, fie ca vasali; se bazau de altfel pe câteva precedente serioase. La rândul lor, Piastii preferau în mod evident să se considere stăpânitori ai unui teritoriu independent, ale cărui alianţe cu Imperiul aveau o semnificaţie pur efemeră. Şi ei aveau precedentele lor. (Vezi harta 5.)

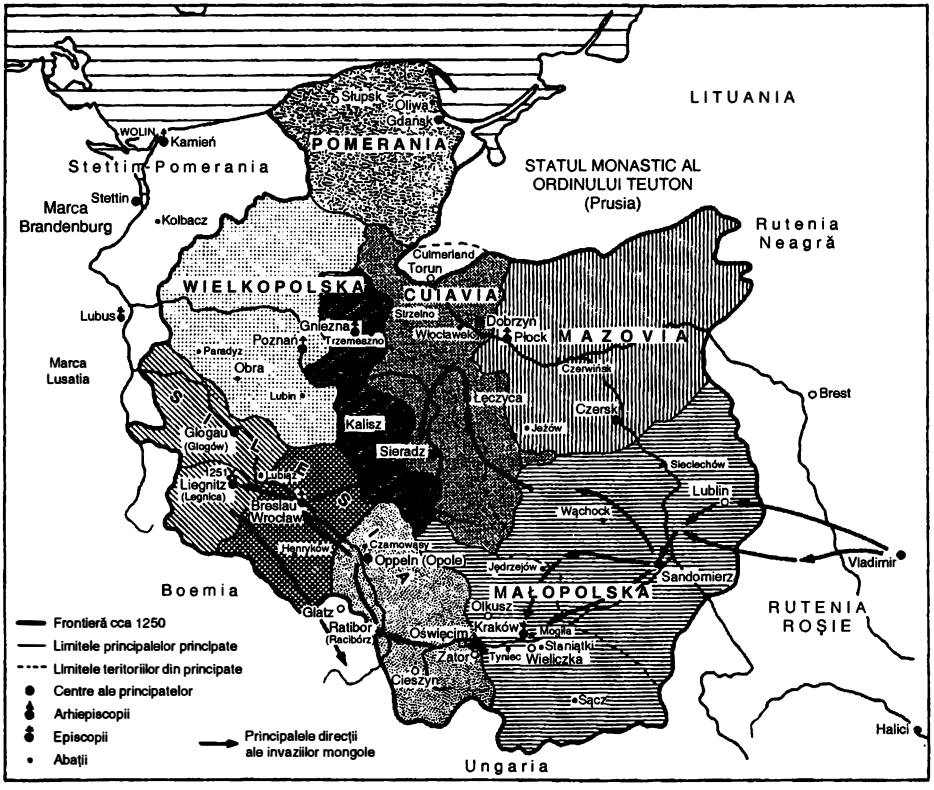

Harta 5. Perioada fragmentării (cca 1250)

Căsătoriile regale erau o mărturie a sângelui albastru al Piastilor. Cu toate că există exemple de principi care au încheiat mezalianţe, alianţele dinastice au constituit o evidentă sursă de putere politică. În secolele al XI-lea şi al XII-lea, Piastii puteau aspira la consoarte imperiale. Mieszko al II-lea a fost căsătorit cu Ryksa de la Rin (Rycheza), nepoată a lui Otto cel Mare; Vladislav al II-lea – cu o soră a lui Conrad al III-lea de Hohenstaufen. De la o vreme însă, Piastii au început să-şi caute miresele princiare în est. Începând de la Cazimir I, care s-a căsătorit cu Maria Dobronega, fiica lui Vladimir, Mare Duce de Kiev, şi a Annei, sora lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul, împărat al Constantinopolului, nu mai puţin de nouă din cei şaisprezece pretendenţi la titlul de principe senior al Dinastiei Piast erau căsătoriţi cu prinţese rutene. Din aceste uniuni s-a născut pretenţia Piastilor la Rutenia Roşie,

pe care Cazimir cel Mare a reuşit să o pună în practică în anul 1340. Din când în când au fost încheiate contracte maritale cu toate dinastiile conducătoare ale Europei Centrale. Świętosława Storrada, cea „Mândră", fiica lui Mieszko I, a fost căsătorită mai întâi cu Eric, rege al Suediei; apoi cu Sven, rege al Danemarcei, căruia i-a născut un fiu: pe Canut cel Mare. Dintre cele patru soţii ale lui Boleslav cel Viteaz, două au fost fiice ale markgrafului de Meissen, iar una era sora lui Ştefan I, regele Ungariei; însă dacă e să-i dăm crezare lui Gallus Anonymus, nici una nu a fost atât de iubită ca mireasa lui slavă, Eminilda.

Din punct de vedere constituţional, teritoriul era considerat patrimoniu princiar, fiind guvernat după dreptul cutumiar. Numeroşii funcţionari regionali, numiţi în latină *comes*, iar în polonă mai întâi *pan* (stăpân) şi mai târziu *kasztelan* (castelan), erau puşi şi demişi din funcţie la discreţia conducătorului. Ei răspundeau de administraţia militară şi judiciară a diferitelor regiuni, fiecare din ele centrată în jurul unui aşa-zis *gród* sau „fortăreaţă". Administrau de asemenea domeniile regale, precum şi numeroasele forme de servicii tributare şi servicii obişnuite, inclusiv *podwód* (punerea la dispoziţie de cai şi mijloace de transport), *przewód* (transportul încărcăturii ce aparţinea principelui), *stan* (asigurarea de mâncare şi loc de înnoptat), *narzaz* (birul plătit în vite), *sep* (birul de cereale plătit de mănăstiri) şi *poradlne* (birul plătit de ţăranii arendaşi ai Coroanei pentru pământul lucrat). Curtea princiară nu făcea distincţie între funcţia ei privată şi cea publică. Cel mai mare dregător, voievodul sau palatinul, juca rolul de plenipotenţiar al principelui în orice chestiuni, atât pe timp de război, cât şi de pace. Titlul polonez subliniază rolul de conducător de război, cel latin pe cel de „cap al palatului". El era ajutat de un *skarbnik* (*Thesaurius*), vistiernic sau trezorier, un *kanclerz* (*Cancelarius*) sau cancelar, precum şi de o serie de curteni, printre care *Komornik* (*Camerarius*) sau şambelan, *cześnik* (*pincerna*) sau paharnic, *stolnik* (*dapifer*) sau stolnic, *miecznik* (*ensifer*) sau spătar şi *chorąży* (*vexilifer*) sau stegar. Aşa-zisa *Rada*, sau consiliul princiar, cuprindea aproximativ o duzină de demnitari – laici şi clerici – şi nu avea prerogative separate. În perioada fragmentării, toate aceste dregătorii au fost multiplicate în fiecare dintre curţile principilor provinciali, iar mai târziu nu au fost uşor de redus de către monarhia recentralizată. Astfel, funcţia de voievod, la origine îndeplinită de o singură persoană, şi-a făcut apariţia în fiecare dintre provincii, rămânând nucleul puterii regionale timp de sute de ani. De obicei, această funcţie menţinea întregul aparat al unei curţi princiare, chiar şi după dispariţia principilor regionali, de multe ori opunându-se poruncilor regelui căruia i se subordona teoretic. Pentru a acţiona împotriva acestor tendinţe centrifuge, Łokietek a urmat exemplul regilor boemieni, instituind o nouă reţea densă de demnitari regionali. Funcţia noului *starosta* (*capitaneus*) se suprapunea inevitabil cu cea a vechiului castelan sau voievod, neputând fi separată de acestea cu uşurinţă. În sfera politică, de obicei starostele era canalul aspiraţiilor nobilimii provinciale, îndreptate împotriva influenţei excesive a voievodului atât în chestiuni de ordin local, cât şi în Consiliu spre urechile regelui. Este de asemenea posibil ca anumite forme ale adunării regionale din perioada precedentă să fi supravieţuit reunificării regatului. Acest conclav al demnitarilor regionali şi-a asumat funcţii judiciare multiple, iar până la sfârşitul secolului al XIV-lea nu s-a confruntat

cu provocări din partea aşa-ziselor *conventiones terrestrae* ale nobilimii. Aceste convenţii pot fi privite ca strămoşii *sejmiki* (dietine) de mai târziu şi, astfel, ca strămoşi ai întregului sistem parlamentar polonez. Dar se cunosc foarte puţine lucruri despre activitatea lor. În epoca Piastilor, nici una dintre aceste instituţii nu s-a cristalizat în forma lor finală.

Societatea era organizată pe criterii militare. La vârful ierarhiei sociale se afla *Drużyna* – „echipa" gărzilor de corp ale principelui. Acestea par a fi semănat cu gărzile regilor anglo-saxoni (*huscarls*); membrii lor erau aleşi dintr-o clasă mai largă de *heredes* (stăpâni funciari) care deţineau pământuri primite de la principe în schimbul serviciilor militare. În cadrul clasei militare putem distinge mai multe clase sociale. „Casta baronilor" sau *możnowładztwo* cuprindea familii puternice, adesea legate de principe fie prin deosebitele servicii militare aduse acestuia, fie chiar prin legături de sânge. Aceştia dominau Consiliul, funcţiile de stat şi viaţa politică în general. În secolele trecute, ei se considerau coproprietari ai domeniului regal, primind o cotă-parte din veniturile acestuia. Reprezentau o limitare serioasă asupra naturii patrimoniale a puterii princiare. Cu toate că îi jurau credinţă principelui şi se supuneau din punct de vedere formal autorităţii acestuia, ei erau sursa celor mai multe revolte şi a interminabilelor intrigi ţesute de căpeteniile regionale împotriva seniorilor din Dinastia Piast. Cu timpul, influenţa lor a fost egalată de influenţa marilor egumeni şi episcopi care au putut să acumuleze pământ şi venituri într-o măsură tot atât de mare. De la începutul secolului al XIII-lea, casta războinicilor era condusă de clasa de *rycerze*, „cavaleri". Cavalerii deţineau suficient pământ şi forţă de muncă (ţărani) pentru a se întreţine, pentru a-şi procura cai, armură şi slujitori; ei trăiau pentru lupte, câştigând astfel recunoştinţa principelui sub a cărui comandă se aflau. În Małopolska există urme ale unei clase de semicavaleri, numite *włodyka* sau vlădici. Aceştia erau obligaţi să-şi lucreze pământul pentru a-şi câştiga existenţa, fiind chemaţi la luptă numai în împrejurări excepţionale. Marea masă a *heredes* furniza abia câte un pedestraş la câteva familii. Toţi aceşti oameni puteau considera că fac parte din *szlachta*, „şleahta". Însă ideea de statut exclusiv, autonom al şlehtei a început să se dezvolte abia către sfârşitul epocii Piast.

La nivelul cel mai de jos al ierarhiei sociale se aflau iobagii, organizaţi în grupe de câte zece şi de câte o sută şi desemnaţi în documente ca *decimi*. La origine prizonieri de război, erau aşezaţi pe parcele care le reveneau şi lucrau pe domeniile mai mari. Ca stare socială, ei prezentau asemănări cu *servi casati* prezenţi în regatele francilor cu un secol sau două înainte, putând fi, ca şi aceştia, cumpăraţi ori vânduţi. Unele dintre primele documente de schimb care s-au păstrat, datând din 1226 şi 1246, menţionează tranzacţii cu „fete şi vite". Însă deja la vremea respectivă iobăgia era în retragere. Biserica se opunea vânzării iobagilor botezaţi, iar iobagii erau foarte dornici să fie botezaţi. Deja se cristalizase o clasă socială numeroasă de ţărani liberi sau semiliberi, reprezentând o proporţie tot mai mare din forţa de muncă rurală. Oraşele, deşi încă mici, atrăgeau funcţionari administrativi, negustori şi meşteşugari.

În secolul al XIII-lea au avut loc transformări sociale fundamentale datorate colonizării. Coloniştii erau în parte imigranţi străini, în parte localnici care ajutau la organizarea unor aşezări deja existente după reguli noi. Principalul impuls a pornit

din anumite regiuni din Germania de Apus şi de Nord, regiuni aflate sub ameninţarea suprapopulării şi a unei presiuni feudale crescânde şi din care mulţi colonişti s-au strămutat de-a lungul vremii din ce în ce mai departe către răsărit. Existau două modalităţi de colonizare: întemeierea de aşezări rurale şi consolidarea oraşelor încorporate. Colonizarea s-a bucurat de sprijinul regilor polonezi, ale căror teritorii aveau o populaţie rarefiată, deseori fiind şi devastate de războaie şi de invaziile mongole. Un principe întreprinzător care oferea condiţii de arendă mai avantajoase decât cele din Germania şi numea un *zasadźca* (*lokator*) profesionist pentru a-i prelua, a-i transporta şi a-i organiza pe nou-veniţi putea să transforme radical forţa şi economia teritoriului său în decursul a doar câţiva ani. În cazul colonizării aşezărilor rurale, tonul a fost dat de Henric I cel Bărbos, principe de Silezia, care în 1205 a lansat o campanie pentru a atrage nu mai puţin de zece mii de familii de ţărani în aproximativ patru sute de sate noi. Fiecare familie primea un *łan* de pământ arabil, iar păşunile şi pădurile erau exploatate în comun. Toate dările şi muncile datorate seniorului aveau să fie amânate până la trecerea unei anumite perioade de la fondare. După aceea, îndatoririle acestor ţărani se limitau la serviciul militar, la dări din arendă şi zeciuială, plătite parţial în bani şi parţial în natură, precum şi la zile de muncă la curtea princiară şi la reparaţiile fortului, timp de două-patru zile pe an. Un acord detaliat, semnat în 1227 de Henric I cel Bărbos cu episcopul de Wrocław, a fost adoptat ca model pentru majoritatea coloniilor rurale de mai târziu pe întregul teritoriu polonez. În satele nou-întemeiate, coloniştii se bucurau de o autonomie considerabilă. Aflându-se juridic sub „legea germană", ei se supuneau numai unui *sołtys* numit de stăpânul funciar (*Schultheiss* sau „căpetenie", care era o funcţie ereditară) şi jurisdicţiei „băncii satului", adunare peste care prezida acesta. Coloniştii se aflau într-o poziţie mult mai bună decât restul populaţiei rurale, care rămânea supusă tributurilor şi obligaţiilor ce decurgeau din *ius ducale*, „legea poloneză" a principilor. Mulţi dintre colonişti şi-au păstrat identitatea de străini până în timpurile moderne. La Wilhamowice, lângă Oświęcim, în regiunea Cracoviei, o aşezare frisiană întemeiată în 1242 şi-a păstrat până în ziua de azi costumul naţional şi dialectul originar. În cazul oraşelor, vechile „Drepturi de la Magdeburg" erau de obicei adoptate ca model pentru noile autorităţi. Vechi oraşe slave, ca Wrocław, Poznań şi Kraków au fost încorporate ca oraşe „germane" în 1242, 1253 şi, respectiv, 1257. Ele tindeau să atragă cetăţeni de origine germană; treptat, a început să se diferenţieze în aceste oraşe o pătură burgheză. De atunci înainte, aceste oraşe au fost cunoscute în străinătate după denumirile lor germane de „Breslau", „Posen" şi „Krakau". În alte regiuni au fost întemeiate oraşe noi, populate chiar de la început cu imigranţi germani. Torun pe Vistula a fost înfiinţat de Cavalerii Teutoni în 1231, iar Neu Sandez (Nowy Sącz) din munţii Carpaţi – în 1292, de către Vaclav de Boemia, în timpul conflictului său cu Łokietek. Practicată la o scară relativ restrânsă în secolul al XIII-lea, colonizarea avea să câştige teren în următoarele trei secole.

Viaţa culturală în Polonia Piastilor este în mare parte necunoscută din cauza lipsei de izvoare istorice. Societatea laică era analfabetă într-o proporţie covârşitoare. Formele de artă care se bucurau de succes erau fie orale, fie de natură efemeră. Artefactele şi scrierile care s-au păstrat sunt în primul rând produse ale influenţelor

religioase catolice de import. Istoria arhitecturii poloneze începe de la edificarea unui şir de biserici în stil romanic – cum ar fi biserica Sfântul Andrei din Cracovia, din secolul al XI-lea, sau catedrala de la Płock, din secolul al XII-lea. Stilul gotic începe cu mănăstirile cisterciene de la Sulejów şi Wąchock. Extraordinarele uşi din bronz ale catedralei de la Gniezno, a căror construcţie a fost aproximată la anul 1175 şi ale căror basoreliefuri înfăţişează scene din martiriul Sfântului Voiteh (Adalbert), sunt executate de flamanzi. În literatură, până către sfârşitul secolului al XIII-lea, monopolul a fost deţinut de textele latine. Vechile *Roczniki* (calendare), cronicile lui Anonymus şi ale lui Kadłubek, precum şi numeroasele hagiografii, toate aparţin tradiţiei universale latine. Cel mai vechi text polonez în proză, *Kazania świętokrzyskie* (*Cazaniile Sfintei Cruci*), păstrat doar în fragmente, a fost compus în jur de 1350 de un călugăr de la Częstochowa. Conţinutul lor este exclusiv devoţional, iar limbajul conţine o puternică doză de latină ecleziastică. Fiindcă Polonia nu avea o universitate, tinerii bărbaţi în căutare de învăţătură erau obligaţi să plece în străinătate, luând în special drumul Franţei şi Italiei. Numele unor asemenea învăţaţi emigranţi, cum ar fi Martin Polonezul la Paris, un istoric, sau Nicholas Polonezul de la Montpellier, un medic, subliniază existenţa unui continuu schimb cultural între Polonia şi Occident. Cel mai cunoscut dintre aceşti învăţaţi a fost Witello (Vitellion, 1230-1280), un filozof silezian care a activat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi care a colaborat atât cu Wilhelm de Moerbecke, cât şi cu Toma din Aquino. Fiu al unui colonist german din Turingia şi al unei poloneze, el şi-a petrecut prima parte a carierei într-o mănăstire poloneză, înainte de a pleca în Italia. Tratatul său fundamental asupra ştiinţei opticii, intitulat *Perspectiva*, era inspirat de credinţa că o cercetare mai amănunţită a proprietăţilor fizice ale luminii ar putea rezolva problema metafizică a naturii existenţei. Studiul lui asupra văzului uman l-a condus la distincţia dintre operaţiunile mecanice ale ochiului şi funcţiile subconştiente de coordonare ale minţii. Din acest motiv, Vitellion este uneori văzut ca unul dintre precursorii psihologiei moderne[4].

Încorporarea oraşelor a constituit probabil cauza imediată a decretării în 1264 de către Boleslav cel Pios, principe de Cracovia, a unei Carte Generale a Libertăţilor Evreilor. Nu avem nici un motiv să ne îndoim că evreii au trăit pe teritoriul Poloniei încă din cele mai vechi timpuri şi că iudaismul, aşa cum s-a păstrat el la descendenţii vechiului regat khazar din sud-est, a precedat de fapt creştinismul în aceste locuri. Însă nu a fost nevoie de prevederi legale explicite până la mijlocul secolului al XIII-lea, când noile autorităţi ce conduceau oraşele s-ar putea să-şi fi folosit prerogativele pentru a-i persecuta pe evrei sau pentru a-i exclude de-a dreptul. Ca urmare, Carta Generală afirma clar dreptul evreilor de a se deplasa în interiorul ţării fără a fi molestaţi, de a face comerţ, de a-şi practica propriile ritualuri religioase, inclusiv cultul în sinagogi, riturile specifice de înmormântare şi jertfele ritualice, şi de a fi scutiţi de iobăgie. Desigur, prin actul respectiv nu se putea decreta ca evreii să aibă dreptul de a locui în oraşe sau să se bucure de aceleaşi privilegii ca şi orăşenimea creştină autonomă. Carta a constituit baza prosperităţii de mai târziu a evreilor în Polonia, servind drept model pentru toate reconfirmările următoare ale libertăţilor evreilor de către diverşi conducători polonezi, până la sfârşitul secolului al XVIII-lea[5].

Tot în perioada aceasta, viaţa economică avansa rapid. Revoluţia realizată mai întâi de cistercieni în modul de organizare a gospodăriilor agricole s-a răspândit repede printre domeniile laice, încurajând concentrarea parcelelor de pământ arabil în unităţi cât mai compacte. Episcopii, baronii şi demnitarii regali se străduiau care mai de care să crească randamentul pământurilor lor. Cu toţii au crescut pretenţiile faţă de ţărănime. Încorporarea oraşelor în secolul al XIII-lea a fost încurajată de faptul că anterior funcţionau aproximativ trei sute de târguri cu câte o cartă de drepturi şi de o reţea crescândă de drumuri, transport cu cai şi locuri pentru depozitare. În acelaşi timp, progresul colonizării a contribuit la dezvoltarea unei economii monetare. S-a dezvoltat comerţul intern. S-a extins, sub auspicii regale, mineritul de sare la Wieliczka, de plumb şi cositor la Olkusz, de minereu de fier la Kielce. Vechiul sistem monetar a fost modernizat. Primii *denari* polonezi (bănuţi de argint) fuseseră bătuţi în 980, pe vremea lui Mieszko I. Sunt bine cunoscute monedele păstrate din epoca lui Boleslav cel Viteaz, cu inscripţii cum ar fi „PRINCEPS POLONIAE" sau „GNEZDUN CIVITAE". Însă „banii grei" din epoca timpurie a Piastilor se pare că au fost folosiţi din ce în ce mai mult, eliminând treptat „banii mărunţi" ai principatelor de mai târziu. În 1337-1347 a fost introdus noul sistem monetar, după cum urmează: 48 *grosze* (grossi) = 24 *skójca* (sesterţi) = 4 *wiardunki* (bani) = 1 *grzywna* (marcă) = 197 grame de argint. S-a dezvoltat şi comerţul extern. Comerţul pe uscat pe ruta est-vest, de la Marea Neagră până în Germania, se baza pe schimbul de blănuri, miere, vite şi robi; negustorii estici se întorceau din călătorii cu pânzeturi şi unelte. În secolul al XIII-lea au fost stabilite contacte comerciale cu Imperiul Mongol. Cracovia se afla de asemenea pe ruta nord-sud care ducea de la Marea Baltică până în Balcani. Pe acest vechi Drum al Chihlimbarului din Evul Mediu, arama ungurească se deplasa către nord, în timp ce către sud călătoreau pânzeturile şi heringii săraţi. Activităţile Hansei, de care aparţineau atât Cracovia, cât şi Wrocław, afectau interiorul Poloniei la fel de puternic ca şi porturile din Prusia şi Pomerania.

În societatea medievală, războiul ţinea de starea naturală a lucrurilor. Dincolo de interminabilele războaie civile pentru tronul regal sau pentru puterea asupra fiecărui principat, conflictele armate cu duşmani externi erau la ordinea zilei. Anterior, practica năvălirilor organizate constituia un sector important al economiei primitive – prăzile, prizonierii luaţi ca robi şi proviziile de alimente fiind o completare esenţială a produselor obţinute prin agricultura de subzistenţă. La graniţele Prusiei şi Lituaniei, aceste atacuri au continuat să facă parte din stilul obişnuit de viaţă până la sfârşitul secolului al XIV-lea, în timp ce tătarii de la sud-est au continuat aceste practici până târziu în epoca modernă. Din ce în ce mai des însă se purtau războaie pentru stabilirea hotarelor şi pentru controlul permanent al teritoriilor. La început, aria de interes primordial se afla la vest, unde aşezările germane continuau să se extindă în teritoriile imperiale de graniţă Brandenburg, Lusatia şi Meissen şi unde aveau loc dispute legate de Pomerania, Silezia şi Boemia. Mai târziu, aria de interes s-a deplasat mai la est şi mai la nord – către Rutenia şi în primul rând către Prusia. Singura barieră naturală care proteja Polonia Piastilor se afla în sud, unde munţii Carpaţi formau un zid înalt şi de netrecut.

Pentru a face faţă acestei stări de război permanente era necesară o organizare militară complexă. În epoca lui Mieszko I şi a lui Boleslav cel Viteaz se acorda o

mare importanţă fortului regal, *gród*, păzit de un detaşament al gardei, consolidat cu metereze şi palisade şi înconjurat de şanţuri. Sunt cunoscute câteva astfel de forturi – la Gniezno, Poznań, Gdecz şi „Wladislavia", fiecare adăpostind câteva mii de oameni. Având în vedere terenurile deschise, inamicului nu i se putea bloca accesul în teritoriu. Pentru a ataca, era suficientă strategia de luare prin surprindere. Tacticile defensive depindeau în mare măsură de canalizarea liniei de avansare a duşmanului cu ajutorul unor porţiuni protectoare – patrule riverane şi văi inundate – şi de întreţinerea forturilor cu rezervele lor de alimente şi cu concentrarea de trupe. Triburile trebuie să fi trimis în luptă aproape toţi bărbaţii capabili să lupte. Începând din secolul al XII-lea însă, ţăranii au fost treptat excluşi de la serviciul militar (cu excepţia situaţiei când trebuiau să-şi apere propria aşezare), fiind în schimb puşi la muncă pentru a susţine costurile tot mai mari ale echipamentului şi antrenamentului cavalerului care le era stăpân. În cadrul armatei, numărul călăreţilor era în creştere, pe când cel al lăncierilor şi al arcaşilor scădea. Oraşele îşi asigurau singure protecţia militară. Reunificarea ţării după 1320 a permis mobilizarea unor forţe mult mai mari. Sub Cazimir cel Mare, toţi proprietarii de pământ erau obligaţi prin lege să se prezinte la război, cu tot ce le trebuia: armură, arme, cai şi suită. Atunci a luat fiinţă *pospolite ruszenie*, *levée-en-masse* – armata feudală, care avea să dureze în această formă vreme de aproape cinci secole. Regimentele erau organizate pe „criterii de clan", pentru membrii familiilor conducătoare, şi a „criteriilor regionale", pentru cavalerii mai puţin importanţi, funcţionarii regali şi căpeteniile satelor. Forţa lor în 1340 a fost estimată la 11.000-12.000 de cavaleri, fără a pune la socoteală infanteria ţărănească şi cea orăşenească; la sfârşitul epocii Piastilor, această cifră se ridica la aproximativ 20.000.

Conflictul cu Imperiul s-a declanşat în vremea când triburile poloneze făceau parte dintr-o vastă fâşie de aşezări ale slavilor păgâni (care se întindeau de la Nipru la Main şi Weser) şi când respingerea, subjugarea şi convertirea păgânilor începuseră să fie considerate o datorie creştină de neofiţii germani. În 754, când Sfântul Bonifaciu din Anglia, „apostolul germanilor", a fost înmormântat la Mănăstirea de la Fulda, pământurile dintre Elba şi Oder erau deja de multă vreme un teritoriu unde triburile germanice se amestecau cu cele slave. În secolul al X-lea, odată cu consolidarea hotarelor sub domnia lui Otto cel Mare şi prin acţiunile lui Wichman, conte de Saxonia, şi Hodo, markgraf de Ostmark, conflictul s-a apropiat de nucleul patriei polanilor. În deceniul 963-973, Mieszko I a plătit tribut împăratului, probabil în semn de recunoştinţă faţă de faptul că Otto cel Mare renunţase la drepturile sale imperiale în Pomerania. În 972, la Cedynia (Zehde), Mieszko s-a luptat cu Hodo şi l-a biruit; şase sau şapte ani mai târziu, după ce a suspendat plata tributului în timpul disputatei succesiuni germane, Mieszko a respins şi expediţia punitivă a împăratului. Aceasta era epoca în care Mieszko ducea lupte pentru cucerirea Pomeraniei, în timp ce vikingii danezi se stabileau în Jomsburg, fortăreaţa lor de pe insula Wolin. În ansamblu, Piastii s-au bucurat de relaţii stabile cu Dinastia Ottoniană, împărtăşind politica lor faţă de slavii păgâni care populau terenurile de la hotare. Relaţiile s-au deteriorat după moartea prematură a lui Otto al III-lea în 1003 şi este posibil ca Boleslav cel Viteaz, căruia Otto cel Mare, în scurtul său vis despre *renovatio Imperii*, îi acordase rolul de partener, să se fi bucurat în anumite regiuni ale Germaniei de o

popularitate mai mare decât urmaşul lui Otto, Henric al II-lea. În anii 1002-1003, 1007-1013 şi 1015-1018, Boleslav cel Viteaz a luptat cu saxonii pentru Lusatia şi Milzi (Milsko). În aceste campanii, el a jefuit toate mărcile până la Saal; împăratul, în schimb, a luat cu asediu Niemcza (Nimtsch) la sud de Wrocław. În urma tratatului de la Budziszyn (Bautzen) din 1018, teritoriile disputate i-au fost acordate lui Boleslav ca fief. Ele au fost însă pierdute din nou la scurtă vreme după moartea lui. Nouăzeci de ani mai târziu, în 1109, împăratul Henric al V-lea a încercat din nou să treacă Oderul, fiind însă oprit de încăpăţânata rezistenţă de la Głogów (Glogau). Fortul regal respectiv, situat pe o insulă în mijlocul râului, nu a cedat nici măcar când duşmanul a atârnat prizonierii polonezi de turnurile de asediu. În perioada mai târzie a fragmentării, împăraţii puteau interveni relativ uşor în chestiunile poloneze. În anul 1146, Conrad al III-lea s-a aflat în fruntea unei expediţii care avea ca scop confirmarea pretenţiilor la principatul Piast ale cumnatului său, principele de Silezia Vladislav al II-lea cel Exilat (1105-1059). În 1157, Frederic I Barbarossa a încercat din nou acelaşi lucru, şi nici el nu a reuşit. De atunci, Germania a considerat Silezia fief imperial. Alte principate poloneze aveau obligaţia de a plăti tribut. Însă din cauza slăbiciunii interne a Imperiului, politica în zonele de răsărit era lăsată din ce în ce mai mult în mâinile vasalilor – în special morgrafi din Brandenburg. În anul 1249, aceştia au acaparat teritoriul Lubusz (Lebus) de o parte şi de alta a Oderului, făcând din acesta o bază pentru extinderea teritoriului Neumark în văile râurilor Noteć şi Warta. În 1308-1312, în timpul raidului asupra oraşului Gdańsk, şi-au însuşit Słupsk (Stolp), Sławno (Schlawe) şi Walce (Walzen), despărţind permanent Wielkopolska şi Pomerania.

Primele aşezări stabile din Pomerania au fost ale unor triburi ale slavilor de apus care – ca şi sorabii din Ostmark – erau înrudiţi îndeaproape cu polonezii. Istoricii polonezi consideră de obicei Pomorze provincie poloneză, iar cei germani, provincie germană. În Evul Mediu, o influenţă foarte mare asupra acestei provincii au avut-o densa colonizare germană în regiunile din vest şi în Valea Vistulei Inferioare şi colonizarea poloneză în restul teritoriului. Pe la 960 a fost unificată pentru scurtă vreme de Mieszko I; sub urmaşii lui însă a fost despărţită în două. Pomerania de Est, cunoscută în Germania ca Pommerellen, cu centrul la Gdańsk (Danzig) a rămas principat polonez până la momentul cuceririi ei de către Ordinul Teuton în 1308. În ierarhia ecleziastică a fost supusă mai întâi episcopului de Kolberg, din 1123 trecând sub patronatul episcopului de Kujawy şi astfel devenind parte a arhiepiscopiei poloneze. Pomerania de Vest, concentrată în jurul oraşului Szczecin (Stettin), era condusă de o dinastie slavă locală; asupra acestei zone ridicau pretenţii polonezii, danezii şi brandenburghezii, toţi doritori să-i convertească la creştinism pe locuitorii acestui teritoriu. Mai ales Boleslav al III-lea „Gură-Strâmbă" s-a dovedit foarte activ în această zonă. După ce a controlat o vreme forturile pomeraniene Białograd (Belgard), Kołobrzeg (Kolberg), Wolin (Wollin), Kamień (Cammin) şi Szczecin (Stettin), în anul 1124 l-a adus pe episcopul Otto de Bamberg (1062-1139) ca să-i evanghelizeze pe păgâni în numele lui. Atunci însă planurile lui au eşuat. În 1128, episcopul Otto s-a întors în Pomerania sub auspiciile împăratului Lothar al III-lea al Sfântului Imperiu Roman. El a subordonat noul episcopat de Wolin mitropoliei de Bamberg, proiectând astfel provincia în sfera de influenţă germană. După moartea lui

„Gură-Strâmbă", polonezii au pierdut orice influenţă directă. Una dintre puţinele lor amintiri ale acestui episod, imortalizate într-un cântec consemnat de Anonymus, se referă la gustul peştelui proaspăt:

Pisces salsos et foetentes apportabant alii.
Palpitantes et recentes nunc apportant filii.
Civitates invadebant patres nostri primitus
Hii procellas non verentur neque maris sonitus.
Agitabant patres nostri cervos, apros, capreas,
Hii venantur monstra maris et opes aequoreas[*].

Silezia a avut cam aceeaşi soartă ca şi Pomerania. Aflate la frontierele polonezilor şi cehilor, bogatele pământuri ale *Slezanie* au constituit multă vreme obiectul unor dispute între aceştia. În cele trei secole dintre 990 şi 1290, Silezia, aflată în principal sub influenţă poloneză, a jucat un rol important în construirea regatului, precum şi în strategiile politice ale fragmentării lui. Principii ei locali se trăgeau din seniorii Dinastiei Piast. În secolul al XIV-lea însă, Silezia a optat pentru alianţa cu Boemia. În 1340, Cazimir cel Mare a renunţat la toată provincia, mai puţin micile ducate de Cieszyn (Teschen) şi Świdnica (Swidnitz), care au continuat să fie contestate până în secolul al XVI-lea. După aceea, în 1526, Silezia a trecut, împreună cu restul regatului Boemiei, sub controlul Austriei, iar în 1740 a nimerit în ghearele Prusiei.

Relaţiile Poloniei cu Boemia erau extrem de importante. În calitate de cel mai vechi partener dintre cele două regate conducătoare ale slavilor de apus, Boemia a jucat un rol de seamă în evoluţia culturală şi politică a Poloniei. Cehii, uniţi din punct de vedere politic într-o epocă timpurie sub Moravia Mare, au stabilit contacte cu creştinătatea latină occidentală şi cu Sfântul Imperiu Roman cu cel puţin un secol înaintea polanilor, drept care au jucat rolul celui mai important filtru prin care ştiinţa despre Occident ajungea în Polonia. Polonezii au primit pentru prima oară creştinismul de la Praga, prin Dubravka şi prin Voiteh (primii poloni care au adoptat creştinismul). De la Praga au învăţat subtilităţile legăturilor cu Sfântul Imperiu Roman, Boemia fiind deja o monarhie electorală învestită de Imperiu. Din limba cehă polonezii au preluat practic întregul lor vocabular politic, religios şi social. Unii istorici au subliniat că, la acest moment, polonezii şi cehii nu ar trebui consideraţi naţiuni separate. În prima jumătate a secolului al XI-lea a existat o şansă reală de creare a unui stat unificat al slavilor de apus, sub conducere fie cehă, fie poloneză. Însă înrudirea dintre slavi nu a însemnat şi o diminuare a valului de războaie dintre vecini. Mai degrabă a conferit o caracteristică aparte relaţiilor lor, deoarece aceşti fraţi slavi se amestecau în cele mai intime aspecte ale problemelor interne ale celuilalt la cel mai mic semn de slăbiciune. Tocmai într-un astfel de moment de slăbiciune, în lupta dintre dinastiile Piast, Przemysł şi Slavnik, în 990, Mieszko I a fost primul

---

* Azi proaspeţi peşti se zbat în năvoade; ai noştri strămoşi/ se mulţumeau adesea cu peşti săraţi şi puturoşi./ Pentru ei era de-ajuns să doboare fortăreţe; însă noi/ Nu ne temem de furtună, nici de valurile semeţe./ Cerbi şi capre ei, strămoşii, urmăreau la vânătoare;/ noi comori şi monştri prindem, ce se-ascund adânc în mare.

care i-a făcut pe silezieni şi pe vistulani să renunţe la alianţa lor cu cehii. În 1003, Boleslav cel Viteaz Chrobry a cucerit Praga şi a ocupat scurtă vreme tronul boemian. El a domnit peste provincia Moravia până la Dunăre şi Tisa până în 1017. Douăzeci de ani mai târziu, regele ceh a dat o replică pe măsură. Profitând de ocazia oferită de marea revoltă păgână din 1035-1037, Bretislav a cucerit Cracovia şi Gniezno, capturând trupul Sfântului Voiteh. Bretislav a domnit peste Silezia până în anul 1050. În războaiele dintre polonezi şi Imperiu, regii Boemiei erau adesea de partea Imperiului, organizând jafuri care pătrundeau adânc în teritoriul polonez şi provocând răzbunarea polonezilor. În perioada de fragmentare, ei şi-au stabilit de mai multe ori suzeranitatea asupra Sileziei, regiunii Wielkopolska, Małopolska şi chiar asupra Mazoviei. În 1300, Vaclav al II-lea, care era deja rege al Boemiei şi principe de Małopolska, a fost încoronat rege al Poloniei la Gniezno. El a domnit până la moartea sa, cinci ani mai târziu. Fiul lui, Vaclav al III-lea, a fost ucis pe drumul către Polonia, unde urma să preia coroana tatălui său. Acest scurt episod de supremaţie cehă nu se bucură de multă atenţie din partea istoricilor polonezi. În ochii unui observator din afară totuşi, aceasta pare să fi fost una dintre puţinele ocazii când popoarele Europei Centrale ar fi putut să se lase unificate şi astfel să devină capabile de a opune o rezistenţă mai eficientă vecinilor lor mai puternici. În orice caz, acest episod a reprezentat imboldul decisiv în direcţia reunificării regatului polonez sub sceptrul lui Łokietek.

Relaţiile cu Rutenia au fost mai puţin complicate. Ca zonă a creştinătăţii ortodoxe şi a slavilor de răsărit, Rusia era în primul rând orientată către Marea Neagră şi către Constantinopol. Orizonturile ei arareori se suprapuneau cu cele ale Poloniei, cu excepţia teritoriului intermediar al Ruteniei Roşii. În 981, în epoca Rusiei kievene unificate, Vladimir cel Mare „a luat forturile de la Czerwień din mâinile leşilor". Această afirmaţie din *Cronica vremurilor trecute* sugerează posibilitatea ca Rutenia Roşie să fi fost populată la început de slavi din vest, şi nu din est. În următoarea generaţie, în 1018, Boleslav cel Viteaz a recuperat pierderile de dinainte şi a cucerit Kievul, lovind şi ştirbindu-şi sabia în Poarta de Aur a capitalei; după aceea l-a instalat pe ginerele său, Światopełk, pe tronul kievean. (O imitaţie ulterioară a „sabiei ştirbite", *Szczerbiec*, avea să fie folosită în cadrul fiecărei ceremonii de încoronare a unui rege polonez.) În 1030-1040, Iaroslav cel Înţelept s-a răzbunat, reocupând Rutenia Roşie şi instalându-şi propriul ginere, pe Cazimir I, pe tronul polonez. Acest succes a fost din nou răsturnat de Bolesław Szczodry, care a acaparat încă o dată Kievul în 1069, dar pentru scurtă vreme. Toate aceste mişcări au fost efemere. Însă în secolele următoare, când Rutenia Roşie a devenit unul dintre cnezatele independente ale Rusiei, interesul polonez faţă de această regiune a crescut. Legăturile dintre dinastiile Piast şi Rurik au fost un pretext constant pentru diverse certuri şi intervenţii. În 1205, intervenţia lui Leszek cel Alb, principe de Cracovia, şi a lui Conrad de Mazovia au dus la moartea lui Roman cel Mare şi la împărţirea moştenirii lui în două cnezate gemene, Halicz şi Vladimir (Włodzimierz). În 1340, moartea principelui Bolesław-Jerzy Trojdenowicz, ultimul din neamul său, i-a oferit lui Cazimir cel Mare ocazia de a reînnoi vechile pretenţii şi de a lansa acţiunea de cucerire finală a provinciei, la concurenţă cu lituanienii.

Mongolii, „biciul lui Dumnezeu", care au aplicat lovitura de graţie Rusiei kievene, nu au cruţat nici Polonia. Avansând din stepele Asiei Centrale în 1241, Hoarda de

Aur a lui Batu-han a trecut în trei direcţii prin Europa Centrală, lăsând în urmă jafuri şi distrugeri. Scopul ultim al călătoriei lor era Ungaria; însă una dintre cele trei armate tătare a luat-o pe ruta de nord, de-a lungul flancului carpatin. Sandomir, Cracovia şi Wrocław au fost făcute una cu pământul, iar locuitorii lor ucişi până la ultimul. La Chmielnik, cavalerii adunaţi din Małopolska au pierit cu toţii. La Legnica (Liegnitz), pe 9 aprilie 1241, armatele Sileziei şi ale regiunii Wielkopolska au suferit o umilitoare înfrângere, iar conducătorul lor, Henric cel Pios, a fost ucis. Din fericire, hoarda a gonit mai departe, către Olomouc în Moravia şi apoi către bazinul Dunării. Dar *baskak* (tătarii care adunau birul) continuau să deţină controlul asupra tuturor cnezatelor ruseşti din est. Urmaşii acestei hoarde s-au stabilit în Crimeea. Alte incursiuni mongole au mai avut loc în 1259 şi 1287. La Cracovia, ele au inspirat două obiceiuri locale care au supravieţuit până în zilele noastre. Unul dintre ele, *Lajkonik*, este sărbătorit în ziua a opta după Joia Verde: un călăreţ îmbrăcat în veşminte de tătar trece pe străzi pe un cal de lemn; celălalt, *Hejnał* (Heinalul sau cântecul oprit al trompetei), cântat la fiecare oră fixă din turnul bisericii Sfânta Maria, comemorează moartea străjerului din turn, străpuns de o săgeată tătară chiar în timp ce dădea alarma.

Cavalerii Teutoni au constituit o problemă mai îndelungată pentru Polonia. Invitaţi în ţară aproape întâmplător în 1226, la iniţiativa personală a lui Conrad de Mazovia, ei au devenit în scurt timp cea mai mare ameninţare la adresa stabilităţii şi integrităţii teritoriilor poloneze. Se autointitulau *Deutschritter*, cavaleri germani, însă în Polonia, datorită crucilor negre purtate peste mantiile albe, erau cunoscuţi drept *Krzyżacy*, „Cruciaţii Negri". Denumirea completă a organizaţiei lor era Fraţii Casei Spitaliceşti a Sfintei Maria a Teutonilor, iar prezenţa lor în Europa era un rezultat al cuceririi Ierusalimului de către Saladin în 1187 şi al eşecului celei de-a treia cruciade. Reconstituit ca ordin de cavaleri în 1198, cu sediul principal la Acre şi mai târziu la Veneţia, ei îşi ofereau serviciile oricărui principe care era dispus să plătească pentru ajutor militar împotriva necredincioşilor. În 1224-1225 şi-au făcut pentru scurt timp apariţia în Transilvania, atrăgând astfel atenţia principilor din Dinastia Piast. La vremea respectivă, Conrad de Mazovia ducea lipsă de luptători. Implicat deja într-un program de convertire şi subjugare a triburilor prusace păgâne de la nord de hotarele lui, Conrad râvnea să domnească peste Mazovia, Cuiavia, Sieradz şi Łęczyca şi să preia tronul de la Cracovia. Când prusacii au replicat la acţiunea lui de convertire printr-o serie de de invazii şi revolte sângeroase, Ordinul Dobrzyń al cavalerilor creştini, întemeiat de Conrad de Mazovia în 1209 la graniţa cu Prusia, nu a putut să le facă faţă. Arhiepiscopia Prusiei, pe care el o înfiinţase în 1215 cu ajutorul cistercienilor de la Łękno, se pare că era în pericol de a se prăbuşi. Expediţia lui din 1222-1223, efectuată cu forţele unite ale Mazoviei, Sileziei, Pomeraniei şi Małopolskăi, nu avusese nici un efect. Cauza nu era încă pierdută. Dar, exagerând pericolul unei invazii prusace, Conrad a putut să justifice apelul său la Cavalerii Teutoni. În 1226, el a decis să le dăruiască districtul Chełmno (Kulm), iar în 1228 contractul a fost încheiat. Doi ani mai târziu, sub conducerea compatriotului lor, Herman von Balk, cavalerii au sosit şi s-au apucat cu mare zel de misiunea lor. Vreme de cincizeci de ani i-au trecut pe prusaci prin foc şi sabie, până când, în jur de 1288, teutonii le-au cucerit până şi cele mai îndepărtate fortăreţe. În acel moment, Ordinul deja se extinsese, eliberându-se cu totul de sub controlul patronului său

inițial; devenise o putere de importanță continentală, care deținea propriul stat. Nici Conrad de Mazovia nu era un sfânt. Nu îi era străin nici unul dintre viciile unui războinic medieval. Își ucisese din gelozie propriul *wojewoda* și, ca mulți alții, considera că credința creștină îi permitea să ucidă. Însă nu și-ar fi putut închipui ce efecte monstruoase vor avea acțiunile sale. (Vezi harta 6.)

Procesul creării statului teuton dezvăluie un remarcabil fond de energie și lipsă de scrupule. De la început, forța brută a fost sprijinită prin diplomație, artificii legislative și talent administrativ. Deja în 1226, în „Bula de Aur" de la Rimini, Marele Maestru Hermann von Salza îl convinsese pe papa Grigorie al IX-lea să ia Prusia sub protecție papală. În același timp îl convinsese pe împăratul Frederic al II-lea să acorde toate teritoriile prusace Ordinului, ca viitor principat care, fără a face parte din Imperiu, avea să se bucure de toate drepturile principilor germani. În ambele cazuri, von Salza a adoptat strategia de a prezenta deformat sfera și natura înțelegerii sale cu Conrad de Mazovia, obținând astfel de la cele mai înalte autorități ale creștinătății aprobarea pentru pretenții necondiționate și deschise. De acum înainte, von Salza putea declara că Ordinul este *reichszugehörig*, adică „aparținând de Imperiu". În același timp, nu trebuia să se supună decât acelor elemente din politica imperială care îi conveneau. În 1235, teutonii au încorporat Ordinul de Dobrzyń, apoi în 1237, Ordinul Cavalerilor Spadei, din îndepărtata Livonie. Pe teritoriile cucerite au fost construite și încorporate noi orașe potrivit „Dreptului de la Kulm": Torun în 1231, Kulm în 1232, Marienwerder în 1233, Elbing în 1237, Braunsberg în 1240, Heilsberg în 1240, Königsberg în 1286. Au fost întemeiate sate noi, locuite de coloniști germani; a fost stabilit un sistem de administrație regională, sub supravegherea unor *komturi*. S-a organizat un sistem de transport și comunicații, cu drumuri, castele și cu servicii regulate de transport maritim de la Lübeck la Elbing și Riga. Multe dintre realizările Ordinului s-au bucurat de aprecierea contemporanilor. Dar pe de altă parte, aceste fapte stârneau și un val din ce în ce mai mare de indignare. Un ordin care fusese desemnat să răspândească evanghelia carității creștine se impunea prin forță brută și vărsare de sânge. Repetatele răscoale erau înăbușite cu o cruzime calculată. Nu era vorba doar de faptul că acești cavaleri făceau dovada unei conștiințe a valorilor creștine la fel de precare ca toată nobilimea mediocră, brutalizată a Europei, din rândurile căreia erau recrutați. Adevăratul reproș era acela că în numele lui Christos făceau acte de violență în urma cărora prosperau și că își persecutau vecinii catolici încă multă vreme după atingerea scopurilor pe care și le propuseseră la început. Mai rău, erau încurajați de toate interesele legitime ale creștinătății – papalității, ale Imperiului, ale Hansei, ale regilor protectori, cum ar fi Ottokar al II-lea de Boemia (după care a fost numit orașul Königsberg), și multor clerici, comercianți și principi plini de ambiții. Polonezii moderni, care înțelegeau germanitatea în sensul acordat termenului „prusac" de restul lumii, pot fi iertați dacă își imaginează că Ordinul Teuton au fost trupele de șoc ale dușmanilor germani ai poporului. Totuși, lucrurile nu au stat chiar așa. Ordinul era manifestarea unei tendințe mai generale. Membrii săi, deși predominant germani, erau recrutați și dintre cavalerii profesioniști din toată Europa; la aceștia se adăugau trupele temporare. Ei erau încarnarea celui mai puțin spiritual element al lumii creștine și se bucurau de un succes enorm.

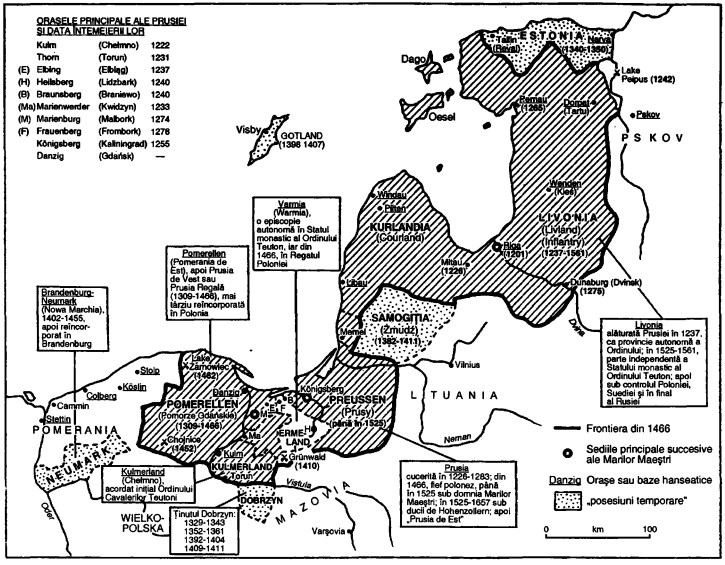

Harta 6. Statul monastic al Ordinului Teuton (1230-1561)

Piastii au intrat în conflict deschis cu teutonii pentru prima oară la ocuparea oraşului Gdańsk în 1308. În acel an, o răscoală în Pomerania i-a îndepărtat pe principii polonezi. Când răsculaţii l-au chemat în ajutor pe Waldemar de Brandenburg, polonezii au apelat la Cavalerii Teutoni. Ajutorul nu s-a lăsat aşteptat. După ce au cumpărat oraşul Gdańsk de la Branderburgi – tranzacţie confirmată mai târziu de Împărat –, teutonii l-au gonit pe Waldemar din oraş, masacrându-i apoi cu sânge rece pe toţi locuitorii. Înainte ca polonezii să poată interveni, întreaga provincie era sub ocupaţia cavalerilor. Marele Maestru a venit în grabă călare de la Veneţia, şi în 1309 şi-a stabilit reşedinţa în noul său castel de la Marienburg. În următorii 146 de ani, Pomerania avea să se dezvolte sub influenţa teutonă. Gdańsk a devenit „Danzig" şi a fost repopulat cu germani. Acesta a devenit nucleul comercial al statului teuton, iar redobândirea lui, unul dintre scopurile strategice de bază ale politicii poloneze[7].

Având în vedere aceste întâmplări atât de furtunoase, poate părea bizar faptul că lumea nu prea a aflat despre Polonia vreme de o jumătate de secol. În Anglia, de exemplu, Alfred cel Mare, traducându-l pe Orosius, a fost şi capabil să îmbunătăţească un pasaj despre teritoriile de la nord de Dunăre cu o propoziţie proprie: „Iar la răsărit de Moravia se află ţara vistulanilor". Însă renumita *Mappa Mundi* din catedrala de la Hereford, datată 1250, nu oferă mai multe informaţii. Cel ce a întocmit-o nu cunoştea decât un singur toponim polonez – Vistula. În afară de „Praga" din „Boemia", toate informaţiile sale despre Europa Răsăriteană pot fi regăsite în surse antice şi complet expirate. În mod evident, nu-i era cunoscută lucrarea lui Gervase de Tilbury (cca 1150-1235), a cărui *Otia imperialia* (*Desfătări ale împăraţilor*) revelă o înţelegere corectă a denumirii Poloniei – *quasi Campania* – şi o cunoaştere în detaliu a ceea ce el numea „ţara vandalilor dintre Marea Sarmată şi Alpii ungureşti". Un alt autor, franciscanul Bartholomew de Glanville (Bartholomeus Anglicus), care a făcut o călătorie în Saxonia în 1230, a descris în mod corect poziţia Poloniei faţă de ţările vecine. Cu toate că lucrarea lui este foarte modestă, ea nu este mai prejos de informaţiile care puteau fi găsite în Franţa sau în Germania. Chiar şi cronicarii germani, cum ar fi Thietmar von Merseburg (975-1018) sau Adam von Bremen (m. 1081), care menţionează evenimente legate de Mieszko I şi de Boleslav cel Viteaz, nu spun aproape nimic despre vecinul de la răsărit al Imperiului. Helmut von Bozow (înainte de 1125 – după 1177), un istoric care a scris o *Cronică a slavilor*, credea că slavii locuiesc la sud de Carintia. De fapt, abia în secolul al XIV-lea informaţia a început să curgă într-o cantitate apreciabilă sau cu o acurateţe cât de cât acceptabilă. Atât *Descrierea Europei de Est*, lucrare franceză anonimă din anul 1308, cât şi *Libro del Conoscimiento*, în catalană, din 1348, fac dovada unui progres vizibil faţă de produsele anterioare. Poetul francez Guillaume de Machaut (1300-1377), care a fost secretarul lui Jean de Luxemburg în Boemia, a vizitat Polonia în repetate rânduri, făcând diverse referiri avizate la chestiuni poloneze în multe dintre lucrările sale. În Anglia, informaţiile despre Polonia erau adunate în principal de cavaleri englezi care participaseră la cruciadele Ordinului Teuton. Atât John Gower (1330-1408), cât şi Geoffrey Chaucer (cca 1345-1400) considerau că o perioadă de lupte în Prusia era o parte esenţială din cariera unui cavaler:

Un cavaler era un om de bine.
De când s-a fost pornit prin ţări străine
El foarte a-ndrăgit cavaleria,
Dreptatea, dărnicia, curtenia.
Luptat-a pentru domn fără de pată;
De toţi era virtutea-i lăudată,
Şi mult a colindat, ca altul nime,
Între creştini, dar şi prin păgânime.
Batu-n Alecsandria de-a căzut;
Ades în fruntea mesii a şezut
Naintea altor neamuri în Prusia;
Şi la litveni luptat-a, şi-n Rusia[8].

Se crede că sursa de inspiraţie pentru observaţiile lui Chaucer a constituit-o expediţia lui Henry Bolingbroke, viitorul rege Henric al IV-lea, care în 1390-1391 a participat la atacul Ordinului asupra oraşului Vilnius. În mod inevitabil, opiniile englezilor au fost nuanţate de natura sursei din care proveneau. Locuitorii Poloniei erau deseori descrişi ca „sarazini", adică duşmani ai cruciaţilor din Prusia. În lucrarea *Travels* a lui sir John Mandeville, apărută pentru prima oară în 1366, ţara este descrisă când ca „ţara lui Polayne", când ca „regatul lui Crako". Interesul mai mare faţă de Polonia în această perioadă a fost stimulat fără îndoială de reconstrucţia Regatului Poloniei din acea vreme[9].

Perioada de fragmentare durase aproape două secole. Fusese pricinuită în primul rând de autosuficienţa crescândă a provinciilor şi de o reacţie împotriva autorităţii centrale, observabilă în al doilea stadiu al istoriei multor state primitive. Ca şi împărţirea imperiului lui Carol cel Mare în 843, împărţirea de către Boleslav „Gură-Strâmbă" a domeniului Piast în 1138 avea mari şanse să aibă un efect permanent. O Polonie împărţită nu ar fi putut să reziste incursiunilor cehilor, saxonilor, prusacilor, lituanienilor şi tătarilor. Cu toate acestea, comunitatea poloneză în formare s-a dovedit a fi deosebit de rezistentă. Cu toate că principii Piast din Wielkopolska, Małopolska, Mazovia, Cuiavia, Pomerania şi Silezia şi din alte regiuni mai mici luptau încontinuu unii împotriva altora, ei au avut norocul să trăiască într-o epocă în care şi vecinii lor erau la fel de dezbinaţi. Sfântul Imperiu era chinuit de conflictul cu papalitatea şi de interminabilele incursiuni în Italia; Rutenia era şi mai fărâmiţată decât Polonia. De când Boemia fusese reconstruită de Dinastia Luxemburg, iar Ungaria de Casa de Anjou, în Polonia ultimii doi Piasti, Łokietek şi Cazimir cel Mare, apucaseră să îşi facă ordine în propria curte, reunificând regatul polonez.

Vladislav cel Scurt (cca 1260-1333) era un războinic mic la stat, dar mare la inimă. Pe vremea lui, ca de altfel în decursul celor două secole precedente, lupta pentru unificarea principalităţilor Piast semăna cu un joc de flipper primitiv, în care fiecare jucător căuta să introducă o jumătate de duzină de bile în găurile numerotate, în vreme ce adversarii lui, împingându-se şi mişcând masa, căutau să facă exact acelaşi lucru. Vladislav cel Scurt îşi datorează succesul din a doua perioadă a vieţii

norocului care l-a făcut să trăiască mai mult decât toate rudele şi toţi rivalii săi şi remarcabilei sale tenacităţi. Nepot al lui Conrad de Mazovia, el a moştenit principatele de Cuiavia şi Łęczyca la vârsta de şapte ani, iar în 1288 a primit succesiunea principatului Sieradz. Însă în timpul lungului război civil care a urmat după moartea fratelui său mai mare, Leszek cel Negru, în acelaşi an, nu a reuşit să-şi impună pretenţia la succesiune. A fost respins de repetate ori de la tronul cracovian – mai întâi de Henric al IV-lea Probus, principe de Silezia, apoi de Vaclav al II-lea de Boemia, apoi de Przemysł al II-lea, principe de Wielkopolska (care a fost ucis de „răpitori" la Ragazno în februarie 1296) şi, în sfârşit, încă o dată de Vaclav al II-lea.

Insuccesul lui Łokietek se compensa prin persistenţa sa. În timpul domniei regelui boemian a fost exilat şi a călătorit la Roma pentru a-i câştiga simpatia papei. Nu i-a fost greu să adune o coaliţie. Cehii, vasali ai împăratului, aveau mulţi duşmani – nu în ultimul rând în Ungaria, în persoana lui Carol I Robert, regele de Anjou nou ales. Pe la 1306, atât Vaclav al II-lea, cât şi fiul său Vaclav al III-lea, ultimul din Dinastia Przemysł, erau morţi. Cracovia îşi deschidea porţile pentru Łokietek. Războiul pentru unificare putea fi organizat din centru. Cu excepţia regiunilor Cuiavia şi Pomerania, Łokietek şi-a atins, unul după altul, toate scopurile. Pe la 1314 reuşise să-şi impună autoritatea în Wielkopolska. O revoltă a germanilor din Cracovia, condusă de un anume Albert şi de episcopul Jan Muskata, care dorea o întoarcere la vechea coaliţie cu cehii, a fost suprimată prin lupte care au durat un an întreg. În aceste lupte apar primele semne ale şovinismului polonez. Cehii au fost consideraţi străini, slujitori ai împăratului „german", aliaţi ai cavalerilor „germani" din Prusia şi ai Piastilor „germani" din Silezia. Arhiepiscopul de Gniezno, Jakub Świnka, l-a adus pe episcopul Muskata, „duşman al poporului polonez", în faţa unui tribunal ecleziastic. I-a excomunicat pe principii de Glogau, care „transformau Silezia într-o nouă Saxonie" şi care renunţaseră la dreptul lor asupra Pomeraniei în favoarea Ordinului Teuton. Investigaţiile din timpul revoltei cracoviene au fost simplificate de un test simplu de limbă. Orice suspect care era în stare să repete şi să pronunţe corect *soczewica, koło, miele, młyn* era considerat loial; oricine greşea era vinovat. În minţile cavalerilor care luptaseră pentru cauza lui Łokietek şi care fuseseră răsplătiţi din plin cu pământuri, încet-încet a prins contur ideea apartenenţei la starea socială „poloneză". Încoronarea lui Łokietek a avut loc în catedrala de la Cracovia într-o duminică, pe 20 ianuarie 1320. Papa îşi dăduse acordul, cu condiţia ca Obolul Sfântului Petru să crească de la 3 dinari de familie la 1 dinar de persoană. Łokietek, îmbrăcat într-o mantie purpurie, a fost uns cu mir. A luat în mână „sabia ştirbită" de la Kiev şi a făcut în aer semnul crucii. În clipa când i-a fost pusă pe frunte coroana, epoca fragmentării a luat sfârşit. Regatul era reconstituit[10].

Fiul lui Łokietek, Cazimir al III-lea (1310-1370), unicul rege polonez cu atributul de „cel Mare", îmbina înclinaţiile războinice ale strămoşilor săi cu arta diplomaţiei şi cu talentul unui mare om de stat. Succesiunea lui nu a fost contestată. Era tânăr şi plin de vigoare şi avea toată viaţa înainte. Primul deceniu de domnie a fost

marcat de un lung şir de tratate diplomatice prin care regele polonez îşi asigura poziţia în mod meticulos, cu preţul unor concesii bine calculate. În 1333, el a încheiat un armistiţiu cu Ordinul Teuton, punând astfel capăt războiului pentru Pomerania şi Cuiavia, care ocupase ultimii ani din viaţa tatălui său. Încoronarea sa la Wawel pe 25 aprilie 1333 a fost asistată de Marele Maestru, Luther von Braunschweig. În 1334 a încheiat pace cu cehii. În primăvara anului 1335, la castelul unguresc Vişegrad pe Dunăre, s-a întâlnit cu aliatul prin tradiţie al familiei anului, Carol Robert de Anjou, rege al Ungariei, şi cu rivalul lor comun, Jean de Luxemburg, rege al Boemiei. În schimbul a 400.000 de groşi de argint, el l-a convins pe regele Boemiei să renunţe la pretenţiile sale asupra Poloniei şi Mazoviei şi să accepte rolul de arbitru în chestiunea Sileziei. În 1339, la Tratatul de la Cracovia, el a admis oficial suzeranitatea Boemiei asupra principilor silezieni. În 1343, la Tratatul de la Kalisz, a încheiat în sfârşit pace cu Ordinul Teuton, după lungi tratative atât la Roma, cât şi la un tribunal special de armistiţiu, convocat la Varşovia pentru a face cercetări asupra nelegiuirilor comise de cavalerii teutoni. În schimbul provinciilor Kujawy şi Dobrzyń, regele polonez a renunţat la întreaga Pomeranie, cu tot cu Danzig. Prin confirmarea dreptului Ordinului asupra regiunii Chełmno, regele a pierdut punctul de sprijin pe care se bazau toate procedurile juridice întreprinse de partea poloneză. Nu a fost un compromis simplu. Însă, astfel asigurat, regele putea face război. În 1340 iniţiase deja o lungă dispută cu lituanienii şi ungurii pentru succesiunea Ruteniei Roşii şi pentru preţiosul titlu de *Dux Russiae*. În 1343-1348, el a dus lupte pentru Ducatul de Świdnica. În 1351 şi l-a subordonat pe principele de Mazovia. (Vezi harta 7.)

Între timp, aproape fiecare aspect al vieţii în Polonia a fost supus atenţiei regelui reformator. S-a creat o castă distinctă de administratori regali, pentru a combate vechea dependenţă de funcţionarii de la nivel local. În 1347, toate legile în vigoare au fost adunate într-un cod publicat în două culegeri separate – una pentru Wielkopolska, cealaltă pentru Małopolska. Aceste „Statute" ale lui Cazimir cel Mare, care reglementau toate sferele activităţii publice, au format nucleul în jurul căruia dreptul polonez s-a dezvoltat de-a lungul următoarelor patru secole. Cât a trăit regele, ele au fost extinse prin adăugarea decretelor regale care au mai urmat, precum şi a unui corp de aşa-zise *preiudicata* sau studii de caz juridice teoretice. Grija pentru ordine şi stabilitate şi-a găsit expresia în noua arhitectură gotică, vizibilă pe întregul teritoriu al ţării. S-au construit cincizeci de fortăreţe militare. Comerţul a înflorit ca niciodată. Spre deosebire de majoritatea ţărilor europene, Polonia a scăpat de „Moartea Neagră" din 1348 şi viaţa economică nu a fost întreruptă. Sosirea multor refugiaţi evrei din Germania a marcat următorul stadiu în expansiunea unei societăţi care avea să atragă cea mai mare concentrare de evrei din Europa. Sub domnia lui Cazimir cel Mare, oraşele au cunoscut o nouă fază de dezvoltare; douăzeci şi şapte dintre ele erau înconjurate de ziduri de piatră. Hrana de zi cu zi a populaţiei s-a îmbunătăţit simţitor, ca şi standardul de viaţă pentru toate stările sociale. Scena pe care aveau să se desfăşoare evenimentele „Zilelor de glorie ale Cracoviei", din 1363-1364, era gata să-şi întâmpine actorii.

Harta 7. Polonia în timpul domniei lui Cazimir cel Mare (1330-1370)

În 1363, la treizeci de ani după încoronarea lui Cazimir al III-lea, Cracovia s-a transformat dintr-o aşezare cu case de lemn într-un oraş din piatră şi cărămidă. În Piaţa Mare, de forma unui pătrat cu latura de peste 180 m, proiectată după atacul tătar, a fost începută construcţia halelor *Sukiennice* (de pânzeturi), în stil gotic. Era al optulea an (din 53) de reconstrucţie a Bisericii Sfânta Maria (*kosciół Mariacki*). Se pregătea locul pentru noul *ratusz*, primăria. Pe dealul Wawel, unde a treia catedrală, reconstruită de Łokietek, mai avea doar câteva luni până la încheierea lucrărilor, piatra noului castel regal era de un alb strălucitor în spatele schelelor. La un kilometru şi jumătate mai la est, dincolo de zidurile Cracoviei, se afla noul oraş Kazimierz, numit astfel după rege. În piaţa sa centrală se aflau în curs de construire o sinagogă, o primărie şi Biserica Sfânta Ecaterina. În umbra acestor minunăţii moderne, căsuţele de lemn ale vechiului oraş din spatele Porţii Sfântului Florian, cu micile lor capele şi cele trei biserici – dominicană, franciscană şi cea fortificată, a Sfântului Andrei – trebuie să fi părut amărâte şi mărunte. Aici, în decursul a câteva luni, aveau să fie sărbătorite trei evenimente memorabile. Cazimir cel Mare, la momentul de vârf al gloriei sale, a patronat ceremonia de nuntă a viitoarei împărătese, a inaugurat prima universitate din Polonia şi a prezidat un congres internaţional al regilor.

Căsătoria era a nepoatei regelui, Elizabeta de Słupsk. Mireasa era o fată neobişnuită, care avea faima că putea să spargă o potcoavă de fier în mână şi să zdrobească armuri. Mirele era Carol al IV-lea de Luxemburg, împărat al Sfântului Imperiu Roman, rege al Boemiei prin succesiune pe linie paternă. După nuntă, sărbătorită în catedrala renovată, în mai 1363, fericita pereche a plecat la Praga şi apoi la Roma pentru încoronarea regală şi cea imperială.

Întemeierea universităţii de la Cracovia a avut loc aproape un an mai târziu. A fost încununarea unui lung şir de negocieri la Avignon, unde papa Urban tot amânase aprobarea petiţiei lui Cazimir. Pe data de 12 mai 1364 a fost dat edictul regal de întemeiere. Acesta prevedea crearea unei catedre de arte liberale, a două catedre de medicină şi a trei catedre de drept canonic şi cinci de drept roman. Catedrele aveau să se bucure de un venit garantat, plătit semestrial din monopolul regal de sare de la Wieliczka. În mod excepţional faţă de practicile vremii, regele a oferit controlul universităţii nu episcopului de Cracovia, ci cancelarului regal, Janusz Suchywilk. În aceeaşi zi, oraşul Cracovia a emis o cartă de drepturi şi libertăţi care îi viza pe „maeştrii, doctorii, învăţaţii, funcţionarii, paznicii şi pedelii" din universitate, precum şi pe „familiile lor". Mai departe, carta explica motivul întemeierii Universităţii:

> [...] ut ex congregatione dictorum, magistrorum, doctorum, et scolarium, pro conversione infidelium paganorum et scismaticorum, dicto regno confinancium, maior devocio predicationis et instructio fidei catholicae ad laudem et gloriam omnipotentis dei et genetricis eius gloriosae Virginis Mariae crescat et augeatur*[11].

* „[...] pentru ca, din adunarea zişilor maeştri, doctori şi învăţaţi, şi întru creştinarea păgânilor şi schismaticilor de dincolo de hotarele zisului regat, să poată să crească şi să se dezvolte o mai mare dragoste de rugăciune şi o instruire mai bună întru credinţa catolică întru slava şi gloria Celui Atotputernic şi a Slăvitei Sale Născătoare, Fecioara Maria."

Cu toate că acel *Studium Generale* al Piastilor nu a supravieţuit fondatorului său, începându-şi existenţa permanentă abia în 1400, când a fost reînfiinţat de un monarh din Dinastia Jagiełłonilor, Universitatea din Cracovia poate să revendice pe bună dreptate locul al doilea, după Praga, pe lista celor mai vechi centre de studiu din Europa Centrală.

Congresul de la Cracovia, de asemenea, este memorabil mai puţin pentru ceea ce s-a întâmplat de fapt în cadrul lui şi mai mult pentru însemnătatea acestui eveniment pentru viitor. Congresul a avut loc cu o vizită a lui Pierre de Lusignan (1329-1369), rege al Ciprului, care făcea un tur al curţilor regale ale Europei în speranţa de a organiza o nouă cruciadă. El asistase la încoronarea regelui Franţei, Carol al V-lea, la Rheims, în mai, şi se oprise la Praga pentru a-l lua cu el pe împăratul Sfântului Imperiu Roman, Carol de Luxemburg, şi a-l aduce la Cracovia împreună cu fiul său, Vaclav de Boemia. La Cracovia a fost întâmpinat de gazda sa, Cazimir de Polonia, precum şi de regele Ludovic al Ungariei, regele Waldemar al Danemarcei, plus ducii Otto de Bavaria, Ziemowit de Mazovia, Bolko de Świdnica, Władysław de Opole şi Bogusław de Słupsk. Şi-au petrecut timpul în turniruri, la un faimos ospăţ la casa lui Mikołaj Wierzynek, din când în când mai schimbând şi câte o vorbă despre organizarea cruciadei. Lucrul cel mai neaşteptat pare a fi faptul că întregul proces a fost înregistrat de unul dintre cei mai renumiţi poeţi ai vremii, francezul Guillaume de Machaut. Aflat în serviciul lui Jean de Luxemburg de mai bine de treizeci de ani, Machaut ştia foarte multe despre Europa de Est şi vizitase Cracovia împreună cu suveranul său în 1335, când acesta se întorcea de la Vişegrad. Cu toate că, în ciuda convingerilor unora, Machaut nu l-a însoţit pe Pierre de Lusignan în această vizită, el a putut să prezinte evenimentele pe baza unor experienţe similare proprii:

Ce fait, de Prague se partirent;
Or diray quel chemin il firent.
Parmi Behainge chevauchirent
Trois journées & plus alèrent
A Bresselau, à Liguenisse,
A Nuistat, à Suedenisse,
Costen, Calix, Buton, Glagouve
Passèrent, & par Bassenouve
De là en Cracoe arrivèrent,
Ou les roys dessus dis trouvèrent,
Qui à l'encontre venirent,
Et moult grant joie leur feïrent.
Comment il furent receü,
Honnouré, servi & peü
De pain, de vin & de vitaille
De toute volaille et d'aumaille
De poisson et d'autre viande,
Il est moult fols qui le demande,

Qu'on ne le doit pas demander
Pour ce qu'on ni puet amender
*Tant furent servi grandement**.

În discuţiile despre cruciadă, regele Ciprului a trebuit mai întâi să asculte multe asigurări evlavioase – mai întâi de la împăratul abia ales, apoi de la regele Ungariei şi la urmă de la Cazimir însuşi :

Après fu le roy de Poulainne
Qui tint Cracouve en sa domaine,
Qu'il promist qu'il y aideroit,
Toutes les fois que poins seroit
Au saint voyage mettre à fin.
Et tuit li prince qui la furent
Li un vouent, li autre jurent
Que volontiers y aideront
*Et que leur pouvoir en feront***.

Dar când a venit vorba de turniruri, Pierre de Lusignan s-a dovedit imbatabil :

Mais einsois grans joustes crièrent
Car il le veulent sestier
De jouster & de tournier.
Briefment, il joustèrent ensamble ;
Et l'emperere, ce me semble,
Jousta avec les autres roys
Qui estoient en grans arrois.
Mais l'estrange roy ot le pris,
*Comme des armes li mieus apris****.

Apoi, după ce a primit din partea lor darurile şi urările lor „onorabile" şi pline de „curtoazie", campionul a plecat către Viena :

---

* După care de la Praga au plecat,/ Iar noi vom spune ce drum au luat./ Prin Boemia călărit-au/ Trei zile, pân' la Breslau ; / de-acolo prin Ligniţa,/ Prin Neustadt, prin Şvidniţa,/ Prin Costen, Calix, Beuthen, Glogau/ Trecut-au, pân' la Poznań./ De-acolo spre Cracovia s-au îndreptat,/ Unde pe regii de mai sus i-au căutat ; / Regii sosit-au la întâmpinare/ Şi toţi s-au bucurat nevoie mare./ Cum au fost primiţi,/ Onoraţi, serviţi şi măguliţi,/ Cu pâine, vin, merinde,/ Cu păsări şi vânat,/ Cu peşti şi alte cărnuri,/ Să-ntrebi ar fi necugetat./ În adevăr, nu ai ce întreba,/ Că nu sunt vorbe a enumera/ Cu ce largheţe fost-au ei trataţi.

** După aceea regele Poloniei/ Peste Cracovia domnitor/ Promis-a al său ajutor/ De câte ori va fi nevoie/ Pân' la sfârşitul cruciadei./ Şi-atunci toţi principii pleiadei/ Ori au promis, ori au jurat/ De bunăvoie că vor ajuta/ Pe cât în putinţă le va sta.

***Dar vestitorii listele le-au trâmbiţat,/ Fiindcă toţi să zăbovească ar fi vrut/ Şi în turniruri s-ar fi întrecut./ Pe scurt, de turnir s-au apucat ; / Iar împăratul, după cum se pare,/ În lănci s-a întrecut cu ceilalţi regi/ Care veniseră mulţime mare./ Ieşit-a regele străin câştigător,/ De arme cel mai bun mânuitor.

Or chevaucha li roys de Chipre
Qui n'est pas vestus de drap d'Ipre
Mais d'un drap d'or fait a Damas.
Il n'est remes piteus ne mas
De sa besogne pour chacier.
Eins ne fait que'aler & tracier
Les signeurs partout, et quérir
Pour leur aide requérir.
Tant a erré par ses journées
Par froit, par chaut et par jalées
Qu'à Vienne vint sus la Denoe,
A X journées de Cracoe[*12].

Nu se punea problema unei cruciade generale. Pierre de Lusignan s-a întors la Veneţia şi în Cipru, la neaşteptata cucerire a Alexandriei, care iritase lumea creştină la fel de mult ca şi pe otomani, şi şi-a găsit în curând moartea. Pentru restul Europei, Congresul de la Cracovia a fost un episod obscur, dat uitării. Pentru Polonia, acesta a fost modestul ei debut pe scena diplomaţiei internaţionale.

La sfârşitul vieţii sale, Cazimir a eşuat într-o singură privinţă. Ca rege şi conducător, s-a bucurat de un succes deosebit; ca „tată al poporului", era iubit de supuşii săi; însă ca membru al dinastiei sale, nu avea un succesor acceptabil. Acest fapt ar putea părea ciudat, de vreme ce Cazimir a avut trei soţii legale, o consoartă bigamă şi cel puţin două metrese pe o perioadă lungă, având în total mai multe fiice şi trei fii. Prima lui soţie, Aldona, o lituaniancă, a murit de tânără în 1339. Pe a doua, Adelaide de Hesse, a luat-o de soţie abia după două logodne rupte, pentru ca apoi s-o părăsească repede pentru Krystyna Rokiċana, o fată cehă de la Praga, cu care s-a căsătorit împotriva tuturor regulilor, într-o ceremonie secretă la mănăstirea din Tyniec în 1357. Cu cea de-a treia soţie, Jadwiga de Żagań, Cazimir s-a căsătorit în 1365 în baza unei dispense papale falsificate. În testamentul lui Cazimir erau specificaţi copii cu o anume Cudna şi circulau de multă vreme zvonuri despre o altă legătură amoroasă cu o evreică pe nume Estera. Problema consta în faptul că fiii regelui fuseseră concepuţi cu o femeie măritată, drept care nu putea avea pretenţia la paternitate legală. În această situaţie, primii doi candidaţi imediaţi la succesiune erau Ludovic de Ungaria, nepotul de unchi al lui Cazimir, şi Kaźko de Słupsk, nepot de bunic. Din punct de vedere tehnic, pretenţiile lor la tron în succesiune pe linie maternă erau mai slab fondate decât, de exemplu, cele ale lui Władysław Biały de Gniewków, care era călugăr la Dijon în Burgundia, sau ale lui Ziemowit al III-lea, principe de Mazovia. Cazimir se temuse toată viaţa de o succesiune controversată. Când se aflase la Vişegrad, la vârsta de 29 de ani, făcuse demersuri pentru a se

* Apoi regele Ciprului din nou a-încălecat,/ Nu într-o mantie de Ypres înveşmântat,/ Ci-n mantie de aur, la Damasc brodată./ Şi nu era nici necăjit, nici ostenit/ Că nu oprea pe drumu-i niciodată./ Din loc în loc el a călătorit/ Şi principii de peste tot i-a întrebat/ De vor voi să-i vină-n ajutor./ Şi astfel zile-n şir a-naintat/ Prin frig, îngheţuri şi arşiţă,/ Pân-a ajuns pe Dunăre la Viena/ La zece zile de Cracovia.

asigura că va fi urmat la tron de Ludovic de Ungaria sau de Jean, fratele lui Ludovic, în caz că ar fi murit subit şi fără să lase un moştenitor de parte bărbătească. Această înţelegere a fost consolidată mai apoi printr-un tratat mai detaliat, semnat la Buda în 1355. Dar mai târziu s-a răzgândit. În ambele sale testamente, i-a lăsat lui Kaźko ducatele de Sieradz, Łęczyca, Kujawy şi Dobrzyń, cu scopul evident de a întări poziţia lui Kaźko în eventualitatea unei dispute cu Ludovic. În clipa morţii sale, în zorii zilei de 5 noiembrie 1370, chestiunea încă nu era clarificată.

Funeraliile lui Cazimir au fost la aceeaşi scară cu realizările lui. La câteva zile de la moartea lui, Ludovic de Anjou sosise din Ungaria pentru a-şi pregăti propria încoronare şi pentru a lua parte la ceremonia funerară:

> În capul procesiunii, patru care erau trase cu câte patru cai arătoşi. Carele, vizitiii şi caii erau îmbrăcaţi în negru. Apoi veneau patruzeci de cavaleri în armuri din cap până-n picioare călare pe cai acoperiţi cu mantii purpurii. Alţii unsprezece ţineau drapelele a tot atâtea principate, iar al doisprezecelea drapel era cel al regatului polonez, şi fiecare mai ţinea un scut cu blazonul fiecărui principat. După ei venea un cavaler înveşmântat în mantia regească aurită, călare pe un cal înalt regesc, îmbrăcat în purpură; acest cavaler era menit a-l înfăţişa pe regele însuşi, cel trecut în lumea dreptilor. După el veneau în perechi şase oameni ca la procesiune, care ţineau lumânări aprinse. [...] Apoi veneau adunările mănăstirilor şi toate feţele bisericeşti, câte erau în oraş şi împrejur, cântând cântece de jale şi mergând în fruntea unui şir de catafalcuri încărcate cu daruri de pânzeturi felurite şi alte scumpătăţi care aveau a fi împărţite între mănăstiri şi biserici. La sfârşit păşea regele Ludovic, arhiepiscopul, episcopii, principii, demnitarii de la curte, într-o mare mulţime de nobili. Mai bine de patru sute de curteni ai regelui mort, cu toţii învesmântaţi în negru, erau amestecaţi printre ei, văicărindu-se cu toţii şi bocind. [...] Printre aceştia, doi slujitori de o cinste desăvârşită aveau sarcină să umble cu două castroane de argint, pline cu bani, din care lua fiecare om cât voia, iar alţii puneau jertfă. Alţii încă duceau nişte saci plini cu bani, iar când numai se golea unul dintre acele castroane, ei îl umpleau din nou. [...] Cu astă ceremonie şi în astă ordine, alaiul a sosit la catedrală, unde cuviosul episcop Florian de Cracovia a ţinut sfânta slujbă. Iar în timpul slujbei au fost aduse următoarele jertfe. [...] Pe altarul mare au fost puse două suluri scumpe de purpură şi apoi două suluri scumpe de brocat, ca şi în alte biserici, după cum am spus mai înainte. Apoi demnitarii regelui mort, fiecare după slujba ce o avea, a depus pe altar uneltele de care se servea: aşadar, mai întâi şambelanul Świętosław şi vistiernicii lui au pus pe altar tăvi de argint cu prosoape şi şervete; apoi stolnicul Przedbor cu slujitorii lui au pus patru castroane mari de argint; apoi paharnicul şi slujitorii lui au venit cu ulcioare şi căni de argint; apoi mareşalul a adus pe cel mai destoinic armăsar regal, în vreme ce trimisul mareşalului l-a poftit înăuntru pe cavalerul *in effigie*, încă pe cal, învesmântat în straiele regelui. [...] După depunerea acestor jertfe, drapelul a fost rupt în două, precum este obiceiul. În clipa aceasta s-a auzit aşa un răcnet de jale, aşa un plânset şi un ţipăt de la toţi cei adunaţi acolo în biserica de la Cracovia, bărbaţi şi femei, încât de la atâta bocit toţi, bogaţi şi săraci, tineri şi bătrâni, abia de s-au putut alina.
>
> Şi nu e de mirare! Fiindcă se temeau că odată cu moartea regelui celui iubitor de pace avea să moară şi pacea cu care aşa de mult se obişnuiseră cât domnise el[13].

Cel mai mare dintre Piasti zăcea în mormânt. Însă Piastii încă nu se stinseseră. Rămânea un semn de întrebare – de către cine şi în ce mod aveau să fie dezmoşteniţi. Vicecancelarul lui Cazimir, Janko de Czarnków, autorul descrierii acestor funeralii, era implicat în intrigi împotriva succesiunii Casei de Anjou. După ce furase *însemnele* regale din mormântul stăpânului său, pentru a le folosi mai târziu la încoronarea lui Vladislav cel Alb, intriga lui a fost demascată şi a fost exilat din ţară. Mai târziu, întors la capitlul de la Gniezno, el şi-a scris cronica, o pledoarie în favoarea propriilor sale acţiuni şi a dinastiei căreia îi slujise.

*
* *

După ce şi-au pierdut demnitatea regală, Piastii au jucat un rol marginal, tot mai neînsemnat în problemele regatului. Kaźko de Słupsk a murit în 1377, înaintea lui Ludovic de Anjou, căruia trebuia să-i urmeze la tron. Vladislav cel Alb a murit în 1388 în refugiul său din Burgundia. Mazovia a rămas fieful lui Ziemowit al III-lea. Urmaşii lui au domnit peste Bełz până în 1462, peste Płock până în 1495 şi peste Varşovia până în 1526, anul morţii ultimului membru al dinastiei, principele Janusz al III-lea. Piastii germanizaţi din Silezia şi-au abandonat treptat vechile legături poloneze. Ca vasali ai Boemiei, apoi ai Habsburgilor, ei au fost atraşi în politica de la Praga şi Viena şi au fost martori pasivi ai fragmentării teritoriilor lor în părţi tot mai mici şi mai insignifiante. Ei au supravieţuit în Oels (Oleśnica) până în 1492; în Sagan (Zagań) până în 1504; în Oppeln (Opole) până în 1532; şi în Teschen (Cieszyn) până la 1625. Dinastia Piastilor a dispărut în 1675, odată cu moartea principelui Georg-Wilhelm de Liegnitz, Brieg şi Wohlau (Legnica, Brzeg şi Wołow). La acea vreme, numele de Piast nu mai era în Polonia decât o veche legendă. Era folosit ca etichetă politică la alegerile regale, în avantajul oricărui candidat care putea să-şi demonstreze originea poloneză; dar nu avea o altă conotaţie semnificativă. Abia în jur de 1780, legenda a fost readusă la viaţă de un istoric, episcopul Naruszewicz, care a scris că numele Piastilor se referă la acea veche dinastie polană care pretinsese că descinde din ţăranul Piast, dar care nu s-a folosit niciodată de numele lui în folosul propriu. În acest sens este folosit de atunci numele de Piast.

*
* *

Din anumite puncte de vedere, Polonia Piastilor a fost lipsită de originalitate. Ca multe principate medievale, ea era, esenţialmente, o replică în miniatură a regatelor mai mari de la apus, pe care încerca să le emuleze. Perspectivele ei erau în mare parte legate de preocupările prelaţilor şi principilor care căutau să impună valorile creştine unui popor înapoiat, care trăia în izolare. Însă pe termen lung, ei şi-au îndeplinit misiunea cu prisosinţă. Au fost puse fundamente solide. După scurtul interludiu reprezentat de conducerea Casei de Anjou, Regatul Poloniei era pregătit să întemeieze una dintre cele mai originale civilizaţii ale Europei moderne timpurii, care, împreună cu Lituania, se întindea „de la mare pân' la mare" şi care avea să dureze mai bine de patru secole.

4

CASA DE ANJOU

Legătura ungară (1370-1386)

Comportamentul marilor dinastii conducătoare ale Europei medievale se aseamănă cu modelul corporaţiilor internaţionale moderne. Formate în câte un colţ provincial obscur al Franţei sau Germaniei, familiile Hauteville, Hohenstaufen, Luxemburg, Anjou, Habsburg sau Bourbon şi-au extins treptat influenţa în cele mai îndepărtate regiuni ale continentului. Folosindu-se cu pricepere de război, diplomaţie, căsătorie şi bani şi diversificându-şi judicios investiţiile, membrii acestor dinastii cucereau şi abandonau teritorii, tronuri şi titluri cu acelaşi simţ infailibil al propriei grandori după care se conduc astăzi marile imperii comerciale când operează cu acţiuni, dividende sau companii. Operaţiunile lor depăşeau limitele autorităţii politice, ei putând de cele mai multe ori să neglijeze protestele conducătorilor locali sau ale rivalilor fără a suferi vreo consecinţă.

Dintre toate dinastiile vremii, cea mai extinsă a fost cea a Casei de Anjou. Una dintre ramurile familiei a atins o poziţie remarcabilă în 1154, odată cu urcarea pe tronul Angliei a lui Henric al II-lea Plantagenetul, conte de Anjou. Ca Henric al II-lea, el a fost tatăl lui Richard Inimă de Leu şi al lui Ioan Fără de Ţară, precum şi străbunul tuturor regilor Angliei din următoarele două veacuri şi jumătate. Însă cele mai spectaculoase aventuri ale Casei de Anjou au început în 1265, când Carol I de Anjou, fratele lui Ludovic al IX-lea cel Sfânt, a pornit din Franţa într-o expediţie de cucerire a Siciliei. Datorită sprijinului papal, această a doua ramură a Casei de Anjou a reuşit nu numai să preia tronul napolitan, ci şi – după prăbuşirea regatului lor din Sicilia – să capete tronul Ungariei. De acolo, pe căile labirintice ale diplomaţiei şi succesiunilor, erau la un pas de regatul vecin al Poloniei. Dintr-o întâmplare, legătura lor cu Polonia a durat mai puţin de douăzeci de ani. În istoria dinastiei, ea a reprezentat doar un episod minor, de importanţă temporară. Însă în istoria supuşilor lor polonezi şi unguri, această perioadă a marcat începutul unei legături care a durat mult mai mult decât amintirea oricăror maşinaţiuni dinastice.

Invazia maghiarilor în secolul al X-lea a schimbat faţa Europei Centrale. Erau ultimii dintre coloniştii nomazi din răsărit şi nu erau înrudiţi cu nici unul dintre popoarele printre care s-au aşezat. Originile lor recente se regăsesc în mijlocul stepelor pontice, pe când rădăcinile lor mai îndepărtate trebuie căutate în Asia

Centrală. Limba lor aglutinantă, din familia fino-ugrică, era cu totul ininteligibilă pentru toţi vecinii lor. În anul 907, şapte triburi conduse de războinicul Arpad au ocupat câmpiile dintre Dunăre şi Tisa. Vreme de o jumătate de secol, până la înfrângerea lor de către Otto cel Mare la Lechfeld, ei au trăit din raiduri anuale în ţinuturile din vest. În 915, 924 şi 933 au fost în Saxonia; în 921 şi 947, în Toscania; în 924 şi 951, în Provenţa şi Aquitania; iar în 926, în Burgundia. În 937, cea mai îndrăzneaţă invazie a lor i-a dus printr-o buclă largă prin Mainz, Orléans şi Roma. După înfrângerea lor de către Otto cel Mare au revenit însă la ocupaţii mai staţionare. Aşezările lor se întindeau de la *Österreich*-ul german (Marca de Est) până la Alpii transilvăneni. Cuceririle lor ajungeau de la marginea Carpaţilor la nord până la coasta Mării Adriatice în sud. Teritoriul lor trecea prin mijlocul fostei zone de aşezări slavone, incluzând o serie de popoare slavone, cum ar fi slovacii şi croaţii, şi definitivând separarea slavilor din sud de cei din vest.

În ciuda originilor lor diferite, istoria maghiarilor a fost mai târziu surprinzător de asemănătoare cu cea a polonezilor. Ei au acceptat creştinismul latin la acelaşi moment şi sub aceleaşi auspicii. Încoronarea lui Ştefan I cel Sfânt la Esztergom (Gran) în 1001 şi crearea unei arhiepiscopii ungare a coincis cu evenimentele de la Gniezno, petrecute cu doar câteva săptămâni înainte. De atunci, Ungaria şi Polonia au constituit avanposturile răsăritene principale ale Bisericii Romano-Catolice, considerându-se cu egală ardoare cele două bastioane gemene ale *antemurale Christianitatis*. Amândouă au întreţinut acelaşi gen de relaţie ambivalentă cu împăratul Sfântului Imperiu Roman – când stăpân, când duşman, când aliat. Ambele s-au dezvoltat şi s-au transformat în regate multinaţionale, în care culturile locale ale elementelor ce le compuneau erau subordonate culturii latine a Bisericii şi Statului. Deşi coroana ungară nu s-a dezintegrat în principate separate asemenea regatului polonez primitiv, ea a fost zdruncinată de acelaşi gen de dispute dinastice, revolte păgâne şi incursiuni străine. Controlul central a fost întotdeauna slab, forţele centrifuge regionale – adesea mai puternice. În secolul al XIII-lea, colonizării germane din Slovacia şi din Transilvania i-au corespuns mişcări asemănătoare în Silezia, Pomerania şi Prusia. În 1224 le-a fost garantată autonomia locală saxonilor din Transilvania, „copiii aduşi de fluierul fermecat"* în oraşul lor Hermannstadt (Sibiu). Doi ani mai înainte, „Bula de Aur" a lui Andrei al II-lea garantase marii nobilimi privilegii extinse – dreptul de a-şi exprima protestul în Adunarea lor şi de a opune rezistenţă unui rege care acţionează împotriva legii; imunitate faţă de arest sau de confiscări fără proces într-un tribunal nobiliar; şi scutire de taxele pe care nu erau de acord să le plătească. Acestea erau privilegiile de care avea să se bucure nobilimea Poloniei în perioada de domnie a Casei de Anjou. Foarte important de notat este că în timp ce graniţa comună a polonezilor şi maghiarilor, constituită de lanţul munţilor Carpaţi, nu făcea

* Potrivit legendei, în 1284, oraşul Hameln (Hamelin) în Westfalia a fost infestat de şobolani. Un nou-venit care cânta din fluier le-a promis mai-marilor oraşului că va scăpa oraşul de şobolani contra unei sume de bani. Însă după ce fluierul fermecat a scos toţi şobolanii din oraş, făcându-i să se înece, autorităţile au refuzat să plătească. Ulterior, se spune că acest cântăreţ din fluier i-a ademenit pe toţi copiii oraşului, ducându-i în Transilvania, unde aceştia au întemeiat o colonie germană (n.tr.).

obiectul unei dispute, cele două naţiuni aveau în schimb duşmani comuni – Sfântul Imperiu Roman şi Boemia în vest, Biserica Ortodoxă, moldovenii şi valahii, eventual şi turcii şi tătarii în est. Existau puţine motive de conflict şi multe care favorizau buna înţelegere.

Harta 8. Teritoriile Casei de Anjou (cca 1380)

După crizele provocate de invazia mongolă catastrofală din 1241 şi stingerea dinastiei arpadiene în 1301, Regatul Ungariei a fost repede readus la viaţă de Casa de Anjou. Calea pe care o ramură a dinastiei franceze a Capeţienilor a ajuns la Buda prin regatul napolitan poate fi reconstituită numai cercetând întortocheatele cărări ale politicii papale. Însă acest detaliu nu pare a le fi dăunat câtuşi de puţin. Carol I Robert (Carobert) de Anjou, fiu al lui Carol I Martel, rege napolitan, a fost ales rege al Ungariei în anul 1308 şi a domnit vreme de 34 de ani. Fiul său, Ludovic I

de Anjou (1326-1382), cunoscut în istoria Ungariei ca Lajos cel Mare, iar în istoria Poloniei ca Ludwik Węgierski (Ludovic Ungurul), s-a bucurat de o perioadă şi mai lungă de domnie şi de o faimă şi mai mare. Controlând cele mai preţioase mine de aur din Europa şi având sprijinul unei administraţii reformate şi eficiente, el a putut să construiască un imperiu. Ambiţia lui nu cunoştea limite. În anul 1348 se mândrea deja – printre altele – cu numele de „rege al Ierusalimului" şi „rege al Siciliei". Expediţia care avea ca scop cucerirea oraşului Napoli şi eliberarea lui de sub stăpânirea verişoarei sale depravate, Joanna, a fost împiedicată doar de izbucnirea Morţii Negre. Într-o serie de războaie împotriva Republicii Veneţia, Ludovic a redobândit coasta Dalmaţiei şi Ragusa (Dubrovnik). La răsărit şi-a afirmat suzeranitatea faţă de Bosnia, nordul Serbiei, estul Bulgariei, Moldova şi Valahia. În 1370, la momentul preluării sceptrului polonez după moartea lui Cazimir cel Mare, Ludovic de Ungaria domnea peste cel mai mare complex politic din Europa secolului al XIV-lea[1]. (Vezi harta 8.)

Dacă am afirma că Ludovic I de Anjou a fost ales rege al Poloniei, nu am reda esenţa lucrurilor. Mai realist ar fi să subliniem că Regatul Poloniei a fost anexat la domeniul lui Ludovic I de Anjou. El a fost confirmat ca rege pentru simplul motiv că politica sa dinastică personală se potrivea cu interesele baronilor polonezi. Interesul naţional nu a jucat un rol important. După încoronarea sa la Cracovia, Ludovic rareori a vizitat Polonia. Domnea prin intermediul regenţilor. Tabăra simpatizanţilor Dinastiei de Anjou cuprindea familiile conducătoare din Małopolska – Tęczyński, Melsztyński, Tarnowski, Kurozwęcki. Aceştia se bucurau că aveau o autonomie la care nici n-ar fi putut visa pe vremea lui Cazimir. Opoziţia, în schimb, era concentrată în jurul foştilor miniştri ai regelui decedat – arhiepiscopul Jarosław, cancelarul Janusz Suchywilk şi vicecancelarul Janko de Czarnków, împreună cu baronii din Wielkopolska şi Cuiavia. Aceştia unelteau în favoarea Piastilor, ajungând în scurt timp să recurgă la rezistenţă armată. În timpul domniei lui au avut loc ciocniri în mod repetat. Ultimul dintr-un şir de mari războinici din Wielkopolska, Bartosz de Odolanów, s-a retras de pe câmpul de luptă abia în 1382, anul morţii lui Ludovic. Regenţii nu au avut o domnie uşoară. Prima regentă, mama poloneză a regelui, Elżbieta Łokietkówna, s-a retras în 1376 după o confruntare sângeroasă între garda ei ungurească şi garnizoana poloneză de la Cracovia. A urmat Władysław de Opole, care a rezistat vreme de cinci ani. Al treilea regent, Zawisza de Kurozwęcki, trebuia să domnească cu ajutorul unui cvadrumvirat de baroni, însă nu a reuşit să-şi impună autoritatea. A patra regenţă, formată din fiica regelui, Maria, şi soţul ei Sigismund de Luxemburg, principe de Brandenburg, nu a apucat nici măcar să fie instalată pe tron înainte de sfârşitul domniei lui Ludovic.

Ludovic a îndepărtat rezistenţa baronilor prin aceeaşi metodă pe care o aplicase în Ungaria. Fără a fi preocupat de soarta regatului, i-a cumpărat oferindu-le extinse privilegii juridice şi sociale. În anul 1351 i-a liniştit pe magnaţii din Ungaria prin confirmarea dreptului de maiorat, care prevenea fărâmiţarea marilor averi. În Polonia pregătea în continuare concesii mai semnificative. În iarna 1373-1374 i-a chemat pe reprezentanţii Poloniei la reşedinţa lui din Slovacia şi pe 17 septembrie 1374, după multe negocieri, a definitivat faimosul Statut de la Košice. Confirmând toate drepturile şi imunităţile vechi conferite nobilimii de Piastii polonezi şi în special

autonomia provinciilor, Ludovic a limitat orice fel de dări şi obligaţii din partea nobilimii la doar trei categorii. În primul rând, nobilimea trebuia să plătească *poradlne*, adică impozitul pe pământ, la valoarea stabilită de 2 groşi pentru fiecare *łan* aflat în proprietate privată, lucrat de ţărani. În al doilea rând, aveau obligaţia de a se prezenta la luptă fără leafă, în timpul acţiunilor militare de apărare a hotarelor Coroanei. În al treilea rând, aveau obligaţia de a-şi întreţine propriile castele şi forturi şi de a efectua reparaţiile necesare. Clericii trebuiau să plătească 6 groşi şi două baniţe de secară sau ovăz pentru fiecare *łan* (acest punct a fost modificat mai târziu). Au fost extinse şi privilegiile oraşelor. Cracovia a obţinut dreptul de depozit al mărfurilor, ceea ce le-a permis negustorilor locali să controleze întreaga cantitate de mărfuri care intra în oraş. În afară de aceste măsuri, Ludovic a demarat un program de „restituire" la scară mare, care redistribuia sistematic terenuri ale Coroanei însuşite ilegal de unii nobili şi acaparate recent de Cazimir cel Mare. În faţa unei asemenea generozităţi, nici un nobil nu mai putea opune rezistenţă.

Singura şedere mai lungă a lui Ludovic în Polonia, în anii 1376-1377, a fost prilejuită de revolte în Rutenia Roşie – o provincie considerată de rege teritoriu separat, unde interesele ungare nu erau mai prejos decât cele poloneze. La începutul domniei sale, el îi încredinţase lui Władysław de Opole conducerea acestei provincii, iar experimentul prospera. Au fost trimişi acolo colonişti germani, au fost asigurate libertăţile oraşelor – Liov, Rzeszów, Jarosław, Krosno, Sanok; a fost încurajat şi comerţul pe Marea Neagră. În 1375, o arhiepiscopie romano-catolică a fost înfiinţată la Halicz, în chip de provocare faţă de supremaţia ortodoxă. Apoi, subit, în 1376, o armată lituaniană condusă de Kiejstut şi Lubart, fii ai lui Gediminas, a ieşit din pădurile de la răsărit şi a pustiit întreaga provincie. Mii de prizonieri au fost luaţi în robie. Înainte de a se întoarce acasă, Kiejstut a apucat să ajungă până la porţile Cracoviei. Ludovic a hotărât el însuşi răzbunarea. În 1377, o armată ungaro-polonă a intrat în Lituania. Teritoriile Chełm şi Bełz au fost ocupate şi anexate Ruteniei Roşii, Władysław de Opole a fost înlăturat şi transferat la Cracovia pentru a guverna principatele Poloniei, iar Rutenia Roşie a fost încredinţată de data aceasta unor guvernatori unguri.

În toate mişcările sale politice, Ludovic a fost călăuzit de preocuparea sa principală pentru succesiunea angevină. El avea două fiice în viaţă, dar nici un fiu. În 1374, la Košice, a obţinut de la baronii polonezi asigurarea că una dintre fiicele sale îi va urma la tron în Polonia; în 1382 însă, când în funcţia de regentă a numit-o pe fiica sa mai mare, Maria, Ludovic a părut că vrea să controleze situaţia într-un mod nu tocmai subtil. Gestul lui a stârnit un val de indignare în rândurile nobililor polonezi şi maghiari. Războiul civil mocnea încă înainte ca moartea neaşteptată a regelui să scoată la lumină conflictul. În Wielkopolska, un grup îl îndemna pe soţul Mariei, Sigismund de Luxemburg, să preia tronul fără întârziere. Un alt grup, la o adunare de nobili la Sieradz, l-a ales ca rege pe Ziemowit de Mazovia, membru al Dinastiei Piast. Un al treilea grup, concentrat în jurul baronilor din Małopolska, era în căutarea unui compromis. După multe dispute, ei s-au hotărât în favoarea surorii mai mici a Mariei, Hedwig, care era logodită cu Wilhelm von Habsburg, principe de Austria. La o a doua adunare la Sieradz, la sfârşitul anului 1383, susţinătorul

compromisului, Jaśko de Tęczyn, castelan de Wójnik, şi-a convins adversarii să renunţe. Hedwig avea să fie aleasă regină a Poloniei, cu condiţia să se renunţe la uniunea cu Ungaria. S-a făcut pactul; propunerea a fost trimisă şi acceptată. De-a lungul anului 1384, contracandidaţii dezamăgiţi au luptat unul împotriva altuia până când candidaturile lor au alunecat în uitare. După multe confruntări sângeroase, mica prinţesă de Anjou, care avea zece ani şi şapte luni, a fost încoronată pe 15 octombrie la Cracovia ca regina Jadwiga. Până la urmă, nimeni nu a fost împotrivă.

Istoricii nu pot să nu se întrebe dacă eforturile lui Ludovic au avut vreun sens. Cu siguranţă a sacrificat fericirea propriilor fiice în schimbul unui viitor nesigur. Familia lui avea şanse slabe de succesiune, asigurarea acesteia depinzând atât de soţii fiicelor sale, cât şi de ele însele; şi una dintre ele nici măcar nu era măritată. Dar acestea erau regulile nescrise ale vremii. Ludovic a fost un rege puternic, nevoit să joace partida dinastică cu o mână de cărţi slabe. Nici un succes nu putea să compenseze eşecul de a nu fi produs un fiu moştenitor. Dar Polonia era numai unul dintre numeroasele lui domenii, şi puţină confuzie în acea zonă de pe hartă nu însemna un dezastru total. În sfera constituţională se poate afirma că Statutul de la Košice a fost produs doar cu intenţia de a câştiga timp. Dezvoltarea ulterioară a unei puteri executive puternice şi a unui sistem fiscal şi militar robust după model unguresc ar fi echilibrat fără îndoială acele concesii timpurii, asigurându-i regelui o poziţie favorabilă pentru a-şi recăpăta prerogativele. Este posibil ca acesta să fi fost planul lui Ludovic. În orice caz, moartea a intervenit înainte ca acest plan să fie pus în aplicare. Coroana lui Ştefan cel Sfânt din Ungaria a trecut în mâinile Casei de Luxemburg. Coroana poloneză şi soarta Casei de Anjou depindeau de firava Jadwiga.

Din punctul de vedere al Poloniei, scurta domnie a lui Ludovic a reprezentat o perioadă decisivă. Privilegiile acordate nobilimii nu s-au stins odată cu moartea lui. Ele au făcut ca iniţiativa politică să treacă în mâinile nobilimii într-un moment în care structurile sociale şi constituţionale erau în curs de cristalizare. Aceste privilegii au limitat puterea decizională a tuturor monarhilor care au urmat, punând bazele unei lungi tradiţii. În secolele XVI-XVIII, când Regatul Ungariei îşi pierduse de mult independenţa, privilegiile poloneze în stil unguresc erau neschimbate.

*
* *

În secolele care au urmat, legătura Poloniei cu Ungaria a rămas destul de strânsă. Alianţa ungară a constituit unul dintre fundamentele politicii externe sub regii Dinastiei Jagiełłone. În anii 1440-1444 şi din nou în 1490-1516 au fost aleşi principi polonezi pe tronul unguresc. În 1576-1586, un principe ungur aşezat pe tronul Poloniei s-a dovedit a avea cel mai mare succes, ca rege, din toată istoria Poloniei. Temerile comune au inspirat atitudini comune. Simpatiile puternice şi contactele personale au persistat chiar şi atunci când cooperarea politică era imposibilă. Împărţirile Poloniei au repetat soarta de mai dinainte a Ungariei. Renaşterea parţială a Ungariei sub monarhia dualistă, în anul 1867, îi corespunde renaşterii parţiale a Poloniei în Galiţia. În secolul al XIX-lea, cele două mişcări naţionaliste similare ale

acestor naţiuni şi-au tras seva dintr-o istorie esenţialmente comparabilă, creând o prietenie comună unică printre naţionalităţile antagoniste din această parte a lumii. În secolul XX, ca două republici independente, înghesuite între Germania şi Rusia, ele s-au dezvoltat pe două direcţii paralele. Chiar şi în Europa de Est comunistă, cele două partide comuniste înfrăţite fac dovada unei rare fraternităţi autentice. Până în ziua de azi, aproape oricine, la Cracovia sau la Budapesta, va şti vechiul cântec în versiunea sa poloneză sau maghiară :

Węgier, Polak, dwa bratanki,
Tak do szabli jak do szklanki.

Magyar és lengyel jó barát
Karddal s pohár közt egyárant.

De-o fi la sabie, de-o fi la ulcior,
Ungur, polonez - tot un frăţior[2].

5

JOGAILA

Uniunea lituaniană (1386-1572)

Lituanienii se considerau ultimul popor păgân din Europa. În secolele XIII-XIV, când toţi vecinii lor baltici fuseseră convertiţi la creştinism – prusacii şi sudovienii la sud, letonii, finlandezii şi estonienii la nord – ei încă opuneau rezistenţă. Mai mult decât atât, sub domnia Marelui lor Duce Gediminas (cca 1275-1341), ei au construit, în dauna vecinilor lor creştini, un stat de dimensiuni enorme şi foarte puternic. Accesul la coasta Mării Baltice fiindu-le blocat de Cavalerii Teutoni, energia lituanienilor a fost deturnată, de la baza etnică a teritoriului lor aflat între râurile Niemen şi Dvina înspre sud şi est. Aici nu au întâlnit rezistenţă. Cnezatele rutene care se aflau în raza extinderii lor erau demoralizate de jugul mongol; cât despre Imperiul Mongol, acesta era într-un proces de restrângere. Un secol de invazii, de construire de fortificaţii şi de strângere de biruri a adus rezultate surprinzătoare. Rutenia Roşie a fost împărţită între Lituania şi Polonia în 1349. În 1362, în confruntarea de la „Apele Albastre", la cotitura Niprului, Olgierd – fiul lui Gedymin – le-a dat tătarilor lovitura de graţie. Kievul a fost cucerit în 1363, Polotskul, în 1375, Smolenskul, în 1403. Pe la 1370, când Ludovic I de Anjou domnea în Polonia şi în Ungaria, Lituania deja rivaliza cu imperiul Casei de Anjou. Era guvernată din vechea capitală de la Vilnius, din nord, şi condusă de o elită de războinici păgâni care considerau că averea şi viaţa lor îi aparţineau principelui. Locuitorii ţării erau în majoritate slavi răsăriteni, devotaţi credinţei ortodoxe. Limba oficială era *ruski*, rutena – într-o formă cunoscută în zilele noastre ca „bielorusa veche". Succesul pe linia cuceririlor teritoriale crea însă şi dezavantaje evidente. Aşa cum s-a întâmplat în cazul tuturor statelor primitive unificate prin lupte şi cuceriri – cum ar fi imperiul lui Canut cel Mare, al lui Rurik sau al lui Genghis-Han ori chiar şi al lui Boleslav cel Viteaz –, exista pericolul ca Lituania să se sfărâme tot atât de repede pe cât fusese construită. Era ca un morman de pietre aruncate pe o câmpie stearpă, fără o consolidare. Putea fi subminată de o revoltă a supuşilor, de vreo discordie printre conducătorii războinici sau de o incursiune a vecinilor. Lituania, falnică şi încrezătoare în protecţia lui Perkun, zeul tunetului, era totuşi izolată şi expusă pericolelor[1].

Jogaila (cca 1351-1434)* a urmat la tronul Lituaniei la 26 de ani, în floarea vârstei, şi a trăit până la optzeci şi trei. Dintre popoarele vecine, el nu nutrea o simpatie deosebită pentru polonezi, care în mintea lui păgână erau slujitori ai „zeului germanilor". Până la încoronarea lui pe tronul polonez, trupele sale de invadatori şi tâlhari treceau graniţa în mod regulat, luând cu ei prizonieri şi prăzi de război. Însă ameninţarea catolică dinspre vest prindea contur. Consolidarea Poloniei sub Cazimir cel Mare era egalată de avansul neobosit al statul teuton al cărui Mare Maestru Winrich von Kniprode (1352-1382) îşi îndeplinea misiunea cu un zel neîntrecut. După ce i-a înfrânt pe lituanieni în anul 1370 în bătălia de la Rudau (Rudawa), von Kniprode a început să creeze colonii teutone în sălbăticiile regiunii Samogiţia (Żmudź). Deţinea permisiunea de a-i converti pe lituanieni, acordată de papă în 1339, şi nu făcea un secret din intenţia sa de a-i trata la fel ca şi pe prusaci. Jogaila nu putea să facă faţă la două puteri catolice în acelaşi timp. Pe termen lung, a realizat că nu poate să-şi aleagă decât modul în care va fi convertit – iar vârful unei săbii teutone nu era cel mai plăcut dintre ele. Creştinismul venea, fie pe o cale, fie pe cealaltă. Astfel, Jogaila a ales Polonia în urma unui calcul rece al avantajelor şi dezavantajelor acţiunii lui pentru statul lituanian. Ştia fără îndoială de înţelegerea dintre bunicul lui şi Łokietek, prin care fuseseră cumpărate câteva decenii de răgaz, de amânare a verdictului în nord. Ştia şi despre căsătoria mătuşii lui, Aldona, aranjată în acelaşi scop în schimbul a 26.000 de robi polonezi. Ştia care îi era datoria; iar perspectiva căsătoriei cu o nubilă prinţesă unguroaică era un premiu în plus. În 1385, de îndată ce Jadwiga a sosit la Cracovia, peţitorii lituanieni au demarat negocierile. A fost propusă o uniune matrimonială şi politică. Era un moment decisiv în viaţa celor două naţiuni. De-a lungul celor 186 de ani ce au urmat, Jogaila şi moştenitorii lui aveau să conducă Regatul Poloniei şi Marele Ducat al Lituaniei ca pe doi armăsari înhămaţi la acelaşi car. În epoca lor, elita lituaniană a ajuns să fie polonizată, iar polonezii să se implice activ în viaţa vecinilor lor de la Răsărit[2].

La Cracovia, şi baronii polonezi aveau motivele lor. După treisprezece ani de domnie a Casei de Anjou, în timpul căreia scăpaseră de sub supravegherea directă a unui principe local, ei nu erau dispuşi să se supună primului venit, care, căsătorindu-se cu Jadwiga, le-ar fi impus acum propria voinţă. După ce au respins candidatura Mariei, fiica mai mare a lui Ludovic, din cauză că era căsătorită cu Sigismund de Brandenburg, ei nu puteau nici să-l accepte pe logodnicul actual al Jadwigăi, Wilhelm de Habsburg, principe de Austria. Pentru ei, legătura cu Lituania prezenta un interes mult mai mare. Jadwiga putea fi obligată să-şi facă datoria. Rezistenţa feciorelnică şi cea ecleziastică puteau fi înfrânte. La 14 august 1385, la Krewo, în Rutenia Albă, a fost semnată o înţelegere prin care baronii polonezi l-au convins pe Jogaila să facă o serie de concesii foarte avantajoase pentru ei. În schimbul mâinii Jadwigăi, principele lituanian era de acord să primească botezul creştin, să-şi convertească toţi supuşii păgâni la credinţa romano-catolică, să elibereze toţi prizonierii şi robii săi polonezi, să coordoneze operaţiuni împotriva Cavalerilor Teutoni şi să asocieze Marele Ducat al Lituaniei cu Regatul Poloniei într-o uniune cu caracter

* *Jogaila* în lituaniană a devenit *Jagiełło* în polonă şi *Iagiełłonus* în latină.

permanent. Pe această bază, în februarie 1386, o mare adunare de baroni polonezi şi de nobili l-au ales ca rege al lor, la Lublin, pe Jogaila, pe care îl ştiau ca „Jagiełło".

Pentru Jadwiga a fost o experienţă extrem de dureroasă. Avea unsprezece ani şi era practic singură într-o ţară străină. I s-a spus să renunţe la un tânăr cu care fusese logodită din copilărie şi să se căsătorească cu un păgân, un cavaler bătrân care avea mai bine de trei ori vârsta ei şi cu care nici măcar nu se putea înţelege. Era inteligentă, frumoasă, educată, un muzician desăvârşit şi cu totul lipsită de apărare. După încoronarea ei, singură, pe dealul Wawel la 15 octombrie 1384, prinţul ei Habsburg a sosit să-şi ceară mireasa. Populaţia germană a Cracoviei era în sărbătoare. Au fost eliberaţi toţi prizonierii din închisorile oraşului. Însă veselia a fost de scurtă durată: sub ochii Jadwigăi, castelanul de Cracovia a intrat cu forţa în castelul regal, alungându-l pe nefericitul Habsburg din regat. S-a întors către mama ei, dar aceasta nu voia să audă. Când a apelat la arhiepiscop, acesta a anunţat-o că logodna a fost anulată. După săptămâni de rugăminţi disperate, Jadwiga s-a supus sorţii inevitabile. Pe 15 februarie 1386, prin botezarea cu apă sfinţită, Jogaila a fost transformat într-un principe creştin, botezat „Władysław" (Vladislav); de atunci a fost cunoscut drept Vladislav Jagiełło. Trei zile mai târziu a avut loc nunta, iar în martie – încoronarea comună. Nu e de mirare că Jadwiga, tratată astfel, s-a retras în viaţa duhovnicească, a dragostei creştine şi a milei. Îi dispreţuia pe cei bogaţi şi îi iubea pe săraci. Mantia ei zdrenţuită, cu care a acoperit cadavrul unui arămar înecat, a devenit drapelul breslei arămarilor. Amprenta pantofului ei, rămasă de când şi-a sprijinit piciorul pe o piatră pentru a-şi desprinde de pe pantofi catarama de aur şi a i-o da unui zidar sărac, a fost păstrată pentru posteritate în zidul unei biserici din Cracovia. Când a căzut la pat, grav bolnavă, în 1399, castelul a fost asaltat de ţărani şi orăşeni care aduceau daruri pentru însănătoşirea ei – pui, miei şi ciuperci – şi care îngenuncheau pe pietre ca să se roage pentru regina lor. În ultimele zile de viaţă, ea i-a mulţumit lui Dumnezeu pentru victoria tătarilor pe Vorskla asupra baronilor polonezi şi lituanieni – pentru „umilirea mândriei lor". A murit pe 17 iulie 1399, la vârsta de 24 de ani, lăsându-şi întreaga avere personală în scopul reconsolidării Academiei Cracoviene, Universitatea Jagiełłonă. Astfel, interesele a două ţări au fost servite prin lacrimile şi umilinţa unei fete nefericite. Uniunea de la Krewo a fost abrogată după moartea Jadwigăi, însă argumentele politice care au inspirat-o s-au menţinut de-a lungul întregii epoci jagiełłone. De fiecare dată când se ivea vreo dificultate de proporţii, aceste argumente erau invocate pentru a reînnoi Uniunea polono-lituaniană, pe baza unei apropieri crescânde. Începând de la uniunea personală din 1385-1386, aceste legături reciproce s-au consolidat treptat până în 1569, când perspectiva stingerii dinastiei a încurajat crearea unei uniuni constituţionale cu caracter permanent. (Acest proces poate fi întru câtva comparat cu evenimentele care vor avea loc mai târziu în Anglia şi Scoţia, unde uniunea personală a coroanelor sub domnia Stuarţilor în 1603 a dus, pe un drum plin de obstacole, la Actul Unirii din 1707 şi la crearea Regatului Unit în 1801.) Prima etapă a început în 1401. Fiindcă Jogaila şi Jadwiga nu avuseseră copii, trebuia reflectat asupra mecanismului unei succesiuni. Întâlnindu-se în taberele lor separate, la Radom şi Vilnius, baronii poloni şi lituanieni s-au pus de acord să nu decidă nimic în viitor fără o consultare reciprocă. În

aşa-zisul „Act de la Vilnius-Radom", Witold (Vitovt), vărul lui Jogaila, avea să domnească în Lituania până la moarte; după aceea, Lituania avea să fie preluată de către Jogaila şi urmaşii lui. Dacă Jogaila ar fi murit fără a lăsa în urmă un fiu moştenitor, viitorul celor două teritorii ale sale trebuia să fie determinat prin acord comun. A doua etapă s-a încheiat odată cu semnarea actului de uniune la Horodło, în Volînia, pe data de 2 octombrie 1413. Aici, în fapt, principii polonezi şi boierii lituanieni s-au unit pentru a forma o singură putere. Printre numeroasele hotărâri ale uniunii era şi una care menţiona că deciziile în chestiuni privind ambele ţări vor fi luate la întrunirile comune ale nobilimii polone şi lituaniene şi că principii polonezi vor participa la alegerea marelui duce al Lituaniei. În acest mod, principiul strict monarhic, deja slăbit prin evenimentele din 1370, 1384-1386 şi 1401, a fost definitiv abandonat. Demn de remarcat este însă spiritul în care se ajunsese la asemenea acorduri. E adevărat că inimile participanţilor la întrunirea de la Horodło fuseseră înfierbântate de proaspăta victorie asupra Cavalerilor Teutoni şi că erau cu toţii conştienţi de avantajele reciproce. Nobilimea poloną primea dreptul de a se implica oricând în afacerile interne ale partenerei ei, Lituania; la rândul lor, lituanienii primeau garanţia identităţii separate a statului lor şi a regelui acestuia. Cinicii ar spune că în asemenea împrejurări nu e greu să fii generos. Şi totuşi, momentele de generozitate reprezintă un fenomen rar; merită citate cuvintele preambulului Actului de la Horodło: „Cu toţii ştim că oricine nu se bucură de sprijinul misterului iubirii nu va primi harul mântuirii. [...] Prin ea se formează legile, prin ea durează regatele, prin ea se organizează oraşele, iar statul comunităţii naţiunilor noastre se îndreaptă către ţelul său plin de glorie. [...] Iar cine o dispreţuieşte, pierde tot avutul său"[3]. Mai târziu, când statul polono-lituanian, slăbit, a intrat în derizoriu şi a căzut pradă unor duşmani mai puternici, aceste cuvinte ungeau la inimă şi aminteau de principiile înalte pe care fusese fondată la început Uniunea. Acum însă, nobilimea poloną şi lituaniană privea plină de încredere în viitor. Deveniseră o singură naţiune, unită în numele intenţiilor şi scopurilor comune. De atunci, a fi „cetăţean polonez" însemna a fi cetăţean al statului polono-lituanian, aşa cum a fi „cetăţean britanic" nu e totuna cu a fi englez sau scoţian. Şi, tot ca în cazul englezilor şi scoţienilor, aceasta nu însemna totuşi că polonezii ori lituanienii şi-ar fi pierdut sentimentul propriei identităţi. Chiar şi majoritatea populaţiei, care nu avea nici drepturile politice rezervate clasei conducătoare, nici nu împărtăşea cultura sau limba poloną a acesteia, putea totuşi să se simtă mândră de realizările statului tocmai născut. Comparaţia cu ţările vecine nu era nefavorabilă.

Siguranţa strategică a statului nu era ameninţată serios din nici o direcţie. La nord, cele trei regate scandinave erau când în relaţii bune, când se războiau. La răsărit, Imperiul Mongol se sfărâmase în hoardele ce-l constituiau. Novgorod era o republică comercială pacifistă. Cnezatele ruseşti Pskov, Tver, Moscova, Ryazan şi Viatka erau mici şi dezbinate. La sud, Dinastia Luxemburg în Boemia constituia o barieră eficientă pentru ambiţiile rudelor lor din Ungaria. Otomanii erau preocupaţi de spaţiul balcanic. Chiar şi după căderea Constantinopolului în 1453, ei nu păreau să aibă nici cea mai mică intenţie de a trece Nistrul. La apus, Sfântul Imperiu Roman era în declin, pradă principatelor ce-l constituiau. Franţa şi Anglia erau angajate în

Războiul de 100 de Ani. Spania era încă absorbită de Reconquista. Italia era înfloritoare, dar fragmentată. Era o epocă fără mari puteri. Până la ascensiunea Moscovei, a Habsburgilor şi a otomanilor, la sfârşitul secolului al XV-lea, Europa Centrală a trăit într-o stare de tulburări continue, dar fără ameninţări semnificative.

Singura problemă de durată o reprezenta Ordinul Teuton. Divergenţele nu se mai terminau – cu privire la acordarea dreptului de depozit oraşelor de pe Vistula, la condiţiile juridice ale colonizărilor, la coloniştii germani din Lituania. În 1398, Marele Maestru a cucerit insula Gotland, smulgând-o din mâinile conducătorilor ei piraţi; în 1402 a cucerit Neumark de Brandenburg, iar în 1404, Samogiţia. Era timpul pentru o reevaluare. După 1386, convertirea Lituaniei distrusese pentru moment raţiunea de a rămâne în această zonă a Teutonilor. Însă ei nu aveau nici cea mai mică intenţie să-şi încheie socotelile. Cu toate că nu dispuneau de resursele noului stat polono-lituanian, ei aveau o armată mare, pricepere tehnică şi sprijin diplomatic din afară, apărându-şi moştenirea cu înverşunare. Două războaie majore – Marele Război din 1409-1422 şi Războiul de 13 Ani din 1454-1466 – nu au realizat mare lucru în afară de a mai reduce din mândria Ordinului şi din teritoriile sale. Între timp, în 1430, coaliţia magnaţilor polonezi şi taboriţilor cehi a organizat o serie de expediţii care au ajuns până la Marea Baltică. În fine, în 1519-1521, un alt război important părea să se transforme într-o confruntare definitivă, pe viaţă şi pe moarte – până când, subit, Ordinul a fost secularizat şi dizolvat în 1525. Reforma protestantă a atins dintr-o singură lovitură ceea ce forţele unite ale Poloniei şi Lituaniei nu fuseseră în stare să realizeze vreme de un secol şi jumătate.

Chestiunea organizării armatei cerea o atenţie neîntreruptă. Până la mijlocul secolului al XV-lea, vechea armată feudală şi-a îndeplinit misiunea destul de eficient. Numai Polonia, fără Lituania, dispunea de 18.000 de cavaleri gata de luptă. Forturile şi oraşele erau împrejmuite de ziduri de pământ şi de piatră, ceea ce făcea posibilă apărarea în cazul atacurilor artileriei de asediu. În deceniile de mai târziu însă, au început să se ivească dificultăţi destul de grave. Vechiul tip de armată nu mai era adecvat pentru luptele directe din sud şi din est. Cavalerii abia dacă apucau să ajungă în îndepărtatele zone atinse de război înainte de încheierea definitivă a campaniei sezoniere. Nu mai erau de ajuns veniturile neregulate, cheltuite înainte de culegerea impozitelor pe pământ. Era nevoie de o armată permanentă pentru a completa practica mobilizării generale. În jur de 1490, prima mişcare în această direcţie a fost întreprinsă prin crearea unei *obrona potoczna*, „forţe de apărare curentă", numărând aproximativ 2.000 de bărbaţi care trebuiau să apere Rutenia de năvălirile tătare. În 1526 s-a aprobat alocarea unui ajutor financiar constant pentru armată. În sfârşit, în 1563, instituirea *Kwartei*, un impozit regulat de o pătrime din veniturile Coroanei, asigura acoperirea cheltuielilor necesare pentru întreţinerea unei armate permanente profesioniste. Cu toate acestea, numărul militarilor se micşora tot mai mult. Fiecare campanie necesita încă o alocare specială din partea Seimului. În 1532, taxa de pământ de 12 groşi pentru un *łan* furniza mijloacele financiare pentru întreţinerea a cel mult 3.474 de călăreţi, plătiţi cu 2 zloţi pe lună. Căpitanii locali erau nevoiţi să se bazeze pe rezervele proprii şi pe calitatea trupelor pe care le comandau. În această privinţă, hatmanul Jan Tarnowski (1488-1561) a fost o figură remarcabilă.

Ca şi contemporanul său din vest, Cavalerul Bayard, „fără teamă şi fără prihană", el era un om mic de stat, dar cu o reputaţie imensă. Tarnowski a fost cel care a modificat conceptul de *tabor*, „tabără mobilă", pentru a-l aplica apoi în est şi a-l transforma într-un instrument al multor victorii în situaţii aproape imposibile. Rezervele de arme ale întregii armate erau transportate în care mari, trase de şase cai, putând astfel să parcurgă distanţe foarte mari; legate în lanţ, puteau forma imediat o fortăreaţă pătrată mobilă în mijlocul sălbăticiei. Un *tabor* polonez asaltat de douăzeci sau treizeci de mii de tătari trebuie să fi semănat destul de mult cu trenurile pionierilor americani asaltate de pieile-roşii în Vestul Sălbatic. Tarnowski a dezvoltat de asemenea serviciile de bază ale armatei moderne: artileria călare; spitale de teren întreţinute pe cheltuiala regelui; detaşamente de *szancknechte* (săpători de şanţuri); departamentul de logistică al strategului; „Articolele Hatmanului", un cod de disciplină; sistemul Curţii marţiale; şi corpul de capelani ai armatei. Experienţa sa practică a fost adunată într-o lucrare teoretică, *Consilium Rationis Bellicae* (*Compendiu de metodă militară*), publicată în 1558. Deviza lui era „Cunoaşte-ţi duşmanul"; Tarnowski era unul dintre susţinătorii doctrinei flexibilităţii în luarea deciziilor în domeniul militar.

Scena principală a teatrului confruntărilor militare cu Ordinul Teuton s-a desfăşurat pe câmpia din apropierea satului Grünwald în Prusia, pe 15 iulie 1410. La cinci zile înainte de expirarea armistiţiului încheiat anterior, Vladislav Jagiełło şi conducătorul armatei, Zyndram de Maszkowice, trecuseră Vistula lângă Czerwińsk pe un pod plutitor provizoriu, pregătit în secret. Li s-au alăturat Witold împreună cu armata Marelui Ducat, un detaşament din Boemia condus de Jan Zyzka şi un contingent de cavaleri polonezi în frunte cu Zawisza Czarny z Garbowa, Cavalerul Negru. Marele Maestru, Ulrich von Jungingen, aşteptându-se la un atac în regiunea Dobrzyń, a fost luat prin surprindere, fiind forţat să gonească spre nord pentru a bloca drumul către Marienburg. În jur de 27.000 de cavaleri, inclusiv mulţi aliaţi străini înarmaţi cu tunuri, s-au confruntat cu pestriţa adunare formată din aproximativ 39.000 de polonezi, cehi, lituanieni, samogiţieni, ruteni, tătari şi valahi. Pe la sfârşitul zilei, aproape jumătate dintre Cavalerii Teutoni erau doborâţi. Marele Maestru fusese ucis. 14.000 de prizonieri fuseseră capturaţi în scopul obţinerii răscumpărării. Tabăra teutonă a fost cucerită şi, odată cu ea, zeci de care încărcate cu cătuşe de fier, destinate prizonierilor polonezi, înainte ca rolurile să se inverseze. Vladislav Jagiełło – aflat pe coama unui deal, triumfător în zalele sale de argint – a primit stindardul episcopului prusac al Pomeraniei, pe care l-a trimis mai apoi drept trofeu la Cracovia împreună cu o scrisoare către cea de-a doua sa soţie, Anna de Cilli, în care îi descria întâmplările zilei:

> Prea Luminată regină şi preaiubita noastră soţie! În a treia zi, în ziua Sfinţilor Apostoli, Marele Maestru s-a apropiat de noi cu toate forţele sale. [...] Şi după ce ne-am măsurat unii pe alţii din priviri, Marele Maestru şi mareşalul ne-au trimis două săbii, mie şi iubitului meu frate Witold, cu următoarea solie: „Să ştiţi voi, rege şi Witold, că în ceasul acesta vom lupta cu voi, iar săbiile acestea vi le trimitem pentru salvarea voastră". La acestea noi am răspuns: „Săbiile trimise le primim, şi în numele

lui Hristos, în faţa căruia se va pleca şi cea mai falnică mândrie, vom lupta cu voi". În sfârşit, cu detaşamentele gata de luptă am pornit împotriva lor fără întârziere, doborând nenumăraţi dintre ei şi pierzând numai câţiva dintre ai noştri. [...] Pe Marele Maestru, ca şi pe mareşalul Szwortzborg, şi pe komturii de Elbing şi pe mulţi alţii i-am doborât, iar pe alţii i-am împins la fugă şi am gonit în urma lor două mile, după care, trecând prin apele şi râurile ce erau în calea lor, s-au înecat, aşa încât doar puţini au scăpat cu viaţă*.

E greu de spus ce s-a întâmplat cu adevărat. Cărţile poloneze de istorie atribuie victoria gărzii regale poloneze, care, văzând că a fost înfrântă rezistenţa lituanienilor, s-a deplasat din poziţia sa din jurul regelui şi a atacat, măturând centrul armatelor teutone. Izvoarele ruseşti subliniază rolul detaşamentelor de la Smolensk, care au ieşit la atac când a fost înfrântă rezistenţa polonezilor. Cele mai multe izvoare contemporane consideră această bătălie o confruntare naţională – dacă nu rasială – a germanilor cu slavii, ceea ce, bineînţeles, nu a fost. Pentru mitologia istorică germană, a fost o catastrofă răzbunată abia în 1914 la Tannenberg, nu departe de Grünwald. Pentru mitologia sovietică, această confruntare este o anticipare a bătăliei de la Stalingrad. Nu încape însă îndoială că de data aceasta Marele Maestru nu a obţinut un rezultat favorabil. Sediul Ordinului a trebuit mutat în grabă la Königsberg, Marienburg fiind sub ocupaţie. La Tratatul de la Torun, semnat la 1 februarie 1411, graniţele existente au fost confirmate şi comerţul liber pe Vistula asigurat. Ordinul a acceptat să se retragă din Samogiţia cu anumite condiţii. A fost un tratat foarte cuminte pentru o luptă celebră.

La mijlocul secolului a fost declanşat Războiul de 13 Ani pentru Pomerania de Est sau, după cum fusese rebotezată – Prusia de Vest. În 1454, principalele oraşe ale provinciei – Forum, Torun, Elbing – s-au revoltat împotriva Ordinului, au format Liga Prusacă şi au căutat protecţia regelui polonez. Pe 6 martie 1454 a fost semnat la Cracovia un „Act de Încorporare a Prusiei Regale". După un o singură înfrângere dezastruoasă la Chojnice, armata poloneză şi-a revenit, a ocupat Marienburgul în 1457, iar la Zarnowiec în 1462 i-a forţat pe Teutoni să se retragă. Al doilea Tratat de la Torun, semnat la 19 octombrie 1466, a împărţit în două teritoriul statului teuton. Jumătatea de apus avea să aparţină de Regatul Poloniei, sub titlul de provincia autonomă a Prusiei de Vest, cu o Dietă proprie. Jumătatea de răsărit, numită acum Prusia de Est, avea să rămână sub controlul Ordinului, dar ca fief polonez. *Land*-ul livonian al Statului Teuton rămânea independent. În istoria Germaniei, această brutală „împărţire a Prusiei", care l-a ofensat atât de mult pe Carlyle, avea să fie folosită ca explicaţie pentru împărţirile Poloniei iniţiate de Frederic cel Mare în secolul al XVIII-lea.

În ciuda acestor preocupări, statele Jagiełłonilor au continuat să se extindă în alte direcţii. Lituanienii se deplasau în continuare către sud şi est. În ciuda înfrângerii

---

* Pe tema Bătăliei de la Grünwald, vezi S.M. Kuczyński, *Wielka wojna z zakonem krzyżackim, 1409-1411*, Varşovia 1966, pp. 311 şi urm. ; lucrarea conţine şi o vastă bibliografie ; scrisoarea lui Jagiełło în Micler, *Zbór Dziejopisow*, III, pp. 83 şi urm. Vezi şi J. Długosz, *Banderia prutenorum*, ed. K. Górski, Varşovia, 1958 ; în limba engleză, Geoffrey Evans, *Tannenberg 1410-1914*, Londra, 1970 [originalul acestei scrisori se află în *Scriptores Rerum Prussicarum*, Leipzig, 1866. Herausgegeben von Dr Theodor Hirsch *et al.*, pp. 425-426 (n.tr.)].

în bătălia de pe Vorskla, Witold a reuşit să ajungă până la gura de vărsare a Niprului. În 1403 a preluat controlul Podoliei de Est. La rândul lor, polonezii s-au deplasat până în Podolia de Vest, înfiinţând *Województwo Podolskie* la Cameniţa în 1430. Astfel, în secolul al XV-lea Polonia şi Lituania nu numai că s-au extins lent, dar au şi rivalizat, extinzându-se pe aceleaşi teritorii.

În această perioadă, statul Jagiełłonian a preluat rolul misionar al Ordinului Teuton. În 1387, Vladislav Jagiełło a plecat la Vilnius direct de la ceremonia nunţii de la Cracovia, pentru a decreta renunţarea la zeii păgâni. Au fost tăiate dumbrăvile sacre de stejari; statuia lui Perkun, zeul tunetului, a fost răsturnată; focul etern a fost stins. Vilnius a devenit „Wilno". A fost întemeiată Episcopia de Wilno, căreia i s-au acordat o mulţime de privilegii. Cnezii care acceptau noua credinţă primeau în schimb libertatea personală. Oamenii de rând erau botezaţi în grupuri mari, fiecare primind acelaşi şorţ alb şi acelaşi nume creştin. Practicile religioase păgâne au fost adaptate la cele creştine. Cultul polonez al Fecioarei a luat în Lituania forma cultului Sfintei Marii *Perkunatele* – Sfânta Fecioară, mama lui Perkun. În 1415, la Conciliul de la Konstanz, unde a fost discutat pe larg conflictul dintre Polonia şi Ordinul Teuton, disputa privind metodele activităţii misionare şi misiunea de convertire a Lituaniei la catolicism a căzut oficial în sarcina arhiepiscopiei poloneze.

Tot la Konstanz a fost ars pe rug Jan Hus. Mişcarea iniţiată de el s-a răspândit cu repeziciune în teritoriile cehe, ajungând până în Silezia. În societatea poloneză, husitismul câştigase câteva figuri importante din viaţa publică, cum ar fi Andrzej Gałka de Dobczyn, rector al Universităţii Jagiełłone, până la puternicul Spytek de la Mełsztyn, castelan de Bełz. Husitismul a fost condamnat prin edictul regal dur de la Wielun (Wehlungen) din 1424, care a iniţiat Inchiziţia. Războaiele husite care făcuseră ravagii în Boemia şi în estul Germaniei vreme de câteva zeci de ani s-au mutat mai la est. În Polonia, războaiele s-au încheiat la câmpia de la Grotniki în mai 1439, când Spytek a fost ucis de oamenii episcopului de Cracovia, Oleśnicki.

Zbigniew Oleśnicki (1389-1455) era întruparea idealului unui prelat militant, dar tradiţionalist. El s-a remarcat la Grünwald, unde curajul său tineresc şi viteza de reacţie au salvat regele de lancea unui erou teuton. A obţinut mitra la vârsta de 34 de ani, iar la 50 a devenit cardinal. A fost toată viaţa secretar regal şi diplomat, bucurându-se de privilegiul încoronării regilor. În chestiuni externe sprijinea legătura tradiţională ungară, iar acasă, supremaţia baronilor. Dorea să extindă puterea Jagiełłonilor în Curţile Europei Centrale (prin alegerea lor la tronul Ungariei), dar nu şi să o încurajeze în Polonia. La sfârşitul vieţii sale, era conducătorul opoziţiei. Oleśnicki a fost probabil cel mai important dintr-o lungă serie de mari episcopi politicieni, inclusiv Mikołaj Trąba (1358-1422), arhiepiscop şi vicecancelar al Coroanei; Jan Łaski (1455-1531), arhiepiscop şi cancelar, şi Piotr Tomicki (1469-1535), episcop de Przemyśl, Poznań şi Cracovia şi vicecancelar al Coroanei.

Relaţiile Jagiełłonilor cu biserica au fost tulburate de dispute neîntrerupte cu Vaticanul. Aceste dispute erau efectul luptelor cu Ordinul Teuton, de partea căruia se declara papa, şi erau alimentate de siguranţa de sine şi puterea tot mai mari ale monarhiei. Prima descriere a cazului polonez apăruse în lucrarea lui Paweł Włodkowic. Dar cea mai clară formulare a unui program politic consecvent se găseşte în *Monumentum pro Reipublicae ordinatione congestum* (cca 1475), lucrare a lui Jan

Ostroróg (1436-1501), neînfricatul castelan al oraşului Poznań. Ostroróg a dus toată viaţa o campanie împotriva puterii papale, cerând abolirea annatelor şi apelurilor juridice la Tribunalul Roman, precum şi anularea scutirii clericilor de la plata taxelor regale. Pe acest fundal s-au desfăşurat toate marile evenimente din lumea religioasă. În 1417, arhiepiscopul Trąba a înfiinţat rangul de primat al Poloniei, cu responsabilităţile acestuia de legat papal şi şef al Sinodului. În 1463, după îndelungi eforturi, a fost adoptată practica de a numi toţi abaţii şi episcopii fără acordul Curiei Romane. Dreptul regelui de a proceda în acest mod a fost confirmat de papa Leon al X-lea în 1513. În 1515, arhiepiscopul Łaski a obţinut pentru sine şi pentru urmaşii lui în rang titlul de *Legatus Natus*, „legat ereditar", folosindu-se de această manevră pentru a respinge planurile prohabsburgice ale Vaticanului în chestiunea unui război cu Turcia. În 1530, primatul, deja la o vârstă înaintată, a primit un *monitorium* papal, o „avertizare" care îi cerea să se prezinte în faţa unui tribunal roman ca „trădător" şi aliat al necredincioşilor şi în care se menţiona că papa îl ameninţă cu excomunicarea, confiscarea întregii averi şi aplicarea unei amenzi usturătoare de 25.000 de ducaţi. Primatul nu a reacţionat la acest *monitorium*, apoi a murit. Asemenea episcopi excentrici au fost în acelaşi timp patroni ai noului umanism, devenind ţinta unor sentimente anticlericale crescânde. Dacă husitismul activ fusese înăbuşit, vocile care cereau „ruptura de Roma" şi controlul puterii şi averilor clerului erau din ce în ce mai vehemente. Până la vremea Reformei protestante în anii 1520, terenul pentru un asemenea eveniment fusese deja pregătit.

Structurile sociale s-au cristalizat rapid. În perioada jagiellonă au apărut cinci stări sociale distincte şi exclusive: clerul, nobilimea, burghezia, evreii şi ţăranii. Fiecare dintre aceste stări era guvernată prin drepturi şi reguli speciale, aria ei de competenţă fiind delimitată printr-un corp de legi detaliate. Calitatea de membru al unei clase sociale era determinată în primul rând prin naştere, trecerea dintr-o stare în alta fiind aproape imposibilă. Procesul prin care clerul şi nobilimea şi-au reconsolidat privilegiile în ţară s-a desfăşurat în paralel cu acţiunile breslelor în oraşe. Era tot atât de greu pentru un burghez să devină nobil, pe cât îi era de greu unui evreu să capete drepturile unui burghez sau dreptul de a cumpăra pământ ori unui ţăran să se angajeze într-o activitate practicată de evrei. Erau întreprinse eforturi constante pentru a elimina grupurile sociale independente. Din 1421, episcopii au închis capitlurile catedralelor accesului tuturor stărilor în afară de nobili, eliminând astfel acel grup numeros de clerici din plebe, care, prin merit şi educaţie, ocupaseră poziţii de influenţă între episcopat şi clerul parohial. În fiecare capitlul, pentru candidaţii care nu aparţineau de pătura nobiliară erau rezervate doar două locuri de canonic – pentru doctorii în drept şi în medicină. Nobilimea ataca proprietăţile funciare tot mai restrânse ale ţărănimii libere şi a eliminat statutul special al ţăranilor înstăriţi – fie forţându-i să accepte toate responsabilităţile unui nobil, fie gonindu-i în oraşe mici sau făcându-i iobagi. Breslele atacau grupurile meşteşugarilor ilegali, ai căror membri, cunoscuţi ca *partacze* sau „interlopi", încercau să se sustragă practicilor stabilite ale uceniciei şi autorizării încetăţenite. Procedând astfel, ei au împins o mare parte din săracii oraşelor în slujba nobilimii, favorizând apariţia unor zone extra-municipale în interiorul oraşelor. Aceste zone, *jurydyki*, supuse doar jurisdicţiei proprietarilor lor nobili sau ecleziastici, erau ceva obişnuit la mijlocul

secolului al XVI-lea. Adesea localizate la periferia oraşelor vechi sau dincolo de zidurile lor, ele erau de multe ori populate de evrei săraci ; cu timpul s-au transformat în ghetouri. În ceea ce îi priveşte pe evrei, *Kahal*-ul a luat măsuri împotriva breslelor evreieşti distincte, care căutau să se sustragă controlului său rigid.

În toate aceste conflicte sociale, pătura nobiliară se bucura de o întâietate vizibilă. Deţinea monopolul atât în conducerea Bisericii, cât şi a organelor legislative centrale, şi domina de asemenea viaţa curţii regale, armata şi administraţia. În perioada jagiełłonă, calitatea de membru al şlehtei s-a stabilizat. Din această perioadă datează începuturile unei lungi istorii a multor familii nobile, ale căror nume apar pentru prima oară în documente şi acte de donare de pământ de la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea. Dintre aceştia, un număr restrâns de nobili au început să acumuleze averi şi influenţă imense. Cu toate că familiile Tęczyński, Tarnowski, Odrowąż, Górka, Firlej, Szamotulski şi Mełsztyński erau neînsemnate faţă de magnaţii unei epoci ulterioare, puterea lor faţă de restul societăţii era considerabilă. Dacă în epoca Piastilor oraşele păstraseră o distanţă faţă de interesele proprietarilor de pământ, putând chiar să joace rolul de arbitri sau să numească principi în cazul unor dispute aprinse între baroni, acum şi oraşele trebuiau să se supună pretenţiilor universale ale şlehtei. Noua situaţie poate fi ilustrată dramatic de un incident care a avut loc la Cracovia în 1462. În acel an, Andrzej Tęczyński, fratele castelanului regal, dăduse un costum de zale la reparat unui fierar pe nume Klemens. Când Klemens a protestat, văzând că primeşte doar 18 groşi în locul preţului stabilit de 2 ducaţi, Tęczyński a hotărât să-i aplice o lecţie şi să-l bată cu bastonul. În timpul bătăii au intervenit nişte orăşeni, iar fratele nobil al castelanului a fost linşat. Răzbunarea nu s-a lăsat aşteptată. Fiindcă vinovaţii de crimă nu au putut fi identificaţi şi autorităţile oraşului nu au avut cum să-i cheme la judecată, şase dintre bătrânii oraşului au fost prinşi de castelan şi decapitaţi imediat. Morala era destul de clară. În orice caz, printre nobilii de la Cracovia, Liov şi Danzig se aflau câţiva dintre oamenii cu cea mai mare influenţă din ţară. Personalităţi precum Baltazar Behem (1460-1508), doctor în drept, al cărui codex ilustrat de legislaţie cracoviană este poate cea mai bogată sursă de istorie urbană a perioadei, sau Johann Boner (cca 1450-1523), un bancher imigrant din Germania, care a întemeiat o dinastie nobiliară – asemenea oameni puteau să concureze cu orice reprezentant al păturii nobiliare fără cel mai mic sentiment de inferioritate. Distanţa lor plină de mândrie faţă de problemele plebei orăşeneşti în formare o depăşea chiar şi pe aceea a unui nobil faţă de viaţa iobagilor săi.

Progresul economic continua treptat, atât la ţară, cât şi în oraşe. Redobândirea oraşului Danzig şi unificarea bazinului Vistulei au favorizat o deschidere a interiorului Poloniei faţă de comerţul cu cereale. Acum se puteau culege roadele îmbunătăţirii continue a agriculturii de-a lungul perioadei precedente. Agricultura moşierească la scară largă şi producţia de cereale în scopul vânzării au devenit afaceri foarte lucrative. Ameliorările izolate din 1400 au prins amploare pe la 1500, iar pe la 1565 erau larg răspîndite. Însă ameliorarea agriculturii nu era un fenomen izolat. Dezvoltările tehnice şi specializarea se remarcau în aproape toate domeniile. Forţa apei, cunoscută din secolul al XIII-lea, a început acum să fie folosită pentru nenumărate scopuri, de la măcinarea făinei cu ajutorul morilor şi tăierea lemnelor până la fabricarea de

hârtie şi sârmă. A crescut eficienţa transporturilor atât prin repararea drumurilor şi facilitarea transportului cu atelaje în loc de cai de povară, cât şi prin folosirea sistematică a râurilor şi digurilor. Au fost reduse unele practici care reprezentau o piedică în dezvoltarea comerţului (de exemplu, până în 1537 toate mărfurile care circulau pe Vistula puteau fi oprite la Torun în virtutea dreptului de depozit). Mineritul a fost intensificat semnificativ. Pe la 1563, producţia de sare de la Wieliczka crescuse de trei ori faţă de nivelul de la începutul secolului. Peste o sută de fierării – dintre care şaizeci aflate numai în Bazinul Staropolskie – produceau fier în cantităţi considerabile. Operaţiunile bancare şi de credit proliferau, ceea ce a avut ca rezultat înfiinţarea primelor societăţi pe acţiuni. În ultimul deceniu al secolului al XV-lea, Jan Turzon de la Cracovia a pornit o companie de exploatare a minelor de argint din munţii Tatra; în 1525, alt cracovian, Paweł Kaufmann, s-a aflat în fruntea unui alt consorţiu metalurgic la care au fost convinşi să subscrie toţi marii nobili ai vremii, de la Krzysztof Szydłowiecki la Jan Tarnowski. În multe dintre aceste afaceri financiare, Casa de Boner a jucat un rol central. Împrumutând bani regilor şi oraşelor, ei au reuşit să acumuleze terenuri şi funcţii. În 1514, Jan Boner a fost ridicat la rangul de cavaler nobil şi a devenit burgrav al castelului regal; din 1515 a îndeplinit de asemenea funcţia de arendaş al minei de sare Wieliczka. Nepotul său de unchi şi moştenitorul său, Seweryn Boner (1486-1549), a moştenit un împrumut regal de 150.000 de ducaţi şi a ajuns în scurt timp castelan al Cracoviei. Ca şi unchiul său mai înainte, el controla finanţele regale – dacă nu cu numele, cel puţin în practică.

Atât exportul, cât şi importul erau înfloritoare. Primul era controlat în mare parte de negustori străini sau de antreprenori evrei de la Cracovia, Liov şi Lublin – printre ei se aflau Izaak Brodawka din Brest, Eleazer Abramovici din Tykocin şi Aron Izraelovitch din Grodno. Importul era controlat în principal de negustori locali care încercau în mod constant să restricţioneze activităţile unor comercianţi germani sau scoţieni specializaţi în produse de metal sau bunuri semiprelucrate.

Această explozie de durată a activităţii economice a avut patru efecte principale. Mai întâi, a iniţiat începuturile unui „sistem" economic la nivelul întregii ţări – o piaţă poloneză la care erau conectate toate regiunile teritoriului jagiełłon. Acesta este un lucru dovedit nu numai de rolul Danzigului pentru întreaga ţară, ci şi de apariţia unor importante centre comerciale în interiorul ţării, la Lublin, Gniezno şi Torun. În al doilea rând, ea a atras Republica polono-lituaniană în rândul tuturor forţelor economice continentale ale secolului al XVI-lea, inclusiv în orbita Revoluţia Preţurilor. În Republica polono-lituaniană, inflaţia a lovit în anii 1520, provocând o creştere de 300% a preţurilor bunurilor pe teritoriul întregii ţări în decursul acelui secol, spre deosebire de creşterea veniturilor, care a fost de numai 100%. În al treilea rând, oraşele au dobândit o importanţă fără precedent. În al patrulea rând, a condus la o reformă totală a sistemului monetar. La sfârşitul secolului al XV-lea, prevalenţa a cinci sau şase monede regionale – din Prusia, Lituania, Danzig, Silezia şi Mazovia – şi o mare diversitate de monede de argint poloneze şi de ducaţi străini depreciaţi demonstrau nu numai existenţa unei zone monetare coerente, în care banii

circulau liber, ci şi inadecvarea sistemului practicat. Din vremea lui Cazimir cel Mare, monedele *groszy*, din ce în ce mai răspândite, conţineau un tot mai mic procent de argint pur. În decursul secolului al XV-lea, sfertul (*kwartnik*) din anul 1396 a scăzut la o treime din valoarea iniţială; în schimb, dinarul (*denarius*), banul de bronz, şi-a dublat valoarea. În 1526, în Polonia a fost introdus sistemul zloţilor (*złoty*). Aşa-zisul zlot roşu sau „ducat polonez" conţinea 3,5 g de aur; un zlot de argint era fixat la 23,1 g de argint pe o scală monetară unde 1 *złoty* = 5 *szostaki* = 10 *trojaki* = 30 *groszy* = 90 *szelągi* (şilingi) = 180 *ternarii* = 540 *denarii*. Cu toate că în multe locuri continua să fie folosită vechea *grzywna*, marca, drept unitate contabilă, noul sistem monetar a fost extins în 1528 în Prusia, iar în 1569, în Lituania. Tot în 1569, pentru a înlesni diferenţa dintre sistemul monedelor de aur şi al celor de argint, a fost introdus un *talar* (taler) de argint. Acesta corespundea unui zlot roşu sau opt zloţi de argint şi se putea împărţi în 5 *orti*. Pe această scală, un taler sau ducat valora 240 de groşi sau 4.320 de bani de bronz. Evidenta simplitate a acestor detalii este o dovadă elocventă a complexităţii haosului anterior.

Creşterea oraşelor şi a comerţului a favorizat expansiunea comunităţii evreieşti. Regii jagiełłoni au confirmat în mod regulat prevederile fundamentale ale Cartei evreieşti din 1264. Din 1515, Sigismund I a încurajat imigraţia evreiască, în special din Austria. Numărul mare de carte de excludere, *De non tolerandis Judeis*, extinse de rege asupra unor anumite oraşe, precizau doar că evreii aveau permisiunea de a se stabili în oricare alte părţi din regat. Fundamentele autonomiei evreieşti au fost puse sub patronat regal. Încercările anterioare de a-i pune pe evrei în grija unor şefi-rabini, numiţi separat de rege în Polonia şi Lituania, au fost abandonate. În locul acestora a fost adoptat principiul ca Bătrânii aleşi ai *Kahal*-ului, „Comuna Evreiască", să îşi administreze treburile singuri. În fiecare localitate, ei trebuiau supravegheaţi şi protejaţi de principele local sau de *starostele* regal. În 1530 li s-a permis să întemeieze un tribunal evreiesc la Lublin. În 1549 erau împuterniciţi atât să stabilească, cât şi să strângă contribuţia lor la *pogłówne*, capitaţia. În acest mod, ei şi-au asumat treptat atributele unei stări separate şi legale. În chestiuni financiare au stabilit practica demnă de invidiat de a putea negocia deschis cu funcţionarii regali. După cum arată raportul împuternicirii regelui care i-au chestionat pe Bătrânii *Kahal*-ului din Cracovia în 1564, fiecare parte a adoptat o poziţie de negociere fără compromisuri:

> Bătrânii evreilor – pe numele lor Salmon Krasnik, Józef Lyblich, Alexander doctorul, şi Salmon Landa – stăteau faţă în faţă cu revizorii. Întrebaţi sub ameninţarea jurământului despre impozit, despre darea anuală către vistieria Maiestăţii Sale regele, ei au spus că obiceiul lor vechi, de la aşezarea strămoşilor lor la Cracovia, este să plătească în fiecare an de sărbătoarea Sfântului Martin către vistieria Maiestăţii Sale 200 de ducaţi de aur. Dar acum altfel se îngrijesc de această dare, anume îi plătesc 100 *de ducaţi* onorabilului domn Grabowieczki şi alţi 100 onorabilului domn Łukasz.
> Întrebaţi apoi de revizori ce taxe ar mai putea oferi vistieriei regale, adică vreo cotă-parte din veniturile lor din măcelării şi alte meşteşuguri, inclusiv din negoţ, au spus că au privilegii date de regii polonezi şi confirmarea de la Maiestatea Sa regele,

Domnul nostru de astăzi pentru acest negoţ şi meşteşuguri pe care le practică. Dar nu au arătat nici o scrisoare revizorilor pentru a dovedi aceasta.
Au mai spus evreii aceştia că în multe locuri sunt siliţi a plăti vămi prea multe, chiar şi pentru fiecare persoană şi pentru carele goale, ceea ce era împotriva obiceiului, drepturilor şi privilegiilor lor. Ei s-au rugat a fi eliberaţi de aceste asupriri[4].

La sfârşitul acestor sesiuni de negocieri se stabilea rata anuală a capitaţiei, iar colectarea acesteia era lăsată în seama Bătrânilor. Din punctul de vedere al Coroanei, rezultatul nu era tocmai satisfăcător. Cum fusese şi cazul taxei pe pământ a nobililor, care, tot astfel, era stabilită de plătitorii înşişi, funcţionarii regali nu puteau fi niciodată siguri că primeau atât cât li se cuvenea. După cum se spune că i-ar fi zis odată Sigismund August episcopului de Cracovia: „Spune-mi, preacinstite episcop, dacă nu crezi în vrăjitorie, cum îţi explici că numai 16.598 de evrei plătesc capitaţia, dacă, după cum se pare, trăiesc în ilegalitate vreo 200.000?".

Schimbările sociale şi economice s-au reflectat şi în sfera constituţională. Cele patru stări sociale autonome se bucurau fiecare de o jurisdicţie separată. Secolul al XV-lea a fost martorul ultimului stadiu în formularea privilegiilor şlehtei şi al monopolului lor legislativ. Dietinele din provincie au devenit instituţia cu caracter regulat; în 1497 exista deja şi un Seim bicameral. Statutul *Nihil novi* din 1505 a asigurat perpetuarea instituţiilor democraţiei nobiliare pentru multă vreme. Oraşele şi-au păstrat privilegii proprii complexe. Mai multe culegeri respectabile de legi urbane – în special codexul lui Mikołaj Jaskier şi Bartłomiej Groicki – şi-au găsit o utilizare la scară largă. Sentimentul de coeziune politică şi-a găsit expresia în compendiile populare de drept polonez publicate în 1488; mai târziu, în noul drept al curţii regale în 1523, precum şi în publicarea primului Statut Lituanian din 1529 pentru Marele Ducat.

Monarhia, teoretic ereditară, era limitată prin termenii uniunii cu Lituania şi depindea din ce în ce mai mult de confirmarea prin alegeri de către nobili. În acelaşi timp, ea păstra multe dintre atributele monarhiei din secolele precedente. În Polonia, distinctă de Lituania, regele îndeplinea o misiune sacră, care nu venea direct de la Dumnezeu, ci îi era încredinţată de cler şi aclamată de popor. După cum arată ritualul ceremoniei de încoronare, regele Poloniei se supunea explicit în faţa dogmelor credinţei catolice, legilor Bisericii, tradiţiei predecesorilor săi şi consimţământului poporului:

Apoi arhiepiscopul se întoarce către rege, întrebându-l:
Vrei să păstrezi şi prin fapte drepte să aperi sfânta credinţă ce ai primit-o de la strămoşii Bisericii Catolice?
Regele răspunde: *Volo* [Vreau].
Î.: Vrei să fii călăuza şi apărătorul Sfintei Biserici şi a servitorilor ei?
R.: Vreau.
Î.: Vrei să cârmuieşti şi să aperi regatul ce ţi-a fost dat de Domnul Dumnezeu, după legea strămoşilor?

R.: Vreau, şi cu ajutorul Domnului Dumnezeu şi cu sfatul credincioşilor mei mă leg să mă port cu credinţă, atât cât va sta în puterile mele.
Apoi mitropolitul se întoarce către popor cu aceste cuvinte:
Vreţi să vă supuneţi acestui rege şi cârmuitor, stăpânirea lui să o confirmaţi şi să vă puneţi în el încrederea voastră, vreţi să respectaţi legile lui în armonie cu scrierile apostolilor, iar dacă sufletul lui va sluji întru totul puterii dumnezeieşti, vreţi să vă plecaţi voinţei Maiestăţii Sale, acestui Prealuminat rege?
Atunci clerul din jurul regelui şi poporul adunat trebuie să răspundă într-un glas:
Fiat. Fiat. [Aşa să fie]. Amin[5].

După aceea, corul intona psalmodia monotonă, trecând la alt text: „Preotul Ţadoc a luat cornul cu untdelemn din cort şi a uns pe Solomon. Au sunat din trâmbiţă, şi tot poporul a zis: «Trăiască împăratul Solomon!»". Cunoscătorii Bibliei cu siguranţă îşi amintesc că Solomon a fost uns rege al Israelului la ordinul tatălui său, regele David, *vivente rege*. În istoria poloneză însă, în ciuda cuvintelor din slujba de încoronare, numeroasele încercări de a călca pe urma exemplului lui David şi Solomon s-au lovit mereu de voinţa nobililor. Sigismund I, în 1530, a fost singurul rege polonez care a reuşit să-şi încoroneze fiul în vremea când încă mai trăia. În Lituania, unde se organiza o mare ceremonie de încoronare a ducelui la Wilno, au fost menţinute multe dintre vechile practici patrimoniale. Până în anul 1529, când prima constituţie lituaniană i-a conferit Marelui Consiliu nişte drepturi de consiliere mai extinse, marii duci din Dinastia Jagiełłonilor nu se îngrijiseră de adaptarea procedurii obligatorii în Lituania la cerinţele demnităţii de regi ai Poloniei, pe care o deţineau de asemenea.

Numeroasele manevre politice ale monarhilor din Dinastia Jagiełłonilor pot fi reduse la două categorii fundamentale. În sfera afacerilor externe, ei s-au străduit să se concentreze, întotdeauna, asupra aceluia dintre duşmanii lor pe care îl considerau cel mai periculos în clipa respectivă: în secolul al XV-lea atenţia lor s-a îndreptat în primul rând spre Ordinul Teuton, iar în secolul al XVI-lea, spre Marele Cnezat al Moscovei. În sfera afacerilor interne, ei au căutat să reconcilieze interesele variate ale diferitelor stări sociale, regiuni, religii şi personalităţi. În ansamblu, au avut un succes remarcabil. Spre deosebire de istoria confuză a epocii Piastilor şi de anarhia galopantă a Republicii ce i-a urmat, regii jagiełłoni au domnit peste o comunitate dinamică, dar stabilă. Domnia lor a fost pusă într-adevăr în pericol o singură dată – în 1429-1430. Nici unul dintre diversele elemente ale opoziţiei nu a crescut în influenţă în asemenea măsură încât să creeze un guvern de opoziţie. Epoca jagiełłonă a avut un sfârşit natural: a fost înlocuită de un nou sistem de guvernare pregătit şi pus în practică de ultimul ei reprezentant, care a murit fără să aibă moştenitori.

Vladislav Jagiełło a domnit vreme de 48 de ani, numărând de la ziua nunţii sale cu Jadwiga. Cât a trăit aceasta din urmă, regele a fost foarte preocupat de menţinerea statutului Uniunii, consolidându-şi poziţia în teritoriile de la hotare, cum ar fi Rutenia Roşie, şi frângând rezistenţa celor nemulţumiţi – fie a celor din tabăra vărului său, Witold, în Lituania, fie a adepţilor fostului regent al Poloniei,

Ladislau von Oppeln (Władysław Opolczyk). În următorii zece ani şi-a îndreptat atenţia asupra Ordinului Teuton şi a altor probleme diplomatice asemănătoare în Europa Centrală şi în consiliile bisericeşti. Poziţia sa i-a atras dispreţul împăratului, al Dinastiei de Luxemburg şi al Vaticanului, asigurându-i în acelaşi timp respectul husiţilor, care în câteva rânduri l-au îndemnat să accepte tronul Boemiei. Către sfârşitul vieţii sale, Jagiełło era complet absorbit de problema succesiunii. În ciuda a patru căsătorii, nu a fost blagoslovit cu nici un fiu până în 1424, când avea mai bine de şaptezeci de ani. Lăsând treburile de zi cu zi în mâinile pricepute ale episcopului Oleśnicki, el a făcut concesii esenţiale nobililor magnaţi în scopul asigurării viitorului fiilor săi. În Actele de la Jełno (1430) şi Cracovia (1433), bătrânul rege şi-a exprimat temerile, trezind astfel tocmai suspiciunile pe care acele acte erau menite să le înfrâneze. La Congresul de la Łuck din ianuarie 1429, adversarii străini ai lui Jagiełło s-au aliat cu rivalii săi de acasă. Sigismund de Luxemburg, care deţinea tronul Boemiei, Ungariei şi Germaniei, a propus ca Uniunea de la Horodło să fie abolită, iar Witold să fie încoronat rege al Lituaniei. S-a produs o ruptură între cele două teritorii ale domeniului jagiełłon. Războiul părea să fie iminent. Însă în 1430 Witold a murit. Longevitatea lui Jagiełło a fost un factor important. (Vezi diagrama F.)

Vladislav al III-lea Warneńczyk (Vladislav de Varna, 1425-1444) a rămas în istorie doar prin modul în care a murit. Înscăunat la vârsta de zece ani, el nu avea nici o şansă de a smulge controlul în afacerile Poloniei din mâinile episcopului preferat al tatălui său. Primii ani după încoronare au fost dominaţi de valurile de şoc generate de războiul civil din Lituania, unde fratele lui Jagiełło, pe numele său Świdrygiełło, conspira cu cavalerii teutoni pentru a sparge uniunea cu Polonia. Baronii polonezi au luat partea fratelui lui Witold, Zygmunt Kiejsztutowicz, a cărui poziţie în Lituania era deja asigurată în 1434. În 1435, după bătălia de la Wiłkomierz (Ukmerge), ei obligaseră Ordinul să ceară acordul Poloniei în toate chestiunile de politică externă. Nici nu au trecut aceste furtuni din nord, când sudul a fost tulburat deodată de moartea lui Sigismund de Luxemburg. Cardinalul Oleśnicki l-a înscris pe tânărul său stăpân pe o listă diplomatică pentru alegerea unui nou rege al Ungariei, care tocmai trebuia să aibă loc, şi în 1440 a reuşit să forţeze obţinerea tronului. Din punctul de vedere al cardinalului, aceasta era soluţia ideală. Vladislav a plecat în Ungaria, iar cardinalul a rămas în Polonia ca unic conducător. Restul poveştii e cunoscut. Din motive legate în principal de interesele Ungariei şi de politica Vaticanului, Vladislav a fost convins să pornească în fruntea unei cruciade împotriva otomanilor în regiunea Balcanilor. În 1444, la Marea Neagră, lângă Varna, atât el, cât şi legatul papal au fost ucişi de soldaţii sultanului. Constantinopolul nu a fost redobândit.

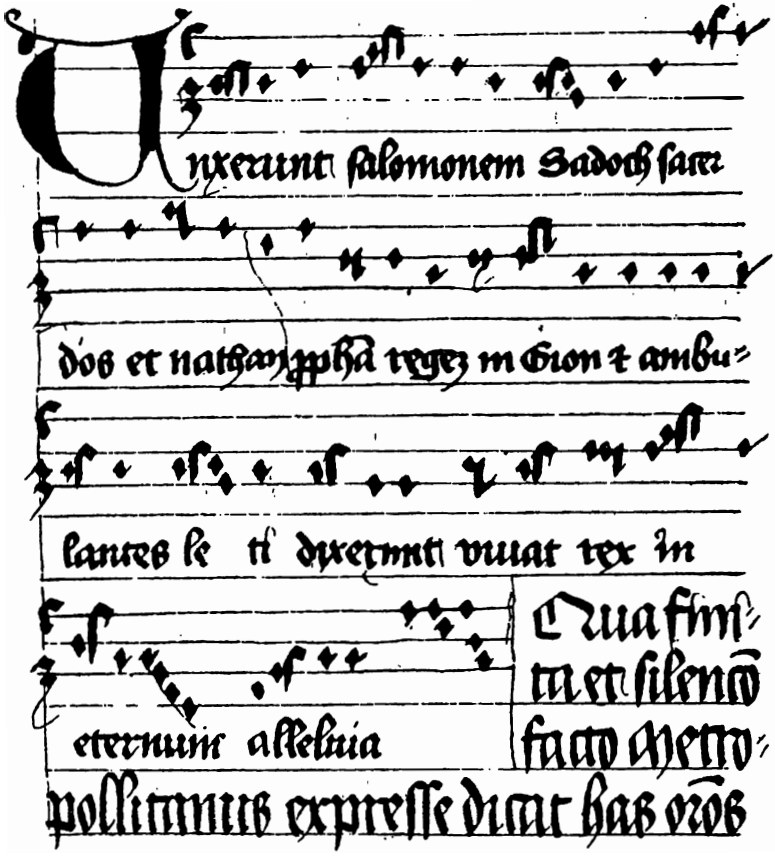
Unxerunt salomonem Sadoch sacer
dos et nathan ppha regez in Gion t ambu-
lantes le ti dixerunt vuiat rex in
eternum alleluia
Qua fini-
ta et silen-
facto ascen-
possimus expresse dicat has orob

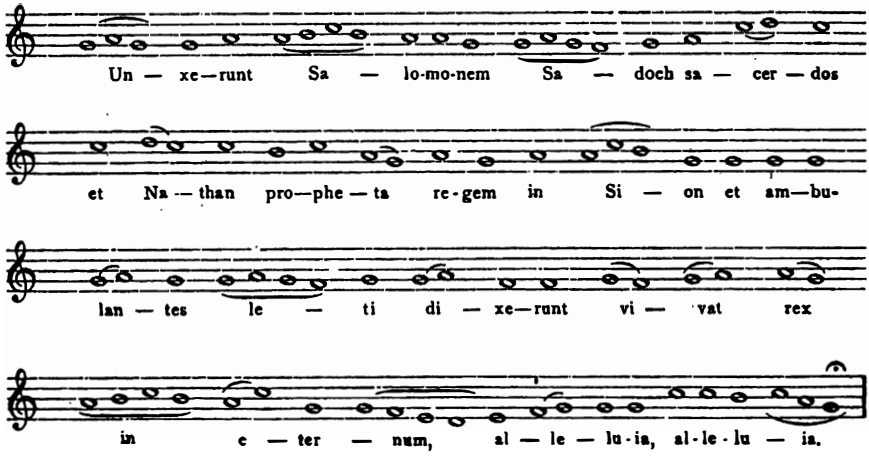
Un — xe—runt Sa — lo-mo-nem Sa — doch sa — cer — dos
et Na — than pro—phe — ta re-gem in Si — on et am—bu-
lan — tes le — ti di — xe—runt vi — vat rex
in e — ter — num, al — le — lu-ia, al-le-lu — ia.

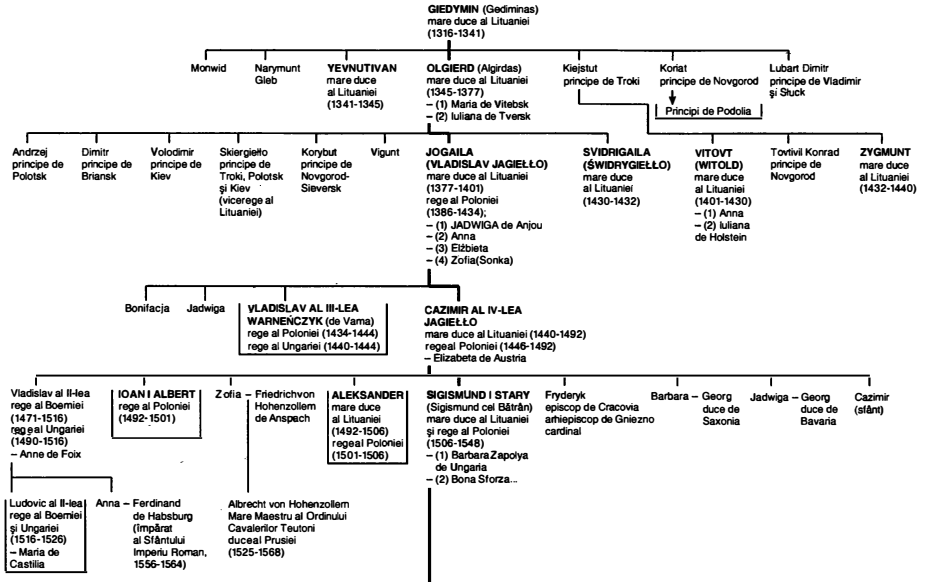
GIEDYMIN (Gediminas) mare duce al Lituaniei (1316-1341)
Monwid
Narymunt Gleb
YEVNUTIVAN mare duce al Lituaniei (1341-1345)
OLGIERD (Algirdas) mare duce al Lituaniei (1345-1377) – (1) Maria de Vitebsk – (2) Iuliana de Tversk
Kiejstut principe de Troki
Koriat principe de Novgorod
Principi de Podolia
Lubart Dimitr principe de Vladimir şi Stuck
Andrzej principe de Polotsk
Dimitr principe de Briansk
Volodimir principe de Kiev
Skiergiełło principe de Troki, Polotsk şi Kiev (vicerege al Lituaniei)
Korybut principe de Novgorod-Sieversk
Vigunt
JOGAILA (VLADISLAV JAGIEŁŁO) mare duce al Lituaniei (1377-1401) rege al Poloniei (1386-1434); – (1) JADWIGA de Anjou – (2) Anna – (3) Elżbieta – (4) Zofia(Sonka)
SVIDRIGAILA (ŚWIDRYGIEŁŁO) mare duce al Lituaniei (1430-1432)
VITOVT (WITOLD) mare duce al Lituaniei (1401-1430) – (1) Anna – (2) Iuliana de Holstein
Tovtivil Konrad principe de Novgorod
ZYGMUNT mare duce al Lituaniei (1432-1440)
Bonifacja
Jadwiga
VLADISLAV AL III-LEA WARNEŃCZYK (de Varna) rege al Poloniei (1434-1444) rege al Ungariei (1440-1444)
CAZIMIR AL IV-LEA JAGIEŁŁO mare duce al Lituaniei (1440-1492) regeal Poloniei (1446-1492) – Elizabeta de Austria
Vladislav al II-lea rege al Boemiei (1471-1516) regeal Ungariei (1490-1516) – Anne de Foix
IOAN I ALBERT rege al Poloniei (1492-1501)
Zofia – Friedrichvon Hohenzollern de Anspach
ALEKSANDER mare duce al Lituaniei (1492-1506) regeal Poloniei (1501-1506)
SIGISMUND I STARY (Sigismund cel Bătrân) mare duce al Lituaniei şi rege al Poloniei (1506-1548) – (1) Barbara Zapolya de Ungaria – (2) Bona Sforza...
Fryderyk episcop de Cracovia arhiepiscop de Gniezno cardinal
Barbara – Georg duce de Saxonia
Jadwiga – Georg duce de Bavaria
Cazimir (sfânt)
Ludovic al II-lea rege al Boemiei şi Ungariei (1516-1526) – Maria de Castilia
Anna – Ferdinand de Habsburg (împărat al Sfântului Imperiu Roman, 1556-1564)
Albrecht von Hohenzollern Mare Maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni duceal Prusiei (1525-1568)

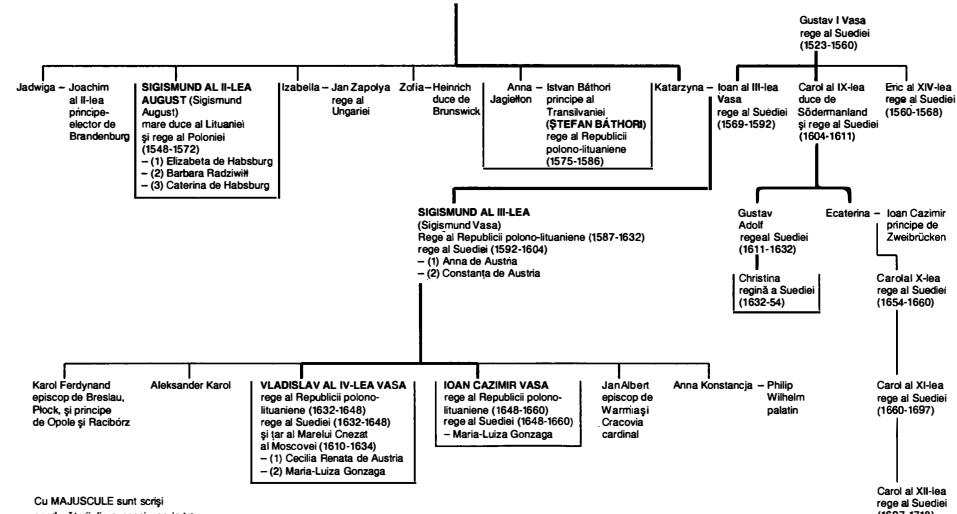

Cu MAJUSCULE sunt scrişi conducătorii din succesiunea la tron lituaniană, polonezā şi polono-lituaniană. Datele indică anii de domnie.

Diagrama F. Dinastia Jagiełłonă şi Dinastia Vasa (arbore genealogic)

Cazimir Jagiełłończyk (1427-1492) a tras concluzia corespunzătoare din soarta fratelui său, astfel încât s-a mulţumit să domnească la el acasă. Ajungând prin succesiune rege al Lituaniei în 1440, el dispunea de resurse de putere proprii cu ajutorul cărora a putut să submineze poziţia vicleanului episcop de Cracovia şi a baronilor polonezi. Şi-a găsit o mulţime de aliaţi printre nobilii de rang inferior şi clerul de jos mai tânăr şi mai ambiţios. Ca mulţi dintre contemporanii săi din alte părţi ale Europei - Ludovic al XI-lea în Franţa, Henric al VII-lea în Anglia sau Ferdinand şi Isabela în Spania -, el s-a străduit să construiască o grupare naţională la Curte care să se poată opune drepturilor de proprietate ale clerului şi nesupunerii notorii a nobililor de rang înalt. Eforturile sale au fost susţine prin războiul cu Ordinul Teuton din 1454-1466 şi răsplătite prin cucerirea Prusiei Regale, a regiunilor Oświęcim (1454), Rawa şi Bełz (1462) şi Sochaczew (1476). În ultimul sfert al secolului ajunsese să fie perceput ca „Părinte al Europei Centrale". Din luptele dinastice dintre Jagiełłoni, Casa de Luxemburg şi Casa de Anjou, Jagiełłonii erau cei care ieşeau triumfători - un concurent inevitabil, dar şi o contrapondere a prezenţei ameninţătoare a Habsburgilor în Austria. Fiul său cel mai mare, Władysław (1456-1516), a fost ales rege al Boemiei în 1471, iar în 1490, rege al Ungariei; al doilea fiu, Kazimierz, căruia i-a fost oferit odată tronul Ungariei de către un grup de rebeli maghiari, a murit în 1483 şi a fost sanctificat; ceilalţi trei fii - Jan Olbracht (Jan Albert), Aleksander şi Sigismund s-au succedat pe rând la tronul Poloniei; cel de-al şaselea fiu, Ferdinand (1468-1503), a devenit cardinal; fiica, Zofia, s-a căsătorit cu fratele electorului de Brandenburg şi a fost mama lui Albrecht von Hohenzollern, ultimul Mare Maestru al Ordinului Teuton. Educaţia acestor copii a fost încredinţată istoricului Jan Długosz, fost secretar al episcopului Oleśnicki şi canonic al Cracoviei. Alături de Ostroróg, Weit Stoss (Wit Stwosz), pictorul şi sculptorul de la Nürnberg, Filippo Buonacorsi, un poet şi diplomat de la San Gimignano, şi arhiepiscopul Grigorie de Sanok (1407-1477), al cărui palat de la Dunajów lângă Liov atrăgea unul dintre cercurile umaniste de marcă ale Europei, Długosz aparţinea unei galaxii de giganţi intelectuali care au transformat lumea jagiełłonă într-un centru de importanţă internaţională. După cum le-a spus bătrânul rege fiilor săi, „Voi aveţi doi taţi - pe mine şi pe părintele Jan" - un comentariu potrivit al fericitei coincidenţe a puterii politice şi realizărilor în domeniul cultural. La moartea regelui, pe 7 iunie 1492, mulţi aveau să-l jelească, pe bună dreptate. (Vezi harta 9.)

Jan Olbracht (1459-1501) nu a avut o soartă de invidiat. Nu era uşor pentru un bărbat de vârstă medie să calce pe urmele unui asemenea tată, nici să-i ofere sprijin fratelui său Aleksander în eşecurile sale din Lituania. Atât Marele Cnezat al Moscovei, în afara graniţelor ţării, cât şi magnaţii din interiorul lor aşteptaseră răbdători moartea bătrânului rege, pentru a putea declanşa atacul bine calculat asupra fiilor lui. Jan Olbracht şi-a căutat un refugiu în concesii irecuperabile făcute nobililor, în special la faimosul Seim de la Piotrków din 1496, şi în expediţia dusă cu îngâmfare în Moldova în 1497. Dacă nu ar fi fost măreaţa fortificaţie Barbakan construită la Cracovia în cadrul pregătirilor militare, această ultimă aventură ar fi fost cu totul dată uitării.

Harta 9. Teritoriile Jagiełłonilor (cca 1500)

Aleksander (1461-1506) nu a avut nici el parte de o soartă mai bună. Ca mare duce al Lituaniei din 1492, el era ţinta preferată a intrigilor dinspre Marele Cnezat al Moscovei. După căsătoria cu Helena, fiică a lui Ivan al III-lea, conform planului Consiliului său, ce intenţiona în acest mod să înfrâneze impulsurile primului cneaz al Moscovei, care se proclamase „domn al întregii Rusii", el a căzut mai întâi victimă a revoluţiei din ţară, apoi atacului din afară. Faptul că soţia lui era de confesiune ortodoxă a devenit un pretext pentru diverse acuzaţii fabricate despre persecuţii religioase. Boierii săi erau îndepărtaţi de el fie cu ameninţări, fie cu mită, fie prin linguşiri. Protestele regelui au fost interpretate ca semne de slăbiciune. În mai 1500, ruşii au trecut la atac; pe 14 iulie, pe malul râului Vedroşa i-au zdrobit pe lituanieni, luându-l captiv pe conducătorul lor, principele Ostrogski. Aliaţii din Crimeea ai ruşilor au năvălit pe teritoriul polonez şi au traversat Vistula, luând peste 50.000 de prizonieri. Briańsk, Nowogród Siewierski, Wiaźma, Toropiec şi Dorohobuż au fost ocupate. În 1501, alte forţe lituaniene au fost făcute una cu pământul lângă Mścisław; o forţă auxiliară teutonă, sub conducerea lui von Plattenberg, a fost zdrobită la Helmet. În 1502, Hoarda de Aur, pe vremuri puternică, a fost risipită

pentru totdeauna. În 1503, într-o scrisoare deschisă, Helena Ivanovna i-a luat în mod public apărarea soţului ei, denunţând minciunile şi violenţele tatălui. Nu a avut nici un efect. S-a semnat un armistiţiu pe şase ani, în care toate cuceririle lui Ivan rămâneau intacte. Războiul avea să continue, cu întreruperi, până în 1537. În Polonia, Aleksander era la fel de puternic ca o frunză în vânt. Pe 25 octombrie 1501, înainte de încoronare, a semnat un document în care senatorii regatului se puseseră de acord la Mielnik cu membrii Consiliului lituanian, arogându-şi puteri constituţionale extinse. Acest act nu a fost niciodată pus în aplicare. În 1504, pretenţiile Senatului au fost atacate vehement de arhiepiscopul Łaski, în fruntea unei grupări disidente de nobili care cereau un singur om să ocupe mai multe funcţii înalte în stat. S-au auzit şi voci care au cerut restituirea tuturor pământurilor Coroanei, date în arendă senatorilor, sau „executarea" tuturor legilor legate de privilegiile nobilimii. Acesta a fost începutul aşa-zisei „Mişcări Executorii", care avea să joace un rol important în politica poloneză din următorii şaizeci de ani. În 1505, la Seimul de la Radom, regele a retras concesiile făcute anterior Senatului, acceptând cererile Camerei Inferioare (*Izba poselska* – „camera trimişilor" sau a „deputaţilor"). Constituţia *Nihil novi* a stabilit principiul ca „nimic nou", nici o lege sau impozit să nu poată fi introduse fără acordul întregii nobilimi.

Zygmunt I Stary (Sigismund cel Bătrân) (1467-1548) şi-a primit porecla către sfârşitul vieţii. La începutul domniei sale, când nu avea nici 40 de ani, a adus un nou stil şi suflu sorţii incerte a fratelui său. Fiindcă domnise în Silezia în numele fratelui său mai mare, Vladislav, era obişnuit să guverneze; în plus, petrecuse câţiva ani la curtea de la Buda, căpătând de la o vârstă fragedă gustul pentru patronajul artelor. Cu mult înainte de cea de-a doua căsătorie a sa, cu Bona Sforza în 1518, el adusese numeroşi italieni la Cracovia şi era interesat de arhitectură şi muzică. Ca viziune politică, era un conservator hotărât, preferând să se bazeze pe magnaţii Senatului şi pedepsindu-i cu severitate atât pe rebeli, cât şi pe eretici. În chestiuni externe, el a optat pentru o deschidere faţă de Habsburgi. Această nouă linie politică a fost definitivată la Congresul de la Viena din 1515, unde a fost semnat un dublu contract de căsătorie. Tânărul Ludovic Jagiełłon (Ludwik Jagiełłoński), rege al Ungariei şi Boemiei, avea să se căsătorească cu Maria, fiica împăratului; iar fiul împăratului, Ferdinand, o va lua de soţie pe Anna Jagiełłonka. Aranjamentul acesta prezenta clare avantaje pentru Jagiełłoni. Elimina pricina unor potenţiale conflicte legate de Ungaria sau Boemia, înlăturând totodată ameninţarea unei apropieri între Austria, Moscova şi Ordinul Teuton. Lui Sigismund îi lăsa libertatea să-şi aducă bătăliile la est şi la nord fără să se teamă de o intervenţie din vest. Pe de altă parte însă, această mişcare avea şi ea riscul ei. Dacă tânărului Ludovic supravieţuia, atunci moştenirea Jagiełłonilor se păstra; dacă însă murea, aceasta trecea în mâinile rudelor lui din Casa de Habsburg. La început, lucrurile au mers bine. Sigismund ţinea Marele Cnezat al Moscovei departe de graniţele Ordinului Teuton. Însă iniţiativa reală în Europa Centrală depăşea sfera lui de influenţă. Otomanii lui Suleiman Magnificul deja porniseră la atac. În 1521 au cucerit Belgradul; în 1522, Rodosul; în 1526, Buda. În 1529, Viena era sub asalt. Cel mai rău lucru dintre toate, din perspectiva lui Sigismund, era că Ludovic Jagiełłon murise în bătălia de la Mohács,

fără a lăsa în urmă un moştenitor. Regatul său boemian trecea fără discuţie în mâinile lui Ferdinand de Habsburg; regatul său ungar a fost transformat într-un câmp de bătălie revendicat de Habsburgi, otomani şi nobilii unguri sub conducerea lui Jan Szapolyai. Întreaga Europă Centrală era în fierbere, iar partea jagiellonă a moştenirii ei se micşorase considerabil.

Războaiele purtate de Sigismund au fost în mare parte determinate de împrejurările epocii. Agresiunea Marelui Cnezat al Moscovei, îndreptată într-o primă fază doar împotriva Lituaniei, viza acum şi Polonia. În 1507-1508, acelaşi Michał Gliński care se făcuse remarcat în slujba lui Aleksander se afla acum în fruntea unei revolte la Wilno. Sigismund, venit direct de la încoronarea sa de la Cracovia, l-a gonit pe Gliński în exil şi a respins forţele muscalilor care îi săriseră în ajutor. Replica ţarului a venit în 1512, şi ţarul şi-a susţinut atacurile tenace vreme de zece ani. Ocupaţia oraşului Smolensk costa în fiecare an vieţile a 10.000 de oameni; numai după o bătălie lângă Orşa, pe 8 septembrie 1514, principele Ostrogski a numărat 30.000 de cadavre de soldaţi ruşi, printre care 1.500 de boieri. Cu toate acestea, muscalii nu cedau. Ca întotdeauna, deviza lor era: *U nas mnogo ludiei* („Noi avem mulţi oameni"). Gliński a luat Smolenskul prin trădare şi l-a apărat. A treia campanie, din 1534-1537, iniţiată de Sigismund în timpul minoratului lui Ivan cel Groaznic, nu a fost nici ea decisivă; s-a încheiat cu un al treilea armistiţiu.

Tot acest conflict cu Moscova s-a aflat şi la baza ultimului mare război teuton. Albrecht von Hohenzollern fusese convins de ţar să solicite nişte modificări ale Tratatului de la Torun din 1466; iar în 1519, micile altercaţii de la hotare s-au transformat deodată în război. Königsberg a fost atacat, iar Marele Maestru a scăpat de o umilitoare capitulare numai datorită sosirii la timp a unor trupe de mercenari danezi şi germani. Însă armistiţiul din 1521 a coincis cu începutul Reformei protestante. De-a lungul a numai câteva luni, Marele Maestru a fost martor al decimării rândurilor Ordinului său catolic de cruciaţi prin convertiri în masă la luteranism. Armata lui s-a evaporat pur şi simplu. În 1525, pentru a se salva, el l-a implorat pe Sigismund să transforme Prusia într-un fief secular al Regatului Poloniei şi să accepte candidatura lui ca duce ereditar al acestui fief. Prima confirmare a vasalităţii Prusiei a avut loc pe 10 aprilie 1525 în Piaţa Centrală din Cracovia. De atunci, Albrecht von Hohenzollern avea să rămână un supus loial al Poloniei şi un participant activ în viaţa politică a ţării*.

---

* Cu toate că se presupune cel mai adesea că Ordinul Teuton a dispărut după laicizarea Prusiei în 1525 şi a Livoniei în 1561, el a supravieţuit până în zilele noastre. În 1527, puţinii cavaleri catolici care nu au părăsit Prusia pentru a pleca în Livonia s-au stabilit la Marienthal (Mergentheim) în Württemberg şi l-au ales pe primul dintr-o nouă şi neîntreruptă serie de Mari Maeştri - Walter von Cronberg. După aceea, din vremea arhiducelui Maximilian de Austria, rege titular al Poloniei, care a fost Mare Maestru din 1595 până în 1618, Ordinul a intrat treptat în sfera de influenţă a Habsburgilor; în final, sediul lor a fost transferat la Viena. În multe locuri din Germania şi Austria au fost înfiinţate centre de comandă. Şi azi mai pot fi văzute mărturii arhitectonice impresionante ale activităţii Ordinului: printre altele, la Mergentheim, la Marburg şi la Rykhoven în Belgia. Marele Maestru din zilele noastre, Dom Ildefons Pauler, locuieşte la Viena pe Singerstrasse 7 - în casa în care a locuit odată

Între timp, la graniţa de sud-est aveau loc tulburări neîncetate. Dificultăţile cu care Jagiełłonii se confruntau în Marele Cnezat al Moscovei şi Prusia au fost interpretate de supuşii otomanilor ca un drept de a jefui teritoriile poloneze. Deja din 1412, marele duce Witold începuse să construiască un lanţ de fortăreţe pe malul drept al Niprului, amplasând acolo garnizoane de mercenari tătari cunoscuţi sub numele de *Kazak* sau „aventurieri liberi". Aceste comunităţi de graniţă au atras un număr tot mai mare de iobagi slavi fugari şi de oameni în afara legii, formând nucleul aşezărilor cazace de mai târziu. Dar cazacii au adoptat repede stilul de viaţă prădător al tătarilor, şi pe la sfârşitul secolului al XV-lea ajunseseră să facă ei înşişi incursiuni în Polonia pentru a jefui. În 1498 au ajuns la Jarosław, la vest de Liov, iar în 1502, la cotitura Vistulei aproape de Sandomierz. Aceste ameninţări trebuiau să fie contracarate de *obrona potoczna*. Însă nici cazacii, nici tătarii nu puteau fi convinşi să îşi schimbe comportamentul pentru o perioadă mai lungă. Mai mult, după mai bine de un secol de vasalitate faţă de regele Poloniei, domnii Moldovei au preferat să-şi declare vasalitatea faţă de Poarta Otomană. În 1497, Ştefan cel Mare al Moldovei a respins expediţia disciplinară poloneză la Kozin în Bucovina, introducând astfel încă un element de nesiguranţă în politica şi aşa destul de confuză din regiune. În următorii treizeci de ani, Moldova şi-a realizat propriile ambiţii, făcând diverse incursiuni pe linia de expansiune a otomanilor în bazinul Dunării, astfel încât o confruntare violentă cu polonezii devenea iminentă. În anul 1529, în numele sultanului - dar fără permisiunea acestuia -, domnitorul Moldovei, Petru Rareş, a atacat regiunea de graniţă Pocuţia (Pokucie). Acolo, pe malurile Nistrului, la Obertyn, pe 22 august 1531, Rareş s-a confruntat cu hatmanul Jan Tarnowski, care avea o forţă relativ mică, de 6.000 de oameni. Atacurile furibunde ale armatei moldovene, care număra aproximativ 17.000 de călăreţi, au eşuat de fiecare dată, nereuşind să spargă *tabor*-ul, fortul mobil al polonezilor; până când la sfârşitul zilei garnizoana poloneză a atacat, gonindu-i pe adversari de pe câmpul de luptă. A fost o victorie clasică - triumful combinat al unei tactici bine gândite şi al *obrona potoczna*. Zece ani mai târziu, când domnitorul ghinionist avea să fie detronat la porunca sultanului otoman, înlăturarea lui a fost declarată o meritată pedeapsă pentru cineva care „l-a tulburat pe cel mai bun prieten al Porţii, regele Poloniei".

Sigismund al II-lea August (Zygmunt August, 1520-1572) a fost educat pentru a fi rege încă din leagănul său aurit. În 1529, el a fost ales formal la tronul polonez din dorinţa tatălui său şi a început să conducă sub supravegherea acestuia ca mare duce în Lituania. Astfel, vreme de aproape douăzeci de ani, au fost doi regi Sigismund - „cel Bătrân", la Cracovia, şi „August cel Tânăr", la Wilno. Contrastul era izbitor. În ciuda manierelor regale şi a unei educaţii cosmopolite, Sigismund al II-lea era total lipsit de ambiţia de a se impune a unui principe renascentist tipic. Caracterul său era temperat, iar în anii de mai târziu, vădit melancolic. Nu era deloc

---

Mozart - şi comandă trei provincii cu centrele la Passau, Freisag şi Lana în Italia. În ciuda legendei romantice care a inspirat în 1813 înfiinţarea Ordinului Crucii de Fier în Prusia - şi mai târziu, în scrierile lui Alfred Rosenberg, unele dintre fanteziile exagerate ale ideologiei naziste -, Ordinul Teuton modern s-a limitat la acţiuni religioase şi caritabile practice, rămânând un instrument loial al Vaticanului în Europa Centrală, în ciuda obscurităţii sale.

un înţelept rupt de realitate, însă îşi administra teritoriul cu o graţie şi o relaxare la limita nonşalanţei. Îl interesau toate mişcările progresiste ale epocii, de la teologia protestantă până la politica „executorie" şi, după cum era de aşteptat, le lua partea celor mai slabi, care luptau contra privilegiilor episcopilor şi marii nobilimi. Însă nu tolera violenţa sau părtinirea, refuzând categoric să se implice în disputele religioase ale vremii. Renumita sa afirmaţie cum că el este „rege al oamenilor, şi nu al conştiinţelor lor" completa într-un fel remarca tatălui său către învăţatul doctor Eck: „Sire, permiteţi-mi să fiu rege şi al oilor albe, şi al celor negre". Viaţa sa personală se desfăşura sub privirile opiniei publice, lucru care i-a produs o profundă durere. Mama lui, Bona Sforza, care acumulase o influenţă politică considerabilă în ultimii ani de viaţă ai bătrânului rege Sigismund, a recurs la cele mai disperate tactici ale scorpiei renascentiste tipice. În 1545, ea a otrăvit atmosfera primei căsnicii a fiului, otrăvind-o apoi la propriu pe soţia lui abandonată. În 1547 a fost ofensată de căsătoria secretă a fiului cu văduva Barbara Radziwiłł, fiica hatmanului lituanian, şi există suspiciuni cum că ar fi otrăvit-o şi pe aceasta. În 1556, Bona Sforza a fugit în sudul Italiei, în ducatele ei de origine – Bari şi Rossano –, luând cu sine 430.000 de ducaţi de aur, plus bijuterii din tezaurul regal. Aceşti „bani napoletani", împrumutaţi regelui Spaniei, au constituit un obiect de dispută până în secolul al XVIII-lea. Totuşi, Sigismund nu s-a bucurat de înţelegere nici din partea Seimului. Era un parlamentar înnăscut şi a trecut peste multe ofense în speranţa unei reconcilieri. Când propriii lui adepţi s-au plâns cu amărăciune de modul cum domeniile Coroanei erau încă date în schimbul unor favoruri şi garanţii, se spune că ar fi replicat ridicând din umeri, încurcat că a trebuit să le ipotecheze, fiindcă nu avea ce să mănânce. Însă niciodată nu le-a iertat supuşilor săi faptul că s-au amestecat în iubirea sa pentru frumoasa Barbara. La Seimul din 1548, primul de sub domnia lui, el a fost supus unui interogatoriu matrimonial detaliat, Senatul propunându-i să aranjeze un divorţ:

> *Regele*: [...] Fiecare are dreptul să-şi aleagă soţia, iară nu altcineva să i-o aleagă. Şi eu mi-am ales-o, după cum e legea lui Dumnezeu, iar acum nu se cuvine s-o părăsesc, căci nu aş putea să fac un asemenea lucru fără a-mi împovăra conştiinţa. [...] În zadar a ne sfădi acum despre lucruri care nu se pot desface şi pentru care nu există o pricină îndreptăţită să se desfacă.
> *Arhiepiscopul*: Milostive rege, s-ar putea găsi pricini îndeajuns de îndreptăţite ca să se poată desface.
> *Regele*: Ar putea cineva cu o conştiinţă încăpătoare, dar eu nu.
> *Trimisul Piotr Boratyński*: [...] dar Măria Ta, cu mila Voastră amintesc că aţi binevoit a umili nu doar poziţia persoanei Voastre regale, dar şi a supuşilor Voştri luându-vă de soţie o supusă, şi cu osebire dintr-o asemenea familie şi dintr-un asemenea norod care abia de o sută cincizeci de ani *ex summa et inculta barbarie* au primit credinţa creştină adevărată, şi tot în acel veac tânăr abia de la noi polonezii au primit rangul de cavaleri şi blazoanele[6].

Sigismund a suportat aceste insulte. Apoi Seimul, după ce mai înainte refuzase plata impozitelor anuale pe un an, a cedat. Barbara a fost încoronată. Însă când, la scurtă vreme după aceea, regina a murit, regele a rămas neconsolat. Cea de-a treia

căsătorie a sa, cu Caterina de Austria, a fost una pur politică şi un dezastru în sfera privată. În ultimii ani ai vieţii sale, Sigismund a trăit singur, într-un doliu neîntrerupt după Barbara.

Preocuparea principală de politică externă a lui Sigismund, războiul din Livonia, i-a fost impusă de evenimente pe care nu le putea controla. Livonia, *Land*-ul de nord al cruciaţilor germani, îşi menţinuse existenţa separată. Însă acolo, ca şi în Prusia, Reforma protestantă a subminat treptat ordinea politică existentă. Pe la 1550-1560, statul livonian a început să se destrame. Luteranii de la Riga erau în conflict cu Biserica Catolică; nobilimea germană era ea însăşi roasă de conflicte interne; Marele Maestru al Ordinului Purtătorilor de Spadă*, von Fürstenberg, era în conflict cu arhiepiscopul de Riga, Wilhelm von Hohenzollern. Suedezii erau interesaţi de teritoriile de la nord apropiate de partea suedeză a Finlandei; Moscova căuta o „fereastră către Apus". Danezii aveau interesul să-i oprească pe suedezi. Pe Sigismund îl interesa soarta vărului său, arhiepiscopul. În 1557, o armată poloneză a pornit în marş către Riga, dar s-a oprit când Marele Maestru şi arhiepiscopul au ajuns la un consens. În anii 1558-1559, armata rusă a cucerit Dorpat şi Narva, capturându-l pe Marele Maestru ca trofeu. Era semnul unui conflict multinaţional, în care erau implicaţi suedezii, danezii, polonezii şi Marele Cnezat al Moscovei; acest conflict, referitor la cine avea să domine întreaga regiune baltică, nu avea să fie rezolvat până în 1721. Gruparea catolică, neglijată de împărat, s-a adresat Poloniei pentru protecţie. În 1561, Gotthard von Kettler, urmaşul lui von Fürstenberg, împreună cu arhiepiscopul Wilhelm şi cu reprezentanţi ai tuturor stărilor din Lituania, a ajuns la Wilno pentru a-şi declara vasalitatea lui Sigismund al II-lea August. Kettler trebuia să primească Kurlandia şi Semigalia ca fiefuri ale Poloniei şi Lituaniei; Riga trebuia să fie încorporată în regat, cu aceleaşi privilegii şi condiţii ca şi Danzig. Se dorea obţinerea acestor rezultate după metoda supunerii Prusiei, din anii 1466 şi 1525. A început un război naval pentru controlul comerţului pe Narva. Cele cincisprezece vapoare ale flotei maritime poloneze au primit din partea regelui permisiunea de a întreprinde acţiuni piraterești fără restricţie. În Danemarca a fost trimisă o solie pentru a negocia o alianţă. Sora regelui, Katarzyna, a fost trimisă la Stockholm ca logodnică pentru urmaşul la tron. Nu era posibilă însă o apropiere de Marele Cnezat al Moscovei. Răspunsul lui Ivan cel Groaznic la declararea vasalităţii de către Sigismund la Wilno a fost o notă scurtă şi arogantă în care cerea returnarea Kievului, Podoliei şi Volîniei, „patrimoniu al strămoşului său, Sfântul Vladimir". Armata lituaniană a luat parte la lupte începând din 1560, cea poloneză din 1563. În acel an a fost pierdut Polotsk şi nu s-a găsit nici o cale de recuperare a Smolenskului sau a Cernihovului, şi nici de a profita cumva de faptul că Ivan tocmai se confrunta cu otomanii şi cu propriii săi boieri rebeli. Armata polono-lituaniană a campat vreme

* Ordinul Cavaleresc al Purtătorilor de Spadă, întemeiat în 1209 de Albrecht von Buxhövden, episcop de Riga, a început cucerirea Livoniei înainte de a fi inclus în Ordinul Teuton în 1237. Trei secole mai târziu, ca o consecinţă a secularizării Prusiei, acest ordin a fost reconstituit sub numele de „Cavalerii lui Christos" (*Fratres militiae Christi*) şi a activat ca unitate suverană până în 1561.

de şapte ani la Radoszkowice, lângă Wilno, dezbătând chestiuni legate de constituţie şi aşteptând în zadar o schimbare de atitudine din partea Marelui Cnezat al Moscovei. În aceste lungi seri de iarnă petrecute împreună în tabăra în care erau obligaţi să nu facă nimic altceva decât să aştepte, nobilii polonezi şi lituanieni au trecut în revistă dificultăţile şi necazurile comune. Se aflau în faţa unui duşman numeros, fanatic, rezistent şi încăpăţânat, care nu cunoştea generozitatea sau compromisul. Îşi dădeau seama că au de-a face cu un pericol mult mai acut decât cel reprezentat odinioară de Ordinul Teuton. Prevedeau o luptă lungă şi amarnică, pentru care ordinea lor politică şubredă nu era pregătită. Nobilii au înţeles că acum aveau nevoie de ceva mai solid decât uniunea personală a celor două coroane, înfăptuită în 1386 din pricina pericolului teuton, şi că aceasta ar trebui înlocuită cu o uniune nouă, organică, constituţională. Pe la sfârşitul anului 1568, când tabăra de la Radoszkowice s-a risipit, se ajunsese la un larg consens asupra acestui scop final. Însă condiţiile nu fuseseră în nici un caz stabilite.

*
* *

Pentru cine nu e în temă, „Renaşterea poloneză" sună aproape oximoronic. Poate părea destul de puţin probabil ca o ţară slavă din nord, departe de influenţa lumii antice sau a Italiei contemporane, să fi trecut printr-o Renaştere altfel decât într-un mod extrem de superficial.

Într-adevăr, în privinţa mai multor arte, Polonia se afla încă la periferia Europei. În arhitectură, monumentele care au rămas stau mărturie a muncii unor talente mai ales de import. Palatele de la Baranów şi Krasiczyn sau grânarele ornamentate de la Kazimierz Dolny sunt cu siguranţă mici bijuterii ; dar nu pot impresiona pe cineva care a văzut Florenţa sau Veneţia sau care a vizitat castelele de pe Loara. În pictură, de asemenea, realizările poloneze au fost modeste.

În schimb, în lumea mai puţin tangibilă a ideilor – în ştiinţă, literatură şi educaţie –, talentul polonezilor a fost uimitor de bogat şi profund. Vremea domniei Jagiełłonilor poate fi numită fără exagerare *Złoty Wiek*, „Epoca de Aur" a Poloniei.

Înflorirea Renaşterii în secolul al XVI-lea a fost pregătită în secolul precedent prin cultivarea constantă a unei tradiţii umaniste puternice. Pe culoarele Universităţii Jagiełłone, sub conducerea unei serii de rectori străluciţi, de la Paweł Włodkowic la episcopul Tomicki, cât şi în cercuri mai intime formate în jurul Principilor Bisericii, de la cardinalul Oleśnicki la arhiepiscopul Łaski, valorile teocratice ale Evului Mediu au fost atacate continuu de diverse speculaţii filozofice şi ştiinţifice.

Tipărirea cărţilor, vehiculul tehnic al noilor idei, a înflorit încă de la o dată timpurie. Prima lucrare tipărită la Cracovia, un almanah latin, a fost realizată de Kasper Straube în 1473. În 1491, Swejbold Vehl (Szwajpolt Fiol) a tipărit prima carte cu scriere chirilică din istorie – o carte de imnuri, un *Octoih* –, iar pentru efortul său a fost răsplătit cu o amendă din partea unui tribunal al Inchiziţiei. Jan Haller, un alt francon, împreună cu Kasper Hochfeld au intrat în istorie mulţumită publicării primei cărţi ilustrate din Polonia, *Statutele juridice* ale lui Jan Łaski, în

1506. Florian Ungler (m. 1536) a tipărit prima carte în limba polonă – *Raj duszny* (*Raiul sufletelor*) a lui Biernat de Lublin, în 1513, prima gramatică poloneză – *Ortografia* lui Zaborowski –, în 1516, şi faimoasa hartă a Poloniei întocmită de Bernard Wapowski în 1525. Hieronim Wietor (m. 1546), întemeietor al unei tipografii care a rezistat peste un secol, a publicat o lucrare în greacă, prima carte în limba română din istorie, iar în 1519, *Cronica Polonorum* a lui Maciej Miechowita. Aceasta din urmă a rămas în istorie ca prima carte publicată în Polonia care a făcut obiectul cenzurii ecleziastice, fiindcă a menţionat o doamnă care, în 1493, întorcându-se dintr-un pelerinaj la Roma, a adus în Polonia pentru prima oară sifilisul. Atât în ceea ce-i priveşte pe pionieri.

Prosperitatea materială a avut un rol foarte important. În oraşe bogate precum Cracovia sau Danzig, arta şi comerţul mergeau mână în mână. Magnaţi asemenea cancelarului Krzysztof Szydłowiecki (1467-1532) sau episcopului Jan Lubrański de la Poznań (1456-1520) se bucurau de gloria rolului de patron al artelor. Nobilii îşi puteau permite să-şi trimită fiii la studii în străinătate. Universităţile din Germania şi Italia erau invadate de studenţi polonezi aşa cum nu s-a mai întâmplat în nici o altă perioadă.

Curtea Jagiełłonă avea o strălucire aparte. La Cracovia, Sigismund I, al cărui frate mai mare Ladislau domnea peste Boemia şi Ungaria din 1490 şi a cărui regină Bona Sforza a încurajat invitarea unor învăţaţi şi artişti din Italia, era în fruntea unui cerc cosmopolit de reprezentanţi străluciţi ai lumii culturale. Fiul său, Sigismund August, mare duce de Lituania, a creat un mediu unde slujitorii regali, pentru a se bucura de respect şi succes, trebuiau ei înşişi să fie poeţi, filozofi sau oameni de ştiinţă. Ei au constituit un exemplu pentru întreaga societate educată. La începutul secolului al XVI-lea, Polonia era pregătită pentru Renaştere, şi timp de două sau trei generaţii a fost profund influenţată de aceasta.

Numele ca atare nu spun mare lucru. Însă calitatea deosebită a celor care au contribuit la viaţa intelectuală şi artistică a epocii este într-adevăr remarcabilă, mai ales într-o zonă unde, în epoci mai târzii, asemenea figuri vor fi fost o raritate. Dintre străini, trebuie menţionaţi Buonaccorsi (Callimachus), Padovano, Berucci, Retyk, Santagucci; dintre indigeni – Janicki, Modrzewski, Iłowski, Goślicki, Rej, Orzechowski, Zaborowski, Wapowski, Górnicki, Kopernik, Kochanowski, Zamoyski.

Cel mai important dintre ei a fost cu siguranţă Nicolaus Copernicus (Mikołaj Kopernik, 1473-1543). Născut la Torun, în Prusia Regală, el şi-a petrecut cea mai mare parte a carierei în funcţia de canonic al Capitlului din Warmia de la Frauenberg (Frombork). Era un spirit universal în sensul cel mai complet şi mai literal. Descoperirea făcută de el, anume că Pământul este cel care se mişcă în jurul Soarelui, a pricinuit cea mai fundamentală revoluţie posibilă în sistemul de gândire dominant înainte, referitor la condiţia umană[7].

Primul loc după Copernicus îl ocupă Jan Kochanowski (1530-1584). Ca fondator al poeziei scrise în limba poloneză, el le-a dezvăluit compatrioţilor săi frumuseţea limbii lor. Înainte de a trece printr-o tragedie personală la sfârşitul vieţii, din cauza căreia poetul va schimba tonul, poemele lui Kochanowski emană mereu aceeaşi veselie şi prospeţime caracteristică şi contemporanilor lui – Ronsard şi du Bellay în

Franţa, Petrarca în Italia, Spenser în Anglia – şi aceeaşi capacitate de a se mira ca un copil în faţa minunăţiilor Naturii şi Omului, ca şi cum le-ar fi văzut pentru prima oară. Din douăzeci de mii de poezii, una este citată câteodată ca „manifest al Renascentismului" :

Czego chcesz od nas Panie, za twe hojne dary
czego za dobrodziejstwa, których nie masz miary ?

Kosciół Cię nie ogarnie, wszędy pełno Ciebie,
I w otchłaniach, i w morzu, na ziemi, na niebie,

Tyś Pan wszytkiego świata, Tyś niebo zbudował
I złotymi gwiazdami ślicznie uhaftował

Tyś fundament założył nieobeszłej ziemi
I przykryłeś jej nagość zioły rozlicznemi.

Za Twoim rozkazaniem w brzegach morze stoi
A zamierzonych granic przeskoczyć się boi.

Tobie kwoli rozliczne kwiatki Wiosna rodzi
Tobie kwoli w kłosianym wieńcu lato chodzi.

Wino Jesień i jabłka rozmaite dawa ;
Potem do gotowego gnuśna Zima wstawa.

Chowaj nas, póki raczysz na tej niskiej ziemi,
Jedno zawżdy niech będziem pod skrzydłami twemi[*8].

Ultimul dintre giganţii Renaşterii a fost Jan Zamoyski (1542-1605). Cu toate că a fost politicianul numărul unu al epocii sale, el a găsit timpul necesar pentru a reconstrui oraşul său de origine, Zamość, transformându-l într-un oraş model al epocii. Planul fizic al oraşului a fost conceput în conformitate cu principiile armoniei ciceroniene – cu palatul, clădirea primăriei (*Ratusz*) şi biserica colegiată completându-se unele pe altele. Viaţa intelectuală a oraşului era concentrată în jurul Academiei, *Hippeum*, care pentru scurtă vreme a constituit unul dintre cele mai avansate centre educaţionale din Europa de Est. În microcosmosul său, Zamoyski a

* Ce vrei de la noi, Doamne, pentru darurile bogate/ Şi pentru ale Tale binecuvântări nemăsurate ?/ Biserica nu Te cuprinde, căci umpli tot pământul,/ Eşti şi-n prăpăstii, şi-n oceane, şi-n ţări şi în tării./ Eşti Domn al lumii întregi, Tu cerurile le-ai ţesut/ Şi stele aurite pe ele ai cusut./ Tu temelia pământului necuprins ai desenat-o/ Şi goliciunea-i în verdeaţă ai îmbrăcat-o./ La a Ta poruncă marea stă în matcă,/ De frică să nu iasă din marginea ei dată./ De dragul Tău flori pestriţe naşte Primăvara,/ de dragul Tău cu cununa împletită merge Vara./ Toamna dă vin şi roade felurite ; / La masa pusă, vine Iarna mohorâtă./ Ţine-ne Doamne cât îţi va fi voia jos pe acest pământ/ Numai de am rămâne sub ochiul Tău cel sfânt.

introdus cu succes stilul de viaţă renascentist, încurajând valori care la o scară mai largă nu îi puteau fi accesibile[9].

În ciuda carierelor diferite, Copernicus, Kochanowski şi Zamoyski aveau multe lucruri în comun. În primul rând, toţi primiseră o educaţie formală de o calitate deosebită. Toţi erau absolvenţi ai universităţilor din Cracovia şi Padova, Padova fiind cea mai de seamă universitate din Europa acelei epoci. Tot la Padova, Jan Zamoyski a îndeplinit funcţia de rector al universităţii, în 1563. În al doilea rând, toţi manifestau un interes deosebit faţă de Antichitate şi cunoşteau foarte bine operele clasicilor. Copernicus a tradus din proprie plăcere scrisorile lui Teofilact Simokata (1509). Kochanowski, elev al elenistului Robortello, s-a specializat în opera lui Cicero, iar în primii treizeci de ani ai vieţii sale a fost poet de limbă latină. Zamoyski a ţinut în faţa Seimului şi Senatului cuvântări moralizatoare pe tema istoriei republicii romane. În al treilea rând, fiecare dintre ei s-a antrenat conştiincios în toate domeniile de activitate pe care le-au permis abilităţile lor individuale. Copernicus, astronomul, era de asemenea doctor în medicină şi în dreptul canonic; Kochanowski, poetul, a studiat politica; Zamoyski, politicianul, s-a ocupat şi cu studiul poeziei. În al patrulea rând, cu toţii au fost persoane publice renumite, cu o înaltă conştiinţă civică. Copernicus a participat activ la apărarea Prusiei Regale de pericolul Ordinului Teuton, iar în 1526 a participat şi la introducerea reformei sistemului monetar. În calitate de canonic laic, a îndeplinit în mod regulat funcţiile de vătaf la Curte, colector de impozite, judecător şi medic. Atât Kochanowski, cât şi Zamoyski şi-au început cariera din funcţia de secretar regal. Însă primul s-a retras la domeniul său în Czarnolas (Pădurea Neagră), pe când al doilea avea să preia pe viaţă cele două funcţii cele mai importante ale Republicii – Mare Cancelar şi Mare Hatman al Coroanei. În sfârşit, toţi trei erau de o înaltă moralitate. Toţi năzuiau spre idealuri clare ale frumuseţii şi armoniei. Copernicus era preocupat în special de ordinea teoretică a universului, Kochanowski de ordonarea practică a sentimentelor şi a credinţelor umane, iar Zamoyski – de ordinea politică.

O educaţie umanistă, respectul faţă de Antichitate, individualismul şi căutarea unei cunoaşteri totale, interesul pentru chestiunile publice şi idealul armoniei vieţii umane – acestea au fost trăsături care i-au caracterizat din plin pe fiecare dintre ei. Şi tocmai aceste trăsături sunt considerate în general a fi aparţinut „Omului Renaşterii" – *l'uomo universale*.

*
* *

Seimul care s-a adunat la Lublin cu trei zile înainte de Crăciunul anului 1568 fusese convocat de rege cu scopul explicit de a crea o uniune constituţională între Coroana poloneză şi Marele Ducat. Era al patrulea Seim care discuta această chestiune în ultimii cinci ani. Au participat atât reprezentanţi ai Poloniei, cât şi ai Lituaniei. Acum, Sigismund August nu mai era dispus să amâne realizarea acestui proiect. Toate vechile argumente erau încă valide. Dezvoltarea unei culturi poloneze comune în cadrul clasei conducătoare a ambelor state; pericolul comun care le

ameninţa dinspre Marele Cnezat al Moscovei; expunerea provinciilor din sud-est; inadecvarea practicilor militare, financiare şi administrative existente – toate acestea indicau necesitatea unei schimbări fundamentale şi a stabilirii unui acord rapid. Dar exista şi un alt motiv de grabă. Cea de-a treia căsătorie a regelui eşuase. Divorţul era exclus. Nu se mai puteau naşte moştenitori. Dinastia Jagiełłonă era pe punctul de a se stinge. Regele, obosit şi bolnav, s-a ridicat încă o dată, pentru ultimul mare efort din viaţa sa. Numai el putea să înlăture ezitările magnaţilor lituanieni. În ultimii zece ani încercase multe modalităţi de unificare a tradiţiilor diferite din cele două teritorii peste care domnea. În 1559 înfiinţase un Seim pentru Marele Ducat, iar în 1564 – dietine de provincie după modelul polonez. În acelaşi timp a făcut concesii foarte mari, abandonând toate prerogativele de Mare Duce – care limitau drepturile de proprietate ale nobilimii – şi extinzând toate privilegiile juridice şi asupra nobilimii ortodoxe. Desigur, era conştient de faptul că obiceiurile nu se pot schimba peste noapte şi că reprezentanţii Seimului lituanian şi ai diverselor dietine fuseseră aleşi de magnaţi sub ameninţarea cnutului. La Lublin a fost martor la modul în care trei dintre cei mai puternici nobili lituanieni – Mikołaj Radziwiłł „Cel Roşu", Jan Chodkiewicz şi Ostafi Wołłowicz – pur şi simplu le-au ordonat celorlalţi trimişi să-şi ţină gura. După o lună de formalităţi şi încă o lună de dispute, regele i-a somat pe Radziwiłł şi Chodkiewicz să îşi facă apariţia în persoană în Senat pentru a da explicaţii. Văzând că cei doi şi-au luat tălpăşiţa în timpul nopţii, regele a fost cuprins de furie. În următoarele zile au fost încorporate în *Korona* (Coroană) trei provincii din Marele Ducat – Podlasia, Volînia şi Kiev. Doi înalţi funcţionari din Podlasia care au refuzat să depună jurământul de credinţă Coroanei poloneze au fost imediat deposedaţi de averi şi de funcţii. Sensul acestui gest era cât se poate de limpede: dacă domnii lituanieni aveau să refuze să se comporte ca nişte nobili polonezi şi să dezbată chestiunea în mod deschis, regele avea de gând să se întoarcă împotriva lor cu toată furia unui autocrat lituanian. În aprilie, marii nobili ai Lituaniei au reapărut – Ostrogski, Czartoryski, Sanguszko, Wiśniowiecki – şi şi-au ocupat locurile în Senatul polonez. Pe 17 iunie a reapărut însuşi Chodkiewicz şi în numele egalilor lui l-a implorat pe rege cu lacrimi în ochi „să nu[-i] predea Coroanei Poloneze prin puterea legii ereditare", „întru înrobirea şi ruşinarea copiilor noştri". Sigismund August a replicat, şi el cu lacrimi în ochi: „Dumnezeu locuieşte acolo unde este Iubirea, căci aceasta e Legea Lui Divină. Eu nu vă conduc în înrobire sau supunere cu de-a sila. Noi toţi suntem robi ai lui Dumnezeu, iar nu ai unor conducători lumeşti". Era un moment decisiv. Chodkiewicz a acceptat termenii uniunii propuse. Senatul s-a ridicat brusc în picioare cu strigăte de mulţumire. Polonia şi Lituania aveau să fie unite, „oameni liberi cu oameni liberi, egal cu egal". Avea să fie o unică *Rzeczpospolita*, „republică" sau „confederaţie"; o politică unică, indivizibilă, un singur rege, ales, şi nu născut; un singur Seim; o singură monedă. Lituanienii aveau să-şi păstreze propriile legi, propria administraţie, propria armată, precum şi titlurile familiilor lor princiare. Detaliile au fost stabilite de comun acord. Regele a lucrat fără oprire, ore în şir, zile întregi. „Acestea sunt chestiuni hotărâtoare", a spus, „care vor dura secole; ele au nevoie ca atare şi de o chibzuire îndelungată,

şi de o sfătuire nimerită"*. În sfârşit, pe 1 iulie 1569, Actul Uniunii a fost semnat. Stând în picioare, în faţă, cu pălăria în mână şi înconjurat de preoţime, Sigismund August a primit jurământul de loialitate din partea fiecărui semnatar. După aceea a condus întreaga adunare către biserica Sfântul Stanisław, unde, îngenunchind în faţa altarului, a cântat *Te Deum* cu o voce impresionantă[10].

Ultimii ani ai lui Sigismund August au fost plini de jale şi mâhnire. Apelurile sale repetate pentru iubire şi armonie erau generate de teama că lipseau şi una, şi cealaltă. În 1569, Seimul a revenit asupra unei dezbateri pe tema chestiunilor matrimoniale ale regelui, iar pe 12 septembrie a încheiat dezbaterile fără a ţine cont de solicitările urgente ale regelui. Au fost amânate deciziile referitoare la procedura electorală, la crearea vistieriei republicii şi la introducerea reformelor juridice. „Vedeţi că sunt supus morţii", le-a spus atunci regele, „ca şi fiecare din Domniile voastre. Dacă nu veţi ţine cont de asta, atunci de toată munca mea cu Domniile voastre se va alege praful"**. Nu au ţinut cont. În Rusia, Ivan cel Groaznic, mâniat de vestea Uniunii de la Lublin, s-a grăbit să înfăptuiască crima din cauza căreia, mai mult decât din cauza altor atrocităţi, şi-a dobândit porecla. Au apărut scrisori falsificate, din care reieşea că arhiepiscopul şi guvernatorul Novgorodului se făceau vinovaţi de trădare şi de colaborare cu regele polonez. Ţarul a sosit la Novgorod pentru a administra pedeapsa în persoană. Locuitorii Novgorodului au fost prinşi şi torturaţi sistematic, apoi ucişi în grupuri de câte cinci sute şi chiar o mie în fiecare zi. În cinci săptămâni, cel mai civilizat oraş al Rusiei a fost depopulat şi transformat într-un morman de cenuşă. Ivan s-a întors la Moscova pentru a pregăti cazanele cu ulei încins şi cârligele de agăţat carne în măcelării, cu care avea de gând să pedepsească câteva sute de moscoviţi suspectaţi de trădare în favoarea Novgorodului. Ce viitor putea avea „Republica Bunăvoinţei" cu un asemenea vecin? În 1570, Seimul a dezbătut problema reformei impozitelor, însă nu a ratificat nici un impozit; iar în 1572, o parte din membrii Seimului au pierit din pricina epidemiei de ciumă. Sigismund August s-a retras în disperarea sa, suferind şi de insomnie. S-a închis în castelul său preferat de la Knyszyn, lângă Białystok, refuzând să-şi mai primească senatorii. A murit pe 7 iulie 1572, înconjurat de o mulţime pestriţă de şarlatani, astrologi şi vrăjitori, într-un iatac cu draperii negre în amintirea doliului după Barbara Radziwiłłówna. În testamentul său sunt reluate frumoasele sale dorinţe de-o viaţă irealizabile:

> Prin acest ultim testament al nostru, ambelor state, Coroanei Poloneze şi Marelui Ducat al Lituaniei, le dăm şi le încredinţăm dragostea, armonia şi unitatea pe care strămoşii noştri le-au numit în latină *unia*, cimentând-o pentru eternitate prin acorduri puternice, confirmate reciproc prin jurământ de către cetăţenii ambelor ţări. Iar aceleia dintre ţări care cu recunoştinţă va ţine cu toată hotărârea de Uniunea ce a primit-o din partea noastră îi dăm binecuvântarea noastră, ca Domnul Dumnezeu s-o pună şi

* *Źródłopisma do Dziejów Unii*, drukiem ogłosił A.T. hr. z Kościelca Wojewodzic Działyński, vol. 3, Poznań, 1856, p. 76 (n.tr.).

** *Źródłopisma do Dziejów Unii*, p. 236 (n.tr.).

s-o înalţe în mila Sa într-o domnie largă şi liniştită, în onoare şi slavă atât acasă, cât şi dincolo de graniţe, s-o înalţe peste celelalte popoare în tot ceea ce este bun şi trebuitor. Iar care dintre aste două ţări va râvni să fie nerecunoscătoare Uniunii şi va căuta căi de dezbinare, aceea să se teamă de mânia lui Dumnezeu, care cu furie, cum zice proorocul, va blestema pe cel ce seamănă dihonie între fraţi[11].

Ultimul dintre Jagiełłoni – ca şi, cu 202 ani în urmă, ultimul dintre Piasti – a fost înmormântat pe dealul Wawel. Ca persoană privată, regele era mort. Ca persoană publică – mergea în urma propriului convoi funerar *in effigie*. Bastonul stindardului regal a fost rupt în două şi aruncat în mormânt împreună cu bijuteriile personale ale regelui. Acest act a simbolizat în acelaşi timp transfigurarea Regatului Poloniei. Regele mort a domnit, ca monarh ereditar, peste două principate separate ; însă le-a lăsat unificate într-o unică republică electivă.

Partea a II-a

VIAŢA ŞI MOARTEA REPUBLICII POLONO-LITUANIENE (1569-1795)

6

ANTEMURALE

Bastionul creştinătăţii

Se pot găsi citate din întreaga perioadă cuprinsă între anii 1000 şi 1939 în sprijinul afirmaţiei că Polonia a fost, este şi va fi mereu ultimul bastion al civilizaţiei occidentale. În secolele de demult era considerată ţara care ţinea piept păgânilor prusaci şi lituanieni; în epoca modernă, Islamului şi schismaticilor ruşi; în secolul XX, comunismului militant. Întotdeauna, „locul Poloniei în Europa", ca şi cel al Ungariei vecine, era clar. Polonia era *antemurale*, „bastionul"[1].

Ideea a fost exprimată în mai multe moduri. Sintagma *antemurale christianitatis* a fost adoptată pe scară largă după căderea Constantinopolului, după memoriul din 1467 către papa Paul al II-lea. În alte surse găsim *murus* (zid), *scutum* (scut), *clipeus* (pavăză), *praevalidum* (fort), *propugnaculum* (metereze); în polonă, *przedmurze* (bastion), *forpoczta* (avanpost) şi chiar *płot* (gard) sau *straż* (turn de strajă). În 1573, la Paris a fost ridicat un arc de triumf în cinstea alegerii lui Henric de Valois pe tronul polonez; acesta purta inscripţia: POLONIAE TOTIUS EUROPAE ADVERSUS BARBARORUM NATIONUM [...] FIRMISSIMO PROPUGNACULO („Poloniei – celui mai solid bastion din întreaga Europă împotriva popoarelor barbare"). Treizeci de ani mai târziu, Maximilien de Sully, pregătindu-şi marele său plan pentru regenerarea unităţii europene, a descris Polonia ca *boulevard et rempart* („bulevard şi metereze"). În 1623, Wojciech Dembołecki scrie într-un limbaj nu lipsit de un anume farmec: „Dumnezeu a pus Coroana Polonă între creştinătate şi păgâni, despărţindu-i ca printr-un zid"*. Regii polonezi le-au reamintit rând pe rând omologilor lor străini despre această pretenţie tradiţională a Republicii. La 11 martie 1620, la Whitehall, cancelarul polonez Jerzy Ossoliński şi-a început oraţia în faţa regelui Iacob I cu cuvintele: *Tandem erupit Ottomanorum iam diu celatum pectore virus* [...] *et publico Barbarorum furore, validissimum christiani orbis antemurale, petitur Polonia*. La sfârşitul secolului, pe 25 iulie 1676, Ioan al III-lea Sobieski îi scria lui Carol al II-lea, folosind aproape acelaşi limbaj, că

---

* W. Dembołecki, *Pamiętniki o Lissowczykach, czyli przewagi Elearów polskich*, Cracovia, 1859, p. 56 (n.tr.).

„vaste şiruri de turci şi de tătari s-au aruncat asupra acestui bastion al creştinătăţii, ca să-l distrugă"[2].

Conceptul de *Antemurale* a fost în special preferat de cronicarii catolici, fiind recent adoptat de Institutul de Istorie Poloneză de la Vatican ca titlu al unei reviste de prestigiu. Este adesea asociat cu alte două sloganuri – *Polonia semper fidelis* („Polonia mereu credincioasă") şi acela care descrie Polonia ca un „refugiu al toleranţei". În acest mod, apologeţii romano-catolici au reuşit să inducă impresia că Polonia a fost capabilă să ţină în frâu pericolul barbar în primul rând datorită catolicismului ei ferm, iar în al doilea rând, fiindcă mulţumită extraordinarei ei toleranţe nu aveau loc dispute religioase sau intervenţii străine. Într-adevăr, atât formularea, cât şi conţinutul declaraţiei Confederaţiei de la Varşovia din 28 ianuarie 1573 erau extraordinare în comparaţie cu ceea ce se întâmpla în alte părţi ale Europei; de altfel, acesta avea să fie tonul dominant în viaţa religioasă a Republicii pentru mai bine de două sute de ani:

> Iar dat fiind că în Republica noastră caracterul disident nu este mărunt în chestiunea religiei creştine, pentru a preîntâmpina ca din această cauză să nu se strecoare între oameni zâzania dăunătoare, aşa cum vedem în alte regate, ne promitem unii altora, pentru noi şi urmaşii noştri, în eternitate, sub jurământ şi sub obligaţia credinţei, onoarei şi conştiinţei, ca aceia care suntem disidenţi în religie să păstrăm pacea între noi, fără a vărsa sânge din pricina deosebirilor de credinţă sau a diferitelor feluri de biserici şi fără a ne pedepsi prin confiscare de bunuri, lipsire de onoare, întemniţare şi exil[3].

Şi totuşi, această declaraţie conţine un paradox subtil. Dacă Biserica Catolică ar fi fost într-adevăr un refugiu al toleranţei, aceasta s-ar fi putut întâmpla numai în virtutea prezenţei unui număr semnificativ de disidenţi; pe de altă parte, dacă comunitatea disidenţilor era într-adevăr aşa de numeroasă încât se cerea tolerată, atunci nu se mai poate vorbi de fermitatea catolicismului ei. Măsura exactă a catolicităţii Poloniei, ca şi a toleranţei ei nu poate fi determinată cu exactitate[4].

*
* *

O scurtă incursiune în trecutul religios al Poloniei se va dovedi aşadar plină de surprize. Pe de o parte, se poate observa prezenţa neîntreruptă a Bisericii Romano-Catolice, a cărei întemeieri datează chiar de la începuturile istoriei documentare şi a cărei supremaţii a suferit doar ameninţări sporadice. Pe de altă parte, există dovezi a numeroase varietăţi de nonconformism religios, sectarism, schismă şi heterodoxie. (Vezi diagrama G.)

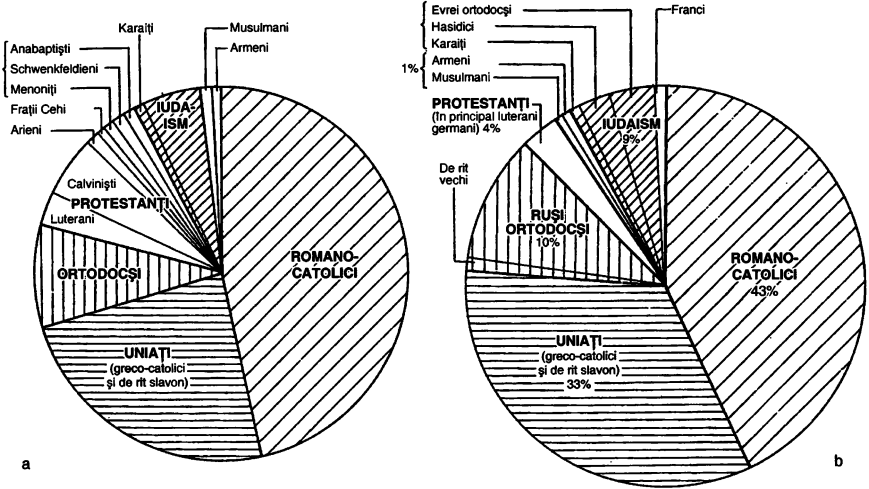

Diagrama G. Comunitățile religioase din Republica polono-lituaniană:
a) în 1660; b) în 1772

Fără îndoială, cel mai vechi text scris în limba polonă din istorie emană un catolicism fervent. Imnul *Bogurodzica* (*Născătoarea de Dumnezeu*) a fost compus probabil în secolul al XIII-lea, supravieţuind într-un manuscris din secolul al XV-lea. În perioada jagiellonă a fost cântec de luptă al oştirilor, fiind intonat în cor de cavalerii polono-lituanieni înainte de bătălia de la Grünwald:

Bogu rodzica dzewica	Fecioară de Dumnezeu Născătoare
Bogem slawena maria!	De Domnul slăvită Maria!
U twego syna gospodzina,	Patroană a Fiului tău,
Matko swolena maria,	Mamă aleasă, Maria,
Sziszci nam, Kyrieleyson!	Ajută-ne pe noi, Kyrie Eleison![5]

Într-adevăr, scena de la Grünwald, unde ambele oştiri au luptat sub ocrotirea Fecioarei Maria, poate sugera că polonezii au întreţinut tradiţia cruciadelor asemenea cavalerilor teutoni. Unii istorici – de exemplu, Lelewel – au ales să compare rolul militant al Poloniei în Europa de Est cu acela al Spaniei în Occident, referindu-se la războiul sfânt al acesteia din urmă împotriva maurilor, care a durat şapte sute de ani.

Realitatea este că polonezii nu au avut niciodată zelul cruciaţilor. Participarea lor la cruciadele generale către Ţara Sfântă era extrem de limitată, şi puţinii regi polonezi care au purtat un război sfânt împotriva necredincioşilor au procedat astfel, de fapt, din motive politice cât se poate de coerente. Pe această temă, politica tânărului Vladislav al III-lea Jagiełło, rege al Poloniei şi Ungariei, a dat naştere unor dispute aprinse. În 1443, la îndemnul nunţiului papal, Giuliano Cesarini, regele polon şi-a condus armatele către răsărit, încercând să oprească creşterea puterii otomanilor. În anii precedenţi, ungurii reuşiseră cu greu să ţină piept pericolului otoman, purtând aprige bătălii cu principele Serbiei şi cu Vlad Dracul, principele Valahiei. Acum au trecut la ofensivă. Trecând prin Belgrad şi Sofia, ei s-au îndreptat spre Adrianopole. În 1444, soarta luptei era pe punctul de a se hotărî. Sultanul otoman, Murad al II-lea, forţase blocada veneţiană din Dardanele şi, ajungând pe continentul european, abia apucase să trimită după întăririle de care avea mare nevoie. Bătălia decisivă a avut loc pe 10 noiembrie pe coasta Mării Negre, nu departe de Varna de azi. Succesul iniţial al creştinilor a fost zădărnicit de încercarea temerară de a ataca direct centrul taberei Sultanului. Dezastrul a fost total. Moartea tânărului rege a fost consemnată de un cronicar otoman, Chodza Efendi (Saad-el-Din):

> Când se crăpa de ziuă, luceafărul de dimineaţă fu semnalul strigătelor de luptă. Arcaşii au început lupta, iar când a fost slobozită întreaga putere a *sajdaki*, cele două armate s-au năpustit una asupra celeilalte cu săbiile în mâini. [...] Duşmanul deja era în avantaj, când Karaya, marele şi puternicul Beyler-Bey de Anatolia, a fost doborât de oţelul necredincioşilor. Tulburaţi şi îngroziţi, spahiii au spart rândurile şi au fugit. Sultanul, când i-a văzut fugind, şi-a înălţat gândurile către Allah. „Doamne", a strigat el, „pentru vrednicia conducătorilor inspiraţi de puterea Ta [...] pentru zelul războinicilor Credinţei [...] pentru ultimul şi cel mai mare dintre profeţii Tăi [...] pentru lumina sufletului său ceresc [...] salvează oastea Islamului de călcâiul ereticilor. Salvează-i pe apărătorii Credinţei de la ruşinea unei învingeri din partea necredincioşilor". Iar Cerurile i-au ascultat rugăciunea.

Regele necredincioşilor, înfierbântat de victorie, a urmat sfatul prost al unuia, Janko, şi a atacat de-a dreptul tabăra padişahului. Cu o mână de soldaţi şi rotind un iatagan capturat de la ai noştri, regele nu s-a oprit, ci a gonit călare până a ajuns în faţa sultanului. Însă Murad, îndurând cu răbdare insulta, [...] a spus către străjerul de lângă el: „Despărţiţi-l pe ăst zănatic de alaiul lui. [...] Faceţi-i loc de ambele părţi când călăreşte către voi ca un mistreţ rănit, dar apoi închideţi-vă în jurul lui deodată şi, ucigându-l, veţi face o faptă plăcută lui Dumnezeu".

Regele, nepăsător în bravura sa, înfierbântat de o vitejie nebunească, gonea pe calul său departe înaintea celor ce-l urmau [...] îndreptându-se către buciucul splendid al padişahului. Mai întâi, după porunca primită, l-au lăsat să treacă pe acest câine fără suflet. Dar apoi l-au înconjurat. Un ienicer pe nume Chodza Kazer l-a aruncat la pământ rănindu-i calul, apoi i-a tăiat capul acestui cirac al Iadului şi i l-a dus padişahului. [...] Cei ce l-au urmat pe acest tânăr nesăbuit prin rândurile armatei noastre au fost ciopârţiţi ca nişte chiftele. [...]

Văzând în astă întâmplare un act al Divinităţii, zâmbind şi radiind de bucurie, sultanul a strigat: *Et-hamdu lillahi alazzefer!* („Slavă lui Dumnezeu pentru această victorie!"). Apoi a poruncit ca capul tăiat al regelui să fie înfipt într-o ţeapă, pentru a semăna groază printre necredincioşi. [...] Mai târziu, păstrat într-un borcan cu miere, a fost trimis la capitala ţării, la Bursa, pentru a fi văzut de oamenii de rând. [...]

Murad între timp a trimis vestea aceasta îmbucurătoare tuturor conducătorilor ţărilor vecine. În Egipt a trimis douăzeci şi cinci dintre prizonierii creştini capturaţi, înarmaţi până-n picioare şi cu mâinile şi picioarele în cătuşe [...] Când arabii, slabi şi temători, au văzut siluetele înfricoşătoare ale necredincioşilor uriaşi cât nişte fortăreţe, au strigat plini de admiraţie pentru vitejia turcilor: *Allah jensor ibn Osman!* („Domnul Dumnezeu îi ajută pe fiii lui Osman!"). [...]

Această victorie vestită, care a umplut de veselie întregul popor şi a întărit puterea otomanilor şi fericirea supuşilor lor, a fost dobândită într-o marţi, a noua zi a lunei Redzeb, în anul 848 de la fuga Profetului[6].

Istoricii polonezi care au sugerat că Vladislav al III-lea a murit ca martir creştin, punându-şi viaţa fără rezerve şi plin de altruism în slujba apărării credinţei, au provocat un val de critici vehemente. Criticii susţin că Vladislav a plătit un preţ mare pentru ambiţia sa naivă şi nesăbuită[7]. Desigur, expediţia de la Varna pare să fi fost dictată mai mult de interesele Ungariei decât de cele ale Poloniei. Dar această expediţie nu poate fi comparată nici cu alte lupte ale polonezilor cu Imperiul Otoman, nici cu Reconquista spaniolă.

Pentru Polonia, turcii otomani reprezentau un pericol mai mic decât tătarii din Crimeea. Detaşamentele războinice de tătari făceau în fiecare an incursiuni de-a lungul celor trei mari drumuri de graniţă din stepe. În calea lor ardeau, jefuiau şi luau *yasir*, „pradă umană", adică prizonieri pe care îi vindeau apoi ca robi în lumea musulmană. Nu turcii, ci tătarii au fost cei care au inspirat valul de proteste cu privire la faptul că Polonia era lăsată să apere singură creştinătatea de invaziile musulmane. Dar aceste proteste nu pot fi luate ca atare. Tătarii erau o pacoste, într-adevăr, însă nu constituiau o ameninţare la adresa stabilităţii în Europa. Spre deosebire de mauri sau de otomani, ei nu nutreau ambiţii teritoriale permanente, iar ceambururile lor nu se aventurau niciodată dincolo de teritoriile care puteau fi jefuite în decursul unei veri. Încercările

polonezilor de a le controla erau însoţite de multă vorbărie plină de evlavie creştină, dar semănau mai mult cu acţiunile poliţieneşti decât cu cruciadele religioase. La urma urmei, cazacii creştini din interiorul Republicii se comportau într-un mod similar, iar conducătorii săi militari nu vedeau nimic rău în a recruta trupe auxiliare din rândurile tătarilor pentru lupte împotriva altor principi creştini, când se ivea o asemenea ocazie.

Nici unul dintre ordinele de cruciaţi nu s-a bucurat de mare succes în Polonia. Ordinul Ospitalierilor, întemeiat destul de devreme, avea câteva baze – la Strzygom, în Silezia, în 1150, la Zagość, în Małopolska, în 1153, şi la Poznań, în 1191. Dar nici una dintre ele nu s-a dezvoltat. Bazele din Silezia au trecut sub controlul cehilor în urma separării provinciei, iar cele din Regatul Poloniei au început să decadă după invazia mongolă din 1241-1242. În secolul al XV-lea, Ordinul Ospitalierilor s-a asociat cu Ordinul Teuton, atrăgând răzbunarea regilor Poloniei. Prin secolul al XVII-lea, în toată Polonia mai erau foarte puţini cavaleri de Malta. În acest context, personalitatea uimitoare a lui Bartolomeus Nowodworski (1544-1624), cavaler, pedagog şi filozof, trebuie considerată o excepţie din toate punctele de vedere. În tinereţe îl slujise pe Ştefan Báthori în Garda Transilvăneană, iar apoi ca ambasador la Constantinopol; mai târziu a căzut în dizgraţie şi a fost exilat din pricina unui duel. Vreme de zece ani l-a slujit pe Henric de Navarra în Franţa, iar în 1599 s-a alăturat Ordinului Sfântul Ioan din Ierusalim. În 1602 a luptat pe o galeră veneţiană în bătălia de la Patras, fiind – din pricina rănilor – nevoit să se întoarcă în Malta, deja invalid. Acolo a fost descoperit de Piotr Kochanowski, care se afla într-o călătorie prin ţările bazinului mediteraneean şi care l-a luat înapoi în Polonia. În 1617, Nowodworski a ocupat prima catedră de filozofie laică la Universitatea Jagiełłoną din Cracovia; tot aici a înfiinţat un gimnaziu de prim rang, care până în ziua de azi îi poartă numele. În 1618, la vârsta de 74 de ani, l-a însoţit pe Chodkiewicz în expediţia în Marele Cnezat al Moscovei şi a fost rănit în bătălia de la Tuszyn. A fost dat în grija unicei baze a Ordinului de Malta rămasă pe atunci în Polonia, la Poznań, însă a murit înainte să se poată instala[8].

De fapt, cruciadele niciodată nu s-au putut bucura de o popularitate deosebită în Polonia. „Necredincioşii" erau prea aproape şi polonezii îi cunoşteau prea bine ca să mai prezinte interes; iar războaie erau destule. Şi mai important, de-a lungul Evului Mediu, Polonia însăşi fusese atacată de cruciaţi occidentali, care, plătiţi de Ordinul Teuton, petreceau mai mult timp în lupte contra gazdelor lor catolice decât în cele de convertire a unor păgâni. Vreme de trei sute de ani, din 1226 până în 1525, lupta împotriva „Cavalerilor Crucii" a avut o influenţă formativă în evoluţia catolicismului polonez. La Consiliul de la Konstanz din 1414-1418, principalul delegat al Poloniei, Paweł Włodkowic (Paulus Vladimiri, 1370-1435), rector al Universităţii Jagiełłone, a condamnat în mod sistematic cruciadele, susţinând că ele sunt contrare voinţei lui Dumnezeu. Acuzaţiile sale detaliate împotriva exceselor Ordinului Teuton erau sprijinite cu argumente teologice şi filozofice, furnizând una dintre primele expuneri ale unui concept de drept internaţional specific polonez[9].

Mai mult decât atât, necesitatea unei reconcilieri, şi nu a unei atitudini militante religioase, era înţeleasă într-o societate în care Biserica Romano-Catolică nu se bucurase niciodată de monopol. Spre deosebire de ţările Europei de Vest, unde autoritatea ecleziastică a Romei a rămas necontestată până la sfârşitul Evului Mediu, poziţia Bisericii din Polonia era permanent ameninţată de păgâni, disidenţi şi schismatici.

Păgânismul a rezistat multă vreme după convertirea oficială a Poloniei la creştinism în anul 966 e.n.; tot acesta a continuat să fie religia oficială în Lituania până în 1386. Şi în secolul al XIX-lea se mai puteau găsi urme ale cultelor de odinioară, iar unele obiceiuri păgâne inofensive – cum ar fi *dozynki*, „focurile recoltei" – au supravieţuit în unele zone de la ţară până în ziua de azi. Iudaismul, introdus de khazari în secolul al IX-lea, a avut în Polonia o istorie mai lungă decât creştinismul. Teritoriile din est ale regatului erau în mare parte locuite de ortodocşi, iar în timpul Reformei s-au format importante adunări ale luteranilor, calviniştilor şi altor secte protestante. La Liov şi Wilno, minorităţile armeană şi tătară şi-au înălţat propriile biserici şi moschei. În Republica unită, între 1569 şi prima împărţire din 1772, romano-catolicii constituiau grupul religios cel mai numeros; dar acesta reprezenta doar aproximativ o jumătate din întreaga populaţie. (Vezi diagrama Ga.)

Contrareforma avea să ţină seama de aceste împrejurări. Cu toate că Vaticanul nutrea speranţe de a folosi Republica drept bază strategică pentru contraofensiva sa atât împotriva protestantismului, cât şi a ortodoxiei, înaltul cler al Bisericii Romano-Catolice din Polonia era obligat să acţioneze cu multă chibzuinţă. În perioada critică, în anii 1560-1580, episcopii militanţi nu se bucurau nici de sprijinul regelui, nici de al Seimului şi nu aveau cum să se folosească de instituţiile statale pentru a-şi realiza năzuinţele. Spiritul Conciliului de la Trent s-a observat în Polonia pentru prima oară în 1551, la Sinodul de la Piotrków, unde Stanisław Hozjusz (Hosius, 1504-1579), episcop de Warmia, a prezentat mult lăudata *Confessio Fidei Catholicae Christiania* („O confesiune creştină a credinţei catolice"), care avea să-l propulseze în funcţia de cardinal şi la conducerea Conciliului de la Trent. Totuşi, chiar în acelaşi an, când episcopul de Cracovia a încercat să pornească o acţiune împotriva unui nobil calvinist într-un tribunal ecleziastic, dietinele provinciale au luat partea împricinatului. În 1552, când episcopul de Przemyśl a încercat să-l persecute pe unul dintre canonicii săi, Stanisław Orzechowski (1513-1566), fiindcă îşi luase o soţie în pofida regulii celibatului obligatoriu, Seimul Regatului nu a întârziat să protesteze. Astfel, metodele inchizitoriale au fost evitate. Din 1573, când a fost instituită Confederaţia de la Varşovia, principiul toleranţei a devenit inviolabil; chiar şi în epoca domniei Dinastiei Vasa, când atât Curtea, cât şi Seimul au făcut dovada unui catolicism activ, acest principiu putea fi neglijat numai în cazuri izolate. După 1603, Indexul ecleziastic a fost scurtcircuitat în mod sistematic, iar persecuţia nobililor care ofereau protecţie unor eretici condamnaţi nu avea succes în confruntarea cu etosul dominant al democraţiei nobiliare. Se punea în mod clar accentul pe convingere, şi nu pe constrângere. Şi din acest motiv, chestiunea educaţiei a căpătat o importanţă deosebită; în acest scop, cardinalul Hosius a introdus în Polonia, în 1565, Ordinul Iezuiţilor, cu primul lor colegiu la Braunsberg (Braniewo)[10]. În următorii ani, colegii iezuite au fost deschise la Pułtusk (1566), Wilno (1569) şi Poznań (1573), iar în est, chiar şi în oraşe îndepărtate ca Polotsk, Dorpat, Orsza, Kiev, Pereiaslav şi Witebsk. Construirea a zeci de biserici, şcoli şi mănăstiri în perioada barocă este mărturia unui succes de durată. Conflictele cu protestanţii erau cel mult sporadice şi arareori violente. Întâmplări cum ar fi atacul unui grup de învăţăcei catolici în timpul unei înmormântări luterane sau a unui pastor calvinist ori demolarea în 1640 a colegiului protestant de la Wilno în cadrul unei rebeliuni catolice au fost evenimente izolate.

Concors discordia (Acordul pentru dezacord) a durat cel puţin până la mijlocul secolului al XVII-lea, find subminat de tensiunile războiului, şi nu de modificări intenţionate ale politicii. Cu toate că, în ideologia iezuită, toleranţa era considerată mai degrabă un semn de slăbiciune, existau catolici loiali care gândeau altfel. Mikołaj Łęczyca (Nicolaus Lancicius, 1574-1653), reprezentantul iezuiţilor în Lituania pe vremea domniei lui Vladislav al IV-lea, fiul unui tipograf calvinist, se convertise la catolicism şi era cunoscut pentru caracterul său moderat. Mikołaj Lawrynowicz, un autor benedictin, a scris în 1639: „Armonia frumoasă se naşte din lucruri contrare, ca o lăută din coarde diferite, care aproape că sună una împotriva alteia [...] şi spiritele catolicilor înfierbântaţi sunt de fapt ascuţite şi temperate de ea, tot aşa precum piatra şlefuieşte şi modelează fierul împotriva ei"*. Măsurile de represiune, ca expulzarea arienilor în 1658, au avut mai degrabă motive politice decât religioase. Avea şi Polonia bigoţii ei religioşi; dar situaţia era departe de ceea ce şi-a imaginat Carlyle scriind despre „exploziile sălbatice şi violente ale unui fanatism iezuit fără pereche". Carlyle, un protestant britanic, se pare că nu auzise despre martirii de la Oxford, care nu aveau un echivalent în Republica polono-lituaniană[11]. (Vezi harta 10.)

Influenţa iezuiţilor, deşi importantă, trebuie privită în raport cu extinderea în paralel a altor ordine contemplative, de învăţaţi şi de cerşetori. În cele două secole de la fondarea lor în 1564 până la suspendarea lor în 1773, iezuiţii nu au controlat niciodată mai mult de 70 dintre cele 1.200 de aşezăminte religioase. Chiar şi în sfera educaţională, ei nu s-au bucurat niciodată de monopol – nici pe departe. În 1642, celor 47 de colegii iezuite li s-a alăturat o reţea crescândă de şcoli ale piariştilor, care se specializau în educaţia fiilor micii nobilimi locale. În acest context, opinia lui Walerian Krasiński cum că „iezuiţii şi nefericita lor unealtă, Sigismund al III-lea, au fost cauza şi originea ruinei ţării" pare nejustificată[12]. Benedictinii, ale căror sedii, cele mai vechi din Polonia, datau de la începutul secolului al XI-lea; cistercienii, a căror primă mănăstire a fost înfiinţată în 1140 la Jędrzejów; şi cartuzinii – cu toţii au continuat să existe şi să se roage. Dominicanii, cărora Vaticanul le-a conferit puteri inchizitoriale, au fost prezenţi fără întrerupere din 1222. Călugării numiţi *boni fratres*, aduşi din Spania în 1608, erau activi în sfera îngrijirii medicale şi mentale; Congregaţia Misiunii Părinţilor Palini (lazarinii) au ajuns la scurt timp după aceea, din Franţa, cu scopul iniţial de a-i converti pe armenii de la Liov; surorile marianite au organizat o reţea de mănăstiri de maici în palatinatele din est, în scopul de a converti fete din comunitatea evreiască şi de a le găsi soţi din pătura nobiliară. Multe ramuri ale Ordinului Franciscanilor puteau fi întâlnite pe tot teritoriul Poloniei şi Lituaniei. Călugării bernardini formau un ordin care se bucura de popularitate în special printre nobili, care le-au donat peste optzeci de proprietăţi; reformaţii au ajuns în Polonia în 1622; mănăstirile clariselor (minoritele franciscane, călugăriţe sărace) rivalizau cu carmelitele, ambele fiind ordine de maici de prim rang; capucinii erau preferaţii lui Ioan Sobieski. Luate împreună, aceste ordine îi depăşeau ca număr pe iezuiţi, fiind o contrapondere la pretenţiile exclusive pe care le-ar fi putut avea aceştia din urmă. În secolul al XVIII-lea, când nivelul educaţiei şi al zelului misionar era în declin, statutul şi reputaţia iezuiţilor au scăzut de asemenea.

* J. Tazbir, *Arianie i katolicy*, Varşovia, 1971, p. 163 (n.tr.).

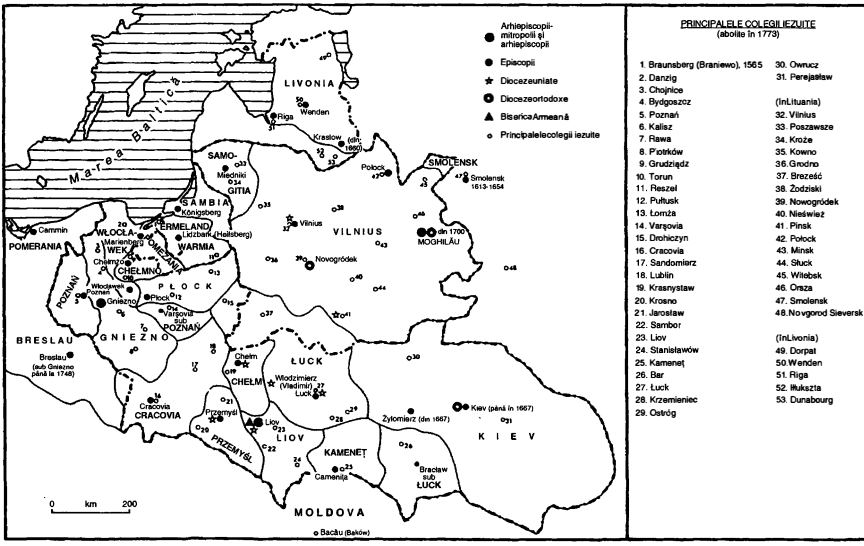

Harta 10. Diocezele ecleziastice (secolul al XVII-lea)

Catolicismul polonez a fost marcat nu atât de spirit misionar expansiv, cât de o puternică evlavie în interior. Prin tradiţie neagreând convertirile forţate şi neavând sprijinul puterii civile, Biserica nu putea recurge la metodele feroce aplicate în Spania, Italia sau chiar în Boemia vecină. Mai degrabă îşi consolida poziţia cultivând practici mistice, ascetice şi devoţionale. Secolul al XVII-lea a fost martor al unei reînvieri a interesului pentru relicve. A revenit şi moda pelerinajelor. Nobilii evlavioşi construiau un fel de Golgote artificiale, ale căror capele, drumuri şi scări simbolizau opririle Crucii. Sanctuarul cu detalii bogate, în stil baroc, de la Kalwaria Zebrzydowska, pe dealurile carpatine ale regiunii Małopolska de Vest, executat în 1613 de Michał Zebrzydowski, era doar unul din multe construcţii de acest fel; el a iniţiat un cult păstrat până în zilele noastre. Noi ordine ascetice, cum ar fi camedulii în schiturile lor îngrădite la Bielany lângă Cracovia şi lângă Varşovia, au dat un nou sens sihăstriei. Au fost întemeiate şi diverse confrerii de laici evlavioşi, aşa-zisele *bractwa*, cunoscute pentru cultul rozariului, lungile întruniri dedicate rugăciunii, interminabilele procesiuni şi pentru manifestarea în public a pocăinţei şi chiar pentru flagelare în masă. Se făceau eforturi imense pentru a cultiva cunoaşterea vieţilor sfinţilor, în special a celor polonezi, făcându-se presiuni pentru canonizarea lor. În 1594 a fost canonizat Sfântul Jacek, „Hiacint de la Cracovia" (1185-1257), întemeietor al Ordinului Dominicanilor în Polonia. În 1636, Sfântul Cazimir de Cracovia (1458-1484), al doilea fiu al regelui Kazimierz Jagiełłończyk, canonizat în 1602, a fost recunoscut de Vatican drept sfânt patron al arhiepiscopiei poloneze. În 1622, canonizarea sfântului spaniol Isidor Plugarul a pricinuit mare bucurie în rândurile nobililor, care i-au propagat apoi cultul pentru a promova armonia, dacă nu şi o productivitate crescută a muncii, printre ţăranii angajaţi pe pământurile lor. În secolul al XVII-lea a fost demarat procesul complicat al canonizării la Roma a câtorva candidaţi polonezi la titlul de sfânt. Beatificarea în 1604 a tânărului iezuit Sfântul Stanisław Kostka (1550-1568) a pregătit calea pentru canonizarea sa în 1826; beatificarea în 1680 a Sfântului Jan Kanty, „Ioan de Canti" (1390-1473), născut la Kęty lângă Cracovia şi o vreme profesor al Universităţii Jagiełłone, a precedat canonizarea acestuia în 1767. Printre martirii Bisericii poloneze se află arhiepiscopul uniat Józefat Kuncewicz de Połock (1580-1623), canonizat abia în 1867, şi preotul Andrzej Bobola (1591-1657), ucis în mod barbar de cazaci lângă Pinsk şi ridicat la rangul de Fericit în 1938. Printre candidaţii fără succes s-a numărat şi un alt iezuit, Bazyl Narbutt, al cărui caz nu a reuşit să impresioneze Vaticanul, cu toate că se bucura de sprijinul oficial al Seimului polonez.

Ca rezultat al reformei, cultul marinian s-a intensificat. Într-o oarecare măsură, extraordinara veneraţie de care s-a bucurat Fecioara Maria în Polonia poate fi văzută ca un fel de reafirmare a unei tradiţii locale „vechi", „poloneze", împotriva reformelor centralizatoare, latinizante şi romanizante ale Conciliului de la Trent; dar în aceeaşi măsură era expresia evidentă a solidarităţii catolice faţă în faţă cu provocările epocii, reprezentate de protestantism, ortodoxie sau iudaism. În secolul al XVII-lea se găseau în Republica polono-lituaniană peste o mie de sanctuare mariniane, fiecare cu icoana ei miraculoasă a *Matka Boska*, „Sfânta Fecioară Născătoare de Dumnezeu, Regina Cerurilor". În afară de mănăstirea paulină Jasna Góra de la Częstochowa,

principalele sanctuare marianice se găseau la Berdyczów în Ucraina, la Borune în Lituania şi la Chełm. Ordinele exclusiv poloneze ale marianiştilor (1673) şi Surorilor Sacramentului (1683) au fost înfiinţate în onoarea Fecioarei; multe mănăstiri existente, în special mănăstirile de maici ale benedictinelor poloneze, *Norbertanki* (norbertinii) şi *Brygidki* (surorile Sfintei Brigida) au fost dominate întru totul de cultul marianic. Ceremonia încoronării simbolice a figurii *Matka Boska* la Częstochowa ca „Regină a Poloniei" în 1717, anul Seimului Mut, era un semn clar al faptului că Biserica Romano-Catolică era hotărâtă să nu renunţe la controlul asupra maselor, în ciuda supunerii ţării intereselor politice ruseşti.

Tot în această perioadă, literatura religioasă şi-a redobândit locul în cultura polonă, contrabalansând tendinţele vădit laice ale Renaşterii. Traducerile poloneze ale unor apocrife medievale latine şi ale unor hagiografii, în special cele legate de viaţa Sfântului Adalbert (Voiteh), au adus o contribuţie importantă la popularizarea limbii naţionale; iar lucrarea *Żywoty świętych* (*Vieţile sfinţilor*, 1579) a lui Piotr Skarga rivaliza cu *Psaltirul Polonez* al lui Kochanowski, publicat în acelaşi an, pentru titlul de cea mai cunoscută şi mai apreciată lucrare literară poloneză a secolelor următoare.

Situaţia comunităţii ortodoxe era una dintre cele mai problematice. În Polonia, ortodocşii ocupau flancurile nordice ale Carpaţilor, întinzându-se în vest până la Sanok şi Krosno. În Rutenia Roşie, anexată în 1340, şi în Marele Ducat al Lituaniei, ei reprezentau elementul dominant. În Republica unită constituiau aproximativ 40% din totalul populaţiei. Aparţineau de vechile episcopii ortodoxe Kiev şi Nowogródek.

Însă ortodocşii nu trăiau în pace nici cu alţi ortodocşi. De la 1453, când patriarhatul de Constantinopol a căzut în mâinile otomanilor, ei au devenit prada constantă a intereselor diverselor grupări politice. Pe de o parte, ţarii Marelui Cnezat al Moscovei aveau pretenţii de patroni universali. Pe de altă parte, ierarhia Bisericii Romano-Catolice nutrea speranţa de a pune capăt schismei. Rezultatul era o stare de conflict permanent. În secolul al XVI-lea, după o scurtă perioadă de cochetare cu Roma în timpul mitropolitului Isidor şi a succesorilor acestuia, mitropoliţii de la Kiev au revenit la vechea lor alianţă cu Constantinopolul. Încercările nunţiului papal Antonio Possevino în anii 1581-1583 de a restabili controlul roman asupra Bisericii din Răsărit s-au soldat cu un eşec. În 1589, ţarul Feodor, acţionând împreună cu patriarhul Ieremia de la Constantinopol, a creat o mitropolie separată la Moscova, ale cărei pretenţii pastorale se întindeau cu mult dincolo de Marele Cnezat al Moscovei. Magnaţii ortodocşi ai Republicii, obişnuiţi să împartă funcţii bisericeşti şi să administreze proprietăţile ecleziastice, şi-au simţit poziţia atacată din toate părţile. Principele Konstanty Vazyl Ostrogski (m. 1608), de exemplu, palatin de Kiev, a cărui academie teologică la Ostroróg promova o reînviere a tradiţiei ortodoxe şi care publicase prima Biblie în slavona veche ecleziastică, nu era dispus să se supună nici Vaticanului, nici Constantinopolului, nici Moscovei. Ca majoritatea coreligionarilor, voia să fie lăsat în pace. Era susţinut de principele Andrei Kurbski, care se stabilise în Volînia în 1567, dedicându-se printre altele muncii devoţionale. Însă episcopii ortodocşi făceau presiuni tot mai mari. Nemulţumiţi de taxele cerute de Constantinopol şi de autonomia acordată confreriilor laice, *bractwa*, şi temându-se

de acţiunile patriarhului de la Moscova, care le submina autoritatea în mod sistematic, ei au făcut front comun cu colegii lor romano-catolici. În frunte cu mitropolitul lor, Michał Rahoza, cu exarhul Chiril Terlecki şi cu Hipation Potij, fost castelan şi acum episcop de Brest, ei i-au scris Papei. Era o cerere în numele tuturor credincioşilor de a fi admişi în Biserica Romei. Pe 23 decembrie 1595, la San Pietro, papa Clement al VIII-lea a sărbătorit acceptarea acestei cereri printr-o slujbă solemnă. Între timp, acasă rezistenţa creştea. Când sinodul unit al celor două provincii ortodoxe s-a adunat la Brest pe 8 octombrie 1596, între episcopi nu mai domnea unanimitatea. Rahoza a citit bula papală care punea capăt schismei şi a condus o procesiune către biserica catolică Sfânta Maria. A primit apoi o delegaţie de clerici catolici la biserica ortodoxă Sfântul Nicolae şi a ascultat o predică plină de bucurie rostită de Piotr Skarga, duhovnicul iezuit al regelui. Episcopii disidenţi s-au adunat într-o casă particulară, în alt loc din oraş. Principele Ostrogski a sosit la timp cu o armată de preoţi, călugări şi soldaţi, pentru a-i auzi pe arhimandriţii de Lavra Piecharskaia, de Pinsk şi de Supraśl blestemându-i alături de trimişii de la Constantinopol pe toţi cei care „au trădat-o pe Mama Noastră, Biserica Ortodoxă de rit grecesc". Ziua s-a încheiat cu excomunicări reciproce. Din punctul de vedere al Bisericii Catolice, Sinodul de la Brest a confirmat Actul Uniunii. Din punctul de vedere al Bisericii Ortodoxe de la Constantinopol şi Moscova, a fost un act de dezbinare[13].

Conflictele religioase erau legate şi de probleme sociale şi politice. Cazacii de pe Nipru nu au recunoscut Uniunea de la Brest. Răscoala lui Nalewajko din 1596 a fost prima dintre numeroasele revolte duse în numele apărării credinţei ortodoxe de activitatea subversivă a Bisericii Catolice. Nalewajko, executat la Varşovia ca trădător politic, va rămâne în memoria Ucrainei ca martir religios.

Astfel, ortodocşii rămâneau împărţiţi. Acea parte a clerului care a votat pentru Uniune şi-a păstrat ritul slavon, ierarhia separată şi dreptul de a se căsători; însă a acceptat doctrina catolică a euharistiei, supremaţia papei şi disciplina curiei Vaticanului. Membrii acestei „confesiuni greco-catolice de rit slavon" erau cunoscuţi în Republică drept *unici*, „uniaţii". În ochii Constantinopolului erau schismatici, în ochii Moscovei – trădători. Cei care s-au separat de Uniune erau cunoscuţi în Polonia ca *dysunici* sau „dezuniţii". Ei aparţineau „confesiunii greco-ortodoxe de rit slavon" şi erau trecuţi, împreună cu protestanţii, la categoria *dissidentes in religione*. Pentru aproape patruzeci de ani nu au fost recunoscuţi oficial.

Tumultul în lumea ortodocşilor, provocat iniţial de Uniunea de la Brest, a continuat neabătut. Nemulţumirile alimentate în această perioadă de luptele religioase au acutizat conflictul politic în anii următori. Uniţii luptau contra dezuniţilor, în timp ce şi unii, şi alţii căutau să-şi păstreze independenţa faţă de Biserica Romano-Catolică. Condiţia lor a fost ilustrată magistral în lucrarea lui Meletius Smotrycki din 1610: *Lamentaţie pentru Biserica de la Răsărit*. Mai întâi, în provinciile de sud-est au avut loc o serie de bătălii, aşa-zisele „Războaie ale Diaconilor", în care clericii uniţi şi cei „dezuniţi" îşi disputau controlul asupra funcţiilor şi proprietăţilor Bisericii Ortodoxe. În provinciile de nord-est, un conflict asemănător a ajuns la apogeu odată cu uciderea arhiepiscopului unit de Połock, Józefat Kuncewicz. Arhiepiscopul Kuncewicz nu era tocmai un om al păcii; el fusese implicat în tot felul de acte

represive, inclusiv cea mai jignitoare dintre persecuţiile meschine – refuzul de a-i lăsa pe ţăranii ortodocşi să-şi îngroape morţii în pământ sfinţit. Moartea lui a stârnit un val de indignare la Vatican, însă în dioceza lui a adus o oarecare uşurare. De asemenea, refuzul categoric al lui Sigismund al III-lea de a aproba episcopii numiţi de patriarh a generat un val de proteste. În 1620, aceste nemulţumiri au declanşat revolte în rândul cazacilor.

Cu timpul, s-a conturat totuşi un conflict fundamental. Atât Biserica Unită, cât şi cea Ortodoxă, pierzându-şi speranţa de a se uni iarăşi, au început să-şi consolideze fiecare identitatea separată şi să-şi formuleze propriile doctrine. În acest sens, pe partea ortodoxă, un rol important l-a jucat Petru Movilă (1596-1647), mitropolitul ortodox al Kievului. Movilă era membru al unei familii princiare moldovene, a cărei soartă tumultoasă a fost strâns legată de aventurile balcanice ale cancelarului Zamoyski. Unchiul său Jarema, vărul său Constantin, tatăl său Simeon şi fratele său mai mare, Mihail, ridicaseră cu toţii pretenţii asupra titlului de domn şi asupra tronului Moldovei sau Valahiei. El însuşi, ca tânăr, slujise în armata poloneză, în 1621 participând la bătălia de la Chocim (Hotin) sub conducerea lui Chodkiewicz. A intrat în mănăstirea de la Lavra Pecherskaya la Kiev în 1627, de unde şase ani mai târziu a ieşit mitropolit şi duşman pe viaţă al Uniunii. După ce a întemeiat Academia Movileană în 1632, a transformat-o în scurt timp într-un centru de referinţă de teologie ortodoxă, prima instituţie de învăţământ superior în lumea slavă de la răsărit, rivalizând cu colegiul iezuit local[14]. Cauza sa a fost ajutată de faptul că uniţii nu au reuşit să capete drepturi politice depline. În ciuda condiţiilor stipulate în acordul iniţial, episcopii uniţi nu au fost niciodată admişi în Senatul Republicii. Clerul şi nobilimea unită erau limitaţi la statutul de catolici de rangul al doilea, ceea ce îi făcea să se confrunte cu o permanentă criză de conştiinţă. Rândurile lor s-au subţiat treptat, atât din pricina dezertării la catolicism, cât şi prin reconvertirea la ortodoxie. Pe la mijlocul secolului al XVII-lea, succesul Contrareformei era egalat de o revigorare paralelă în rândurile ortodocşilor. În 1633, după treizeci şi şapte de ani de persecuţie, ierarhia ortodoxă era reinstalată oficial.

Dar se conturau noi tulburări la orizont. Imediat ce Biserica Ortodoxă s-a reafirmat împotriva provocării uniţilor şi şi-a restabilit dreptul de a fi tolerată în Republica polono-lituaniană, a şi început să simtă pulsul presiunilor emanând dinspre Moscova, care căuta să remodeleze practicile ortodoxe originale şi să transforme ortodoxia în religie de stat în Marele Cnezat al Moscovei. La mijlocul secolului al XVII-lea, vechea Biserică Greco-Ortodoxă de rit slavon era pe cale de a fi transformată în Biserica Ortodoxă Rusă. În 1648, izbucnirea războaielor cazace a separat provinciile estice ale Republicii de restul ţării. În 1654, când cazacii lui Hmelniţki au acceptat suveranitatea ţarului – şi controlul direct al patriarhului de la Moscova asupra populaţiei ortodoxe din vastele teritorii pe care le cucereau –, patriarhul Nikon a reformat liturghia. În 1662, Kievul a fost ocupat de armata ţaristă. În sfârşit, în 1667, când prin armistiţiul de la Andrusovo tot flancul de stânga al Ucrainei a trecut sub controlul permanent al Marelui Cnezat al Moscovei, ţarul Aleksei l-a repudiat pe Nikon (dar nu şi reformele acestuia), subordonând Biserica Ortodoxă controlului statal. Ca atare, credincioşii ortodocşi

aveau de ales între a se supune noii liturghii nikoniene şi noii discipline ruseşti sau a rămâne cu vechea lor credinţă şi a fi apoi catalogaţi de Moscova drept schismatici. Rezultatul a fost marele *Raskol*, schisma, ale cărei efecte au fost de lungă durată. Cei care şi-au păstrat credinţa au fost atraşi în mod natural către regiunile de graniţă, unde efectele politicii ţarului erau mai puţin resimţite. După crearea noii linii de demarcaţie în 1667, cele două centre timpurii ale vechii credinţe, la Starodub şi la Wetka, la nord de Kiev, au fost înlocuite de altele aflate mai la vest[15]. La rândul lor, comunităţile ortodoxe ale Republicii care au acceptat reformele şi disciplina au adoptat treptat o poziţie în care practica ortodoxiei era automat asociată cu speranţa unei eventuale încorporări în Imperiul Rus.

În orice caz, în ciuda prăpastiei crescânde dintre ortodocşii şi catolicii din Republica polono-lituaniană, complexitatea relaţiilor lor este dincolo de orice îndoială. Multă vreme după Uniunea de la Brest au mai existat reprezentanţi eminenţi ai credinţei ortodoxe care se străduiau să rămână atât supuşi loiali ai Republicii, cât şi susţinători înflăcăraţi ai armoniei religioase. Un asemenea om a fost Adam Kisiel (1600-1653), mai întâi palatin de Czernichów, apoi de Kiev. Educat la Academia de la Zamość în spiritul umanismului şi toleranţei, a avut o atitudine extrem de moderată. Kisiel a fost cel care l-a convins pe tânărul rege Vladislav al IV-lea să reinstaureze ierarhia ortodoxă; tot Kisiel, de-a lungul unei cariere politice de durată, a îndeplinit funcţia de mijlocitor între Curte şi cazaci. Faptul că istoricii ucraineni moderni uneori îi minimizează meritele, prezentându-l ca renegat şi trădător al cauzei lor, subliniază doar existenţa multor curente diferite din cadrul ortodoxiei rutene încă din timpul vieţii lui Kisiel.

Fragmentarea Bisericii Ortodoxe s-a reflectat în viaţa familiilor din marea nobilime, multe dintre ele renunţând să mai respecte strict o singură credinţă. Principele Konstanty Ostrogski însuşi era căsătorit cu o Tarnowska, o catolică. Moştenitorul lui, principele Janusz, a fost un catolic care şi-a donat întreaga avere Cavalerilor de Malta. Doi dintre cei trei fii ai săi au fost catolici, unul ortodox; una dintre cele două fiice ale sale s-a căsătorit cu Krzysztof Radziwiłł „Trăsnetul", hatmanul calvinist al Lituaniei; cealaltă s-a căsătorit cu Jan Kiszka, cel mai bogat arian din Marele Ducat. Reprezentanţii liniilor ereditare principale ale familiilor Radziwiłł, Chodkiewicz, Sapieha, Pac şi Wisniowiecki au trecut la protestantism în masă. În schimb, cei din familiile Sanguszko, Czartoryski, Czetwertyński şi Ogiński au trecut de la ortodoxie la catolicism. În istoria multor familii ortodoxe, adoptarea calvinismului în secolul al XVI-lea a fost un factor fundamental care a dus la convertirea lor la catolicism în secolul al XVII-lea[16].

Comunitatea protestantă lupta şi ea pe mai multe fronturi. Luteranismul era popular în special în oraşe, datorită populaţiei germane. Calvinismul, în schimb, s-a dovedit atrăgător pentru nobilime. Însă şi calviniştii erau dezbinaţi. În 1562, o dispută de durată între conservatori şi aripile radicale a dus la schismă. Radicalii s-au despărţit de calvinişti şi au dezvoltat – sub numele de „arieni" – unul dintre cele mai timpurii şi mai exhaustive experimente europene de creştinism primitiv. (Vezi harta 11.)

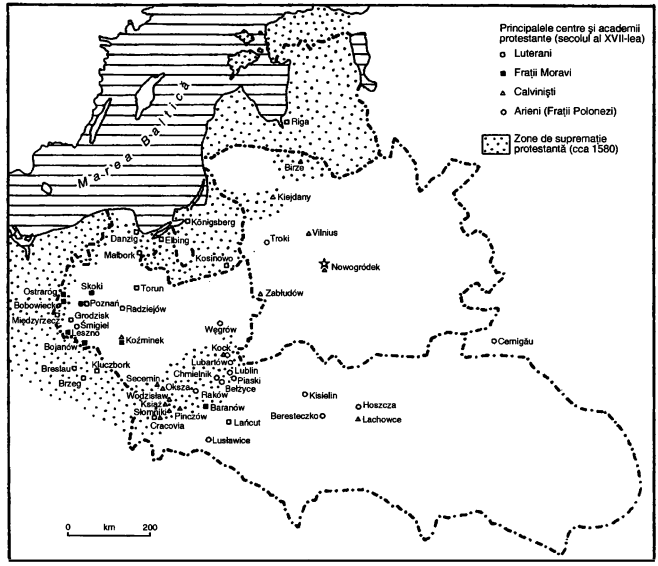

Harta 11. Centre ale Reformei în Republica polono-lituaniană

Odată rezolvate cele două mari revolte de la Danzig, în 1526 şi în 1577-1578, pentru mai bine de un secol luteranii s-au bucurat de o protecţie eficientă împotiva interferenţelor din afară. Beneficiind de carte orăşeneşti şi de promisiuni regale de toleranţă, făcute mai întâi de Sigismund August şi reluate apoi de Báthori, burghezii luterani se bucurau de libertatea de a-şi practica credinţa religioasă. Activităţile lor intelectuale s-au concretizat sub forma universităţii de la Königsberg, fondată în 1545 de Abraham Kulwiec (Culvensis, 1510-1545), un refugiat lituanian de la Wilno şi a faimosului Gimnaziu de la Danzig. Ei s-au bucurat de diferite patronaje, mai întâi de patronajul reginei Bona Sforza, iar apoi de al Annei Vasa, sora protestantă a lui Sigismund al III-lea. Conflictele erau rare, uneori cu catolicii, alteori cu calviniştii. Totuşi, contrar impresiilor create mai târziu, spiritul ecumenic era în floare. În această privinţă, istoria oraşului Torun serveşte ca exemplu grăitor al modului cum o armonie prelungită trece repede în uitare, în timp ce un singur dezastru senzaţional este rememorat cu scrupulozitate de-a lungul a sute de ani. În 1595, acest oraş populat în majoritate de germani a fost gazda unui sinod protestant, convocat pentru a exprima sprijinul faţă de Confederaţia de la Varşovia. În 1645, a fost gazda „Colocviului iubirii" interconfesional, propus de regele Vladislav al IV-lea. Vreme de câteva luni, clericii protestanţi şi catolici şi-au discutat diferenţele practice şi teologice într-o atmosferă de cumpătare şi respect reciproc. Cu toate că nu s-a ajuns la o concluzie fermă, acest colocviu a demonstrat că iubirea creştină putea încă să triumfe asupra bigotismului sectar. În 1674, un diplomat spaniol care a vizitat Torun în drumul către ceremonia alegerii lui Sobieski a remarcat, plăcut surprins, această scenă :

> În acest oraş, ca şi în restul provinciei [...] este îngăduită practica liberă a celor două religii, catolică şi luterană. Cei din urmă ocupă cele mai importante biserici din regiune, în timp ce catolicii au două mănăstiri, una aparţinând dominicanilor şi alta iezuiţilor, unde ţin sfintele slujbe cu mare solemnitate şi măreţie... În orice caz, ei toţi trăiesc în bună pace unii cu ceilalţi şi fără dispute sau certuri în chestiuni de credinţă – şi asta e cea mai bună cale pentru a menţine pacea[17].

Nimeni nu ar fi putut prevedea că un incident izolat, cincizeci de ani mai târziu, va asocia numele oraşului Torun cu fanatismul catolic.

Torun era unul dintre acele oraşe germane ale căror privilegii separate fuseseră stabilite prin Actul de Încorporare a Prusiei Regale din 1457 şi confirmate explicit prin Tratatul de la Oliwa din 1660. Numărul locuitorilor săi germani de confesiune luterană era mult mai mare decât cel al catolicilor. Pe 16 iulie 1724, procesiunea catolică a Sfintei Fecioare a fost tulburată de o bătaie în stradă, izbucnită între învăţăceii iezuiţi şi nişte spectatori luterani. Conform iezuiţilor, conflictul s-a declanşat atunci când un luteran, strigând insulte şi neridicându-şi pălăria la trecerea procesiunii, a fost forţat să o facă de către un învăţăcel. Conform luteranilor, învăţăceii iezuiţi le-au poruncit luteranilor să îngenuncheze pe stradă. Pe 17 iulie, revolta a cuprins oraşul. Catolicii, nereuşind să obţină eliberarea unuia dintre ei, arestat de primar, au început să ia ostatici luterani. Ca replică, orăşenii au atacat colegiul iezuit, i-au distrus încăperile şi i-au ars bunurile în piaţă. După spusele iezuiţilor,

vina pentru această faptă o purtau autorităţile oraşului, care au închis ochii la actele de violenţă ale gloatei. După spusele luteranilor, vina era numai a învăţăceilor, care alergau pe străzi cu săbiile scoase şi care au tras din interiorul Colegiului asupra gărzii trimise de primar pentru a-l apăra. După cum s-a relatat în Polonia catolică, evenimentul care a trezit cea mai mare indignare a fost arderea unei statui a Sfintei Fecioare, însoţită de strigăte jignitoare, „Şi acum salvează-te, muiere!". În scurt timp, pe baza unei mărturii a iezuiţilor, cetăţenii oraşului Torun au fost acuzaţi de răzvrătire în faţa tribunalului Coroanei de la Varşovia; pe 16 noiembrie s-a pronunţat verdictul. Primarul oraşului, Roessner, împreună cu ajutorul lui, Czernich, au fost condamnaţi la moarte prin decapitare „pentru neglijarea obligaţiilor legate de funcţiile lor şi, astfel, pentru încurajarea revoltei populaţiei". Orăşenii Harder, Moab şi încă treisprezece trebuiau de asemenea să fie executaţi „ca principali agresori ai Colegiului iezuit". Alţii doi, Carwise şi Schultz, pentru profanarea Sfintei Fecioare, aveau să fie mutilaţi, măcelăriţi şi apoi arşi. Urma o lungă listă de amenzi, exilări şi confiscări. Nu a fost permis nici un recurs. La sfârşitul lunii, Jakub Rybiński, palatinul de Chełm, şi-a făcut apariţia la Torun însoţit de un regiment de soldaţi, pentru a executa sentinţa. Celor condamnaţi li s-a promis clemenţă în schimbul convertirii la catolicism. În zorii zilei de 7 decembrie 1724, primarul Roessner a fost decapitat. Ultimele sale cuvinte au fost: „Mulţumiţi-vă cu trupul meu; căci sufletul meu este al Mântuitorului". Apoi a urmat torturarea victimelor, care au fost trase pe roată, biciuite şi arse. Până la urmă au fost salvaţi doi: unul, Heyder, prin convertirea pe eşafod; altul, Jakub Henryk Czernich, adjunctul primarului, printr-un act de indulgenţă semnat de însuşi regele Poloniei. O şcoală luterană, o capelă şi o tipografie au trecut în mâinile Bisericii Catolice. Astfel s-a încheiat răzmeriţa sau „baia de sânge de la Torun", *das Thorner Blutbad*. În cărţile de istorie poloneză, acest eveniment este rareori menţionat. În Europa protestantă, şi în special în Anglia, acesta a fost unicul eveniment care a făcut numele locului naşterii lui Copernicus să rămână în istorie (vezi pp. 318-319).

La Londra, răzmeriţa de la Torun a făcut senzaţie. Pe 2 decembrie, înainte de execuţii, regele Prusiei îi scrisese lui George I, pentru a atrage atenţia Angliei asupra acestui eveniment. „Furia clerului romano-catolic a ajuns la o asemenea culme", a scris el, „că acum vor nu numai să ruineze de-a binelea oraşul Torun, ci şi să-i extermine pe toţii disidenţii din întregul regat". În ianuarie, ţara fierbea de indignare. *The Historical Register*, sursa principală de ştiri externe a Londrei, aducea informaţii cât se poate de detaliate, furnizate atent de Berlin. Cititorii erau delectaţi pe rând cu: „Darea de seamă a Consiliului oraşului Torun despre răzmeriţa care a avut loc în iulie anul trecut"; textul Tratatului de la Oliwa; „Rezumat al chestiunii de la Torun, publicat la Berlin în limba germană"; „Constituţiile Seimului Poloniei şi Lituaniei din anul 1724", precum şi întreaga corespondenţă a regelui Prusiei cu maiestăţile lor regele Poloniei, al Angliei, al Danemarcei, al Suediei, al Franţei, al Sardiniei şi cu ţarul rus. În mod curios, cititorilor li s-au oferit şi o serie de „descrieri adevărate şi fidele din partea unor catolici" ale situaţiei, bine calculate pentru a avea efectul opus faţă de cel dorit de autorii lor

aşa-zis iezuiţi. Pentru a nu lăsa nici o umbră de îndoială, editorul englez şi-a adăugat propriul comentariu:

> Cine poate să citească fără indignare această dare de seamă abominabilă [...] fără a-şi aminti de doctrina ticăloasă a acelei societăţi infernale [...] ? Scrisoarea Maiestăţii Sale Regele Prusiei [...] este suficientă ea însăşi pentru a distruge reputaţia [...] iezuiţilor, care sunt pe bună dreptate acuzaţi de a fi provocat o răzmeriţă, cu ţelul [...] de a ponegri purtarea protestanţilor şi a-i acuza de cumplite orori.

Oricum ar fi stat lucrurile de fapt şi indiferent a cui ar fi fost vina în această răzmeriţă, nu încape nici o îndoială că prusacii au exploatat acest eveniment în mod sistematic în scopuri proprii. De câteva zeci de ani, Dinastia Hohenzollern încerca să convingă oraşele germane din Prusia Regală să refuze supunerea faţă de Republică. Au exagerat suferinţa comunităţii protestante luterane şi i-au făcut propagandă în Europa. În mod constant i-au îndemnat pe ruşi – dacă mai era nevoie de vreun îndemn – să facă acelaşi lucru, referitor la comunitatea ortodoxă. Agenţii lor de recrutare acţionau în Torun şi nu numai. Pentru ei, răzmeriţa de la Torun a reprezentat o oportunitate extraordinară. Pentru nobilii Republicii a fost ultima dintr-o serie de provocări care i-au împins în direcţia unei răzbunări cu efecte fatale. În timpul Marelui Război al Nordului (1700-1721) fuseseră martori la divizarea ţării atât de conflicte interne, cât şi de invazii din afară, toate aceste acţiuni fiind conduse de puteri care îşi disputau protejarea „disidenţilor". Fuseseră martori ai intoleranţei manifeste a tuturor acestor campioni ai toleranţei religioase. În neajutorarea lor, nobilii polonezi şi lituanieni se aruncau în luptă în atacuri disperate, care până la urmă aveau să se întoarcă împotriva lor. În 1717, Seimul a luat decizia limitării drepturilor altor confesiuni decât cea catolică, iar în 1718 l-a eliminat din rândurile sale pe singurul trimis noncatolic, calvinistul Andrzej Piotrowski. Ca replică, nobilii au aflat că Sinodul Luteran al Republicii, dezbătând calm la adăpostul Danzigului privilegiat, lansa un apel deschis pentru intervenţia puterilor străine în scopul de a înlătura „opresiunea disidenţilor". Pedeapsa exemplară aplicată rebelilor de la Torun avea scopul limpede de a le da luteranilor o lecţie. Evidenţiind natura civilă a ireproşabilităţii primarului, pedeapsa căuta să sublinieze necesitatea obedienţei civile. Desigur, a avut efectul contrar: a înflăcărat tocmai acele patimi religioase pe care voia să le domolească, oferindu-le totodată vecinilor Republicii un pretext pentru a se implica în treburile ei interne – pretext a cărui forţă nu a slăbit până când Republica nu a fost distrusă[18].

Chestiunea comunităţii calviniste căpătase o dimensiune politică cu mult înainte de acest incident. Pe teritoriul Coroanei poloneze şi-a atras un larg sprijin din partea nobilimii de mijloc, care se străduia să-şi păstreze independenţa faţă de marile familii, totodată neprivind cu ochi buni averile şi influenţa de care se bucurau episcopii. În Marele Ducat, ea i-a atras chiar pe cei mai mari magnaţi, care căutau un mijloc pentru a scăpa de sub influenţa clerului catolic şi ortodox. La scurt timp după apariţia ei la mijlocul secolului al XVI-lea, comunitatea calvinistă avea câteva puncte sigure de sprijin în Republică: proprietăţile familiei Leszczyński la Leszno, ale

familiei Oleśnicki la Pinczów şi ale familiei Radziwiłł la Wilno, Keidani şi Słuck. Drept rezultat, edictul regal împotriva ereziei, din 12 decembrie 1550, a rămas caduc. După aceea, calvinismul a avansat rapid. În 1554, primul Sinod calvinist al Regatului, ţinut la Słomniki, le-a dat nobililor puterea de a redirecţiona către propriile buzunare zeciuiala pentru Biserica Catolică. În 1555, la Seimul de la Piotrków, Rafał Leszczyński şi Hieronim Ossoliński au propus crearea unei biserici naţionale sub Sigismund August. În 1556, primul Sinod Unit al Poloniei şi Lituaniei s-a adunat la Pinczów. În 1558, calviniştii din Seim s-au simţit suficient de puternici pentru a contesta dreptul episcopilor de a participa la Senat. În următoarele două decenii, calviniştii au constituit una dintre cele mai puternice grupări din viaţa politică, dispunând de sprijinul a aproximativ 20% din nobilime şi a unei majorităţi absolute în Senat. Au activat în mod special în Mişcarea Executorie. Inspiraţi de Jan Łaski (1499-1560), nepot al fostului arhiepiscop cu acelaşi nume, calviniştii se străduiau de fapt să câştige o poziţie de supremaţie în stat. Norocul le-a surâs în 1565, când regele a interzis oficial oricărui staroste să pună în aplicare deciziile eliberate de tribunalele ecleziastice împotriva nobililor în chestiuni de credinţă; apoi, în 1573, la Confederaţia de la Varşovia, ai cărei autori au fost în mare parte. Dar mai târziu au început să-şi modereze pretenţiile. Profund dezbinaţi în chestiuni de doctrină şi disciplină, s-au resemnat, ca şi reformaţii catolici, la apărarea poziţiei câştigate şi la propagarea viziunilor lor prin educaţie şi tipărire de cărţi.

Diviziunile din tabăra calvinistă au fost prezente de la început, fiind alimentate de diversitatea originilor membrilor ei. Încercările repetate de a concepe o formă a confesiunii care să fie acceptată de toţi au eşuat de fiecare dată. În 1555, declaraţia de intercomuniune cu Fraţii Cehi i-a mulţumit pe jumătate dintre membri şi i-a nemulţumit pe restul. În anul următor, la Pinczów, scopul încercării provizorii a lui Łaski de a introduce o versiune a „Confesiunii de la Augsburg" a lui Melanchthon era în mod clar acela de a reconcilia ireconciliabilul. În 1562, la cel de-al doilea sinod unit de la Pinczów, propunerile radicalilor au fost inacceptabile pentru majoritate. Ca atare, minoritatea s-a retras, întemeindu-şi propriile secte separate. Condamnaţi oficial de Geneva, ei nu au mai revenit la calvinism. Solidaritatea calvinismului polonez a fost distrusă pentru totdeauna.

Activităţile culturale ale calviniştilor nu au fost lipsite de reuşite remarcabile. Cu toate că Noul Testament fusese deja tradus atât în polonă, cât şi în lituaniană la Königsberg, „Biblia de la Brest" publicată în 1565 de Mikołaj Radziwiłł a reprezentat o piatră de hotar pe drumul progresului limbii poloneze. Prin operele lui Mikołaj Rej (1505-1569) şi ale lui Cyprian Bazylik (1535-1592), traducător şi compozitor de imnuri, calviniştii şi-au adus o importantă contribuţie la literatura „Epocii de Aur". Tipografiile şi şcolile lor nu se limitau la activităţi de natură confesională. Prima Academie Calvină de la Raków, cunoscută sub numele de „Atena Sarmată", a dus o muncă de pionierat în predarea unor materii laice, cum ar fi matematica, ştiinţele naturii, istoria, etica şi limbile străine moderne – materii pentru care erau renumite toate şcolile protestante. Publiciştii calvinişti, printre care Francesco Stankar (1501-1574), profesor de ebraică la Universitatea Jagiełłonă, şi Andrzej Wolan (m. 1610), secretar al lui Mikołaj Radziwiłł, trebuie amintiţi datorită

meritului lor de a fi întreţinut un înalt nivel de erudiţie în disputele publice ale epocii. Patronii calvinişti, printre care familia Leszczyński în Polonia şi familiile Chodkiewicz, Sapieha, Dorohajski, Zenowicz şi Sokolinski în Lituania s-au alăturat celor din familia Radziwiłł, oferind un important stimulent dezvoltării învăţământului şi tuturor artelor.

În schimb, sectanţii polonezi au avut un impact unic asupra vieţii religioase nu prin numărul de membri ai fiecărei secte, ci prin originalitatea experimentelor lor sociale şi doctrinelor teologice[19]. Cunoscuţi ca arieni, antitrinitarieni, unitarieni, Fraţii Polonezi, racovieni, pinchovieni, socinieni, samosatenieni, farnovieni, sabelieni, budneeni, teişti, diteişti şi triteişti, ei susţineau o multitudine de credinţe şi de relaţii, ceea ce explică uimitoarea diversitate a denumirilor lor. Ei erau uniţi numai prin respingerea dogmei Sfintei Treimi şi prin pretenţia lor la dreptul absolut la gândire liberă. În jurul anului 1550, mai mulţi „antitrinitarieni" s-au adunat la Cracovia în grupuri de discuţii protestante, organizate de Francesco Lismanino, duhovnicul corsican al reginei Bona Sforza. Printre aceştia se aflau: Adam Pastor, un olandez; Giorgio Blandrata, medicul piemontez al reginei Bona; Lelio Sozzini, un refugiat de la Veneţia şi Zürich. Ei ţineau legătura cu un grup de anabaptişti moravieni care se stabiliseră în Carpaţi, precum şi cu congregaţii similare din Transilvania. În anii 1550-1560, ideile lor au fost dezvoltate în scrierile lui Piotr z Goniąz (Gonesius, 1530-1572) din Podlasia, al cărui „diteism" exprimat în *De Filio Dei* (*Despre Fiul lui Dumnezeu*, 1556) nega existenţa Sfântului Duh; de Grzegorz Paweł de la Brzezin (1525-1591), al cărui tratat *O prawdziwej śmierci...* (*Despre realitatea morţii*, 1564) cuprindea îndoieli asupra vieţii de apoi; de Szymon Budny (1530-1593), al cărui „nonadorantism" conţinut în *O przedniejszych artykulech* (*Despre primele principii al credinţei creştine*, 1576) a fost descris ca fiind cel mai îndrăzneţ tratat al secolului; de Marcin Czechowicz (1532-1613) de la Lublin, ale cărui *Rozmowy chrystianskie* (*Conversaţii creştine*, 1575) vorbeau despre egalitatea socială şi despre răul provocat de proprietatea privată; şi, mai ales, de Faustio Sozzini (Socinius, 1539-1604), nepotul de unchi al lui Lelio, al cărui tratat *De Jesu Christo Servatore* (*Despre Isus Christos, Slujitorul lui Dumnezeu*, 1598) a provocat expulzarea lui de la Cracovia. Momentul-cheie a sosit în 1569-1570, când, după ce se separaseră deja de trunchiul principal al calvinismului, sectanţii au refuzat să participe la Compromisul de la Sandomierz şi la frontul protestant unit împotriva Contrareformei. După aceea, unii au mers mai departe pe propriul lor drum însingurat; mulţi însă s-au adunat în oraşul Raków în Małopolska, unde – sub protecţia lui Mikołaj Sienicki (1521-1582) – Fraţii Polonezi au întemeiat renumita lor comunitate. Abolind diferenţele de rang şi de avere, ei s-au retras complet din societate, negând orice supunere faţă de stat şi supunându-se doar regulilor muncii manuale, proprietăţii comune, egalităţii absolute şi pacifismului. Ideile lor au fost propagate de academia lor, care la începutul secolului al XVII-lea se putea lăuda cu peste o mie de elevi, atât polonezi, cât şi străini; de neobositele lor tipografii; şi, nu în ultimul rând, prin Catehismul lor, care s-a bucurat de zeci de ediţii, fiind tradus în aproape toate limbile europene. De cele mai multe ori, istoricii contemporani fac referire la Fraţii Polonezi dintr-un interes pentru preistoria comunismului modern,

însă pentru oamenii secolului al XVII-lea, cel mai important era aspectul teologic. În Europa creştină, fie ea catolică, ortodoxă sau protestantă, „catehismul racovian" era o blasfemie. El trebuie considerat un text esenţial nu numai al unitarianismului în particular, ci şi al gândirii radicale în general. În Anglia, de exemplu, primele ediţii în latină circulau discret printre teologi (ediţia lui Moscorovius, din 1609, îi era dedicată regelui Iacob I). Însă ediţia engleză din 1652, publicată la Amsterdam şi care s-a bucurat de o mare popularitate, a trezit până şi mânia Parlamentului lui Cromwell, care le-a ordonat şerifilor de Londra şi Middlesex să strângă şi să confişte toate copiile, pentru a le da foc. Cele opt capitole aveau forma unor dialoguri platoniciene, iar pasajele care par a fi generat cea mai puternică reacţie erau acelea unde se discuta despre natura divinităţii lui Christos:

Interrogatio: Quid est Iesus Christus, filius Dei?
Responsio: Est Homo, mediator noster apud Deum*.

şi despre Unitatea lui Dumnezeu, ca opusă Treimii:

Î: Care sunt lucrurile care ţin de esenţa lui Dumnezeu şi sunt necesare pentru mântuire?
R: Acestea: că Dumnezeu există; că e unic; că e etern; că este dreptatea, înţelepciunea şi puterea perfecte întruchipate!
[...]
Î: Şi cine este această unică Persoană divină?
R: Unicul Dumnezeu, Tatăl Domnului Nostru Isus Christos.
Î: Cum dovedeşti asta?
R: Prin mărturia vădită a Bibliei. Christos însuşi, în Ioan 17.3, spune: „Şi aceasta este viaţa veşnică: Să Te cunoască pe Tine, singurul Dumnezeu adevărat, şi pe Isus Christos pe care L-ai trimis".
Î: Dar creştinii spun că nu numai Tatăl, ci şi Fiul şi Sfântul Duh sunt persoane în unul şi acelaşi Dumnezeu.
R: Ştiu asta prea bine, dar ei se înşală amarnic, construind argumente din scripturi prost înţelese[20].

Existenţa Fraţilor Polonezi (arieni) s-a dovedit a fi o grea încercare pentru Republica polono-lituaniană, care până atunci îşi asumase rolul de „refugiu al toleranţei" în Europa. Ca unica sectă exclusă în mod explicit de la Confederaţia de la Varşovia, era natural ca arienii să fie campionii libertăţii religioase. Nu întâmplător, cea mai vehementă apărare a principiului toleranţei – *Vindiciae pro religionis libertate* (*Justificări pentru libertatea religioasă*, 1637) – a ieşit de sub pana lui Jan Crell (1590-1633), rector al Academiei de la Raków. Totuşi, persecuţiile asupra arienilor au avut un caracter sporadic. Măsurile luate împotriva lor de autorităţile religioase se soldau de obicei cu retragerea lor pe domeniul unui nobil care le oferea protecţie.

* Întrebare: Ce este Isus Christos, Fiul lui Dumnezeu? Răspuns: Este un Om, mediatorul nostru în faţa lui Dumnezeu.

În 1582, când Budny a fost anatemizat solemn de superintendentul calvinist de Małopolska, el şi-a găsit refugiul la Jan Kiszka, la Łuck. În 1618, când prin decret regal a fost închis cel mai important centru arian, la Nowogródek, în Lituania, membrii acestuia au fost luaţi sub protecţia lui Rafael Kos (1590-1633); şi chiar şi în 1638, când Academia de la Raków a fost închisă la ordinul Seimului, după ce câţiva studenţi au făcut greşeala de a demola o cruce din apropiere, Fraţii Polonezi şi-au continuat activitatea în alte părţi ale Republicii.

În aceste împrejurări se întâmpla într-adevăr rar ca cineva să plătească cu viaţa pentu credinţa sa. Tânărul italian Francus de Franco (1585-1611), executat la Wilno în 1611 sub acuzaţia de blasfemie, a fost o asemenea excepţie; o altă excepţie a fost Iwan Tyszkowic, care a avut aceeaşi soartă la Varşovia, tot în 1611. Tyszkowic era cetăţean al oraşului Bielsk din regiunea Podlasia; acest oraş aparţinea atunci reginei Constanţa de Austria. Tyszkowic era arian de naţionalitate rutenă şi se pare că a fost victima unei vendete locale. El provenea dintr-o familie prosperă de negustori, fiind de curând numit administrator financiar al oraşului. Autorităţile locale s-au interesat de persoana lui abia când au auzit că intenţionează să construiască în oraş un locaş de cult arian. Ca pretext, s-au folosit de faptul că numirea sa în funcţia de administrator financiar avusese loc fără depunerea jurământului obişnuit. Conform martorilor audiaţi, Tyszkowic a mărturisit că nu recunoaşte Sfânta Treime şi că nu ştie ce e, fiindcă despre ea nu se spune nimic în Sfânta Scriptură, dar că îl recunoaşte în schimb pe Dumnezeu cel unic. În documentele administrative s-a notat că Tyszkowic a spus că „Sfânta Treime nu este Dumnezeu" şi că „nu ştie ce e, dacă e bărbat sau femeie". La apelul Tribunalului Coroanei de la Lublin, procedura magistraţilor a fost declarată incorectă. Însă cazul a fost readus în prim-plan de un atac asupra tribunalului din Bielsk, înfăptuit de un grup de simpatizanţi ai lui Tyszkowic, atât catolici, cât şi arieni. De această dată, atacul a făcut obiectul tribunalului privat al reginei, unde primarul oraşului Bielsk, folosindu-se de dovezi evident false, a întors verdictul împotriva lui. În septembrie, preşedintele Seimului de la Varşovia l-a asigurat pe Tyszkowic personal că i se va face dreptate. Cu toate acestea, pe 7 octombrie 1611, în urma deciziei Tribunalului Cancelariei de la Varşovia, a primit o amendă de 500 de groşi, i s-a confiscat averea şi a fost trimis în exil. Dar a preferat să lupte în continuare. Din nefericire şi în ciuda unui alt proces nefavorabil, în urma căruia era cât pe ce să fie condamnat la moarte, s-a încăpăţânat să rămână în capitală. Eliberat din închisoare contra unei sume de bani, a fost arestat din nou la porţile castelului regal, unde s-a dus ca să afle verdictul final. Ordinul reginei a confirmat verdictul de condamnare la moarte. În ziua de vineri, 16 decembrie 1611, în Piaţa Veche, Tyszkowic a fost executat în public. Mai întâi i-a fost tăiată limba, ca pedeapsă pentru blasfemie. Apoi trupul i-a fost tăiat în două cu fierăstrăul – pedeapsa pentru rebeliune. Apoi i-au fost tăiate mâinile şi picioarele – pedeapsa pentru profanare. La sfârşit, pentru binele sufletului său nemuritor, rămăşiţele sale au fost arse[21].

Fraţii Cehi au avut o soartă similară cu cea a omologilor lor polonezi, din mai multe puncte de vedere. Persecutaţi pe teritoriile Habsburgilor începând cu mijlocul secolului al XVI-lea, ei au adoptat tradiţia husită şi principiul păstrării culturii cehe. La sediul lor iniţial, stabilit la Leszno în 1550, a sosit un val de câteva sute de

familii din Moravia vecină, atunci când acolo a început Războiul de 30 de Ani. În 1628, acest sediu l-a adăpostit pe celebrul pedagog Jan Amos Komensky (Comenius, 1592-1671), care, devenit rector al Academiei de la Leszno, a transformat această instituţie într-un centru academic de rang european. Cunoscuţi când sub numele de *Unitas Fratrum*, când sub cel de *Polska Jednota* (Uniunea Fraţilor Cehi în Polonia), iar mai târziu ca „Biserica Moraviană", Fraţii Cehi au evitat doctrinele unitariene, bucurându-se de roadele unei comuniuni nu numai cu calviniştii locali, ci şi cu diverse biserici protestante din străinătate, inclusiv cu Biserica Anglicană. În acelaşi timp, ei împărtăşeau multe dintre viziunile sociale radicale ale arienilor polonezi, iar la mijlocul secolului al XVII-lea au împărtăşit şi soarta acestora – exilul. În 1656, cetăţenii oraşului Leszno au fost suspectaţi de colaborare cu suedezii, iar din acest motiv oraşul, refuzând să renunţe la garnizoana suedeză, a fost ars de armata poloneză. Komensky şi mulţi dintre asociaţii săi au emigrat în Olanda. Totuşi, comunitatea religioasă a supravieţuit chiar şi în aceste condiţii dificile. Academia a fost reconstruită în 1662 cu sprijin financiar din partea Angliei, pentru ca, în 1707, să fie din nou arsă până la temelii – de data aceasta de către ruşi. Legăturile protestante ale Academiei au fost distruse când patronul ei, Stanisław Leszczyński, s-a convertit la catolicism şi şi-a vândut domeniile familiei Sułkowski. Academia a rămas un centru de educaţie poloneză până în 1824[22].

Legăturile britanice ale Reformei poloneze au provocat multe comentarii şi la fel de multe surprize. Cariera lui Jan Łaski, mai ales, a devenit obiectul câtorva studii erudite. Ca „John O'Lasco", pe vremea domniei lui Edward al VI-lea, el a îndeplinit funcţia de superintendent al Bisericii Străinilor Protestanţi, în fosta mănăstire a augustinilor din Londra, exercitând o influenţă decisivă asupra formei definitive a cărţii de rugăciuni *Book of Common Prayer*. Alte legături sunt mai puţin cunoscute. La scurt timp înainte de plecarea lui Łaski din Londra, în 1553, un polonez anonim a publicat primul tratat în limba polonă apărut în Anglia : *Rzecz Pana Jana Księcia Nortumberskiego*, o traducere a dezicerii de credinţă pe eşafod a lui John Dudley, duce de Northumberland şi socrul lui lady Jane Grey. În afară de cei care au ajuns acolo întâmplător, au existat câţiva polonezi care au ales să studieze la Oxford din motive religioase ; printre aceştia se numără Bogusław Leszczyński, în 1633, şi Daniel Ernest Jabłonski (Figulus, 1660-1741), nepotul lui Komensky, care a poposit acolo între 1680 şi 1683. În mod similar, Republica polono-lituaniană adăpostea câţiva exilaţi din Marea Britanie. În timpul domniei reginei Elisabeta, Catherine Brandon, ducesă de Suffolk, împreună cu soţul ei, Richard Bertie, au fost adăpostiţi de familia Radziwiłł la Nieśwież. La începutul secolului al XVII-lea, mulţi scoţieni s-au stabilit în Republică. Dintre aceştia, cei catolici gravitau în jurul unor oraşe episcopale, cum ar fi Chełmno, unde pietrele de mormânt şi monumentele lor s-au păstrat până în ziua de azi ; protestanţii ajungeau ori la Danzig sau Torun, ori în centre calviniste cum ar fi Słuck sau Keidani în Lituania. Un imigrant scoţian, John Johnstone (1603-1675), născut la Samter (Szamotuły) în Wielkopolska, şi-a primit educaţia la Leszno, pentru ca mai apoi să continue studiul medicinei la Leyden, St. Andrews şi Cambridge. În aceeaşi perioadă existau la Raków elevi englezi, cum ar fi Thomas Segeth. Pentru a-l cita pe profesorul Kot, „relaţiile culturale

anglo-polone nu au fost nici numeroase, nici de durată, însă au avut momentele lor de mare importanţă şi interes istoric"[23].

Oraşele germane ale Republicii au adăpostit câteva secte specific germane. La Danzig, Elbing, Braunsberg şi Marienwerder s-au stabilit anabaptiştii de la Münster ; în Wielkopolska, în schimb, şi-au găsit adăpost câţiva schwenkfeldieni – urmaşii lui Caspar von Schwenkfeld von Ossig (1490-1561) din Silezia, înrudiţi cu quakerii.

Majoritatea armenilor locuiau pe teritoriul Ruteniei Roşii, fiind urmaşi ai unei vechi comunităţi de negustori. Catedrala catolică armeană din Liov datează din secolul al XV-lea[24].

Cei mai mulţi musulmani din Republică se trăgeau din populaţia aşezărilor tătare de la frontiera de vest a Marelui Ducat. Primele valuri de imigranţi au venit în epoca jagiellonă ; un alt val a venit în 1658, după campaniile împotriva Prusiei. Cu toate că musulmanii nu participau la Seim, ei se bucurau de toate drepturile militare ale şlehtei, servind în rândurile tuturor armatelor poloneze până la al Doilea Război Mondial. În 1616, când în Republică existau peste o sută de moschei, episcopii catolici au încercat să obţină dreptul de a catoliciza copiii proveniţi din căsătorii mixte ; dar, în general, musulmanii erau lăsaţi în voia lor. În 1939 nu mai existau în Polonia decât şaisprezece moschei. Resturi ale comunităţii musulmane s-au păstrat până astăzi în regiunea Białystok[25].

În comparaţie cu ortodocşii şi protestanţii, comunitatea evreiască trăia în relativă pace şi linişte. Evreii erau protejaţi de cele mai vechi carte de privilegii, care le garantau libertatea religioasă ; iar atât timp cât comunitatea respecta regulile precise ale delimitărilor confesionale, nimeni nu i-a tulburat cu încercări de a-i converti. Autorităţile catolice acceptau convertirea evreilor la catolicism, dar propovăduirea iudaismului ca atare nu a fost niciodată considerată o ofensă, cu excepţia situaţiei apostaţilor creştini. Unul dintre foarte rarele cazuri de ardere pe rug pentru erezie a avut loc în 1539 la Cracovia ; victima, Katarzyna Weiglowa, a fost arsă nu pentru practicarea vrăjitoriei sau a luteranismului, cum se presupunea odinioară, ci pentru că s-a întors la iudaism, după ce mai înainte primise credinţa creştină. Mai aveau loc revolte sporadice împotriva evreilor, cauzate de tradiţionala acuzaţie referitoare la omorurile rituale. În timpul celui mai grav incident de acest fel şi-au pierdut viaţa aproximativ opt evrei. În 1663, Mattathia Calahorra, un spiţer evreu, a fost ars pe rug la Cracovia pentru blasfemie. În general însă, evreii se ţineau departe de certurile „neamurilor", având suficiente conflicte, secte şi dispute religioase proprii[26].

Dintre toate sectele evreieşti existente pe teritoriul Republicii, karaiţii se trăgeau din cele mai vechi neamuri. Întemeiată în secolul al VIII-lea printre evreii din Orient, secta a fost adusă din Crimeea în Lituania de marele duce Witold ; membrii ei s-au aşezat la Troki, care avea să rămână centrul lor principal. Ca doctrină, ei adoptau o poziţie fundamentalistă, acceptând ca unică sursă a revelaţiei o interpretare literală a Vechiului Testament. Multe dintre practicile lor derivau din cele ale Islamului şi din atitudinea Islamului faţă de Coran. În perioada Reformei, ei împărtăşeau interesul pentru o critică textuală a Bibliei cu sectele protestante cu caracter radical mai pronunţat. Este interesant faptul că tocmai studiile biblice ale antitrinitarienilor

polonezi au constituit sursa principală de inspiraţie pentru cel mai de seamă teolog karait, Isaac ben Abraham de la Troki (1525-1586). Localitatea Troki era de fapt un creuzet interconfesional. *Kenessah*-ul karaiţilor se afla pe malul lacului, lângă o moschee tătară, o biserică catolică şi o mănăstire unită. Antitrinitarienii au început să-şi facă aici apariţia în anii 1570. Cuprindeau o grupare numită în mod ofensator „evreii netăiaţi împrejur", care adoptau practicile rituale ale Legii Mozaice. În 1582 li s-a alăturat Szymon Budny, numit „cel mai de seamă învăţat iudeu al secolului", ale cărui comentarii în limba greacă şi ebraică la propria traducere a Noului Testament, publicate la Nieśwież în 1572, au constituit o adevărată senzaţie atât pentru învăţaţii evrei, cât şi pentru cei creştini. În această perioadă, Isaac ben Abraham urmărea cu viu interes profesional disputele dintre Budny şi Czechowicz pe tema adevărului în Sfânta Scriptură, organizând pentru folosul propriu o compilaţie minuţioasă a argumentelor invocate de aceştia. Pe când antitrinitarienii atacau viziunea creştină tradiţională pentru a dovedi că Isus Christos a fost împlinirea naturală a profeţiilor din Vechiul Testament, înţelepţii karaiţi trăgeau concluzia opusă pornind de la aceleaşi ipoteze. Opera sa cea mai de seamă, *Hizzuq Emunah* (*Bastionul credinţei*), respingea afirmaţiile fundamentale ale creştinismului, în scopul protejării karaiţilor de orice contaminare doctrinală. Argumentele istorice cuprinse în această lucrare se bazau aproape în întregime pe *Cronicile* lui Bielski ; argumentele teologice erau justificate printr-o comparaţie detaliată a textelor Bibliei de la Brest cu adnotările lui Budny şi cu Biblia Cracoviană din 1575, o traducere catolică în limba poloneză a Vulgatei latine. Opera a fost publicată în 1585 postmortem, în Italia, de un discipol al autorului, Józef ben Mordecai ha-Qodesh Malinowski. În epoca respectivă, acest cocktail polono-iudaic a trecut neobservat pentru lumea din afară ; cu timpul însă a devenit un amestec de-a dreptul exploziv. Tradus în latină în 1681, apoi în franceză şi engleză, acesta a fost instrumentul cu care generaţiile ulterioare de învăţaţi umanişti au subminat bastioanele obscurantismului bisericilor creştine recunoscute. Lucrarea a fost exploatată pe larg de Voltaire şi enciclopediştii francezi şi de deiştii din Anglia şi o putem considera aşadar un text esenţial al Iluminismului european şi al Epocii Raţiunii a lui Tom Paine. La vremea respectivă, karaiţii din Lituania acumulaseră deja o bogată tradiţie literară. Încorporaţi în Imperiul Rus la cea de-a doua împărţire, ei au fost încurajaţi de guvernul ţarist, cu scopul de a dezbina unitatea iudaismului, şi prosperă până în prezent[27].

În decursul secolului al XVIII-lea însă, sectele iudaice s-au înmulţit fără intervenţia din afară. Mai întâi au apărut sabbatiştii, apoi hasidicii şi, în cele din urmă, frankiştii.

Sabbatiştii erau urmaşii lui „Pseudo-Mesia", Sabbathai Zwi, mort în Albania în 1676. În Republică au câştigat de partea lor un număr de adepţi în oraşele din sud-estul ţării şi în teritoriile de la graniţa cu Turcia.

Hasidicii, spre deosebire de sabbatişti, au iniţiat o mişcare în masă, ce avea să câştige aproape jumătate dintre evreii Europei. Fondatorul sectei, Israel ben Eliezer, numit Baal Şem Tov (1700-1760), şi-a început cariera ca vindecător prin credinţă la Międzybóż în Podolia în anii 1740. După ce a devenit celebru, a început să denunţe nu numai doctrinele, ci mai ales spiritul şi formalismul iudaismului ortodox. Precum

Luther în lumea creştină, el a subliniat „omniprezenţa lui Dumnezeu" şi a arătat cum orice om de rând poate atinge o comuniune directă cu Creatorul, ocolind atât mijlocirea rabinilor, cât şi necesitatea studiilor talmudice dificile. Zelul său înnoitor a aprins un licăr de speranţă în întunericul disperării crescânde a maselor de evrei săraci şi analfabeţi, totodată subliniind aspectul ridicol al pedanteriei şi elitismului rabinilor. În acest sens, el poate fi comparat cu John Wesley, contemporanul său din Anglia şi întemeietorul metodismului. Ca urmare, acoliţii lui Baal Şem Tov s-au rupt complet de iudaismul ortodox, formând congregaţiile lor separate, fiecare cu propriul ei *zaddik* sau „conducător de rugăciune". Baal Şem Tov a scris prea puţine lucrări demne a fi amintite; însă învăţăturile lui au fost păstrate şi răspândite de cei doi discipoli ai săi, cei mai importanţi, Dob Baer (1710-1772), *Maggid* sau „Marele Predicator" de la Międzyrzecz (Mezeritz), şi Jakub Józef ha-Cohen (m. 1769) de la Połonne. Către sfârşitul secolului, când unora a început să li se pară că aspectele extatice şi spiritualiste ale hasidismului încep să scape de sub control, a apărut o aripă mai raţională a acestei mişcări. Cunoscută ca „HaBaD" – de la prescurtarea ebraică pentru „Înţelepciune-Înţelegere-Cunoaştere" –, ea a fost lansată de Shneor Zalman ben Baruch (1747-1812), care a căutat să confere hasidismului o bază intelectuală mai puternică. Acest pas a trezit noi valuri de furie şi resentimente printre autorităţile iudaice ortodoxe. De la suspendarea autonomiei evreilor în 1764, nu reuşiseră să coordoneze nici un plan în politica de apărare faţă de valul de hasidism. Prin arestarea şi excomunicarea liderilor hasidici la Vilnius în 1772 nu au reuşit decât să-şi submineze propria autoritate. În 1797, când Zalman a fost dat pe mâna poliţiei ţariste, diviziunile existente s-au adâncit şi mai mult. Zalman, ca mulţi revoluţionari înaintea lui şi după el, a fost aruncat în fortăreaţa Petropavlovski din Sankt-Petersburg, devenind astfel un martir. Ca urmare, a fost pregătită scena unei lungi lupte între adepţii hasidismului şi adversarii lor ortodocşi, *Mitnaggedim*, care au fost în vogă în rândurile evreimii poloneze pe parcursul secolului al XIX-lea[28].

Pentru omul modern, frankiştii par a fi cei mai exotici dintre toţi. Jankiel Lejbowicz (1727-1791), cunoscut mai târziu ca Jakub Frank, s-a aflat în fruntea uneia dintre cele mai reuşite înşelătorii religioase din timpurile moderne. Născut la Korolówka în Podolia, el şi-a petrecut cea mai mare parte a tinereţii în Turcia, la Salonika şi Smyrna, ca negustor-predicator nomad. Pare a fi urmat practicile sabbatiştilor, sprijinind teologia talmudică cu un jargon zoarist şi cu artificii financiare. În 1754 a pretins că s-a convertit la islam, imitându-l astfel pe „maestrul" său, Sabbathai Zwi, care cu nouăzeci de ani în urmă făcuse acelaşi pas, în scopul de a le face pe plac autorităţilor otomane. În anul următor s-a întors în Podolia sa natală, atrăgându-şi în curând discipoli din ghetourile supraaglomerate de la graniţă. Indignarea autorităţilor iudaice ortodoxe era de nedescris. Într-o noapte de iarnă, în 1756, rabinii s-au grăbit să denunţe episcopului de Cameniţa cum i-au prins pe frankişti în flagrant. Intraseră cu forţa la o întâlnire de rugăciune a neofiţilor, în satul Lanckorona, şi, după cum a raportat apoi episcopul, au fost martorii unei scene de desfrâu scabros: „Cantilenas impias, altas ac tripudia devotionibus intermiscentes, carnales commistiones distinctis cum uxuribus, consanguineis, imo et affinibus suis, Mosaicae renuntiando legi publice perpetraverint"[29]. Acesta a fost începutul unui

scandal care a atins cele mai înalte cercuri ale Republicii. Frank, după ce şi-a instruit discipolii să proclame adevărul învăţăturii catolice în legătură cu Sfânta Treime şi erorile Talmudului, s-a refugiat dincolo de graniţă. Între timp, susţinătorii săi au fost eliberaţi din arest de către episcop, căruia îi surâsese perspectiva unei convertiri senzaţionale. O dispută publică între frankişti şi talmudişti, precum şi un caz similar în consistoriu au dus la un conflict deschis. Călăul a primit poruncă să ardă toate cărţile talmudice din dioceză. Iudaicii ortodocşi au replicat violent. Frankiştii au fost atacaţi pe străzi, şi ca însemn al ereziei, li s-au tăiat bărbile pe jumătate. Ca rezultat al apelurilor evreului Baruch Jawan, adjunctul evreu al lui Brühl, ministru principal al Curţii de la Varşovia, regele a eliberat un decret prin care punea capăt neliniştilor. În ianuarie 1759, Frank, trecând Nistrul înapoi în Republică însoţit de doisprezece discipoli, s-a întors ca un Mesia învingător. A regizat încă o dispută împotriva talmudiştilor, în catedrala de la Liov; s-a stabilit că a învins cu şase puncte la zero, cu un punct remiză. Apoi a cerut botezul creştin pentru sine şi pentru toţi membrii sectei sale. A fost botezat în cadrul unuia dintre botezurile în masă care au avut loc după aceea; printre naşii săi s-au aflat arhiepiscopul uniat de Liov, contesa Brühl şi alţi câţiva magnaţi din est. La un al doilea botez la Varşovia, regele-elector însuşi a acceptat să joace rolul de naş. Mai târziu, un val de denunţări au dus la arestul lui Frank. Torturat la mănăstirea bernardinilor de la Varşovia, a recunoscut adevărul acuzaţiilor de poligamie, înşelăciune şi asumare a rolului de Mesia. Ca expresie a respectului faţă de rege, acuzatul a fost încarcerat în mănăstirea de la Częstochowa. Însă în nici un caz nu se încheiaseră acţiunile lui Frank. În 1767, când Republica a fost invadată de trupele ruseşti, Frank s-a oferit să treacă la ortodoxie, fiind astfel eliberat din închisoare de către Suvorov. Emigrat în Austria în 1772, el a declanşat un scandal atunci când s-a descoperit că o pusese pe fiica sa Eva, moştenitoarea lui desemnată, să îl seducă pe Iosif al II-lea. Până la urmă s-a stabilit la Oberrad lângă Frankfurt am Main, unde a cumpărat un castel în care, sub numele de „Baron von Frank, Prinz von Polen", a trăit într-o lume de basm, cu porţi zăvorâte, spioni mascaţi şi experimente chimice. Într-o trăsură aurită, însoţit de o gardă de o mie de husari îmbrăcaţi în uniforme bătute cu diamante, el mergea în fiecare duminică la slujba de la biserica parohială de la Burgel. Funeraliile sale, pe 12 decembrie 1791, strălucind de splendoare răsăriteană şi costume poloneze, a fost ultimul act al unui impresar de prim rang, întruchiparea şarlataniei.

Adepţii lui Frank din Republică i-au rămas fideli de-a lungul acestor treizeci de ani. Au dezvoltat un cult uimitor numit *Das* şi au compilat extraordinara *Biblia bałamutna* – o fantasmagorie mistică plină de simbolism animal, de poveşti despre comori ascunse în peşteri mitice şi visuri despre o ţară aleasă, cucerită de legiunile lor, întru gloria lui „Sennor Santo", „Der Heilige Herr", stăpânul lor absolut. În anii 1760, ei au primit în mare parte botezul catolic. La Seimul încoronării din 1764, în calitatea lor de convertiţi la catolicism, au solicitat dreptul de a deveni nobili, cumpărând titluri nobiliare cu 500 de ducaţi de persoană. De mirare rămâne faptul că au continuat să-l finanţeze pe maestrul lor de la Oberrad. S-a calculat, desigur, exagerându-se, că 24.000 de credincioşi, din care un sfert trăiau la Varşovia, generau

o sponsorizare de aproximativ 4,5 milioane de zloţi pe an. Această sumă, mai mare decât bugetul statului, arată excesele sectarismului într-o ţară presupus catolică.

În comparaţie cu necazurile pricinuite de diferenţele religioase, vrăjitoria şi vânătoarea de vrăjitoare au produs şi mai multă suferinţă umană şi persecuţii mai aspre pentru oameni nevinovaţi decât toate celelalte conflicte la un loc. Ca şi în alte locuri din Europa, nu se făcea întotdeauna o distincţie clară între blasfemie, erezie, vrăjitorie şi necromanţie, iar cei suspectaţi de practicarea vreuneia dintre acestea nu se puteau aştepta la nici un fel de indulgenţă. În Republică, nebunia vânătorii de vrăjitoare a atins un punct maxim în Mazovia, în primul sfert al secolului al XVIII-lea. Însă incidente izolate au avut loc de-a lungul a trei sute de ani. Suspiciunile de vrăjitorie în cadrul unor comunităţi rurale mici erau generate de obicei de dezastre naturale, ciumă, secetă, recolte proaste sau pur şi simplu de animozităţile dintre vecini. Acuzaţiile de vrăjitorie erau în mod inevitabil mult exagerate, fiecare femeie supusă interogatoriului denunţându-şi vecinele şi cunoştinţele în încercarea disperată de a se elibera pe sine de acuzaţii. În secolul al XVII-lea există exemple de nobili lipsiţi de scrupule, care angajau grupuri de vrăjitoare ca instrumente pentru diverse răzbunări personale. În fiecare sat exista obligatoriu şi un scaun atârnat de un scripete, pentru cufundarea presupusei vrăjitoare în apă; torturile constituiau un ingredient nelipsit în cele mai multe interogatorii. Nefericita femeie bănuită a fi făcut farmece era dezbrăcată în pielea goală, rasă atât în cap, cât şi în zona inghinală, unsă cu ulei sfinţit şi atârnată de tavan, pentru a nu putea să-l cheme pe diavol în ajutor prin atingerea pământului cu picioarele. Apoi era interogată de magistraţi, care, îmbărbătaţi cu alcool, o îndemnau să-şi mărturisească cât mai repede vina. Două asemenea nefericite – dintre mii şi mii – au fost Dorota Siedlikowa şi „complicea" ei, interogate la Kalisz în 1612. Dorota era bănuită că farmecele ei acriseră berea vecinului; tatăl ei vitreg o auzise rostind: „Prin puterea Fecioarei Preacurate şi cu ajutorul tuturor sfinţilor, fie ca toţi oamenii răi să cadă, iar locul lor să fie luat de cei buni, în numele Tatălui, Fiului şi Duhului Sfânt". Complicea ei, care pretinsese că nu a fost împreună cu Dorota în ziua respectivă, a fost imediat legată de patul de tortură:

> *Ligata nihil voluit fateri jednom chozi ludzi omywata ziółkami* [...] (După ce a fost legată, nu a vrut să recunoască nimic, numai că a spălat câteodată pe bolnavi cu ierburi.)
> *Tracta* [...] (Trasă de braţe pe patul de tortură a spus că nu a fost cu ea. Şi că Dumnezeu ştie.)
> *Usta candellis* [...] (Arsă cu lumânarea, nu a zis nimic, numai că e nevinovată.)
> *Spuszczona* [...] (Dată jos din tavan, a spus că era nevinovată în faţa Domnului Dumnezeu cel Atotputernic şi Treimii.)
> *Remissa et iterum in terra sedens usta candellis* [...] (Readusă pe podea, stând jos şi arsă din nou cu lumânarea, [...] Ah, ah, ah, ştie Domnul Dumnezeu, că a fost cu morăreasa şi cu Dorota la doamna Wysocki.)[30]

În secolul al XVI-lea, numai 4% din persoanele acuzate de vrăjitorie erau şi arse pe rug. În secolul al XVII-lea, această cifră a crescut la 46%, iar în anii 1700-1725,

la 50%. Numărul total al victimelor a fost estimat la 20.000 în Silezia şi 10.000 în Regatul Poloniei. Decretul regal din 1776 a pus capăt acestor suferinţe.

*
* *

Pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea, scena religioasă în Republica polono-lituaniană se schimbase considerabil. În 1569, la Uniunea de la Lublin, Biserica Romano-Catolică deţinea o minoritate dominantă în cadrul unei populaţii de confesiuni foarte diverse. În 1791, în ajunul ultimelor împărţiri, ea deţinea o majoritate incontestabilă. Luteranii, ortodocşii şi arienii fuseseră ca şi eliminaţi, uniţii fuseseră reduşi, calviniştii, decimaţi. Numai evreii puteau concura cu catolicii, atât din punctul de vedere al creşterii absolute, cât şi al celei relative. (Vezi diagrama Gb, p. 157.)

Acest „triumf al Contrareformei" în Polonia este citat uneori ca unic exemplu al unei ţări în care Biserica Romano-Catolică a atacat şi a reuşit să răstoarne ceea ce câştigase Reforma. Însă triumful catolic este un fenomen înşelător, ca să nu spunem iluzoriu. De fapt, poate fi atribuit în mare parte unor factori arbitrari sau externi. În provinciile din nord, de exemplu, luteranii nu au fost niciodată convertiţi la catolicism. Nu s-a mai ţinut cont de ei din cauza modificărilor graniţelor, apărute ca urmare a împărţirilor: ei s-au regăsit pe terenul din ce în ce mai mare al regatului Prusiei. La est, numărul ortodocşilor creştea, în detrimentul uniţilor; numai că au dispărut din sfera de interes poloneză odată cu încorporarea lor în Imperiul Rus. În ambele cazuri, numărul credincioşilor Bisericii Romano-Catolice a scăzut de fapt. Cu adevărat a crescut numai relativ, faţă de numărul calviniştilor şi arienilor. Însă în această privinţă, inamicii străini ai Republicii au avut rezultate extreme pe care iezuiţii nu le-au obţinut niciodată. În timpul intervenţiei suedeze din Războiul de 30 de Ani, apărând în mod deschis cauza protestantă, suedezii i-au împins pe protestanţii polonezi în mod inevitabil într-un con de umbră al suspiciunii politice, şantajând o mare parte din nobilimea calvinistă şi ariană să treacă la catolicism, ca dovadă a patriotismului lor. În aceiaşi ani fatidici, armata rusă a atacat în mod sistematic şi violent comunităţile protestante din Lituania. Cazacii lui Hmelniţki i-au tratat pe protestanţi cu aceeaşi brutalitate cu care îi tratau şi pe nobili sau pe evrei. În 1648-1649, numărul comunităţilor protestante active în Marele Ducat scăzuse de la 140 la 45. Astfel, misiunea contrareformatorilor a fost practic îndeplinită de adversarii lor.

În orice caz, nu poate fi negat faptul că soliditatea Bisericii Catolice depăşea de departe forţa tuturor rivalelor ei protestante efemere. Calvinismul polonez a fost de la început asociat cu privilegiile feudale şi nu a pătruns niciodată în rândurile ţărănimii. Nu putea concura cu luteranismul nici în ceea ce priveşte loialitatea burgheziei creştine, restrânse ca număr. Arianismul polonez, de asemenea, a fost o mişcare mai degrabă intelectuală şi politică decât una populară, prin însăşi natura ei nefiind potrivită pentru masele analfabete. Ca atare, nici calviniştii, nici arienii nu au constituit o ameninţare serioasă la adresa supremaţiei Bisericii Catolice. Niciodată nu au preluat controlul aparatului de stat, nu au slăbit puterea ierarhică asupra maselor, nu au făcut front comun cu ortodocşii, uniţii, luteranii şi evreii. Şi, în mod bizar,

succesul lor iniţial a fost subminat de principiul toleranţei pe care ei înşişi îl creaseră. Odată ce termenii Confederaţiei de la Varşovia au fost introduşi în constituţie, protestanţii nu au mai avut nici un motiv să protesteze. Ei puteau să-şi practice religia cum doreau, dar, procedând astfel, nu puteau să se aştepte la nici un avantaj politic sau social. Şi-au anulat singuri şansele de a avansa la Curte, precum şi asocierea cu vecinii lor catolici, fără vreo speranţă de răsplată în lumea aceasta. Cu alte cuvinte, le lipsea stimulul creat de persecuţii. În consecinţă, rândurile lor s-au rărit de-a lungul a şaizeci sau şaptezeci de ani încet, dar sigur. Cele două generaţii de nobili care în a doua jumătate a secolului al XVI-lea îmbrăţişaseră cu fervoare doctrinele reformate, la mijlocul secolului următor deja se stingeau. În mare parte, fiii şi nepoţii lor se întorceau în tăcere în sânul Bisericii Catolice. Edictele de limitare a drepturilor arienilor, din 1658, şi a drepturilor tuturor protestanţilor în 1718 au încheiat oficial un proces care practic se încheiase deja, din toate punctele de vedere.

Chiar şi o rapidă trecere în revistă a vieţii religioase din Republică, aşadar, ar părea să sugereze concluzii controversate. În primul rând, nici Polonia, nici Lituania nu puteau pretinde în această perioadă că sunt ţări catolice la fel de monolitice ca Spania sau Italia. Miturile despre catolicismul unit al Poloniei au fost cu siguranţă generate de apologeţii unei biserici a cărei supremaţie era tulburată în mod constant, fie de disensiuni interne, fie prin intervenţii externe.

În al doilea rând, spiritul toleranţei era o virtute la fel de rară aici ca peste tot. În „Era Credinţei", catolicii şi protestanţii, ortodocşii şi uniţii, talmudiştii şi antitalmudiştii şi probabil chiar şi armenii şi musulmanii, practic toţi, erau convinşi că doctrina lor arătă unicul drum către mântuirea eternă. Fiecare dintre confesiuni era tot atât de intolerantă faţă de vecini pe cât se temea de diverse devieri în rândurile propriilor adepţi. Pedepsele aspre pentru abaterile de natură religioasă erau considerate în general corecte şi adecvate. Regi ca Sigismund August şi Vladislav al IV-lea au fost modele de toleranţă. Susţinătorii libertăţii de conştiinţă erau puţini, însă în timp ce rândurile habotnicilor erau numeroase. Pentru fiecare cititor al lui Crell sau Ławrynowicz existau mii de oameni care erau de acord cu iezuitul Skarga că, pentru toate relele Republicii, de vină este „abominabilul viciu al toleranţei".

În ultimul rând, s-ar părea că tolerarea ca politică, diferită de toleranţă, a predominat într-adevăr. Într-un stat lipsit de o autoritate centrală executivă foarte puternică şi unde tribunalele ecleziastice nu aveau puterea de a-şi pune în aplicare verdictele, nu putea fi impusă o uniformitate religioasă. Nobilimea credea în ce voia şi proteja pe cine voia să protejeze. Burghezia şi evreii se aflau în siguranţă, în cadrul stărilor lor sociale autonome. Nimeni nu putea răsturna supremaţia Bisericii Catolice, dar totodată nimeni nu putea să-i realizeze pretenţiile absolute. Republica era într-adevăr o „ţară fără ruguri în flăcări". Nu au existat campanii de convertire forţată, nici războaie religioase, autodafeuri, nici o Noapte a Sfântului Bartolomeu şi nici un Thomas sau Oliver Cromwell. Limitările aplicate cu timpul Confederaţiei de la Varşovia erau neînsemnate în comparaţie cu ororile care aveau loc în cele mai multe dintre celelalte ţări europene. „Anarhia" poloneză şi „Libertatea de aur" a nobilimii s-au dovedit a fi o piedică atât în calea unei guvernări eficiente, cât şi în calea fanatismului religios.

7

ŞLEAHTA

Paradisul nobilimii

La momentul Uniunii de la Lublin, ordinea socială cuprindea deja un sistem de stări sociale. Patru dintre ele – clerul, nobilimea, orăşenii şi evreii – se bucurau de un grad înalt de autonomie colectivă. Fiecare dintre ele avea putere juridică deplină asupra membrilor în orice chestiune care nu ataca privilegiile altor stări sau prerogativele Coroanei. A cincea stare – ţărănimea – pierduse mult din independenţa de care se bucurase cândva. Cu excepţia unui sector restrâns de agricultori liberi, ţăranii erau în cea mai mare parte subordonaţi controlului Coroanei, Bisericii sau nobilimii. Există motive pentru a considera Coroana şi supuşii ei o stare separată – atât din punct de vedere constituţional, cât şi social. (Vezi diagrama Ha.)

Trebuie subliniat de la bun început că stările sociale ale perioadei moderne timpurii – denumite în limba latină *status*, în limba poloneză *stan* – se bazau pe alte criterii decât acelea care caracterizează grupurile sociale principale din secolele de mai târziu. Mai ales, nu pot fi comparate cu clasele socioeconomice, cu care sunt confundate frecvent. Stările sociale nu se defineau nici prin relaţia lor cu mijloacele de producţie, nici prin vreo altă măsură a bogăţiei, venitului sau poziţiei economice, ci mai degrabă prin funcţia lor în societate, exprimată în drepturi şi privilegii juridice exclusive. Poate sună prea simplist să susţinem că, potrivit teoriei sociale a Evului Mediu, regele trebuia să conducă, clericul să se roage, nobilul să lupte, orăşeanul să facă negoţ, evreul să fie evreu, iar ţăranul să are ogorul; dar cu siguranţă o presupunere de acest fel trebuie să fi stat la baza modelării legislaţiei care a creat stările sociale în secolele al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea. Desigur, existau diferenţe economice şi ele exercitau o influenţă semnificativă asupra vieţii sociale, dar acestea pot fi regăsite atât între diferitele stări ca atare, cât şi în cadrul fiecăreia dintre ele, jucând un rol mult mai puţin important în ochii contemporanilor decât ai ideologilor şi sociologilor din ziua de azi. O familie nobilă fără pământ, de exemplu, se poate să fi dus o existenţă nu diferită sau chiar inferioară celei a vecinilor lor ţărani, din punct de vedere economic. Sărăcia lor însă nu afecta în nici un fel privilegiile fiscale, legale şi politice de care se bucurau în virtutea statutului lor moştenit, de nobili. Tot astfel, o familie prosperă de evrei putea cu uşurinţă să depăşească nivelul multora dintre vecinii lor nonevrei, atât în avere, cât şi în influenţă; dar nimic, în afara convertirii la creştinism, nu le putea înlesni accesul în rândurile orăşeniei

sau ale nobilimii. Calitatea de membru al unei clase sociale era de cele mai multe ori ereditară, iar în calea mobilităţii între stările sociale existau multe obstacole. Situaţia economică era mai puţin semnificativă decât legea, ereditatea şi obiceiurile. Într-adevăr, apariţia unor clase socioeconomice asemănătoare celor de azi ar fi fost imposibilă fără distrugerea cadrului juridic al fostelor stări sociale.

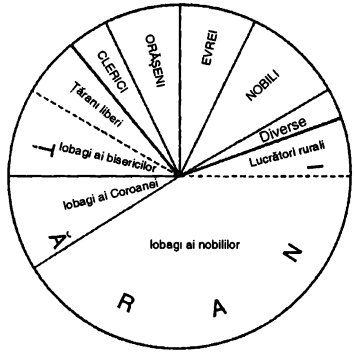

(A)

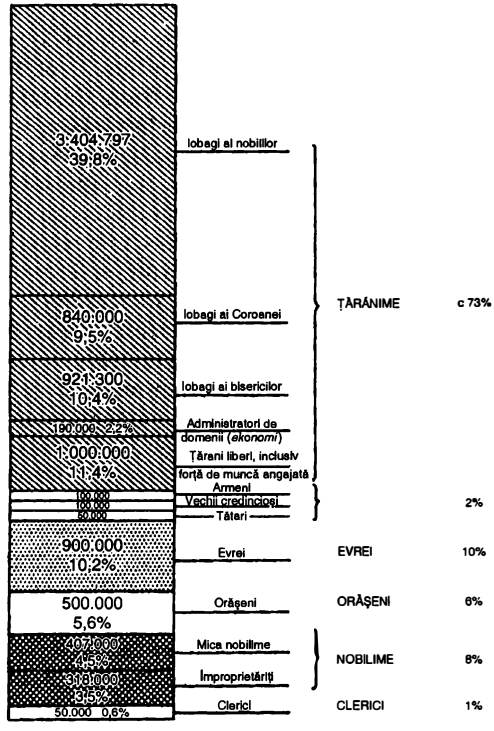

(B)

Diagrama H. Stările sociale în Republica polonо-lituaniană :
a) secolul al XVI-lea ; b) în 1791 (*apud* Korzon)

Observatorii contemporani ai epocii nu ştiau nimic despre o analiză a claselor. În epoca Republicii polono-lituaniene nu se inventaseră încă nici „feudalismul", nici „clasa". Descrierile contemporane se bazau de obicei pe criterii tradiţionale, funcţionale sau juridice. Istoricul Martin Kromer s-a mulţumit să afirme că societatea putea fi împărţită în cler şi laici, laicii, la rândul lor, în nobili şi cei de origini modeste. Unul dintre puţinele exerciţii care presupuneau o împărţire mai detaliată a fost întreprins de funcţionarii vistieriei regale în scopul stabilirii capitaţiei. Astfel, în 1520, registrul de capitaţie cuprindea patruzeci şi nouă de categorii sociale grupate în cadrul a şase stări: Coroana, clerul, şleahta, populaţia rurală, populaţia urbană şi evreii. (Vezi diagrama Ia.)

A. Conform evaluării capitaţiei din 1520 (simplificată)

300 fl.	Primat	CLERUL şi dependenţii
150-50 fl.	Episcopi şi dependenţi	
25	Abaţi	
10-1	Clerul secular	
	Clerul monastic	
	Oficiali bisericeşti	
	Învăţaţi	
½ gr.	Învăţăcei	
60-50 fl.	Senatori	OFICIALII CORONANEI
	Miniştrii nonsenatoriali	
10 fl.	Ofiţerii teritoriali	
30 fl.	Monopolurile Coroanei	
	Possessionati	NOBILIMEA şi dependenţii
½ fl. +1 florin pentru fiecare sat		
	Soltys (căpetenie de sat)	
½ fl.	*Nonpossessionati* (mica nobilime)	
10 gr.	Hangiii şi morarii ereditari	POPULAŢIA RURALĂ
3 gr.	Oficialii domeniilor	
2 gr.	Meşteşugari	
1 gr.	Gospodăriile ţăranilor liberi	
5 fl.	Patricieni	POPULAŢIA ORAŞELOR
4 fl.	Magistraţi	
30-10 gr.	Negustori	
6 gr.	Membrii breslelor	
2 gr.	Ucenici	
1 gr.	Servitori	
	Evrei 3.000 evaluare totală	EVREI

B. Conform pragurilor stabilite în funcţie de evaluarea capitaţiei din 1590 (*apud* A. Wyczański)

1	Primat Episcopi	600-200 zł.
2	Senatori (magnaţi) Abaţi Preoţi Monopolurile Coroanei — *Župnik*, Vama	100-50 zł.
3	Ofiţerii teritoriali Diaconi, canonici Negustorii cu dare de mână	30-10 zł.
4	Clerul de mijloc Nobilimea de mijloc Oficialii inferiori Maiştrii meşteşugari Negustorii mijlocitori	8-3 zł.
5	Mica nobilime (*zagrodowa*) Personalul univeristăţilor Clerul ortodox Negustori şi artizani	2 zł.-16 gr.
6	Clerul monastic Clerul sărac Muncitorii angajaţi Ţăranii liberi	15-5 gr.
7	Servitori Ţărani	4-2 gr.
8	Muncitorii săraci Ucenici Învăţăcei	½ gr.
	Evrei (autoevaluare)	

Diagrama I. Grupuri sociale în secolul al XVI-lea:
a) conform capitaţiei din 1520;
b) după veniturile impozitabile (*apud* A. Wyczański)

Este interesant de observat aici că se considera că pătura clerului includea toţi profesorii şi învăţăceii, ca şi şerbii şi servitorii aflaţi în slujba Bisericii; pătura nobilimii includea majoritatea locuitorilor de pe pământurile deţinute de nobili; în timp ce pătura orăşenilor includea toţi ţăranii care trăiau pe teritoriul oraşului sau care prin alt mod căpătaseră drepturi urbane. În acest caz, aşadar, aşa-zisa populaţie rurală se limita la câteva elemente din cadrul ţărănimii, cum ar fi căpeteniile de sate, meşteşugarii tocmiţi pe domenii, lucrătorii angajaţi sau ţăranii liberi, fără stăpân[1].

În general, numărul celor care nu puteau fi încadraţi în nici una dintre stările sociale principale era foarte mic. Cei care practicau anumite profesii, cum ar fi medicii sau juriştii ori clerul reformat sau anumite comunităţi specializate (de exemplu, minerii) ori membrii diverselor comunităţi religioase, cum ar fi armenii sau tătarii musulmani, erau dificil de încadrat într-o stare socială. În caz de îndoială, juriştii epocii probabil că făceau o examinare detaliată a privilegiilor dobândite prin lege şi este posibil să-i fi încadrat în clase sociale separate, independente.

Din motive pe care ei le cunosc cel mai bine, istoricii moderni resping adeseori practicile epocii, inventând noi grupări sociale care satisfac cerinţele preconcepţiilor lor ştiinţifice. De exemplu, un analist care intenţionează să reconstruiască „structurile socioeconomice" va lua din registrele de capitaţie menţionate mai sus categoriile bazate pe stări şi le va rearanja în opt noi categorii de venituri impozabile. În această schemă, locul de vârf în societatea secolului al XVI-lea este ocupat de arhiepiscopul de Gniezno, care trebuia să plătească o taxă estimată la 600 de zloţi, iar locul cel mai de jos îl ocupă lucrătorii săraci, învăţăceii şi ucenicii, care, cu 1/2 groşi de persoană, trebuiau să plătească de 36.000 de ori mai puţin. (Vezi diagrama Ib.) Acest procedeu este deosebit de interesant. Pentru analiştii care consideră că relaţiile economice sunt forţa intrinsecă ce impulsionează viaţa socială, este o practică absolut vitală; dezavantajul ei este însă anacronismul[2].

Dintre clasele sociale autonome, clerul are cea mai lungă istorie. Jurisdicţia bisericilor Romano-Catolică, Uniată şi Ortodoxă se extindea asupra tuturor persoanelor hirotonisite, ca şi asupra pământurilor şi proprietăţilor lor. Numerosul cler inferior, adesea atins de sărăcie, era supus ierarhiei bisericeşti şi uneori şi patronilor nobili care le acordau diverse beneficii.

Începuturile istoriei păturii orăşenilor pot fi regăsite în perioada încorporării medievale a oraşelor. Cartele regale le garantau controlul asupra autoguvernării în jurisdicţia lor. Activităţile lor comerciale erau guvernate de bresle şi confrerii. După secolul al XVI-lea, când prosperitatea de odinioară a oraşelor a început să scadă, s-a dezvoltat rapid o clasă muncitoare urbană lipsită de drepturi civile. (Vezi capitolul 9.) Bazele stării sociale a evreilor au fost puse în secolele XIII-XIV, însă autonomia instituţională a evreilor s-a dezvoltat abia pe la jumătatea secolului al XVI-lea. În tot acest timp, evreii au rivalizat cu orăşenii, fiind aliaţi cu nobilimea.

Ţărănimea, desigur, era de departe cea mai numeroasă clasă socială, în 1569 reprezentând aproximativ 60% din populaţie. Dat fiind că o parte considerabilă dintre oamenii care se bucurau de drepturi orăşeneşti trăiau de fapt ca ţărani, procentul va creşte în mod corespunzător dacă îi includem şi pe aceştia. Cu toate că

procesul de transformare a ţărănimii în iobăgime era deja avansat, a existat întotdeauna atât o clasă de zilieri, cât şi, în anumite regiuni, o clasă destul de numeroasă de ţărani agricultori liberi.

Aşadar, *szlachta* (şleahta) sau „nobilimea"*[3], deşi a inventat cele mai fantastice legende despre originile sale vechi, a fost de fapt starea socială cu cea mai scurtă istorie. În secolul al XVI-lea, legile şi instituţiile care aveau să le asigure supremaţia în perioada următoare erau în curs de definitivare. Însă nimeni nu se putea îndoi de faptul că, de-a lungul existenţei Republicii polono-lituaniene, nobilimea a jucat un rol preponderent atât în viaţa politică, cât şi în cea socială şi culturală. A organizat statul în aşa fel încât acesta să-i servească interesele şi a controlat celelalte elemente ale societăţii în serviciul scopurilor sale. Dacă, drept rezultat al politicii toleranţei religioase, Republica polono-lituaniană era uneori numită „paradisul evreilor", merită mai degrabă eticheta şi mai cu prisosinţă porecla de „paradis al nobilimii". Criticii ei au adăugat că acest lucru însemna un purgatoriu pentru orăşeni şi un infern pentru ţărănime.

*
* *

Dacă am afirma că originile nobilimii poloneze sunt învăluite în mister, am minimaliza situaţia. Ele sunt extrem de obscure. Istoricii presupun că, la un moment dat în epoca medievală timpurie, nobilimea s-a creat din formele precedente ale unei elite sociale. Dar aceasta nu e o descoperire semnificativă, fiindcă informaţiile detaliate cu privire la *rycerstwo* (pătura cavalerilor) în epoca respectivă sunt la fel de puţine şi nu se poate alcătui nici o cronologie, nici modul cum s-a format. În secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, când se simţea natura exclusivă a statutului nobiliar, tot ce au putut să facă cronicarii a fost să descopere originea acestei elite înapoi în timp până la Noe, la Iuliu Cezar sau la Alexandru cel Mare. Cei mai mulţi nobili din Polonia şi Lituania pretindeau că ţin de *szlachta odwieczna*, „şleahta din timpuri

---

* Ca de obicei în istoria socială, terminologia ridică probleme serioase. Adesea termenii locali se referă la anumite condiţii locale specifice, nefiind traductibili. În istoriografia poloneză, termenul *szlachta* este adesea folosit, şi chiar se abuzează de el. Chiar şi printre acei istorici care îşi cântăresc termenii cu chibzuinţă, utilizările şi traducerile diferă considerabil în funcţie de diferite criterii. Mulţi istorici moderni insistă asupra antitezei dintre *szlachta* şi *magnateria*, *szlachta* referinduse la „masa nobilimii", iar *magnateria* la o „oligarhie a magnaţilor" care dispunea de putere şi bogăţie incomparabil mai mari. Istoricii anglo-saxoni, probabil după modelul distincţiei engleze dintre *gentleman* şi *peer*, tind să interpreteze termenii în manieră similară, *szlachta* fiind de obicei tradusă ca *gentry* (*mica nobilime*). În orice caz, este important de subliniat că nobilimea poloneză *nu* era divizată în subcategorii legale separate, ca în Anglia sau Germania, şi că termenul *szlachta* se referea la pătura nobilimii în întregul ei, nu doar la o parte din ea. Nu era caracterizată în funcţie de criterii socioeconomice, ci în funcţie de privilegiile şi obligaţiile ei colective şi de corpul de legi şi de tradiţii care o controla. Cu siguranţă, magnaţii nu erau excluşi din rândurile şlehtei. Pentru exactitate aşadar, este esenţial ca *szlachta* să fie tradusă ca „nobilime", *szlachcic* ca „nobil", iar *stan szlachecki* ca „pătura nobiliară".

imemoriale" – ceea ce însemna că orice informaţii sigure despre originile lor erau deja demult dispărute[4].

Numele de *szlachta* (pronunţat „şláhta") a constituit subiectul multor dispute. Derivă din substantivul *slahta* (Altniederdeutsch), etimologic înrudit cu cuvintele germane moderne *schlagen* (a bate, a se lupta) şi *Geschlecht* (sex, specie, familie, rasă). În limba polonă a intrat prin intermediul cehei, ca *slehta* (nobilime), odată cu întregul vocabular fundamental al administraţiei medievale – *pan* (domn, stăpân, persoană care se bucură de putere judiciară), *król* (rege = Karol, Carol cel mare), *sejm* (dietă, adunare), *obywatel* (cetăţean sau „rezident"), *herb* (moştenire, blazon). Oricum, este aproape imposibil de determinat atât contextul când a fost introdusă această terminologie germano-cehă, cât şi perioada în care s-a stabilizat utilizarea ei ulterioară. În prezent, mulţi cunoscători ar considera că supremaţia principiului ereditar (sau *rodowitość*, cum l-a numit Brückner), care a menţinut şleahta în afara controlului conducătorilor şi principilor şi care le-a conferit membrilor ei un statut inviolabil şi exclusiv pe viaţă, a fost stabilită abia în vremea domniei lui Cazimir cel Mare (1310-1370). În orice caz, *szlachta* reuneşte sensurile de „descendenţă nobilă" şi „talent militar", care, luate împreună, constituie ingredientele originale ale nobilimii medievale[5].

În absenţa unor informaţii concrete şi sigure, studiile asupra originilor nobilimii au fost multă vreme dominate de un număr de ipoteze îndoielnice. O asemenea teorie explora posibilitatea unei invazii străine în vremuri preistorice. Această teorie a fost generată de dorinţa de a crea o analogie cu cucerirea normandă din Anglia sau cu invazia varegilor în Rusia, însă faptele istorice nu o confirmă[6]. O altă teorie legată de aceasta, dar care sublinia rolul „clanurilor", s-a bucurat de un respect considerabil de-a lungul secolului al XIX-lea. Mai întâi dezvoltată de oameni de ştiinţă al căror interes principal îl reprezenta folclorul germanic, ea a fost aplicată mai târziu la istoria slavilor şi polonezilor. Ideea de bază era că atât statul, cât şi societatea s-au format prin amestecarea a numeroase clanuri înrudite, care până atunci au fost libere. Această teorie sugera că primii conducători ai slavilor, inclusiv principii din Dinastia Piast, erau simple căpetenii de trib (*starosta rodowy*) sau patriarhi ai clanului (*nadpatriarch*) şi că nobilimea descindea dintr-o linie etnică pură, în timp ce clasele sociale inferioare se amestecaseră cu şerbi, prizonieri şi străini. S-au făcut încercări de a găsi o legătură între şleahtă şi un *Geschlechtsverband* germanic şi „familia extinsă" balcanică, *zadruga*, şi chiar cu legile brehonilor din Irlanda şi cu clanurile scoţiene[7].

Teoria clanurilor şi-a găsit un sprijin considerabil în anumite detalii specifice ale heraldicii poloneze. În Polonia nu se confereau niciodată blazoane unor persoane individuale, ca în Anglia, şi nici anumitor familii, ca în Germania, ci unor grupuri mult mai largi, care împărtăşeau aceeaşi emblemă şi deviză. Nobilul polonez nu avea un blazon personal. Armele sale erau identice acelora purtate de o mulţime de alţii cu care nu era neapărat înrudit. Această *wspólnosc herbów* (deţinere în comun a blazoanelor) era unică în Europa. Mai mult, utilizarea cuvântului *ród* (clan) pentru a descrie un grup heraldic alimenta falsa impresie că ar fi bazat pe relaţii de sânge. Pe lângă aceasta, nobilul polonez adăuga la numele său de familie numele

clanului de care aparţinea – aşadar, în plus faţă de numele de familie adjectival, terminat în *-ski* sau în *-cki*, nobilul polonez scria de obicei şi „din clanul cutare şi cutare". Forma standard, adoptată în general de toate familiile nobile între 1350 şi 1450, era, de exemplu: *Piotr Lubomirski, herbu Śreniawa*, adică „Petru de la Lubomir din clanul Śreniawa" sau *Jan Zamoyski, herbu Jelita*, adică „Jan de la Zamość, din clanul Jelita". Numele de familie adjectival înlocuia o formă mai veche, prepoziţională, echivalentă cu forma germană „von" sau cu cea franceză „de". Bunicul lui Piotr Lubomirski, care a murit în 1398, se numea încă „Michał z Grabi" – adică *Mihai de la Grabie*, preferând să-şi asocieze numele mai degrabă cu locul de naştere decât cu denumirea proprietăţilor sale.

Formarea numelor clanurilor este fascinant de enigmatică. Bończa (Bonifaciu) era una dintre numeroasele denumiri formate din prenume. Śreniawa, Rawa, Leliwa sunt nume de localităţi. Amadej din Ungari sau Rogala din Saxonia sunt împrumuturi străine – ca şi, după cum se presupune, primii nobili din clanul Sas (din Transilvania saxonă) şi Prus (din Prusia). Dąb (Stejarul) şi Poraj (Trandafirul Sălbatic) sunt plante; Aksak (Vulpea în tătară), Lewart (Leopardul), Rak (Racul), Gryf (Grifonul), Łabędź (Lebăda), Świnka (Porcul), Wężyk (Şarpele) sunt animale; Krzywda (Nedreptatea), Prawda (Adevărul), Niezgoda (Discordia), Mądrostki (Înţelepciunea) sunt calităţi morale; Oksza (Toporul) sau Łodzia (Barca) sunt obiecte din viaţa cotidiană. Categorii ca acestea pot fi enumerate la infinit. Nu se poate spune însă de ce s-au folosit tocmai aceste nume; multe dintre ele poartă cu sine câte o legendă puţin plauzibilă. Jelita (Măruntaiele) ar proveni din bătălia de la Płowce din 1331, când regele polonez l-ar fi găsit pe unul dintre cavalerii săi, Florian Szary, eviscerat de trei săbii teutone. Ca recunoaştere a eroismului acestuia, s-a creat clanul Jelita, cu trei săbii încrucişate ca blazon. Jan Długosz, în secolul al XV-lea, a enumerat 139 de clanuri; Bartosz Paprocki, în 1584, a enumerat 108; genealogiile moderne menţionează câteva sute.

Structura clanului heraldic rămâne enigmatică. Cu toate că s-au întreprins studii detaliate, nu a putut fi stabilit un model coerent al apartenenţei. Vechea teorie a legăturilor de sânge a fost respinsă, dar nu s-a găsit o alta. Membrii aceluiaşi clan luptau de obicei alături, formând împreună unităţile de bază ale armatei feudale. În sprijinul ipotezei care subliniază importanţa luptelor putem menţiona nume de clanuri cum ar fi Dołęga sau Doliwa, care provin în mod clar din strigăte de luptă. O altă direcţie de cercetare a explorat efectele patronajului, introducând sintagma *ród klientarny*, „clan de clienţi". Uneori regele acţiona ca sponsor, desemnând noi cavaleri pentru ce clanuri voia. Alteori, diferiţi nobili importanţi îşi „primeau" prietenii şi rudele în clanul lor din proprie iniţiativă. În orice caz, patronajul conta de asemenea. Însă cea mai convingătoare ipoteză este probabil aceea care leagă apariţia clanurilor heraldice de o altă trăsătură unică a vieţii nobililor polonezi, anume *nagana szlachecka*, „testul nobilităţii". În Polonia, în lipsa oricărui colegiu heraldic, nu exista practic nici o instituţie care să se bucure de autoritate publică şi care să păstreze documentele de înnobilare şi de conferire a titlurilor de nobili. Dacă titlul nobiliar al cuiva era pus sub semnul întrebării, acea persoană nu se putea apăra decât la tribunal. În asemenea cazuri, destul de frecvente în special în secolul al XV-lea,

acuzatului i se cerea să prezinte şase martori sub jurământ, care să confirme descendenţa lui nobilă din ultimele trei generaţii, atât pe linie paternă, cât şi maternă. Dacă reuşea, el primea un certificat cu verdictul tribunalului. Dacă nu, îl aşteptau pedepse dintre cele mai aspre. Totuşi, era pentru oricine o experienţă extrem de dureroasă şi umilitoare, indiferent dacă acuzatul avea până la urmă câştig de cauză sau nu. Pare plauzibil că instituţia clanului heraldic a fost formată pentru a-şi proteja membrii de nevoia de a face faţă unor asemenea verificări. Asociindu-se cu persoane cunoscute nobile, un nobil putea scăpa de pericolul eventualelor insinuări maliţioase cu privire la rangul şi statutul lui. Iar dacă totuşi ar fi ajuns la tribunal, ceea ce era improbabil, putea să conteze întotdeauna pe şase dintre membrii clanului său, care erau gata să depună mărturie pentru el. În această lumină, „clanul heraldic" era un fel de societate de ajutor reciproc. Servea atât intereselor păturii nobiliare în întregul ei, cât şi ale fiecărui membru în parte, eliminând necesitatea existenţei unui colegiu heraldic la care să fi putut apela regele sau funcţionarii lui ca la un instrument de control[8].

Una dintre consecinţele blazoanelor comune a fost că aspectele vizuale ale heraldicii poloneze au rămas extraordinar de simple. Nu era necesar să se descâlcească labirintul moştenirii sau al căsătoriilor, şi nici să se modifice şi să se creeze noi blazoane ca urmare a schimbării unor condiţii. Erau necunoscute arta descrierii şi a combinării blazoanelor, nu se făcea diferenţă între linia mai veche şi linia mai tânără a clanului. Fiecare clan avea un scut simplu, un motto şi elemente exterioare care rămâneau aceleaşi de-a lungul secolelor. Toate blazoanele poloneze care au existat vreodată pot fi grupate într-un singur volum, şi acela destul de subţire[9].

*
* *

Dacă apariţia nobilimii ca clasă socială distinctă a progresat considerabil în timpul domniei lui Cazimir cel Mare, procesul consolidării şi codificării privilegiilor ei legale a continuat cel puţin încă două secole. Înainte, conducătorii polonezi conferiseră imunităţi unor cavaleri sau clerici individuali, scutindu-i de la anumite taxe sau de obligaţia de a-şi judeca supuşii la tribunalul regal. Dar începând cu sfârşitul secolului al XIV-lea, asemenea concesii în favoarea nobilimii au fost cerute nu de persoane individuale, ci de stările sociale care solicitau drepturi pentru toţi membrii lor. În vremuri de criză, în timp de război sau înainte de o succesiune la tron, puterea de negociere a nobilimii era foarte mare. Concesiile obţinute erau arareori retrase mai târziu. În 1374, prin Statutul de la Košice, Ludovic de Anjou, dorind să asigure cu orice preţ succesiunea fiicei sale, Jadwiga, a scutit toate domeniile nobiliare de *poradlne* (taxa funciară), reducând la o şesime din valoarea iniţială impozitul care trebuia plătit de nobilii cu pământ în arendă. La Horodło, pe 2 octombrie 1413, noii termeni ai uniunii Poloniei şi Lituaniei au asigurat extinderea privilegiilor şlehtei poloneze şi asupra boierilor lituanieni. Patruzeci şi şapte de clanuri heraldice şi-au deschis porţile pentru membrii din Lituania. La Czerwińsk în 1422, la Jedlno în 1430 şi la Cracovia în 1433, grija principală a lui Vladislav Jagiełło pentru viitorul fiilor lui a învins treptat împotrivirea lui faţă de *Neminem Captivabimus* – un

principiu echivalent celui de *Habeas Corpus* din Anglia, prin care pământurile nobilului şi acesta erau protejaţi de confiscări sau arest în lipsa verdictului unui tribunal. La Nieszawa în 1454, în timpul celui de-al doilea război teuton, regele Cazimir Jagiełłończyk şi reprezentanţii nobilimii au căzut de acord ca nici o taxă să nu poată fi instituită şi nici să nu poată fi declarată o acţiune de mobilizare generală (*pospolite ruszenie*) fără acordul noilor dietine nobiliare. La Piotrków, în 1496, pregătindu-se pentru expediţia lui nefericită în Moldova, Jan Olbracht a garantat nobilimii monopol funciar. Cinci ani mai târziu, fratele lui, Aleksander, a încercat să folosească Senatul ca frână pentru pretenţiile nobilimii. Prin Actul de la Mielnik, el a decretat că senatorii trebuie să se supună doar altor senatori. Dar răzbunarea Seimului nu s-a lăsat aşteptată. Constituţia *Nihil novi*, aprobată la Radom pe 14 iunie 1450, a anulat Actul de la Mielnik, stabilind supremaţia Camerei Reprezentanţilor asupra Senatului şi introducând regula ca nici o lege nouă să nu poată fi introdusă decât cu acordul ambelor Camere. De atunci, legislaţia a rămas sub controlul strict al nobilimii. Sloganul *Nic o nas bez nas* („Nimic despre noi fără noi") a rămas conceptul de bază al „democraţiei nobiliare".

Supremaţia legislativă a nobilimii a fost folosită pentru a câştiga noi şi noi avantaje asupra restului societăţii. Nemulţumiţi de numeroasele lor imunităţi şi în ciuda faptului că, practic, deţineau monopolul funciar, guvernamental, administrativ şi politic, şi-au consolidat poziţia în cele mai mici amănunte. În 1496, Seimul care stabilise monopolul funciar al nobilimii a restricţionat în acelaşi timp drepturile clerului, orăşenilor şi ale ţăranilor. Toate numirile în înalte funcţii bisericeşti aveau să fie accesibile exclusiv candidaţilor nobili. Peste tot, în afară de Regatul Prusiei, orăşenii au fost obligaţi să îşi vândă proprietăţile funciare. Ţăranii nu aveau dreptul să-şi părăsească satul şi să se mute la oraş. Începând din 1501, o serie de reglementări i-a legat pe ţărani de pământul pe care îl lucrau şi de porunca stăpânului nobil. În 1518 a fost anulată competenţa tribunalelor regale în domeniul diferendelor dintre stăpân şi ţăran. În 1520, Constituţia de la Torun a fixat munca obligatorie la o zi pe săptămână pe *lan*, iniţiind un proces de legalizare a unor condiţii de iobăgie din ce în ce mai aspre. În 1550, nobilimea a primit dreptul de a cumpăra case în oraşe şi de a se bucura de ele fără să plătească taxe municipale, în ciuda tuturor legilor locale care prevedeau contrariul. În 1552, în timpul conflictelor cu calviniştii, a fost anulată competenţa tribunalelor ecleziastice în cazurile în care un nobil era acuzat în chestiuni religioase. În 1563, după reglementarea achiziţionării de *sołectwa* (jurisdicţii săteşti), nobilii aveau deja calea deschisă spre un control absolut al populaţiei de pe domeniile lor. În comerţ, nobilimea era scutită de taxe pe bunurile de folos personal. În dietine, ei controlau diversele sisteme de greutăţi şi măsuri şi stabileau preţurile. Începând cu 1573, nobilimea deţinea dreptul exclusiv de a exploata lemnul, potasa şi resursele minerale de pe pământurile sale. De asemenea, nobilimea avusese întotdeauna dreptul de a cumpăra sare la un preţ convenabil. Deşi nu exista aşteptarea ca nobilii înşişi să facă negoţ (constituţiile din 1633 şi 1677 chiar le interziceau oficial acest lucru), întreaga viaţă economică a ţării era organizată în interesul lor.

În acest scop, nobilimea întreţinea relaţii speciale cu numeroasa comunitate evreiască. Mai ales în provinciile din est, evreii s-au dovedit nespus de folositori

nobililor, aceştia din urmă străduindu-se să ocolească reglementările incomode privitoare la viaţa economică din oraşe. Evreii, angajaţi ca meşteşugari şi comercianţi, şi-au câştigat epitetul de *fuszer* (cârpaci) din partea breslelor ale căror drepturi exclusive le ocoleau. Practicau însă şi ocupaţiile tradiţionale de râmători, hangii, vânzători de bunuri furate şi samsari, lucru pentru care stă mărturie o serie constantă de decrete orăşeneşti care le interzic oficial exact aceste lucruri. *Dietinele* le-au acordat rate ale dobânzilor favorabile, astfel încât evreii aveau o activitate înfloritoare în slujba marilor proprietari funciari. Cu toate că populaţia din ce în ce mai numeroasă din ghetouri nu avea beneficii de pe urma activităţilor confraţilor mai prosperi, toţi împărtăşeau oprobriul public. În Ucraina erau denunţaţi ca instrument preferat al „stăpânilor polonezi". Evreii mai bogaţi aspirau la un stil de viaţă nobiliar. Un edict al lui Sigismund August le interzicea purtarea de săbii sau lanţuri de aur. În pofida legii, adesea deţineau pământ, încasau arendă sau primeau în amanet de la nobili titluri funciare. Nu puţini au fost înnobilaţi oficial. Au adoptat şi obiceiul nobililor de a nu-şi plăti taxele.

Pretextul pe care se bazau privilegiile nobilimii constă în obligaţia lor de a presta serviciu militar neplătit. De-a lungul Evului Mediu, proprietatea funciară era justificată de nevoia de a sprijini o castă militară ale cărei cheltuieli erau mari şi ale cărei servicii aveau mare căutare. În Polonia şi Lituania secolului al XV-lea, această convenţie veche era încă valabilă, nobilimea obişnuind ca înainte de luptă să ceară confirmarea sau extinderea privilegiilor lor. Însă, cu trecerea timpului, mobilizarea generală a nobililor, *pospolite ruszenie* (mobilizarea în masă) şi-a pierdut din eficienţă. Atât comandanţii, cât şi nobilii înşişi au preferat forţe permanente, susţinute prin taxe. Mobilizarea generală a rămas o rezervă defensivă la care se recurgea doar în ultimă instanţă, în situaţii disperate, iar *okazowanie*, examenul anual la care trebuiau să se supună toţi nobilii din toate provinciile, nu împovăra pe nimeni. În secolul al XVI-lea, ideea că extinderea privilegiilor nobiliare ar corespunde unei creşteri a responsabilităţilor în domeniul militar era deja un anacronism.

Feudalismul este un alt subiect de discuţie. În Polonia de astăzi se consideră că nobilimea era o „clasă feudală" în al cărei interes erau organizate vechiul Regat şi vechea Republică. Nu se acordă atenţie aproape deloc faptului că ideea de „feudalism" nu a fost folosită niciodată în aşa-zisele vremuri feudale. Lelewel a susţinut că feudalismul era contrar tradiţiei poloneze şi că nu a existat niciodată în Polonia. Majoritatea istoricilor de mai târziu susţin că a existat, dar numai pentru scurt timp, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, *sui generis*, „ca influenţă, şi nu ca sistem". Cu siguranţă nu se poate vorbi despre simplul transfer al unor modele occidentale. Indiferent cum definim feudalismul şi indiferent căror aspecte ale vieţii sociale îl aplicăm, întotdeauna se va dovedi că practica istorică nu se potriveşte teoriei contemporane noi. În domeniul legilor funciare, de exemplu, a existat într-adevăr o *ius feudale* care funcţiona în paralel cu *ius terrestre*. Acest cod de legi se referea la pământurile rămase sub stăpânire regală şi la practicile feudale obişnuite, de confiscare (trecerea averilor sub stăpânirea statului, odată cu moartea unui proprietar fără moştenitori), tutelă şi vasalitate. Însă, după 1450, chiar în perioada când nobilimea îşi impunea supremaţia, acest cod de legi a intrat într-o fază de declin. În

secolul al XVI-lea, o serie de constituţii eliberate de Seim între 1562 şi 1588 au transformat proprietăţile de tip fief în averi moştenite ereditar. În sfera militară, obligaţia serviciului era impusă nu numai nobilimii, ci fiecărui om liber. Era transmisă nu printr-o reţea de arendaşi şi vasali, ci direct de la rege la supus. Prin contrast cu situaţia de dinainte, structura juridică a fost împărţită în două. Înaltele funcţii în stat nu erau legate de proprietatea funciară, şi, până la introducerea în 1538 a unei legi care îi interzicea regelui înlăturarea funcţionarilor din posturile obţinute, proprietăţile s-au aflat întru totul la discreţia regelui. Însă la nivel local, jurisdicţia *era* legată de proprietăţile funciare, iar justiţia se afla sub controlul nobilimii. În domeniul finanţelor, regele nu a renunţat niciodată la dreptul său prin lege de a aplica taxe asupra întregii populaţii direct, în ciuda restricţiilor de ordin practic impuse de Seim. Dacă luăm aşadar în considerare condiţiile în perpetuă schimbare, precum şi divergenţele geografice semnificative, nu este simplu de stabilit dacă feudalismul polonez este un mit sau a fost o realitate[10].

Până în 1569, când s-a format Uniunea statală polono-lituaniană, supremaţia nobilimii era deja stabilită. După standardele europene generale, nobilimea era extrem de numeroasă. Cele aproximativ 25.000 de familii nobile, care cuprindeau împreună cel puţin 500.000 de persoane, reprezentau 6,6% dintr-o populaţie totală de 7,5 milioane de locuitori. Spre sfârşitul secolului al XVII-lea, nobilimea avea să crească la 9%, iar în secolul al XVIII-lea va depăşi chiar şi acel nivel. Nici măcar Spania sau Ungaria, a căror nobilime reprezenta 5% din populaţie, nu puteau rivaliza cu Republica în această privinţă ; în timp ce Franţa, cu 1%, sau Anglia, cu 2%, contrastau puternic cu Republica polono-lituaniană[11]. Privilegiile oficiale îi protejau pe nobili de pretenţiile politice ale regelui şi de efectele evoluţiei statului modern. Prosperitatea lor relativă era garantată printr-o serie de măsuri legislative detaliate. Erau o clasă socială închisă, care deţinea controlul atât asupra ei însăşi, cât şi asupra tuturor celorlalţi locuitori ai Republicii. Obligaţiile lor în calitate de castă militară erau minime. Îndatoririle lor civice, în calitate de clasă conducătoare, erau dictate de înclinaţiile lor personale. La 1569 îşi câştigaseră deja „Libertatea de Aur". Cât a durat Republica nobiliară, această Libertate a ţinut întreaga şleahtă într-o stare de dependenţă, paralizând orice reforme.

*
* *

În Lituania, nobilimea a ajuns aproximativ în acelaşi stadiu, pe o cale diferită. În perioada uniunii cu Polonia, din 1386 până în 1569, lituanienii au adoptat treptat legile şi obiceiurile poloneze, dar şi propriile lor structuri sociale şi-au lăsat o amprentă considerabilă. Spre deosebire de şleahta poloneză, nobilii lituanieni fuseseră strict dependenţi de conducător, marele duce, fiind în acelaşi timp împărţiţi în mai multe subclase ce se suprapuneau parţial. În Lituania nu exista o tradiţie a unor imunităţi, fie ele individuale ori ale întregii clase ca grup, iar în schimbul pământului obişnuiau să-şi declare vasalitatea fie Ducelui, fie superiorului lor imediat. Efectuau serviciu militar pe termen nelimitat, plăteau *dziakel* (birul în natură) şi

ofereau mai multe servicii, de la adunatul fânului până la reparaţiile forturilor. În vârful scării sociale, câteva familii puternice, cum ar fi Ostrogski, Radziwiłł sau Sapieha se puteau făli cu titlul de *Kniaz*, „principe" sau „cneaz". Cei mai importanţi dintre aceştia domneau peste regiuni întregi, bucurându-se practic de suveranitate, în stilul comandanţilor care controlau graniţele. Familiile mai puţin importante îşi căpătau domeniile ca fief din partea marelui duce. La cel mai de jos nivel, marea masă a nobililor dependenţi cu titlul de *boyar* (războinic) cuprindea un evantai social larg, de la familii cu o avere considerabilă până la slujitori în casă ori mici nobili mercenari. La mijloc exista un grup ai cărui membri deţineau titlul de *pan* (domn), şi care beneficiau de anumite privilegii în cadrul serviciului militar. Unii dintre aceştia, cum ar fi Kiezgailło, şi-au câştigat în timp poziţii identice cu cele ale principilor. Sub marele duce Witold (1401-1430), care căuta să centralizeze statul lituanian şi să fie încoronat rege, nesupunerea marii nobilimi a fost aspru pedepsită. Titlurile de cneaz fie se primeau pe viaţă, fie puteau fi moştenite pe linie ereditară strict masculină. Titlurile noi erau în general rezervate pentru cei care dezertau din Marele Cnezat al Moscovei. În acelaşi timp, sentimentul comun al apartenenţei la pătura nobiliară s-a extins şi s-a intensificat. În 1387, boierilor li s-a acordat dreptul de proprietate asupra pământurilor moştenite din familie, precum şi libertatea personală de a se căsători fără acordul superiorului lor. În 1413, la Horodło, dreptul de proprietate a fost extins şi asupra pământurilor pe care le aveau în arendă. Boierii catolici au fost invitaţi să se alăture clanurilor poloneze. Din 1434, atât cnejii, cât şi boierii au fost trataţi ca stare socială comună în cadrul negocierilor privitoare la privilegiile politice, iar în 1447 aceştia şi-au dobândit dreptul de egalitate cu şleahta poloneză.

Chiar şi aşa, cnejii au reuşit să-şi păstreze supremaţia într-o anumită măsură. Au preluat controlul aspra „adopţiei în clan", care, spre deosebire de funcţia similară din Polonia, a devenit un instrument de perpetuare a vechilor practici ale declarării vasalităţii într-o nouă formă. Cnejii lituanieni au preluat în special dominaţia asupra nobilimii rutene, a cărei apartenenţă la Biserica Ortodoxă devenise, în acest context, un handicap evident. Şi-au păstrat independenţa juridică până la proclamarea celui de-al doilea Statut Lituanian, din 1566, pentru care şi-au dat acordul numai sperând – în van – că astfel îi vor face pe boieri să nu accepte uniunea constituţională cu Polonia. Când Uniunea de la Lublin a stabilit în sfârşit principiul egalităţii în faţa legii nu numai a nobililor polonezi şi lituanieni, ci şi în cadrul nobilimii lituaniene, familiile cnejilor nu au fost profund afectate. Au trecut direct în primele rânduri ale *magnateriei* Republicii – egali în faţa legii, dar nici pe departe egali în ceea ce priveşte influenţa politică, socială şi economică.

Cariera cneazului Mikołaj Radziwiłł „Cel Roşu" (1512-1584) ilustrează pe larg puterea şi bogăţia la care aspirau magnaţii. Ca frate al Barbarei Radziwiłł, regina nefericită a lui Sigismund August, şi văr al cneazului Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Cel Negru" (1515-1565), cancelar al Lituaniei şi palatin de Wilno, el a beneficiat din plin de favorurile regilor. Ca Mare Hatman al armatei lituaniene, s-a remarcat în războaiele împotriva Marelui Cnezat al Moscovei, iar în 1566 i-a luat locul vărului

său. Însă, fiind calvinist, s-a ţinut departe de Biserica Romano-Catolică şi a fost până la moarte un adversar al Uniunii de la Lublin. Măreţia curţii lui nu era comparabilă cu cea a curţilor multor monarhi. Ambasadorul englez, sir Jerome Horsey, trecând prin Lituania în călătoria sa pe uscat către Moscova, a fost pe bună dreptate impresionat:

> Când am ajuns la Villna, oraşul principal din Lituania, m-am prezentat, aducând şi scrisorile de împuternicire de la Regină, în care erau scrise titlurile mele şi cine sunt, pentru cunoştinţa marelui duce palatin Ragaville, un principe de mare excelenţă, cu influenţă şi putere multă, de religie protestantă; acesta m-a tratat cu mult respect şi ospitalitate deosebită; cu toate că eu nu aveam nimic să-i spun din partea Reginei Angliei, el s-a purtat cu atâta onoare şi şi-a exprimat admiraţia faţă de marile ei virtuţi şi talente, adăugând că pe mine mă va trata aşadar cu onoarea cuvenită unui ambasador al Maiestăţii Sale; iar supuşii lui au crezut că am venit pentru a negocia cu el vreo chestiune politică. M-a luat cu el la biserica lui; acolo am auzit psalmi din sfânta slujbă, o predică şi am văzut sfintele daruri împărţite conform obiceiului reformat; moment în care pe fratele lui, cardinalul Ragaville, l-am auzit bombănind. Înălţimea sa m-a poftit la masă, onorându-mă cu 50 de purtători de halebarde care m-au întovărăşit prin oraş; m-a prezentat şi muschetarilor, şi gărzii de străjeri formate din 500 de gentlemeni, dându-le poruncă să mă ducă la palatul lui, unde el însuşi - în compania mai multor nobili tineri - m-a primit pe terasă; după care m-a dus într-o încăpere foarte mare, unde era o orgă şi se cânta şi o masă lungă, la care s-au aşezat voievozii, domnii şi doamnele; iar el însuşi s-a aşezat sub acoperământul unui baldachin. Pe mine m-au aşezat în faţa lui, la mijlocul mesei; trâmbiţele au sunat şi timpanele au duduit. După ce a fost adus primul fel de mâncare, bufonii şi poeţii au început o conversaţie veselă; instrumentele cântau încet şi lin; un grup de pitici, bărbaţi şi femei, frumos înveşmântaţi, au intrat în încăpere, însoţiţi de sunetele muzicii dulci a cântecelor de jale din fluiere: pe aceştia îi numeau *tambururile lui David* şi *clopoţeii frumos sunători ai lui Aron*. Toate acestea au făcut ca timpul să treacă repede şi plăcut. Înălţimea Sa a băut în cinstea Maiestăţii Sale angelica regină a Angliei şi în sănătatea acesteia. Au fost aduse la masă nişte figuri din cele mai bizare, ba lei, ba inorogi, ba vulturi cu aripile deschise, lebede şi alte păsări făcute din zahăr, ce purtau în burţile lor felurite vinuri şi mirodenii, cât şi dulciuri de toate felurile pe care te pofteau să le guşti din burţile lor; fiecare avea furculiţa lui de argint. V-aş plictisi pe Domniile-Voastre dacă v-aş povesti despre toată ordinea felurilor de mâncare şi a altor delicatese; aşadar, după ce am fost aşa bine primit, onorat şi satisfăcut, am fost condus la locul de înnoptare în acelaşi fel în care fusesem adus la palat. Mi-am primit înapoi scrisorile şi mi-a fost dat cu mine un gentleman, care avea să mă însoţească prin ţară, după care am pornit pe drumul meu mai departe. Nu mai povestesc aici despre distracţii - lei, tauri şi urşi, ciudaţi la înfăţişare[12].

*
* *

Cu toate că, şleahta nu este echivalentă cu clasa proprietarilor funciari, nu poate fi negat faptul că pământurile erau principala lor sursă de bogăţie. În practică, nu

toţi proprietarii erau nobili, şi nu toţi nobilii erau neapărat proprietari. Dar în măsura în care există o legătură între statutul nobiliar şi bogăţie, această corelaţie depindea în mare parte de distribuirea proprietăţilor funciare.

În 1569, pământul aflat în posesia nobililor reprezenta aproximativ 60% din suprafaţa totală a Republicii, faţă de 25% deţinute de Biserică şi 15% aflate în proprietatea Coroanei. Dar, fiindcă o proporţie din ce în ce mai mare din pământurile Coroanei erau închiriate nobililor şi fiindcă episcopii care controlau o mare parte din pământurile Bisericii erau de fapt magnaţi clerici, sectorul deţinut de nobili era de fapt şi mai mare. Pe aceste pământuri nobiliare, populaţia nu avea acces la tribunalele regale, drept care trăia aproape în totalitate din mila stăpânilor lor nobili.

Tiparul răspândirii geografice a proprietăţilor funciare ale nobililor era extrem de complicat. În unele zone, cum ar fi Volînia sau Kiev, o mare parte din pământurile nobiliare se concentra în mâinile a doar câţiva magnaţi. În Lituania de dinainte de Uniune, aproximativ un sfert din pământurile nobiliare aparţineau unui procent mai mic de 2% din nobilime, celelalte trei sferturi fiind împărţite între ceva mai mult de 13.000 de familii. Conform documentului *Popis Wojska Litewskiego, Lista Militară* din 1528, care înregistra proprietăţile nobililor, existau doar 23 de familii care puteau furniza o medie de 261 de călăreţi fiecare, în total 5.993; restul de 13.060 familii puteau să asigure doar 19.842 călăreţi împreună, cu o medie de 1,52 pe familie[13]. În alte regiuni, cum ar fi Mazovia sau Podlasia, magnaţii nu jucau nici un rol, sectorul nobilimii fiind dominat de intrigile micii nobilimi. Chiar şi în cadrul aceleiaşi provincii, localităţile vecine erau foarte diferite. În Regatul Prusiei anilor 1570-1580, de exemplu, palatinatele vecine Chełmno şi Malbork se deosebeau în mai multe privinţe. În Chełmno, un nobil de rang mediu, proprietar a 3 până la 10 *łan*, deţinea pământuri în mai multe sate. În Malbork, mult mai puţini nobili aveau proprietăţi mai mari de 10-15 *łan*. Nimeni, în nici unul dintre palatinate, nu putea să rivalizeze cu episcopul de Chełmno, ale cărui 112 sate, organizate în patru „chei" în jurul castelului Lubawa, formau unicul mare latifundiu din regiune[14]. În provincia Małopolska, de asemenea, este interesant că în secolul al XVI-lea proprietăţile Bisericii erau încă mai mari decât cele ale oricărui magnat laic. Deşi coroana acorda frecvent proprietăţi funciare nobilimii în vecinătatea vechii capitale, nici un nobil nu îşi putea compara bogăţia cu cea a episcopilor de Cracovia. În estimările din 1564, făcute în scopul stabilirii impozitului pe pământ, şase din lista celor mai bogate zece proprietăţi aparţineau încă Bisericii. Ca atare, episcopul de Cracovia trebuia să plătească 457 de zloţi, cel al abaţiei de la Tyniec, 311 zloţi, cel al Capitolului cracovian, 202 zloţi; castelanul de Cracovia, Spytek Jordan, a avut un impozit estimat la 383 de zloţi, starostele de Biecz, la 154 de zloţi, starostele de Krzepice, la 145 de zloţi, iar *Wielkorządca* de Cracovia (guvernatorul regal), la 143 de zloţi[15]. În mod semnificativ, toţi nobilii proeminenţi ai acestei perioade îşi datorau averea funciară în mod direct ocupării de posturi administrative înalte. Averile funciare private din Polonia erau deocamdată relativ modeste şi mult inferioare celor din Lituania. (Vezi harta 12.)

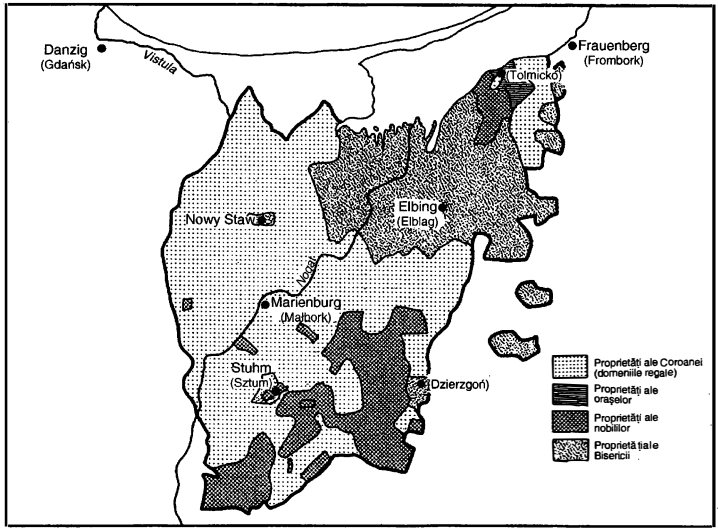

Harta 12. Distribuţia proprietăţilor funciare în Regatul Prusiei (cca 1570):
a. Palatinatul de Malbork

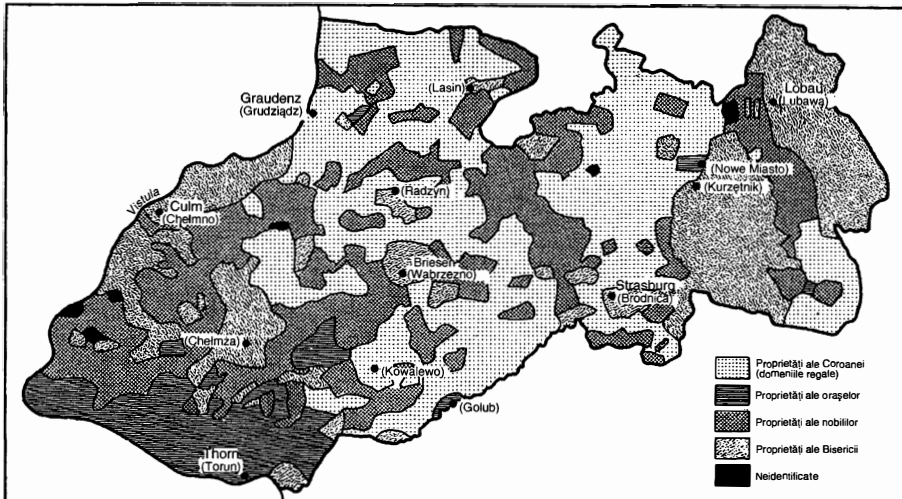

b. Palatinatul de Chełmno

În orice caz, diviziunile economice ale nobilimii reflectau în linii mari şi suprafaţa proprietăţilor funciare. Nu exista o ierarhie economică oficială, dar numărând pământurile cuiva, era uşor de observat dacă trebuia clasificat ca bogat sau sărac – dacă, în limbajul epocii, era *tłusty* (gras) sau *chudy* (slab)[16]. (Vezi diagrama J.)

Stratificarea economică a clasei nobiliare (*Szlachta*)

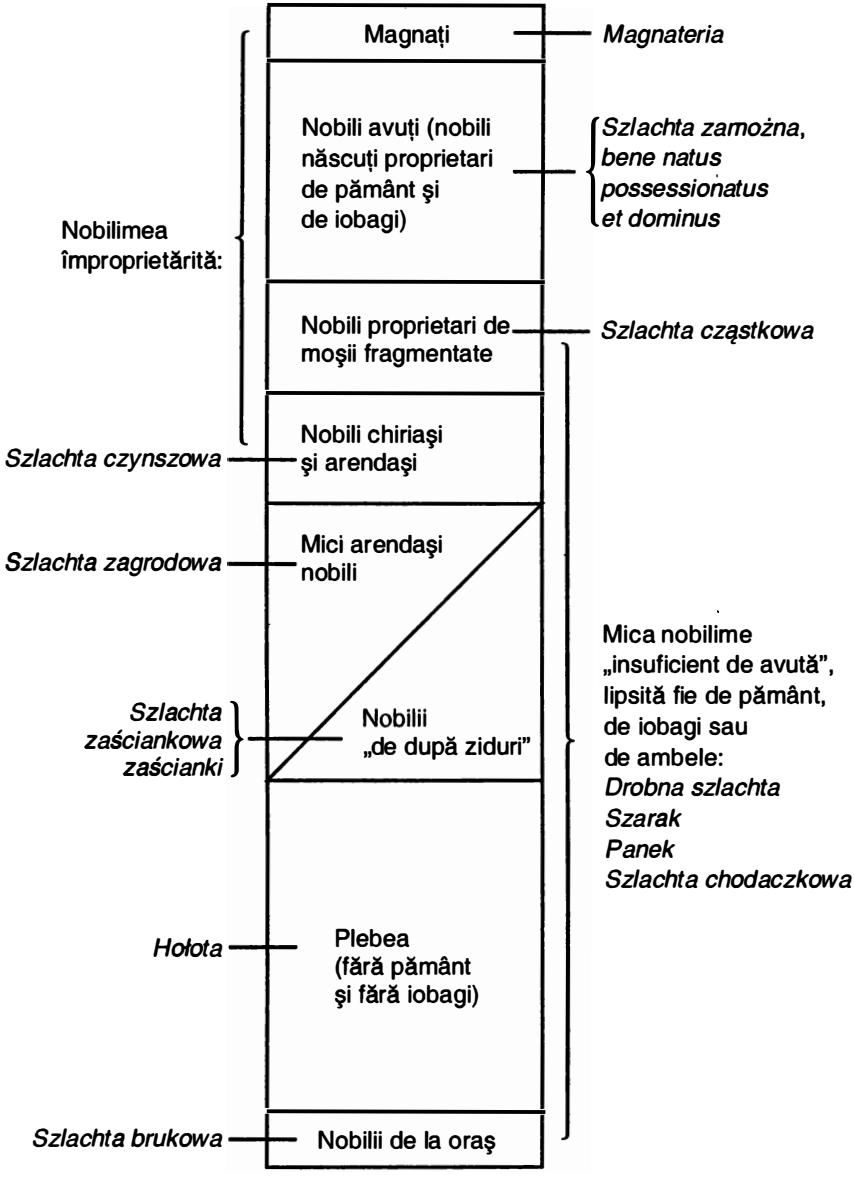

Diagrama J. Straturi economice în cadrul păturii nobiliare (*Szlachta*)

La vârful piramidei, un număr restrâns de familii deţineau sute şi mii de proprietăţi. Aceleaşi familii deţineau controlul asupra funcţiilor-cheie în stat, bucurându-se în acest fel de o largă reprezentare în Senat. Erau „mari" atât ca avere, cât şi ca influenţă. *Magnatul*, ca individ, nu deţinea drepturi sau privilegii speciale. Dar grupul magnaţilor (*magnateria*) controla o putere şi influenţă disproporţionate faţă de numărul lor.

Spre deosebire de aceştia, nobilul mediu avea noroc dacă deţinea două sau trei proprietăţi. Dar dacă pământul era al lui personal şi avea ţărani care să-l lucreze, nu datora nimic nimănui. Era un *possessionatus* şi *dominus*, *Pan Sobie* – stăpân în curtea proprie. Contemporanii îl clasificau ca aparţinând de *szlachta zamożna*, „nobilimea înstărită". Unii istorici preferă sintagma „nobilimea de mijloc" – care acum joacă un rol important în teoriile privitoare la societate şi politică în perioada modernă. Limita de jos a proprietăţilor acestor nobili a fost stabilită la 20 de *łani*. În perioada Republicii, ei alcătuiau între o treime şi două cincimi din totalul păturii nobiliare.

La baza piramidei se afla cel mai numeros grup dintre toate, masa într-o continuă agitaţie a micii nobilimi de mijloc. Una dintre subcategoriile acesteia era *szlachta cząstkowa* (şleahta fragmentară), ai cărei membri trăiau pe porţiuni din domenii mai mari, ce fuseseră separate în scopul vânzării sau al dării în arendă. În general, aceşti mici nobili împărţeau cu vecinii lor forţa de muncă a ţăranilor, precum şi resursele materiale ale domeniului originar. Mulţi, cum ar fi *szlachta czynszowa* (şleahta plătitoare de chirie), ţineau în arendă pământ de la confraţii lor mai prosperi. Alt grup, *szlachta zagrodowa* (nobili mici proprietari), aveau pământ, dar nu aveau ţărani, fiind obligaţi să-şi lucreze lotul (*zagroda*) singuri. Din punct de vedere economic, erau exact în aceeaşi situaţie ca şi unii ţărani. Unii dintre aceştia, *szlachta zaściankowa* (nobilii de-dincolo-de-ziduri), trăiau în sate exclusiv de nobili, al căror perimetru era delimitat de un zid care îi proteja de plebea din afară. Însă grupul care a devenit cu timpul de departe cel mai numeros, *hołota* sau „gloata", nu deţinea nici pământ, nici ţărani. Ei lucrau ca agricultori, salahori, servitori în casă, soldaţi sau, degradaţi la statutul de *szlachta brukowa* (şleahta străzii), trăiau în oraşe de pe o zi pe alta în sărăcie.

Magnaţii datorau acumularea latifundiilor lor mai multor factori. Magnaţii clericali – 17 episcopi, 2 arhiepiscopi şi o mână de abaţi –, prin numirea în funcţie, intraseră în proprietatea unor averi care se aflau în continuă creştere de la vremurile întemeierii Bisericii, în anul 1000. În 1512, arhiepiscopul de Gniezno deţinea deja 292 de sate şi 13 oraşe, iar episcopul de Cracovia – 230 de sate şi 13 oraşe. În aceeaşi perioadă, pentru comparaţie, cel mai mare dintre magnaţii laici deţinea cel mult 30 asemenea proprietăţi. În Lituania, episcopatul de Wilno, întemeiat după convertirea Marelui Ducat la catolicism în 1387, acumulase până în secolul al XVIII-lea aproximativ 600 de sate. Unii clerici ocupau şi funcţii laice. În 1443, episcopul Zbigniew Oleśnicki de Cracovia a cumpărat ducatul de Siewierz din Silezia pentru suma de 6.000 de groşi de argint. El însuşi şi urmaşii lui s-au bucurat de titlul, jurisdicţia şi venitul acestui ducat până la căderea Republicii, în 1795. Din 1462, arhiepiscopul de Gniezno a căpătat titlul de duce de Łowicz şi şi-a transferat

reşedinţa la sediul ducal de la Skierniewice. În secolul al XVIII-lea, episcopul de Płock avea titlul de duce de Pułtusk. La baza ierarhiei se aflau şi episcopi fără proprietăţi funciare. După 1667, când provincia Smolensk a fost până la urmă cedată Marelui Cnezat al Moscovei, episcopul catolic de Smolensk şi-a pierdut toate pământurile, trăind apoi la Varşovia susţinut de o pensie guvernamentală de 20.000 de zloţi pe an.

Cei mai mulţi magnaţi laici îşi datorau îmbogăţirea faptului că se remarcaseră în slujba regelui. Alţii s-au afirmat colonizând teritoriile rutene din est. De obicei cele mai mari averi ale magnaţilor se datorau unui complex de factori – căsătorii favorabile, achiziţii, schimburi, cuceriri, o administraţie pricepută, favoruri regale, o ambiţie obsesivă, o viaţă lungă, cromozomi masculini dominanţi. Numai câţiva, precum Radziwiłł în Lituania sau Potocki şi Tarnowski în Polonia, s-au menţinut de-a lungul a câteva sute de ani. Cele mai multe nume au decăzut tot atât de repede pe cât au înflorit. Kurozwęcki, Szydłowiecki şi Melsztyński au decăzut din pricina lipsei unui moştenitor pe linie masculină. Familia Lubomirski, ale cărei domenii au supravieţuit împărţirii între trei fii în 1642 şi confiscării din 1664, a trebuit să o ia de la capăt. Mulţi dintre cei care au înflorit către sfârşitul secolului al XVIII-lea – familiile Czartoryski, Poniatowski, Jabłonowski şi cele două linii Branicki – erau mai mult sau mai puţin nişte parveniţi.

Marile domenii ale magnaţilor erau organizate după modelul latifundiilor. Proprietăţile răspândite pe o anumită arie erau legate de o *klucz*, proprietate-cheie, din care erau administrate toate celelalte. Fiecare „cheie" era la rândul ei legată de sediul general, palatul proprietarului magnat. În acest fel, latifundiul putea fi administrat ca o singură unitate economică, unde contribuţiile particulare ale părţilor puteau fi făcute să aducă beneficii întregului. De exemplu, în cazul latifundiului familiei Lubomirski, după cum a fost înregistrat în inventarul din 1739, cele 1.701 proprietăţi erau împrăştiate în nouă palatinate din sudul Republicii, de la Wola Justowska lângă Cracovia până la Tetiev lângă Kiev. Ele includeau oraşe mari, oraşe mici, sate şi terenuri agricole. La Wiśnicz, lângă Cracovia, unde era sediul general al familiei, erau 29 de sate; la Jarosław, în Rutenia Roşie, erau 18 sate; la Kańczuga, 13. În afară de aceste proprietăţi, bărbaţii din familia Lubomirski, mulţumită numirilor în funcţii oficiale înalte şi favorurilor regale, aveau în arendă şi un mare număr de pământuri ale Coroanei. În zilele lui Aleksander Michał Lubomirski, care a murit în 1677, acestea cuprindeau opt oraşe mici şi 89 de sate. Deţineau de asemenea peste zece proprietăţi în Ungaria, dincolo de graniţa de sud[17].

Legile privind succesiunea au creat complicaţii. În Polonia exista obiceiul ca proprietăţile familiei să fie împărţite între fiii şi fiicele nemăritate, în mod egal. Împărţirea era făcută în etape, de fiecare dată când un copil atingea vârsta maturităţii sau se căsătorea; ultima avere a familiei îi revenea mezinului, odată cu moartea părinţilor. Ca urmare, latifundiile mai mari se dezintegrau în mod frecvent de-a lungul a două sau trei generaţii de la moartea întemeietorului lor. Însă o asemenea dezintegrare nu era nici în interesul familiei, nici al Republicii, în schimb, atât potenţialul militar, cât şi forţa economică erau de folos amândurora. Legea bunurilor imobiliare, cunoscută în Polonia ca *Ordynacja* sau *maioratus*, a fost introdusă

pentru a preveni asemenea fragmentări. Pentru prima dată în 1589, Seimul a reuşit să impună „legea" averilor familiilor Radziwiłł şi Zamoyski prin statute juridice, care fixau contribuţiile lor militare către Republică, în acelaşi timp averile fiind protejate de fărâmiţare. Conform Legii bunurilor imobiliare, o serie de averi ale anumitor familii puteau fi moştenite doar după regula strictă a primului născut de sex masculin, iar proprietarii lor nu puteau înstrăina aceste averi nici prin vânzare, nici prin dar, împărţire sau testament. *Ordinatus*, cel mai în vârstă reprezentant masculin al clanului, avea obligaţia de a îndeplini mai multe datorii militare, care includeau repararea forturilor, întreţinerea garnizoanelor, cazarea trupelor pe timp de iarnă şi furnizarea unui număr stabilit de regimente în vreme de război. În schimbul acestor servicii, i se garanta siguranţa permanentă a averii sale. În 1601, prevederi similare au fost impuse domeniilor familiei Myszkowski la Pinczów, iar în 1609, domeniilor Ostrogski de la Dubno. Printre prevederile de mai târziu se numără cea referitoare la familiile Tarnowski, Chreptowicze şi Sułkowski. Mulţumită acestor legi, unele domenii s-au păstrat intacte până în 1918 şi chiar 1939. Altele s-au confruntat cu probleme imediat după introducerea lor.

Personalul necesar pentru administrarea şi apărarea latifundiului era, după vechiul obicei, împărţit în două categorii : *sługa rękodajny* (lat. *manu stipulatus*, suita nobilă) şi *czeladź dworska* (personalul de curte). Prima categorie, care consta exclusiv din cei de sânge albastru, ocupa toate poziţiile profitabile şi de autoritate care nu implicau stigmatul asociat cu negoţul sau cu practicarea unei meserii. Ei primeau plăţi regulate, iar ca semn ale favorurilor stăpânului lor, primeau şi *suchednie*, cadouri şi bonificaţii ocazionale. Ultimii, grupul care consta din angajaţi nonnobili, erau servitori, meseriaşi, meşteşugari şi mercenari.

Cu timpul, creşterea mare a numărului angajaţilor a devenit o problemă de nerezolvat pentru Republică. Familiile conducătoare se bucurau de un respect şi o supunere mult mai mari decât statul. Armata tot mai mare de slujbaşi certăreţi, vanitoşi, dar care apărau cu îndârjire onoarea şi interesele patronilor lor, conştienţi de faptul că avansarea şi bunăstarea lor depindeau strict de îndeplinirea eficientă a tuturor capriciilor stăpânului, a subminat treptat poziţia guvernului atât la nivel central, cât şi local. În epoca împărţirilor, „Banda de la Alba" a principelui Karol Stanisław Radziwiłł de Nieśwież - cunoscut ca *Panie Kochanku*, „Domnul Amant" - era capabilă să producă la comandă o oaste de şase mii de nobili îmbrăcaţi din cap până-n picioare în alb, care putea să conteste orice armată a vremii, fie ea privată sau de stat, fără a trebui să suporte nici o consecinţă.

Numărul slujbaşilor magnaţilor era o măsură evidentă a bogăţiei şi a statutului. Numărul lor varia de la o mână de slujitori bătrâni şi zdrenţăroşi, a căror înfăţişare amintea de Sancho Panza, până la regimente întregi de ofiţeri şi administratori şcoliţi, ce rivalizau cu arsenalul unui principat mai mic. Pe la mijlocul secolului al XVII-lea, hatmanul Stanisław Lubomirski de la Wiśnicz, de exemplu, avea angajaţi la curtea sa doi mareşali, doi capelani, patru secretari, patru croitori, douăzeci de şambelani şi şaizeci de alţi angajaţi de rang înalt. Pe lângă aceştia, se pare că existau şi numeroşi *aplikanty* (candidaţi la angajare), *komorniki* (majordomi), *rezydenci* (consilieri rezidenţi), vistieri, grăjdari, garderobieri, argaţi, paji, mesageri, căpitani

şi, desigur, la fel de multe dame de curte şi cameriste în slujba doamnelor. Personalul nonnobil includea medicul de curte, chirurgul, artistul sau cel care se ocupa de activităţile artistice, cofetarul, grădinarul, inginerul, arhitectul, directorul muzical şi *ekonom*-ul (administratorul general); de asemenea, mai erau şi bucătari, temniceri, căruţaşi, tâmplari, măcelari, chelari şi servitori în casă. Exista şi o tradiţie exotică de a ţine la Curte bufoni, străini, pitici şi istorici. Întreţinerea unor baroni germani în suită nu era nimic neobişnuit în rândurile magnaţilor polonezi. Obiceiul tătar de a lua prizonieri pentru a fi vânduţi îşi găsea corespondentul în obiceiul polonez de a ţine prizonieri tătari sau negri ca robi personali.

Peripeţiile suitei de la curţile nobililor au fost descrise, sarcastic, de Ignacy Krasicki, episcop de Warmia:

Măria Sa Despotul, zeul ăstor locuri,
O Curte numeroasă are, plină de splendoare.
Ţine funcţionari înalţi, şirul de slugi nu se-opreşte;
Grăjdarul-şef care bate şi argatul ce boceşte,
Domnul vistier ce fură; temnicerul ce lipseşte
De la post; apoi curteanul ce ţine-un copil de casă;
Arhitectul ce scorneşte planuri pe nepusă masă;
Cameristul pentru-a sufletului eleganţă şi onoare
Şi fiind de sânge-albastru, cuverturi persane are.
Domnul doctor ce ucide; secretarul visător;
Contabilul minte-n cifre, vornicu-n măsurători,
Avocatu-n tribunal; cămătarul ia mai mult chiar
Decât dă; şi pe când fură de la hoţii cei mai mici,
Însuşi e furat de peştii cei mai mari de pe aici;
Vânătorul ce vânat mâncă, dar pe câmp nu-l vezi;
Intendentul ce din vorba alui său stăpân nu iese;
Ostaşi ce-aduc, ca uşierii, bucatele pe la mese;
Pe evrei când vin să vândă, căpitanu-i jumuleşte;
Caporalul încă mai mult ca dragonii jefuieşte;
Toboşarul, ce-n balcon dă semnalul de retragere,
La biserică de merge cu un cârd întreg de oaspeţi,
Bate-n toba găurită întru gloria Despotului[18].

Ca atare, corupţia era răspândită în întreaga ierarhie. Caracterul coruptibil, mercantil, datoriile şi dependenţa de protectori bogaţi şi puternici au făcut ca nobilimea să nu fie capabilă să se schimbe odată cu trecerea timpului. Cei mari îi exploatau pe cei inferiori lor, cei mici îi imitau pe aceia pe care îi considerau mai buni decât ei.

Creşterea rapidă a numărului prevederilor privind inalienabilitatea bunurilor în epoca Dinastiei Vasa dovedeşte în mod evident că oligarhia magnaţilor prinsese rădăcini adânci. Din acest motiv, nobilimea ca întreg manifesta faţă de cei câţiva magnaţi resentimente tot mai puternice. Există însă suficiente dovezi care sugerează că, cel puţin până la mijlocul secolului al XVII-lea, domeniile „nobilimii de mijloc"

erau la fel de prospere ca şi cele ale magnaţilor. Conform lui Andrzej Wyczański, care a reconstruit un model teoretic ipotetic al acestor domenii mijlocii pe baza documentelor juridice din 1560-1570, mărimea lor medie era de 130 de hectare. O arie de până la 50 de hectare, aproximativ 40% din lotul arabil, constituia de obicei averea personală a proprietarului, furnizând 94% din veniturile nobilului. Restul de 80 de hectare, date în arendă ţăranilor, nu aduceau practic nici un venit, dar slujeau întreţinerii ţăranilor iobagi de care depindea exploatarea proprietăţilor funciare. Chiar şi aşa, munca iobagilor rareori era de ajuns pentru mai mult de două treimi din necesar, nobilul trebuind să aducă oameni cărora le plătea leafă şi forţă de muncă sezonieră. Venitul mediu anual se ridica la 214 zloţi brut, 185,7 zloţi net. La preţurile de la vremea respectivă de la piaţa din Cracovia, cu 186 de zloţi se puteau cumpăra 96 de metri de ţesătură de lână sau 385 de perechi de pantofi sau 35 de boi sau 900 de litri de vin grecesc de Malvasia. În general, proprietarul sau arendaşul locuia pe domeniu şi se îngrijea de aceasta fără ajutorul unui personal administrativ numeros[19].

Spre deosebire de acest „nobil de mijloc", care nu este mai mult decât o presupunere, „mica nobilime" era un fenomen cât se poate de concret – bine cunoscut în câteva provincii ale Republicii. Peste jumătate din suprafaţa Mazoviei era deţinută de *szlachta zagrodowa*. Conform unei estimări din 1571, membrii acesteia formau 32.000 de gospodării, lucrând 12.031 din 23.361 de *łani*, ceea ce însemna 51,5% din teritoriul arabil al Ducatului de Mazovia. Fiecare gospodărie se mulţumea cu 0,38 *łai* (6,65 ha). În Podlasia situaţia era asemănătoare. În 1528, cele zece parohii din Ziemia Bielska conţineau 99 de *zaścianki* nobiliare. În 1775, în aceeaşi regiune, din 6.300 de gospodării, 5.811 (92%) nu aveau iobagi. În Republică, per total, mai bine de jumătate din nobilime nu deţinea deloc pământ. În 1670, 400.000 de nobili, adică 57%, nu aveau proprietăţi funciare, în timp ce 300.000 (43%) aveau în stăpânire unul sau mai multe sate. Aceste cifre sunt incomparabile cu situaţia din alte ţări ale Europei de la vremea respectivă. În Spania, unde toată lumea făcea haz de figura zdrenţărosului *hidalgo*, nici o provincie – nici măcar Navarra, Leon sau Burgos, unde nobilimea alcătuia până la 10% din populaţie – nu se putea compara cu Mazowsze sau Podlasia. Mai mult, în Spania secolului al XVIII-lea, numărul micilor nobili a scăzut mult, în timp ce în Republică a crescut rapid. Prin însuşi numărul lor, nobilii nu pot fi clasificaţi ca element marginal al unei clase de mari proprietari. Mai degrabă se poate spune că regula în Republică era ca nobilul să nu deţină pământ. Din punct de vedere numeric, mica nobilime era cea dominantă în cadrul păturii nobiliare, conferindu-i atât culoarea specifică, cât şi baza pe care s-au dezvoltat tradiţiile nobiliare în sfera politică şi socială. Aceasta trebuie să fi apărut pentru prima dată la sfârşitul secolului al XIV-lea în zonele de graniţă ameninţate de Ordinul Teuton. Cu timpul s-a extins atât prin colonizare în direcţia provinciei Podlasia şi a Ruteniei Roşii, cât şi printr-un proces de diviziune a aşezărilor originare în grupuri de sate. În 1699 a avut loc un exod memorabil al micii nobilimi din Podolia spre pământurile restituite Poloniei de Turcia prin Pacea de la Karlovitz. Micii nobili şi-au pierdut în scurt timp rolul militar. Deşi mobilizarea în masă în Mazovia putea să genereze 20.000 de călăreţi, calitatea acestora era foarte slabă.

Fragmentarea şi sărăcirea vechilor proprietăţi au dus la o situaţie în care un *zaścianek* cuprinzând, de pildă, 25 de familii abia putea să echipeze un călăreţ sau doi. Rata natalităţii, combinată cu infertilitatea solului, a dus la diviziuni constante şi la o sărăcie graduală a parcelelor familiale. Începând cu secolul al XVI-lea, micul nobil, incapabil să-şi procure singur cele necesare pentru echipamentul de cavalerie, a perpetuat totuşi tradiţia militară a castei sale fie oferindu-şi serviciile regimentelor profesioniste ale armatei regale, fie angajându-se în slujba magnaţilor[20].

Din multe puncte de vedere, fiind săraci şi trăind în condiţii nesigure, situaţia micilor nobili era mai precară decât a iobagilor. În secolul al XVIII-lea se pot găsi multe exemple de mici nobili care au devenit ţărani de bunăvoie. Însă chiar şi ca iobagi sau ca săraci ai oraşelor, ei şi-au păstrat statutul nobil şi drepturile prin lege. În pridvorul căsuţelor lor era atârnat blazonul familiei. Dacă nu aveau săbii de oţel, purtau o sabie de lemn şi participau în continuare la dietine, revendicându-şi dreptul de a vota la alegerile regale. Şi-au atras o puzderie de epitete peiorative – *panek*, „cuconaş" ; *szarak*, „iepure cenuşiu" (care nu îşi putea permite haina tradiţională a nobilului, de culoare roşu-aprins) ; *zagołczyk*, „mic plugar" (care era nevoit să-şi lucreze propriul ogor) ; *chudy pachołek*, „pajul slăbănog", care apare frecvent în literatura vremii ; *szlachta chodaczkowa* (lat. *milites in caligulo*), „nobilul în saboţi". Kadłubek a scris despre ei în secolul al XIII-lea ; forme echivalente existau şi în alte ţări, de exemplu, *Bocskoros Nemes* în Ungaria. Totuşi, reprezentau un fenomen polonez *par excellence* – în acelaşi timp motiv de uimire şi stâlpi ai păturii nobiliare.

Viaţa micii nobilimi dintr-o perioadă ulterioară a fost evocată de Adam Mickiewicz :

Lituania-ntreagă de ăst sat răzeş aflase,
Prin nobilii destoinici, domniţele frumoase.
Cândva, fu plin de lume, avu putere mare ;
Când craiul Sobieschi chemă la înrolare,
Din Dobjin doar, stegarul districtului sculase
Vreo şase sute, nobili armaţi. Sărăcăcioase
Familiile-s astăzi ; pe vremuri, pe la curţi,
În lupte, în armată, seimuri, cunoscuţi
Erau Dobjinţii – viaţa le-a fost îmbelşugată.
Siliţi sunt azi să ducă o viaţă de corvoadă
La fel ca toţi ţăranii ; atât doar că nu poartă
Sumane de dimie, ci alb caftan vărgat
Şi-n zile de duminici îşi pun neapărat
Contuşa. Iar un nobil, oricât de-n sărăcie,
Nu-şi pune, ca ţăranii, cămaşă cânepie ;
Din dril sau din olandă îşi face rufărie ;
Şi nu-n opinci, ci-n ghete cu şnur, ei vita-şi mână.
La coasă şi la tors chiar, mânuşi îşi pun în mână.

Dobjinţii au de fraţii litvani deosebire
Prin chip şi prin statură, precum şi prin vorbire.
Sunt toţi cu părul negru şi nasul coroiat ;

Din glia dobjinţeană se trag de-lung văleat.
Deşi de patru veacuri veniţi în Litva ţară,
Şi grai, şi obiceiuri polone îşi păstrară.
E datina la dânşii pe prunci să şi-i boteze
Din tată-n fiu cu-aceleaşi vechi nume poloneze
Şi care totdeauna erau doar două-trei:
Bartolomeu, de pildă, sau alteori, Matei,
Pe care între dânşii le tot schimbau mereu;
Matei avea, să zicem, un fiu Bartolomeu,
Bartolomeu la rându-i avea un fiu, Matei;
Iar nume ca Marina ori Kachna, la femei.
Apoi, ca să se ştie-n aşa încurcătură,
Din merite sau lipsuri, porecle îşi dădură.
În chip de râs sau cinste, bărbaţii dobjinţeni
Erau cu vechi porecle numiţi de consăteni [...]

Aşa, Matei Dobjinschi, ce cap s-a pomenit
Întregii lui familii, Sfârlează fu numit.
În '94 însă, porecla şi-a schimbat,
Şi-n locul ei, Şoldiul fusese botezat;
Îi spun şi Crăişorul dobjinţii între ei;
Litvanii îi spun însă: Întâiul din Matei.

Cum peste toţi Dobjinţii mai mare era el,
Şi casa-i, între cele din satul lor, la fel,
Cu crâşma şi cu sfânta biserică la rând.
Vedeai că nu-i vin oaspeţi prea des, c-o fi având
Stăpâni săraci, că poarta deşi-i mai stă-n picioare,
Uşi n-are în ţâţâne; grădina garduri n-are,
Părăgină: prin straturi, mesteceni mici i-au dat;
Aceasta pare, totuşi, a fi conacu-n sat.
Mai mare, mai aleasă ca altele, zidită,
În dreapta, unde-i sala de sfat, din cărămidă,
Alături, pimniţi, grajduri, hambare de bucate,
Aşa cum e la nobili, grămadă adunate.
Şi vechi din cale-afară şi putrede sunt toate.
Pe casă, coperişul străluce tot, de-ai crede
Că tabla de pe dânsul vopsită e în verde.
E un strat de muşchi şi iarbă ce creşte ca pe luncă.
Din streşini spre ogradă, tulpinile-şi aruncă
Nespus de multe plante: urzică şi şofran,
Şi galbena sulfină, şi moţul de curcan,
Şi-n ele cuib făcură atâtea păsărele:
Porumbi sub coperişuri, la geamuri rândunele,
Pe praguri, albii iepuri prin iarba necălcată.
Pe scurt, a colivie conacu-ntreg arată.

Dar fu cândva puternic! Şi multe urme poartă
Din crâncene şi dese atacuri de-altădată.
Asemeni unei ţeste de prunc, prin iarbă-n poartă,
E-o grea ghiulea din fontă, de tun svedez lăsată;
Când porţile intrării aveau să stea deschise,
Ghiuleaua, ca o piatră, pe vremuri le proptise.
Prin tufe de pelinuri şi ierburi veninoase
Se văd şi nişte resturi de cruci, de mult rămase
Pe-o nesfinţită glie: în semn c-aicea-s duse
Doar victime de-o moarte năprasnică răpuse.
Hambare, poduri, pimniţi, atent de-ai fi privit
Sau zidul până-n streaşini cu pete mici stropit,
O sumă de gângănii vedeai: şi-n orice pată
Un glonte, ca bondarul în gaura-i săpată. [...]

Deasupra, peste uşe, Dobjinii aveau blazoane,
Dar armele pe ele de tot au fost mascate
De multele burdufuri cu brânză, agăţate
De grinzi, de-un cap la altul în şiruri, peste ele,
De nu-şi zidise cuibul vreun stol de rândunele.

Ca şi-ntr-un vechi depozit de arme, vezi grămadă
Armuri, echipamente, prin casă, grajd, ogradă.
Sub streaşină atârnă cinci coifuri mari, ce fură
Podoabele lui Marte; acuma le umplură
Hulubi, ale Venerei iubite păsărele
Ce gungure dând hrană puiuţilor în ele.
În staul, o cămaşă de zale, descheiată,
Zvârlită-i peste troacă – şi-o alta, chiurasată,
În loc de iesle-i pusă, cu faţa-n jos anume,
Şi mânjilor lucerna o slugă-n ea le-o pune.
Păgâna jupâneasă în cuine pângărise
Vechi spăzi pe care-n vatră frigări le hotărâse,
Din tuiuri luase smocuri, de praf să-i fie mături;
Scurt, Ceres gospodina pe Marte-l dase-n lături [...][21]

Un exemplu tipic al destinului nefavorabil al micii nobilimi poate fi găsit în istoria nefericită a regiunii Sielun din Mazovia, la nord de Vistula, dominată de domeniile vicarului de Płock. Aceste domenii, grupate în patru „chei" în jurul castelului Sielun, erau printre cele mai mari averi bisericeşti, oferite ca sinecură de fiecare dată unor clerici înstăriţi, influenţi şi absenţi. Aceste domenii puneau în totală umbră cele 29 de *zaścianki* (răzăşii) răspândite printre ele. După 1526 însă, când Mazovia a fost integrată în totalitate în Republică, nobilimea de la Sielun a încercat să schimbe condiţiile legale ale arendării pământurilor lor şi să se sustragă de la plata chiriilor şi altor dări. Vicarul, care avea 700 de familii împotriva sa, era cât pe ce să-şi piardă o parte substanţială din venit. Protopopul aflat în funcţie în anii 1550-1560, reverendul

Michał Wolski, viitorul episcop de Kujawy, nu era însă dispus să cedeze. Bandele lui armate patrulau prin sate, atacând casele, dând foc la documente şi arestând pe oricine părea să se îndrepte spre tribunal. Folosindu-se de autoritatea sa ecleziastică, i-a persecutat pe cei care i se opuneau, aducând împotriva lor acuzaţii false ca să-i alunge din zonă. În ciuda numeroaselor dovezi, avocaţii lui au argumentat că aşa-zişii nobili din Sielun nu aparţineau de fapt păturii nobiliare, pentru a le împiedica astfel accesul la tribunalele regale. De-a lungul a câţiva ani, acest cleric cavaler, care mergea la vânătoare în timp ce enoriaşii se rugau în biserică, a instituit un despotism parohial care a durat două secole. În 1598, succesorul lui, reverendul Jędrzej Opaliński, fiu al Marelui Mareşal al Coroanei, şi-a însuşit titlul de „principe de Sielun" şi a impus nobilimii locale plata unei „zeciuieli", pentru ţărani 1 zlot per *włoka*. Vreme de două sute de ani, denumirea *szlachcic sieluński* (nobil de la Sielun) a devenit peiorativă în toată Republica. Însă după 1750, litigiile au devenit tot mai frecvente. În 1760, la tribunalul regional de la Różana, 215 persoane de la Sielun au obţinut o decizie prin care li se confirma apartenenţa la pătura nobiliară, pentru ca apoi decizia să fie transferată către Tribunalul Coroanei (al cărui preşedinte se întâmpla să fie chiar episcopul Stanisław Miaskowski, vicar de Płock). În 1767, cazul a ajuns la Seim, în 1776 din nou la Tribunal, apoi în 1791 înapoi la Seim, apoi în final la rege. În sfârşit, pe 29 noiembrie 1791, o comisie a Trezoreriei a anulat toate dările impuse nobilimii de la Sieluń. Însă învingătorii s-au bucurat de victorie vreme de doar patru ani. În 1795, la cea de-a treia împărţire, Sieluń a fost transferat în gestiunea Tezaurului Prusiei; în 1807-1813 a rămas sub controlul mareşalului Ney, iar în 1815 a trecut în mâinile Rusiei. La această dată, toţi împricinaţii care luptaseră pentru a-şi dovedi drepturile nobiliare în 1760 erau morţi. Tot astfel era şi Republica nobilă, care ar fi putut să le ofere privilegiile pentru care luptaseră atâta vreme[22].

*
* *

Dată fiind marea diversitate a intereselor economice în cadrul păturii nobiliare, ne-am putea aştepta la multe divergenţe între membrii acesteia. Dar nu a fost aşa. Cât a durat Republica, nobilimea a dat dovadă de o solidaritate remarcabilă, în special în trei chestiuni esenţiale: statutul şlehtei, egalitatea şi modelul „vieţii în sânul naturii".

Credinţa nobilului în caracterul exclusiv al clasei sociale din care făcea parte a dus la practici care în ziua de azi ar putea fi descrise doar ca expresie a unei atitudini rasiste. Cu toate că mitul sângelui albastru era destul de răspândit în Europa, el se referea de obicei la o elită cu puţini membri. În Republică, el se referea la aproximativ 10% din populaţie şi trebuia să fie apărat pe un front mult mai larg. Toate argumentele înşelătoare, din istorie şi religie, care aveau să fie folosite mai târziu de mişcările naţionaliste în scopul diferenţierii evoluţiei poporului, culturii şi teritoriilor proprii faţă de cele ale „străinilor" au fost folosite într-o perioadă mai timpurie pentru consolidarea identităţii păturii nobiliare în detrimentul restului

societăţii. În ciuda procesului continuu de acordări de titluri, prin care în rândurile celor cu sânge albastru intrau orăşeni, ţărani, evrei şi străini, şleahta continua să pretindă că avea o biologie unică. Nu existau prejudecăţi cu privire la copiii din flori, căsătoriile mixte sau interrasiale – cu condiţia ca acei copii ce proveneau din asemenea legături să nu ridice pretenţii la un statut nobiliar. Aşa cum a pus problema Walerian Nekanda Trepka, în anii 1620:

> Balsamul, dacă-l amesteci cu smoală, nu îţi mai iese balsam, ci smoală [...] iar buruiana, fie şi dac-o sădeşti în cea mai rodnică glie, grâu tot n-are să-ţi iasă din ea. Aşa încât o cucoană din şleahtă, dacă se mărită cu un ţăran, cu siguranţă n-are să nască un cucon, că doară unde să iasă curăţenie din cel necurat, au parfum îmbătător din cel ce duhneşte. Înţelept a zis prorocul: din bufniţă vultur nu iese[23].

Mikołaj Rej (cca 1505-1569), poet şi filozof autodidact, care însă nu împărtăşea deloc fanatismul lui Trepka, a comparat şleahta cu cedrii Libanului, mai înalţi şi mai arătoşi decât toţi ceilalţi.

Trepka (1584-1640), autor al volumului *Liber chamorum* (*Cartea fiilor lui Hamilor*), şi-a dedicat întreaga viaţă apărării purităţii păturii nobiliare. Era un personaj bizar, enervant şi obositor; însă cartea sa este un ghid minunat al atitudinilor sociale din vremea respectivă. În tinereţe dăduse în judecată mai multe cunoştinţe, acuzându-le că sunt falşi nobili. El însuşi fusese implicat în diverse cazuri de răpire, atac, furt de cai şi tipărire de bani falşi. În 1630, după ce a vândut pământurile familiei, s-a stabilit la Cracovia, unde nu a făcut altceva decât să depună plângeri. De-a lungul vieţii, examinând arhivele, călătorind la târgurile şi adunările din provincie şi înregistrând fiecare mic scandal şi fiecare caz de calomnie întâlnit, a alcătuit un dosar despre fiecare om pe care îl suspecta că se dădea drept nobil şi nu era. (Ham, bastardul lui Noe, era considerat strămoşul tuturor acestor ticăloşi.) În introducerea sa, Trepka explică dispreţuitor cum diverşi plebei îşi croiesc drum în rândurile nobilimii. Marii magnaţi îşi ajută angajaţii să capete titluri nobiliare, fără a suferi nici o consecinţă. Toţi orăşenii Cracoviei deţin documente false. Taţii ale căror fiice vor neapărat să se mărite cu un ţăran preferă să îl adopte pe ginere în clanul familiei decât să îşi păteze onoarea. Alţii pur şi simplu îşi adaugă un *-ski* la nume, sperând să nu fie descoperiţi. Şantajul e în floare. Un „Ham" putea fi sigur că găseşte un martor care să-i confirme sângele albastru; dacă martorul refuza, „Ham-ul" putea ameninţa că va aranja un caz de *nagana* împotriva lui. Sau „Ham-ul" putea aranja o *nagana* falsă împotriva lui însuşi, mod prin care – neprezentându-se la tribunal nici un martor – îi putea convinge pe judecători să-i elibereze certificatul necesar. Era un joc murdar, iar Trepka ştia prea bine acest lucru şi, de la Abramowicz la Żyzański, îi făcea plăcere[24].

Valoarea relativă la care erau estimaţi membrii diverselor stări sociale era calculată cu minuţiozitate în cadrul instituţiei legale numite *główszczyzna* (Wergeld), care a rămas practica obişnuită pentru rezolvarea cazurilor de atac şi crimă până la reformele din 1764. În asemenea cazuri, familia victimei era obligată să prezinte trupul sau cadavrul în tribunal în termen de maximum 12 săptămâni sau să demonstreze

tipul de rană (*vulneratus*, *saucius*, *laesus*, *concussus*). Pe baza dovezilor, tribunalul stabilea apoi o amendă împotriva acuzatului, a cărei valoare trebuia calculată în concordanţă cu un tarif prevăzut prin lege. Aceste tarife, precum cele ale unei agenţii moderne de asigurări, erau calculate cu sânge rece şi cu deosebită precizie. În 1347, conform unei legi din Wielkopolska, viaţa unui nobil valora 30 de groşi; un nas, o mână sau un picior de nobil – 15 groşi; iar un deget de nobil – 3 groşi. Uciderea unui ţăran costa 6 groşi, rănirea – 1,5 groşi. Conform acestor calcule, un nobil ucis făcea cât cinci ţărani ucişi. Un ţăran rămas fără nas, picior sau braţ făcea o zecime din valoarea unui nobil care s-a ales cu o soartă asemănătoare. În 1547, un edict regal emis de Sigismund August a crescut şi mai mult diferenţa. Acum, un nobil ucis era evaluat la 60 de zloţi, un nonnobil – la 30 de zloţi, un soldat – la 15 zloţi, iar un ţăran – la 10 zloţi. Aparent acum nobilul valora cât şase ţărani. Dar exista o regulă care prevedea ca răscumpărarea pentru un ţăran ucis să fie distribuită astfel: 6 zloţi pentru văduvă şi 4 pentru stăpânul victimei – ceea ce dă de gândit mai departe. Dacă se întâmpla ca un nobil să-şi ucidă unul dintre propriii ţărani supuşi – şi presupunând că tribunalul se deranja să judece cazul –, atunci el nu avea de plată decât diferenţa dintre cât îi datora văduvei şi cât avea dreptul să pretindă pentru sine. Aceasta fiind de 2 zloţi netto, se observă că este o sumă de 30 de ori mai mică decât cei 60 de zloţi care ar trebui plătiţi dacă rolurile victimei şi criminalului s-ar inversa. În 1588, amenzile au fost crescute şi mai mult, pe deasupra fiind introduse şi pedepse cu închisoarea. Pentru uciderea unui nobil, vinovatul trebuia să stea 58 de săptămâni în temniţă şi să plătească o amendă de 240 de groşi. Dacă uciderea fusese înfăptuită cu ajutorul unei arme de foc, el rămânea în arest 116 săptămâni, plătind o amendă de 480 de groşi. Picioarele, braţele, ochii şi nasul nobilului erau estimate la 120 de groşi fiecare; rănile sângerânde, la 80, degetele, la 30, iar dinţii, la 20. La acest moment nu se mai face nici o menţiune despre victimele din rândurile ţărănimii. Probabil că nimeni s-a gândit să mai ducă în faţa justiţiei asemenea mărunţişuri[25].

De fapt, crima era considerată o infracţiune mai puţin gravă decât altele. Nobilii, care tot timpul purtau sabie, trebuiau să se apere singuri. Dacă erau ucişi, se considera că îşi asumaseră acest risc. Nu aşa se întâmpla în cazul violului sau al înşelătoriei. În 1448, o lege din Mazovia prevedea pedeapsa cu moartea pentru un nonnobil care a violat o femeie din rândurile nobilimii şi amendă de 60 de groşi pentru viol asupra unei femei de rând. (Conform acestui calcul, o cucoană violată valora cât doi nobili ucişi, estimaţi la preţul vechi; iar himenul unei tinere ţărănci valora de zece ori mai mult decât viaţa tatălui ei.) O persoană care aranja cu premeditare o *nagana* frauduloasă era pedepsită în Polonia cu decapitarea, iar în Lituania, cu biciuirea. Dacă o persoană pretindea în mod fals că un mort fusese victima unei crime, putea primi aceeaşi pedeapsă ca un criminal[26].

Credinţa poloneză în însemnătatea nobilimii a generat multe comentarii dincolo de graniţele Poloniei. Daniel Defoe, scriind la Londra în 1728, a spus despre Veneţia şi Polonia că erau „cele două ţări unde ideea sângelui nobil este în prezent dusă la extreme ridicole":

În Polonia, această vanitate a originii nobile este dusă până la o asemenea monstruoasă extravaganţă încât numele de nobil şi un titlu de staroste, palatin sau castelan îi asigură respectivului bărbat o superioritate faţă de toţi vasalii sau de oamenii de rând, infinit mai mare decât a regelui sau a împăratului, domnind peste ei cu mai multă putere absolută şi făcându-le viaţa mai neeficientă decât a supuşilor Marelui Domnitor sau ai Hanului tătar, astfel că ei lovesc norodul mai sărac ca în câini şi adesea îi ucid; iar când fac asta, nimeni nu îi trage la răspundere. [...]
Fiindcă dacă luăm nobilimea şi moşierimea POLONIEI [...] aşa cum apar ele în istorie: în primul rând, sunt cei mai îngâmfaţi, aroganţi şi jignitori oameni din toată lumea. Un anume mare istoric al vremurilor noastre spune că sunt *mândri*, *obraznici*, *încăpăţânaţi*, *pasionali*, *furioşi*. Aceştia sunt într-adevăr nobilii de sânge. [...]
Însă dacă vei întreba un polonez ce este el, îţi va răspunde că este *nobil polonez*; şi atât de mult se preţuiesc pe baza acestui nume care şi-l dau, că se consideră deasupra tuturor, fiind legaţi prin regulile de onoare, care sunt singurele legi ale nobilului. Ba, se sprijină unii pe alţii în fapte dintre cele mai îngrozitoare şi mai necurate [...] şi aşteaptă ca Cerurile însele să le acorde îngăduinţa, pe motivul naşterii lor nobile şi al valorii lor; fapt pentru care, drept exemplu grăitor, îl putem aminti pe un anume ticălos şi nemernic, unul căpitanul Vratz, polonez, care l-a ucis cu sânge rece pe stimatul gentleman englez Thomas Thynne, trăgând în el când acesta se afla în trăsura sa, dintr-o muschetă încărcată cu şapte gloanţe; şi care, la o zi înainte de a fi spânzurat pentru fapta sa, când duhovnicul a vorbit cu el să se pregătească de moarte, a răspuns că nu are nici o îndoială că Dumnezeu îi va arăta respect cum se cuvine unui nobil[27].

Ca să nu fie nedrept, Defoe a mai adăugat că aceste „calităţi rele" erau compensate de virtuţi, în special în sfera educaţiei. A fost în special impresionat de popularitatea culturii latine în Polonia. „Un om care vorbeşte latina", a consemnat el, „poate să călătorească de la un capăt la altul al Poloniei cu la fel de mare uşurinţă ca şi cum s-ar fi născut acolo. Doamne sfinte! Ce s-ar face un gentleman dacă ar trebui să călătorească prin Anglia de la un cap la altul şi nu ar şti decât latina. [...] Nu pot să nu-i deplâng condiţia".

După ce şleahta a devenit o clasă socială închisă, ereditară, accederea în aceasta a devenit foarte dificilă. Cu toate că, pe durata existenţei Republicii, regele şi-a rezervat prerogativa de a înnobila, Seimul a insistat în favoarea unui control şi mai strict. În 1578, Seimul a hotărât ca regele să nu aibă dreptul de a numi cavaleri, cu excepţia sesiunilor Seimului sau a recunoaşterii faptelor de vitejie pe câmpul de luptă. În 1601 a hotărât că nici o înnobilare nu era valabilă fără ratificarea Seimului sau, în cazul unui ţăran, fără acordul stăpânului său. În 1641, Seimul şi-a extins competenţa asupra acordării statutului de nobil străinilor, în cadrul aşa-numitului *indygenat*, reactivând categoria seminobilă de *scartabellus*, a cărui familie putea obţine drepturi politice depline abia în a treia generaţie. În 1775, proprietatea funciară a devenit o condiţie preliminară pentru toţi cei care intrau în pătura nobiliară.

Înnobilările, aşadar, erau destul de rare. Numărul înnobilărilor realizate de rege, înregistrate între 1569 şi 1696, nu a depăşit 2.000 – mult mai puţin decât numărul familiilor care au dobândit statutul nobiliar prin mijloace ilegale. Numai în secolul

al XVIII-lea, când saxonii, slujbaşii magnaţilor şi evreii convertiţi au fost primiţi în masă în rândurile nobililor, a avut loc o lărgire substanţială a clasei sociale prin mijloace legale.

Acordarea *indygenat*-ului, „naturalizare", era o practică la fel de limitată. Candidaţii trebuiau să prezinte o dovadă a serviciilor aduse Republicii, împreună cu un titlu de nobil eliberat de un tribunal străin, şi de asemenea să depună un jurământ de loialitate şi să cumpere pământ. Majoritatea aveau legături cu curtea regală – ca ofiţeri ai regelui, medici, farmacişti, învăţători, arhitecţi, secretari, traducători, bucătari, copii din flori sau chiar – cum a fost cazul lui Joachim Pastorius von Hirtenberg – istorici. Sub domnia Jagiełłonilor, cei care solicitau naturalizarea erau în special italieni; sub Ştefan Báthori, printre ei se aflau şi maghiari şi transilvăneni; sub Dinastia Vasa, suedezi şi livonieni; sub August al II-lea şi August al III-lea, un val de saxoni; iar sub Stanislav August, numeroşi ruşi. Erau de asemenea mulţi germani şi un flux constant de irlandezi şi scoţieni. Dintre cei din urmă, cei mai mulţi erau soldaţi, cum a fost cazul cu Jacob Butler (1627), Henry of Gordon (1658), Hugo O'Kelly (1673), Archibald Patrick Middleton (1768) sau Joseph Foresyth (1793). Din când în când apare şi câte un englez, de exemplu, Corry Frevort, consul la Danzig (1773), şi un singur american în toată istoria: Littlepage, secretarul lui Stanislav August. Ceremoniile de acordare a actului de naturalizare aveau loc adesea în timpul Seimului de încoronare de la începutul domniei; unul dintre candidaţi era ales pentru rolul de *equus aureatus*, „Cavalerul de Aur", şi era pus în fruntea grupului de numeroşi. În secolul al XVIII-lea, aceste ceremonii au fost dinamizate printr-un procedeu similar licitaţiei. În 1764, Pierre Ravcour, un bancher evreu din Paris, stabilit de multă vreme la Varşovia, a plătit 126.666 de zloţi pentru înnobilarea sa şi a celor trei fii ai săi[28].

Preocuparea nobilimii pentru statutul lor faţă de restul societăţii era comparabilă doar cu mania egalităţii între ei înşişi. Într-o ţară în care domina o asemenea discrepanţă între averile nobililor, pare straniu să se mai vorbească despre egalitate. În realitate, din punct de vedere psihologic, pentru egalitate era un antidot esenţial împotriva stării de fapt. Era un mecanism de apărare, un liant social, care permitea şlehtei să strângă rândurile, solidarizându-se împotriva lumii din afară. Era o ficţiune frumoasă, un cult care a furnizat regulile de bază ale vieţii sociale şi politice pentru cel puţin trei sute de ani. Din chiar primele zile ale Republicii, şi chiar şi înainte, toate încercările de a face vreo diferenţă între superiori şi inferiori au întâmpinat o rezistenţă fermă. În 1537, în aşa-numitul *Wojna Kokosza*, „Războiul Găinilor" (numit astfel deoarece, pe toată durata războiului, soldaţii au mâncat toate găinile din Rutenia Roşie), armata revoltată a refuzat propunerile de creare a unui grup social superior, ca în Boemia vecină sau ca în Germania. În 1569, în chiar Actul Uniunii, titlurile principilor lituanieni au trebuit confirmate, altfel nici măcar nu s-ar fi putut încheia Uniunea. Dar s-a stabilit ca pe viitor nimeni să nu îşi ia titluri noi sau să se folosească de un titlu străin în cadrul Republicii. În 1638, din cauza numeroaselor contravenţii, şi din nou în 1641, 1673 şi 1678, Seimul a interzis atribuirea de titluri, pedepsită prin dezonoare. În 1699, când deputaţii nobili au descoperit că expresii ca *szlachta mniejsza* (mica nobilime) şi *szlachta większa* (marea nobilime) s-au

strecurat în procesele-verbale ale Seimului, au poruncit ca aceste expresii să fie eliminate imediat ca fiind *contra aequalitatem* (contravenind principiului egalităţii)[29].

În scopul consolidării ideilor egalitariste, au fost introduse convenţii sociale complicate. În public, nobilii polonezi erau obişnuiţi să se adreseze unul altuia cu *Panie Bracie* („Domnule Frate"). În armată, toată lumea era *towarzysz* (camarad). Între cunoştinţe, se adresau unii altora la persoana a treia, folosind *Wasza Miłość* sau prescurtat *Waść* (Milostenia Voastră) ori *Waćpan* (*Wasza Miłość*, *Panie*), aşa cum spaniolii folosesc *Usted* sau italienii, *Lei*. Chiar şi în familie, părinţii erau obişnuiţi să se adreseze copiilor lor cu *Waszmość*, la fel şi copiii părinţilor. Numai la o execuţie publică i se putea spune unui nobil *Ty* (tu), şi asta ca semn de egalitate între victimă şi călău. Nobilii se salutau de obicei sărutându-se pe obraji, pe mâini, pe umeri sau chiar pe burtă. Acesta era un semn de respect reciproc şi de supunere. Copiii îşi salutau părinţii îngenunchind – fiii pe un genunchi, fiicele, pe amândoi.

Se practica egalitatea între sexe. Femeile din pătura nobiliară se bucurau de aceleaşi drepturi de proprietate şi de moştenire ca şi bărbaţii, şi nu se simţeau dependente. Aşa-zisa *herod-baba*, „femeia puternică", are o lungă tradiţie atât în istorie, cât şi în literatură.

Cu toate că principiul egalităţii cerea suspendarea tuturor titlurilor formale, practic adesea această regulă era încălcată. De la început, toţi nobilii semnatari ai Uniunii de la Lublin, care în momentul semnării deţineau un titlu nobiliar, au avut voie să şi-l păstreze. Astfel au fost acceptaţi toţi „principii de sânge" din Lituania şi multe familii care primiseră titluri din străinătate. Deşi regii nu aveau voie să acorde titluri supuşilor lor polonezi, aveau în schimb voie să procedeze astfel în cazul străinilor. Sigismund August a conferit în acest mod pământuri şi titluri în Livonia. Ştefan Báthori a continuat această practică oferind pământuri în Transilvania, iar regii din Dinastia Vasa au eliberat titluri putative pentru pământuri din Scandinavia. August al II-lea a răsplătit zeci de fii naturali cu titlul de conte în Polonia, în timp ce Stanislav August le-a acordat statut de baron polonez mentorilor săi din Rusia.

În plus faţă de aceste titluri autentice şi de o mulţime de altele mai îndoielnice, existau şi mijloace mai subtile de evidenţiere a statutului. Magnaţii se bucurau de un deosebit prestigiu datorită funcţiilor lor în stat. Dacă te numeai *wojewoda*, *kasztelan* sau *starosta* – ori te bucurai de gloria titlului de „Mareşal al Coroanei" sau „Mare Hatman al Lituaniei" –, nu erai cu nimic mai prejos decât un principe sau un conte. A apărut de asemenea şi o ierarhie neoficială de atribute, folosite în special în corespondenţă. Toată lumea ştia că *nobilis* sau *szlachetny* însemna de fapt „nobil-dar-neînsemnat". Era un termen folosit pentru discreditarea celor lipsiţi atât de pământuri, cât şi de funcţii. *Generosus* era un epitet mai apropiat de un compliment, referindu-se la cei care aveau funcţii. *Magnificus* sau chiar *illustrissimus*, odinioară termeni rezervaţi membrilor familiilor regale, erau acum folosiţi pentru magnaţii ale căror favoruri erau de mare preţ.

Oroarea nobilimii faţă de ordinele cavalereşti era mai degrabă prefăcută decât reală. În 1637, proiectul lui Vladislav al IV-lea de a lansa „Ordinul Concepţiei Imaculate", cu şaptezeci de cavaleri, constituia un pas pe calea formării unei grupări catolice monarhiste permanente. Seimul s-a declarat însă împotrivă, astfel încât ideea

a fost abandonată. În schimb, introducerii de către August al II-lea în 1705 a „Ordinului Vulturul Alb" nu i s-a opus nimeni. Pe la mijlocul secolului, preoţii saxoni vindeau calitatea de membru pentru 10.000 de zloţi de persoană. În 1765, Stanislav August a introdus noul „Ordin al Sfântului Stanislav", folosindu-l pentru a recompensa câteva sute dintre susţinătorii săi. Pe la 1790, şambelanul regelui vindea bilete de intrare în acest ordin cu 95 de ducaţi bucata. De fapt, singurul ordin respectabil din istoria Republicii a fost ordinul „Virtuti Militari" din 1792, folosit pentru a-i onora pe cei care se remarcaseră în războiul ruso-polon din 1791-1792. În mod previzibil, a fost desfiinţat din porunca împărătesei Ecaterina cea Mare.

Cea mai mare obsesie a nobilimii era pământul. Goana după „viaţa în sânul naturii" era într-adevăr un element comun tuturor claselor posesoare de pământ din Europa; însă în Polonia a devenit o trăsătură deosebit de intensă şi sentimentală. În Republică, distanţele erau mai mari decât în Europa de Vest, iar localităţile mai izolate. Sentimentul comunităţii locale era puternic, cel al comunităţii naţionale – slab. În condiţiile unui regres economic ce se accentua treptat, nobilul avea tendinţa să stea acasă, să-şi vadă de gospodăria lui şi să se bucure de ceea ce i-a rezervat soarta. Neîntreţinând legături cu lumea exterioară, era convins că restul oamenilor se chinuie în sărăcie. În ciuda numeroaselor şi evidentelor lor neajunsuri, şleahta a reuşit fără îndoială să creeze un sentiment puternic al solidarităţii locale, care în literatură domină chestiunile mărunte. Viaţa în sânul naturii era una dintre temele preferate ale primului poet care a scris în limba polonă, un nobil din Czarnolas: ce poate fi mai simplu sau mai sincer decât oda lui *Na lipę* („Unui tei")?

Cinstit oaspete! Sub a mea frunză şezi şi te-odihneşte!
Îţi pot făgădui că soarele aici nu dogoreşte.
De se-nfige drept în naltul cerului, razele lui
Pe pământ vor aduna umbrele copacului.
Vânturile de câmpie fruntea ţi-o vor răcori,
Iar privighetori şi mierle gingaşe vor ciripi.
Din floarea mea-nmiresmată, harnice albine
Adună mierea ce apoi la mesele nobile vine.
De va dori vreun om la mine capul să şi-l culce,
Cu şoapta mea-l voi face s-alunece-n somn dulce.
Nu fac eu mere, însă-n a Hesperidelor grădină
Domnul m-a aşezat, ca pe mlădiţa cea mai fină.

Sau elegia lui *Sat vesel, sat liniştit* (*Wsi spokojna, wsi wesoła*):

Sat vesel, sat liniştit,
Faima-ţi cine-a glăsuit?
Bunăstarea, bucuria
Cum s-o cânte ciocârlia?
Omul de tine-ocrotit
duce-un trai simplu, cinstit;
truda-i e evlavioasă
şi câmpia-i e mănoasă[30].

Două secole mai târziu, episcopul Naruszewicz avea să dea glas aceloraşi sentimente în versurile sale :

De vrei să fii-ntru totul fericit,
Decât să fii-nvăţat, mai bine fii cinstit ;
Decât părtaşi să ai, mai bine camarazi,
Mai bine limbi străine nu ştii, dar fii viteaz.
Mai multă sănătate s-ai decât bogăţie,
Mai mult să ţii de pace decât de avuţie.
Conacul mic să-ţi fie, de datorii lipsit,
'năuntru-o masă mică, ocolul potrivit,
În casă să-ţi slujească un harnic slujitor
Şi-n grajd căluţi s-ai doi, iuţi, ageri şi uşori.
Puţini vecini să ai, dar binevoitori :
Cu-acestea fericit sunt de-o mie de ori ! [31]

Armonia socială era un ingredient esenţial al idilei nobilului. Frecventele declaraţii de *miłość braterska* (iubire frăţească) între nobili erau egalate doar de apelurile constante la caritate şi înţelegere faţă de celelalte grupuri sociale. Toastul nobil *Kochajmy Się* („Să ne iubim") s-a făcut la nenumărate întruniri de-a lungul secolelor. Nu era numai expresia unui puternic ataşament faţă de valorile creştine, ci şi un îndemn la atenuarea conflictelor sociale. Dacă rangul şi averea erau hotărâte de Dumnezeu, atunci cu atât mai mult era de datoria omului, şi în special a nobilului, să elimine antagonismele sociale şi să vină în ajutorul celor oprimaţi. În secolul al XVI-lea, Mikołaj Rej, „vocea nobilimii de mijloc", subliniase acest argument în a sa vestită *Krótka rozprawa między* [...] *panem, wójtem a plebanem* (*Scurtă discuţie între un domn, o căpetenie de sat şi un plebeu*). Nobleţea, a subliniat el, este o calitate morală, ale cărei privilegii pot fi justificate numai printr-o dovadă exemplară a onestităţii, evlaviei, cumpătării şi datoriei. Forţa unui nobil rezidă în iubirea pe care o poartă supuşilor săi. Poate că nu era un gând original : *Nobilitas sola est atque unica virtus*. Dar era necesar să fie amintit acest lucru din când în când. Chiar şi în secolul al XIX-lea, scriitorul ultraconservator Kajetan Koźmian (1771-1856) încă mai privea aceste tradiţii ca ghid fundamental către mântuirea naţiunii. Dragostea pentru aproapele său era o virtute la fel de nobilă ca şi dragostea pentru ţară sau pentru natură :

Voi, prin soarta fericită ori un simţ nevinovat
Înclinaţi a iubi pajiştile, câmpul, viaţa la conac,
În colibe adăpostul de-aţi avea ori în palate,
Fericirea căutaţi-o altora mai mult de toate :
Aşa fericirea voastră chiar la uşă vă va bate.
Nu trebuie bogăţii, nici strădanii fără număr,
Pe-a mărinimiei cale veţi păşi umăr la umăr ;
Orice inima vă spune, aceea să făptuiţi,
Căci a satului podoabă sunt oamenii fericiţi.
Măsura - bunul suprem ; libertatea - un bine mare :
Prinsului, lanţul de aur nu-i aduce alinare[32].

În ultimii ani, viziunile şlehtei asupra armoniei sociale au fost discreditate drept vorbe goale. Un autor le-a condamnat ca fiind un „panegiric al vegetării". „Iubirea", scrie el, „este un ornament ideologic al nobilimii moşiereşti [...] al cărui fundament este interesul de clasă ameninţat de magnaţi, de clerul înalt şi de şleahta măruntă, lacomă după pământ"[33]. Sigur, nu putem nega că prăpastia dintre ideal şi realitate era enormă. Pentru un observator modern, este aproape monstruos faptul că oameni renumiţi pentru cruzimea faţă de supuşii lor ţărani şi care manifestau un dispreţ vădit pentru orăşeni şi evrei puteau în acelaşi timp să invoce principiul iubirii şi reconcilierii universale. De exemplu, inegalabilul Jan Pasek, prinzând un ţăran care vânase ilegal un iepure, i-a poruncit cu sânge rece braconierului ghinionist să mănânce de viu bietul iepure. Aparenta sa indiferenţă faţă de natura umană a iobagilor săi contrastează cu afecţiunea exagerată manifestată faţă de animalul de companie[34]. Cruzimea era o trăsătură a vieţii sociale. Când se confrunta cu lenea, beţia şi hoţia ţăranilor, nobilul replica adesea cu porunci şi pedepse dure. Biciul şi cnutul erau simboluri acceptate ale autorităţii nobiliare. Iobagii erau bătuţi pentru părăsirea domeniului fără învoire, pentru încăierări şi încălcarea altor reguli, pentru neîndeplinirea practicilor religioase. Din inventarul curent făcea parte o temniţă, cu lanţuri, cătuşe, cârlige şi alte instrumente de tortură. În cazurile de furturi repetate sau nesupunere, se aplica fără întârziere pedeapsa cu moartea prin diferite procedee. Cu toate că de obicei erau respectate formalităţile juridice – Legea de la Magdeburg în unele aşezări medievale şi dreptul cutumiar în majoritatea satelor poloneze –, stăpânul nu era constrâns să nu îşi pună în practică până la urmă, fanteziile. Într-o familie de ţărani, era aproape imposibil ca băieţii să refuze solicitările pentru muncă în plus sau ca fetele să refuze slujba „în casă" ori supunerea în faţa perfidului *droit de seigneur*.

În apărarea nobililor trebuie spus că aceştia erau pe deplin conştienţi de propriile neajunsuri. Rej a iniţiat o lungă tradiţie a satirei sociale, care a prins rădăcini adânci în literatura poloneză. Lucrarea sa *Krótka rozprawa...* este plină de observaţii rafinate asupra inconsecvenţei din comportamentul nobililor. Când stăpânul a încheiat plângerea împotriva clerului, iar rectorul, împotriva nobilimii, ţăranul căpetenie a satului le dă amândurora o lecţie exemplară de tărie de caracter şi voioşie :

Şi-mi port rangul cel sărac
Vesel ca boierul şi de n-am conac.
Ba-n viaţa cea trecătoare
Parte-avem de mai puţină supărare.
Stau şi eu la locul meu,
Treaba altora să ştiu nu vreu ;
Când mă aflu strâmtorat,
Oi plăti vreun păcat.
De boierul mă goneşte,
Poate chiar îmi foloseşte.
Nu îmi pare rău deloc,
Zbor ca vrabia de sub toc[35].

Un secol mai târziu, Krzysztof Opaliński avea să condamne aspru tratamentul aplicat iobagilor, văzând în el cauza mâniei lui Dumnezeu abătute asupra Republicii într-un mod evident:

Înţeleg că Dumnezeu pedepseşte Polonia pentru nimic altceva
Mai mult decât prigoana cruntă a supuşilor,
Mai rea decât robia. De parcă nu ar fi ţăranul
Nu doar al tău aproape, ci şi tot om şi el.
Inima mi se strânge, pielea tremură, la amintirea
Acestei asupriri, mai crâncene ca la păgâni.
V-aţi pierdut minţile, polonilor? Pentru Dumnezeu!
Toate bunurile şi avuţia, merindele, tot ce-adunaţi
Vă dau supuşii voştri. Mâinile lor vă hrănesc,
Pentru ce vă purtaţi aşadar fără milă?[36]

Până şi Koźmian, care se împotrivea cu desăvârşire tuturor formelor de eliberare naţională şi socială, nu a ezitat să condamne condiţia jalnică a ţărănimii dependente de nobilime. A scris că „vitele trăiesc ca oamenii, iar oamenii de rând, precum vitele".

Reproşul adresat şlehtei este aşadar acela că relaţiile lor sociale erau sentimentale şi corupte în acelaşi timp; că viziunea lor asupra celorlalte clase sociale era caracterizată de un amestec contradictoriu de grijă reală şi dispreţ crud; că îşi iubeau iobagii, dar îi biciuiau. Acesta este un paradox. Analiza de clasă sugerează că în timp ce biciuirea era reală, iubirea era o păcăleală. Dacă însă luăm în seamă natura umană, ajungem la altă concluzie. Iubirea şi ura merg adesea mână în mână. Ele sunt două extreme ale aceluiaşi răspuns emoţional la legături de dependenţă reciprocă. Tot ele apar împreună în experienţa partenerilor de cuplu şi în cea a părinţilor şi copiilor, precum şi în viaţa celor mai cunoscute instituţii. Iubirea şi ura sunt cel mai puternice atunci când împrejurările nu oferă nici un mijloc simplu de scăpare. Nu este deloc surprinzător că ele apar în viaţa cotidiană a unei societăţi rigide, refractare la orice transformări.

De-a lungul acestor secole, adevăratul duşman a fost apatia. Într-un sistem în care Libertatea de Aur nu obliga pe nimeni să preia responsabilitatea civică, era foarte uşor pentru nobili să-şi cultive domeniile şi să se mulţumească cu acţionarea în interesul propriu neînsemnat. Reforma socială era la fel de imposibil de introdus ca şi un guvern absolutist. Tot ceea ce putea să facă un om sensibil era să reflecteze asupra discrepanţei dintre lumea din jur şi religia creştină propovăduită de aproape toţi şi să nu dea crezare fanteziilor idilice ale multora. Când dojana nu avea efect, satiricii făceau şleahta să râdă, iar astfel să îşi dea seama adevărata lor condiţie. Arianul Wacław Potocki a adăugat o notă de ironie de-a dreptul apocaliptică:

Cu ochii mijiţi, de vin ameţită doarme lumea toată,
Târfa Babilonului toarnă în carafe, dracul învârte din roată.
Lumea beată de vin stors din a lui Dumnezeu mânie
Pentru ale ei păcate, doarme ca un surd buştean.

Nimeni azi nu se trezeşte ; dracul stă la postul lui,
Degetu-amenințător roteşte, ba chiar câinii îi îmbată
Punând în faţă-le vin în găleată.
Să doarmă tun, şi *unul* în templu să nu latre
Fie şi de n-ar fi înţeles. Dacă vreunul
Botul şi-l întoarce, dracul cu pâine i-l astupă.
Să cuteze vreunul să strige, ca un ogar din hrubă –
Eretic este ? În biserică să fie imolat,
Pe rug să-l ardă de-ndată, să-i fie capul tăiat ! Aşa un vis fermecător
Lumii să-i fie curmat ? Mai bine să aibă călăul ce pune pe vatră !
Când alţii cântă cu Sirenele un cântec lin şi-adormitor,
Ca lumea să cufunde-n somn şi mai adânc – el latră[37].

*
* *

Stilul de viaţă a douăzeci de generaţii nu poate fi totuşi descris într-o schiţă laconică. A cita memoriile unor figuri ca Jan Chryzostom Pasek sau a descrie măreţia unui Radziwiłłnu este acelaşi lucru cu a conchide că anumite imagini parţiale sunt reprezentative pentru întreg[38].

Reşedinţa nobilului era dovada rangului şi averii sale. Fie că era o colibă, fie un palat, era uşor de deosebit de casele vecinilor nonnobili – avea obligatoriu un pridvor, o curte interioară şi o poartă ; din seria ornamentelor exterioare nu putea lipsi scutul cu blazon al proprietarului, iar în interiorul era luxuriant. Conacul tipic de la ţară, *dwór*, consta într-o construcţie lungă din lemn, cu un singur nivel, cu acoperiş înalt şi foarte înclinat, cu jgheaburi joase, şi era înconjurat de alte anexe asemănătoare. Tradiţia construcţiei în lemn era respectată chiar şi de nobilii bogaţi, ale căror superbe case din lemn de pin sau de stejar, cu bogate ornamente incrustate, riscau să cadă pradă incendiilor. După cum a remarcat odată nunţiul papal Malaspina, el nu mai văzuse niciodată „grămezi de lemn de foc atât de încântătoare"*. Piatra era prin tradiţie rezervată construirii fortificaţiilor, adesea sub formă de bastioane sau ziduri amplasate la o oarecare distanţă de reşedinţă. Castelele medievale de piatră existau în toată Polonia şi Lituania, dar mai ales în regiunile de vest şi de nord, care ajunseseră sub influenţă germană. Câteva dintre ele au supravieţuit până astăzi : la Bolków (Bolkenhain), în Silezia, la Czorstyn, pe Dunajec, şi la Czersk şi Ciechanów, în Mazovia. Ultimul castel construit, şi poate cel mai frumos, a fost pentagonul fortificat de la Krzyżtopór, construit pentru familia Ossolińskiîn care nu l-a locuit niciodată. Terminat în 1644, a fost ars de suedezii invadatori unsprezece ani mai târziu, rămânând din el o ruină impunătoare care s-a păstrat astfel până în ziua de azi. Pentru omul zilelor noastre, cel mai fericit amestec de stiluri a apărut în Polonia în perioada renascentistă, când forţa turnurilor, a zidurilor şi a crenelurilor a fost completată de eleganţa cupolelor, arcadelor şi acoperişurilor şi de detaliile rafinate în arhitravele ferestrelor şi uşilor, precum şi de basoreliefurile şi

* *Apud* J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce*, Varşovia, 1970, p. 164 (n.tr.).

cornişele sculptate. Deşi modeste ca dimensiuni, palatele familiei Leszczyński de la Baranów şi Krasicki de la Krasiczyn sunt bijuterii ale stilului lor arhitectural. În secolul al XVIII-lea, capriciile grandioase ale arhitecţilor angajaţi de aristocraţii care aspirau fiecare la propriul Versailles reflectau mai degrabă gusturi străine, şi nu locale. Răspândite în vasta provincie rurală poloneză şi înconjurate de gospodăriile constituite din stuf şi de nuiele ale fraţilor lor nobili mai puţin înstăriţi, palatele Branicki de la Białystok, Ogiński la Słonim, Poniatowski la Jabłonna şi mai presus de toate Czartoryski la Puławy constituie monumente durabile ale supremaţiei sociale a oligarhiei magnaţilor.

Mobilele interioare nu aveau ca prim scop funcţionalitatea. Masa masivă de lemn de salcie, câteva băncuţe vopsite în verde, un dulap de bucătărie, un scrin, un pat şi cufărul familiei constituiau adesea singurele obiecte de mobilier. Ferestrele de sticlă verde sau, mai frecvent, de canava ceruită protejau de ploaie, zăpadă şi vânt; un candelabru de bronz sau de os atârna de tavanul încrustat, iar în timpul iernii se încălzeau cu ajutorul unei sobe de ceramică sau chiar de porţelan ori de alabastru. Ornamentaţia era însă bogată. Pereţii erau acoperiţi cu tapiserii, rogojini şi *coltrine* italiene pestriţe. La mare preţ erau covoarele persane şi turceşti. La loc de onoare atârnau arme vechi şi trofee de vânătoare, pentru a sublinia virtuţile nobiliare. În casele celor mai înstăriţi, ambiţiile proprietarului erau subliniate prin mobilele *sztukfarkowe* aduse de la Danzig, prin picturi în ulei ale strămoşilor, mozaicuri, tavane cu stucatură de gips, obiecte de artă, instrumente muzicale şi materiale de calitate superioară, fabricate de meşteşugari în toate materialele: argint, marmură, lemn de trandafir, catifea şi ţesătură cu fir de aur. În palatele magnaţilor, bibliotecile, capelele şi teatrele private stăteau mărturie vie a desăvârşirii culturale a proprietarilor; palatul familiei Branicki de la Białystok avea chiar o operă cu toate dotările.

Aceeaşi ierarhie de valori se reflecta şi în vestimentaţie. Era important ca nobilul şi femeia nobilă să-şi arate rangul. Până târziu în secolul al XVIII-lea, bărbatul purta arme – o sabie când era afară şi un jungher la curea în casă. Cizmele de piele înalte până peste genunchi, atât de admirate de Henric de Valois, demonstrau bărbăţia şi cavalerismul nobilului. Pantalonii nu se vedeau – erau acoperiţi de *żupan*, un fel de capod lung până la genunchi, o vestă numită *delia* şi un uriaş *kontusz* – un palton cu croială evazată. Pe cap se purta de obicei o căciulă lipită de cap în Polonia, iar în Lituania, o căciulă înaltă de blană, numită *kołpak*. La femei, moda rochiilor lungi până în pământ a ţinut câteva secole. Toţi experţii sunt de acord că blănurile de samur erau la modă atât pentru bărbaţi, cât şi pentru femei. Cu blană de samur se decorau marginile, se făcea căptuşeală şi, sub formă de *soroki*, legături de câte „patruzeci de piei" pentru paltoane largi de iarnă. S-a remarcat de asemenea că se purtau în public aur şi giuvaiere în cantităţi impresionante, ca agrafe, ace, broşe, încheietori, nasturi şi orice alt fel de podoabe. Nobilii loviţi de sărăcie mai degrabă ar fi murit de foame decât să se despartă de bijuteriile lor de familie. Ca în cazul nobilimii din alte colţuri ale Europei, grandoarea exterioară contrasta cu dispreţul pentru lenjeria intimă. În 1620, regina Angliei, observându-l îndeaproape pe micuţul fiu al ambasadorului polonez, şi-a exprimat mirarea la descoperirea că, pe dedesubtul mantiei din fir de aur, băieţelul nu purta nici un fel de lenjerie.

Coafurile bărbăteşti erau destul de extravagante. Spre deosebire de obiceiul din Rusia, arareori se purta barbă lungă. În secolul al XVI-lea era la modă barba complet rasă şi părul scurt, ca al Ioanei d'Arc. În secolul al XVII-lea, la modă era „înfăţişarea de tătar", raderea părului de o parte şi de alta a capului şi lăsarea unei cozi lungi pe mijloc. Sigismund al III-lea a preferat stilul spaniol, cu barba scurtă şi mustaţă. Lui Sobieski, în schimb, îi plăcea să poarte mustăţi lungi, pe care le-au imitat mulţi dintre supuşii lui. În secolul al XVIII-lea, perucile pudrate, extravagante, după modelul german, nu au avut succes în afara curţii regale. Onduleurile şi buclele au făcut treptat loc stilurilor romane „à la Titus" sau „à la Caracalla". Moda era în mare parte dictată de faptul că serviciul militar, privat sau public, rămânea una dintre preocupările principale ale şlehtei.

Noimele religioase erau respectate cu stricteţe. Într-o epocă a credinţei, religia era văzută ca păzitor al ordinii sociale şi, prin extensie, al idealurilor şi privilegiilor nobilimii. Era cel mai natural lucru din lume ca un nobil să-i mulţumească lui Dumnezeu în public pentru norocul său şi, aşa cum se obişnuia în timpul recitării Crezului, să stea în picioare cu sabia ridicată în apărarea credinţei.

Nobilimea participa la o mare diversitate de sărbători religioase. O atenţie specială era acordată în Polonia Zilei Fecioarei (2 februarie), cu cultele înrudite ale Sfinţilor Błażej şi Agata, *Zielone Świątki* (Rusaliilor) şi sărbătorii catolice Joia Verde (Corpus Christi). În ziua Înălţării, o statuie a lui Christos era fixată pe turla bisericii, în timp ce altă statuie reprezentându-l pe Satan era aruncată pe pământ. În Miercurea Cenuşii, fetele de vârsta măritişului care încă nu-şi găsiseră un soţ erau legate de un fel de jug greu de lemn şi, după ce defilau astfel în ochii mulţimii, erau vândute în glumă la o licitaţie. De Joia Verde se trăgea cu pistoalele – sau, dacă erai bine echipat, trăgeai o salvă de tun. Rusaliile erau o sărbătoare a agricultorilor şi a păstorilor. În miercurea de dinainte de Paşte, Iuda, băgat într-un sac, era înecat simbolic în iazul satului. Joia Mare era ziua pomenilor şi caritaţii. În prima zi de Paşte avea loc o bătaie anuală între sexe, în cadrul căreia fetele şi băieţii aruncau unii peste alţii cu găleţi de apă rece. Au supravieţuit şi unele sărbători precreştine. La sfârşit de iunie, provincia era plină de focuri de tabără aprinse în cinstea soarelui şi a iubirii. Aceasta era una dintre puţinele ocazii din timpul anului când şleahta se amesteca cu ţărănimea şi nu sărbătorea separat.

Administrarea domeniului ocupa aproape tot timpul nobilului, care se relaxa vânând. Vulpile şi iepurii de câmp erau fugăriţi cu ogari cenuşii; urşii erau prinşi cu plase speciale; lupii, consideraţi dăunători, erau prinşi în capcane în care erau ademeniţi cu o gâscă sau o raţă; zimbrii erau atacaţi de obicei prin încercuire de călăreţi înarmaţi cu arcuri şi arme de foc. Marcin Kromer, descriind o vânătoare de zimbri organizată în Podolia, dezvăluie mai multe elemente care aduc foarte mult cu o coridă spaniolă:

> Între timp, unul dintre vânători, asmuţind animalul, se retrage, şi cu ajutorul unor câini vânjoşi îl atrage şi-l aleargă în jurul unui copac, până când animalul, rănit de moarte sau doar sleit de puteri, se prăbuşeşte. Dacă vânătorul îşi greşeşte ţinta sau îl ameninţă vreun alt pericol, alţii ieşind din ascunzătorile lor îi arată nişte pânze roşii, care culoare îl înfurie pe zimbru. Zimbrul astfel aţâţat, părăsindu-l pe primul vânător, se aruncă asupra următorului, care îl învinge[39].

Sociabilitatea era una dintre principalele trăsături ale şlehtei. Distracţiile lor erau foarte lumeşti, beţia şi mahmureala erau nelipsite, şi multe dintre serile de petrecere se terminau cu încăierări:

Au venit odată la noi nişte rude ale nevestei mele, după mamă – Pan Stanisław Szembek, staroste de Cracovia, şi Pan Żelecki Franciszek; au adus cu ei şi pe încă un altul, un beţivan care era rudă cu ei. M-am bucurat că au venit, dar tare m-a înfuriat acel Kordowski, că tot vorbea rău de mazuri: ba că se nasc orbi, ba că sub o stea întunecată şi altele. Ei se delectau cu vorbele lui şi mai ziceau şi ei câte ceva, ca să-i dea curaj; de asta îl şi aduseseră, ca să mă pună în încurcătură. Când s-a adus la masă un cap de viţel, zice şi el: „Uite-l pe papa de Mazovia". A văzut plăcinta, pusă dedesubtul cărnii: zice că e făcută din azime mazure. Pe scurt, m-a provocat de multe ori. [...] După cină, Szembek a început să danseze; Żelecki îmi zice să mergem şi noi. Răspund: „Bine". Aşadar, dansăm noi toţi aşa, când el iată că începe să cânte:

Rumegă rişcaşa mazuraşii noştri,
Au mustăţi sărate, în bere muiate [...]

şi aşa tot o ia de la capăt cu cântecul ăsta de câteva ori, că deja mă mâniasem. Îl iau atunci pe braţe pe Żelecki, cum se ia un copil, că era mic de statură – ei au înţeles că fac asta din iubire – şi merg cu el în braţe şi trecând pe lângă Kordowski care tot mai cânta, îl arunc pe Żelecki drept în pieptul lui; a căzut omul imediat ca un stejar, s-a lovit la spate, a ajuns cumva de s-a lovit cu capul de bancă, a leşinat. Nici Żelecki, după ce lovisem cu el în celălalt cu toată puterea, nu se mai putea ridica. După aceea am scos săbiile. [...] M-am întors către Szembek, i-am pus vârful sabiei pe burta lui grasă; el strigă: „Stai, cu ce ţi-am greşit?". Ceilalţi doi erau pe jos. Atunci spun: „Meritaţi să fiţi omorâţi! Pentru ce-aţi venit? – Să mă înfuriaţi pe mine? Văd cum toată ziua mi-aţi fluturat o pană pe sub nas cu beţivanul ăsta şi am suportat; dar mai mult nu mai am de gând să suport". Au sărit muierile: „Stai! Stai!". Ne-am lăsat unii pe alţii în pace. Abia atunci l-am ridicat de pe podea pe Żelecki, pe Kordowski a trebuit să-l trezim, turnându-i votcă pe nări, descleştându-i fălcile, şi a mai trebuit şi să trimitem după felcer, că-şi tăiase pielea capului căzând peste bancă. Apoi Szembek şi cu Żelecki s-au dus să se culce; eu am rămas şi am băut ca să mă înveselesc şi am dat un rând şi servitorilor. Apoi servitorii mei slugilor lor, care se îmbătaseră şi ei, le-au făcut tot felul de belele, le-au băgat hârtie în nas şi i-au dat foc, le-au uns mustăţile cu ce s-a găsit (că zăceau ca nişte buşteni prin încăperi şi pe oriunde), şi ce năstruşnicii le-au venit în minte, astfel au şi făcut. Ne-am cerut iertare în ziua următoare, dar după aceea, de câte ori au mai stat cu mine, întotdeauna au fost serioşi [...] şi m-au tratat cu mai multă cuviinţă[40].

În pofida unor asemenea incidente nesemnificative, una dintre zicalele preferate ale şlehtei rămânea: *Gość w dom, Bóg w dom* („Când intră în casă un oaspete, intră şi Dumnezeu cu el").

Realismul vieţii sociale se potrivea de minune cu tendinţa spre incidenţă, literatura poloneză cuprinde multe dovezi în acest sens. Printre alţii, moralistul Mikołaj Rej, publicistul adevăratei nobilimi, nu a ratat ocazia de a compune o colecţie de

rime necuviincioase pentru amuzamentul nobililor săi cititori şi ca exerciţiu în limba sa maternă pentru el însuşi. Colecţia, intitulată *Figliki* (*Mici giumbuşlucuri*) din 1562 aminteşte de Chaucer:

> Preotul la botez se-apucă pruncului ochii să-i ungă,
> Scuipă-n palmă şi îi cere unei babe nişte praf.
> Baba dând s-adune praful, trase o băşină lungă.
> Preotul zice: „Ce putere sacramentul a avut!
> Dracul ţi-a ieşit din pântec, ce stătuse-acolo mut
> Şi a luat-o drept la fugă – ştiu eu asta mai de mult".
> Baba zise: „Ba nu eu, copilul a fost, părinte!".
> Preotul zise: „Vei căca un sacrament, de-o să-l ţii minte"[41].

În *Figliki* este amintită şi o fată care credea în zmei:

> O cuconiţă nişte veşti de prin Ungaria-a auzit,
> Cum că pe-acolo zboară zmeii; unuia i-a povestit
> Cum c-au capul de motan, gâtul lung ca de gâscan.
> Acela zis-a: „Ia, cucoană, nu-s noi aste veşti.
> Deşi nu zboară, zmei şi-aici ai să-ntâlneşti,
> Ce au capul de motan şi gât lung ca de gâscan,
> Cu două boccele-atârnate de gât zmeul se făleşte,
> Iar când dă de ger afară, iute capul şi-l piteşte"[42].

Dansul era în general considerat unul dintre talentele polonezilor. Spre deosebire de zbenguielile joviale ale ţărănimii, în care dansatorii săreau în aer, dansul preferat al nobilimii era *polonez* (poloneza) sau, după cum era cunoscut înainte de a se răspândi în străinătate, „Marele Dans". Se dansa în cerc, lent, cu un pas săltat care cerea atenţie la ritm şi tempo. Unii străini, părându-li-se că e lipsit de pasiune, l-au asemănat cu „o conversaţie care trenează", dar, observându-l mai atent, deveneau impresionaţi de subtilitatea şi eleganţa acestuia. „Je n'ai vu jamais rien de plus grave, de plus doux, ni de plus respectueux", a consemnat francezul Jean de Laboureur în 1645.

Şleahta sărbătorea de dragul sărbătorii. În special le plăceau procesiunile la care se puteau îmbrăca în cele mai bune veşminte şi se puteau împodobi cu penele lor, domnii având astfel ocazia de a păşi mândri ca nişte păuni, fălindu-se cu propria bogăţie şi valoare. În 1583, de exemplu, s-a ţinut o *maskarada* în piaţa centrală de la Cracovia, pentru a sărbători căsătoria lui Jan Zamoyski cu Gryzelda Báthori. Ceremonia reconstituia victoria regelui, tatăl miresei, asupra lui Ivan cel Groaznic:

> Sărbătoarea a început când Mikołaj Wolski, spătar al Coroanei, a ieşit călare din curtea hanului *Pod Baranami* („La Berbeci"), costumat în maur, el şi însoţitorul lui. În alaiul lui păşea agale un elefant gigantic, care căra în spate un turn, din care ieşeau scântei şi focuri de artificii.

În spatele lui venea Mikołaj Zebrzydowski într-o caleaşcă trasă de doisprezece copii, cele douăsprezece ore ale ceasornicului – unii în alb şi alţii în negru, întruchipând orele de ziuă şi de noapte. Pe straiele şi trupurile lor erau prinse stele. Pe cap purtau ceasornice. Pe caleaşcă stătea Saturn cu barba căruntă, ţinând în mână o coasă. O altă persoană care întruchipa Timpul gonea caleaşca şi avea un ceasornic pe cap. După ea veneau încă două persoane, care reprezentau Soarele şi Luna.

Urma al treilea alai, în frunte cu Stanisław Miński. El conducea o caleaşcă albastră aşezată pe patru sfere ; această construcţie era acoperită de un nor, făcut cu măiestrie din bumbac. Caleaşca era trasă de trei vulturi. Pe caleaşcă stătea Jupiter, ţinând în mână un mănunchi de fulgere cu care trăsnea înfricoşător în toate direcţiile. Scânteia a atins norul de bumbac şi au aprins caleaşca, de până şi maestrul trăsnetelor a trebuit s-o ia la fugă. A fost însă stins focul şi nimeni nu a păţit nimic.

După Jupiter venea un detaşament de cavaleri pedeştri, în straie de modă veche, cu drapelele fluturând şi conduşi de căpitanii lor pe sub un arc de triumf construit *ad hoc*. Fiecare dintre ei era însoţit de un paj în veşminte de sărbătoare. În fruntea alaiului mergeau trâmbiţaşi voinici.

După aceştia venea o caleaşcă triumfală, care ducea efigii ale ţărilor duşmane, precum şi prizonieri luaţi în robie şi prăzi de război. Alături mergea o femeie care întruchipa pământul Livoniei, pentru care fusese războiul ; la picioarele ei zăcea duşmanul înfrânt. După femeie venea a doua caleaşcă, trasă de patru cai albi, care purta în lanţuri pe duşman cu hatmanii lui, cavaleria şi norodul. Bufonul ce ţopăia în urmă-i făcea haz de lăudăroşenia sa de dinaintea războiului. Tot acest alai era înconjurat de muieri care întruchipau ciuda vrăjmaşului ; în mâini aveau lămpi care răspândeau miresme plăcute. Ei reprezentau declinul şi letargia puterii duşmanului.

Al patrulea alai era condus de Stanisław Żółkiewski şi o întruchipa pe Diana cu toată suita ei de vânători, ca semn al odihnei cavalerilor după chinurile războiului.

Al cincilea şi ultimul alai era condus de Joachim Ocieski, staroste de Olsztyn, care îl întruchipa pe Cupidon stând pe caleaşcă. Alături mergeau nişte băieţei cântând.

După caleaşca aceasta venea Venus, trasă de balene, din ale căror guri, ochi şi nări curgeau uleiuri frumos mirositoare. Zeiţa, îmbrăcată într-o mantie maronie, îl trăgea după sine, de un lanţ, pe Paris ; înaintea ei mergeau muzicienii. În toată această veselie, Venus împărţea mere perechilor din mulţime. Cât timp mergea alaiul, se aruncau mereu taleri de argint mulţimii adunate[43].

Iarna, *kulig*-ul, „sărbătoarea săniilor", era o ocazie de descătuşare a energiilor sociale. Un trenuleţ format din sănii trase de cai şi pline cu oameni înfofoliţi în blănuri scumpe pornea prin zăpadă într-un tur al regiunii. Condus de bărbaţi necăsătoriţi, cu muzicanţi cântând în prima sanie şi clopoţeii sunând în aerul înviorător, ei mergeau din curte în curte. La fiecare curte se opreau, toastau în cinstea gazdelor şi le convingeau pe fetele casei să se alăture şi ele petrecerii. La un moment dat se făcea o oprire mai lungă, la o curte unde se improviza un bal sau un banchet. Apoi, noaptea, pe drumul luminat de făclii, petrecăreţii veseli se întorceau la casele lor.

După cum arată multe dintre aceste exemple, extravaganţa şlehtei era atât materială, cât şi spirituală. Încântarea lor când deţineau obiecte de valoare era egalată de preferinţa lor pentru tot ce era luxos, strident, bizar sau nou. În mod inevitabil,

aceste gusturi au dus la deprecierea lucrurilor simple şi folositoare şi la înlocuirea virtuţilor indigene cu mode de prin străinătate. În timp ce numeroşii nobili polonezi care au călătorit peste graniţe în perioada Renaşterii au fost capabili să-şi folosească educaţia dobândită la Padova sau experienţa câştigată pe parcursul unui Grand Tour în scopul îmbogăţirii unei culturi naţionale specifice, urmaşii lor din secolul al XVIII-lea imitau tendinţele artistice şi intelectuale de la Paris şi Berlin în mod cât se poate de superficial. Deteriorarea se reflecta şi în obiceiurile lingvistice. Pe când Kochanowski şi contemporanii săi vorbeau limba latină şi poloneză la fel de fluent, folosindu-le pe fiecare la ocaziile potrivite, generaţiile următoare au ajuns să folosească un inimitabil amestec al celor două; sau, dacă voiau să impresioneze, apelau la o franceză de proastă calitate.

Nu putem nega aşadar că stilul de viaţă al nobilimii a avut şi aspecte negative. În opinia istoricilor şi a multor contemporani, nobilimea a fost distrusă de tendinţa ei către exces. Se bucura de o „bogăţie fără bunăstare" – după celebra expresie a lui Wacław Potocki – şi trăia într-o stare de *bogata nędza* – sărăcie bogată. Punea ostentaţia mai presus de substanţă, forma frumoasă înaintea faptelor bune. Era întreţinută de o clasă socială în cadrul căreia câteva familii cântăreau diamantele şi perlele cu găleţile, iar tăvile de argint, în sutele de kilograme, pe când majoritatea celorlaltor familii trăiau la limita subzistenţei. Acest stil de viaţă a fost perfectat nu atât de cei câţiva magnaţi, cât de mica nobilime, care, în apărarea propriului statut, era capabilă să suporte orice fel de exploatare şi umilire. Nobilimea a avut şi multe trăsături pozitive, însă nu poate fi separată de creşterea conservatorismului politic rigid, de stagnarea economică, sărăcia şi suferinţa în care trăiau celelalte stări sociale, şi nici de slăbiciunea autodistructivă a întregii Republici nobiliare.

*
* *

De-a lungul celor aproximativ nouă generaţii cât a existat Republica Unită, structurile sociale s-au mai schimbat pe alocuri. Cu toate că nu a avut loc nici o transformare majoră comparabilă cu cea din secolul al XIX-lea, balanţa dintre diversele clase sociale, precum şi din interiorul acestora, a oscilat considerabil. Nu există statistici precise, dar tendinţele principale sunt clare. (Vezi diagrama Hb, p. 186.) Declinul păturii orăşenilor, atât în termeni absoluţi, cât şi relativi, a fost compensat de dezvoltarea în paralel a păturii evreilor. În 1791, numărul evreilor era în creştere în cadrul populaţiei urbane. După cum ne puteam aştepta, numărul clerului a rămas redus şi stabil, însă atât ţăranii, cât şi nobilimea au manifestat o creştere semnificativă. Societatea Republicii polono-lituaniene era mai ruralizată decât cu două secole în urmă. În cadrul ţărănimii, numărul iobagilor, în special cei aflaţi în slujba nobilimii, a crescut în mod constant, aşa cum în cadrul păturii nobiliare numărul nobililor fără pământ depăşise de mult pe cel tot mai scăzut al aşa-numiţilor *possessionati*. Toate aceste caracteristici indică un grad marcat al pauperizării sociale. În acest context, meritele unui sistem social administrat de o nobilime aşa-zis democratică şi egalitară sunt îndoielnice.

Ceea ce nu poate fi însă pus la îndoială este durabilitatea societăţii poloneze tradiţionale. Pe când multe trăsături caracteristice ale vechii Republici au fost distruse ori transformate radical, structurile sociale şi tradiţiile ei au rămas esenţialmente intacte de-a lungul mai multor secole, dovedind astfel o rezistenţă remarcabilă în faţa schimbărilor politice şi economice. Datorită acestei rezistenţe, ele au supravieţuit perioadelor împărţirilor şi reprezintă unul dintre puţinele elemente de permanenţă şi continuitate în istoria poloneză modernă.

8

HANDEL

Comerţul cerealier polonez

Apariţia comerţului pe Vistula poate fi datată cu precizie la mijlocul secolului al XV-lea. La momentul când întregul bazin al Vistulei, de la izvoare până la vărsare, se afla sub o singură conducere şi lege, erei externe pentru porumbul polonez îi corespundeau previziunile favorabile pentru creşterea ofertei interne. Creşterea preţurilor din Europa de Vest îi ducea pe negustori departe, de multe ori până în portul hanseatic Danzig. În acelaşi timp, producţia poloneză de cereale se apropia de punctul crucial în care putea fi obţinut un surplus regulat. Afluxul de comercianţi, în special olandezi, care cumpărau în cantităţi mari a coincis cu noua posibilitate a proprietarilor funciari polonezi de a vinde. De acum, comerţul oraşului Danzig avea să crească cu mult mai mult faţă de mica afacere stabilită în timpul celor 150 de ani de la cucerirea sa de Ordinul Teuton, în 1308. În 1454, Danzig a renunţat la alianţa cu statul teuton şi, aflat în fruntea Ligii Prusace, a cerut protecţia regelui polonez Cazmir al IV-lea Jagiełło. Delegaţia prusacă a ajuns la Cracovia în timpul sărbătoririi căsătoriei regelui cu Elisabeta de Austria, fiica Împăratului. Printre plângerile lor cu privire la Cavalerii Teutoni, aşa cum au fost ele înregistrate în actul de încorporare, se regăsea una privind condamnarea la moarte a unui comerciant din Pomerania, pentru că trimisese bunuri la Cracovia pe vapoarele sale, pe Vistula. La sfârşitul Războiului de 13 Ani, în 1466, Danzig a devenit oraşul principal al noii provincii poloneze Prusia Regală. De atunci, vreme de mai bine de trei secole, oraşul nu a privit niciodată în urmă. Danzig era acum fereastra către lume a unui vast teritoriu continental polonez, un punct de legătură între comerţul maritim şi cel fluvial. Cu toate că nu şi-a pierdut niciodată caracterul de oraş german, animozitatea Danzigului faţă de Prusia condusă de Hohenzollerni şi loialitatea faţă de protectorii polonezi nu au slăbit aproape niciodată. Era o nestemată germană în coroana poloneză, centrul comercial al Republicii multinaţionale.

Schimbarea apărută în viaţa comercială poloneză se reflectă în cariera familiei Kopernik. Până la această dată, Mikołaj Kopernik fusese un orăşean al Cracoviei, capitala din sud. După cum sugerează şi numele lui, făcea comerţ cu metale, fiind originar dintr-o localitate sileziană numită Koperniki şi lucrând ca samsar cu aramă din Slovacia, care în drumul ei spre nord trecea prin Cracovia. În august 1454 a plecat la Danzig într-o călătorie de negoţ, iar patru ani mai târziu, pe când războiul teuton

încă nu luase sfârşit, a hotărât să se stabilească permanent la Torun, în apropiere de Danzig, un port intermediar important pe Vistula. Acolo s-a căsătorit cu Barbara Watzenrode, fiica unui nobil, şi tot acolo s-a născut şi cel de-al patrulea copil al lui, Mikołaj sau Nikolaus, pe 19 februarie 1473. Astfel, copilăria astronomului a fost strâns legată de comerţul de pe Vistula. Bogăţia tatălui său, provenită din comerţ, precum şi rudele ecleziastice ale mamei i-au asigurat o educaţie cosmopolită: la Königsberg, la Cracovia, apoi la Bologna şi Padova. În 1510 însă s-a stabilit pe plaiurile natale. Cercetarea sa ştiinţifică a fost facilitată de o viaţă liniştită în calitate de canonic al capitlului de Warmia de la Frauenberg; aici a conceput, a testat şi a scris tratatul său revoluţionar cu privire la mişcarea Pământului în jurul Soarelui.

În timpul vieţii lui Copernicus, comerţul de pe Vistula s-a dezvoltat într-un ritm incredibil. În termeni de cantitate a cerealelor exportate, măsurate în unitatea *last**[1], exportul a crescut de la 5.573 în anii 1491-1492 până la 10.000 în 1537, apoi la 66.007 în 1563, până la un vârf de 118.000 în 1618. Cifra din 1618 nu a mai fost atinsă niciodată. Însă volumul comerţului a rămas substanţial. Secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea au fost martorele unui declin lent. Ca şi Vistula, grânele continuau tot mai puţin să curgă – capricios, imprevizibil; însă cu timpul, anii cu recolte proaste au fost tot mai puţini, iar anii prosperi, tot mai frecvenţi. Pe parcursul acestei perioade îndelungate, comerţul cerealier a reprezentat un stimul important pentru economia Republicii în întregul ei, constituind de fapt indicatorul ei principal[2]. (Vezi harta 13.)

Ciclul comerţului de pe Vistula a început odată cu sosirea la Danzig a antreprenorilor străini[3]. La început, ei veneau pe mare în martie sau în aprilie, odată cu marea de sigizie, ridicând ancorele în octombrie, pentru a ajunge acasă înainte de furtunile din timpul iernii. Mai târziu aveau să se stabilească permanent la Danzig. Majoritatea erau reprezentanţi ai unor firme olandeze, cu o poziţie stabilă în *moederhandel*-ul (comerţul-mamă) din zona baltică. Pe la 1650, aproximativ cincizeci de firme aveau agenţi permanenţi la Danzig, de multe ori aceştia fiind fiii familiilor proprietarilor, ca Arndt Pilgrom, Helmut von Tweenhuysen, Dirck van der Wolff, Marcus şi Pieter Pels, Daniel de Maires, Gilles Thibaut, Jan Voyrknecht, Hans Ghybrechtsen de Veer sau Jacob Jacobsen, ale căror afaceri de familie îşi aveau baza la Amsterdam. Unii dintre ei, cum ar fi Cornelis Flaminck sau Floris Hackelaer de Jonge, au obţinut cetăţenie cu drepturi depline la Danzig, tot aşa cum comercianţi originari din Danzig, ca Wessel Schenck, Hans Schultz sau Ernest Kleinfeldt şi-au stabilit legături de afaceri şi de familie permanente la Amsterdam. În aceeaşi perioadă acolo se aflau şi aproximativ douăzeci de agenţi britanici, majoritatea scoţieni, care

---

* Unitatea *last* (încărcătură) de la Danzig măsura volumul echivalent cu 3.101 litri de secară, deci aproximativ 2,3 tone. (Greutatea exactă varia, desigur, în funcţie de tipul mărfii cântărite; 1 *last* însemna 2.644 de litri de bere fără spumă, 2.760 de litri de bere cu spumă sau 2.264 litri de vin.) *Last*-ul se împărţea în 60 de *Scheffeln* (*korczyki*, baniţe), fiecare a câte 52 de litri. *Last*-ul era o unitate cu aproximativ 10% mai mică decât *łaszt*-ul din Małopolska, care era egal cu 3.340 de litri de cereale, deoarece se adăuga în mod automat un procent destinat vânzătorului. *Łaszt*-ul polonez era de obicei împărţit în 30 de *korcy* de Varşovia, care numărau fiecare câte 114 litri, aşadar de două ori mai mult decât un *Scheffel* de Danzig. Pe teritoriul provinciei Małopolska, măsurile pentru grâne au fost unificate în 1850 de Oficiul Vamal Prusac, stabilind *Scoffel*-ul unitate principală, echivalentă cu 50 de litri de secară.

formau nucleul unei mici colonii înfloritoare. Aceşti antreprenori străini, care acţionau în numele unor parteneri răspândiţi prin toată Europa, dominau operaţiunile bancare şi de credit, precum şi tranzacţiile comerciale principale. Având resurse de capital mai mari, dispunând de asemenea de mai multe corăbii şi relaţii pe continent, ei şi-au eliminat treptat concurenţii locali până când au creat o formă de monopol străin. Cel puţin teoretic, aceşti negustori străini au fost ajutaţi de legea poloneză din 1496, care le interzicea negustorilor indigeni să călătorească în străinătate.

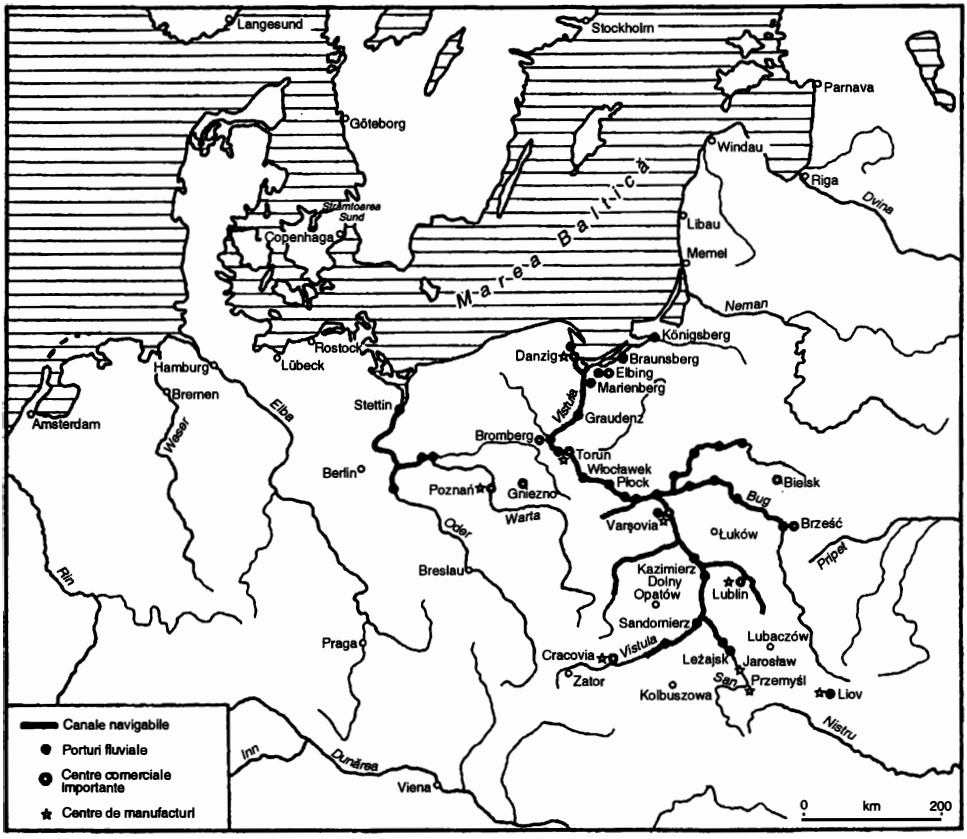

Harta 13. Comerţul de pe Vistula

*
* *

„Flota olandeză" era într-o continuă creştere. În 1642, nu mai puţin de 2.052 de nave au ancorat la Danzig[4]. Oricând, dar mai ales în timpul târgului din august, care se deschidea de sărbătoarea Sfântului Dominic, patru sau cinci sute de ambarcaţiuni erau acostate la cheiurile de pe malurile Motlavei (Mottlau). Creştea şi dimensiunea navelor. În 1641, cu toate că 964 din 1.741 de nave aveau o capacitate de mai puţin

de cincizeci de *last* (aproximativ 115 tone), 103 dintre ele transportau peste 150 de *lat*. Destinaţiile lor erau diverse. Aproximativ jumătate rămâneau în zona baltică, făcând curse regulate la Lübeck, Copenhaga, Stockholm, Libau, Riga sau Vîborg. Cealaltă jumătate trecea prin strâmtoarea Sund. Ruta cel mai adesea practicată era Danzig-Amsterdam-Setubal sau Faro în Portugalia, unde se schimbau cerealele pe sare şi vin. Ruta mediteraneeană lungă, care trecea prin Genova-Leghorn-Veneţia-Cipru-Lisabona-Amsterdam sau prin porturile spaniole Huelva – San Lucas de Barrameda – Cádiz – Málaga – Barcelona – Amsterdam, a fost o rută înfloritoare la sfârşitul secolului al XV-lea, însă mai târziu a fost marginalizată prin practicarea unor rute mai scurte – în special spre Franţa sau Anglia ori pur şi simplu spre Amsterdam. În cei trei ani din 1615 până în 1618, un negustor de la Lisabona, Andres Lopez Pinto, a trimis către Danzig nu mai puţin de 200 de corăbii cu sare, care se întorceau apoi cu secară, ce era transportată apoi la Tanger şi Ceuta în nordul Africii. În anii ce au urmat, contractele obişnuite aduceau sare de la La Rochelle sau Brouage şi o schimbau pe cereale transportate apoi la Amsterdam. Există dovezi că, uneori, pentru a evita taxele vamale mari de la Danzig, bunurile erau transportate pe uscat de la Danzig la Stettin. În orice caz, drumul direct până la Amsterdam, 850 de mile maritime, putea fi străbătut într-o săptămână în condiţiile unui vânt prielnic. Călătoria spre Portugalia şi înapoi dura cel puţin câteva luni. Voiajele mediteraneene durau probabil un sezon întreg.

Afacerile firmelor străine erau sprijinite de activitatea a aproximativ cinci sute de negustori locali. Aceştia erau, aproape invariabil, locuitori germani din Danzig, înregistraţi în oraş, care juraseră solemn să lupte pentru menţinerea drepturilor şi privilegiilor lor colective. Numele lor – Ficke, Krumhausen, Schultze, Czirenberg, Gawrock, Strobandt, Hewell, Sieuertt, Kinke, Wichman – puteau fi întâlnite oriunde se făcea comerţ în Republică. De obicei aveau mici afaceri de familie, în cadrul cărora şeful, *patron*, angaja un contabil, *buchalter*, unul sau doi ucenici, *knechte*, şi un număr de agenţi, *faktor*, care călătoreau în provincie. Se foloseau şi de o clasă numeroasă de samsari, *makler*, care au tras atât de multe sfori în ce priveşte comerţul în oraş, încât în a doua jumătate a secolului al XVII-lea au fost denunţaţi drept paraziţi. Forţa de muncă a hamalilor şi docherilor era recrutată la chei şi plătită pe unitate cărată. Din când în când, negustorii se asociau, formând companii comerciale. Însă parteneriatele lor erau de obicei societăţi ce se ocupau cu operaţiuni specifice de prea mare anvergură pentru un singur negustor.

Relaţiile negustorului de la Danzig cu producătorul polonez se bazau pe un sistem complicat de contracte. Existau cel puţin patru tipuri de contracte. Cel mai des întâlnit (cel puţin în domeniul comerţului cu cereale), numit *Lieferantzkauf*, prevedea livrări în avans pe riscul şi cheltuiala producătorului. În acest caz, la Danzig avea loc un schimb de documente ce prevedeau cantitatea convenită, preţul, data livrării, avansul şi condiţiile. Când livra produsele, clientul standard putea face şi aranjamentele pentru producţia anului următor. În alte cazuri, un *faktor* care lucra pentru producătorul respectiv putea, în timpul unor călătorii prin ţară, să facă un contract similar pentru cerealele încă nerecoltate, în vederea unei livrări ulterioare. Mai puţin obişnuite erau contractele prin care negustorul îşi asuma riscul şi cheltuiala livrării

(*kauf auf Abenteuer*) sau prin care cerealele recoltate erau cumpărate pe loc, fie „ilegal" în afara oraşului (*unter dem marckte*), fie chiar la Danzig.

Producătorii polonezi de cereale angajaţi în comerţul pe Vistula pot fi împărţiţi în trei categorii. În primul rând, avem de-a face cu marii magnaţi, ale căror latifundii puteau produce în mod regulat un surplus însemnat, chiar şi în condiţii proaste sau sub o administrare ineficientă. În al doilea rând, existau proprietarii de pământ mai puţin înstăriţi, care depindeau de eficienţă şi de supraveghere pentru a putea produce un surplus din proprietăţi mai mici, de două sau trei sate. În sfârşit, existau producătorii ocazionali – mica nobilime, ţărani, arendaşi, care cultivau porumb în primul rând pentru necesităţile proprii, dar care uneori produceau şi pe care îl puteau vinde. În secolul al XVI-lea, piaţa era dominată de producători din a doua categorie. Mai târziu, cota magnaţilor a crescut semnificativ.

Producţia de cereale pe domeniile magnaţilor poate fi ilustrată prin exemplul domeniului familiei Lubomirski între anii 1654 şi 1750. Domeniul, care în 1739 avea în total 1.050 de proprietăţi, se întindea în sudul Republicii. Unele domenii mai mici, cum ar fi Wiśnicz, Zator, Baranów, Opatów şi Jarosław erau specializate în cultivarea mai multor soiuri de ovăz. Altele, cum ar fi Niepołomice sau Osiek, cultivau ovăz şi secară în cantităţi mari. Câteva, ca Nisko, Ryki, Tuszów şi Lubartów erau specializate în secară. Fiecare cultiva o cantitate mică de orz (cca 10-14% din producţie) şi o cantitate mai mare de grâu (până la 20%). Altele, precum Kolbuszowa, Rzemień, Tuszów (trei din proprietăţile dintre regiunea Sandomierz) sau Kańczuga, Kosina, Łąka (alte trei din palatinatul ruten) erau mari, producând în medie peste 1.000 de *kopa** pe an. Cele mai multe erau de dimensiuni mai mici, producând în medie 500 până la 1.000 de *kopa* – în timp ce câteva produceau mai puţin de 500 de *kopa*. Producţia totală a celor patru cereale, calculată în anii 1658-1662, ajungea la 40.000 de *kopa* pe an[5].

Fluctuaţiile în producţie erau mari. Nu trecea un an fără ca vreun dezastru, fie el uman sau natural, să nu lovească vreo parte a latifundiului. Daunele pricinuite de invazia suedeză din 1654-1660, care a avut loc imediat după Revolta lui Hmelniţki, ar fi fost depăşite numai de deceniul 1700-1710, în care Polonia a suportat schimbările cauzate de Marele Război al Nordului. Între timp, secetele, potopurile, furtunile, bolile cerealelor şi epidemiile cauzau alte distrugeri. În registrele domeniului Lubomirski de la Kańczuga, de exemplu, sunt menţionate următoarele incidente:

1654: Încartiruirea cavaleriei Coroanei şi a regimentelor germane: prădarea oraşului Kańczuga şi a satului Gać.
1655: Staţionarea armatei suedeze.
1656: Rechiziţionări făcute de forţele Coroanei, de cele suedeze, transilvănene şi cazace.
1657: Rechiziţionare de către forţele transilvănene.
1689: Secetă. Ovăz necrescut, distrugerea semănăturilor.

* O *kopa* (căpiţă) era echivalentă cu 60 de snopi.

1708-1710 : Contribuţii militare ; au ars hambarele cu toate proviziile ; prăbuşirea oraşului şi pieţelor.
1721 : Molima ciumei.
1734-1735 : Nimicirea recoltei ; trecerea trupelor armate, rechiziţie.

La Opatów, lângă Sandomierz, situaţia era aceeaşi – deşi agravată de invaziile prădătoare ale unui vecin ostil, Stanisław Jagniński, ai cărui oameni îi goneau în mod regulat pe locuitori şi recoltau grânele familiei Lubomirski pentru ei înşişi.

Aceste condiţii aveau să afecteze şi comerţul. La Kańczuga, în 1654-1658, au fost vândute 34% din secară, 24% din grâu, 12% din orz, 15% din cânepă, 3% din ovăz şi 2% din hrişcă. În următorii cinci ani, 1659-1663, procentele au crescut : 37% (secară), 48% (grâu), 29% (orz), 6% (cânepă), 10% (ovăz) şi 1% (hrişcă). Pe o scală anuală a cerealelor vândute la nivel local în raport cu cerealele exportate în afara localităţii, fluctuaţiile sunt şi mai mari. În 1654, Kańczuga a exportat 55,2% din secara produsă, dar nimic altceva. În 1655 şi 1656, abia s-a păstrat suficient pentru semănături, singurele cereale vândute în localitate fiind mici cantităţi de secară şi ovăz. În 1657 s-a exportată 56,6% din secară, dar, din nou, nimic altceva. În 1658 şi 1659 nu s-a exportat nimic, în ciuda unei recolte rezonabile. 1660, când s-a încheiat războiul, a fost un an record pentru recolte : s-a exportat 58,5% din secară şi 46,4% din grâu. În 1661, vânzările de secară, 44,8%, se menţineau la un nivel constant, însă grâul, cât a fost, s-a vândut la nivel local. În 1662 şi 1663, exportul de secară a scăzut la 9,2% şi, respectiv, 3,7%, ca replică la creşterea exportului de grâu, care, cu 50,6% şi 57%, atinsese cota maximă din întregul deceniu. Dacă luăm însă cei zece ani în ansamblu, aşadar, cifrele medii tind să inducă în eroare. Dintre cele două cereale principale, se pare că secara a fost cea care asigura un surplus regulat. Grâul era exportat numai atunci când atât recolta, cât şi condiţiile externe favorizau transportul unor cantităţi considerabile. Din producţia totală, cantităţi mari trebuiau întotdeauna păstrate pentru semănături, plăţi în natură, hrana vitelor, consumul în gospodărie, ajutorarea iobagilor, transferul la alte domenii mai sărace ale latifundiului, producţia de făină, livrările către armată, depozitare sau vânzare locală ; pământurile puteau să producă numai în anii favorabili atât de mult încât exportul să fie rentabil. În orice an dat, fiecare domeniu tindea fie să exporte mai mult de jumătate din secara şi grâul recoltat, fie să nu exporte deloc.

În perioada 1663-1750, cantităţile totale de cereale exportate de pe latifundiul Lubomirski au variat între un minimum de 13 *last* şi 11 baniţe în 1713 şi un maximum de 522 de *last* şi 18 baniţe în 1729. Media statistică este de aproximativ 127 de *last* pe an, pentru anii în care se făceau exporturi. Media per total ar fi mai apropiată de 50 de *last*. În sine, aceste medii nu spun mare lucru, însă contrastează cu media de 533 de *last* exportaţi anual în anii 1614-1649, înainte de recesiune, de domeniul Lubomirski dintr-o bază teritorială diferită, creând astfel o idee generală a scării la care erau practicate operaţiunile cu cereale ale magnaţilor la vremea respectivă.

„Originea socială" a cerealelor este o problemă complicată pentru istoricii din Polonia în prezent, fără o soluţie satisfăcătoare. Dacă un calcul al producţiei magnaţilor, pentru care s-au păstrat documente aproape complete, este atât de complicat,

cu cât mai complicat să fie un calcul similar în cazul micii nobilimi sau al ţărănimii, pentru care nu dispunem de consemnări adecvate şi nici de criterii economice precise, cu ajutorul cărora să putem deosebi o clasă socială de alta? Nu este simplu nici în cazul operaţiilor cantitative să deducem lucruri necunoscute din datele pe care le avem. Nu putem conchide că un „nobil de mijloc", proprietar a trei sate aflate în vecinătatea unui complex de 15 sate al unui magnat, a recoltat cereale sau cereale de vânzare într-o cantitate proporţională cu recolta magnatului. Succesul economic depinde în proporţie geometrică de totalul resurselor disponibile. Date fiind metodele de producţie similare, condiţiile nefavorabile care înjumătăţeau surplusul magnatului puteau să-l scoată de pe piaţă pe producătorul mediu, iar pe ţăran să-l aducă la sapă de lemn. Tot astfel, condiţiile favorabile care îi permiteau ţăranului să vândă un sac cu cereale îi puteau asigura nobilului o încărcătură de corabie, iar magnatului îi puteau umple grânarele pentru încă zece ani. Dar metodele de producţie nu erau comparabile.

În pofida acestor rezerve convingătoare, studiile asupra producţiei poloneze de cereale au dus concluzii interesante, provocând o discuţie aprinsă în paralel cu dezbaterea pe tema ascensiunii sau declinului micii nobilimi (*gentry*) în Anglia[6]. În acest context, pare limpede că producătorii-magnaţi nu se bucurau de nici un avantaj special în comerţul cu cereale, cu siguranţă nu înainte de 1650. Este la fel de clar că existau diferenţe semnificative între regiuni. Un studiu detaliat al registrelor vamale de la Włocławek dintre anii 1537 şi 1576 a arătat că nucleul furnizării de cereale se afla în Wielkopolska, Cuiavia şi Mazovia, toate acestea fiind regiuni în care marile averi moşiereşti erau eminamente o raritate. Prusia Regală, de asemenea, a cărei perioadă de înflorire în domeniul comerţului cu cereale pare a se întinde între 1570 şi 1620, a avut o contribuţie bogată şi regulată, pe când Małopolska, Volînia şi Podolia contribuiau numai în anii favorabili agriculturii.

Totuşi, după recoltarea cerealelor, producătorul trebuia să transporte la Danzig, dat fiind că livrarea la „Podul Verde" era de obicei specificată în contract drept responsabilitatea producătorului. În epoca modernă, unica modalitate eficientă de transportare a grânelor în cantităţi mari era transportul fluvial.

Danzig era conectat cu partea continentală a ţării printr-o reţea complexă de râuri. Toţi afluenţii principali ai Vistulei – Narew, Pilica, Bug, Wieprz, Wisłok, Dunajec şi San – erau navigabili. Pe toate aceste râuri existau porturi, numite *pali* – Tarnów, Jarosław, Lubartów, Uściług –, care aveau silozuri şi şantiere navale. Localităţile cele mai îndepărtate, în munţii Beschizi, în Carpaţi sau în Volînia, se aflau la peste 1.000 km distanţă de mare. În secolul al XVIII-lea, sistemul de pe Vistula era conectat la Warta-Brda prin canalul Bydgoszcz (1771), la Pripet-Nipru prin canalul Królewski („Canalul Regal") (1775-1784) şi la Szczara-Niemen, prin canalul Ogiński (1765-1784).

Ambarcaţiunile fluviale ale epocii erau de şase sau şapte tipuri. Erau cumpărate sau închiriate cu tot cu echipaj în porturile din amonte, apoi lăsate la Danzig la sfârşitul călătoriei. În 1796, Beneventus von Lessenau, *Kreisingenieur* de la Zamość, a întocmit un studiu cuprinzător din care se pot calcula cu exactitate costurile şi preţurile:

A	B	C	D	E	F	G
SZKUTA	Marktschiff	(Plută mare)	20	1.140	2.500	8
DUBAS	Boot	(Barjă)	14	800	1.500	8
BYK	Plattesschiff	(Şlep)	12	600	500	8
ŁYŻWA	-	(Ponton)	10	600	1.250	8
KOZA	kleines Marktschiff	(Plută mică)	10	500	750	8
GALAR	Galera	(Mahonă)	8	400	180	8
BERLINKA	Oder-Kahn	(Luntre)	6	300	1.250	8

A - denumirea poloneză; B - denumirea germană, după Lessenau; C - echivalentul în română; D - numărul membrilor echipajului; E - încărcătura maximă de cereale, în *korcy* (baninţe poloneze); F - preţul de achiziţie, în guldeni renani; G - preţul mediu de transport, în zloţi pe *last*[7].

Dintre toate aceste ambarcaţiuni, *szkuta* era cea mai importantă pentru comerţul cu cereale. Această plută era masivă, plată, o platformă plutitoare construită din trunchiuri întregi de copac, pe care se afla un siloz cubic pentru cereale şi o polată pentru echipaj. Depindea de curenţi, dar echipajul o putea împinge cu ghionderul sau uneori putea fi propulsată de o velă pătrată de dimensiuni mari. Era ghidată de la pupa cu ajutorul unei rame mari. Deseori se formau convoaie de plute. La sosirea la Danzig, plutele erau dezmembrate şi vândute ca cherestea.

Magnaţii puteau să-şi organizeze propriul transport. Erau iobagi care lucrau ca muncitori, culegători, încărcători, constructori de plute şi plutaşi, îngrijindu-se de cereale de la semănat la livrarea la Danzig.

Cei mai mulţi producători erau însă nevoiţi să se bazeze pe ajutor din partea unor organizaţii profesioniste. Firmele din Danzig ţineau legături strânse cu căpitanii vaselor comerciale, care supravegheau colectarea, depozitarea, încărcarea, plăţile vamale şi livrarea. Spre deosebire de neguţători, căpitanul (*szyper*) era de obicei polonez. El îşi împărţea timpul între administrarea grânarelor în localităţi cum ar fi Kazimierz Dolny sau Włocławek şi administrarea vasului în timpul transportului fluvial. De obicei era ajutat de un secretar (*pisarz*) şi de un timonier (*szafarz*). Plutaşul care controla echipajul (*rotman*) şi cârmaciul (*sternik*) erau navigatori pricepuţi, care învăţau meserie într-o lungă perioadă ca ucenic (*frycz*). Lefurile depindeau de durata călătoriei şi de sezon, precum şi de oferta de echipaje, care era variabilă. În 1796, von Lessenau face referire la o *szkuta* pe traseul Zamość-Danzig, ai cărei oameni erau plătiţi în ducaţi, pe lângă asigurarea hranei pe parcursul călătoriei, după cum urmează: căpitanul, 100; secretarul, 50; timonierul, 20; plutaşul principal, 24; cârmaciul, 14; bucătarul, 2; ceilalţi 15 marinari primeau câte 2-4 ducaţi. În total: 255.

Alegerea momentului potrivit pentru călătorie era importantă. Preţurile grânelor la Danzig erau supuse fluctuaţiilor de la sezon la sezon şi se făceau eforturi pentru a realiza o livrare în primele luni ale anului, când preţurile înregistrau nivelul cel mai ridicat. Producătorii din sudul îndepărtat îşi transportau de obicei cerealele în septembrie şi în octombrie, până la un punct intermediar unde le puteau depozita peste iarnă. Dar cele mai multe transporturi aveau loc primăvara, imediat după topirea zăpezii. De aici numele acestei perioade, *fryjor* (*Frühjahr*), când convoaiele

de plute navigau pe valurile umflate ale Vistulei, grăbindu-se la întâlnirea cu flota străină. În iunie şi în iulie, în schimb, atât apele fluviului, cât şi piaţa scădeau, iar traficul era nesemnificativ.

Nobilul-producător care nu dispunea de mijloacele necesare pentru a organiza un transport propriu avea trei posibilităţi. În primul rând, putea să-şi vândă grânele pe piaţa locală, unde şi costurile, dar şi profiturile erau mici. În al doilea rând, putea să le vândă unui vecin mai înstărit sau unui căpitan, care i-ar fi cerut un comision pentru adăugarea cerealelor la încărcătură. Sau a treia variantă : putea să încerce să transporte cerealele la Danzig pe cont propriu. Această ultimă variantă era plină de peripeţii şi riscuri, dar astfel nobilul avea cea mai mare şansă de a scoate un profit bun şi, din motive personale, era adeseori cea mai atractivă. În 1670, Jan Chrzyostom Pasek s-a confruntat tocmai cu această problemă. După ce închiriase o mică proprietate la Smogorzów în Małopolska, obţinuse un surplus destul de modest. Unii prieteni l-au sfătuit să stea acasă, dar, întrucât fusese soldat, el s-a hotărât să-şi încerce norocul. În *Amintirile* sale, Pasek povesteşte ce succes a avut :

> Şi eu, pe când locuiam la Smogorzów, am pornit prima oară cu pluta. Neavând experienţă, m-am ţinut şi eu de căpitanii mai bătrâni, care mi-au zis că am să fiu tras pe sfoară în oraş, neştiind cum stă treaba. Iată dar, cu mila lui Dumnezeu, vândut-am mai scump ca ei, cu 40 de zloţi mai mult, şi anume în felul acesta s-a întâmplat : doi nobili, Piegłowski, starostele de la Ujście Solne şi Opacki, paharnic de la Varşovia, s-au supărat pe cumpărători, care la rându-le s-au încăpăţânat să nu cumpere de la ei numai ca să le facă în necaz ; iară mie, care urmam după dânşii la coadă, au binevoit a-mi plăti 150 de zloţi pentru grânele mele, ca să plesnească de ciudă aceia. De la mine a cumpărat un domn Jarlach, şi alţii s-au rugat să cumpere şi de la ei ; şi lor li s-a plătit cu 110. Iac-aşa aceia ce mi-au ţinut vorbă rea că am să fiu tras pe sfoară au fost ei înşişi păcăliţi[8].

Călătoria anuală pe Vistula a devenit în curând o instituţie importantă în viaţa socială a Poloniei. Alături de război, era una dintre puţinele ocazii când nobilii din provincie puteau avea acces la lumea largă. A fost o aventură incitantă pentru multe generaţii a căror experienţă se limita altminteri la perimetrul propriului domeniu. Era un stimul cultural dintre cele mai importante, generator de multe cuvinte noi în vocabularul polonez, ca şi de multe lucrări de proză sau poezie, nu în ultimul rând poemul lui Sebastian Fabian Klonowic : *Flis : to jest spuszczenie statków Wisłą i inszymi rzekami do niej przypadającymi*, publicat în 1595[9], al cărui titlu poate fi tradus aproximativ astfel : „Plutirea, adică lăsarea vaselor pe Vistula şi pe alte râuri ce se varsă în ea". Poemul descrie o călătorie pe râu la sfârşitul secolului al XVI-lea. Este un fel de manual pentru călătorul începător, oferind multe explicaţii detaliate şi indicaţii practice. Ca multe lucrări din vremea respectivă, are un ton de erudiţie clasică, dar adevăratul farmec al poemului constă în sentimentele de mirare naivă şi voioşie plină de entuziasm, inspirate de călătorie. După descrierea contrastului dintre lumea banală şi limitată a Poloniei rurale şi lumea bizară şi străină a vaselor şi a mării, Klonowic sfătuieşte cititorul cum să-şi împartă producţia în cea pentru vânzare şi cea pentru păstrare ; cum să cumpere o plută ; cum să încarce în ea şi

proviziile de alimente ; cum să-şi scoată pălăria în faţa maeştrilor meşteşugari ; cum să conducă ambarcaţiunea ; şi mai ales cum să negocieze cu negustorii din Danzig după ce va fi ajuns la destinaţie. Autorul ne oferă un mic glosar de termeni legaţi de navigaţia cu pluta, majoritatea de origine germană, avertizându-ne în privinţa diverselor pericole : de a nu ne împotmoli la mal ; de a nu lovi pluta de buştenii scufundaţi – numiţi *wilki* (lupi) ; de a nu lovi pluta de paletele morilor de apă plutitoare – care, datorită sunetului caracteristic al roţii morii, erau numite *bździeły* ; sau, şi mai stânjenitor, de a nu lovi pluta de marea estacadă de lemn plasată chiar la intrarea în portul oraşului Danzig. După modelul în vogă al topografiei renascentiste, autorul include de asemenea o listă detaliată a tuturor reperelor pentru orientare aflate pe malurile fluviului – de la podul de la Varşovia până la Podul Verde de la Danzig. Unul după altul sunt menţionate toate oraşele, aşezările, insulele, afluenţii, hotarele, castelele, mănăstirile şi bisericile care pot fi văzute de pe fluviu, împreună cu anecdotele istorice sau legendele legate de acestea. Citim despre Czerwińsk, cu a sa mănăstire după canonul de la Lateran ; Płock, cu înalta catedrală împodobită cu două cruci de aur ; Włocławek, cu clădirea vamală şi fabrica de bere ; Nieszawa, cu lungul ei şir de silozuri de cărămidă roşie ; ruinele castelului de la Zlotoriya ; ba chiar şi despre vechiul oraş Torun :

> [...] ales construit şi bogat în virtuţi,
> Acolo vezi oameni cinstiţi, hotărâţi,
> Acolo e pace, sfială, acolo sporeşte onestitatea
> Şi dreptatea,

Torun are ziduri cu turnuri, turle şi clopotniţe ce „cu vârfurile lor ară cerurile" ; este amintit şi râul Brda, cunoscut pentru somon ; cascada La Porţile Iadului, lângă localitatea Fordon ; Chełmno – port riveran al Ducatului de Prusia ; Najburg, unde coloniştii flamanzi au construit un sistem complicat de şanţuri şi canale ; şi oraşul Gniew (Furia), care îşi trage numele de la „furia" râului Nogat ; se spune că acesta, invidios pe „Vanda Vistula, fiica lui Krakus Regele-Zmeu", şi-a revărsat apele şi şi-a croit drum către mare. Existau şi locuri care trebuiau evitate : insula Nieznachowska, mai sus de oraşul Płock, unde se adăpostea o bandă notorie de piraţi ; sau altă insulă de lângă podul de la Torun, locuită de nelegiuiţii oraşului şi bolnavii de boli venerice. Dar erau şi locuri unde fiecare plutaş trebuia să se oprească – cum ar fi biserica Sfânta Barbara la Sartowice, unde imnul sfintei patroane fusese cântat de un *rotman* şi învăţat de ucenicii lui ; sau „Ganskrug", Hanul Gâştei, unde puteai face un ultim popas înainte de a intra în portul de la Danzig.

Cea mai memorabilă este, poate, imaginea klonowiciană a călătorului polonez când acesta intră în Danzig „ca un adevărat cavaler". Privind plin de mirare grânarele, vastele depozite de cherestea şi potasă, „misterioasele" macarale, scripeţii, stăvilarele, podurile basculante, maşinăriile, plăcile turnante şi, nu în ultimul rând vasele care pornesc spre ocean, turele şi gabiile lor înalte, pe care, ca un om venit de la ţară, le numeşte *bocianie gniazda* (cuiburi de barză), uluit, entuziasmat şi totodată plin de suspiciuni, el se plimbă de-a lungul malului în căutarea unui cumpărător pentru grânele lui şi a unui notar pentru încheierea contractului :

La aceste târguri vin marinari cutezători,
Din oraşe depărtate moşieri şi negustori;
Vinzi şi cumperi, palma-o baţi, te târguieşti,
Câştigul ţi-l urmăreşti.
De vinzi – să lauzi; de cumperi – din nas să strâmbi; cumpărători
Nu căuta deştepţi, ci doar începători [...]
Are bani gheaţă? – întreabă dinainte.
Abia apoi salută-l prin tălmaci,
Ori, dacă ştii, singur cu el te şprechuieşti,
Vezi doar nu cumva vreun şiret să nimereşti [...]
Nevoie-i de tălmaci, ba şi de-un paznic săltăreţ
Iar de se-ngroaşă treaba, chiar şi de-un călăreţ,
Fiindcă cu-astă echipă trebuie practicată
O latinească stricată,
Heus mane, quieso, faciesque grautum,
Indica nuobis, puer, advocautum,
Omnium subquo dirimuntur omnes
Indice causae.
*Pocz marter**, vezi Doamne-n vorbe latine
Zice un neamţ înalt, şi la moşier vine:
Kfyd folunt ? aut me tomini Poloni
Indice quaerunt ?
His vere causas adzit adfocatus,
Hiudicat fero dirimitque nostro
More scultetus, focitatque Taito
Nomine Scholczum.
Ficus est longus, tomus alta doto
Eminet fico ; padet illa cuifis ;
Ista sculteti tomus est, in dzilla
*Dziura** ministrat.*
Îi zici unui prieten: „Auzi tu, măi Martine,
Oare-o fi pe nemţeşte, ori fraze latine?
Zice ăst *kryksman***.
De treci de asta, ce se va-ntâmpla?
Îţi spun eu, frate, o chestiune negreşită:
Cum sigilată o s-ajungă la primar şi iscălită
Plângerea ta.
Jalba însă ţi-o vor găsi neîntemeiată;
Tu, amărâtul, cere-atunci o altă;
Ascultă cântecul ce-l cântă ceasul,
Deşi ţi-a cam ajuns popasul.

* Cuvinte de ocară („La naiba!") din germana veche (n.tr.).
** Cuvântul polonez pentru „gaură" (n.tr.).
*** O transliterare poloneză a germ. *Kriegsmann* (războinic) (n.tr.).

La curte iarăşi zăboveşti, pân' la calendele greceşti,
Registrul cel prusac până va fi citit:
Şi ai să spui: „Chiar că de viu m-au jumulit
Pentru acest profit"[10].

De mult timp, Danzig îşi câştigase reputaţia unui oraş al viciilor şi plăcerilor lumeşti. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, Dantyszek (Jan Dantiscus), poet laureat al imperiului şi mai târziu episcop de Warmia, asemuia păcatele oraşului său natal cu cele ale oraşului Ninive, într-o tiradă intitulată *Ionas Propheta* (*Iona Profetul*):

Urbs nova, dives opum, Dantiscum sive Gedanum.
Accipe, divina quae tibi mente loquor!
Est breve tempus adhuc: si non peccata relinques
Hoc quibus exundas tempore, fracta rues.
Crevisti cito, sic etiam superis male grata
Decresces; instant iam tua fata tibi.
Impietas, fastus, luxus, tria monstra, ruinam
Iam tibi, ni fuerint prorsus abacta, parant [...]*[11].

Situaţia nu s-a schimbat mult timp. În 1663, un turist francez pe nume Payen, de la Meaux-sur-Marne, a descris o scenă dintr-o cramă din Danzig, unde se împrietenise cu un nobil polonez care tocmai reuşise să-şi vândă grânele:

Când deja băusem bine şi tocmai era să ieşim, am văzut intrând un bărbat înalt de vreo şase picioare, cu faţa şi capul rase, cu o expresie plină de patimă şi cu fruntea atât de brăzdată, încât părea că îi dispar ochii printre riduri. Era un şleahtic polonez însoţit de vreo 15 servitori. [...] Imediat ce ne văzu, veni să ne declare prietenie [...] şi, îmbrăţişându-ne, îşi declară credinţa cavalerismul nostru, precum şi deplinul respect pe care ni-l purta. Ca atare, a trebuit să o dăm pe latineşte. [...] A declarat [...] că nu stă bine cu sănătatea şi că de două săptămâni se află în oraş în căutarea unei companii onorabile, pentru a se convinge cu ochii dumisale dacă nu cumva destrăbălarea e un leac mai bun decât dieta. [...]
După ce am dat pe gâtlej vreo cincisprezece ori şaisprezece pocale mari, [...] însoţitorul meu i-a dat pipa lui. Nefericitul însă, care nu mai văzuse tutun în viaţa lui, îşi băgă gâtul pipei până în gâtlej şi trase o gură de fum drept în măruntaie. [...] Zise că tutunul trebuie băut, iar nu suflat şi prăpădit în aer. [...] Dintr-odată, cu o mişcare neaşteptată, se ridică de la masă, se prinse de nişte sfeşnice cu lumânări aprinse, apoi lovindu-se cu capul de perete, se prăbuşi cu burta în sus. [...] Îi ieşeau din gură spume ca la un taur şi am crezut cu toţii că furia are să-i aducă moartea. [...] Veni apoi

---

* „Oraş nou şi bogat, o Danzig, altfel Gdańsk,/ Ia azi aminte la ce îţi proroceşte duhul meu!/ De-acum, timpul rămas e scurt; de nu te vei lăsa de acele/ Păcate, în care te răsfeţi acum, te vei prăbuşi, înfrânt./ Repede te-ai înălţat, tot astfel ai să te micşorezi şi vei pieri:/ Pentru ingratitudinea faţă de zei te urmăreşte soarta./ Trufia, lipsa de evlavie şi luxul, aceşti monştri trei ruina/ Au să-ţi fie, de nu te vei dezice de ei cât mai curând [...]."

momentul unor vărsături uşoare – şleahticul îşi mai reveni, iar nouă ni se întoarse nădejdea. [...] Atunci se mai prăbuşi o dată orbeşte înspre mine, şi cum mă apucă pe după gât, abia de nu mă sufocă în îmbrăţişările lui inimoase. Declară că mă face ginerele lui, adică bărbatul uneia dintre cele două fiice ale domniei sale, pe care are să mi-o dea la alegerea mea împreună cu zece mii de livre şi două sute de iobagi. [...] În cinstea viitoarei noastre căsnicii închinarăm aşadar pahar după pahar. [...] Deodată, când mă uit, iată-l că stă întins pe podea cât e de lung. [...] Chiar de acolo, de jos, strigă să i se aducă vin, că doreşte să bea întru nenorocirea turcilor şi pierzania Imperiului Otoman [...] Pe mine mă asigură că sunt deja polonez, drept care ar trebui să fiu şi înveşmântat ca atare. Atunci scoase haina lui, de culoare roşu-stacojiu, prinsă cu agrafe de argint şi împodobită cu piei de nutrie, şi o aruncă peste îmbrăcămintea mea [...] după care, dus de fantezie, vru să mă îmbrace din cap până-n picioare [...] apoi îşi scoase sabia ce-i atârna de şold, îmi porunci să sărut cu pioşenie mânerul ei şi declarând că [...] Polonia întreagă acestei săbii îi datorează libertatea, mi-o agăţă mie de şold. [...] În vremea asta eu îmi tot suceam mintea cum să ies din astă încurcătură[12].

Ce loc mirific trebuie să fi fost Danzig pentru vizitatorul de la ţară! La 1600, cu cincizeci de mii de locuitori, era de cinci ori mai mare decât capitala regală de la Varşovia şi de peste trei ori mai mare decât Cracovia sau Poznań. Era o republică în republică. Sub privilegiile iniţiate de Cazmir al IV-lea Jagiełło şi extinse de Báthori, se bucura de o guvernare autonomă. Îşi administra finanţele şi avea monedă proprie. Avea şi o forţă armată proprie, expertă în asalturi, şi până în 1641 a avut de asemenea propria flotă, care constituia partea cea mai importantă a flotei regale. Societatea oraşului Danzig era organizată într-un sistem complicat de grupuri şi bresle exclusiviste, fiecare cu regulile şi membrii ei. Pentru cineva tocmai venit dintr-un sat din interiorul ţării, unde truda de un an de zile a multor ţărani de-abia ajungea pentru a produce câţiva saci de grâne, Danzig trebuie să fi părut un oraş deosebit de bogat şi prosper. Cele trei mii de ateliere locale produceau toate obiectele de lux imaginabile ale vremii: catifea, mătase, mobilă, bijuterii, cărţi, tablouri. Înainte de toate, Danzig era o fereastră către viaţa europeană. Oamenii de acolo erau la curent cu cele mai noi veşti, mode şi erezii. Purtau haine spaniole şi locuiau în case construite în stil flamand. Călătoreau în străinătate şi primeau tot felul de refugiaţi, de la ţesători olandezi până la hughenoţi. Patricienii, când nu vorbeau despre afaceri, participau la viaţa înaltei societăţi – în sfera politicii, a muzicii, a bibliotecilor, a colecţiilor şi a vilelor elegante înconjurate de grădini îngrijite. Meşteşugarii şi muncitorii trudeau într-o atmosferă nesigură, dar cu multe oportunităţi, o lume în care lefurile erau bune, dar competiţia aprigă, unde privilegiile erau bine păzite, uneori prin revolte, şi unde instituţiile caritabile ale oraşului nu priveau cu ochi buni lenevia. Danzig era un amalgam de muncă, prosperitate şi cultură, un fenomen destul de obişnuit în Italia sau Olanda, însă unic în Polonia. Astfel, era o atracţie deosebită, un fel de Mecca a lucrurilor materiale, de care nobilul polonez se simţea atras şi ispitit – să cumpere şi să vândă, să-şi afle ruina sau să facă avere, să se încarce cu tot felul de podoabe şi obiecte de lux pentru

casă şi familie, să audă ultimele ştiri şi să contemple priveliştile, iar la sfârşit, uşurat şi extenuat, să vâslească în contra curentului pe Vistula în lunga şi lenta călătorie spre casă.

Pentru a susţine un standard de viaţă ridicat, în afară de exportul de cereale, trebuia să existe în mod evident şi o largă varietate de alte bunuri. Exporturile erau pe măsura importurilor. Vasele care transportau cereale aduceau de asemenea lână, in, piei, cherestea şi metale. Cele care plecau de la Danzig spre interiorul ţării aduceau produse de manufactură, mărfuri din colonii, peşte, alcool, sare şi cărbuni. De fapt, structura comerţului la Danzig era foarte complexă. Comerţul cu interiorul era conectat cu toate regiunile Republicii. Către vest, existau legături cu Germania, în special cu Silezia, o sursă de ţesături fine, produse din metal de înaltă calitate, unelte, arme şi maşinării. Existau legături cu Cracovia şi cu bazinul danubian la sud; către est – cu Łuków, centrul comerţului cu vite şi piei, cu Ucraina, de unde veneau transporturi valoroase de potasă şi salpetru, şi, prin extensie, cu Marele Cnezat al Moscovei, de unde numai în 1600 au fost livrate 800.000 de blănuri pe piaţă la Gniezno. Existau şi legături peste mări, cu toate pieţele active ale lumii. Situaţia generală era foarte schimbătoare. Însă statisticile adunate pentru 1641, ne pot oferi o imagine a cantităţii şi varietăţii articolelor de bază:

Comerţul extern de la Danzig, 1641

	Bunuri exportate	*Valoare(în groşi prusaci)*	*%*
A.	Cereale	19.693.862	71,3
B.	Alte produse agricole	2.302.172	8,4
C.	Produse alimentare prelucrate	251.290	0,9
D.	Cherestea etc.	1.022.550	3,8
E.	Metale, minerale	3.184.996	11,4
F.	Produse de manufactură	1.104.118	3,7
G.	Peşte (reexporturi)	115.319	0,5
		27.674.307	
			100,0
	Bunuri importate		
1.	Produse de manufactură	7.041.870	40,7
2.	Mărfuri din colonii	3.776.509	21,2
3.	Peşte şi ulei de peşte	1.801.813	10,4
4.	Alcool, vinuri şi spirtoase	1.775.513	10,3
5.	Sare	357.121	2,1
6.	Produse agricole	171.206	0,9
7.	Combustibil, cărbune etc.	1.894.012	10,9
8.	Blănuri, piei	530.165	3,5
		17.348.209	100,0[13]

Căpitan	*Pavilion*	*Plecare*	*Încărcătură*	*Sosire*	*Încărcătură*
1. Jakub Doring	Amsterdam	Petersburg	Piei de vite	Copenhaga	Prune, hamei
2. Andreas Morrow	Kirkcaldy	Kirkcaldy	–	Scoția	300 scânduri, săpun, pânză, cepuri
3. Matthew Spake	Newcastle	Göteborg	Gresie	Amsterdam	42 *last* secară, 5 l potașă
4. Alex. Steward	Kirkcaldy	Kirkcaldy	26 de heringi	Scoția	Săpun, cânepă, cherestea, funie
5. Johann Nordstrom	Lübeck	Lübeck	Balast	Lübeck	70 l secară
6. Hans Hansson	Lübeck	Lübeck	Mirodenii	Lübeck	30 l secară, prune, hamei
7. Marten Schwerdfeger	Colberg	Colberg	Piei de focă	Colberg	45 l secară
8. Michel Blank	Colberg	Copenhaga	Heringi	Colberg	13 1/2 l secară, 2 l orz, săpun
9. Magnus Kehlman	Danzig	Newcastle	Sare de Scoția	Amsterdam	45 l grâu, 105 l secară
10. Gerrit Lolling	Amsterdam	Bordeaux	Indigo, melasă, terebentină, 728 butoaie cu vin	Amsterdam	95 l grâu, 55 l secară, canava, hamei
11. Herman Tokes	Amsterdam	Scoția	Cretă	Flensburg	30 l secară
12. Hertie Jansen	Danzig	Franța	Sare, melasă	Amsterdam	60 l grâu, 65 l secară, pene, canava
13. Robert Gray	Leith	Scoția	Heringi sărați	Lübeck	25 l secară
14. Walter Gray	Peterhead	Scoția	Heringi	Scoția	Scânduri, săpun, pânză, hamei, vin unguresc
15. Dirk Joppes	Haarlem	Bordeaux	Vin, oțet, melasă	Amsterdam	70 l secară
16. Andreas Tenen	Lübeck	Lübeck	Mirodenii	Londra	106 l secară
17. Jan Glasemeister	Lübeck	Lübeck	Mirodenii	Londra	28 l secară, săpun, pânzeturi, ceară, smoală
18. Albrecht Schaff	Amsterdam	Amsterdam	Mirodenii	Amsterdam	72 l secară, pene, lână, canava
19. Dirk Hannsen	Amsterdam	Amsterdam	Mirodenii	Amsterdam	35 l grâu, 81 l secară, potașă, hamei
20. Wm. Kambie	Yarmouth	Petersburg	–	Londra	Potașă, pene
21. Frank Rodgers	Londra	Petersburg	–	Londra	Potașă[14]

În timpul acestei epoci de prosperitate, Danzig reprezenta aproximativ trei sferturi din comerţul exterior al Republicii.

În ceea ce priveşte secolul al XVII-lea, informaţiile cele mai detaliate despre bunuri, preţuri şi traseele corăbiilor au supravieţuit în relatările rezidenţilor francezi de la Danzig. În decursul Marelui Război al Nordului, guvernul de la Paris era îngrijorat de creşterea puterii ruse în zona baltică şi de declinul corespunzător al comerţului francez. Danzig a resimţit efectele negative atât ale blocadei ruse asupra coastei suedeze, cât şi ale competiţiei acerbe cu Königsberg. Drept urmare, funcţionarilor francezi de la Danzig li s-a ordonat să ţină un registru detaliat al activităţii comerciale din port şi să transmită apoi aceste date la Paris. La sfârşitul fiecărui an se alcătuiau liste care rezumau cantitatea, valoarea şi destinaţia sau provenienţa oricăror bunuri imaginabile, de la chihlimbarul neprelucrat până la sturionul marinat, exportate sau importate în cele douăsprezece luni precedente. Se lua de asemenea notă de oscilaţiile preţurilor la Danzig, pentru a le compara cu informaţiile echivalente din Franţa. Ceea ce este însă cel mai interesant, poate, e faptul că se ţinea câte o fişă specială pentru fiecare vas care intra în port. Un raport din 23 octombrie 1717, de exemplu, descria traficul de sfârşit de sezon de-a lungul a cinci săptămâni începând cu sfârşitul lunii septembrie. (Vezi tabelul de la p. 242.) Probabil că guvernul francez nu s-a folosit de aceste rapoarte, de vreme ce lista conţinea atât de puţine vase franceze. Este posibil ca interesele comerciale ale rezidenţilor francezi să fi acoperit doar lungile seri de iarnă dintre activităţile lor mult mai importante în calitate de spioni militari. Francezii erau mult mai dornici să afle care era starea flotei ruse la Königsberg decât preţul potasei la Danzig. Căpitani ca Doring, Kambie şi Rodgers le puteau însă oferi toate aceste informaţii.

În această perioadă, şi alţi comercianţi în afară de cei francezi începuseră să câştige mai puţin. Campaniile Marelui Război al Nordului şi ale războaielor civile din Republică tulburau viaţa comercială a ţării, în timp ce cererea externă era mult redusă. Situaţia a fost descrisă într-un memorandum întocmit de un grup de negustori britanici de la Danzig şi trimis Comisiei Comerciale de la Londra prin Richard Vernon, ambasador al lui George I în Polonia-Saxonia:

STAREA COMERŢULUI BRITANIC ÎN DANZIG ANNO 1715

În ultimii 20 de ani, comerţul britanic de prin aceste locuri s-a aflat într-un foarte puternic declin în toate ramurile sale. Cele mai evidente cauze ale acestei situaţii sunt: războiul îndelungat şi, mai recent, ciuma din Polonia, din cauza cărora ţara este extrem de sărăcită şi în multe locuri depopulată, drept care consumul de orice fel de produse de import este foarte scăzut. Dar în vreme ce comerţul în general suferă mult de pe urma acestor calamităţi, mai sunt şi alte motive pentru declinul comerţului nostru mai ales în unele dintre ramurile lui, cum ar fi:

1. Comerţul cu pânzeturi din nord. Mai înainte se vindeau aici cantităţi foarte mari de pânzeturi groase. Prezenta scădere şi dispariţie, aproape, a acestui negoţ este în mare măsură pricinuită de manufactura de pânză aspră din Silezia, care [...] fiind adusă aici pe uscat fără vamă, este vândută în cantităţi mari spre dauna pânzeturilor noastre, care, fiind importate pe mare, plătesc taxe vamale foarte mari (în special în ultimii ani, mult mai mari decât în portul vecin de la Königsberg). [...]

2. Sortimentele mai fine de ţesături vopsite, purtate în Prusia şi Polonia, sunt acum importate din Olanda, de unde, în raport cu totalul importurilor, cantitatea adusă acum este de zece ori mai mare decât înainte. Pânza olandezilor este subţire şi fragilă, vopselele lor sunt ieftine şi ţipătoare, nici unele nu sunt aşa de durabile ca ale noastre, dar sunt pe placul cumpărătorilor de aici, mulţumiţi cu ceva care arată frumos şi costă puţin.
3. Cantităţi considerabile de *crown rash** erau în trecut importate direct fie din Marea Britanie, fie de britanici. Ce se vinde acum aici vând străinii care o importă din Olanda sau Hamburg. Acolo vine mai întâi din Marea Britanie, necolorată; ei având vopsele mai ieftine decât în Marea Britanie, le colorează acolo şi apoi le pregătesc pentru vânzare. Astfel, nu numai avantajul de a o vopsi acasă, ci şi profitul din vânzarea în străinătate sunt pierdute pentru supuşii Maiestăţii Sale.
4. Cantitatea de tutun importată acum din Marea Britanie este atât de mică, încât putem s-o socotim printre ramurile pierdute ale comerţului nostru. Tutunul rulat englez era în trecut o marfă dintre cele mai obişnuite, consumată în cantităţi foarte mari. Dar în ultimii ani olandezii, profitând de marea dezvoltare a ţării lor, şi germanii, prelucrând o plantă din Virginia, acoperă cererea din întreaga ţară la jumătate din preţul la care vindeam marfa noastră. [...] Consumul de tutun de foi de Virginia şi Maryland este de asemenea extrem de redus şi cea mai mare parte a tutunului de foi consumat creşte în Pomerania şi este adus pe uscat de acolo.
În ceea ce priveşte heringii, plumbul, cositorul şi alimentele, declinul negoţului cu acestea este cauzat de sărăcia ţării. Negoţul cu alimente este dominat în primul rând de olandezi, care, având provizii foarte mari şi un stil de viaţă extrem de economicos, se mulţumesc cu un profit atât de mic, încât au acaparat aproape toată această ramură a comerţului de la britanici.
Comerţul nostru de aici spre Marea Britanie constă mai ales în ţesături, cherestea şi potasă. De la recenta taxă pe săpun în Marea Britanie, am observat următoarele: cantitatea de potasă exportată de aici în Marea Britanie a scăzut, iar de aici către Olanda a crescut; ceea ce se explică prin faptul că săpunul este importat clandestin din Olanda în Marea Britanie, taxa vamală foarte mare ispitindu-i pe oameni la asemenea practici, prin care Maiestatea Sa este nu numai fraudată de taxa adăugată pe săpun importat, ci şi de taxele vamale pentru toate ingredientele care ar fi fost folosite pentru a-l fabrica în Anglia, ca să nu mai amintim paguba pe care un asemenea comerţ clandestin o aduce în domeniul angajării oamenilor noştri şi transportului.
William Morgan, William Hobman, Jonathan Beaumont, Joshua Kenworthy, Andrew Marjoribanks, Will Miller, James Adies, John Roberts, Henry Culter, Alexander Coutts, John Wightman, Rich. Wilson[15].

La prima vedere, cea mai pregnantă caracteristică a comerţului extern de la Danzig era extraordinara discrepanţă dintre volumul exporturilor şi cel al importurilor. În 1565, cifrele pentru Danzig şi Elbing luate împreună dezvăluie un raport incredibil de 6:1. Până în 1620, mareşalul polonez al Coroanei, Mikołaj Wolski, se plângea că raportul scăzuse la 5:2. În 1641, judecând după taxele vamale colectate la Danzig, acesta ajunsese deja la 2:1. Dacă interpretăm aceste cifre ca atare,

* O ţesătură fină de mătase, lână sau amestec din acestea (n.tr.).

ele par a fi dovada unei bogăţii uimitoare. Totuşi, dacă luăm Republica în totalitatea ei, bilanţul comercial nu poate fi calculat atât de simplu. Bilanţul pozitiv al comerţului maritim de la Danzig era compensat, pe de o parte, de scurgerea aurului şi banilor în comerţul continental al ţării, în special în sud-est, şi, pe de altă parte, de activităţile porturilor vecine. Elbing (Elbląg) – un centru al Companiei Engleze de Est (Estland Company) – se ocupa în mare parte cu importul de pânzeturi şi avea un bilanţ pasiv. Acest fapt ar fi încurajat un flux al banilor între Danzig, Elbing şi interiorul ţării. Königsberg, în schimb, care domina bazinul fluviului Niemen, era un concurent direct al Danzigului, exportând produse din Lituania şi Prusia de Est şi importând mari cantităţi de pânză[16].

Apar şi alte probleme legate de comerţul în zona baltică în general. Din plăţile *ad valorem* colectate la strâmtoarea Sund rezultă că în secolul al XVII-lea negustorii aveau un surplus considerabil. Nu este însă deloc clar cine acoperea deficitul. Multe lucruri rămân de cercetat în ceea ce priveşte funcţionarea labirintică sistemului creditelor. Specialiştii sunt adesea preocupaţi de acurateţea indicilor variabili de măsurare sau de reprezentativitatea anilor pe care îi iau în calcul. Nu s-a ajuns la o concluzie. Ceea ce putem spune cu siguranţă este că cifrele din bilanţul comerţului maritim la Danzig între anii 1550 şi 1650 nu reflectă cu acurateţe nici bilanţul general al Republicii, nici situaţia schimbătoare din anii următori.

Fără îndoială, se putea face profit. Până în 1650, preţurile cerealelor la Amsterdam au fost de obicei de aproximativ două ori mai mari decât la Danzig, în timp ce o diferenţă similară de preţuri exista între Danzig şi provinciile poloneze. Profiturile medii pentru perioada 1600-1650 au fost calculate după cum urmează: pentru intermediarii de la Danzig în comerţul cu secară, +29,7%; pentru intermediarii de la Danzig în comerţul cu grâu, +28,6%; pentru intermediarii de la Danzig în comerţul cu potasă, +43,5%; pentru grâul exportat în Spania, +83,4%; pentru secara exportată la Amsterdam, +62,1%. Aceste calcule, în special cele referitoare la export, sunt îndoielnice, mai ales date fiind valorile variabile ale monedelor şi pierderile corespunzătoare pe diverse bunuri importate. Dar dacă negoţul ar fi fost mai degrabă neprofitabil, este greu de imaginat de ce atât de multe vase veneau pline de speranţă la Danzig, an după an[17].

Şi mai puţine se pot afirma cu certitudine despre voiajele individuale, al căror noroc era la fel de schimbător ca şi vremea. Ocazional totuşi, s-au păstrat documente ilustrând minuţios călătoria unui anumit vas, de exemplu, un voiaj întreprins de Tewes Gercken, un olandez, care în 1621 a trimis un vas cu o capacitate de 40 de *last* de la Danzig la Aberdeen. Pentru a minimaliza riscul, a împărţit costul expediţiei cu alţi cinci proprietari de vase: Hans Foss, Frantz Flucker, Wilhelm Brun, Hans Grefe şi Hans Schultze. Fiecare dintre ei avea o optime din acţiuni, în afară de Schultze şi de Gercken, care aveau câte două optimi fiecare. De la Danzig a luat o încărcătură, probabil de cereale, care s-a vândut cu 533 de zloţi şi 10 groşi. De la Aberdeen, a transportat 27 de *last* şi 4 butoaie de cărbune, cumpărate cu 230 de zloţi şi vândute apoi la Danzig cu 364 de zloţi şi 10 groşi. Costurile includeau lefurile a patru marinari şi un bucătar, sumele destinate pentru mâncare şi cazare, pentru taxe de port şi de paşaport, pentru compensare pentru un vas care a fost lovit

din greşeală în strâmtoarea daneză şi pentru reparaţii. (Vezi tabelul de mai jos.) La sfârşitul călătoriei, fiecare acţionar a primit câte 61 de zloţi şi 20 de groşi pe acţiune. Date fiind costurile călătoriei, 432 de zloţi în total (sau 54 de zloţi pe acţiune), profitul a fost de aproximativ 14% în aproape o lună. Cu alte cuvinte, în ciuda coliziunii din strâmtoare, a fost un voiaj profitabil[18].

Întoarcerea lui Gercken la Danzig, ca şi a altor sute de alţi căpitani ca el, constituia ultima verigă în lanţul comerţului de pe Vistula. Cererea străină de cereale, principalul element de atracţie pentru navele maritime, fusese satisfăcută. Cerealele poloneze fuseseră transportate pe Vistula de producător, cumpărate de negustorul de la Danzig, vândute exportatorului olandez şi livrate într-un port străin. Acum vasele se întorceau încărcate cu bunuri de import şi stăteau goale, aşteptând următorul transport de cereale. Încă un ciclu luase sfârşit.

VENIT:		zl.	gr.	%
Marfă vândută în Scoţia		533	10	
Marfă vândută la Danzig		364	–	
Rămas din voiajul trecut		46		
	Total	943	10	
COSTURI:				
Mâncare (plus o noapte de cazare pt. căpitan la un han din Scoţia)		63	10	16
Reparaţii şi provizii		7	13	1
Taxe de port şi în strâmtoarea Sund		55	–	12
Plata echipajului		43	20	10
Achiziţia de cărbune la Aberdeen		230	–	53
Despăgubire pentru vasul lovit		35		8
	Total	433	43	(100)

*
* *

Efectele sociale ale comerţului pe Vistula constituie subiectul unei continue controverse, ale cărei concluzii contradictorii nu îi pot oferi cercetătorului o imagine clară. Dat fiind stadiul actual al cercetărilor, ar fi o imprudenţă să afirmăm că Republica polono-lituaniană a fost în mod clar martora unui fenomen numit „iobăgia cauzată de exporturi", în care creşterea obligaţiilor feudale ale ţăranilor ar fi fost cauzată exclusiv de presiunea economică a comerţului cu cereale. În acelaşi timp, nu putem nega faptul că spectaculoasa creştere a exportului de cereale a fost într-adevăr însoţită de o intensificare pe măsură a iobăgiei şi că aceste evoluţii socioeconomice din secolul al XVI-lea şi începutul secolului XVII-lea sunt strâns legate între ele. Conform unui argument plauzibil, preţurile în creştere de la Danzig creau o cerere constatată pentru grâne, ceea ce punea presiune pe singurul element al economiei rurale care putea fi exploatat mai intens – prin forţa de muncă. Pentru

a face faţă cererii, nobilii latifundiari le impuneau iobagilor de pe domeniile lor mai multă muncă şi condiţii mai aspre. În calitatea de unică stare socială privilegiată, ei puteau convinge regele sau Seimul să schimbe legea în avantajul lor şi puteau aplica legile deja existente în funcţie de propriile interese. Ţăranii, în general incapabili să concureze pe piaţa liberă cu producătorii mai mari, au ajuns treptat la concluzia că era de preferat să se supună noilor condiţii ale iobăgiei decât să înoate împotriva curentului, păstrându-şi libertatea, dar flămânzind şi trăind în nesiguranţă. Nu comerţul pe Vistula a creat iobăgia. *Pańszczyzna*, dreptul nobilului de a nu plăti munca, era un fenomen cunoscut de multă vreme. Comerţul cu cereale doar a stimulat nişte tendinţe deja existente. Ca şi comerţul cu bumbac în America, a dus la extrem inegalităţile existente deja între proprietarii de pământ şi cei care lucrau pe latifundii ; iar când controlul absolut al primei categorii asupra celei de-a doua a început să fie perpetuat prin lege, un fenomen înainte întâmplător a devenit baza vieţii sociale şi economice. Iobăgia în Republica polono-lituaniană s-a impus aproximativ în aceeaşi perioadă ca şi sclavia în America şi a durat aproximativ la fel de mult. Într-un context mai larg, acest fenomen aparţine de acel al doilea val de iobăgie identificat în diverse zone din Europa Centrală şi de Est, numit generic „neoiobăgie"[19]. Din perspectiva ţăranului, esenţa iobăgiei consta în siguranţa pe care această condiţie socială o promitea unor familii incapabile de a se susţine financiar într-o economie bazată pe bani lichizi. Punându-şi puterea de muncă la dispoziţia seniorului, ţăranului i se garanta proprietatea lotului de pământ al familiei, pe care altminteri ar fi fost probabil nevoit să-l vândă. Atâta vreme cât condiţiile erau suportabile, iobăgia era văzută ca o îmbunătăţire, ca să nu spunem un progres în soarta ţăranului. În timp ce seniorul putea să-l disciplineze pe ţăran ameninţându-l că îl va izgoni, ţăranii, la rândul lor, puteau să-i provoace daune seniorului prin lene, beţie, sabotaj, incendiere şi, în cele din urmă, prin ameninţarea că vor fugi. Pe nobilul care îşi ofensa iobagii sau care îi gonea îl păştea dezastrul. Era atât în interesul seniorului, cât şi al iobagului să lucreze împreună într-o atmosferă de înţelegere reciprocă. Totuşi, în secolul al XVI-lea, condiţiile iobăgiei s-au deteriorat într-adevăr. În 1496 s-a dat o dispoziţie conform căreia din fiecare sat avea voie să plece doar un singur ţăran pe an, numai într-un scop aprobat de senior, cum ar fi studiile sau pregătirea pentru un meşteşug. Prin această măsură, marea masă a ţăranilor rămânea efectiv legată de pământ. Din 1518, tribunalele regale nu au mai primit plângeri ale ţăranilor împotriva seniorilor. De atunci, iobagii de pe domeniile nobililor au început să trăiască cu totul la mila stăpânilor lor. Erau dependenţi nu numai din punct de vedere legal, ci şi economic şi în aproape fiecare sferă a vieţii cotidiene – aveau nevoie de permisiune pentru a se căsători, pentru a se duce la târg, pentru a se duce la şcoală. În afară de cererile tot mai mari de muncă neplătită, iobagii îi datorau stăpânului chirie în bani sau în natură, preotului – zeciuială şi regelui – dări.

Stratificarea ţărănimii a fost modificată, dar nu distrusă. O clasă restrânsă de ţărani prosperi a fost capabilă să opună rezistenţă iobăgiei tot mai răspândite. Cumpărându-şi scutirea de la muncile neplătite pe care le datorau, au reuşit să-şi păstreze libertatea personală ; angajând zilieri, aveau parte şi de beneficiile proprietarilor funciari. Aceşti ţărani erau pregătiţi să avanseze social în cadrul păturii

comercianţilor sau chiar a nobilimii. În general totuşi, viabilitatea economică de altădată a agricultorilor independenţi, cunoscuţi ca *kmieć*, *gbur* sau *włóknik*, a scăzut, ei devenind inexorabil mai mult sau mai puţin dependenţi de vecinii lor nobili. În acelaşi timp, cea mai numeroasă clasă de ţărani mici proprietari de pământ – cunoscuţi ca *zagrodnik* (răzeş), *chałupnik* (ţăran proprietar de casă) sau *ogrodnik* (grădinar) – era principala sursă de recrutare a iobagilor. În mod paradoxal, tocmai ţăranii fără pământ, din categoria cea mai săracă, precum *komornik* (ţăran arendaş), *kątnik* (lucrător al unui petic de pământ) sau *parobek* (argat), fiindcă nu posedau pământ care să fi fost atractiv pentru un eventual senior-stăpân, aveau şanse mai mari să scape de soarta aspră impusă de sistemul feudal altor ţărani.

De-a lungul timpului au existat diferenţe regionale importante. În Prusia Regală, unde sistemul moşieresc s-a dezvoltat foarte lent, chiriile se plăteau de obicei în natură. În Podolia şi Ucraina, pe terenuri apropriate prin colonizarea nobiliară, primilor ţărani aşezaţi li s-au dat zece, douăzeci sau chiar treizeci de ani de exploatare a pământului lor fără a fi obligaţi să muncească pentru stăpân.

În Polonia rurală, principala instituţie legată de răspândirea iobăgiei a fost *folwark* – o formă de domeniu latifundiar special adaptat pentru folosirea eficientă a muncii iobagilor şi, în limitele tehnice ale vremii, pentru o producţie maximă de cereale. Numele ei derivă de la germanul *Vorwerk*, care însemna la origine „anexe ale unei proprietăţi" şi, mai târziu, „fermă de pe domeniu". În decurs de aproximativ 300 de ani, acestea au devenit un element caracteristic al zonei rurale poloneze, punându-şi amprenta atât asupra societăţii, cât şi a topografiei poloneze. (Vezi harta 14.)

Folwark-ul s-a dezvoltat din comunităţi rurale existente, adunate în jurul domeniului nobilului, având ca predecesor structurile medievale *praedia militaria* – „proprietăţile militare", create în scopul întreţinerii clasei cavalerilor. A luat formă treptat, prin extinderea proprietăţii seniorului în detrimentul celor ale ţăranilor, prin cumpărarea pământului, prin acord sau prin integrarea unor terenuri marginale, a pădurii sau a unor pârloage. Depinzând de munca ţăranilor, evacuările nu aduceau beneficii. *Folwark*-ul a transformat vechiul sistem al fâşiilor lungi de pământ arabil într-o reţea de câmpii întinse ale domeniului, lăsând o zonă distinctă, mai mică, pentru loturile individuale ale ţăranilor. Pe la 1560-1570, un asemenea *folwark* din Regatul Poloniei, fără Prusia, măsura aproximativ 3,6 *łan*, adică 60 de hectare. Cu toate că unele dintre marile domenii ecleziastice se puteau întinde pe 20 de *łan* (cca 330 de hectare), cuprinzând mai bine de o duzină de aşezări, altele abia dacă depăşeau 1 *łan* (cca 16,5 hectare). Organizarea tipică a unui *folwark* – cu colibele ţăranilor concentrate în jurul curţii domneşti şi a construcţiilor ce ţineau de aceasta – a rămas neschimbată până în secolul al XIX-lea. Abia atunci – după abolirea iobăgiei şi a serviciilor în muncă – îngrădirile şi evacuările s-au făcut după alte reguli. Totuşi, sistemul *folwark*-ului nu a monopolizat niciodată terenurile agricole în întregime. Conform datelor din *Lustracja* de la 1564-1566, referitoare la 1.940 de sate din regat, numai 591, adică mai puţin de o treime, erau administrate ca *folwark*-uri. În raportul de la latifundiul Lubomirski din 1739, sunt consemnate doar 213 *folwark*-uri din 940 de sate. În rândurile micii nobilimi, modelul tipic era administrarea fermei-mamă ca *folwark*, unul sau două dintre sate funcţionând pe vechiul sistem al loturilor date în arendă ţăranilor.

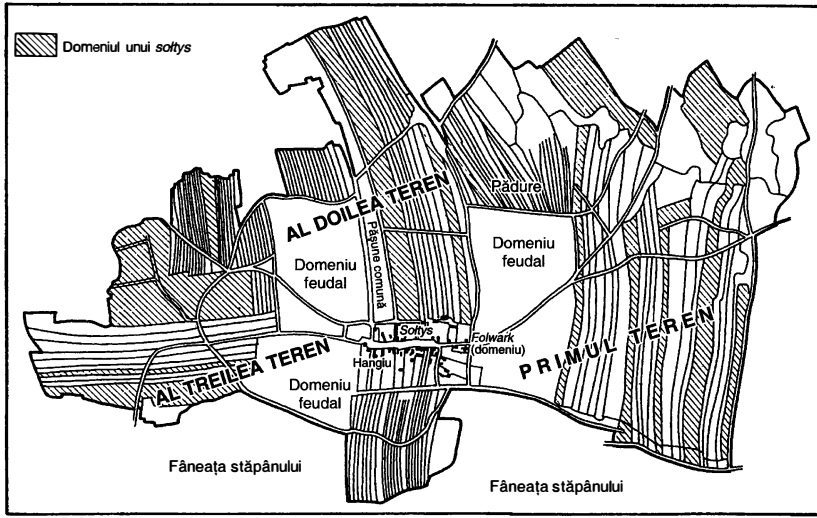

Harta 14. *Owieczki* (Oițele) – domeniul unui nobil (1797)

Forţa de muncă în *folwark* consta din două categorii distincte : iobagii-arendaşi şi personalul specializat. Iobagii, de obicei 15 până la 20 de familii, deţineau loturi private pentru propria subzistenţă, trebuind în schimb să facă muncă neplătită pe ogorul *folwark*-ului. În Evul Mediu, serviciile sub formă de muncă nu fuseseră severe, luând fie forma unor *jutrzyny* – cultivarea unui lot adiţional în timpul liber al ţăranului –, fie a unor *robocizna*, implicând că ţăranul trebuia să muncească 4, 6, 12 sau 20 de zile pe an sau „la chemarea seniorului", la recoltă sau la treierat. În secolul al XVI-lea totuşi, principiul aşa-zisei *pańszczyzna tygodniowa* (serviciu săptămânal) s-a generalizat. În prima jumătate a secolului al XVI-lea se cereau una sau două zile de muncă pe săptămână, de la răsăritul soarelui până la apus, pentru fiecare *łan* deţinut de ţăran. În a doua jumătate a secolului, acest serviciu era de trei şi patru zile pe săptămână per *łan*. În secolul al XVIII-lea se cereau deja şase, şapte sau chiar opt zile. Practic, capul familiei de ţărani şi poate şi unul sau mai mulţi dintre fiii lui îşi petreceau majoritatea timpului muncind pentru senior, în timp ce soţia şi copiii mai mici cultivau lotul familiei pentru a nu flămânzi[20].

Personalul specializat de la *folwark*, compus din 7-8 oameni, se bucura de condiţii mai puţin împovărătoare. În satele mai mari, de conducere se ocupa un *sołtys* (germ. *Schultheiss*), un funcţionar care pare să fi fost mai mult agentul jurisdicţiei senioriale decât, cum s-a presupus într-o vreme, şeful unui sistem comunal de autoguvernare a ţăranilor. În orice caz, el deţinea o suprafaţă întinsă de terenuri scutite de dările în servicii, plus o şesime din arendă, plus o treime din profitul tribunalului satului. *Włodarz* era un fel de purtător de cuvânt al iobagilor. Terenurile acestuia erau de asemenea scutite de serviciile în muncă. Dacă de administraţia *folwark*-ului nu se ocupa proprietarul însuşi (seniorul), atunci exista un *dwornik* (vătaf) angajat cu leafă şi, pentru personalul de sex feminin, o *dwórka*. Ceilalţi, *woźnica* (căruţaşul), *parobek* (plugarul), *pasterz* (păstorul vitelor), *owczarz* (ciobanul) şi *dojarki* (lăptăresele), locuiau aproape de conac şi primeau haine, încălţăminte, mese zilnice şi o mică simbrie anuală de 36-60 de groşi, plătită la Crăciun.

Aceste detalii dovedesc clar faptul că gradul de specializare agricolă era, după standarde moderne, foarte scăzut. Administratorul *folwark*-ului putea să se gândească la producţia unui surplus de cereale numai după ce erau satisfăcute necesarul conacului de lapte, carne, lână, pâine, legume, piei, bere şi toate celelalte cerinţe imediate. În 1565, pe domeniile nobiliare veniturile medii pentru un domeniu tipic au fost calculate la 239 de zloţi pe an în Małopolska, 142, în Wielkopolska, iar media generală pe ţară era de 186 de zloţi pe an. Domeniile mai întinse ale Coroanei, ale Bisericii sau ale magnaţilor, mai puţin eficiente, aduceau venituri relative şi mai mici. Însă venitul obţinut de la *folwark*-uri per total – 48 de zloţi pe *łan* cultivat – nu se compară cu cei 2,5 zloţi obţinuţi de pe terenurile ţăranilor. Este adevărat, desigur, că venitul *folwark*-ului ascunde munca neplătită valoroasă, care altminteri ar fi fost depusă pe terenurile ţăranilor. Totuşi, discrepanţa era enormă. Sistemul *folwark*-urilor funcţiona pe baza presupunerii iobagului i se acorda un minimum de pământ şi de siguranţă, în acelaşi timp maximizând profitul în bani lichizi al proprietarului nobil[21].

Din motive nu tocmai clare, productivitatea *folwark*-ului a atins un punct culminant la sfârşitul secolului al XVI-lea, după care nu a mai progresat. Până la momentul

respectiv, intensificarea iobăgiei poate fi considerată o parte a reacţiei la perspectiva creşterii prosperităţi. Ulterior, trebuie considerată un mijloc de a ţine pasul cu un standard de viaţă în scădere. Astfel, iobăgia a fost încurajată atât de creşterea comerţului pe Vistula, cât şi, paradoxal, de declinul acestuia.

După cum avea să se dovedească mai târziu, cerealele nu erau cel mai potrivit bun pe care să se bazeze dezvoltarea statului şi a societăţii. Comerţul cerealier nu a contribuit la dezvoltarea multor competenţe, tehnici sau forme de organizare care să nu fi existat deja. Nu cerea un proces de manufactură, în afară de morărit, şi nici o materie primă al cărei import ar fi echilibrat exportul roadelor muncii ţării. A favorizat importul masiv de monedă străină, cheltuită imediat pe obiecte de lux fabricate în străinătate, fără a contribui însă cu nimic la deblocarea societăţii agrare rurale. Dimpotrivă, i-a legat pe ţărani de pământ mai mult decât oricând, a sufocat dezvoltarea oraşelor mici şi a susţinut supremaţia latifundiarilor. Pe scurt, în schimbul câtorva decenii de prosperitate superficială, a conservat şi a consolidat cele mai nefavorabile aspecte ale economiei medievale, împiedicând în acelaşi timp creşterea diversităţii şi flexibilităţii care le-au permis economiilor mai puternice să ţină piept diverselor dificultăţi şi să se dezvolte durabil. Cât de norocoase au fost Anglia, ale cărei oi şi-au făcut încet drum spre ieşirea din feudalism mai devreme, şi Suedia, al cărei fier a permis micii naţiuni să ridice pretenţii continentale!

Statul, în special, avea puţine avantaje de pe urma comerţului cerealier. Producătorii luptaseră pentru introducerea unor legi ale proprietăţii şi a unui sistem de impozitare care să-i favorizeze. Nobilimea nu plătea acciză pentru producţia proprie, nici pentru bunurile destinate uzului personal. Ca plătitori de impozite, erau evaluaţi în funcţie de cât pământ aveau, şi nu în funcţie de ce produceau sau de cât câştigau. Aceasta însemna că un producător activ şi prosper plătea tot atât cât vecinul său leneş. În anii favorabili, statul nu se bucura de beneficii rezultate din creşterea prosperităţii şi nu acumula fonduri pentru a face faţă vremurilor mai grele, când rata impozitelor era cu necesitate mai mică. Ulterior, impozitele centrale aproape că au dispărut. Din 1585, regelui i s-a cuvenit o jumătate din taxele portuare de la Danzig, pe lângă taxele vamale colectate de pe Vistula; şi nu era vorba despre sume mici. (În 1626-1629, când Vistula era sub controlul lui Gustav Adolf, se spune că venitul lui din taxele vamale a acoperit un sfert din totalul cheltuielilor cu războiul cu Germania.) Dar aceste sume erau nesemnificative în comparaţie cu cele care circulau în anii de vârf ai comerţului cerealier. Sumele cu adevărat mari plecau în străinătate, în buzunarele antreprenorilor olandezi, sau rămâneau la Danzig în cuferele finanţiştilor, producătorilor şi negustorilor. Averea patricienilor de la Danzig era la fel de mare ca a principalilor magnaţi, mulţi dintre aceştia fiindu-le, de altfel, îndatoraţi. Polonezii care se plângeau de dobânzile usurătoare practicate de aceştia – 18% sau 20%, de trei-patru ori mai mari decât dobânzile practicate la Danzig între localnici – sau care reclamau mituirea cu neruşinare a unor politicieni de rang înalt descopereau că, practic, nu se putea face mai nimic. După cum a comentat odată cu tristeţe regele Ştefan Báthori, „cei de la Danzig împuşcă cu gloanţe de aur". În 1637, însuşi regele Vladislav al IV-lea a împrumutat un milion de zloţi

de la Georg Hawelka din Danzig. Problemele erau mai profunde. Danzig trăia bine pe seama Republicii. În mai multe sensuri, comerţul de pe Vistula a fost, de fapt, o afacere profitabilă doar pentru una dintre părţi.

*
* *

Declinul comerţului de pe Vistula după 1648 a coincis cu declinul puterii şi prosperităţii Republicii ca întreg. Mulţi istorici moderni ar propune ideea că unul a fost cauza celuilalt. Alţii, negând o relaţie cauzală atât de strânsă între viaţa economică şi cea politică, vor trebui să recunoască faptul că totuşi coincidenţa este destul de frapantă.

Bineînţeles, aproape toate datele pe care îi avem la dispoziţie ne conduc la concluzia că, la mijlocul secolului al XVII-lea, în Republica polono-lituaniană s-a înregistrat un proces ireversibil de regres economic[22]. Până în 1750, economia Republicii era considerabil mai slabă şi locuitorii ei mult mai săraci decât cu două sute de ani înainte. Studii asupra proprietăţilor arhiepiscopului de Gniezno, răspândite pe teritoriul Coroanei, arată că atât metodele, cât şi producţia agricolă se aflau într-un declin dramatic. Luând anul 1500 ca indicele 100, cifrele denotă un progres constant în secolul al XVI-lea, un colaps catastrofic în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi o revenire parţială în secolul al XVIII-lea:

	(1500)	(1600)	(1660)	(1800)
Aria cultivată	100	110	65 (1685)	94
Producţia de cereale:				
Ţărani	100	100	30	63
Folwark	100	125	45	118
Total	100	104	27	63
Animale	100	86	60	67
Ogor necultivat	13% (1517)	5%	40% (1685)	26% (1787)

Potrivit acestui eşantion, unicul sector care şi-a revenit parţial a fost producţia cerealieră de pe *folwark*[23]. Cel mai grav fapt a fost că randamentul culturilor cerealiere a revenit la cotele din Evul Mediu. Randamentul culturilor de secară de 1 : 3 şi al celor de grâu de 1 : 3½, relativ des întâlnite în jurul anului 1750, contrastează cu 1 : 3½ sau, respectiv, 1 : 5 în 1600[24]. Marea masă a populaţiei trudea din ce în ce mai greu, având în schimb tot mai puţin de mâncare.

Şi comerţul cu cereale a suferit. Deşi cercetătorii folosesc sisteme de măsurare diferite, tiparul rămâne acelaşi. După punctul maxim atins în 1618-1619, cifrele nu mai revin niciodată la asemenea valori. În deceniile de război din anii 1650, 1700 şi 1730 au loc scăderi drastice, ajungându-se la un sfert din nivelul exporturilor din 1618. Între aceste perioade de război, producţiile cele mai mari, din ce în ce mai rare, nu depăşesc niciodată două treimi din echivalentele lor de la începutul secolului

al XVII-lea. Datele din studiul lui Mączak asupra cantităţii de cereale venind de la Danzig şi trecând prin strâmtoarea Sund sunt tipice :

1618	85.000	*last*
1644	59.000	*last*
1669	47.000	*last*
(1680-1690) media anuală	48.000	*last*
(1700-1720) media anuală	20.000	*last*
1724	54.000	*last*
(1731-1750) media anuală	20.000	*last*
1751	50.000	*last*[25]

Alte surse confirmă că în 1751 Republica a depăşit punctul maxim de 100.000 de *last* pentru prima şi ultima oară de la 1619. Era ultimul succes al unui comerţ muribund.

Fără îndoială, războaiele au cauzat daune imense comerţului de pe Vistula. De exemplu, între 1648 şi 1660, când Republica era mereu asaltată de invadatori, s-a calculat că pierderile au fost la fel de mari ca şi cele cauzate de Războiul de 30 de Ani în Germania. Republica a pierdut atunci un sfert din populaţia totală, eliminând dintr-o lovitură întreaga creştere naturală din secolul precedent. În Prusia Regală, mortalitatea a fost de 60%, în oraşele Mazoviei - de 70%. În 1655, numai Danzig a pierdut 9.000 de suflete din cauza ciumei şi a ocupaţiei. La Oświęcim (Auschwitz), după invazia suedeză, din 500 de case au rămas 15. La ţară, unele domenii au fost prădate şi făcute una cu pământul, altele au fost ruinate prin confiscarea tuturor animalelor. Orori asemănătoare au avut loc de reptate ori în timpul Marelui Război al Nordului, războaielor de succesiune polonez şi austriac, Războiului de 7 Ani şi războaielor celor trei împărţiri. În aceste perioade, transportul alimentelor pe Vistula era în pericol.

Totuşi, distrugerile nu explică totul. În unele părţi din Europa, de exemplu, în Boemia învecinată, eşecurile secolului al XVII-lea au devenit impulsul dezvoltării viitoare. În cazul Poloniei trebuie explicate nu numai daunele cauzate de anii de război, ci şi, mai important, eşecurile încercărilor de redresare din anii de pace. Istoricii polonezi din ziua de azi caută cauza primară în cadrul sistemului agrar, considerând iobăgia şi *folwark*-ul elemente cruciale într-un cerc vicios al exploatării tot mai intense şi al profiturilor tot mai mici. Alţii acordă egală atenţie deficienţelor tot mai accentuate ale cererii şi ofertei. Deja în anii 1640, înainte de războaie, creşterea transporturilor de balast ce plecau de la Danzig (de la 5,7% în 1641 la 20,5% în 1648) indică faptul că antreprenorii străini nu mai găseau cantitatea dorită sau preţul convenabil. În anii 1650, când negustorii olandezi ofereau preţuri-record la Danzig, tot nu izbuteau să-şi umple corăbiile. Apoi s-au schimbat condiţiile în Europa de Vest, iar cererea a scăzut. Terenurile mlăştinoase întinse din Olanda, Franţa şi estul Angliei au fost drenate şi cultivate cu cereale. Treptat, *moederhandel*-ul olandez a fost ajuns din urmă şi depăşit de francezi şi de englezi, care preferau noi mărfuri şi rute maritime. Odată cu schimbarea structurii pieţei şi cu diferenţele dintre preţuri, antreprenorii nu au mai fost la fel de interesaţi să-şi trimită plutele

sau corăbiile la Danzig. Discontinuitatea înregistrată în deceniul de după 1648 a fost suficientă pentru a întrerupe obiceiurile oamenilor şi a întrerupe legăturile construite de-a lungul secolului precedent. Ca un motor fără combustibil, comerţul de pe Vistula s-a oprit brusc, şi în ciuda încercărilor de a-l relua, nu a mai funcţionat niciodată la mai mult de jumătate din randamentul lui maxim. A fost afectat de o criză a încrederii, când cererea scăzută a redus capacitatea producătorului de a realiza oferta. Când numărul navelor din flota de la Amsterdam care soseau la Danzig a scăzut sub nivelul obişnuit, nobilul polonez nu a mai fost dispus să-şi asume riscurile lungii călătorii pe fluviu cu cerealele sale, şi fiindcă nu semnase contracte în avans, scădeau şansele să fie preocupat de obţinerea unui surplus semnificativ în vara următoare. Astfel, nobilul se punea în poziţia în care, chiar dacă cererea ar fi revenit la cotele de odinioară, el nu i-ar mai fi putut face faţă. Odată oprit, ciclul comercial nu se putea redresa cu uşurinţă. Antreprenorul occidental trebuia de asemenea să aibă încredere în piaţa poloneză înainte de a-şi trimite flota în Marea Baltică, la fel cum producătorul polonez trebuia să aibă încredere că va exista cererea străină înainte de a-şi semăna ogorul. Odată cu reducerea încrederii reciproce, comerţul de pe Vistula nu avea cum să mai înflorească, chiar dacă vânturile ar fi fost prielnice şi grâul ar fi crescut înalt şi frumos.

Redresarea economică a fost frânată de asemenea de structura descentralizată a statului polono-lituanian. În Prusia învecinată, care devenise independentă chiar în toiul intervenţiei suedeze în Războiul de 30 de Ani, statul rezolva problemele economice similare. Mercantilismul Dinastiei Hohenzollern, ai cărei colectori de taxe îi întreceau pe grenadierii prusaci prin neînduplecare şi cruzime, a făcut terenurile nisipoase din Brandenburg să înflorească, iar Königsberg să devină, în locul Danzigului, principalul port de pe coasta sudică a Mării Baltice. În Republică, asemenea metode erau pur şi simplu nepermise. Regele nu avea nici mijloacele, nici ocazia să preia controlul asupra chestiunilor economice de la dietine, iar acestea nu dispuneau de mijloacele necesare pentru a-şi coordona activităţile între ele, şi nici pentru a iniţia ceva similar cu o politică economică naţională.

Dispariţia cererii externe, care fusese unul dintre principalii stimuli ai economiei Republicii în secolul al XVI-lea, a deschis calea unui regres social şi economic la scară largă. Extinderea oraşelor s-a oprit. Comercianţii şi evreii, care trăiseră în bunăstare datorită comerţului în plin avânt, au fost puşi în dificultate, depinzând tot mai mult de nobilime. „Nobilimea de mijloc", care constituise un element important al vieţii economice şi politice a perioadei precedente, a devenit incapabilă să-şi menţină poziţia. Rămânând fără motive pentru a se afirma, au abandonat treptat spiritul întreprinzător al părinţilor lor şi, pe măsură ce venitul lor scădea, au început să-şi vândă bunurile acumulate. În consecinţă, au devenit tot mai vulnerabili în faţa arendaşilor şi cămătarilor, iar în sfera politică, la linguşelile patronilor bogaţi. Câştigurile au fost aproape în totalitate de partea magnaţilor. Aceştia, evitând marile oraşe, au cumpărat oraşe mici întregi; i-au mobilizat pe evrei în propriul lor interes şi au făcut presiuni asupra micii nobilimi locale independente. Pe piaţa proprietăţilor funciare nu aveau concurenţi serioşi şi, treptat, au acumulat latifundii de proporţii fără precedent. Numai iobăgia nu s-a schimbat. După ce trudiseră de-a

lungul secolului al XVI-lea pentru a construi prosperitatea Epocii de Aur a Republicii, iobagii urmau să fie obligaţi la o muncă şi mai grea, pentru a atenua efectele neajunsurilor acesteia. Viaţa economică s-a deteriorat atât calitativ, cât şi cantitativ. Într-o lume în care iniţiativa nu putea fi recompensată, obiceiurile şi deprinderile din epoca prosperităţii au fost uitate. Iscusinţa neguţătorilor din secolul al XVI-lea nu şi-a găsit un echivalent în secolul al XVIII-lea ; tehnicile agricole au degenerat ; oamenii au sărăcit nu numai în termeni de cât câştigau, ci şi de cum se hrăneau şi cu ce se îmbrăcau. Fiindcă nu mai aveau putere de cumpărare, nu au mai putut susţine creşterea unei pieţe de consum, şi nici a manufacturilor industriale. Fiindcă nu aveau avere, nu puteau plăti impozite mari şi, prin urmare, nu îşi puteau permite să se apere. Scena era pregătită pentru idila sarmată a perioadei saxone, când sărăcia îndelungată a dat naştere la ignoranţă şi apatie. Când puterile externe au pus ochii pe Republica sărăcită, ea era prea slăbită pentru a opune rezistenţă. În acest sens, declinul comerţului de pe Vistula şi declinul vieţii economice în general trebuie văzute ca un preludiu necesar al împărţirilor.

*
* *

În ziua de azi, două secole mai târziu, au supravieţuit prea puţine semne ale gloriei de odinioară a Vistulei. Comerţul fluvial nu s-a redresat niciodată, iar sub conducerea prusacă a decăzut în continuare. Vistula are un curs lin şi pe porţiuni lungi nu este navigabilă. Din cauză că nu s-au făcut îndiguiri pe cursul de mijloc al fluviului, unde inundaţiile sunt un fenomen obişnuit, acesta nu poate susţine un trafic modern de genul celui la care se pretează alte fluvii europene, cum ar fi Rinul, Ronul sau Dunărea. Au apărut câteva repere contemporane – rafinăria de petrol de la Płock sau uzinele chimice de la Puławy. Varşovia, distrusă aproape complet în 1944, a renăscut ca un oraş de sticlă şi beton. Kazimierz Dolny, în schimb, cu minunatele sale grânare renascentiste, sau Włocławek, cu vechile sale case adormite pe malul apei, s-au schimbat destul de puţin de pe vremea când Sebastian Klonowic a trecut pe acolo în 1595, dar Danzig a dispărut pentru totdeauna. Purtând numele Gdańsk, este un oraş complet nou şi polonez. În cei 152 de ani de conducere prusacă, între 1793 şi 1945, şi-a pierdut memoria legăturilor sale poloneze de dinainte. În secolul al XIX-lea, cetăţenii germani ai oraşului s-au înregimentat în naţionalismul german. În anii 1930, convertirea lor în masă la nazism a jucat un rol important în criza antebelică. În 1945-1946, aceia dintre ei care nu fugiseră încă au fost deportaţi în Germania de Vest, pentru a face loc imigranţilor polonezi din Uniunea Sovietică. Drept rezultat, populaţia oraşului este pur poloneză, pentru prima dată în istorie. Un vizitator de la Varşovia nu mai trebuie să recurgă la limba latină pentru a se face înţeles. Ruinele războiului au fost înlăturate. Monumentele istorice au fost reconstruite şi li s-au pus nume noi. Vechea *Ordensmühle* construită în 1350 de Cavalerii Teutoni este acum doar Moara Mare (*Wielki Młyn*) ; biserica protestantă *Marienkirche* cu tripticul ei pictat de Memling este acum biserica catolică Sfânta Treime ; fosta *Artushof*, cu renumitele sale ogive datând din 1546, este acum *Dwór Artusa* ;

inimitabilul *Krantor* cu vedere spre râul Mottlau se numeşte acum *Żuraw* şi se oglindeşte în Motława. Memorialul prusac pentru Regimentul 1 *Leibhusari* nu mai există. Având în vedere ororile celui de-al Doilea Război Mondial şi ale ocupaţiei naziste, este de înţeles faptul că locuitorul oraşului Gdańsk de astăzi nu este aproape deloc interesat de trecutul german al oraşului său. Într-adevăr, autorităţile oraşului fac tot ce le stă în putinţă pentru a ascunde acest trecut. Le-ar fi foarte greu să înţeleagă o epocă în care locuitorii germani ai Danzigului erau supuşi loiali ai Coroanei poloneze şi, de altfel, deocamdată pur şi simplu nu doresc să ştie. Şi arta navigării cu pluta a dispărut. Pentru aceasta, călătorul modern trebuie să se ducă la Czorstyn pe Dunajec, la mai bine de 900 de kilometri distanţă de mare, unde munteni în costum tradiţional vechi poartă grupuri de turişti doritori de senzaţii tari prin torenţii din defileul Pieniny. Acolo, un *flisak* care conduce pluta prin torentul înspumat poartă o pălărie ornată cu şaisprezece perechi de scoici marine. Îi place să le spună tuturor pasagerilor că fiecare pereche de scoici reprezintă una dintre cele şaisprezece călătorii până la mare, care odinioară erau cerute fiecărui băiat înainte de a primi permisiunea de a sta acasă şi a-şi găsi o soţie. E o poveste frumoasă; dar ca multe altele din istoria Vistulei, nu trebuie să ne gândim că înseamnă mai mult decât o poveste scrisă pe apă.

9

MIASTO

Vicisitudinile vieţii urbane

Oraşele mari nu au fost niciodată proeminente în civilizaţia poloneză. La originile lor, în Evul Mediu, aceste oraşe aveau legături germane atât de puternice, încât multă vreme istoricii le-au considerat simple extensii coloniale în peisajul polonez esenţialmente rural. Momentele de prosperitate din secolul al XVI-lea şi de la începutul secolului al XVII-lea au fost efemere, nelăsând în urmă tradiţii de durată. Ulterior, ele au decăzut atât de mult, încât nu au mai incitat atenţia unor cercetători contemporani. Şi totuşi ele sunt un subiect care nu poate lipsi din încercarea de a înţelege creşterea economiei şi societăţii poloneze[1].

Este important să reţinem că, în tradiţia medievală, oraşul – *civitas* în latină, *miasto* în poloneză – era mai degrabă un concept juridic, şi nu un fenomen geografic. Oraşul nu era echivalent cu ceea ce astăzi numim „o zonă urbană". Într-adevăr, cea mai mare parte a teritoriului dintre limitele oraşului era dedicată agriculturii şi, ca înfăţişare, era greu de deosebit de zonele rurale care o înconjurau. Numai aglomeraţia de case, biserici, străzi şi clădiri municipale din centrul oraşului avea un caracter urban pregnant; şi chiar şi acolo, grădinile, câmpurile şi micile proprietăţi funciare ar sugera privitorului modern un peisaj rural, şi nu unul urban. Oraşul era de fapt definit prin privilegiile juridice acordate în carta sa de constituire, iar statutul lui nu depindea de modul de folosire a terenurilor acestuia. Hotarele oraşului erau stabilite prin lege, formând o jurisdicţie precis delimitată, în care regele sau patronul cedase pentru totdeauna curţilor municipale drepturile sale precedente. Mai mult, răspândirea treptată a imunităţilor şi jurisdicţia privată au creat o situaţie în care câteva oraşe separate coexistau în acelaşi conglomerat urban, alături de numeroase aşezări şi suburbii cu graniţe neclare. Oraşul medieval Cracovia, de exemplu, nu includea oraşele separate Kazimierz şi Kleparz. Includea, în schimb, mulţi kilometri pătraţi de pământ aflat dincolo de zidurile oraşului, în zone care şi-au păstrat caracterul rural în mare parte până în ziua de astăzi. Varşovia era alcătuită din două oraşe: *Stare Miasto* (Oraşul Vechi), fondat în 1300, şi *Nowe Miasto* (Oraşul Nou), fondat în 1412. În jurul acestor două nuclee municipale gravitau o mulţime de jurisdicţii distincte, regale, ecleziastice sau private, fiecare cu legile şi guvernarea proprii. Pentru un observator neiniţiat sau pentru un geograf, priveliştea din turla catedralei

era un talmeş-balmeş de grupuri de clădiri împrăştiate. Pentru un jurist, acest amestec era în totalitate explicabil datorită liniilor de demarcaţie invizibile dintre numeroasele jurisdicţii.

Ar trebui de asemenea să reţinem că un număr considerabil de târguri şi sate prospere, a căror înfăţişare probabil că semăna foarte mult cu cea a oraşelor mici, nu se bucurau totuşi de un statut municipal. În lipsa unui patron şi a unei carte de legi, nu le puteau oferi locuitorilor lor avantajele sociale, politice şi economice ale autoguvernării, rămânând supuse proprietarului pământului pe care erau construite. Acestor orăşele fără cartă li s-au alăturat tot mai multe foste oraşe mari ale căror carte, dintr-un motiv sau altul, nu mai erau considerate valabile.

Încorporarea oraşelor mari, fenomen întâlnit în Polonia pentru prima dată în secolul al XIII-lea, a continuat la intervale neregulate până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În aceste şase sute de ani au fost înregistrate aproape două mii de acte de încorporare. Demult, iniţiativa aparţinea de obicei regelui sau principelui conducător ori, în anumite cazuri, Bisericii. Nysa (Neisse) în Silezia, de exemplu, şi-a primit carta de încorporare în 1220 de la episcopul de Wrocław (Breslau), cu douăzeci şi doi de ani înainte ca Breslau să fie încorporat. Însă, cu trecerea timpului, a devenit tot mai obişnuită încorporarea oraşelor de către patroni nobili care dispuneau de puterea necesară – până când oraşul privat a devenit varietatea cel mai des întâlnită. Majoritatea oraşelor erau minuscule, dacă judecăm după standardele moderne. Majoritatea aveau sub 2.000 de locuitori. Dintre cele 700 de oraşe care au primit cartă în Regatul Poloniei la sfârşitul secolului al XVI-lea, mai puţin de douăzeci aveau o populaţie de cel puţin 10.000 de locuitori, acestea fiind: Kraków, Danzig, Elbing, Torun, Bydgoszcz, Warszawa, Poznań, Lublin, Sandomierz, Liov, Cameniţa, Korsuń, Kiev şi Pereiaslav. În Lituania, această cifră era atinsă sau depăşită doar de Wilno, Polotsk, Kowno, Brześć, Pińsk, Witebsk şi Mohylew; iar în Livonia, de Riga.

Tiparul încorporărilor în Mazovia a fost caracteristic şi pentru procesele similare din alte provincii centrale. Primul oraş din Mazovia, Płock, şi-a început viaţa ca suburbie a castelului şi catedralei de pe malul Vistulei, primindu-şi carta de la principele de Mazovia în 1237. Pułtusk, devenit oraş în 1257, şi Łowicz, în 1298, erau ctitorii ecleziastice; Varşovia, încorporată pe la 1300 ca târg, a fost o altă ctitorie a principelui. Mogilnica a fost creat în 1317 datorită unui ordin monastic. Primele ctitorii nobiliare, Budziszowice şi Bolimów, au apărut în 1358 şi, respectiv, 1370, pe când încă predominau cartele princiare şi ecleziastice. În secolul al XV-lea au apărut cele mai multe oraşe noi ale provinciei – 43. În secolul al XVI-lea, ctitoriile nobiliare (82%) au început să predomine. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, numeroase *jurydyki* (jurisdicţii municipale) au fost întemeiate de nobilime în imediata vecinătate a Varşoviei; alte astfel de întemeieri sunt puţine în alte locuri. Cartele acordate în 1670 de Biserică localităţii Góra Kalwaria şi în 1791 de rege localităţii Myszyniec erau deja anacronisme ale vremii lor. În total, dintre 156 de încorporări realizate în Mazovia între 1237 şi 1791, 36% au fost permise de principe sau de rege, 15% de Biserică şi 49% de nobilime[2]. (Vezi harta 15.)

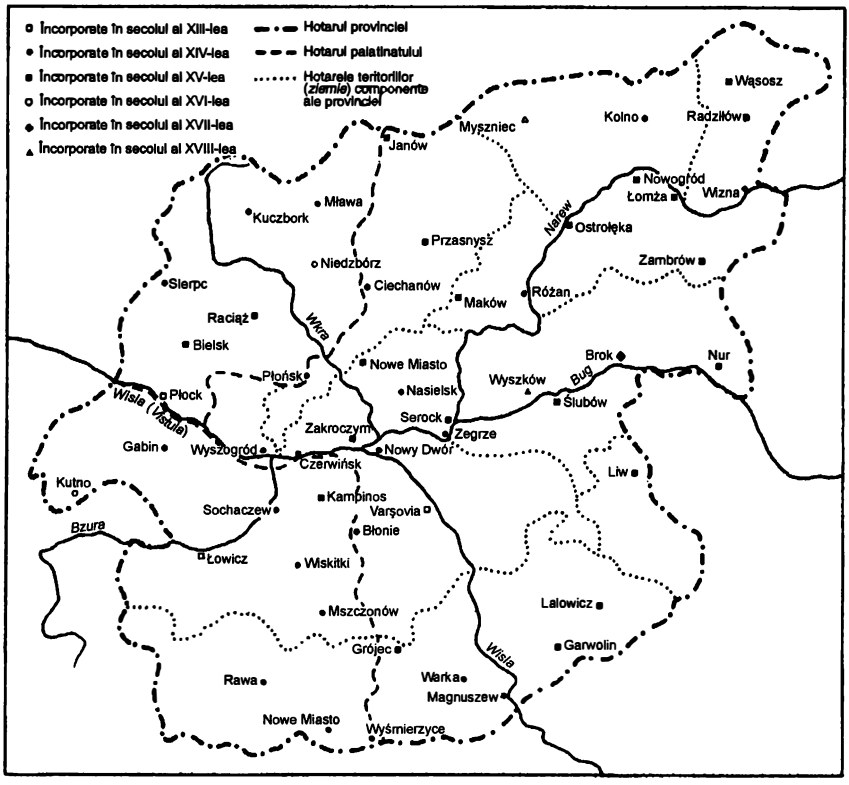

Harta 15. Oraşele încorporate ale Mazoviei

Oraşele mari din Prusia Regală aveau o importanţă aparte. Majoritatea încorporate în epoca de dinainte de 1454, când făceau parte din Statul Teuton, ele păstrau o serie de trăsături caracteristice. În primul rând, Elbing (Elbląg), Dirschau (Tczew), Frauenberg (Frombork), Konitz (Chojnice), Braunsberg (Braniewo) şi Hel erau singurele oraşe mari din Polonia care adoptaseră dreptul de la Lübeck în locul celui de la Magdeburg. În al doilea rând, aveau un caracter german pronunţat. Înainte de toate, fiindcă fuseseră primite în Regat în masă ca membre ale Ligii Prusace, aveau puterea de a negocia scutiri de impozite şi alte privilegii autonome extinse. Între 1454 şi 1569, au continuat să-şi trimită reprezentanţii la adunările claselor sociale din Prusia Regală, având mereu un cuvânt de spus în probleme politice de dincolo de zidurile lor. După 1569, împreună cu Cracovia şi Wilno, trimiteau „observatori" la Seimul Republicii Unite. Mai târziu, datorită proximităţii Regatului Prusiei şi beneficiilor rezultate din comerţul pe Marea Baltică, au fost mai puţin afectate de recesiunea economică decât oraşele din interiorul ţării. Prusia Regală era singura provincie din Republica polono-lituaniană unde orăşenii şi-au menţinut drepturile în pofida presiunilor nobilimii.

Societatea urbană cuprindea mai multe grupuri şi straturi distincte. Prin tradiţie, membru *mieszczaństwo* (pătura orăşenilor) putea fi numai un creştin plătitor de impozite, care se bucura de toate drepturile civile. Aceştia alcătuiau una-două treimi

din populaţia unui oraş. Era clar împărţită între, pe de o parte, *patrycjat* (oligarhia) şi, pe de altă parte, masa cetăţenilor – oamenii de rând care formau *pospólstwo* sau *communitas*. În secolul al XVI-lea, comentatorii contemporani menţionau adesea cele trei ordine – „Ordinul Senatorial", al consilierilor orăşeneşti, „Ordinul Secundar", al magistraţilor, şi „Ordinul al Treilea", al oamenilor de rând. Familiile importante din Ordinul Senatorial şi cel Secundar din capitala regală a Cracoviei se trăgeau de obicei din strămoşi care migraseră din Germania, Ungaria sau Italia. Controlul exercitat de aceştia, prin funcţiile lor, în domeniul administraţiei publice şi asupra afacerilor oraşelor era echivalent cu cel al magnaţilor în Republică în ansamblu, în timp ce împrumuturile şi serviciile pe care le ofereau curţii regale le asigurau o influenţă politică independentă de nobilime. Omoloagele familiilor Turzon, Boner şi Montelupi din Cracovia jagiellonă au fost, mai târziu, familiile Blank şi Tepper din Varşovia, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea[3]. *Pospólstwo*, în schimb, era o subclasă formată din membrii breslelor de meşteşugari şi ai confreriilor de negustori. Aceştia se considerau păzitori ai democraţiei municipale, care în viziunea lor era ameninţată la fel de mult de aroganţa patricienilor şi de activitatea nereglementată a meşteşugarilor şi artizanilor ce îşi practicau meseriile fără licenţă. În afară de pătura orăşenilor, mai erau plebea şi evreii. În unele oraşe, plebea constituia majoritatea populaţiei. Era alcătuită din cei săraci, defavorizaţi din cauza incapacităţii lor de a plăti impozite, precum şi din toţi imigranţii şi iobagii fugiţi de pe pământurile lor şi lucrătorii cu ziua, care în lipsa unei reşedinţe permanente nu erau eligibili pentru a deveni cetăţeni. Evreii formau o stare socială separată, cu propria structură – patricieni, plătitori de impozite şi plebei –, care reflecta diviziunea adoptată de vecinii lor nonevrei.

Dintre oraşele private ale Poloniei, Zamość, întemeiat în 1580 de Jan Zamoyski, era bineînţeles remarcabil. Dar nu era singurul. Prin caracteristicile proprii, aparte erau şi Tarnów, întemeiat de hatmanul Jan Tarnowski, sau Lewartów, întemeiat în 1543 de familia Firlej. Printre ctitoriile mai mici se numărau Poniatów (1520) şi Siennica (1526) în Mazovia, întemeiate de Poniatowski şi, respectiv, Siennicki; Krasiczyn şi Baranów în Małopolska; Żółkiew şi Stanisławów în Rutenia; şi Czartorysk şi Klewań în Volînia.

Breslele (*cechy*) au avut de asemenea impact asupra fiecărui sector al vieţii orăşeneşti. La origine constituite pentru a proteja interesele economice ale anumitor meserii specializate, cum ar fi aurarii sau armurierii, ele au câştigat treptat un control de tip monopol asupra meşteşugurilor şi comerţului, iar activităţile lor s-au răspândit în sfera religioasă, recreaţională, educaţională, militară şi chiar politică. La Cracovia, de la douăzeci şi patru de bresle în secolul al XV-lea s-a ajuns la şaizeci; la Torun, în 1650 existau şaptezeci; la Liov, conform actului *Lustracja* din 1661, treizeci şi opt*[4]. Fiecare breaslă avea propriul statut, cu propriile

* Măcelari, brutari, cizmari, aurari, blănari, croitori, felceri, galantieri, săbieri, cositori, hangii, lăcătuşi, fierari, cazangii, dogari, dulgheri, tâmplari, rotari, căruţaşi, tăbăcari, pielari, ţesători, fabricanţi de foale, fabricanţi de hamuri, apicultori, berari, fabricanţi de scuturi şi platoşe, olari, fabricanţi de frânghie, strungari, pălărieri, tapiţeri, zidari, fabricanţi de ace, fabricanţi de cuţite, armurari, fabricanţi de broderii, şelari şi alţii.

reguli şi practici, şi exercita control asupra membrilor săi. Disputele asupra liniilor de demarcaţie erau interminabile. Disputa dintre croitori şi blănari cu privire la cine ar trebui să facă paltoane de blană a durat secole întregi. Apariţia sculptorilor artistici în perioada Renaşterii a dus la o lungă dispută între zidari şi zugravi. Revoltele şi încăierările între grupuri de ucenici erau ceva obişnuit pe străzile oraşelor. Totuşi, confruntaţi cu presiuni din exterior, breslele strângeau de obicei rândurile. Un punct sensibil era încălcarea principiului „prăvăliei închise" în limitele oraşului, meşteşugarii plângându-se sistematic de evrei, „cârpaci" şi negustori clandestini, care considerau că le subminează activitatea şi, astfel, pâinea cea de toate zilele. Formarea unor bresle rivale în fiecare dintre ramurile principale ale comerţului a fost motivul principal pentru solicitările de a nu li se acorda evreilor dreptul de reşedinţă.

Calitatea de membru al unei bresle presupunea un angajament pe viaţă. Membrul breslei mergea la biserica breslei sale, cânta în orchestra breslei sale şi, împreună cu familia sa, frecventa aşa-zisul *Dom Bracki* (Casa Fraţilor de Breaslă). Ca ucenic, trăia şi muncea şapte ani sub protecţia unui maestru meşteşugar, care era direct responsabil pentru învăţătura şi comportamentul ucenicului. În tinereţe era trimis într-un oraş îndepărtat sau chiar în altă ţară pentru o perioadă de un an şi şase săptămâni, pentru a câştiga experienţă în meserie. În sfârşit, după ce termina o *majstersztyk* (operă de artă) ca dovadă a competenţei acumulate, era examinat de o comisie a breslei respective şi admis ca membru cu toată pompa şi ceremonialul cuvenite. Odată iniţiat şi primind titlul de *socius*, *Geselle* sau *towarzysz* (camarad de breaslă), trebuia să-şi cumpere o casă în oraş, să-şi ia o soţie, să depună un jurământ de loialitate faţă de breaslă şi să se înregistreze ca cetăţean cu drepturi depline. Era o practică destul de obişnuită ca noul membru să primească şi o poreclă, în acest sens documentele dezvăluind multe exemple de umor vulgar: *Moczygęba* (Moacă-Fleaşcă), *Kłopoczybaba* (Necazul-Muierilor), *Mokrowstał* (Udă-Cearşaf), ba chiar şi *Pierdzikrzyczywoł* (Bou-Urlător-Băşinos). De asemenea, primea dreptul să ia cuvântul la adunările generale ale breslei sale, aşa-zisele *Morgensprache* sau *rozmowa poranna*, şi să voteze la alegerile bătrânilor breslei[5]. Într-un sens restrâns, viaţa breslelor era foarte democratică. Toate deciziile şi activităţile erau întreprinse de comunitate. Totuşi, într-un sens mai larg, se considera că breslele acţionau într-un spirit sectar, promovând interesele membrilor lor împotriva celor ale societăţii în general. Din această cauză, la începutul secolului al XVI-lea, Jan Ostroróg, cancelar şi jurist, a încercat controleze progresul breslelor şi a recomandat desfiinţarea lor.

Confreriile negustorilor (*Gildia*) erau foarte asemănătoare cu breslele meşteşugarilor. La Cracovia erau privite ca un ordin separat în cadrul comercianţilor – *Ordo Mercatorum*, diferit de *Ordo Mechanicorum* – şi se bucurau de privilegii uşor diferite. În alte părţi erau consideraţi doar ramura comercială a sistemului breslelor. Îşi datorau originea importantului drept de depozit, graţie căruia s-au îmbogăţit multe oraşe medievale, însă monopolul bine păzit şi-a pierdut valoarea atunci când nu s-au mai aplicat vechile reglementări comerciale[6].

Viaţa politică din oraşe se concentra asupra efortului de a limita deciziile arbitrare ale Consiliului Orăşenesc. În vechime, Consiliul Orăşenesc îndeplinise rolul unei

contraponderi democratice a puterii reprezentantului suveranului, *wójt*. Oraşele poloneze au trecut prin aceeaşi fază clasică, apărută pentru prima oară în Italia medievală, când *Popolo* s-a confruntat cu *Podesta*. În Polonia însă, supremaţia lui *wójt* nu a durat mult, Consiliul reuşind să câştige controlul asupra organelor de autoguvernare juridice, executive şi legislative. La Cracovia, de exemplu, *wójt*-ul şi-a pierdut influenţa după revolta din 1311-1312, când Łokietek s-a bucurat că reprezentantul nu a mai avut cum să nu se supună Consiliului. De atunci, fiecare *wójt* trebuia să fie numit de Consiliu, iar prerogativele Băncii Magistraţilor au fost preluate de consilieri. Ca atare, preşedintele Consiliului Orăşenesc, *Bürgermeister* sau *burmistrz* (primarul), a preluat poziţia de autoritate ocupată înainte de *wójt*. În plus, familiile de patricieni care se îmbogăţiseră în epoca jagiełłonă tindeau să-şi transforme funcţiile ocupate în Consiliul Orăşenesc într-un fel de funcţii ereditare şi să preia controlul asupra tuturor alegerilor şi numirilor în funcţii din oraş pe căile sinuoase ale patronajului şi nepotismului. În secolul al XVI-lea deja nu mai aveau pretenţii democratice, formând nucleul elitist şi oligarhic al stabilimentului. În această situaţie, în fiecare dintre marile oraşe, breslele au început să se revolte împotriva Consiliului în numele poporului, aşa cum, cu două sute de ani înainte, Consiliul se revoltase împotriva *wójt*-ului. Rezultatele acestui conflict constituţional erau diferite în fiecare caz în parte; şi în majoritatea oraşelor private, puterea patronului, fie el magnat sau episcop, era supremă, indiferent de formulele guvernamentale adoptate. În marile oraşe regale însă, în secolul al XVI-lea s-a dezvoltat un sistem complicat de autonomie municipală care a rezistat aproape până la sfârşitul Republicii.

La Cracovia, principalul organ de control asupra comunităţii era *Quadragintaviratus* (Grupul celor Patruzeci de Bărbaţi), format prima dată în 1548. Aleşi de bresle şi confrerii dintre propriii lor bătrâni, era rezultatul a aproape trei decenii de litigii în tribunalele regale, unde cetăţenii depuseseră plângeri împotriva acţiunilor arbitrare ale Consiliului, în special în chestiuni financiare. De atunci, cei Patruzeci de Bărbaţi se întâlneau cu Consiliul pentru a forma un *Colloquium* comun sau „sfat al celor trei ordine", la care se discuta orice nou proiect legislativ. Reprezentanţii acestora verificau registrele Vistieriei Oraşului (*Lonheria*), iar preşedintele lor, *Tribunus Plebis* (Tribunul Poporului) semna toate documentele importante împreună cu primarul. Consiliul avea încă prerogative destul de extinse în privinţa deciziilor cu caracter executiv, supraveghind funcţionarea tuturor Birourilor Orăşeneşti. Cei douăzeci şi patru de consilieri aleşi pe viaţă controlau mecanismul alegerilor. În fiecare an, cei doisprezece membri care se retrăgeau din Consiliul Conducător îşi schimbau de fapt locurile cu cei doisprezece membri întorşi din Consiliul Alternativ, pe care se putea conta apoi că vor întoarce favoarea douăsprezece luni mai târziu; şi aşa mai departe, *ad infinitum*. În ciuda unei reglementări date de tribunalele regale, care interzicea renunţarea la alegerile formale, de fiecare dată consilierii plasau în posturile vacante alţi consilieri, iar în funcţiile de la Banca Magistraţilor, candidaţi aleşi de ei. Grupul celor Patruzeci nu putea face nimic în această privinţă. Oamenii din popor nu aveau nici o şansă să înlăture oligarhia de la putere. Puteau spera doar să mai tempereze cele mai grave excese, prin supravegherea legislaţiei şi a buzunarelor membrilor oligarhiei[7].

La Danzig, unde existau două oraşe şi municipalităţi distincte, regulile sistemului administrativ al comunităţii erau şi mai complicate. Ca şi la Cracovia, cetăţenii de rând formaseră un organ numit „Cei o Sută de Bărbaţi", prin care supravegheau funcţionarea birourilor executive. Aici, deoarece limba germană era unica limbă a organelor guvernatoare, toate instituţiile oraşului aveau denumiri germane – de la *Stadtrat* (Consiliul Orăşenesc) până la *Ratsherrn* (consilieri), *Schoppenherrn* (magistraţi) şi *Richter* (judecător). O descriere a guvernării şi a finanţelor la Danzig poate fi găsită în documentele lui John Sanderson, care a ocupat funcţia de consul britanic la Danzig spre sfârşitul secolului al XVII-lea:

O SCURTĂ DESCRIERE A STĂRII ACTUALE A ORAŞULUI DANZIG. 1675

Danzig este împărţit în două părţi: *Altstadt* şi *Rechtstadt*, adică Oraşul Vechi şi cel Drept, fiecare dintre ele cu magistraţii proprii şi cu o Casă Senatorială separată. Magistraţii Oraşului Vechi sunt: 5 senatori sau *Raths-Herrn*; şi 12 *Schoppen-Herrn* alias *Scabini*. Unul dintre senatori este preşedinte în fiecare an, şi pe acesta îl numesc *wortführender Herr*, adică purtător de cuvânt; altul este *Richter* sau judecător: care funcţii sunt de către aceştia 5 exercitate alternativ. *Schoppen* sau *Scabini* judecă toate pricinile penale şi unele civile. [...]

Magistraţii Oraşului Drept sunt împărţiţi în 3 ordine, anume: Senatul, *Schoppen* şi consiliul comunal, numit şi „Cei o Sută de Bărbaţi". Senatul este format din 4 primari şi 14 *Raths-Herrn* sau senatori, care împreună cu un senator din Oraşul Vechi (care vine întotdeauna la întrunirile lor) formează cea mai înaltă magistratură, care are ultimul cuvânt în toate chestiunile legate de oraş în general, precum şi puterea executivă a legilor lor, nu numai civile, ci şi ecleziastice, ei având un privilegiu de la regele Cazimir şi Ştefan *ius episcopate* peste toate bisericile din ţinuturile lor: care sunt 10 înăuntrul zidurilor, 3 în suburbii şi încă 10 sau 11 în acele sate care sunt sub jurisdicţia Oraşului, excepţie de la aceasta făcând doar bisericile romano-catolice, care sunt două, aparţinând fraţilor dominicani şi carmeliţi şi una aparţinând surorilor din ordinul Sfintei Brigitta, toate trei aflându-se înăuntrul zidurilor oraşului.

În fiecare an, unul dintre cei 4 primari este preşedinte, iar altul vicepreşedinte, funcţii pe care ei le execută cu toţii prin rotaţie, ca de exemplu: *Bürgermeister* Krumhausen este acum preşedinte, iar van Bummeln, vicepreşedinte. Anul următor, cel care este acum vicepreşedinte trebuie să fie preşedinte, iar van Bodecker, vicepreşedinte, în locul căruia va veni *Bürgermeister* von der Lind. [...]

Senatul alege în fiecare an un *Richter*, judecător, care trebuie să fie dintre senatori, [...] de acest judecător ţin toate controversele legate de datorii, care după ce au fost hotărâte de el, oricare dintre părţi poate apoi să facă apel la Senat, de unde pot să facă apoi apel şi la regele Poloniei, caz în care actele sunt traduse în latineşte şi trimise Maiestăţii Sale. Dar dacă litigiul nu depăşeşte 1.000 de lire sau 75 de lire sterline, atunci apelul este respins. [...]

Lefurile ce le primesc de la Vistieria Orăşenească sunt după cum urmează: pentru fiecare *Bürgermeister*, 2.000 de taleri pe an, pentru fiecare *Rathsherr*, 1.000 de zloţi, şi pentru fiecare *Schoppenherr*, 400 de zloţi. În total sunt 4 *Bürgermeister*, 19 *Rathsherrn*, 24 *Schoppenherrn*, 1 *syndicus*, 1 *sub-syndicus*, 6 secretari fiecare cu mai mulţi funcţionari [...] şi toţi aceştia îşi primesc plăţile din Vistieria Oraşelor.

Veniturile Oraşelor constau în pământurile şi casele care le aparţin, acciza pe bere, vămile pentru bunurile exportate şi importate şi profitul Morii Mari.
Prima dintre aceste sume este cunoscută numai Senatului şi asemenea date sunt ţinute secrete, nefiind permis să ştie despre acestea Consiliul oamenilor de rând, în ciuda insistenţelor acestuia din urmă.
Acciza pe bere, care este de 3 zloţi şi 16 groşi sau 5 şilingi şi 3 pence pe butoi, atinge 50.000 de taleri anual.
Vămile sunt de două feluri. Prima este vama numită *pfahlgeld*, care la origine a fost o sumă cu care se cumpărau buşteni sau stâlpi lungi de lemn care erau înfipţi în râu pentru a feri portul de nisip şi noroi; aceasta se ridică la aproximativ 2½ procente, din care o jumătate îi revine regelui Poloniei, iar cealaltă jumătate, oraşului. A doua vamă se numeşte *zulag*, care este impusă tuturor bunurilor şi acum este stabilită în mod liber de acest Senat; de obicei este totuşi cu o jumătate mai mare decât *pfahlgeld*, şi Regelui nu îi revine nimic din ea. [...] La cât se ridică aceste vămi anual nu am putinţa să aflu, dar cred că sunt vreo 70.000 de taleri. Moara lor cea Mare care este în oraş are 18 roţi şi serveşte întregul oraş, atât pentru fierberea berii, cât şi pentru brutărie. Moara aduce un profit anual de aproximativ 40.000 de taleri, care şi ei intră la vistieria publică. Şi totuşi, în pofida acestor profituri foarte mari, ei sunt foarte îndatoraţi, din pricina datoriilor făcute în ultimul război cu Suedia, pe care l-au încheiat *anno* 1660. De la o sursă foarte sigură am informaţia că acum plătesc anual peste 15.000 de lire sterline pentru acele datorii, cu toate că ei înşişi nu ar fi acceptat o rată a dobânzii mai mare de 4½-5 procente pentru un asemenea împrumut.
Consiliul comunal (Cei o Sută de Bărbaţi) nu are drept de jurisdicţie, însă fără el nu se poate ratifica nici o lege, nici anula, şi nici nu se pot impune noi taxe asupra orăşenilor. Orăşenii provin în general din pături mai de jos, însă acum trăiesc pe picior mare. Cea mai mare parte a bogăţiei lor se află în casele lor şi în silozurile cu grâne. Dar mă îndoiesc totuşi că s-ar putea găsi în tot oraşul 60 de orăşeni ale căror averi să facă împreună 10.000 de lire sterline.
Corăbiile care aparţin acum oraşului Danzig au nu mai mult de 9 sau 10 negustori, şi una dintre ele este construită mai solid decât toate celelalte, ea putând să care o încărcătură de peste 200 de *last* şi 20 de tunuri[8].

În multe oraşe poloneze, instituţiile principale de autoguvernare municipală se reflectau în cele ale *kahal*-ului (comuna evreiască), care de altfel funcţiona de obicei în paralel. Ca şi omologii lor din Consiliul Orăşenesc, bătrânii evreilor aveau un sistem electoral închis, conceput astfel încât să perpetueze puterea autorilor lui. Un sistem complicat de colegii electorale asigura ca *raşim* (bătrânii), *tuvim* (cei buni) şi *kahal* (guvernatorii) noii comune să fie aleşi întotdeauna din cercul celor vechi. În cazul evreilor, numărul plătitorilor de impozite privilegiaţi faţă de plebea lipsită de privilegii era şi mai mic decât în cazul orăşenilor creştini[9]. (Vezi diagrama H.)

În chestiuni legislative şi constituţionale, oraşele mai vechi dirijau adeseori progresul municipalităţilor mai recente. Aşa cum Breslau a importat „Dreptul German" de la Magdeburg, tot astfel Cracovia l-a importat de la Breslau, iar Liov de la Cracovia. Cartele localităţilor Chełmno (Kulm) din Prusia Regală şi Neumarkt (Środa Śląska) din Silezia au fost exemple locale pentru cartele de mai târziu. Deciziile tribunalelor mai vechi, superioare, cunoscute drept *urtheile* sau *ortele*, slujeau drept precedente pentru curţile inferioare. În secolul al XVI-lea, *Quadragintavirat*-ul

cracovian a fost exportat în mai multe orașe, printre care și Liov, în 1577. A reapărut și în alte locuri, în numeroase variante: „Cei Douăzeci", „Cei Șaisprezece" sau „Cei Unsprezece", precum și „Cei O Sută" ai *Rechtstadt*-ului de la Danzig.

Caracterul multinațional al orașelor poloneze din trecut este un fapt adesea neglijat, dacă nu chiar negat de istoricii polonezi oficiali din ziua de astăzi. Însă convingerea că orașele principale ale Republicii polone-lituaniene au fost întotdeauna predominant poloneze este la fel de absurdă ca și prejudecata mai veche, conform căreia toate ar fi esențialmente germane. În realitate, compoziția etnică a societății urbane din Republica polono-lituaniană era complicată și se modifica încontinuu. Această temă ascunde multe surprize. Este un fapt incontestabil că orașele din Silezia și de pe coasta Mării Baltice, în special Breslau, Stettin și Danzig, erau într-o proporție copleșitoare germane începând cu secolul al XIII-lea. Este interesant și straniu totodată să aflăm că și orașele din Małopolska medievală aveau în mare măsură un caracter german, în timp ce orașele din Wielkopolska, situate geografic mai aproape de Germania, erau în mare parte poloneze. În secolul al XIV-lea, nu numai „Krakau", ci și Bochnia, Tarnów, Wieliczka, Sandez (Sącz), Sandomierz, Lublin, Przemyśl și chiar Liov erau locuite de germani, în timp ce Poznań și Bydgoszcz au fost controlate mai mult de polonezi. În secolul al XVI-lea însă, când Cracovia se îndrepta rapid spre cultura poloneză, orașul Poznań, puternic influențat de reforma luterană, a făcut primii pași spre germanizare. În deceniul 1530-1540, slujbele de duminică de la biserica Sfânta Maria din Cracovia erau ținute în limba poloneză dimineața și în limba germană după-amiaza. Germana a rămas limba oficială în tribunalele cracoviene până la 1600. La Wilno, la acea vreme, reprezentanții celor patru „națiuni" – lituanieni, polonezi, ruteni și germani – ocupau funcția de șef al breslelor prin rotație. La Liov, regula conform căreia doar romano-catolicii aveau dreptul la cetățenie a încurajat asimilarea culturii poloneze. Acolo, comunitatea armeană se bucura de aceeași autonomie ca și evreii. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea au avut loc schimbări importante: nobilii polonezi au început să atragă cu bună știință colonizatori urbani germani, pentru a popula noi orașe mai mici axate pe producția de textile. Orașe precum Rawicz (1638), Szlichtingowo și Szamocin (Pfaffendorf) au beneficiat fiecare de carte de privilegii tocmai în acest scop. Generalizând, putem spune că elementul german a fost predominant în orașele din regiunile de vest ale Republicii (unde populația rurală era în mare măsură poloneză), în timp ce elementul polonez era dominant în orașele din regiunile estice și sudice, unde populația rurală era majoritar lituaniană sau rutenă. Comunitățile evreiești se bucurau de o poziție bună în toate zonele urbane.

Aparent, viața urbană a Republicii polono-lituaniene la vremea Uniunii de la Lublin era orientată în aceeași direcție ca și cea din Europa de Vest. Contemporanilor trebuie să li se fi părut că viitorul conține perspectiva unei creșteri și prosperități nelimitate. Atât comerțul pe uscat, cât și pe mare erau înfloritoare. Valul de municipalizări era încă în plin avânt. Marile orașe, ca Poznań și Cracovia, dar și unele orașe mici, ca Tarnów sau Kazimierz Dolny, erau împodobite cu adevărate minuni arhitecturale, pe măsura noii lor mândrii municipale. Societatea urbană atinsese cota fără precedent de 25% din populația totală a Republicii. În centrele urbane, orășenii creștini încă depășeau numeric pătura în creștere a evreilor. Cu toate acestea, primele

semne ale declinului apăruseră deja. În 1565, cu numai patru ani înainte de Uniune, Seimul polonez ratificase o lege prin care le interzicea orăşenilor să se angajeze în comerţul extern. Drept urmare, mii de orăşeni au renunţat la statutul lor de cetăţeni ai oraşelor din care proveneau, în efortul disperat de a-şi păstra afacerile. Ulterior, ramurile mai profitabile ale comerţului au fost preluate gradual de agenţi ai nobilimii sau de străini. Mai rău, mulţi oameni găseau diverse căi prin care să ocolească reglementările vieţii în oraş, minimalizându-le astfel. Nobilii ignorau interdicţia de a locui în oraşele regale şi încălcau legile oraşului fără a fi pedepsiţi. Oraşele care erau proprietatea lor, în schimb, nu plăteau accize, impozite pe profit sau vamale şi ignorau dreptul de depozit din care trăiseră oraşele mai vechi; iar *jurydyki*-le lor ofereau adăpost tuturor celor care încălcaseră legea şi tuturor imigranţilor pe care tribunalele şi breslele din oraşe încercau să-i controleze. Faptul că îi protejau pe evrei a fost unul dintre principalele motive pentru care pătura orăşenilor creştini a fost depăşită numeric în propriile oraşe. Deocamdată, prosperitatea materială masca încă fisuri mai profunde. Dar soarta oraşelor fusese deja pecetluită.

*
* *

Ca toate capitalele europene, Varşovia este unică în felul ei. Vreme îndelungată, i-au lipsit multe dintre atributele unei capitale. În cea mai mare parte din epoca modernă era cunoscută ca centru al intelectualilor, tâlharilor şi revoluţionarilor, şi nu ca centru al elitei conducătoare. În acest sens, seamănă mai mult cu Dublin decât cu Londra sau cu Washington, DC. Este mai puţin elegantă decât Budapesta sau decât Bucureştiul, mai puţin pitorească decât Belgrad sau Sofia, mai puţin măreaţă decât Praga şi mai puţin impresionantă decât Berlin. Un lucru uluitor este că în 17 ianuarie 1945, când a fost eliberată de trupele sovietice, printre ruinele ei nu mai rămăsese nimeni în viaţă. Din acest punct de vedere, Varşovia este la fel de veche ca multe alte capitale europene, dar în acelaşi timp este cea mai tânără dintre toate[10].

Afirmarea Varşoviei între oraşele poloneze se datorează mai mult localizării sale strategice, şi nu atributelor ei inerente. Amplasată într-o regiune înaltă, pe bancul stâng al Vistulei de mijloc, Varşovia este expusă unei clime extreme, având de suferit mai ales din cauza vânturilor dinspre est în timpul iernii. Aflată în mijlocul uneia dintre cele mai puţin roditoare regiuni ale Poloniei, nu s-a bucurat decât de un succes modest în comerţul cu cereale şi cherestea. Ca fortăreaţă minoră provincială a Mazoviei, care nu a făcut parte din Regatul Poloniei până în 1526, ea a supravieţuit Evului Mediu în umbra oraşelor Płock şi Czersk, neputându-se compara cu capitala regală de la Cracovia. Cu toate acestea, odată cu trecerea timpului, s-a considerat că poziţia ei centrală în Republica polono-lituaniană oferă avantaje greu de egalat. Poziţia ei pe Vistula le uşura locuitorilor contactul regulat cu Danzig la nord şi cu Cracovia la sud, precum şi cu traficul comercial principal. De asemenea, într-o vreme când Polonia îşi consolida uniunea constituţională cu Lituania, Varşovia se afla la intersecţia drumurilor ce legau vestul de est. Începând cu 1611, ea a fost capitala tuturor organizărilor statale succesive care au existat în ţinuturile poloneze.

Varşovia mazoviană a avut o creştere lentă. A fost întemeiată în ultimul sfert al secolului al XIII-lea, în locul fortului Jazdów din apropiere, care fusese distrus în cursul unei invazii lituaniene în iulie 1262. A fost numită după un vechi erou sau patron căzut în uitare, pe nume „Warsza", şi în jurul anului 1300 şi-a primit prima cartă municipală, de multă vreme pierdută, bazată pe Dreptul de la Chełmno. Din acea perioadă timpurie datează biserica (ulterior catedrala Sfântul Ioan), castelul princiar, piaţa centrală şi zidurile oraşului. La 1321, Varşovia devenise reşedinţa unui castelan, iar în 1339 a fost gazda tribunalului care a cercetat faptele Cavalerilor Ordinului Teuton, ale cărui presiuni îl obligaseră de scurtă vreme pe principele Piast de Mazovia să accepte suzeranitatea lui Cazimir cel Mare. În 1350 au fost întemeiate biserica şi mănăstirea augustinienilor. În secolul al XV-lea, în lumina victoriei de la Grünwald, Varşovia s-a dezvoltat într-un ritm mai alert decât toate oraşele rivale. În 1413, principele Janusz cel Bătrân, care a condus între 1374 şi 1429, a transferat permanent reşedinţa dinastiei sale de la Czersk la Varşovia, precum şi arhidiaconia mazoviană. A reconstruit castelul, zidurile şi clădirea primăriei; l-a instalat pe *wójt* (acum funcţie ereditară) într-o casă din piaţa centrală (astăzi sediul Institutului de Istorie al Academiei de Ştiinţe), iar în 1408 a întemeiat *Nowe Miasto* (Oraşul Nou), căruia i-a acordat propria cartă. Această ultimă măsură era menită să ţină sub control proliferarea „aşezărilor nereglementate" (*freti*), aflate dincolo de zidurile oraşului; multe dintre ele se înmulţiseră rapid în ultima vreme, datorită unui aflux semnificativ de evrei. Învingerea definitivă a Ordinului Teuton în Războiul de 13 Ani a eliminat necesitatea unei politici externe separate a principilor Mazoviei. Ultimii membri ai casei conducătoare s-au opus în van presiunilor teritoriale şi administrative constante la care îi supuneau suzeranii lor din Dinastia Jagiełłonă. Seria de decese neaşteptate prin otrăvire – a principesei Anna în 1522, iar în 1524 şi 1526 a celor doi fii ai ei suferinzi de tulburări psihice, Stanislav şi Janusz – a pus capăt la timpul potrivit conducerii Casei de Piast, carcaterizată de extravaganţe şi anacronisme. (Vezi harta 16.)

Varşovia jagiełłonă s-a bucurat de la bun început de patronajul regal. Prima vizită a lui Sigismund I în 1526 a dat naştere la aşa-zisa „A Treia Ordonanţă" pentru oraşele regatului. Bona Sforza, care moştenise domeniile din Mazovia ale soţului ei, avea reşedinţa preferată la palatul de la Jazdów – la fel ca şi fiica ei, Anna Jagiełłonka. Sigismund August se oprea acolo în mod regulat în timpul călătoriilor sale de la Cracovia la Wilno, în special în anii 1560-1570, când prezenţa lui în nord era necesară din cauza crizei livoniene tot mai acute. În 1568, regele a supravegheat personal operaţiunea de amplasare a stâlpilor de lemn în Vistula, pentru primul pod care a unit malurile fluviului în această regiune. (Podul avea 450 de metri lungime şi 18 arce; în 1603, o inundaţie de primăvară a distrus podul, care nu a mai fost reconstruit niciodată.) Până la moartea lui Sigismund August, castelul medieval fusese transformat de Giovanni-Battista Quadro într-un palat renascentist maiestuos. Mai important este faptul că Varşovia îşi asumase deja şi un rol parlamentar activ – aici aveau loc întrunirile Seimului. Prin tradiţie, Varşovia era reşedinţa dietinelor mazoviene, care se întruneau la biserica Sfântul Martin; Seimul Coroanei, în schimb, s-a întrunit aici pentru prima oară în anii 1556-1557, în castelul regal. În 1569, prin Uniunea de la Lublin, Varşovia a fost desemnată centru permanent al alegerilor regale. În special sub domnia regelui Báthori, ea a devenit rapid locul de desfăşurare a sesiunilor bienale ale Seimului Republicii.

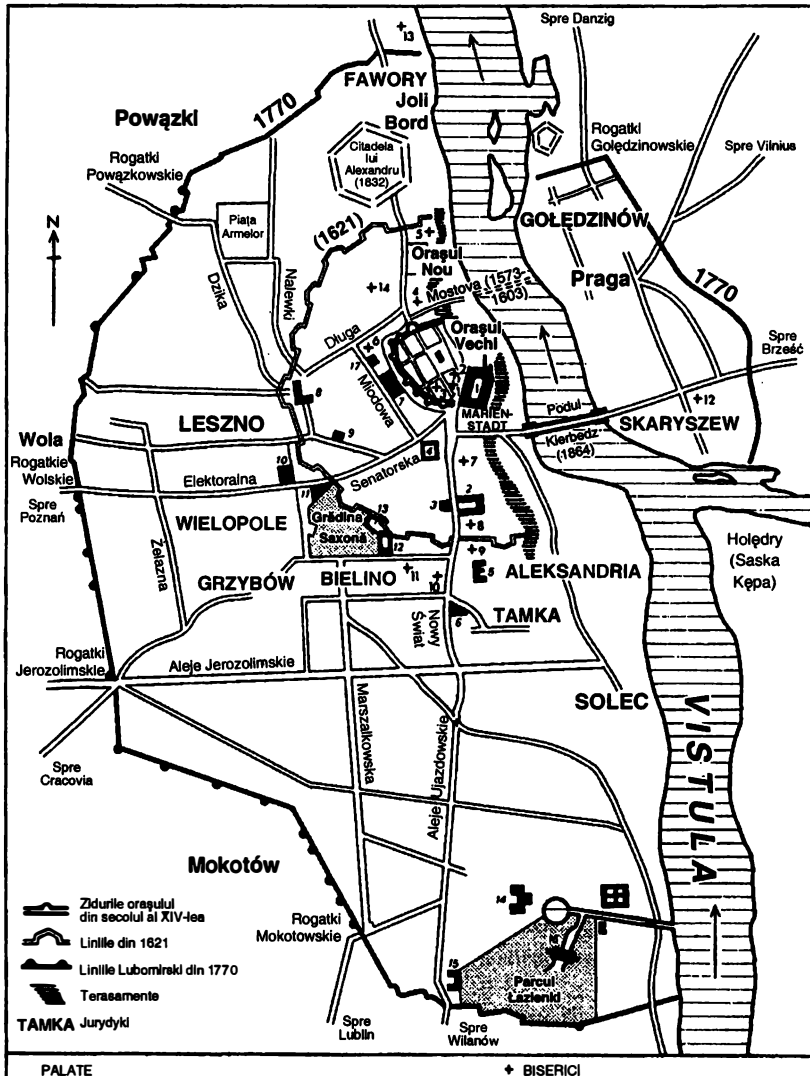

PALATE
1. Castelul regal
2. Palatul Kazanowski (reşedinţa viceregelui; acum a Consiliului de Miniştri)
3. Palatul Czartoryski
4. Palatul Arhiepiscopului
5. Palatului lui Ioan Cazimir (Universitatea)
6. Palatul Staszic (1820)
7. Palatul Branicki
8. Depozitul de arme (1643)
9. Monetăria
10. Banca Poloniei (1823)
11. „Palatul Albastru" Radziwiłł
12. Palatul regal saxon
13. Palatul Bruhl
14. Palatul Ujazd
15. Belweder (1818)
16. Łazienki (1785)
17. Collegium Nobilium (1740)

BISERICI
1. Catedrala Sfântul Ioan
2. Biserica iezuiților
3. Biserica augustinilor
4. Biserica dominicană
5. Biserica marianită
6. Fostul colegiu piarist
7. Biserica bernardină (Sfânta Ana)
8. Biserica carmelită
9. Biserica Buna Vestire
10. Biserica Sfânta Cruce
11. Biserica protestantă
12. Biserica parohiei Praga
13. Mănăstirea camedulilor (Bielany)
14. Biserica franciscană

Harta 16. Varşovia - dezvoltarea oraşului până la 1800

Importanţa politică în creştere a oraşului a fost însoţită de conflicte permanente. Rivalitatea dintre patricieni şi bresle devenise şi mai complicată din cauza prezenţei evreilor, care, din perspectiva creştinilor, îşi desfăşurau activitatea sfidând întru totul instituţiile oraşului. Primii locuitori ai ghetoului (menţionat pentru prima oară în documente din 1414) au fost expulzaţi dincolo de ziduri în 1483; însă nu a durat mult până s-au întors. „A Treia Ordonanţă" din 1526 era însoţită de un decret, *De non tolerandis Judaeis*. Dar nici acest decret nu a avut efect. De atunci, ghetoul a crescut şi a prosperat la marginea oraşului, în zona dintre Oraşul Nou şi zidurile Oraşului Vechi. În acest timp, breslele, care reprezentau aproximativ cincizeci de meserii specializate, îşi apărau ferm privilegiile şi monopolurile. Nemulţumirile meşterilor şi ucenicilor erau pe măsura intrigilor tuturor breslelor împotriva clanurilor de negustori, precum şi a frontul lor comun împotriva evreilor care făceau negoţ clandestin. Cu toate acestea, într-o economie care se dezvolta rapid, era loc pentru toată lumea. Erau atraşi antreprenori de departe – meşteri aurari de la Cracovia, pielari din Boemia, bancheri din Germania. Prăvălia cu vinuri a lui Georg Fugger (Jerzy Fukier), care îşi serveşte clienţii în Piaţa Centrală din 1540 până în zilele noastre, este numai una dintre relicvele ce amintesc de legăturile internaţionale dezvoltate ale Varşoviei din alte vremuri. Populaţia oraşului, de la în jur de 4.500 de locuitori în 1500, a ajuns în secolul următor la 20.000.

Decizia finală de a muta reşedinţa permanentă a tribunalului şi a guvernului de la Cracovia la Varşovia a fost luată în 1596. Cu un an înainte, un incendiu de proporţii distrusese reşedinţele regale de la castelul Wawel, iar lui Sigismund al III-lea Vasa nu îi surâdea ideea de a locui în sudul ţării. Preocupat de domeniile lui din Suedia, care presupuneau comunicarea constantă prin Danzig, şi mai târziu de campaniile împotriva Marelui Cnezat al Moscovei, el a ordonat extinderea castelului de la Varşovia sub supravegherea arhitectului său, Santa Gucci. Cu toate că lucrările de construcţie au continuat încă douăzeci de ani, noul castel a fost gata la întoarcerea victorioasă a regelui de la Smolensk, în 1611, fiind martor al supunerii ţarului moscovit prizonier, Vasili Şuiski.

Varşovia regală a fost un oraş înfloritor timp de două secole. Clădirile ei reflectau viaţa monarhilor, prelaţilor, curtenilor, curtezanelor şi a civililor care serveau în război, ale căror nume umplu paginile istoriei oraşului. Dintr-un oraş mic cu case de lemn şi biserici de cărămidă, a ajuns o capitală cu construcţii de piatră şi marmură. Înfrumuseţarea continuă a castelului regal, în special prin adăugarea – de către regii Vasa – a turnului rotund, teatrului, sălii Senatului şi sălii de marmură, a fost însoţită de construcţia a numeroase reşedinţe suplimentare. Anna Vasa, sora regelui, a construit palatul Kazimierz, acum clădirea principală a Universităţii de la Varşovia. Nepotul ei, Vladislav al IV-lea, a adus la bun sfârşit construcţia palatului de la Ujazd, aflat în partea de sud a oraşului, la periferie. Sobieski a fost responsabil atât pentru construcţia reşedinţei de vară a reginei sale, la Marymont în partea de nord, cât şi pentru rafinata „Villa Nova" (Wilanów) în partea de sud, proiectată de Augustyn Locci. August al II-lea a construit palatul şi grădina saxonă din partea de vest, Stanislav August, încântătorul palat Łazienki, aflat pe aceeaşi parte cu palatul de la Ujazd. Primul monument public al Varşoviei, Coloana lui Sigismund

ridicată în 1646 de Vladislav al IV-lea în onoarea tatălui său, a rezistat până la distrugerea sa în 1944; a fost reconstruită după război.

Contrareforma a lăsat urme de neşters. În 1602, catedrala Sfântul Ioan a primit o faţadă barocă şi o galerie acoperită care făcea legătura cu castelul regal. În 1608, iezuiţii au sărbătorit succesul Contrareformei ridicând în apropierea catedralei un oratoriu magnific cu douăzeci de altare de marmură. În 1623, franciscanii reformaţi şi-au înlocuit capela de lemn cu o biserică din piatră, iar în 1638 dominicanii şi-au înălţat o nouă biserică sub patronajul Sfântului Jacek. Multe alte biserici baroce a căror construcţie fusese iniţiată la începutul secolului al XVII-lea au aşteptau să fie terminate multă vreme după ocupaţia suedeză. În această situaţie se aflau mănăstirea carmeliţilor de la periferia Cracoviei (1630), cea a piariştilor de pe strada Długa (1681), mănăstirea Sfântului Kazimierz (1688), construită de regina Marysieńka în Nowe Miasto, precum şi mănăstirea capucinilor sau biserica Sfintei Cruci (1696), operă a lui Giovanni Bellotto, aflată vizavi de palatul Kazimierz. Motivele devoţionale au fost de asemenea inspiraţia pentru aleile Ujazdowskie, construite de August al II-lea în 1724-1731 – un drum lung şi drept, flancat de tei la umbra cărora erau douăzeci şi opt de capele ale Calvarului, fiecare dintre ele reprezentând un popas pe Drumul Crucii. În timpul domniei lui Stanislav August, construcţiile catolice au fost eclipsate de clădirea cilindrică a bisericii evanghelice, proiectată în 1777-1779 de Szymon Bogumil Zug.

Şi magnaţii finanţau construcţii. În secolul al XVI-lea, orăşenii de la Varşovia i se plângeau adesea regelui de daunele suferite de grădinile şi mobilele lor (dar şi de soţiile şi slujitorii lor) din cauza magnaţilor pe care, din porunca mareşalului Coroanei, erau obligaţi să-i găzduiască pe timpul adunărilor Seimului. Era evident: curtenii aveau nevoie de case proprii în oraş. Primele exemple ale familiilor Kazanowski, Koniecpolski, Krasiński, Ossoliński, Daniłowicz şi Radziwiłł au fost eclipsate de palatele magnifice construite în timpul domniei lui Sobieski, proiectate de arhitectul olandez Tylman van Gameren. Printre acestea, noul palat al familiei Krasiński, construit la comanda unui demnitar (însărcinat cu prezentarea şi urmărirea cererilor referitoare la titlurile de nobleţe etc.) al Coroanei, Jan Dobrogost Krasiński (1640-1717), sau Palatul Albastru al familiei Potocki rivalizau în măreţie cu proprietăţile regelui însuşi. În secolul al XVIII-lea, printre noile repere ale eleganţei se aflau palatul Mniszech, construit în formă de potcoavă (1714); palatul reconstruit Pod Blachą (1720), adiacent castelului regal, mai târziu dăruit principelui Poniatowski de unchiul său, regele; şi „Hotelul" lui Franciszek Bieliński, cu interiorul său în stil rococo francez.

Magnaţii erau în mare parte răspunzători de urbanizare – în special pe teritoriile *jurydyki*-ilor lor, cartiere care aveau propriile carte municipale, fiind astfel excluse de sub incidenţa autorităţilor orăşeneşti. Aceste cartiere erau replici în miniatură ale oraşelor private din ţară ale magnaţilor. Fiecare dintre ele avea organe administrative proprii. Primul exemplu a fost starostele Jan Grzybowski, care în 1610 a obţinut un privilegiu regal pentru întemeierea oraşului Grzybów. I-au urmat la scurt timp Dziekanka (1617) şi Zadzikowska (1638). Nowe Leszno (1648) era proprietatea familiei calviniste Leszczyński şi, ca atare, un nucleu al politicii disidente. Muranów

a fost numit după arhitectul veneţian al lui Sobieski, Bellotti da Murano. Skaryszew (1648), pe bancul drept, aparţinând episcopului de Płock, a fost nucleul viitoarei suburbii varşoviene ce poartă acum numele de Praga. Czerniaków, în sud, îi aparţinea lui Stanisław Herakliusz Lubomirski (1642-1702), care a întemeiat acolo o mănăstire a bernardinilor şi a amenajat un lac artificial şi un mausoleu al familiei. Wielopole (1693) din vest era ctitoria cancelarului Coroanei, Jan Wielopolski (m. 1688); Tamka, Alexandria (1670), Kapitulna, Kałeczyn, Bożydar (1702) şi Ordynacka se întindeau de-a lungul drumului care acum se numeşte Nowy Świat. Ultima dintre aceste ctitorii, făcută în 1739 de palatinul de Podolia, Jan Jakub Zamoyski (m. 1790), era prependiculară cu palatului reconstruit Gniński (azi sediu al Institutului Chopin). Bielino (1757) a fost întemeiată de marele mareşal al Coroanei Franciszek Bieliński (1683-1766) în regiunea unde se află astăzi strada Marszałkowska. Marienstadt şi Stanisławów (1768), pe malul râului Powiśle, mai jos de actuala stradă Nowy Świat, erau proprietatea lui Stanislav August, care le-a vândut Consiliului Orăşenesc în schimbul terenurilor de lângă Łazienki. Aceste *jurydyki* reflectau în totalitate personalitatea magnaţilor. Deşi dezaprobate de Seim în 1764, ele au fost desfiinţate cu totul abia în 1791.

Cartierele Joli Bord (mai târziu polonizat şi transformat în Żolibórz) şi Praga s-au dezvoltat mai spontan. Primul, concentrat în jurul unei mănăstiri piariste şi al barăcilor gărzii regale, a devenit o suburbie de orăşeni, mândrindu-se cu vilele şi grădinile unor funcţionari din înalta societate. Al doilea s-a extins spre sud şi spre est. Saska Kępa (Ostrovul Saxon), o veche aşezare de ţărani olandezi cunoscută anterior drept „Holendry", se afla pe malul drept al Vistulei şi găzduia pavilionul de vară al lui Stanislav August, atrăgând şi un număr tot mai mare de locuitori înstăriţi. Periferia de la est a cartierului Praga, pe drumul Radzymin, a fost închiriată de Stanislav August unui negustor de vite evreu, pe nume Szmul Zbytkower. Străzile ei înghesuite – în fond, un fel de ghetou pe malul drept – erau cunoscute drept Szmulowizna. Fiecare dintre aceste cartiere noi înghiţea porţiuni mari din pământul arabil al oraşului, care hrănise populaţia încă din vremurile medievale şi care îi conferise acestuia un aer semirural până la sfârşitul secolului al XVII-lea. Cu excepţia unui ponton provizoriu, instalat în fiecare vară începând din 1776 sub administraţia lui Adam Poniński, care avea o reputaţie proastă, cele două jumătăţi ale oraşului nu erau legate printr-un pod permanent.

Încercările de a închide oraşul între graniţe stabilite cu precizie nu s-au bucurat de un succes deosebit. Motivul demarării unor săpături în 1621-1624, în scopul de a ridica metereze, a fost faptul că oamenii auziseră de victoria turcilor la Ţuţora. Unind într-un arc larg două puncte de-a lungul malului, unul la nord de Oraşul Nou şi celălalt la sud de mănăstirea carmelitană, terasamentul ajungea până în dreptul Arsenalului de la capătul străzii Długa. Curând însă, fiind neglijat, s-a degradat. Săpăturile reîncepute în 1770 au fost determinate de ameninţarea ciumei, aceste metereze fiind concepute ca bază pentru supraveghere şi controale sanitare. Ele descriau un cerc în jurul oraşului, cu o circumferinţă de aproximativ 16 kilometri pe ambele maluri ale fluviului, cuprinzând Żolibórz la nord, Łazienki la sud şi Praga de cealaltă parte a Vistulei. În timpul insurecţiei de la 1794, ele au fost folosite ca

ultimă linie de apărare a oraşului. În secolul al XIX-lea au jucat rolul unei graniţe naturale, care nu putea fi trecută de căile feroviare, centralele electrice, uzinele de gaz şi cimitirele oraşului. Cele treisprezece porţi (*rogatki*) ţineau la distanţă centrul istoric al oraşului de suburbiile nou-apărute şi fără un caracter bine definit.

Încercările de a reglementa administraţia oraşului erau frânate în mod constant. De la 1665, Birourile Economice ale Oraşului Vechi şi ale Oraşului Nou au fost împuternicite să stabilească impozite, să facă bugetul şi să administreze diversele întreprinderi municipale. Începând cu 1742, *Komisja Brukowa* (Comisia Străzilor), sub conducerea mareşalului Bieliński, a demarat în forţă proiectele de pavare a străzilor, de construire a canalelor de scurgere şi de montare a numeroase poduri peste cursurile de apă care străbăteau oraşul. Însă mari cartiere şi sectoare ale populaţiei se aflau în afara controlului municipal. Ordinea veche a fost răsturnată abia în ultimii ani ai Republicii. Mulţumită străduinţei lui Jan Dękert (1738-1790), primar al Oraşului Vechi, magistraţii oraşului s-au unit cu reprezentanţii tuturor oraşelor Poloniei, insistând în favoarea unei reforme radicale. În 1767, Varşovia a fost încorporată într-o municipalitate unică, formată din şapte cartiere principale. La 21 aprilie 1791 s-au extins drepturile şi privilegiile păturii orăşenilor printr-o lege dată de Seimul de Patru Ani.

Planurile de coordonare a vieţii economice în oraş au fost încununate de succes anterior acestei date. În anii 1691-1695, o hală grandioasă a pieţei, făcută după modelul palatului regal de la Paris, a fost concepută să concentreze sub un singur acoperiş comerţul en detail cu obiecte de lux şi de import. A fost numită Marieville (*Marywil*), după regina lui Sobieski, Marysieńka Sobieska – ca şi Marymont. În 1720, o altă hală comercială a fost creată de doi emigranţi francezi, Malherbe şi Pellison. Afacerea lor, care a obţinut mai multe monopoluri lucrative, a trecut până la urmă în mâinile bancherului Peter Tepper (m. 1794).

Soarta Varşoviei regale nu a fost mereu fericită. Catastrofele naturale au concurat cu tragediile provocate de mâna omului. Incendiile din 1544 şi 1607, care au distrus întreaga piaţă centrală a Oraşului Vechi, epidemiile de ciumă din 1624-1625, 1652-1653 şi 1707-1708, furtuna din 1602, care a distrus turnul catedralei – toate acestea au provocat daune mari, atât umane, cât şi materiale. Interminabilele scandaluri şi conflicte de la curtea regală – cum ar fi incidentul din 1652, când gărzile regale ale amantei regelui, Elżbieta Radziejowska, soţia vicecancelarului Coroanei, au reuşit să o apere pe aceasta de regimentele comandate de soţul înfuriat – întreţineau o atmosferă de violenţă şi nesiguranţă. Alegerile regale, cu ocazia cărora în Varşovia soseau cincizeci de mii şi chiar o sută de mii de nobili înarmaţi, cu tot cu slujitorii lor, erau urmate de fiecare dată de luni întregi de intrigi, infracţiuni şi violenţă. Oraşul a fost de repetate ori ocupat de armate străine – suedeze în 1655, 1656, 1704, 1705 şi 1708; transilvănene în 1657; saxone în 1704 şi 1713; ruse – în 1706, 1717, 1733-1735, 1763-1764, 1767-1773, 1792-1793 şi 1794; prusace – în 1794-1806; şi franceze în 1807-1813.

După fiecare dezastru, numărul locuitorilor scădea drastic. De la 18.000 în 1655 a scăzut la 6.000 în 1659, iar după a treia împărţire – de la 150.000 în 1795 la 70.000 în 1806.

Cu toate acestea, progresul Varşoviei se afla într-un contrast evident cu situaţia altor oraşe ale Republicii. În ciuda dezastrelor de diverse tipuri, Varşovia a fost în general într-o continuă creştere şi extindere de-a lungul unei epoci în care majoritatea oraşelor rivale au resimţit efectele unui declin catastrofal.

*
* *

Este mai simplu să descriem decât să explicăm decăderea oraşelor din Republica polono-lituaniană, precum şi cea a economiei republicii în ansamblu. Din 1648, armatele invadatoare au început să lase în urma lor ravagii colosale, în special în timpul războaielor cu Suedia din 1655-1660 şi al Marelui Război al Nordului din 1700-1721. Puţinele oraşe care scăpau de la distrugere erau inevitabil devastate cu ocazia următoarei invazii. Cele mai vulnerabile erau centrele mai mici, cărora le lipseau mijloacele pentru o apărare adecvată. Procedurile numite *Lustracje* (dări de seamă asupra stării proprietăţilor regale), efectuate după fiecare război, descriu gradul de deteriorare a condiţiilor. De exemplu, în 1661, oraşul Jaworów din Rutenia – aflat la vremea respectivă în arenda colonelului Ioan Sobieski – nu putea nici măcar să-şi prezinte registrele ; iar funcţionarii regali au constatat o scădere semnificativă a venitului oraşului faţă de darea de seamă precedentă, din 1627 :

ORAŞUL JAWORÓW

Orăşenii din Jaworów, chemaţi fiind ca să îşi prezinte drepturile, libertăţile şi privilegiile, au răspuns că le-au pierdut în timpul noilor năvăliri ale duşmanului şi din această pricină nu au putut să ne arate actele originale. În schimb, au arătat o listă a unor asemenea drepturi, scrisă în 1606. [...] Maiestatea Sa Regele Ioan Cazimir al II-lea Vasa a binevoit a adeveri acest act şi privilegiile conţinute în el, la Varşovia, în 8 octombrie 1649 [...] cu semnătura generalului Piotr Sławieński, secretar al Maiestăţii Sale şi pecetluit cu pecetea marelui cancelar regal. Acest act de adeverire conţine :

Mai întâi, privilegiul lui Sigismund August, regele Poloniei, emis la Lublin la întrunirea generală, în 2 iulie 1569, prin care privilegiu are bunăvoinţa de a adeveri prin scrieri de la Cracovia în 1510 în a şasea duminică după sărbătoarea Sfântului Matei, către nobilul Łukasz de la Górka, castelan de Poznań, de atunci încolo proprietar ereditar al oraşului Jaworów, căruia i s-au dat şi acceptat libertăţi [...] prin care confirmare Maiestatea Sa a acordat de asemenea o cartă de încorporare oraşului, precum şi celor două suburbii ale sale, mai mare şi mai mică, după legea teutonă sau de la Magdeburg. Toate aceste libertăţi le-a confirmat şi Maiestatea Sa Regele Ştefan la Liov în 22 mai 1578, iar apoi şi Maiestatea Sa Regele Sigismund al III-lea, la Lublin la 7 noiembrie 1588, în virtutea căreia se confirmă şi petiţia unor senatori ai Regatului să se exploateze în oraşul Jaworów acele depozite de sare numite de poporul rus *tołpy* [...].

Primul privilegiu dat de Vladislav al IV-lea, regele Poloniei, privitor la construcţia unui pod [...].

Privilegiul al doilea tot al Maiestăţii Sale Vladislav al IV-lea, din 13 martie 1633, dat la Cracovia, în ziua fericitei sale încoronări, prin care privilegiu binevoieşte a aproba toate libertăţile, imunităţile, prerogativele şi ordonanţele date de Sigismund al III-lea, tatăl său, precum şi de Sigismund August şi Ştefan, predecesorii lui, regi ai Poloniei, către Łukasz de la Górka, castelan de Poznań, în toate punctele, clauzele şi cu toate condiţiile. [...] Au arătat apoi documentul original al lustraţiei oaşului Jaworów întocmită de [...] funcţionarii voievodatului ruten, înfăptuită în 1629.
Au arătat şi pacte încheiate între orăşenii din Jaworów şi evreii cei necredincioşi ce locuiesc acolo, confirmate prin semnătura Excelenţei Sale Ioan Sobieski, starostele oraşului Jaworów [...]. Iar noi toate aceste drepturi, privilegii, comisii şi hotărâri, cât şi pactele încheiate cu evreii cei necredincioşi, le-am acceptat şi păstrat având în vedere că nimic [din ele] nu este contrar dreptului comun şi a egalităţii.

VENITUL ORAŞULUI JAWORÓW CU TOT CU CELE DOUĂ SUBURBII ALE ACESTUIA

Orăşenii plătesc o chirie de 12 groşi pentru casele aflate în piaţa centrală, iar cei de pe alte străzi plătesc 8 groşi. Potrivit *Lustracja* din 1627 se plătea chirie pentru 32 de case din piaţă, în afară de casele aparţinând Consiliului, casa *Wójt*-ului, şi a organistului bisericii, adică 12 fl. 24 gr.
Acum se plăteşte chirie pentru 14 case: 5 fl. 18 gr.

	(1629)		(acum)	
	fl.	gr.	fl.	gr.
– pentru casele de pe strada Fara, foste 29, acum 22	7	22	5	26
– pentru casele de pe strada Mill, foste 15, acum nici una	4	0	–	–
– pentru casele de pe strada Prezemyśl, foste 66, acum 29	17	18	7	22
– pentru casele de pe strada Jarosław, foste 10, acum 5	2	20	1	10
– pentru casele de pe strada Liov, foste 40, acum 18	10	20	4	24
– pentru grădinile orăşeneşti de dincolo de dig, înainte şi acum	30	26	22	27
– pentru câmpurile orăşeneşti, înainte şi acum	30	12	19	19
– pentru rafinăriile orăşeneşti, înainte şi acum	3	6	1	6
– Breasla Fierarilor, înainte plăteau 10, acum plătesc 4	4	12	1	18
– Breasla Cizmarilor, înainte plăteau 16, acum plătesc 24	6	12	9	18
– hangiii evrei, înainte plăteau 23, acum plătesc 5	58	8	30	0
– arendaşii, înainte plăteau 33, acum plătesc 12	43	12	36	0
– pentru nutreţ, nu se plătea nimic înainte	100	0	–	–

	fl.	gr.	d.	fl.	gr.	d.
– marea suburbie a oraşului Jaworów, cuprinzând 25¼ *łan*, împreună cu preotul ortodox şi han plăteau în 1627 :	368	7	0			
– 9 baniţe de orz la 10 gr.	3	0	0			
– 40 de găini la 1½ d.	2	0	0			
şi un dar în bani	2	0	0			
În prezent, fiindcă multe ogoare au fost abandonate, locuitorii plătesc diferite sume pentru chirie :				125	1	0
– 13 jumătăţi de baniţă de orz la 1 fl.				13	0	0
– 20 de găini la 6 gr.				4	0	0
– dar în bani				2	0	0
– miere				16	6	0
– protopopul ortodox plăteşte			–	2	0	0
şi preotul de la biserica Nakomiczny			–	1	1	0
– ţăranii, înainte plăteau 15, acum plătesc	67	21	0	55	12	0
– suburbia mică a oraşului Jaworów, cuprinzând 3¼ (?) *łan*, plătea chirie, acum plăteşte	58	15	0	17	16	9
– ţăranii plăteau înainte acum plătesc	8	11	0	5	3	0
Pentru transportul pe râul San, ambele suburbii plătesc				114	15	0
Pentru transportul cu căruţa, biserica Nakomiczny plăteşte				7	0	0
VENIT TOTAL înainte	842	04	9			
acum				508	28	9[11]

Reducerea venitului anual al oraşului Jaworów de la 842 la 508 florini în decursul a numai 34 de ani înseamnă o scădere de aproximativ 40% ; însă în realitate, din cauza unei inflaţii galopante, a fost o scădere de peste 80%. Studiul arată mai departe că cele trei biserici ale oraşului – biserica dominicană, biserica unită a bazilienilor şi biserica ortodoxă – erau scutite de orice contribuţii din cauza stării lor economice deplorabile. Imaginea ce reiese din acest studiu nu este nicidecum o excepţie.

Ravagiile de la mijlocul secolului al XVII-lea s-au dovedit a avea urmări de foarte lungă durată. Cu timpul, condiţia oraşelor s-a deteriorat şi mai mult. Comerţul începea să scadă. Mecenatul era pe cale de dispariţie. Numărul absolut al locuitorilor oraşelor se diminua constant, în timp ce numărul cetăţenilor înregistraţi cu drepturi depline şi al meşterilor specializaţi suferea în plus o scădere relativă în raport cu plebea, săracii şi evreii. Populaţia urbană a scăzut la 15% din totalul populaţiei. Marile oraşe semănau tot mai mult cu nişte orăşele de provincie, în timp ce oraşele mai mici reveneau la stadiul de sate decăzute, ca să nu spunem oraşe-fantomă. Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, potrivit unei descrieri de la acea vreme, „fiecare stradă era un câmp deschis, fiecare piaţă centrală – un deşert". Acest declin urban era un fenomen prezent şi în alte zone ale Europei Centrale şi de Est la vremea respectivă, însă manifestările sale în Republica polono-lituaniană erau deosebit de grave.

Istoricii propun multe cauze diverse pentru a explica acest declin. Devastarea produsă de război a fost, desigur, un factor important care a grăbit acest tip de evoluţie; dar ea nu poate explica de ce oraşele nu au reuşit să renască pe timp de pace. Comerţul diminuat afecta inevitabil prosperitatea centrelor urbane, dar nici acest lucru nu explică de ce multe oraşe nu au reuşit să îşi menţină cota din acel nivel minim al comerţului care totuşi se desfăşura. Dezvoltarea unor state mercantile dincolo de graniţele Republicii a contribuit, fără îndoială, de asemenea la intensificarea competiţiei. Este posibil ca perspectivele comerciale ale Republicii să fi fost afectate în mod negativ şi de faptul că nu numai Breslau, ci şi Riga (după 1621) şi Königsberg (după 1657) se aflau dincolo de delimitările teritoriale prevăzute de unele taxe vamale. Istoricii economiei au evidenţiat devalorizarea monedei Republicii şi explozia inflaţiei legată de aceasta. Ultima fabrică de bani regală din Republica polono-lituaniană a fost închisă în 1688. Istoricii dezvoltării societăţii au indicat drept cauze ale crizei păturii orăşenilor atât exclusivismul clasei evreieşti, cât şi caracterul stagnant şi delăsarea clasei nobiliare. Cu siguranţă, alianţa dintre evrei şi nobili a fost o provocare importantă pentru supremaţia de mai înainte a păturii orăşenilor în domeniul comerţului. Dar nici unul dintre aceşti factori nu explică esenţa problemei. Desigur, un istoric care încearcă să analizeze un declin urban nu ar trebui să caute ţapi ispăşitori externi, ci să se concentreze asupra semnelor slăbiciunii interne. Procedând astfel, vom fi imediat şocaţi de forţele centrifuge ale vieţii politice a oraşelor. Existau conflicte atât între patricieni şi oamenii de rând, cât şi între cetăţeni şi plebe; existau conflicte de natură religioasă şi/sau naţională atât între catolici, protestanţi, uniţi şi ortodocşi, cât şi între polonezi, germani, ruteni şi lituanieni; exista şi diviziunea fundamentală dintre orăşenii creştini şi pătura evreilor. Breslele erau împărţite în sectoare oficiale, neoficiale şi de stat. În sfera politică, oraşele erau lipsite de apărare. În epoca prosperităţii lor, nu reuşiseră să câştige o reprezentare adecvată în Seim – observatorii de la Cracovia, Wilno şi din Prusia Regală nu puteau să compenseze absenţa unui *tiers état* comercial în cadrul guvernului ţării. În mod corespunzător, în vremuri şi mai neprielnice, nu au putut nici să-şi asigure protecţia faţă de nobilime, nici să caute dreptatea apelând la rege şi nici să se supună unei reforme interne. Treptat, oraşele au căzut victimă diverselor

forme de exploatare și opresiune. Invocarea unei vechi carte de privilegii nu îl putea opri pe nici un magnat autoritar de la dirijarea procesului de formare a sistemului democrației urbane în așa fel încât acesta să servească intereselor lui personale. Deținerea unui certificat de cetățean nu însemna că meșteșugarul sărac trudea mai puțin. În secolul al XVIII-lea au existat cazuri când chiar și primarii unor orașe private mai mici au fost siliți să ia calea iobăgiei. Nu au putut să reziste decât cele câteva orașe regale mari, și doar sub o formă care abia amintea de măreția lor de altădată. Situația era deplorabilă, compensată doar parțial de forța relativă a vieții urbane din Prusia Regală sau din noile orașe din Wielkopolska, unde se realizau manufacturi de textile.

Încercările de a iniția o reformă au trebuit să aștepte până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. La vremea aceea, marea majoritate a celor 1.400 de orașe ale Republicii erau centre administrative private de mici dimensiuni, a căror populație – în medie 750 de locuitori – își câștiga traiul din agricultură. Din punctul de vedere al urbanisticii moderne, cele mai multe dintre ele nu mai puteau fi refăcute. La inițiativa Seimului din 1764, o serie de *Komisje Boni Ordinis* (Comisii ale Bunei Ordini) au fost fondate cu scopul de a investiga situația anumitor orașe și de a propune îmbunătățiri concrete. În același timp, organele centrale ale evreilor autonomi, inclusiv Consiliul celor Patru Ținuturi (*Vierländertag*), au fost suspendate, cu scopul de a reduce separatismul evreiesc și de a crea o clasă a comercianților unificată. În deceniile următoare au fost fondate nu mai puțin de douăzeci și două de comisii, acestea aducând uneori schimbări importante. La Varșovia, de exemplu, jurisdicțiile separate ale Orașului Vechi și Orașului Nou și *jurydyki* ale nobililor au fost abolite în 1767 și înlocuite de tribunalele unite și Consiliul condus de un nou președinte al orașului. La Cracovia, vechiul act municipal a fost abolit în 1775, fiind înlocuit de un nou Consiliu eficient, compus din 12 membri aleși, care coordonau cele patru departamente publice: justiția, finanțele, sănătatea și poliția. Pentru scurtă vreme, s-ar fi zis că marile orașe ale Republicii polono-lituaniene își vor redresa situația pentru a recâștiga prosperitatea economică și independența politică pierdute. Viața intelectuală și artistică a reînviat. S-a reluat construirea clădirilor publice. Fiii comercianților se îngrămădeau să intre în școlile Comisiei Naționale a Educației și au început să fie interesați de drepturile și viitorul lor. În 1791, în urma unei campanii active conduse de Jan Dekert, președinte al orașului Varșovia, orășenii au primit în sfârșit dreptul de a intra în Seim, de a ocupa funcții publice și de a deține case cu terenuri. Totuși, această victorie a fost iluzorie. Prevederile Seimului de Patru Ani au fost anulate înainte să aibă efecte. Odată cu a treia împărțire din 1795, marile orașe din Republica polono-lituaniană au căzut sub controlul forțelor partiționiste, ale căror tradiții cu privire la locul cuvenit orașelor mari în cadrul ordinii politice erau foarte diferite de cele ale Republicii[12].

10

ANARCHIA

Democraţia nobiliară

În perioada modernă, istoria majorităţii ţărilor europene este dominată de dezvoltarea statului. Apariţia statelor naţionale în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, tendinţele absolutiste din secolul al XVII-lea, despotismul luminat din secolul al XVIII-lea şi impulsul de a angaja puterea statală în dezvoltarea şi implementarea unor programe economice, sociale şi educaţionale în secolele XIX-XX – toate aceste procese s-au desfăşurat fără să se acorde atenţie expresiilor de rezistenţă sau opoziţie. Cel puţin înainte de Primul Război Mondial, discuţiile erau axate în special pe direcţiile, metodele şi priorităţile dezvoltării unei puteri de stat, doar arareori fiind aduse în discuţie probleme fundamentale, cum ar fi oportunitatea sau necesitatea existenţei unei puteri de stat. Numai după două războaie mondiale care au provocat distrugeri fără precedent şi după experienţa regimurilor fasciste şi comuniste care au făcut milioane de victime, excesele statului au ajuns să trezească anumite reţineri cu privire la realizările politice ale ultimei jumătăţi de mileniu.

În acest context, funcţionarea unuia dintre puţinele state în care puterea tradiţiei a constituit o opoziţie semnificativă faţă de pretenţiile unei guvernări centralizate s-ar putea dovedi a fi relevantă. În Republica polono-lituaniană, sub forma pe care a avut-o în perioada dintre uniunea din 1569 şi cea de a treia împărţire din 1795, anarhismul politic a fost unul dintre idealurile călăuzitoare ale democraţiei ei nobiliare. Lozinca mişcării – *Nierządem Polska stoi* („Dezordinea susţine Polonia") – conţine un paradox demn de admiraţia lui Proudhon, fiind înrudit cu faimosul slogan din 1848 al lui Bellegarrigue, *L'Anarchie, c'est l'ordre*. Legile şi practicile ei erau inspirate de credinţe în libertatea individuală şi civilă adânc înrădăcinate, care la vremea respectivă constituiau o excepţie. În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, aceste credinţe par a fi exercitat o oarecare influenţă indirectă asupra mişcărilor radicale din Europa de Vest, nu în ultimul rând prin scrierile Fraţilor Polonezi. Însă în secolul al XVIII-lea trecuse deja moda lor şi erau adesea înţelese greşit. În perioada iluministă, *Anarchie* era un termen folosit ca ofensă, ca sinonim pentru haos şi teroare; iar în secolul al XIX-lea, fosta Republică a fost luată în derâdere în continuare.

Din punctul de vedere al istoricilor prusaci sau ruşi care au interpretat declinul ei ca parte a propriei lor afirmări, Republica polono-lituaniană practicase o formă de guvernare degenerată, pe bună dreptate înlocuită de domnia progresistă şi binevoitoare a propriilor lor monarhi. Opiniile acestor istorici domină în mare parte manualele de istorie până în ziua de azi. Republica polono-lituaniană nu s-a bucurat de un succes răsunător. Din acest motiv, idealurile şi instituţiile ei s-au bucurat rareori de atenţia pe care o merită[1].

*
* *

În mod corespunzător, legile constituţionale fundamentale care guvernau viaţa politică în Republica polono-lituaniană erau destul de contradictorii. Însăşi natura Uniunii a fost un obiect de dispută în aproape tot decursul existenţei sale. Conform prevederilor Uniunii de la Lublin, pe care juriştii polonezi le considerau intangibile, statele suverane separate ale Regatului Poloniei şi Marelui Ducat al Lituaniei fuseseră dizolvate din propria voinţă în 1569, fuzionând pentru totdeauna într-o nouă entitate suverană, *Rzeczpospolita* unificată. Toate legile contrare Actului Uniunii au fost abrogate. Însă conform celui de-al Treilea Statut Lituanian din 1588, statul suveran separat al Marelui Ducat al Lituaniei rămânea neatins, motiv pentru care toate legile contrare acestui statut, inclusiv unele dintre clauzele Uniunii de la Lublin, erau considerate nule[2]. Absurdul situaţiei depăşea orice imaginaţie. În Polonia, al Treilea Statut Lituanian era considerat neconstituţional. În Lituania, „umilitoarea" Uniune de la Lublin era considerată de autorii Statutului rezultatul unei constrângeri. Dar nimeni nu a încercat să clarifice această confuzie. Atât Actul Uniunii, cât şi al Treilea Statut au rămas valabile până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Este greu de spus ce credeau cetăţenii de rând sau ce ştiau despre această situaţie. Clar este că, în vreme ce majoritatea nobililor polonezi din Regat considerau Uniunea valabilă, o minoritate a confraţilor lor lituanieni continua să insiste asupra statutului separat al Marelui Ducat. În lumina acestor fapte, am putea argumenta că uniunea constituţională a Poloniei şi Lituaniei a luat fiinţă abia în 1791, când *Rzeczpospolita Obojga Narodów* (Republica Celor Două Naţiuni) a fost proclamată în mod solemn o parte a Constituţiei de la 3 Mai. Însă această a doua uniune a rămas doar în documente. Marele Ducat al Lituaniei a fost abolit oficial printr-un decret al Rusiei după a doua împărţire în 1793, cu doar doi ani înainte de abolirea părţii poloneze a Republicii prin a treia împărţire, în 1795. În mod inevitabil, aşadar, când analizează tradiţiile politice, istoricul este obligat să nu se bazeze pe teoria juridică, ci pe cutumele şi practicile instituţiilor existente. (Vezi diagrama K.)

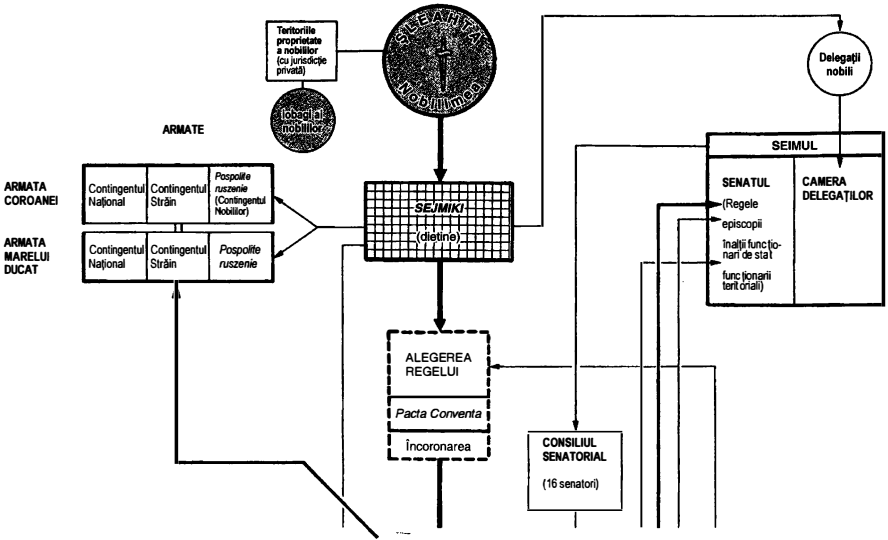
Teritoriile proprietate a nobililor (cu jurisdicție privată)
Iobagi ai nobililor
ȘLEAHTA
Nobilimea
Delegații nobili
ARMATE
ARMATA COROANEI
Contingentul Național
Contingentul Străin
Pospolite ruszenie (Contingentul Nobililor)
ARMATA MARELUI DUCAT
Contingentul Național
Contingentul Străin
Pospolite ruszenie
SEJMIKI
(dietine)
SEIMUL
SENATUL
(Regele
episcopii
înalții funcționari de stat
funcționarii teritoriali)
CAMERA DELEGAȚILOR
ALEGEREA REGELUI
Pacta Conventa
Încoronarea
CONSILIUL SENATORIAL
(16 senatori)

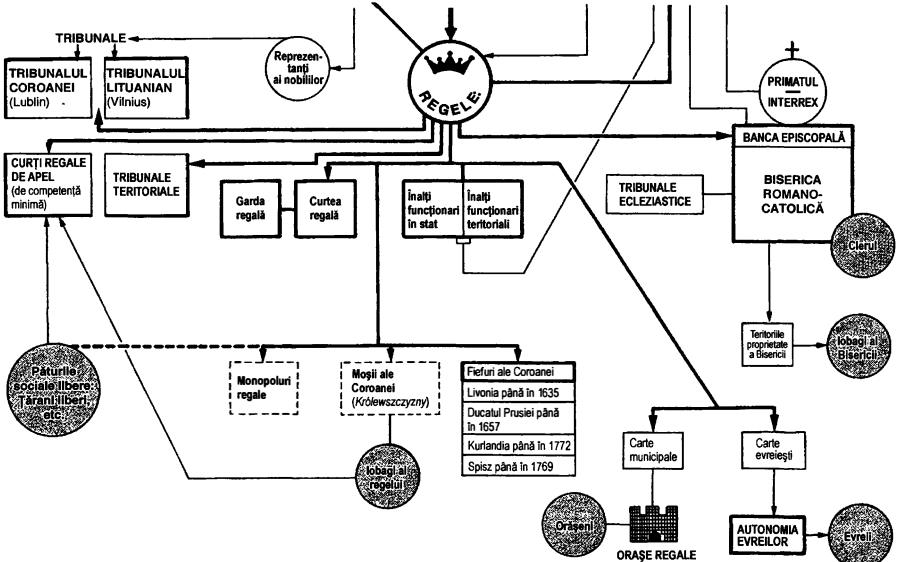

Diagrama K. Instituțiile centrale ale *Rzeczpospolita*

Unitatea de bază a vieţii constituţionale din Republica polono-lituaniană era *sejmik*. (Atât *Sejm*, cât şi *sejmik*, care înseamnă „dieta" şi, respectiv, „dietină", derivă din verbul din ceha veche *sejmovat*, „a aduna" sau „a convoca".) Instituţia dietinei s-a cristalizat în secolul al XV-lea, derivând din alte forme de întruniri organizate de nobilime cu precădere în scopuri militare, iar cu timpul a devenit principalul organ consultativ în toate provinciile Regatului, iar mai târziu, ale Republicii. Momentul decisiv în evoluţia acestei instituţii a fost anul 1454, la Nieszawa, la începutul celui de-al doilea război cu Ordinul Teuton, când regele a respectat principiul de a nu convoca armata şi de a nu creşte taxele fără consultarea nobilimii în prealabil. Din acel moment, nobilii din fiecare provincie au început să se întrunească frecvent atât pentru a-şi coordona interesele politice şi legislative, cât şi pentru a stabili politica regelui. Când, după un timp, au fost întemeiate Seimul general şi Tribunalul Coroanei, fiecare dintre dietinele locale a numit câte un reprezentant care să le urmărească interesele în cadrul activităţilor puterii legislative şi judecătoreşti centrale. În secolul al XVI-lea se ţineau patru tipuri de adunări, uneori simultan, alteori consecutiv. Adunarea numită *sejmik poselski* era convocată pentru a numi doi „delegaţi" (*poseł*) care să transmită „instrucţiunile" nobilimii provinciale către Seim; adunarea cu titlul *sejmik deputacki* avea rolul de a alege doi „deputaţi" (*deputat*) care erau trimişi la Tribunalul Coroanei; *sejmik relacyjny* se întrunea pentru a judeca rapoartele şi recomandările Seimului şi pentru a lua decizii legate de implementarea sau abandonarea acestora; în fine, *sejmik gospodarski*, „adunarea economică", se întrunea pentru a administra comerţul şi finanţele provinciei în cauză şi pentru a executa hotărârile Seimului legate de taxe, serviciul militar şi utilizarea terenurilor agricole. Pentru îndeplinirea acestei din urmă funcţii, dietina era ajutată de funcţionari administrativi de profesie, conduşi de un *subdelegat*, căruia îi revenea datoria de a se ocupa de chestiunile zilei în intervalele de timp dintre întruniri. La sfârşitul deliberărilor, dietina îşi făcea cunoscute hotărârile (*lauda*), aplicabile între graniţele provinciilor respective. Aceste hotărâri nu aveau nevoie de acordul regelui.

Aşadar, nobilimea se percepea pe sine ca autoritatea supremă în stat, considerând dietinele ramura de bază a procesului legislativ. Interesele guvernului central făceau obiectul parţial al deliberărilor lor, nefiind neapărat cele mai importante. Propunerile venite din partea regelui, a Seimului sau a funcţionarilor de stat erau primite cu multe rezerve din cauza competenţei acestora, iar nobilii nu se simţeau obligaţi să se supună sau să se conformeze. Delegaţii nu trebuiau să se abată de la instrucţiunile primite, ei fiind obligaţi să depună un jurământ „Domnului celui Atotputernic şi Sfintei Treimi că voi apăra libertatea noastră şi nu voi accepta nici o lege contrară instrucţiunilor primite".

De exemplu, în noiembrie 1585, nobilimea palatinatului Cracovia a fost convocată în locul lor obişnuit de întrunire la biserica parohială de la Proszowice, la aproximativ 24 de kilometri către est de vechea capitală. Cu şase săptămâni înainte de aceasta, regele trimisese o circulară (*uniwersał*) către palatinul Cracoviei, Andrzej Tęczyński, prin care cerea ca nobilimea să se întrunească pe 7 noiembrie şi să

delibereze asupra tulburărilor care afectau ţara. Cu un an în urmă, forţele armate ale cancelarului Coroanei, Jan Zamoyski, capturaseră un nobil proscris, Samuel Zborowski, şi îl executaseră în piaţa din Cracovia. Fiindcă acesta călătorise vreme de patru ani prin Republică fără a se ascunde şi fiindcă fusese căpitan de cavalerie în recentele campanii împotriva Marelui Cnezat al Moscovei, moartea lui a fost interpretată în general ca un act de răzbunare personală. Fraţii nobilului, Krzysztof şi Jan, care făceau parte dintr-un clan protestant puternic, cunoscut pentru cruzimea lui, pregăteau o răzbunare. Krzysztof Zborowski a ajuns la Proszowice cu o zi mai devreme şi a înconjurat cu o trupă de ostaşi înarmaţi biserica. Pe 7 noiembrie, demnitarii provinciei, ajunşi la biserică, voiau să-şi ia în primire locurile rezervate în faţa altarului pentru „cercul cavalerilor", când, spre marea lor surpriză, au observat că lănci şi flinte sunt îndreptate către ei dinspre orgă şi balcoane. Înainte ca nobilii să poată reacţiona, Zborowski a sărit în picioare şi a jurat să se răzbune „pe gâtul lui Zamoyski" pentru uciderea mişelească a fratelui său, adresându-le celor adunaţi apelul de a se alătura cauzei lui. Când episcopul de Cracovia, Piotr Myszkowski, şi castelanul de Biecz, Mikołaj Firlej, au propus ca această chestiune să fie lăsată în seama tribunalelor, au fost întrerupţi brutal. Alegerile pentru noul mareşal al dietinei au trebuit să se desfăşoare în cimitirul bisericii. A doua şi a treia zi, spiritele erau tot mai agitate. Susţinătorii lui Zborowski căutau să-şi impună cauza trenând discuţiile sau trăgând clopotele pentru ca argumentele adversarilor să nu fie auzite. Apoi, când Stanisław Stadnicki, „Diavolul de la Łańcut", a intrat călare şi i s-a alăturat lui Zborowski, cineva a îndreptat o armă de foc asupra lui Spytek Jordan, liderul opoziţiei. A devenit clară diferenţa dintre adeziunea datorită simpatiei şi cea prin forţă. Singurul lucru cu care erau cu toţii de acord era că oamenii lui Zamoyski comiseseră un abuz încălcând graniţa proprietăţii unei rude a familiei Zborowski, pe nume Katarzyna Włodek. Faptul că această doamnă ascundea un proscris nu avea nici o importanţă : proprietatea ei era inviolabilă. Conform legii *Neminem captivabimus*, toţi nobilii aveau imunitate în cazul unor astfel de violări până când erau condamnaţi de un tribunal. În calitatea sa de nobil şi de proprietar funciar local, Katarzyna Włodek şi-a atras multă simpatie. La 11 noiembrie, dietina era dezbinată. În biserică, fraţii Zborowski au ales dintre oamenii lor doi trimişi, conduşi de Mikołaj Kazimierski. În afara bisericii, la cimitir, opoziţia a ales un alt grup, în fruntea căruia era Spytek Jordan. Cele două grupuri rivale a fost convinse, cu foarte mari dificultăţi, să ratifice hotărârile lor comune şi să aleagă un funcţionar care să scrie instrucţiunile. Până la urmă, dintre treizeci şi şapte de instrucţiuni, numai una se referea la cazul Zborowski. Instrucţiunea nr. 20 îndemna delegaţii să protesteze în Seim împotriva încălcării hotarului proprietăţii văduvei Włodek şi să facă presiuni pentru ca fraţii Zborowski să fie audiaţi într-un mod nepărtinitor[3].

Caracterul detaliat, parohial al instrucţiunilor dietinelor sugerează preocupările profunde ale nobilimii. În 1667, Jan Chryzostom Pasek, în calitate de mareşal al dietinei de la Rawa în Mazovia, a consemnat pe larg toate instrucţiunile. Deşi exista agitaţie civilă cauzată de Revolta lui Lubomirski şi de puterea slăbită a regelui, nobilii din provincie au făcut dovada unei preocupări extraordinare faţă de detalii minore :

INSTRUCŢIUNI

Domniilor lor Onorabililor Delegaţi de la Rawa: *Pan* Adam Nowomiejski, judecător la Rawa, precum şi *Pan* Anzelm Piekarski, paharnic de Rawa, unanim aleşi de nobila dietină:

Este limpede pentru toată lumea cum întreaga noastră ţară este cuprinsă de durere la vederea necazurilor cauzate de acţiunile răuvoitorilor şi de nerecunoştinţa celor care întrerup Seimurile [...] noi, ca supuşi loiali, ne trimitem delegaţii în faţa tuturor pentru a exprima condoleanţele noastre Maiestăţii Sale Regele şi pentru a-i ura mulţi ani de domnie fericită şi plină de împliniri. [...]

1. Fiindcă Seimurile sunt întrerupte prin contradicţii dese şi fără nici un fundament legal, lucru care este în detrimentul întregii Republici, de aceea îi îndemnăm pe Domniile lor, delegaţii noştri la Seim ca înainte de toate să găsească un mod de a limita legal acest veto. [...]
2. După aceea, delegaţii noştri trebuie să îl roage pe Maiestatea Sa Regele să aprobe Tratatul de la Lęgonice prin votul unanim al Domniilor lor senatorii. [...]
3. Şi fiindcă [...] nu vedem nimic mai trebuitor decât mulţumirea armatei, [...] delegaţii noştri vor propune aceste moduri pentru plătirea cât mai grabnică a datoriilor:
4. Mai întâi, coloneii, căpitanii de cavalerie, trimişii străini etc. să îşi amâne solicitările şi o sumă de siguranţă să le fie dată ca garanţie.
5. Apoi, bijuteriile regatului să fie inventariate şi puse gaj;
6. Preoţii, episcopii, stareţii şi parohii, arătându-se adevăraţi fii ai patriei, să facă o contribuţie voluntară [...]
7. Taxele vamale şi accizele, impozitul pe vânzări şi capitaţia evreilor să fie cerute îndoit [...]
8. [...] ofiţerii armatei să-şi cedeze solda în beneficiul solaţilor de rând;

.....

14. Să se facă ceva pentru a plăti datoria către Alteţa Sa principele de Brandenburg;
15. [...] ca principele de Kurlandia să păstreze oraşul Piłtyń;
16. Ca dorinţele fraţilor noştri livonieni, ale căror bune dunt distruse, să fie împlinite [...]
17. ca datoria neplătită din 1662 să fie plătită familiei Orsetti [...] sau să li se ofere o garanţie.
18. Delegaţii noştri să facă presiuni pentru închiderea monetăriei şi distrugerea vopselurilor şi [...]
19. Şi pentru ca judecata lui Boratini şi Tymff să aibă loc [...]
20. Ca administratorii vămii şi accizelor să fie controlaţi [...]
21. Delegaţii vor ruga pe Maiestatea Sa să stabilească preţurile hainelor şi altor lucruri, fiindcă Republica este împovărată de scumpirea lor [...]

.....

25. Ca ambasadorii care stau aici de aşa de multă vreme să fie expulzaţi [...]
26. Să nu fie trimişi către popoarele vecine emisari privaţi fără acordul comun [...]
27. Şi fiindcă principatul nostru a suferit cele mai multe ravagii din cauza mişcărilor continue ale armatelor regale şi confederate, delegaţii noştri vor ruga să fim scutiţi de impozite *ad feliciora* [până când vor veni vremuri mai bune]
28. [...] ca Domniile sale hatmanii, cel puţin unul, să fie întotdeauna prezent în armată pentru o ordine mai bună şi o disciplină solidă.

29. Domnii ofiţeri, colonei şi alţii să nu absenteze de la regimentele şi detaşamentele lor fără un motiv legal, sub ameninţarea pierderii funcţiilor [...]
30. În armatele străine să fie şleahta noastră şi ofiţerii noştri.
31. [...] pentru Domnia Sa preotul episcop de Chełm, vicecancelar al Coroanei [...] să i se dea încă o abaţie, prima care va fi liberă, cu acordul întregii Republici şi indiferent de legea incompatibilităţii a două funcţii în aceeaşi persoană.
32. De asemenea pentru *Pan* Aleksander Załuski, şambelan de Rawa: pentru satele şi bunurile sale, adică: Pawłowo, Szapoli, Borodyno, Putosze, Czerńcowo, Radzynowo, Piotrowo, Holemszczowo, din palatinatul de la Smolensk, [...] acum luate prin război de muscali, să capete o corespunzătoare despăgubire.
33. Oraşul Rawa, de repetate ori pustiit şi călcat de armate, să fie eliberat de impozite şi de alte poveri [...]
34. De asemenea vor susţine Delegaţii ca bucata de pământ, cumpărată la Budziszowice pentru construirea unui spital, luată în arendă de la *Pan* Piotr Śladkowski [...], să se poată bucura de privilegiul legii ecleziastice.

Prin acestea îi îndemnăm pe Delegaţii noştri să aibă mereu în gând binele patriei [...] şi în toate chestiunile să se înţeleagă cu toţi ceilalţi trimişi ai palatinatelor.

Date la Rawa, în dietina nobililor, 7 februarie 1667,

Jan Chryzostom de la Gosławice Pasek,
Viceşambelan, Mareşal al Dietinei[4].

Seimul mare (Dieta) a fost întemeiat mai târziu decât dietinele locale şi în multe privinţe era subordonat acestora. Fără îndoială, era dependent de ele în ceea ce priveşte executarea deciziilor. Dieta pare să fi fost inspirată de experienţa adunărilor claselor sociale din Prusia Regală, care au funcţionat chiar şi după încorporarea de către Polonia a provinciei Prusia, în 1466[5]. Prima întrunire a avut loc în 1493 la Cracovia, la solicitarea regelui, ca „parlament" al Regatului, cu numai patruzeci de trimişi prezenţi. După 1569 a fost transformată în adunarea mixtă a Republicii Unite. Era compusă din două camere: *Senat*, „senatul", cu 140 de membri, şi *Izba Poselska* sau „camera trimişilor", cu 170 de membri din Regat şi 48 din Marele Ducat.

Senatul era compus din cei mai înalţi funcţionari şi clerici: 2 arhiepiscopi, 13 episcopi romano-catolici, 4 mareşali, 4 cancelari, 2 vistiernici, 31 de palatini (*Wojewoda*), 83 de castelani (*kasztelan*), precum şi starostele de Żmudź*. Era prezidat de Mareşalul Coroanei, iar întrunirile Senatului aveau loc în prezenţa regelui. La originea acestui Senat se afla un Consiliu Regal medieval, şi pe lângă funcţia de cameră legislativă, îşi menţinea funcţia originară: aceea de cel mai înalt organ al puterii executive. În intervalele dintre întruniri, Senatul desemna 16 senatori „rezidenţi", care rămâneau alături de rege şi se ocupau cu problemele de zi cu zi ale guvernării. Cei 140 de membri ai Senatului erau organizaţi după vechime, conform unei practici consacrate. Se aşezau în jurul unui podium dreptunghiular, regele pe tronul său, la unul dintre capete, episcopii pe băncile lor, la celălalt capăt,

* Cei patru hatmani (*hetman*), marii conducători de oşti, erau singurii înalţi funcţionari ai statului care nu aveau rangul de senator.

funcţionarii de stat şi palatinii în jilţurile lor, de o parte şi de alta, iar castelanii, împreună, în fundul sălii.

De regulă, camera inferioară primea câte doi trimişi din dietina fiecărei provincii şi doi din partea oraşului Cracovia. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, când trimişii veniţi din provincii pierdute de Republică continuau să vină la întruniri şi când unele provincii, cum ar fi Prusia Regală, trimiteau chiar şi câte opt reprezentanţi, numărul iniţial de 170 de membri a ajuns la aproximativ 190 la jumătatea secolului al XVII-lea şi, în mod excepţional, la 236 în 1764. Întrunirile se desfăşurau sub conducerea unui Mareşal al Seimului, ales de trimişi la începutul fiecărei întruniri. Conform Uniunii de la Lublin, Camera trebuia să aibă o şedinţă de şase săptămâni cu Senatul cel puţin o dată la doi ani, şi în cadrul acestei şedinţe să delibereze de la ora 9 dimineaţa până la apusul soarelui, cu excepţia duminicilor şi a sărbătorilor bisericeşti. Din 1717 până în 1768, aceste şedinţe au fost fixate cu mult timp înainte, ele începând de obicei în prima zi de luni după sărbătoarea Sfântului Mihail, în anii pari. Dacă şedinţele Seimului complet (*sejm walny*) se desfăşurau după acest plan, durând, ca de obicei, şase săptămâni şi având loc în ritmul obişnuit, ele se numeau şedinţe „ordinare". Dacă, în schimb, aveau loc ca urmare a unei solicitări urgente din partea regelui şi durau o perioadă mai scurtă de timp, ele se numeau „extraordinare". La moartea regelui, Seimul era convocat în mod automat de arhiepiscop, care acţiona în calitate de *interrex* şi a cărui datorie era să pregătească alegerea unui succesor. O astfel de întrunire se numea *Sejm konwokacyjny* (Seimul convocat). După alegerea unui nou rege, Seimul se întrunea din nou, în primul rând pentru a confirma condiţiile contractului regelui în *Pacta Conventa*, în cadrul aşa-zisului *Sejm elekcyjny* (Seimul electoral), iar în al doilea rând, pentru a asista la jurământul de încoronare depus de rege la aşa-zisul *Sejm koronacyjny* (Seimul de încoronare). (În cazul în care regele ales, dar care nu îşi luase încă în primire funcţia, nu ar fi acceptat *Pacta Conventa* sau jurământul aşa cum sunau la momentul respectiv, ar fi fost necesară anularea încoronării şi organizarea unor noi alegeri.) Începând din 1505, anul abrogării constituţiei *Nihil novi*, Camera inferioară se bucura de un statut egal cu acela al Senatului. Prin *Pacta Conventa*, aceasta avea controlul ultim asupra deciziilor regelui. Ca slujitoare a dietinelor, ea exprima voinţa cetăţenilor nobili ai Republicii, controlând sfera vitală a bugetului armatei şi a taxelor impuse de stat. În Seim deţinea prin urmare puterea cea mai mare şi, ca atare, era cea mai înaltă autoritate în stat. Această situaţie, stabilită înainte de accederea la tron a primului rege ales în 1573, a durat până în 1791.

De-a lungul a trei secole de existenţă, Seimul a condus aproximativ 230 de şedinţe. 147 dintre acestea au fost ţinute la castelul regal de la Varşovia; 38 la Piotrków; 29 la Cracovia; 11 la Grodno (ca răspuns la o petiţie din 1673 a lituanienilor, care cereau ca fiecare a treia şedinţă să se ţină în Marele Ducat); 4 la Lublin; 3 la Torun; 3 la Sandomierz; 2 la Radom; şi câte una în alte câteva localităţi. Ultima şedinţă, convocată la Grodno pentru a confirma a doua împărţire, s-a încheiat la 23 noiembrie 1793[6].

Alegerea regelui în Polonia era un eveniment deosebit. Teoretic, fiecare nobil din Republică avea dreptul de a participa; în practică, participau de obicei

zece-cincisprezece mii. Aceştia veneau călare şi se adunau pe câmpia Wola lângă Varşovia, formând şiruri organizate în jurul pavilioanelor provinciilor lor. Orice nobil catolic – cetăţean sau străin – avea dreptul să candideze. Fiecare provincie discuta dinainte această chestiune în cadrul dietinelor, de obicei nobilii venind la Varşovia cu o idee destul de clară a preferinţelor lor. Dar modalitatea prin care această mulţime de nobili înarmaţi ajungea la o decizie unanimă, pornind de la zeci şi zeci de candidaţi şi de perspective, poate fi descrisă numai ca un proces al intuiţiei colective. La începutul zilei, susţinătorii fiecărui candidat principal organizau o campanie de susţinere a cauzei lor. Delegaţii treceau de la un pavilion la altul, sondând situaţia şi tendinţele generale, susţinându-şi candidaţii şi raportând apoi la pavilionul propriu care ar trebui să fie mişcarea următoare. În tot acest timp, mareşalul Coroanei se plimba călare încoace şi încolo, convingându-i pe cei nehotărâţi să susţină pe unul dintre candidaţii principali, implorându-i pe cei a căror cauză era pierdută să nu insiste în zadar, măgulindu-i pe toţi în scopul de a atenua conflictele şi de a-i determina să se alăture alegerii comune. Dacă reuşea, atunci pe seară se putea striga numele celui ales ; una după alta, provinciile se alăturau acestui strigăt, care se preschimba treptat într-un vuiet ; în fine, săbiile erau ridicate şi nobilimea îşi aclama regele. Dar nu întotdeauna intuiţia crea unanimitatea dorită. La ordinea zilei erau scene de o dezordine cruntă, bătălii de amploare, precum şi conflicte personale care duceau la încăierări. Despre alegerile din 1764, când au fost ucişi numai 13 electori, s-a spus că au fost calme. În repetate rânduri – în 1575, 1587, 1697 şi 1733 –, conflictele nu au putut fi rezolvate la faţa locului. În aceste cazuri, a avut loc o şedinţă electorală dublă, cu doi regi aleşi, ambii decişi să-şi confirme poziţia în războiul civil care avea să urmeze. Scena din 1669, la alegerea lui Michał Korybut Wiśniowiecki, este descrisă de Jan Chryzostom Pasek după cum urmează :

> După aceea a urmat alegerea regelui. Arhiepiscopul a trimis înştiinţări către provincii, dând poruncă să se organizeze alegeri cât mai curând. [...] Însă provinciile nu s-au învoit. Ba chiar au poruncit tuturor să înhame caii ca pentru război. Ştiau interesele arhiepiscopului. [...] Fiindcă mă însurasem la Cracovia, eram şi eu acolo sub steagul Cracoviei, sub comanda lui Achacy Pisarski. Am pornit cu toţii către Wysimierzyce, oprindu-ne acolo mai bine de o săptămână, şi am pus piciorul în Varşovia în primele zile ale lui Cuptor. Apoi au început să sosească delegaţiile celorlalte provincii, cu oşti multe, cu alaiuri şi pedestrime cât vezi cu ochii, numai oameni foarte de seamă şi mulţi. Numai Bogusław Radziwiłł, spre exemplu, era întovărăşit de 8.000 de bărbaţi chipeşi şi bine îmbrăcaţi. Atunci, pentru prima oară în Polonia, am auzit aşa-zisa muzică prusacă, cântată din fagoturi în faţa regimentelor de cavalerie. [...]
>
> După ce stătusem la mai multe şedinţe şi auzisem pe ambasadorii străini [...] candidatul care era cel mai mult pe placul nostru era prinţul de Lorena. Era un războinic tânăr, iar ambasadorul lui spusese următoarele vorbe la sfârşitul peroraţiei sale : *Quotquot sunt inimici vestri, cum omnibus in hoc arena caertabit* [„Oricare ar fi duşmanii voştri, se va lupta cu ei"]. [...]
>
> În ziua următoare, senatorii au plecat spre câmpia electorală, care era înţesată de oşti. Fiecare îşi dădea cu părerea [...] iar când un nobil de la Łęczyca a strigat : „Voi, susţinătorii lui Condé, ţineţi-vă mai bine gura, că altminteri gloanţele au să ne şuiere

pe la urechi", unul dintre senatori i-a răspuns tăios, iar la scurtă vreme după aceea au început să dea foc [...] imediat alte divizii de cavalerie s-au retras înspre pedestrime, împingând ostaşii şi călcându-i în picioare: pedestrimea era dezbinată. [...] În fine, ofiţerii şi-au adunat fiecare pe ai lor; iar nobilii, episcopii şi senatorii, pe jumătate morţi, au început să iasă târându-se de sub caleştile şi trăsurile lor. [...]

În ziua următoare, şedinţa nu a avut loc, fiindcă nobilii abia îşi reveneau din spaimă şi beau ceai de zambile ca să le treacă. Provinciile nici nu au ieşit în câmpie, ci au stat în tabăra lor.

La 16 iunie, provinciile şi-au trimis soliile la arhiepiscop, ca să iasă la şedinţă şi să deschidă după lege noi dezbateri, continuarea lucrărilor. El însă a răspuns că „nu iese, căci nu se simte în siguranţă". Cineva a strigat din îmbulzeală: „Dacă Domnia Sa Părintele nu poate să-şi împlinească datoriile funcţiei Domniei Sale, să-l rugăm mai bine pe Domnia Sa Castelanul de Cracovia [...] să ne fie conducător; că doar nu îl alegem pe Papă, aşa că de preot ne putem şi lipsi". [...]

Agitaţia creşte şi auzim că din provincia Wielkopolska deja strigă: *Vivat Rex!*. Câţiva din delegaţia noastră sar repede să vază pe cine aclamă ceilalţi; vine vestea că pe cel din Lorena. În pavilionul provinciei Łęczyca şi provinciei Kujawy umblă vorba: „Nu ne trebuie un domn bogat, că bogat devine când îl facem rege al Poloniei; nu ne trebuie unul aflat în alianţă cu alţi monarhi, că asta înseamnă un pericol pentru libertate; în schimb, avem nevoie de un bărbat puternic, un bărbat războinic. Dacă l-am mai avea pe Czarniecki, el s-ar sui pe tron cu siguranţă, dar fiindcă Domnul Dumnezeu ni l-a luat, să-l alegem aşadar pe ucenicul lui, să-l alegem pe Polanowski". Între timp, eu, din curiozitate, mă duc la delegaţia de la Sandomierz, care era cel mai aproape; aflu că ei ar prefera pe cineva din sângele poporului şi că spun: „[...] Amintindu-ne de virtutea şi cinstea şi multele merite faţă de patrie ale prinţului răposat Hieremiasz Wiśniowiecki, s-ar cuveni să îl alegem pe urmaşul lui. Acesta este Domnia Sa Prinţul Michał; de ce am numi pe altcineva?". Şi în timpul ăsta duduie strigătele în pavilionul de Sandomierz: *Vivat Piast!* [...] *Vivat Rex Michael!* Cei din Łęczyca şi Kujawy, înţelegând că strigătele sunt pentru Polanowski al lor, începură şi ei să strige. [...] Ofiţerii noştri cracovieni se opuneau, contraziceau, fiindcă luaseră o sumedenie de bani de la alţi candidaţi şi aveau promisiuni mari, spunând: „Staţi! Ce, am înnebunit cu toţii?". [...] Pisarski mă întreabă ce cred despre toate acestea. Eu răspund: „Cred ceea ce Dumnezeu mi-a pus în inimă: *Vivat Rex Michael!*". Apoi ies din şirul nostru, mă duc după cei de la Sandomierz; şi toate diviziunile cu steagurile lor vin după mine. [...]

Apoi l-am condus pe Wiśniowiecki cu bine la adunare. Acolo abia au fost felicitările, acolo abia s-a găsit alinare pentru oamenii buni şi durere pentru cei răi.[7]

Acest exemplu extrem de aplicare a principiilor electorale în monarhia polono-lituaniană ne aminteşte de faimosul verdict al lui James Bryce cu privire la constituţia Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană, în Germania medievală. Despre formalizarea sistemului electoral imperial de către împăratul Carol al IV-lea în 1356, Bryce scrie: „A legalizat anarhia numind-o constituţie"[8]. Paralela se justifică. Mulţi specialişti, inclusiv Bryce, au considerat că constituţia poloneză derivă din sistemul german, dacă nu chiar o copie a acestuia. Cu siguranţă, supremaţia finală a electorilor faţă de monarhul însuşi a fost una dintre cauzele principale ale declinului monarhiei, atât în Germania, cât şi în Republica polono-lituaniană.

Odată ales, regele (înainte de a-şi lua în primire funcţia) se întâlnea cu Seimul pentru a asculta propunerile nobilimii despre condiţiile în care aceasta era de acord cu încoronarea. În 1573, după primele alegeri, au fost formulate nouă astfel de articole pentru Henric al III-lea de Valois. În monarhiile următoare, aceste „Articole Henriciene" au format un contract constituţional care nu permitea abateri. Aceste articole insistau, printre altele, asupra dreptului nobilimii de a-şi alege regele în mod liber, indiferent de planurile regelui pentru familia sa; asupra dreptului nobilimii de a aproba declaraţiile de război, impozitele noi şi convocările la mobilizare generală; asupra dreptului la întâlniri regulate ale Seimului conform Uniunii de la Lublin şi asupra principiului toleranţei, aşa cum fusese consacrat în actul Confederaţiei de la Varşovia; precum şi asupra numirii celor şaisprezece senatori rezidenţi de către Seim, şi nu de către rege. Un articol final enunţa dreptul nobilimii la opoziţie, ba chiar datoria nobilimii de a se revolta împotriva regelui dacă acesta din urmă acţiona în contradicţie cu jurământul depus la încoronare. În 1576, la a doua şedinţă electorală, nobilimea a negociat cu Ştefan Báthori introducerea unor articole suplimentare, numite *Pacta Conventa*. Ele se refereau la anumite promisiuni făcute de rege la momentul alegerii sale, legate de politica externă şi de administraţia finanţelor regale etc. Acestea nu au mai fost reînnoite. În restul istoriei Republicii, formulele *Pacta Conventa* şi „Articolele Henriciene" au fost interşanjabile. Prin aceste contracte, regele Republicii era numit un fel de manager pe viaţă care lucrează pe baza unui contract, după regulile impuse de compania angajatoare. De la încoronare până la înmormântare, regele nu-şi putea face nici o iluzie: el era sclavul, iar nobilimea era stăpânul lui[9].

Totuşi, controlul parlamentar asupra puterii executive a regelui nu era în nici un caz total. În chestiuni particulare legate de guvernare, regele deţinea în continuare o putere considerabilă şi destul de mult spaţiu pentru manevre politice. Timp de 98 de săptămâni din 104, el era conducătorul necontestat al Republicii. Ca beneficiar al bunurilor Coroanei, el administra direct o şesime din teritoriu şi populaţie, dispunând de resurse economice şi militare mai însemnate decât cele ale celor mai importanţi magnaţi. În calitate de protector politic, le putea oferi susţinătorilor săi fideli nu numai recompense sub forma unor funcţii înalte în aparatul executiv al statului, ci şi arenda pe viaţă a unor monopoluri şi proprietăţi bogate ale Coroanei. Regele avea un cuvânt de spus în toate numirile politice. Cu toate că nu avea voie să retragă funcţii fără să se consulte cu parlamentul, regele avea dreptul de a-i alege pe cei şaisprezece înalţi funcţionari de stat – mareşalul Coroanei (*Marszałek*), comandantul de oşti sau hatmanul (*Hetman*), cancelarul (*Kanclerz*) şi cei doi vistiernici sau trezorieri (*Podskarbi*) ai Coroanei şi ai Marelui Ducat, cu ajutoarele lor; tot regele numea funcţionarii regionali, adică palatinii (*Wojewoda*), castelanii (*Kasztelan*) şi starostii (*Starosta*) şi alegea funcţionarii juridici din listele propuse de Seim sau de dietine; de asemenea, confirma toate numirile apostolice în abaţiile şi episcopiile bisericilor romano-catolice, greco-catolice şi ortodoxe. Astfel, regele exercita în Senat o influenţă mult mai mare decât s-ar fi putut observa de-a lungul şedinţei oficiale. În chestiuni legislative, el continua să dea edicte în orice domeniu, cu excepţia celor rezervate Seimului prin privilegiu; în chestiuni militare, acţiona

în calitate de comandant suprem, căruia toţi soldaţii îi jurau supunere; în chestiuni juridice, reţinea prerogativa de a acţiona, împreună cu Seimul, în calitate de Curte Supremă de Apel; iar în chestiuni politice, era protectorul natural al nobililor mai mici faţă de magnaţi şi al claselor sociale mai puţin privilegiate – orăşenii, evreii, ţăranii şi clerul – faţă de nobilime ca grup. În sfera politicii externe, regele avea rolul principal în formularea direcţiilor politice de urmat. În aproape toate deciziile sale, regele trebuia să ceară acordul senatorilor rezidenţi, dar nu era obligat să accepte orice propunere ar fi primit din partea acestora. Nu se poate spune că era lipsit de putere chiar şi faţă de Seim. Regele era cel care convoca Seimul şi tot el îl putea proroga sau dizolva. Regele era cel care prezida programul de dezbateri. Semnătura regelui schimba rezoluţiile parlamentare în reglementări legale. Deşi regele era un slujitor al Republicii nobiliare, el nu era în nici un caz o simplă marionetă.

Procedurile întrunirilor „ordinare" şi „extraordinare" ale Seimului erau adesea la fel de confuze şi complicate ca acelea desfăşurate cu ocazia alegerilor regale. În 1585-1586, Seimul convocat la Varşovia de Báthori pentru a soluţiona cazul Zborowski, discutat deja în dietine, s-a încheiat cu un impas politic. Seimul a fost convocat pe 15 ianuarie. Cu trei zile înainte, regele şi-a făcut intrarea în Varşovia prin sud în compania lui Konstanty Ostrogski, palatin de Kiev, cu 1.500 de cazaci şi călăreţi, şi a cancelarului Zamoyski, cu 1.500 de infanterişti. În acelaşi timp, Krzysztof Zborowski intrase prin vest cu oştirea lui. Scopul cancelarului era, după cum spune cronicarul, să fie *potentior potentia potentissimi*, mai puternic în puterea sa decât cei mai puternici. În ziua de 15, arhiepiscopul de Liov a oficiat liturghia în catedrala Sfântul Ioan, iar Pękosławski, noul mareşal al Seimului, a depus declaraţia de loialitate. Pe 16 ianuarie a început prima fază a procedurilor, cu fiecare Cameră separat. Camera inferioară a pregătit o listă de candidaţi propuşi pentru funcţiile vacante în stat şi a dezbătut chestiuni ce rezultau din instrucţiunile primite de trimişi. Când a venit vorba de *rugi* – verificarea valabilităţii mandatelor –, trimişii nobililor de Volînia au fost admişi în locul a „doi trimişi ai unor domni din acea provincie" care ţinuseră o dietină proprie. Senatul a dezbătut probleme interne şi externe curente. Luând cuvântul în ordinea strictă a seniorităţii, fiecare senator şi-a prezentat *votum*, „opinia". Când a venit rândul cancelarului, acesta a vorbit în detaliu atât despre necazurile din Marele Cnezat al Moscovei, cât şi despre cele de acasă. A explicat de ce Samuel Zborowski a fost persecutat şi executat, insistând asupra bunei lui credinţe. „Eu mă supun legii", a declarat, „mă ţin de lege şi nu mă îndepărtez de ea"*. În zilele următoare s-a dovedit că se pregătise bine. Interceptase mai înainte corespondenţa lui Krzysztof Zborowski. Au fost prezentate scrisori în care regele era numit „Baal", „chip cioplit", „tiran" şi „câine unguresc". Scrisorile cuprindeau şi aluzii la un complot de a-l ucide pe monarh în timpul unei vânători. S-a solicitat ca vinovatul să fie acuzat de crima de lezmaiestate şi să fie interogat de Seim. La 26 ianuarie, Jan Zborowski, castelan de Gniezno, a explicat *cum lacrimis* (în lacrimi) că pe fratele său îl luase gura pe dinainte şi că dorea să se exonereze, dacă i se permitea. După pauza din 2-3 februarie, Zamoyski le-a servit senatorilor un discurs

* *Apud Diariusze sejmowe r. 1585*, Cracovia, 1901, p. 32 (n.tr.).

despre virtuţile Romei şi contrastul trist dintre acestea şi discordia şi demagogia zilei. Pe 7 şi 8 februarie, regele a judecat chestiunile de drept penal, iar Seimul a trecut la afacerile cu Marele Cnezat al Moscovei, intervievând prizonieri eliberaţi de curând de ţar. Până pe 18 februarie, Krzysztof Zborowski tot nu apăruse; în schimb, a sosit Kazimierski, pentru a comunica Senatului cum că stăpânul lui nu ştia nimic despre solicitarea Seimului, şi în orice caz, era bolnav, în străinătate şi nu putea să vină. Auzind acestea, regele s-a înfuriat şi i-a strigat trimisului: *Tace nebulo* („Taci, necioplitule"). Kazimierski nu s-a lăsat intimidat. „Nu sunt un necioplit", a răspuns, „ci un cetăţean care alege regi şi îi răstoarnă pe tirani"*. Cu toate acestea, s-a stabilit că Zborowski a adus ofensă tribunalului, iar procurorul a fost însărcinat să pregătească o acuzaţie împotriva lui în numele Tribunalului Coroanei. În ziua următoare au fost primite soliile de la Moscova, care „cu negrăite plecăciuni către Milostiva Voastră Maiestate" au adus vestea morţii lui Ivan cel Groaznic. Apoi Seimul a trecut la a doua etapă a dezbaterilor, la care participau ambele camere. Fiecare cameră a prezentat o listă de propuneri (proiecte de legi) care să fie dezbătute în comun; se vota pentru sau contra acceptării acestor proiecte şi înscrierii lor în registru drept „constituţii" sau legi. Pe 22-23 februarie au fost acceptate câteva asemenea constituţii, inclusiv acuzaţia împotriva lui Zborowski şi a altora, chestiuni legate de taxe, intoleranţa religioasă şi dările încă neplătite pentru armată. Tot atunci au fost aduse în atenţia regelui un număr de „nedreptăţi" (*exorbitancje*). Printre acestea se afla o listă de proteste adunate sub mai multe titluri: *incompatibili* (cei care deţineau două sau mai multe funcţii concomitent), *impossessionati* (dregătorii fără pământ), *absurda* (deciziile lipsite de sens), *exclusia* (numirile ilegale în funcţie) şi *alia* (diverse). Tonul acestora era destul de aspru, arătând de exemplu că era ilegal ca Zamoyski să deţină simultan poziţia de cancelar şi cea de hatman sau că numirea fratelui regelui, Andrei Báthori, în funcţia de cardinal reprezenta pentru Republică pericolul unui amestec extern. Pe 28 februarie, şedinţele Seimului au luat sfârşit. (Era primul an bisect din istoria Republicii, calendarul gregorian tocmai fusese adoptat.) În dezbaterea de încheiere, Kazimierski a lansat o tiradă virulentă împotriva lui Zamoyski; acesta a întrerupt cuvântarea, smulgându-i oratorului manuscrisul din mână. La plecare, toţi membrii Seimului în afară de Kazimierski au sărutat mâna regelui. Lucrările s-au încheiat cu intonarea unui *Te Deum* în catedrală, plătirea cheltuielilor membrilor de către vistier şi întoarcerea tuturor în provinciile lor. Odată cu întoarcerea trimişilor la dietine cu veştile despre cele ratificate de Seim, procesul legislativ iniţiat de proclamaţia regelui cu şase luni în urmă era încheiat[10].

Activitatea de „lobbying" făcea parte din viaţa politică, inclusiv pe teme constituţionale. Sesiunile Seimului erau singura ocazie pentru nobilii din toate provinciile îndepărtate ale Republicii să se întâlnească şi să facă presiuni neoficial în interesul propriu asupra unor curteni şi senatori influenţi. Dar sesiunile erau importante în special pentru acele stări sociale care aveau reprezentanţi în organul legislativ. Oraşele încorporate adresau adesea Seimului petiţii detaliate, iar în registrele municipale se

* *Apud* J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce*, Varşovia, 1978, p. 61 (n.tr.).

regăseau în mod curent rubrici privind cheltuielile unor delegaţii înarmate, după cum se cuvine, nu numai cu instrucţiuni, ci şi cu daruri şi aur pentru mită[11]. Consiliul Evreiesc avea ca angajat un *Shtadlan* (lobbyist) care locuia la curtea regală şi care era împuternicit să negocieze cu Seimul orice chestiune legată de bunăstarea evreilor. Funcţia sa era similară cu cea a multor lobbyişti provinciali, desemnaţi de fiecare comună evreiască către dietina locală şi consiliile orăşeneşti. Plăţile generoase date în culise şi ospitalitatea neprecupeţită erau elemente constante ale meseriei lor[12].

Seimul, dietinele şi alegerile regale erau guvernate de principiul unanimităţii. Pentru observatorul modern pare de necrezut ca un asemenea ideal să fi fost luat în serios. Dar a fost, şi acest ideal era fundamentul tuturor dezbaterilor. Nici o propunere nu putea deveni lege şi nici o decizie nu putea fi impusă dacă nu primea acceptul unanim al tuturor celor competenţi să o analizeze. O singură voce împotrivă însemna respingere totală. Votul majorităţii a fost respins în mod conştient. Trebuia să existe unanimitate sau nimic ; nu exista un punct de mijloc între starea de armonie perfectă şi cea de haos total. Putem distinge aici trei raţionamente. Unul dintre raţionamente era pur practic, într-un stat în care executivul depindea de sprijinul voluntar al tuturor cetăţenilor. Legile şi deciziile ratificate în ciuda opoziţiei nu s-ar fi putut pune în aplicare în mod eficient. Al doilea raţionament era bazat pe ideea că perspectiva haosului i-ar putea face pe oameni să se concentreze pe armonie. Al treilea deriva din credinţa oarecum naivă că nişte instituţii imperfecte nu merită să fie menţinute. În zarva dietinelor şi a alegerilor regale, principiul unanimităţii nu putea fi aplicat cu eleganţă. Dar în Seim, acesta constituia obiectul unei dezbateri serioase şi era aplicat în mod obsedant. Acest principiu era responsabil pentru două practici constituţionale, confederaţia şi *Liberum Veto*, pentru care Republica şi-a câştigat faima în toată Europa.

Confederaţia – *confederatio*, *konfederacja* – era o instituţie foarte veche în Polonia, o expresie a dreptului fundamental al cetăţeanului de a opune rezistenţă. Era o ligă înarmată, o asociaţie de oameni care juraseră că îşi vor urmări realizarea dorinţelor până când se va face dreptate. Putea fi formată de orice individ sau grup de indivizi. Putea fi formată de rege sau împotriva acestuia. În 1302, oraşele mici din Wielkopolska au format o confederaţie care avea ca scop eliminarea tâlharilor din provincie. În 1382-1384, atât orăşenii, cât şi nobilii au format o confederaţie de apărare împotriva unui posibil complot de ucidere a regelui Ludovic de Anjou. În 1439, magnatul Spytek de la Melsztyn a format şi el o confederaţie. În 1560-1570, armata s-a unit într-o confederaţie pentru a-şi asigura plata lefurilor ; iar în 1573, întregul Seim a intrat în Confederaţia de la Varşovia pentru a consacra principiul toleranţei religioase. În secolul al XVII-lea, confederaţii majore au fost formate în 1656 şi apoi din nou în 1672 ; iar în secolul al XVIII-lea – în 1704, 1715, 1733, 1767, 1768, 1792. În această epocă, întâlnirile confederaţiilor erau aproape tot atât de frecvente ca şedinţele Seimului. La fiecare dintre aceste întâlniri, confederaţii urmau o procedură foarte veche : se întâlneau într-un anumit loc şi la un moment stabilit, ca şi cum ar fi venit la dietină, şi redactau un „act de confederaţie" care includea o listă a doleanţelor şi solicitărilor lor. Apoi jurau să lupte împreună până la moarte împotriva tuturor potrivnicilor. Din acel moment, pe durata vieţii

confederaţiei, se întâlneau regulat pentru şedinţe de consiliu; spre deosebire de Seim, deciziile politice sau strategice se luau prin vot majoritar. Când îşi atingeau scopurile sau când erau învinşi în lupta lor, asociaţia era oficial dizolvată, iar membrii ei – absolviţi de consecinţele jurământului depus. De fapt, confederaţia era o formă de război civil legalizat şi nimănui nu i se părea ceva neobişnuit[13].

Desigur, confederaţia nu trebuie confundată cu revolta. Pentru ideologii Republicii, acestea erau două lucruri total diferite. Confederaţia era un procedeu legal, întreprins în numele binelui comun, de către cetăţeni care acţionau în numele legii şi pentru apărarea ei. Revolta, în schimb, însemna că scopul acţiunii era unul ilegal şi că procedurile legale nu erau respectate. De multe ori rebelii şi tâlharii încercau să-şi amelioreze situaţia lăudându-se cu impulsurile lor nobile şi susţinând că şi ei acţionează în numele binelui comun. Însă în cazul celei mai mari revolte din istoria Republicii, situaţia a fost clară. Hmelniţki nu a pretins niciodată că acţiunile lui ar fi fost legale, şi nici nu a încercat să formeze o confederaţie ca acoperire pentru cauza lui. În ceea ce priveşte daunele şi tulburările create, revolta din 1648 nu depăşeşte însă pagubele cauzate de *rokosz*-ul legal din 1606-1609 sau de cel din 1665-1666.

Rokosz era o formă de confederaţie. La origine, acesta era numele dat mulţimii de nobili călare prezenţi, de exemplu, la alegerile regale, iar denumirea provenea de la câmpia Rakos de lângă Buda, unde nobilii unguri se întruneau într-o manieră asemănătoare pentru a-şi confirma privilegiile. Fiindcă mai mulţi regi s-au opus acestei practici (cu excepţia perioadei alegerilor regale), ea a ajuns să fie asociată cu mişcările de rezistenţă împotriva regelui. În timpul domniei lui Sigismund al III-lea, pentru regalişti *rokosz* însemna trădare; pentru oponenţilor lor era chintesenţa „Libertăţii de Aur".

Conflictul dintre rege şi nobilime a atins punctul culminant în 1606. Regele nu avea nici ambiţia şi nici curajul de a crea *absolutum dominium* de care se temeau duşmanii lui. Dar pietatea sa catolică îngustă şi indiferenţa flagrantă faţă de chestiunile din sectorul public al Republicii i-au nemulţumit pe mulţi cetăţeni. Suedez prin naştere şi educaţie, el imita manierele şi stilul german al curţii de la Viena, înconjurându-se de iezuiţi şi de aristocraţi străini. Curtea regală de la Varşovia era în cea mai mare parte condusă de personal german, adus din Bavaria în acest scop. Gruparea regalistă – în frunte cu Piotr Skarga, duhovnicul regelui; Piotr Myszkowski, mare mareşal al Coroanei; Maciej Pstrokoński, episcop de Przemyśl şi vicecancelar; şi Hieronim Gostomski, palatin de Poznań – avea cu siguranţă şi nişte planuri privitoare la introducerea monarhiei ereditare, la consolidarea puterii executive prin taxe impuse fără acordul Seimului şi prin menţinerea unei armate permanente, precum şi la o colaborare cu Casa de Habsburg. În consecinţă, s-a născut un conflict asemănător cu cel din Anglia iacobină, unde asociaţii zgomotoşi ai unui rege slab de înger, fermecaţi de teoriile la modă despre dreptul divin, au tulburat echilibrul ce domnea prin tradiţie între Coroană şi Parlament. În Seimul din 1605, cancelarul Jan Zamoyski ameninţase că-l va deporta pe rege în Suedia dacă acesta din urmă nu va acorda mai multă atenţie opiniilor cetăţenilor statului lui. Ulterior, în 1605, moartea lui Zamoyski a însemnat libertatea de exprimare a frustrărilor opoziţiei. Rolul

cancelarului a fost preluat de oameni mai colerici, în special palatinul de Cracovia, Michał Zebrzydowski (1553-1620), Janusz Radziwiłł (1579-1620) şi cardinalul Maciejowski, episcopul de Cracovia. Cea mai mare ofensă a avut loc în decembrie 1605, când regele s-a căsătorit la Graz prin interpuşi cu arhiducesa Constanţa – aranjament neconstituţional, fiindcă nu avea acordul Seimului. Mai mult, în timpul ceremoniei nupţiale de la Cracovia, regele a luat prin rechiziţie o casă care îi aparţinea lui Zebrzydowski şi a şterpelit baldachinul papal al lui Maciejowski din catedrală. Se spune că Zebrzydowski a exclamat: „Ori eu îmi părăsesc casa, ori regele îşi părăseşte regatul!". După ce a înaintat în zadar un protest la dietina cracoviană, Zebrzydowski a convocat şleahta la câteva întâlniri armate – la Stężyca, la Lublin, apoi la Sandomierz. De această ultimă dată, nobilimea, venită călare, a declarat oficial un *rokosz*, alegându-l mareşal pe Janusz Radziwiłł. În afară de magnaţii nemulţumiţi, mulţimea cuprindea un mare număr de nobili mai mici ce se temeau pentru privilegiile lor, protestanţi alarmaţi de opresiunea catolică tot mai puternică şi ortodocşi nemulţumiţi de recenta uniune a bisericilor. S-au strâns 50.400 de semnături pentru un Act al Confederaţiei care conţinea o listă cu 67 de proteste. Dorinţele lor particulare erau însă mai puţin semnificative în comparaţie cu sentimentul general că vechile tradiţii ale statului erau ameninţate direct:

> Strămoşii noştri [...] ştiind că nu s-au născut catolici, ci nobili; că nu sunt din neamul lui Levi; ştiind că regatul polonez nu e un regat clerical, ci politic; ştiind că regatele şi statele sunt administratorii acestei lumi, iar nu moştenire a Bisericii lui Dumnezeu; ştiind ce se cuvine Domnului şi ce se cuvine patriei – nu amestecau nici sfânta religie cu politica, nici nu se supuneau preoţilor şi lăcomiei lor[14].

Rezultatul a fost un conflict armat. După bătălia de la Janowiec, membrii confederaţiei au anunţat detronarea regelui şi, în numele tuturor cetăţenilor, au renegat supunerea lor faţă de monarh. Regaliştii, după convocarea unui Seim la Wiśnica, au făcut toate concesiile posibile legate de doleanţele confederaţiei, însă fără a reuşi să calmeze situaţia. Deşi erau mai puţini, erau conduşi de doi hatmani cu experienţă: Stanisław Żółkiewski, cumnatul lui Zebrzydowski, şi Jan Karol Chodkiewicz. La Guzów, lângă Radom, pe 6 iulie 1607, confederaţii au fost învinşi. Cauza regelui a triumfat. Însă rezultatul politic nu era în nici un caz limpede. Conducătorii mişcării *rokosz* nu au fost pedepsiţi. Zebrzydowski, după ce s-a lăsat umilit în faţa regelui şi a senatului, a primit permisiunea să-şi păstreze proprietăţile şi funcţiile; Radziwiłł îşi păstra intactă puterea în Lituania. Seimul din 1609 a aprobat o amnistie generală. S-a hotărât ca dreptul *non prestanda obedientia* (de a nu se supune) al nobilimii putea fi exercitat numai după ce Seimul îl va fi avertizat pe rege în mod oficial de trei ori consecutiv. Regele a declarat că acceptă Articolele Henriciene. Toată chestiunea a fost considerată o nefericită neînţelegere. Problemele reale au fost ignorate: nemulţumiţilor li se permisese să instige întreaga nobilime, implicându-i pe toţi într-un scandal sângeros care a dezbinat statul şi a distras atenţia guvernului de la afaceri externe mai importante, care trebuiau rezolvate, cu Marele Cnezat al Moscovei şi Livonia – şi nimeni nu a fost nici măcar mustrat. După cum a remarcat Korzon,

„acest moment marchează începutul anarhiei poloneze. Nobilul era riguros, avea frică de Dumnezeu şi era virtuos numai în viaţa de familie; dar în viaţa publică, mereu se certa cu regele în chestiuni de impozite şi nu se supunea nici unei porunci"[15].

Şaizeci de ani mai târziu, mişcarea *rokosz* condusă de Jerzy Lubomirski a dezvăluit complicaţii şi mai periculoase. Lubomirski era unul dintre cele mai populare personaje ale vremii. Se făcuse remarcat în războaiele cu Suedia şi cu Marele Cnezat al Moscovei, iar campania sa – cu scopul de a bloca planurile regale privind organizarea unor alegeri *vivente rege* (în timpul vieţii regelui) – se bucura de sprijinul majorităţii nobilimii. Dar în Seimul din 1664, pe baza dovezilor unei conspiraţii cu Habsburgii de la Viena, a fost acuzat de egalii săi de trădare şi a fost condamnat la exil şi confiscarea bunurilor. Apoi, adepţii lui s-au găsit într-o poziţie ingrată: pe de o parte, erau de acord cu legalitatea procedurilor Seimului, pe de altă parte, trebuiau să susţină cauza unui infractor condamnat. Chiar şi aşa, mulţi nobili s-au alăturat cauzei lui Lubomirski. În Seimul din 1665 şi din 1666, ei au perturbat şedinţele în repetate rânduri, retrăgându-se apoi pentru a forma o confederaţie. În 1667 s-au luptat de câteva ori cu armata regală, până când, pe 13 iulie, pe malurile lacului Gopto, au obţinut o victorie decisivă. De la Jan Pasek avem o relatare directă, din care reiese confuzia creată:

> La Montwy s-au adunat armatele, între ele fiind mai mult de o milă prin vad. [...] În ziua următoare, regele a poruncit să trecem pe partea cealaltă. Au trecut ostaşii şi o parte din cavalerie. Lituanienii erau şi ei gata să treacă, când deodată un detaşament din armata lui Lubomirski a sosit în galop, nu în orânduială şi în escadroane, ci împrăştiaţi ca tătarii. Ne-au atacat mai întâi pe noi, crezând că suntem lituanieni; s-au întărâtat, au început să gonească pe cai încoace, până s-au recunoscut unii pe alţii. [...] S-au dat la o parte cu toţii către flancul nostru drept, unde stăteau soldaţii şi cazacii din regimentul colonelului Czop. [...] N-a trecut o oră şi jumătate şi i-au şi măcelărit pe oamenii aceia. Au pierit ofiţeri mulţi, şi mai ales aceia viteji, regimentul lui Czarniecki, cavaleri şi soldaţi trecuţi prin multe, care în Danemarca şi în războaiele cu Marele Cnezat al Moscovei au înfăptuit lucruri demne de admiraţie. [...] Domnul Dumnezeu ne-a pedepsit pentru vrajba dintre noi şi a trimis asupră-ne aşa o nenorocire, de ne-am pierdut floarea cavalerilor, care mereu îndurase răul din partea duşmanilor noştri.
>
> În astă bătălie a domnit confuzia. În harababura aceea, în care greu se putea osebi care e duşman [...] mai înainte de a ataca se întrebau unii pe alţii: „Tu din care armată eşti?". [...] Şi dacă se întâlneau doi cunoscuţi, se salutau şi plecau. Că erau şi din aceia care un frate era de partea regelui, celălalt de partea lui Lubomirski; tatăl aici, fiul dincolo; nu ştiau dacă să se bată sau nu. E drept că purtau nişte semne, nişte batiste legate la mâna stângă; dar nu le vedeam prea repede. Şi eu, când am văzut că se îngroaşă gluma, mi-am legat ceva la mână deasupra cotului. [...] M-au recunoscut de departe: „Da' eşti de-al nostru sau nu?". Ridic braţul cu batista şi zic: „De-al vostru". Când unul dintre ei zice: „Ticălosule, nu eşti de-al nostru; pleacă de-aici sau predă-te!".
>
> După bătălie, vine dintr-o parte unul din cealaltă armată, iar Czop, colonelul cazac, stă pe cal şi nu se apără, crezându-l unul dintre ai lui. Când colo, acela se apropie

încet-încet, până-i pune pistolul la tâmplă şi-l împuşcă. Aşa un război hain a fost, pe vremile acelea când domneau aşa obiceiuri. Dar-ar Domnul Dumnezeu să nu se mai abată asupra Poloniei aşa nenorocire!
Trec înapoi peste vad în rândurile noastre şi-l găsesc pe rege la mare ananghie, frângându-şi mâinile. [...] Trimisese veste lui Lubomirski să facă bine a-l înfrunta în luptă dreaptă ca un cavaler, iar nu în luptă sălbatică şi vicleană ca un lup. Acesta a răspuns: „Nu e treaba mea să îmi înfrunt Domnitorul în luptă deschisă, ci să mă apăr după puterile mele, ca un cetăţean care a fost nedreptăţit. Nu eu sunt de vină pentru astă curgere de sânge nevinovat, pe care o deplâng, ci Maiestatea Voastră regele şi acei consilieri binevoitori care au adus patria-mamă în pragul pieirii"[16].

În ziua aceea au pierit vreo două mii de nobili fără un motiv clar. Lubomirski a desfiinţat autoritatea regelui, fără a o înlocui. După Tratatul de la Łęgonice, Lubomirski s-a retras în exil în Silezia austriacă, iar regele a decis să abdice. Problemele esenţiale au rămas nerezolvate. Mai rău, dezbinarea internă a Republicii intensifica pericolele din afară. Când armata regală s-a adunat în vest ca să-l înfrunte pe Lubomirski, graniţa ucraineană din est a rămas nepăzită, pradă înaintării ruşilor. Lubomirski, obsedat de ameninţarea ipotetică a planurilor electorale ale regelui, a blocat orice apărare împotriva ameninţării militare reale de invazie a Marelui Cnezat al Moscovei. În ianuarie 1667, confruntat cu perspectiva încă unei ofensive ruseşti într-un teritoriu lipsit de apărare, regele a fost obligat să semneze armistiţiul de la Andrusovo. La momentul respectiv, cedarea teritoriilor Smolensk, Czernichów, Kiev şi Ucraina de pe bancul stâng era privită în Polonia ca manevră tactică, ca un pas înapoi temporar, dictat de preocuparea armatei faţă de războiul civil. Polonezii nu aveau nici o îndoială că armistiţiul va putea fi anulat. În realitate, s-a dovedit ireversibil. Teritoriile cedate nu au mai fost recuperate niciodată; au fost în schimb oferite muscalilor, aceştia dobândind astfel un control asupra resurselor care avea să fie resimţit în toate confruntările următoare. Marele Cnezat al Moscovei a primit premiul cel mare, mulţumită căruia a reuşit să se transforme în marele Imperiu Rus. Jerzy Lubomirski, tribun al nobilimii poloneze, purta o responsabilitate la fel de mare pentru cursul evenimentelor ca şi Bogdan Hmelniţki, hatmanul rebel al cazacilor de pe Nipru[17].

Liberum Veto a apărut mai târziu decât confederaţiile, cu toate că şi această procedură avea rădăcini vechi. Fiecare nobil avea dreptul să oprească desfăşurarea lucrărilor Seimului prin simpla exprimare a dezacordului. Atât de puternică era nevoia de unanimitate, încât era considerat necuviincios să se continue când o singură voce se ridica spunând *Veto* („Mă opun") sau *Nie pozwalam* („Nu permit"). Desigur, de obicei o întrerupere de acest fel nu se solda decât cu o întârziere temporară. Erau destul de obişnuite astfel de dialoguri între mareşalul Seimului şi potenţialii protestatari:

Strigăte de pe bănci: *Nie ma zgody.* („Nu suntem de acord.")
Mareşalul: *Z jakiej racjej ?* („Din ce cauză?")
O voce: *Nie pozwalam.*

Într-un asemenea moment, mareşalul anunţa o pauză în dezbateri şi se interesa mai îndeaproape care erau obiecţiile. Dacă era vorba doar de o neînţelegere sau era nevoie de o clarificare, dezbaterile erau reluate după puţin timp. Dacă apărea o obiecţie mai serioasă, pauza putea să dureze mai multe ore sau chiar zile, mareşalul făcând eforturi să rezolve conflictul. Dacă obiecţia se ivea în timpul celei de-a doua etape a Seimului, când erau ratificate legi, legea în cauză era abadonată, chiar dacă majoritatea membrilor era în favoarea ei.

După mai multe astfel de dificultăţi în primele decenii ale Republicii, inclusiv un caz din 1582 care a blocat tot sistemul de impozite pe anul respectiv, chestiunea a ajuns la un punct culminant la Seimul din 1652. Era al patrulea an al revoltei lui Hmelniţki în Ucraina, cu toate ororile petrecute în acest răstimp. După şase săptămâni de consfătuiri, rămăseseră încă multe probleme de discutat, iar mareşalul s-a ridicat să anunţe prelungiri. Membrii erau obosiţi, nemulţumiţi de taxele care tocmai fuseseră votate şi gata să meargă acasă. Era o sâmbătă după-amiaza. O voce s-a auzit limpede: *Nie pozwalam*. Mareşalul a anunţat pauză şi sala s-a golit. La început, nimeni nu părea să ştie cine se opusese, şi nici care era obiecţia. Duminică, mulţi membri au început să plece acasă, crezând că Seimul s-a încheiat şi că nu urmau decât ceremoniile de încheiere. Luni, mareşalul a aflat că un veto oficial a fost înregistrat la Secretariatul Coroanei de către Władysław Siciński, trimis de Dietina de la Upita, din Lituania. Era un impas pe care nu îl prevăzuse nimeni. Se pare că Siciński se dusese la Secretariatul Coroanei direct din sala de consfătuiri, după care, fără să spună nimănui nimic, a încălecat pe cal şi a pornit spre est. După lungi consultări cu jurişti şi colegi, mareşalul nu avea o soluţie. Era obligat să admită că vetoul lui Siciński era legal şi valabil. Nu putea să convoace Seimul din nou, fiindcă nu mai erau suficient de mulţi membri la Varşovia pentru a forma un cvorum. Legile deja votate nu puteau fi scrise în Registrul Coroanei. Toate lucrările Seimului din acel an au fost declarate nule. Această întâmplare a constituit un precedent regretabil. De atunci, fiecare trimis, dacă era suficient de hotărât să distrugă toată munca Seimului, avea la dispoziţie o metodă infailibilă. Acum se ştie că Siciński acţionase la porunca lui Janusz Radziwiłł. După acest eveniment însă aveau să se găsească destui magnaţi care pentru propriul avantaj local erau gata să paralizeze funcţionarea guvernului central.

Este curios faptul că cel care a fost mareşal al acelui Seim fatidic din 1652, Andrzej Maksymilian Fredro (1620-1679), s-a dovedit a fi un susţinător fervent al tuturor practicilor liberal-anarhice ale şlehtei. Scrierile sale publicate, printre care *Przysłowia mów potocznych* (*Proverbe din vorbirea cotidiană*, 1658) şi *Monita politico-moralia* (*Poveţe politico-morale*, 1664), constau în mare parte din maxime şi aforisme culese din înţelepciunea populară, cu un umor nu tocmai fin, şi aveau să se regăsească în curând în biblioteca fiecărui nobil. Lucrarea sa *Scriptorum Fragmenta* (*Fragmente literare*, 1660) avea scopul de a populariza în mod special ceea ce autorul numea „filozofia paradoxală a anarhiei". O vistierie goală, susţinea el, îl împiedică pe rege să devină impertinent. Dumnezeu ţine Polonia săracă pentru a ţine aroganţa nobililor sub control. *Liberum Veto* este o binecuvântare, fiindcă oferă oamenilor înţelepţi, aflaţi în minoritate, protecţie faţă de ordinele unei majorităţi

stupide. Fredro credea cu ardoare în avantajele unice ale sistemului polonez, iar părerile sale erau împărtăşite de generaţii întregi de nobili ale căror prejudecăţi şi momente de vanitate le-a descris atât de pitoresc.

Nu e de mirare aşadar că într-o asemenea atmosferă nu s-a făcut nimic pentru a îndrepta situaţia. În 1666, *Liberum Veto* a fost invocat în mijlocul şedinţei ; în 1688, pentru prima oară, a fost folosit chiar în prima zi, Seimul fiind astfel dizolvat chiar înainte de alegerea unui mareşal. În epoca saxonă, haosul s-a accentuat şi mai mult. În timpul domniei lui August al II-lea (1697-1733) au fost întrerupte 11 dintre cele 20 de sesiuni ale Seimului. În timpul domniei lui August al III-lea (1733-1763), un singur Seim a reuşit să promulge legi[18].

În acea epocă, funcţiile esenţiale ale Seimului în domeniul administrativ şi financiar au fost preluate, la un nivel foarte superficial, de dietine. Duşmanii Republicii jubilau. Fiecare dintre marile puteri întreţinea o serie de magnaţi care, când auzeau de bani, erau gata să împiedice activitatea Seimului. Fiecare dintre aceste puteri era hotărâtă să nu-şi lase rivalii să înainteze nici un pas. Ruşii, mai ales, erau foarte satisfăcuţi. De la 1717 s-au bucurat de un protectorat virtual asupra Republicii şi şi-au păzit graniţa de vest cu costul minim al câtorva rente pentru magnaţi. Pretinzând a fi susţinători ai „Libertăţii de Aur" şi ai principiului *Liberum Veto*, ei puteau să se asigure că Republica rămânea incapabilă să se organizeze sau să opună rezistenţă politicii ruse. Umplând Varşovia cu trupe ruseşti cu orice ocazie importantă, ei „protejau Seimul de interferenţe din afară". Ameninţându-şi adversarii cu arestul şi sechestrarea dacă îndrăzneau să protesteze şi obstrucţionând toate măsurile în direcţia unei reforme constituţionale, ei au menţinut această mascaradă până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În 1768, propunerea regelui de a aboli *Liberum Veto*, împreună cu implementarea altor practici restrictive, a fost respinsă de frica acelui posibil unic vot de dezacord. În mai 1791 s-au realizat într-adevăr reformele mult aşteptate, dar numai fiindcă ruşii erau ocupaţi cu războiul cu otomanii. La Seimul de la Grodno din 1793, regele a fost convins să retragă reformele nedorite, apoi să semneze actul celei de-a doua împărţiri. În acest mod, „Libertatea de Aur" a fost manipulată tocmai de acele elemente împotriva cărora trebuia să acţioneze. Principiul *Liberum Veto*, creat cu scopul de a ţine sub control tendinţele absolutiste ale monarhiei poloneze, a fost făcut să servească interesele Imperiului Rus. Teoretic, trebuia să asigure unitatea şi unanimitatea ; în practică, în mâinile ruşilor, a asigurat perpetuarea haosului. În spatele „anarhiei poloneze", mecanismul autocraţiei ruse a acţionat fără să suporte consecinţe[19].

*
* *

Premisele care guvernau viaţa constituţională în Republică se reflectau în domeniul dreptului public. Pentru polonezi, legea, ca şi Constituţia, era un bun prea valoros pentru a fi lăsat în mâinile puterii executive. În lumea unei libertăţi perfecte se considera că, pe termen lung, ameninţarea nedreptăţii era mai mare când rezulta din dinamismul iraţional al unor instituţii organizate decât când era efectul exceselor

unor indivizi. Ca atare, legea nu trebuia să fie impusă de stat. Dreptatea trebuia să fie făcută de aceia cărora li se făcuse o nedreptate recunoscută în tribunal şi din când în când de nobilimea ce activa la unison – dar niciodată de magistraţi sau demnitari regali. Dacă aceasta însemna că legea era adesea sfidată în cazuri particulare, răul era considerat mic şi temporar. Din această perspectivă, acele ţări care numeau demnitari care să aplice legea şi să dea socoteală statului dobândeau avantajul minor al unei administraţii legale lipsite de probleme în schimbul unei permanente ameninţări asupra libertăţii cetăţenilor. Din acest motiv nu a existat niciodată o „Cameră a Stelelor" în Republica polono-lituaniană, nici o *Oprichnina* după modelul din Marele Cnezat al Moscovei, şi nici cineva care să fi putut crea o asemenea instituţie[20].

Ca în toate sistemele medievale, competenţele diferitelor tribunale erau delimitate cu grijă. Jurisdicţia tribunalelor ecleziastice se extindea la cazuri de drept civil şi penal legate de pământurile, iobagii şi clericii Bisericii, iar în chestiuni spirituale, asupra întregii populaţii. Tribunalele ecleziastice aplicau dreptul canonic. Jurisdicţia tribunalelor moşiereşti se limita la afacerile de pe proprietăţile nobilimii, aici aplicându-se cutumele locului. Jurisdicţia tribunalelor municipale se extindea asupra teritoriilor oraşelor cu cartă şi asupra cetăţenilor liberi din oraşe. Acolo se aplicau codice legale municipale bazate pe dreptul german de la Magdeburg. Jurisdicţia tribunalelor evreieşti se limita exclusiv la dispute din cadrul păturii evreilor, fiind administrată conform legii ebraice, după *kahal*. Jurisdicţia tribunalelor regale coordona disputele legate de pământurile, iobagii şi slujitorii Coroanei, disputele dintre marii nobili, precum şi cazurile care implicau membrii unor stări sociale diferite. La nivel local, *sąd ziemski* şi *sąd grodzki* erau două tribunale diferite, administrate de starostele local şi, respectiv, de castelanul regal. În afară de acestea, conform principiului autonomiei juridice, fiecare dintre marii demnitari ai statului ţinea un tribunal pentru rezolvarea cazurilor de pe domeniul său. Ca atare, existau tribunale ale cancelarului, ale mareşalului, ale hatmanului, ale vistierului, iar pentru curtea regală – *sąd dworski*, tribunalul Curţii. La un nivel superior, în secolul al XVI-lea s-a stabilit *Referendaria Koronna*, pentru a rezolva apelurile împotriva deciziilor referitoare la guvernatorii şi arendaşii bunurilor Coroanei. Cel puţin teoretic, aceasta le făcea ţăranilor care lucrau pe pământurile Coroanei o oarecare dreptate, de care nu beneficiau iobagii de pe pământurile Bisericii sau ale şlehtei provinciale. *Sąd wojewódzki* (tribunalul palatinului) se ocupa de disputele nerezolvate din jurisdicţii. Din 1578, tribunalele Coroanei (la Lublin pentru Małopolska, la Piotrków pentru Wielkopolska, Cuiavia şi Mazovia, precum şi tribunalul lituanian de la Wilno pentru Marele Ducat) erau instanţe superioare tribunalelor din provincii. Ele acţionau sub supravegherea unor „deputaţi" nobili, numiţi de fiecare dintre dietine. La cel mai înalt nivel, Seimul îşi rezerva dreptul de a activa în calitate de curte supremă de apel. Îndeplinind funcţia de corp legislativ principal al Republicii, el formula *konstytucje* (statute) care guvernau acţiunile tuturor curţilor şi tribunalelor regale. Uneori, în numele Republicii, acesta judeca situaţii importante de trădare sau de neglijare a datoriei de către mari demnitari ai statului, care cereau să fie judecaţi de egalii lor. O consecinţă evidentă a unui sistem atât de fragmentat era prosperitatea

meseriilor legate de justiţie. În special la Varşovia şi Lublin, *Palestra* (Baroul) menţinea o puzderie de avocaţi şi de jurişti. În ciuda acestor aranjamente complicate, mai ales nobilimea putea să evite condamnările grave. Ei erau stăpânii absoluţi ai propriilor pământuri şi ai iobagilor care le lucrau. Ei erau angajatorii colectivi ai regelui şi, astfel, ai întregii Curţi cu toţi demnitarii regali. Puteau să ignore avertizările Bisericii fără consecinţe şi erau protejaţi chiar de tribunalele ecleziastice când erau acuzaţi de fapte legate de religie. Alianţa caracteristică şi unică dintre nobili şi evrei deriva, printre altele, din poziţia lipsită de apărare a păturii evreieşti faţă de constrângerile din partea şlehtei. În oraşe, nobilii nu intrau în jurisdicţia tribunalelor orăşeneşti, iar în numeroasele *jurydyki*, ei deţineau cartiere întregi, în care ei şi oamenii lor erau protejaţi de orice amestec. Drept rezultat, în acele puţine oraşe cu existenţă independentă, ei puteau să locuiască, să construiască case, să cheltuiască bani pe distracţii şi, în general, să trăiască pe spatele comunităţii orăşeneşti fără a plăti impozite oraşului şi, de fapt, fără a se teme de necazuri sau consecinţe. Acţiunea întreprinsă de oraşul Poznań, care în 1613 i-a alungat cu forţa pe toţi nobilii huligani şi paraziţi, a fost una dintre rarele excepţii de la regula generală. În provincie, exemplele de acţiuni în afara legii erau nenumărate. În studiul clasic al lui Władysław Łoziński *Prawem i lewem* (*Prin drept sau prin forţă*), bazat pe registrele tribunalelor de la Liov şi Przemyśl din primele decenii din secolul al XVII-lea, ni se dezvăluie o scenă socială unde legea era mai degrabă încălcată, şi nu respectată. Jafurile, răpirile, violurile şi conflictele personale erau la ordinea zilei. Nobilul de provincie îşi apăra moştenirea cu sabia în mână, iar dacă putea – şi cu armata şi tunurile. Când nu obţinea ce voia în tribunale, îşi satisfăcea dorinţa prin toate mijloacele de care dispunea. Imposibilitatea de a impune legea era însoţită de o violenţă nestăpânită; jurămintele strâmbe şi coruperea martorilor erau la fel de frecvente ca crimele şi atacurile. Relaţiile din Republică erau asemănătoare celor din Anglia în timpul Războaielor Rozelor, aşa cum sunt descrise în scrisorile Pastonilor: oamenii din stările sociale inferioare trăiau într-o permanentă stare de teamă şi numai baronii se bucurau de siguranţă. Printre sumedenia de cazuri analizate de Łoziński se află cel al lui Marian Zieliński de la Rotów, care s-a plâns în 1628 că a fost atacat de starostele regal însoţit de o bandă de şaptezeci de arcaşi tătari mercenari; cazul lui Walerian Montelupi, ginerele bancherului, care în 1610 s-a întors în locul unde cineva încercase să-l răpească şi l-a spânzurat pe pretinsul răpitor de stâlpul porţii de la intrarea pe propriul lui domeniu; al lui Mikołaj Ossoliński, staroste de Nowy Targ, tiran şi libertin notoriu, care purta un război cu familia Korniakt pentru a-şi recupera prima soţie şi un alt război cu familia Starołęski, pentru onoarea celei de-a doua; precum şi cazul lui Haras Witoszyński, un călugăr ortodox, aruncat în închisoare în 1639 pentru încercarea zadarnică de a-l împiedica pe proprietarul local de pământ să nu ia în iobăgie în masă toate rudele lui neştiutoare de carte[21].

Procedurile de punere în aplicare a legii erau aleatorii. Tribunalele regale ţineau un singur angajat în acest scop, *woźny* (aprod), a cărui datorie era să distribuie dispoziţiile judecătoreşti şi să anunţe sentinţele. Dar el nu avea nici un mijloc de a aduce în tribunal pe acei inculpaţi care refuzau să vină sau de a executa sentinţa tribunalului dată unor condamnaţi care fugiseră din ţară. Cu toate că uciderea unui

aprod era una dintre puţinele crime pentru care în Republică se aplica pedeapsa cu moartea, aprodul nu făcea nici un efort să-i forţeze pe nobilii refractari să se supună. Mulţi nobili infractori condamnaţi trăiau fără să se ascundă pe domeniile lor, fără să se sinchisească de tribunale. Łoziński citează cazul unui Samuel Lasch, un „om evlavios", care fusese condamnat în absenţă de nu mai puţin de două sute de ori, fără nici un rezultat. Dintre cele patru pedepse la care puteau fi condamnaţi contravenienţii – decapitarea, închisoarea, exilul sau defăimarea (pierderea onoarei şi a drepturilor civile) –, pedeapsa cu moartea era rară, cu excepţia oraşelor mari. Decât să se supună unei judecăţi sub o acuzaţie ce putea duce la pedeapsa capitală, nobilii luptau, preferând să-şi croiască drumul către libertate cu sabia sau să moară opunând rezistenţă. Închiderea *in fundo*, într-o temniţă goală şi fără ferestre, a fost adăugată în 1588 ca pedeapsă pentru uciderea unui nobil. Exilul era o pedeapsă aplicată adesea, mai ales dacă cel condamnat refuza să apară la tribunal. Dacă se întorcea în ţară în perioada de exil stabilită, putea să fie prins şi executat pe loc de către oricine. Defăimarea sau „moartea civilă" era cea mai obişnuită dintre pedepse. Nobilului i se retrăgeau bunul renume şi drepturile politice, dar pentru şleahticii provinciali, care duceau permanent bătălii unii cu alţii şi care nu aveau nici un renume de pierdut, această măsură nu avea nici un sens. După pronunţarea verdictului, de multe ori tribunalul nu îl putea constrânge pe inculpat să se supună, iar partea vătămată trebuia să execute sentinţa în persoană. În 1660, de exemplu, Ioan Sobieski, viitorul rege, a primit în arendă pământurile de la Bełz ale Coroanei. Încercând să intre în posesia lor, a descoperit că văduva fostului staroste de Bełz încă locuia acolo şi nu avea de gând să plece. După ce atât Sobieski, cât şi văduva obţinuseră dispoziţii judecătoreşti în sprijinul diverselor lor solicitări, Sobieski s-a săturat de litigii. S-a dus pe domeniu însoţit de trei sute de husari, a dat-o afară pe văduvă şi a ocupat conacul. În cazuri extreme, când era în joc siguranţa publică, starostele sau palatinul putea să anunţe *motus nobilitate* – întrunirea unui „detaşament de nobili înarmaţi" ai regiunii sau palatinatului. În 1655, detaşamentele de nobili din Rutenia Roşie nu au putut să participe la campania împotriva suedezilor, fiind încă mobilizaţi în războiul împotriva unor bande rebele de mercenari în provincia lor. În cazuri particulare totuşi, nobilii erau foarte refractari la acţiune. Odată, când starostele de Sanok şi-a chemat vecinii pentru a-l prinde pe Olbracht Grochowski de la Dynów, condamnat pentru evaziune fiscală, un singur om a răspuns chemării: acela a fost Jerzy Ossoliński, cancelarul Coroanei.

Conflictele private au persistat până la sfârşitul Republicii. De cele mai multe ori era vorba de vendete pur locale, cauzate, conform lui Łoziński, de *amor et demon*. Invaziile tătare, neplata lefurilor soldaţilor, tâlhăriile şi vecinii duşmănoşi erau la fel de obişnuite şi previzibile ca şi cele patru anotimpuri, şi fiecare îşi lua precauţii singur împotriva lor. În sudul imposibil de controlat exista o bandă de tâlhari profesionişti care îşi închiriau serviciile şleahticilor care îi solicitau. În câteva cazuri totuşi, conflictele private au căpătat caracterul unor campanii de anvergură. Conflictul din Lituania din primii ani ai secolului al XVIII-lea, între aşa-zişii „republicani" şi familia Sapieha s-a transformat într-un front secundar important al Marelui Război al Nordului.

De-a lungul Evului Mediu, şleahta a dezvoltat un întreg ritual de realizare a vendetelor. Un nobil ofensat scria un mesaj de provocare, în care descria detaliat jignirile care i se aduseseră şi modul cum dorea să obţină satisfacţie. Această „provocare" – în limba poloneză, *odpowiedź*, în germană, *Absage*, iar în latină, *litterae diffidationis* – era echivalentă cu o declaraţie de război privat. De obicei, acest mesaj afirma intenţia autorului de a-şi face dreptate cu acela care îi adusese ofensa, de a-i arde conacul din temelii, de a-i distruge recoltele şi, în general, de a nu avea odihnă până când nu va muri unul sau celălalt. Provocarea era depusă la tribunalul local, pentru a fi livrată de aprod. Apoi, dacă justificările prezentate erau considerate valabile, orice acţiune întreprinsă era legală. Vecinii trăgeau obloanele, iar cei doi rivali şi detaşamentele lor armate se luptau până când se obţinea un rezultat. Din păcate, nobilul care respecta procedurile consacrate îşi reducea şansele de succes, avertizându-l pe adversar cu privire la intenţiile sale. În consecinţă, provocarea oficială era de multe ori neglijată în favoarea unui atac-surpriză sau a unei invazii pe timp de noapte. În practică existau puţine avantaje pentru cel care dorea să respecte legea.

Totuşi, când ordinea publică era ameninţată, tribunalele regale erau împuternicite să ceară o garanţie în bani cum că cetăţeanul respectiv se va comporta paşnic. Această sumă, *vadium regalium*, depindea de statutul potenţialului perturbator al păcii şi de dimensiunea faptelor pe care era suspectat că le-ar putea comite. Dacă ulterior comitea într-adevăr o infracţiune, suma respectivă era confiscată pe loc. Dar această procedură nu afecta obiceiurile şi tradiţiile deja stabilite. Nici unul dintre demnitarii influenţi ai Republicii nu a reuşit să introducă reformele juridice necesare. Magnaţii, cu armatele lor numeroase, se simţeau în siguranţă; şleahticii mai mici erau fie dependenţi de favorurile magnaţilor, fie nu priveau cu ochi buni creşterea puterii juridice regale. Ca atare, fiecare se apăra cum putea.

Stanisław Stadnicki (cca 1551-1610), „Diavolul de la Łańcut", era un personaj caracteristic pentru epoca anarhiei – un infractor notoriu şi în acelaşi timp unul dintre eroii Republicii. Cariera lui a fost reprezentativă pentru condiţiile sociale care au făcut-o să înflorească. Era un om deosebit de curajos, inventiv şi plin de energie, dar consumat de ciudă şi de resentimente. Originile sale nu erau respectabile. Tatăl său – Stanisław Mateusz Stadnicki, arian, fusese excomunicat de Biserică pe motiv de erezie. Mama – Barbara Zborowska – era din neamul Zborowski de la Niedzica, cel implicat în scandaluri. Stanisław s-a născut la Dubiecko, în munţii Carpaţi, iar la moartea părinţilor a împărţit cu cei şase fraţi cele cincisprezece domenii ale familiei. A fost membru al clanului heraldic Śreniawa şi a adoptat motto-ul *Aspettate e odiate* („Aşteaptă şi urăşte"). În tinereţe a fost soldat în armată, mai întâi în Ungaria, apoi în armata poloneză din Marele Cnezat al Moscovei, unde în 1581 s-a remarcat printr-o vitejie ieşită din comun. După întoarcerea sa din războaie, nemulţumit fiind din cauză că nu îşi primise leafa, a acaparat domeniul de la Łańcut de lângă Rzeszów şi s-a apucat sistematic de tâlhării. Transformând Łańcut într-un cuib de nelegiuiţi, precum cel din basmele cu tâlhari, a început să inventeze provocări complicate, intrigi juridice şi chiar să compună versuri jignitoare cu ajutorul cărora îşi

momea victimele pentru a le distruge mai apoi. În curând, întreaga regiune fierbea de indignare. Nu returna niciodată banii împrumutaţi, a ars multe conace fără vreun motiv evident, a închis o mănăstire şi a gonit călugării, a terorizat târgurile şi pieţele, a hărţuit şi uneori chiar a mutilat călători, iar comerţul se desfăşura tot mai frecvent în târgul neautorizat de la Rzeszów, care îi aparţinea lui Stadnicki. Fiecare protest aducea după sine represalii rapide şi violente. Populaţia locală era ţinută sub control de spioni, cămătari şi soldaţi înarmaţi. Temniţa de la Łańcut avea o cameră de tortură unde se spunea că duşmanii lui Stadnicki erau arşi de vii. În 1600, după numeroase conflicte cu vecinii săi şleahtici, Stadnicki a fost dat în judecată la Tribunalul Coroanei de la Lublin pentru administrarea ilegală a târgului de la Rzeszów şi a pierdut. Reacţia lui a fost să-i trimită o provocare oficială celui care deschisese procesul, Michał Korniakt, şi să organizeze o expediţie pentru a se răzbuna împotriva familiei Korniakt de la Sośnica. În 1605-1606 a jucat un rol important în mişcarea *rokosz* a nobililor. Corespondenţa sa de la vremea respectivă şi cuvântările publice în care îl numea pe rege „sperjur", „sodomist", „trişor" şi „alchimist" aveau toate caracteristicile tipice trădării şi cu siguranţă nu i-au fost de ajutor lui Zebrzydowski în încercarea lui de a promova legalitatea propriei cauze. Cu toate acestea, a rămas în libertate. Până la urmă şi-a găsit un duşman pe potrivă, Łukasz Opaliński, ironizat într-un poem intitulat *Słup do gościa* (*Spânzurătoare pentru musafir*), care circula în regiunea respectivă. Opaliński, jignit profund de o asemenea ocară, nu l-a iertat niciodată. În 1608, Łańcut a fost atacat de prietenii şi cunoscuţii lui Opaliński, care au ucis pe oricine le-a ieşit în cale. Din pivniţă au luată o comoară de 500.000 de zloţi, împreună cu 10.000 de zloţi în monede, 24.000 de ducaţi de aur şi 27.000 de taleri. Stadnicki însuşi a scăpat fugind, dar întoarcerea sa la Łańcut şi încercarea de a-şi restaura domnia printr-o campanie intensă a terorii nu au mai dat rezultate. Trădat de propriul servitor, vânat pe dealuri, atras într-o capcană şi rănit de cazacii lui Opaliński, într-un final a murit din cauza unei lovituri la cap primite cu propria lui sabie. Însă ticăloşia lui nu i-a scandalizat pe contemporanii săi, dimpotrivă, mulţi îl considerau un susţinător al libertăţii. Epitaful lui, compus de vecinul său Jan Szczęsny Herburt (1567-1616), este încărcat de virtute revoltată:

VIATOR
SI AMICUS ES DOLE, SI INIMICUS SPECTA, SI NEUTRUS MIRARE
RERUM HUMANARUM CASUM ET OCCASUM.
STANISLAUS STADNICKI DE ŻMIGROD
HAERES IN ŁAŃCUT, CAPITANEUS ZYGWULTENSIS,
HIC QUIESCIT
ANIMO INVICTO, GENTE NOBILISSIMA, COGNATIONE PLURRIMA
AFFINITATE INFINITA, FORMA OPTIMA, INGENIO PRAESTANTISSIMO,
OPIBUS MAXIMIS
HIC TALIS AC TANTUS LIBERTATIS STUDIOSISSIMUS AMATOR.
O PATRIA, SI TU BELLATOREM HUNC, VIRUM AD RES GERENDAS
PRO TE ADMISSES, ILLE TIBI ORNAMENTO ET EMOLUMENTO
SI QUIS UNQUAM, DUBIO PROCUL FUISSET.

O NUMEN DIVINUM, VIOLENTIAE, IMPIETATIS VINDEX
O SACROSANCTAE PATRIAE LEGES
O LIBERTAS VIOLATA ET PROSTRATA
VOS VOCO ET INVOCO
ANNA DE ZIEMACICE CONIUX ET AMICI POSUERUNT*[22].

Cititorul se va întreba cu siguranţă dacă este vorba despre o expresie autentică a durerii sau despre o satiră socială.

*
* *

Pentru politologi, Republica polono-lituaniană este o sursă inepuizabilă de bizarerii. Acţiunile ei tot mai ineficiente au furnizat adepţilor absolutismului multe argumente cu ajutorul cărora se putea demonstra superioritatea argumentelor lor, în timp ce idealurile liberale ale Republicii au câştigat admiraţia republicanilor şi constituţionaliştilor. Această perioadă a avut la fel de mulţi susţinători şi detractori. Nu trebuie nici să presupunem că în Republica polono-lituaniană anarhia era tolerată. Dezbaterile politice erau o caracteristică esenţială a „Libertăţii de Aur". Pamfletarii apăruseră ca ciupercile după ploaie. Chiar înainte de Uniunea de la Lublin începuse o dezbatere intelectuală de lungă durată despre cum ar putea fi schimbat şi îmbunătăţit sistemul polonez de guvernământ[23].

Primul şi cel mai eminent dintre criticii polonezi a fost Andrzej Frycz Modrzewski (1503-1572), cunoscut în Europa ca Modrevius. Născut într-o familie de nobili sărăciţi, el s-a remarcat în slujba arhiepiscopului Łaski şi datorită meritelor sale a ajuns să lucreze în Secretariatul Regal al lui Sigismund August. Principalul subiect al scrierilor lui – justiţia socială – era contrar tendinţelor fundamentale ale epocii, dar tocmai din acest motiv şi-a câştigat un mare număr de cititori atât în Republică,

---

* Trecătorule,
dacă eşti prieten, mâhneşte-te; dacă eşti duşman, ia aminte; iar dacă eşti neutru, miră-te de declinul şi ruina treburilor omeneşti.
Stanisław Stadnicki de Żmigród,
Domn şi moştenitor la Łańcut, Staroste de Zygwult odihneşte aici,
om cu suflet ales, de viţă nobilă, cu familie numeroasă
şi rubedenii nenumărate; de o frumuseţe nemaivăzută, un talent deosebit,
cu fapte măreţe,
mare iubitor de libertate.
O, Patrie, dacă l-ai lua pe acest războinic, acest bărbat viteaz,
la tine, el îţi va fi o decoraţie şi un avantaj,
cum nu cred să fi fost cineva vreodată.
O, putere a lui Dumnezeu, răzbunătoare a violenţei şi nedreptăţii!
O, sfinte legi ale ţării!
O, libertate necinstită şi răsturnată!
Te invoc şi te implor.
Anna de Ziemiaczyce, soţia lui, şi prietenii săi au pus [această piatră].
[*Apud* W. Łoziński, *Prawem i lewem*, Cracovia, 1957, vol. 2, pp. 349-350 (n.tr.).]

cât şi peste graniţă. Modrzewski condamna făţiş asuprirea iobagilor, limitarea drepturilor orăşenilor, ignoranţa clerului şi luxul în care trăia şleahta. Nu era în nici un sens democrat; el cerea doar ca fiecare stare socială să contribuie la binele comun după propriile posibilităţi. „Suntem toţi ca nişte călători într-o barcă", spunea, „când unul dintre noi este bolnav, nici ceilalţi nu se pot bucura de sănătate". Prima lui publicaţie serioasă, *De Poena Homicidii* (*Despre pedeapsa cu moartea*, 1543) ataca nedreptăţile flagrante ale sistemului răscumpărării. Lucrarea sa cea mai importantă, *De Republica Emendanda* (*Despre îmbunătăţirea Republicii*), a fost alcătuită în anii 1550-1560 şi publicată într-o primă ediţie completă, în cinci volume, la Basel, în 1554. În această lucrare, Modrzewski face o mulţime de propuneri complexe: a egalităţii în faţa legii; a unui codex de legi scrise; a scutirii ţăranilor de impozitarea directă; a formării unei biserici naţionale şi a unui cler educat şi a unui sistem de şcolarizare subvenţionat de stat. În chestiuni constituţionale, el lăuda practica poloneză, unde regii guvernau cu consimţământul reprezentanţilor societăţii. „Este o orânduială mult mai bună", a scris el, „decât aceea unde regii impun taxe şi pornesc războaie din propria lor voinţă, ceea ce poate să ducă la o tiranie dezgustătoare". În chestiuni de religie, era susţinătorul libertăţii de conştiinţă, dar a subliniat rolul educaţiei şi al activităţii ştiinţifice şi de cercetare în sprijinul credinţei creştine. În chestiuni de politică externă, a condamnat numărul mare al războaielor şi acceptarea principiului expansiunii teritoriale. Prin toate aceste luări de poziţie, Modrzewski a atras atenţia la ideile lui Bodin, Beza şi Grotius. Critica lui era totuşi detaliată, empirică, fără a fi revoluţionară. Chiar şi ideile lui despre educaţie, atât de stranii pentru contemporanii săi, erau avansate în scopul de a sprijini ordinea existentă. Acuzaţia Seimului cum că ar căuta „nu să îmbunătăţească, ci să distrugă" a fost aşadar o mare nedreptate. Dar a ştiut să dea replica potrivită. În 1557 a reamintit şlehtei poloneze că aroganţa şi intransigenţa membrilor ei vor duce la o catastrofă. „Nici un stat nu a fost cucerit înainte de a fi slăbit de conflicte interne", suna avertizarea lui, „aveţi grijă ca prin încăpăţânarea voastră să nu vă croiţi drumul către pieirea voastră şi a Republicii unite"[24].

Modrzewski era înconjurat de o întreagă generaţie care îi împărtăşea temperamentul critic. Mikołaj Rej (1505-1569) a făcut dovada unei conştiinţe sociale acute. Fraţii Polonezi au exercitat o influenţă importantă la nivel european, atât în religie, cât şi în politică. Grzegorz Paweł z Brzezin (1525-1591), un egalitarist militant care considera împărţirea societăţii în stări sociale, existenţa proprietăţii private şi a puterii statale cauze ale războaielor şi altor conflicte, deţine un loc de cinste în preistoria extremei de stânga.

O altă voce ale cărei avertismente s-au făcut auzite de-a lungul existenţei Republicii a fost Piotr Skarga (1536-1612). Skarga, fost rector al Colegiului şi Academiei Iezuite de la Wilno, a devenit mare capelan şi autor de prelegeri la curtea lui Sigismund al III-lea. În 1597 a ţinut opt predici la Varşovia în faţa Seimului din acel an, care, sub titlul de *Kazania sejmowe* (*Predicile Seimului*), s-au bucurat apoi de trei reeditări de-a lungul secolului al XVII-lea, fiind mereu citite şi citate. Skarga era un conservator. Era considerat un stâlp al grupării regaliste, susţinând teoriile contemporane ale Contrareformei cu privire la Dreptul Divin al regilor şi prerogativele Bisericii.

Presupusa sa respingere a absolutismului nu era mai mult decât o preferinţă pentru o „monarhie creştină" în stil spaniol, în defavoarea „tiraniei barbare" practicate de Moscova. Nu e de mirare că rebelii lui Zebrzydowski îl considerau *praecipus turbator Reipublicae*, „perturbatorul numărul unu al Republicii". Totuşi, forţa limbajului lui, angajamentul, caracterul detaliat al criticilor aduse şi profeţiile lui răsunătoare despre retribuţia ulterioară îl vor mişca pe cititorul modern tot atât de puternic ca şi pe senatorii şi delegaţii aflaţi în catedrala Sfântul Ioan. „V-aţi adunat astăzi în numele Domnului pentru orânduirea pericolelor ce ameninţă Coroana", a început el, „ca să opriţi ceva ce merge către depravare"; printre „pericolele ce ameninţă Coroana" a numit „dihonia, trădarea şi răzvrătirea", „împietrirea inimilor oamenilor şi necinstirea unităţii, bunăvoinţei şi înţelegerii dintre vecini". „Fiecare prieten e trădător şi fratele îl ia în râs pe fratele său. Peste măsură s-au înmulţit în regat oamenii răuvoitori, care, pe unde apucă, seamănă vrajbă şi răzvrătire. [...] Au dispărut din regatul acesta pedepsele şi disciplina, fără de care nu poate fiinţa nici o instituţie. [...] Nimeni nu are frică de instituţii, nici de legi, nu se teme de nici o osândă. Căci dacă nu mai are omul frică de Dumnezeu şi nici ruşine, [...] Republica are să piară. [...] Toţi se apără chemând în ajutor libertatea şlehtei [...] iar libertatea de aur o preschimbă în nesupunere şi desfrâu. [...] Toţi ca fiii lui Belial, fără frâu, fără zăbală." În predica a doua a trecut la tema patriotismului, a iubirii de ţară. Spre deosebire de conceptul de *ojczyzna* (patrie) dezvoltat mai târziu, el a folosit în cea mai mare parte termeni biblici şi metaforici, vorbind despre „propriul nostru Ierusalim" şi despre *ta miła Matka*, „Mama noastră iubitoare". Cu toate acestea, mesajul său era dur. A citat vorbele regelui Solomon: „Nu numai case şi familii, ci şi regate şi monarhii mari trec şi decad, şi popor după popor se schimbă pe pământ". Nici Republica nu era eternă: îngropată în propriile păcate, şi ea avea să piară. În predicile a treia, a patra şi a şaptea s-a concentrat asupra ereziei ce domnea peste tot, afirmând că aici trebuia căutată cauza tuturor neliniştilor din Republică şi a legilor nedrepte. Skarga era, în mod evident, de partea acelor episcopi care condamnaseră în Senat toleranţa, ca o ofensă împotriva măreţiei Dumnezeului creştin; cerea de asemenea anularea „nelegiuitelor" legi date de Confederaţia de la Varşovia. Erau mulţi calvinişti şi opoziţionişti în Seim, şi ne putem închipui cum vor fi ridicat din sprâncene. În predica a şasea a trecut la teoria constituţiei, citând din 1 Samuel 8:5: „Pune un împărat peste noi să ne judece, cum au toate neamurile". A mai spus: „Trupul omului are doi membri principali, de la care trupul îşi trage viaţa şi forţa: inima şi capul. O inimă curată şi o minte sănătoasă fac un om puternic şi pregătit pentru toate". Era un exemplu clasic al teoriei „celor două spade" – diviziunea puterii între Biserică şi Stat, între Dumnezeu şi Cezar. Continua spunând că există trei libertăţi bune: să rezişti ispitei, să refuzi să slujeşti un stăpân străin şi să opui rezistenţă unui tiran. Dar a patra libertate, o libertate „diavolească", „infernală", „satanică", este „să trăieşti fără de lege". Magnaţii nu se sinchiseau de consiliile comune, iar Seimul, lipsit de un conducător, amâna la nesfârşit şi nu se mai puteau lua decizii. Cu gândul, fără îndoială, la delegaţii aflaţi în faţa lui, a declarat: „Ce este cel mai dăunător e că nişte oameni îşi asumă o asemenea putere cu care vatămă puterea regală şi senatorială, iar monarhia cea izbăvitoare şi vrednică

de laudă [...] o preschimbă [...] în democraţie". Pentru cei care nu ştiuseră dinainte, Skarga considera democraţia nobiliară un păcat. El voia să limiteze privilegiile şi imunităţile şlehtei, începând cu *Neminem Captivabimus*, să consolideze puterea monarhiei şi Senatului în raport cu dietinele şi cu Camera Delegaţilor, şi să diminueze asuprirea ţăranilor. În predica a opta şi ultima, Skarga a revenit la tema ţărănimii. După ce a prezentat audienţei o listă lungă cu păcatele nepedepsite ale Republicii, de la blasfemie, sacrilegiu, crimă, cămătărie, desfrâu, sperjur şi trădare până la vin, mătăsuri şi cai, i-a îndemnat pe nobilii care îl ascultau să se gândească o clipă la condiţia propriilor lor supuşi. „Spuneţi voi înşivă dacă mai există vreun stat creştin unde iobagii şi plugarii să fie atât de asupriţi printr-o conducere absolută precum la noi de şleahta care se comportă astfel fără nici o piedică din partea legii." Pentru şleahta ataşată de „Libertatea de Aur" şi sensibilă la orice semn al unor pretenţii absolutiste din partea regelui, era într-adevăr o acuzaţie gravă. Skarga a încheiat cu o tiradă de citate înspăimântătoare din cărţile Proorocilor:

> Pune rânduială în casa ta, că nu vei mai trăi, ci vei muri*.

Întrucât inima faraonului era neînduplecată, nu îi lasă pe fiii lui Israel să plece.

> Dacă voi zice cândva despre un popor sau despre un rege că-l voi dezrădăcina, îl voi sfărâma şi-l voi pierde. [...] Poporul meu însă m-a părăsit. [...] Îi voi spulbera înaintea vrăjmaşilor ca vântul cel de la răsărit, şi nu faţa, ci spatele îl voi întoarce spre ei în ziua necazului lor**[25].

Concluzia era evidentă: dacă şleahta nu avea de gând să se căiască de păcate, Republica va împărtăşi soarta Sodomei, a Egiptului şi a Bizanţului.

În secolul al XVII-lea, criticii politici au recurs adesea la satiră. Krzysztof Opaliński (1610-1656), *wojewoda* (palatin) de Poznań, care se afla la conducerea opoziţiei magnaţilor faţă de presupusele intenţii absolutiste ale lui Vladislav al IV-lea, cunoscut pentru gestul reprobabil de a fi cedat în faţa suedezilor la Ujście în 1655, nu era un reprezentant al „Libertăţii de Aur":

> *„Nierządem Polska stoi" – nieźle ktoś powiedział.*
> *Lecz drugi odpowiedział, że nierządem zginie.*
> *Pan Bóg nas ma jak błaznów. I to prawdy blisko,*
> *Że między ludźmi Polak jest Boże igrzysko****[26].

Asemenea ieremiade nu se potriveau cu faptele concrete. Pentru observatorul modern, beneficiile unui stat centralizat sunt evidente, dar nu şi pentru nobilul din

---

* Isaia 38:1 (n.tr.).

** Ieremia 18:7, 14, 16 (n.tr.).

*** „«Anarhia face Polonia» – bine a zis unul./ Dar altul a răspuns: tot anarhia o desface./ Domnul ne ţine de bufoni. Şi nu e minciună,/ Polonezul între popoare e joaca lui Dumnezeu".

secolul al XVI-lea şi al XVII-lea. Privită din perspectiva Varşoviei, a Wilno-ului sau a Kievului, viaţa în Republică - în ciuda dificultăţilor sale - părea mult mai bună decât viaţa în oricare dintre ţările vecine. Pentru generaţiile de polonezi care au asistat direct la gesturile lui Ivan cel Groaznic, la subjugarea Ungariei de către Poarta Otomană sau la distrugerea nobilimii din Boemia de către Habsburgi, „absolutismul" era totuna cu tirania. Şleahta poloneză nu avea cunoştinţe practice despre condiţiile din Europa de Vest. Când vorbeau despre *absolutum dominium* de care se temeau atât de mult, nu se gândeau la Franţa sau la Spania. Singurele modele reale pe care le aveau la dispoziţie pentru a compara şi a judeca erau despotismul „ecleziastic" al Austriei, despotismul „oriental" al Turciei şi despotismul „barbar" al Marelui Cnezat al Moscovei. Mai mult, absolutismul nu părea să diminueze revoltele civile. Avertismentele neîntrerupte din teritoriile vecine Moldova şi Transilvania, supuse Imperiului Otoman, „vremurile de restrişte" din Marele Cnezat al Moscovei şi mai ales Războiul de 30 de Ani din Sfântul Imperiu Roman, toate susţineau ideea conform căreia viaţa politică în absolutism nu era cu nimic mai stabilă decât în „anarhia poloneză". Skarga şi Opaliński nu aveau decât să denunţe excesele „Libertăţii de Aur". Ascultătorii şi urmaşii lor erau conştienţi de aceste lucruri. Întrebarea era însă dacă exista o variantă mai bună decât anarhia.

Refugiaţii străini au jucat un rol important în consolidarea acestor atitudini. Republica era un refugiu renumit pentru cei exilaţi pe motive politice sau religioase, de la evrei şi husiţi până la victimele de mai târziu ale absolutismului. Sosirea unor persoane ilustre care solicitau azil politic - printre care Andras Dudith, episcop de Pécs, fost trimis al împăratului, sau grupul de adepţi ai lui Ieremia Moghilă din Moldova şi Valahia ori prinţul Kurbski, consilier al lui Ivan cel Groaznic - nu putea decât să întărească opiniile nobililor.

În special Andrei Mihailovici Kurbski (1528-1583) a fost un om politic şi publicist activ. Născut într-una din vechile dinastii princiare ruse, el şi-a petrecut tinereţea în slujba şi în compania ţarului Ivan cel Groaznic. Strălucit general în campaniile de la Kazan şi Inflanty, el era şi un membru eminent al Consiliului boierilor. Nemulţumirea sa a început de la abolirea Consiliului în 1560 şi a crescut odată cu atrocităţile legate de *Oprichnina*. În 1564, în calitate de comandant al fortăreţei Dorpat de pe frontul livonian, s-a hotărât să dezerteze, iar în noaptea de 29-30 aprilie a trecut graniţa în fortăreaţa lituaniană Wolmar. Mama lui, soţia şi copilul, ţinuţi ostatici de ţar ca garanţie a loialităţii, au fost ucişi. După ce i-a jurat loialitate lui Sigismund August, Mare Duce de Lituania, a fost răsplătit cu castelul de la Smedyno şi cu feuda unor pământuri ale Coroanei în Volînia, în *starostwo**, Kowel obligându-se să pună la dispoziţie, în caz de nevoie, un contingent de 180 de călăreţi şi 50 de pedestraşi. Stabilindu-şi poziţia, a adoptat imediat spiritul anarhiei. Între 1567 şi 1573 a participat în mod regulat la Seim ca delegat, adoptând orientarea politică a grupării ortodoxe din jurul palatinului de Kiev, principele Konstanty Ostrogski. Şi-a câştigat renumele de asupritor al ţăranilor şi persecutor al evreilor. A fost căsătorit de trei ori şi a divorţat o dată, în împrejurări scandaloase; fiul lui din cea de-a treia

* Unitate administrativă condusă de un *starosta* (n.tr.).

căsătorie, Michał Dymitr Kurbski (1582-1645), într-o vreme delegat al dietinei de la Upita, a devenit celebru pentru convertirea sa la catolicism. A luptat fără încetare cu vecinii săi, familiile Wiśniowiecki şi Czartoryski, iar spre sfârşitul vieţii era atât de îngropat în datoriile acumulate din cauza numeroaselor procese, încât a trebuit să renunţe la proprietăţile sale. Toată viaţa a servit în armata lituaniană. În timpul războiului lui Báthori cu Rusia a condus câteva bătălii victorioase, între 1579 şi 1581. În istoria Rusiei este menţionat ca ideolog al opoziţiei boierilor faţă de autocraţia ţarului Ivan. Vestita sa corespondenţă cu ţarul, de-a lungul a cincisprezece ani, precum şi lucrarea sa *Istoria Marelui Cnezat al Moscovei* (1573) reprezintă unele dintre cele mai detaliate şi mai pătrunzătoare izvoare istorice din perioada respectivă. Scrisorile – a căror autenticitate a fost pusă sub semnul îndoielii – sunt pline de un amestec de ofense savuroase şi dezbatere solemnă pe tema principiilor guvernării legitime şi supunerii civile. Kurbski ataca vehement „conştiinţa roasă de lepră" a fostului său suveran, care „îşi râgâie citatele erudite şi bombastice într-o furie nestăpânită". Ivan, în schimb, îl numea pe fostul vasal „javră", „trădător împuţit", „ademenitor", „fariseu" sau „sperjur". *Istoria Marelui Cnezat al Moscovei*, scrisă pe un ton similar, a fost inspirată de înfiorătoarea perspectivă a alegerii lui Ivan la tronul polonez după moartea lui Sigismund August. În istoria poloneză, Kurbski apare ca unul dintre străinii iluştri care au intrat de bunăvoie în slujba Republicii şi ca un exemplu de luptător împotriva barbariei Marelui Cnezat al Moscovei. Din corespondenţa sa reiese însă destul de limpede că nu respecta principiile democraţiei nobiliare. „În ceea ce priveşte naţiunile fără de Dumnezeu", îi scrie ţarului Ivan în cea de-a doua epistolă, „de ce să le mai amintim? Nici una dintre ele nu este stăpână în propria casă. Ei guvernează după cum le poruncesc supuşii lor". Cronicarul polonez Bielski a susţinut că Kurbski a fugit în Lituania de teama consecinţelor insuccesului sale militare; cei mai mulţi comentatori moderni vor recunoaşte în comportamentul lui o mare doză de oportunism. În orice caz, Republica i-a oferit un adăpost în care să-şi poată propaga viziunile, ceea ce era deja o reclamă pozitivă[27].

Comentariile din străinătate referitoare la Polonia şi Lituania întârziau din cauza lipsei de informaţii. Dar începând de la jumătatea secolului al XVI-lea, învăţaţii din Vest dispuneau de numeroase descrieri detaliate. În Italia, vestitele relatări scrise în 1575 de ambasadorul veneţian Ieronimo Lippomano erau completate de rapoartele întocmite de fiecare dintre nunţii papali cu un deceniu înainte. Câteva pasaje relevante din *Relazioni Universali* (1592), scrise de Giovanni Botero, un demnitar al Congregaţiei pentru Răspândirea Credinţei de la Vatican (*Congregatio de Propaganda Fide*), se bazau pe observaţii personale. În Franţa, Polonia era prea puţin cunoscută până la publicarea cronicii lui Kromer la Paris în 1566, însă alegerea la tron a lui Henric al III-lea de Valois a stârnit mare vâlvă. În Germania, chestiunile poloneze erau popularizate în special de diverşi supuşi germani ai Republicii care obiectau la atacurile prost informate asupra ţării lor. Lucrarea *Encomium Regni Poloniae* (1621) semnată de Jakub Gadebusch de la Danzig şi *De scopo reipublicae Polonicae* (1665) scrisă de Johann Sachs de la Torun (Marinius Polonius) au fost publicate din motive de patriotism rănit. În ceea ce priveşte Anglia, studiul *Itinerary* (1617) al lui Fynes

Morison cuprindea o cantitate limitată de informaţii. Polonia avea să se bucure de o atenţie exclusivă abia odată cu sosirea doctorului Bernard O'Connor, fost medic la curtea lui Ioan Sobieski, care în 1698 a publicat studiul *History of Poland* în două volume. La curtea regală suedeză, juristul şi istoriograful german Samuel Pufendorf a profitat de implicarea Suediei în chestiunile poloneze pentru a întocmi o evaluare sceptică şi critică, dacă nu chiar pesimistă. În Europa însă, în general, autorii polonezi erau cunoscuţi şi citiţi. Republica polono-lituaniană aparţinea „Republicii Internaţionale a Literelor (latine)". Operele lui Modrzewski, Goślicki, Bielski, Kromer, Varsevicius sau Opaliński erau la dispoziţia oricui dorea să le citească.

Cercetătorii occidentali au întâmpinat mari dificultăţi în încercarea de a clasifica o constituţie care nu se încadra în categoriile tradiţionale ciceroniene de monarhie, aristocraţie sau democraţie. Toată lumea era de acord că Republica nu putea fi considerată „o monarhie autentică", aşa cum erau cele mai multe monarhii europene. Botero a scris că este „mai mult republicană decât monarhică"; Bodin a numit-o *monarchia libera*; Guillaume Barclay, profesor de drept la Paris, a declarat: „Polonezii nu au nici rege şi nici regat, ci un fel de oligarhie mascată de titlul regal". Pentru descrierea statutului regelui polonez erau folosiţi diverşi termeni. Bodin l-a numit *capitaine en chef*, alţii – „primul demnitar", „curatorul" sau „conducătorul". În orice caz, nu putea fi un suveran. Botero, gândindu-se fără îndoială la Báthori, a adăugat observaţia subtilă că „regele are atâta putere câtă îi dau propria pricepere şi isteţime". Fiindcă monarhia era în general considerată o instituţie divină, dată de Dumnezeu, a fost acceptat la scară largă mitul potrivit căruia alegerile regale din Polonia ar fi rămăşiţele unui ritual preistoric, păgân, atribuit când goţilor, când celţilor, vandalilor sau vechilor sarmaţi.

Denigratorii Republicii se găseau, după cum era de aşteptat, în rândurile acelora care puneau cel mai mare preţ pe virtuţile monarhiei, însă criticile lor erau de obicei moderate şi constructive. Jean Bodin, de exemplu, a studiat chestiunea poloneză cu deosebită atenţie şi precizie. Ca orator la ambasada poloneză venită la Paris în 1573, el dezbătuse aceste probleme direct cu senatorii polonezi. Lucrarea sa *Six livres de la République* (1576) dezvăluie o cunoaştere în detaliu a studiilor lui Calimah, Miechowit, Kromer şi în special Modrzewski, ale căror propuneri le-a revizuit cu atenţie. Bodin i-a clasificat pe polonezi drept „nordici", care nutresc o ură instinctivă faţă de tiranie – la un loc cu britanicii şi scandinavii. În timp ce critica aspectul electiv al regalităţii poloneze, el a declarat că nesiguranţa ei reprezenta un pericol nu atât pentru rege, cât pentru electorii înşişi şi a recomandat ca succesorul la tron să fie ales *vivente rege*, în timpul vieţii regelui precedent. Cele mai dure remarce nu se refereau la practica constituţională, ci la eşecurile justiţiei poloneze, în special la sistemul răscumpărării. La sfârşitul secolului următor, Pufendorf, în lucrarea sa *Historie der vornehmsten Staaten und Reiche so jetziger Zeit in Europa sich finden* (*Istoria celor mai de seamă state şi regate aşa cum se găsesc în prezent în Europa*, 1686), a deplâns interminabilele dispute dintre Seim şi rege, precum şi paralizarea mecanismului legislativ. Dar, impresionat de strălucita victorie a lui Sobieski la Viena, nu a făcut nici o aluzie la posibila punere în pericol a poziţiei

internaţionale a Republicii din cauza eşecurilor ei interne. Bernard O'Connor a notat cu regret că „nimeni nu e dispus în Polonia să joace rolul de supus", evidenţiind efectele dăunătoare ale principiului *Liberum Veto* şi ale funcţiilor pe viaţă ale demnitarilor. Cu discernământul unui medic practician, şi-a exprimat mirarea faţă de faptul că un corp politic atins de maladii atât de evidente a fost totuşi capabil să supravieţuiască atât de multă vreme. A explicat că supravieţuirea Republicii s-a datorat parţial solidarităţii unui popor liber care în momente de criză uită de diferendele interne, parţial dezbinării din statele vecine şi parţial unor factori militari. În viziunea lui O'Connor, o ţară lipsită de fortăreţe moderne nu putea fi apărată de cetăţenii ei, dar nici suprimată de invadatori. Toţi aceşti autori şi-au formulat criticile fără răutate, într-un contrast marcat cu polemişti lipsiţi de scrupule ca Guillaume Barclay, al cărui *Satyricon* (1614) a fost scris pentru amuzamentul curţii regale franceze, sau Herman Conring, al cărui tratat *De iustitia armorum Suecorum in Polonos* (*Despre dreptatea războiului suedez împotriva polonezilor*) a fost scris la comanda lui Carol al X-lea. Jean Barclay, fiul lui Guillaume, a afirmat că polonezii sunt nişte barbari – „o naţiune născută în violenţă şi samavolnicie, pe care o numesc libertate, oameni care îl obligă pe regele lor sub ameninţarea spadei să păstreze drepturile strămoşeşti şi care odată ce şi-au obţinut confirmarea privilegiilor pe care şi le-au conferit singuri, sunt capabili a-şi face rău unii altora fără să fie pedepsiţi". Conring, urmărind un ţel politic, a mers şi mai departe. Republica, a scris el, nu se bucură de afecţiunea locuitorilor ei, este ruinată de excesele nobililor şi nu merită să fie salvată.

Admiratorii Republicii se regăseau în special printre teoreticienii dreptului la rezistenţă. În Franţa, atât catolicii, cât şi hughenoţii tindeau să condamne reputaţia Republicii privitoare la toleranţa religioasă. Dar fiecare din ei, din poziţii diferite, nu putea să nu aprecieze complicatele măsuri de precauţie ale Republicii contra tiraniei. Jean Boucher de la Paris, al cărui tratat *De justa abdicatione* (*Despre abdicarea dreaptă*, 1589) exprima viziunea opoziţiei catolice faţă de Henric al III-lea, a scris un strălucit raport al modului în care tiranul a fost alungat din Polonia. Théodore Beza, succesorul lui Calvin la Geneva, a lăudat instituţia *Pacta Conventa*. Cea mai mare surpriză sunt însă scrierile unui hughenot anonim, ale cărui vestite *Vindiciae contra tyrannos* (1579), publicate sub pseudonimul Junius Brutus, sunt adesea considerate prima lucrare din timpurile moderne în care este formulată clar concepţia unui contract politic între conducători şi supuşi. După părerea lui, Republica poloneză şi Sfântul Imperiu Roman erau singurele două state din Europa unde virtutea antică a reuşit să opună rezistenţă presiunii din partea unor monarhi tirani. În descrierea monarhiei constituţionale ideale, care ar etala „puterea legitimă a principelui peste popor", el a comparat Republica poloneză cu Republica veneţiană. Ecourile acestui studiu au răsunat de-a lungul secolului al XVII-lea. În opera sa *Oceana* (1659), sir James Harrington a invocat exemplul polonez pentru a ilustra visul său în privinţa unei utopii organizate în interesul nobililor împroprietăriţi; olandezul Ulryk Huber l-a folosit în studiul *De iure Civitatis* (1673) pentru a demonstra erorile din sistemul lui Hobbes. În Germania, filozoful şi matematicianul Gottfried Leibniz a compus un tratat despre politica poloneză pe vremea când era

angajat ca secretar al trimisului ducelui de Neuburg la alegerea regelui din 1669. Sub pseudonimul Georgius Ulicovius Lithuanus, era în primul rând preocupat de promovarea candidaturii angajatorului său şi a fost preocupat ca scrierea sa *Specimen demonstrationum politicarum pro eligendo rege Polonorum* (1669) să nu aducă ofense electoratului polonez. Cu toate acestea, argumentele sale în favoarea îngrădirii libertăţii în interesul securităţii externe şi interesanta sa comparaţie a concepţiei principiului unanimităţii în Polonia şi în Republica olandeză sunt o dovadă a seriozităţii intenţiilor sale. În Italia, cuvintele de laudă la adresa Republicii au răsunat dintr-o temniţă napolitană. Tommaso Campanella, călugăr dominican condamnat la 27 de ani de temniţă pentru erezie, autorul *Cetăţii Soarelui*, a inclus un amplu pasaj despre Republică în opera sa *De Monarchia Hispanica*. Lucru şi mai surprinzător, el a compus un sonet în onoarea electorilor polonezi, îndemnându-i să prefere virtutea autohtonă, şi nu sângele princiar din străinătate:

POLONIEI

Peste regatele ce fac din soarta oarbă moştenitorul
Imperiului, te înalţi tu, Polonia,
care, plângând pe regele tău stins,
din mâna fiului-i iei sceptrul şi-l dai unui străin,
temându-te că nu va arăta forţă şi-nţelepciune;
însă-ntr-o soartă şi mai oarbă te cufunzi
un principe-alegând cu-a sa Curte splendidă,
fără a şti de va fi chibzuit sau risipitor.
O! Mai bine-ai căuta cu silinţă în casa ta umilă
un Cato, un Pompiliu, Minos ori Trismegistos:
din aceştia, Dumnezeu în veci nu încetează să creeze.
Şi cei asemenea lor pierd puţine şi câştigă multe,
căci ştiu că lucrurile ce-i vor face nemuritori
virtuţile şi faptele măreţe sunt, nu sângele albastru[28].

În epoca saxonă, calitatea comentariului politic a decăzut odată cu situaţia politică reală. În Polonia, oamenii inteligenţi tăceau. Domeniul teoriei politice a fost abandonat acelor susţinători ai „Libertăţii de Aur" care practicau politica struţului. Într-o lume în care potenţialii reformatori dădeau înapoi din cauza presiunilor externe copleşitoare şi a conflictelor interne, nu mai era nimeni care să opună rezistenţă faţă de „sarmatişti", conform cărora condiţia Poloniei este superioară oricărei alte ţări din lume. Cele mai de seamă citate ale opiniilor „sarmatiştilor" sunt furnizate de fascinanta enciclopedie a reverendului Benedykt Chmielowski (1700-1763), intitulată *Nowe Ateny albo Akademya wszelkiej scyjencyjej pełna* (*Noua Atenă sau Academia tuturor ştiinţelor*, 1746), care s-a bucurat de o largă popularitate. Bigotismul lui Chmielowski şi naivitatea lui pe plan politic erau caracteristice pentru viziunea limitată şi semidoctă a şleahticilor din vremea sa. „Briliantul nepreţuit al Coroanei poloneze – Libertatea de Aur"; „al doilea fundament de diamant al libertăţii poloneze – *libera regum electio*"; „al treilea fundament – *liberum veto*, căci libertatea de cuvânt în dietine şi în Seim este mama şi sufletul libertăţii; atâta vreme cât

vorbeşte, Patria nu a murit încă"[29]. După ce a pierdut orice speranţă de salvare, societatea poloneză s-a închis în sine şi, fermecată de idilele imaginare ale „Bătrânei Sarmaţii", a început să piardă contactul cu realităţile elementare.

În străinătate, o serie de scriitori politici enumerau neajunsurile evidente ale sistemului polonez, fără însă a le cerceta cauzele. În 1721, în *Scrisorile persane*, Montesquieu a afirmat că Polonia îşi foloseşte libertatea şi alegerea regelui într-un mod atât de nechibzuit, încât singurii care profită de ele sunt vecinii ei, care le-au pierdut pe amândouă. În 1740, în tratatul său *Anti-Machiavel*, Frederic al II-lea a notat că în Polonia tronul este un bun supus negoţului la fel ca orice altă marfă de pe piaţă. În *Considérations sur le gouvernement*, marchizul d'Argenson a avertizat că „Polonia este deschisă în toate direcţiile, putând fi luată în stăpânire de oricine vrea, iar unica ei forţă stă în propria slăbiciune". În articolul dedicat Poloniei în *Enciclopedia* franceză, cavalerul de Jaucourt s-a mulţumit să plagieze lucrarea abatelui Gabriel Coyer despre istoria lui Ioan Sobieski. A menţionat o temă abordată de Montesquieu, anume că declinul statului era cauzat de „robia" oamenilor de rând. Păreri similare au fost enunţate de majoritatea gânditorilor epocii – David Hume, Adam Smith, William Paley şi mai ales de Voltaire. Numeroasele comentarii ale lui Voltaire, strălucite şi ostile, merită o atenţie deosebită, fie şi numai pentru că s-au bucurat de o popularizare la scară atât de largă. Mai întâi în *Istoria lui Carol al XII-lea*, apoi în piesa de teatru *Les Lois de Minos* şi mai târziu în numeroasele sale scrieri pe subiectul toleranţei, înţeleptul de la Ferney nu a pierdut nici o ocazie să ia în derâdere Polonia ca loc al „haosului", „barbariei" şi „fanatismului". Fără să pretindă nici o clipă că ar cunoaşte mai detaliat problemele poloneze, el a folosit Republica drept povaţă cu scopul de a ilustra soarta tuturor acelora care cădeau în ghearele ignoranţei venite de la Roma. „*Braves Polonais !* [...] *vous n'avez eu depuis longtemps que deux véritables ennemis – les Turcs et la cour de Rome*" („Viteji polonezi ! [...] de multă vreme n-aţi mai avut decât doi duşmani adevăraţi : turcii şi Curtea de la Roma"). Se înţelege că folosea laitmotivul polonez nu în scopul unei contribuţii serioase la studiul Poloniei, ci drept armă polemică pentru amuzamentul cititorilor. Totuşi, în zelul său de a-i linguşi pe corespondenţii săi iluminişti de la Berlin şi Sankt-Petersburg, Voltaire aluneca adesea în acel gen de hiperbolă care dezvăluia adevărata lui natură. În 1768, de exemplu, le-a făcut un compliment tipic cu două tăişuri autorilor „libertăţilor" poloneze, felicitându-i atât pe Stanislav August, cât şi pe arhiepiscopul Podoski pentru asocierea lor fericită cu „Steaua Nordului" :

> Împărăteasa Rusiei nu numai că a stabilit toleranţa universală în vastele sale state, dar mai trimite şi o armată în Polonia, prima de acest fel de când există lumea, o armată a păcii care nu are alt rol decât să protejeze drepturile cetăţenilor şi să-i facă să tremure pe toţi persecutorii. O, Rege drept şi înţelept, care ai vegheat asupra acestei fericite reconcilieri ! O, arhiepiscop luminat, principe lipsit de mândrie, preot lipsit de superstiţii, binecuvântaţi să fiţi şi emulaţi în toate veacurile ! [30]

Într-o asemenea atmosferă trebuia să ai un spirit într-adevăr îndrăzneţ ca să mai poţi exprima o opinie favorabilă despre Constituţia poloneză. Chiar şi apologeţii din tabăra lui Leszczyński şi adepţii Reformei – de la Baudeau la Mably – aveau tendinţa

să defăimeze Polonia în speranţa de a provoca o schimbare. Dar Jean-Jacques Rousseau era de altă părere. Invitat de Wielhorski, agentul de la Paris al Confederaţiei de la Bar, să-şi scrie reflecţiile pe tema situaţiei poloneze, Rousseau a exprimat o viziune unică la acea vreme. Tratatul său *Considérations sur le gouvernement de la Pologne*, publicat în 1772, anul primei împărţiri, marchează un dublu triumf – al independenţei în gândire şi al acribiei în cercetare. Rousseau studiase instituţiile poloneze destul de atent şi nu era împotriva îmbunătăţirii lor minuţioase. Dar a clasificat situaţia din Polonia epocii respective drept coruperea unor idealuri respectabile, recomandând mai presus de toate chibzuinţă. I-a avertizat pe polonezi să se gândească foarte bine înainte să strice ceea ce i-a făcut ce sunt. La sfârşit, fiind cât se poate de conştient de intrigile vecinilor Republicii, el a enunţat sfatul cel mai potrivit care a fost adresat Poloniei de-a lungul epocii moderne: „Dacă nu-ţi poţi opri duşmanii să te înghită, cel puţin fă tot ce-ţi stă în putinţă ca să nu te poată înghiţi"*. Această frază a reverberat în Polonia multă vreme după ce toată înţelepciunea adunată a celorlalţi *philosophes* fusese dată uitării[31].

*
* *

Pentru un politolog, *Rzeczpospolita* polono-lituaniană prezintă o serie de caracteristici care o deosebesc de cele mai multe formaţiuni statale vest-europene ale epocii. Teoretic, acest stat poate fi descris mai degrabă ca o republică monarhică decât ca monarhie republicană. Era mult mai republican în structură şi spirit decât monarhiile constituţionale ale Angliei sau Suediei şi diametral opus sistemelor absolutiste din Franţa, Spania sau Rusia. În anumite privinţe, semăna cu structurile elective fragmentare ale Sfântului Imperiu Roman, mai puţin adăugirile dinastice aduse de împăraţii habsburgi de mai târziu. Avea multe elemente comune cu sistemul complicat de guvernare al Republicii olandeze. Dar autorii ei se inspiraseră în special din modelul Republicii Romane, de la care şi-a luat numele, precum şi al Republicii veneţiene, majoritatea lor fiind absolvenţi ai Universităţii de la Padova. Din această perspectivă, este limpede că istoricii anglo-saxoni ar trebui să traducă *Rzeczpospolita* în engleză ca *The Republic* (Republica), şi nu prin termenul folosit mai frecvent *Commonwealth* (confederaţie).

Jocul politic practicat în Republica polono-lituaniană avea un caracter specific. Absenţa unor canale prin care puterea centrală să radieze sau a unei ierarhii sociale organizate conform intereselor statului permitea urmărirea unor politici private, locale sau provinciale, fără teama de îngrădire din partea statului. Totul depindea de constelaţiile schimbătoare ale patronajului, rangului, bogăţiei, meritelor şi norocului, pe când de raţiunea de stat nu depindea mai nimic. Statul nu a pretins niciodată că ar fi avut un interes propriu mai mare decât suma intereselor cetăţenilor săi. Drept rezultat, politica externă a Republicii a fost uimitor de pasivă, în timp ce

* *Cf.* „Uwagi o rządzie polskim i jego projektowanej naprawie", în *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, ed. J. Gintel, Cracovia, 1971, vol. 2, p. 44 (n.tr.).

politica internă era total refractară faţă de decizii. Conform unei teorii interesante, viaţa politică se compunea din interacţiunea caleidoscopică a intereselor locale la scară mică şi a intereselor regionale la scară largă, mai efemere – sau, după cum s-a spus, din „vecinătăţile mici" şi „vecinătăţile mari"[32]. Ar fi nevoie de un Lewis Namier – a cărui discuţie a relaţiilor politice din Anglia georgiană aminteşte de propriile lui rădăcini poloneze – pentru a verifica exactitatea acestei analize. Dar ar merita verificată şi ar constitui un excelent subiect de cercetare.

De fapt, cele mai mari asemănări cu „democraţia nobiliară" a Poloniei pot fi găsite în afara Europei – în America. Cel puţin la prima vedere, perspectiva şlehtei poloneze pare să fie similară cu cea a aristocraţiei coloniilor engleze din sudul Americii, ale căror vaste plantaţii şi viaţă socială splendidă erau perpetuate, ca şi în Republica polono-lituaniană, din cauza izolării lor faţă de guvernul central şi servituţii maselor rurale. Democraţii proprietari de sclavi, ca Thomas Jefferson sau George Washington, precum şi alţi părinţi fondatori ai Statelor Unite au multe în comun cu aripa reformatoare a politicienilor magnaţi contemporani în Republica polono-lituaniană. La nord, în Noua Anglie, un alt gen de individualism era încurajat de credinţele religioase şi de respingerea de către colonişti a presiunii clericale exercitate de autorităţile ecleziastice în majoritatea ţărilor europene. Gândurile lui Henry Thoreau, aflat pe malul Walden Pond, sau cele exprimate în *Essay on the Duty of Civil Disobedience* ar fi rezonat mult mai bine cu Seimul polonez decât cu oricare altă curte regală sau parlament din Europa. Vestitul său motto în care spune că guvernul cel mai bun este acela care guvernează cel mai puţin ar fi stârnit un val de aplauze la oricare dintre dietinele provinciale, fiind chintesenţa opoziţiei nobilimii poloneze faţă de creşterea puterii regale de-a lungul existenţei Republicii. Anarhismul american primitiv, născut în zona de frontieră a noului continent, poate să fi avut un suflet-pereche – dacă nu chiar un strămoş direct – în idealurile acelei Republici apuse care populase odată câmpiile Europei de Est.

În mod straniu, idealurile nobilimii poloneze au o notă modernă frapantă. Într-o epocă în care cei mai mulţi europeni lăudau avantajele monarhiei, absolutismului sau puterii statale, nobilii cetăţeni ai Republicii polono-lituaniene îşi glorificau „Libertatea de Aur", dreptul la rezistenţă, contractul social, libertatea individului, principiul de guvernare prin consimţământ şi valoarea independenţei. Aceste concepte se regăsesc la scară largă în ideologiile democraţiilor moderne liberale. Sigur că este de neconceput ca şleahta să fi cultivat aceste drepturi dintr-un interes *avant la lettre* pentru teoria politică progresistă, şi nu pur şi simplu din dorinţa elementară de a-şi păstra privilegiile deţinute din generaţii anterioare. Totuşi, există o legătură evidentă. După normele europene, Republica era un exemplu de înapoiere grotescă. Pentru observatorii epocii luminilor, atitudinile polonezilor aminteau de cele ale unor baroni medievali sălbatici. Nu trebuie însă uitat faptul că democraţia anglo-saxonă modernă s-a dezvoltat dintr-o poziţie conservatoare iniţial, care consideră încă tradiţiile medievale din *Magna Carta* relevante pentru condiţiile şi nevoile de astăzi. Coincidenţa de perspectivă dintre viziunea nobilului polonez din secolul al XVII-lea sau al XVIII-lea şi viziunea democratului liberal al secolelor al XIX-lea şi XX nu este pur întâmplătoare. Ea este un rezultat al preocupării lor comune de a combate

puterea statului. Şleahticul se opunea manifestărilor iniţiale ale fenomenului, pe când cel din urmă se opune exceselor lui contemporane, însă inamicul e acelaşi. Din acest motiv, dacă nu şi din altele, cercetătorul contemporan preocupat de istoria Republicii polono-lituaniene va putea să evite judecăţile exclusiv negative, ale căror origini se află fără îndoială în viziunile reprezentanţilor Iluminismului şi ale apologeţilor „iluminaţi" ai puterilor care au împărţit Republica.

11

SERENISSIMA

Diplomaţia în Republica polono-lituaniană

Nu este sigur dacă Jan Dantiscus (1485-1548), alias Dantyszek, a fost sau nu primul diplomat polonez, însă cu siguranţă a fost unul dintre cei mai interesanţi. Cei opt ani şi patru luni în care a fost ambasador la împăratul Carol al V-lea, între 1524 şi 1532, sunt adeseori citaţi ca prima ambasadă permanentă din istoria diplomaţiei poloneze. Din anumite puncte de vedere, Dantyszek aparţinea unei tradiţii medievale de clerici cosmopoliţi care se ocupau de relaţii internaţionale în paralel cu îndeplinirea obligaţiilor ecleziastice. În acelaşi timp, el făcea parte dintr-o nouă generaţie de umanişti pentru care patronajul artistic, cercetările filozofice şi curiozitatea laică la scară largă deschidea perspective cu totul noi pentru talentele lor multiple. Născut la Danzig, fiu al unui fabricant de bere bogat, pe nume Johann von Hoefen, el a adoptat un pseudonim latin pe vremea când publica poezie neolatină, iar versiunea poloneză a numelui – pe când slujea la curtea regală de la Cracovia, unde se afla încă de la vârsta de 15 ani. Dantyszek a primit proprietăţi funciare din partea Bisericii ca beneficiu al carierei sale diplomatice, bucurându-se de scaunul de episcop la Chełmno, iar din 1537, şi de cel de episcop al Warmiei. La Cracovia a studiat sub îndrumarea cărturarului elenist Paweł de la Krosno, fiind în acelaşi timp angajat ca paj în suita Curţii şi participând la dezastruoasa expediţie din 1502 în Moldova. În 1503 apare în secretariatul arhiepiscopului Jan Łaski, iar în anul următor îl regăsim la cancelaria regală, în calitate de specialist în afacerile externe cu Prusia. În 1505-1506 a călătorit la Veneţia şi de acolo în Cipru, Palestina şi Arabia. În 1512, activitatea sa la tribunalele regale în chestiunea unei mult disputate moşteniri de familie de la Danzig a constituit cauza primară a conflictului dintre Polonia şi Ordinul Cavalerilor Teutoni. Dantyszek a atras pentru prima oară atenţia împăratului Maximilian la Congresul de la Viena din 1515, iar când s-a întors la curtea imperială, un an mai târziu, ca trimis al lui Sigismund I, i s-a acordat rangul de *comes palatinus* şi a fost numit „poet-laureat". În perioada următoare, a călătorit aproape neîntrerupt, luptând pentru cauza suveranului său polon şi în funcţie de cererile împăratului sau ale oraşelor din Prusia. În 1522-1523 a fost în Anglia, în căutarea unui sprijin împotriva acţiunilor Ordinului Teuton. După cum i-a raportat regelui Sigismund, a fost primit de cardinalul Wolsey la Hampton Court, într-o cameră întunecată :

Când am fost dus la dânsul, l-am găsit suferind şi zăcând la pat, din pricina colicilor, după cum mi-a mărturisit. Însă eu am văzut că are sifilis. [...] L-am salutat după obicei în numele Maiestăţii Voastre Prealuminate şi am ţinut o scurtă cuvântare despre necazurile cu turcii şi tătarii, [...] La toate acestea el mi-a dat un răspuns amănunţit, deoarece este un om învăţat şi priceput la vorbă. A spus multe cuvinte de ocară despre francezi, plângându-se de făţărnicia acestora. [...] Eu însă după aceea l-am rugat şi l-am îndemnat să ne ajute în neînţelegerea cu Marele Maestru. [...] A răspuns atunci cu un râset, că am venit la ceasul potrivit [...] zicându-mi la sfârşit: „Regele Poloniei se bucură de mai mare stimă, şi din partea mea, şi din a suveranului meu, decât acei cavaleri călugări pe care nu dăm nici un ban"[1].

Mai târziu, Dantyszek l-a întâlnit pe Henric al VIII-lea, Thomas More făcând serviciile de traducător, şi a vizitat mormântul lui Thomas Becket la Canterbury. Aflat încă într-o dispoziţie de pelerin, a pornit spre Santiago di Compostella, pe un vas portughez care mergea de la Plymouth la La Coruña şi care s-a opreit la Penzance din cauza unei furtuni. În acest moment, mama reginei lui Sigismund, Bona Sforza, a murit la Bari, lăsându-le urmaşilor ei polonezi o moştenire cu complicaţii juridice. Dantyszek a părăsit Cracovia în căutarea lui Carol al V-lea, la 15 martie 1524. Aceasta a fost a treia misiune a sa în slujba împăratului. Instrucţiunile primite se refereau exclusiv la chestiunea presantă a succesiunii napolitane. După întâlnirea cu dogele la Veneţia, cu prinţul d'Este la Ferrara, cu cancelarul principatului de Bari şi cu Francisc I la Lyon, pe 3 decembrie a îngenuncheat în faţa împăratului la Madrid. După aceea, împăratul l-a ţinut permanent în preajmă - cinci ani în Spania, un an în Italia şi încă trei ani în Germania. În 1526, iubita lui Dantyszek, Izabela del Gada, a născut o fetiţă frumoasă, Juanita, care avea să se căsătorească cu Gracian de Alderete, secretarul împăratului. În sfârşit, Dantyszek s-a întors la Cracovia în iulie 1532, plin de onoruri, retrăgându-se mai târziu la scaunul său episcopal de la Heilsberg. A fost prieten cu mulţi oameni de seamă ai epocii, de la Cortes la Erasmus şi Luther, inclusiv Copernicus, care a fost chiar protejatul şi subalternul diplomatului polonez. După retragerea din diplomaţie, Dantyszek a fost un mare cronicar şi colecţionar, un adevărat fiu al epocii marilor descoperiri. Ca poet, se adresa în limba latină lumii care nu se dezintegrase încă în mici culturi naţionale. Ca diplomat, îşi sărbătorea de obicei misiunea nu printr-un memorandum sau un rezumat, ci printr-o epigramă:

Hanc nigram niveamque mihi Iovis alitis alam
Pro mentis caesar nobile stemma dedit.
Quod datur ex atavis clarum est, sed clarius omne
*Quod per se virtus propria ferre solet**.

Sau, alteori, cu o elegie încărcată de pasiune:

* „Această aripă albă cu negru a păsării lui Jupiter/ Primit-am de la împărat, blazon pentru cât l-am slujit./ Ilustre sunt cele de la străbuni moştenite; dar şi mai ilustru/ Este lucrul dobândit prin propria virtute".

Quam durae miseri sunt condicionis amantes
Qui nulla sedes nec loca certa tenent !
Nil datur aeternum, sed quo rapit impetus, illuc
Ambigui in dubiis pectora rebus agunt.
Errant et raro placida statione fruuntur
Atque alia ex aliis sub iuga amoris eunt [...]*[2]

În timpul vieţii lui Dantyszek, Polonia se apropia de zenitul influenţei ei politice. Suveranul lui, Sigismund I (1506-1548), care a trimis 148 de misiuni diplomatice, a fost cel mai activ dintre toţi regii polonezi în domeniul afacerilor externe. În 1569, la încheierea Uniunii de la Lublin, Republica polono-lituaniană s-a dovedit a fi cea mai mare putere din Est, cu cel mai întins teritoriu din Europa. În limbajul diplomatic al următoarelor două secole, era cunoscută, precum Veneţia, drept *Serenissima Respublica*, *La Sérénissime*. De-a lungul perioadei moderne, ea a fost, într-un mod activ sau pasiv, în centrul diplomaţiei europene[3].

*
* *

După Uniunea de la 1569, Constituţia democratică a Republicii a înlăturat diplomaţia de sub controlul direct al monarhului. Conform *Pacta Conventa*, renegociate şi amendate de rege şi nobilime la începutul fiecărei domnii, nici un diplomat nu putea fi numit fără consimţământul Senatului. Nici un tratat nu era valabil dacă nu era ratificat de Seim. Pentru negocierile importante, ambele camere ale Seimului desemnau împuterniciţi care se bucurau de cel mai înalt rang diplomatic.

În realitate, desigur, monarhul păstra puteri executive semnificative. Deşi politica externă era condusă nu în numele regelui, ci al „Senatului şi Republicii", influenţa sa era mult mai mare decât a oricărei alte personalităţi în stat. Opinia lui cântărea cel mai mult în şedinţele plenare oficiale periodice ale Senatului, la care se stabileau principiile de bază ale conduitei politice ; la fel şi în întrunirile celor şaisprezece senatori rezidenţi, în cadrul *senatus concilium* (Consiliul Senatului) care dirija afacerile cotidiene în perioadele lungi dintre şedinţele plenare. Pe timp de pace, regele exercita un control strict asupra celor patru cancelarii – două ale Regatului şi două ale Marelui Ducat – şi în special asupra Cancelariei mai mici a Regatului, care de obicei îl însoţea în călătoriile regale şi care şi-a câştigat un rol de prim-plan în chestiuni diplomatice. Au existat momente – cum ar fi anul 1609, în vremea domniei lui Sigismund Vasa – când Senatul a fost gata să-i dea regelui mână liberă în decizia de a porni sau nu la război ; au existat şi altele, ca în 1656 sub domnia lui Ioan Cazimir al II-lea Vasa, când, din cauza lipsei unui Seim, regele s-a bucurat de putere absolută de decizie. Este adevărat că unii regi polonezi au invidiat puterile confraţilor

* „Ce soartă amară şi grea duc acei iubiţi neferice/ Fără un loc de răgaz ori de îndelungată şedere ! / Nimic pentru ei nu este etern ; ci după imboldul inimii/ Se mistuiesc în patimi nesigure./ Pribegi, arar ei au parte de un popas liniştit,/ Din jugul unei iubiri mereu nimerind într-un altul [...]."

lor din alte părţi ale Europei, care în general s-au străduit să păstreze prerogativele legate de politica externă chiar şi într-o monarhie constituţională. Dar dacă nu le lipsea întru totul priceperea şi dacă îşi câştigau o poziţie onorabilă în ochii celor mai înalţi funcţionari ai statului, regii polonezi nu erau nici pe departe neajutoraţi.

Potrivit dispersiei autorităţii pe teritoriul Republicii, statul nu avea pretenţia unui monopol în chestiunile diplomatice. Tot aşa cum Seimul sau Senatul puteau determina regele să nu accepte un proiect de lege cu care nu erau de acord, la fel nimeni nu se împotrivea dacă regele dorea să urmărească o anumită politică atâta vreme cât aceasta nu punea în pericol interesele şi resursele statului. În epoca Dinastiei Vasa, diplomaţia regală condusă de curteni, şi nu de funcţionari de stat, a făcut presiuni în ceea ce priveşte pretenţia regelui polonez la tronul Suediei, pe căi diferite de cele oficiale. În epoca saxonă a fost introdusă o diferenţiere clară între acţiunile regelui şi cele ale Republicii. Era perfect posibil ca Wettin, de exemplu, în calitate de principe elector al Saxoniei, să ducă un război cu Suedia, în timp ce acelaşi om, în calitate de rege al Republicii polono-lituaniene, se afla în relaţii de pace cu suedezii. De la începutul secolului al XVI-lea, hatmanii (conducătorii de oşti) aveau dreptul să intre în diplomaţie, în ajutorul obligaţiilor lor militare. În special în regiunile de sud şi de est, de unde comunicarea cu Varşovia decurgea cu dificultate, hatmanul avea dreptul legal de a conduce o expediţie militară ori de a semna un armistiţiu cu muscalii sau tătarii din proprie iniţiativă. Hatmanul ţinea câte o solie în Turcia, Crimeea, Moldova şi Valahia şi găzduia la rândul lui solii ale acestora. Marii magnaţi se bucurau de drepturi similare, deşi în cazul lor era mai greu de făcut distincţie între o conduită constituţională şi una lipsită de loialitate. Acel Radziwiłł care a semnat un tratat privat cu suedezii invadatori în 1655 a fost fără îndoială un trădător şi a fost condamnat ca atare în unanimitate. Dar anterior, în secolul al XVII-lea, când cancelarul Zamoyski şi-a folosit armata personală şi diplomaţia privată pentru a numi şi a detrona pe domnii moldoveni, nimeni nu l-a tras la răspundere. În „vremurile de restrişte" din Marele Cnezat al Moscovei, aventurile private ale lui Jerzy Mniszech şi ale complicilor lui conspiratori au fost cauza pentru care Polonia, contrar voinţei Seimului, a fost implicată în luptele intestine sângeroase ale Rusiei. Magnaţii polonezi au început să semene tot mai mult cu principii din Germania – conducători aproape independenţi, al căror suveran era prea departe sau prea ocupat ca să se intereseze de acţiunile lor. În vremea confederaţiilor, când nobilimea organiza alianţe militare pentru a atinge diverse scopuri politice conforme cu legea, conducătorii confederaţiilor aveau dreptul să îşi sprijine campaniile pe canalele diplomaţiei personale. În timpul Marelui Război al Nordului, aceste confederaţii au durat zeci de ani, iar diplomaţia a fost fragmentată prea mult pentru a putea fi controlată de o putere centrală. În diverse perioade, atât oraşul Danzig, cât şi cazacii de pe Nipru şi-au putut menţine propriul corp diplomatic, cu consimţământul autorităţilor de stat. În perioadele frecvente de interregn, sarcina de coordonare a afacerilor externe o deţinea primatul, arhiepiscopul de Gniezno, care, ca *interrex*, avea puterea de a duce o diplomaţie de alt gen – „diplomaţia arhiepiscopală".

Diviziunea responsabilităţii administrative era la fel de complicată ca şi cea a autorităţii executive. În fiecare dintre administraţiile separate ale Regatului şi Marelui Ducat, întreţinerea şi supravegherea diplomaţilor străini şi coordonarea diferitelor

departamente ale serviciului diplomatic al Republicii îi reveneau mareşalului. Secretariatele diplomatice erau responsabilitatea cancelarilor, dar de regulă erau conduse de unul dintre vicecancelari, *podkanclerz*. Cu trecerea timpului, administraţia Regatului a câştigat mult în importanţă faţă de cea a Marelui Ducat, cu toate că lituanienii şi-au susţinut multă vreme dreptul de a controla relaţiile cu Marele Cnezat al Moscovei. În Regat, un secretar-şef (*secretarius supremus*) coordona activitatea secretariatului, iar patru notari-şefi (*pronotarii*) conduceau câte un departament. Aceste departamente erau specializate în menţinerea relaţiilor diplomatice cu anumite ţări sau regiuni, fiind autorizate să participe ca observatori la şedinţele Senatului sau ale comisiilor Senatului. Existau de asemenea referendari, copişti, traducători şi arhivişti – aproximativ douăzeci de persoane. În primii ani ai Uniunii, personalul acestui secretariat polonez era format din oameni remarcabili. Lista de angajaţi cuprindea nume cum ar fi Jan Kochanowski, Łukasz Górnicki, Andrzej Frycz-Modrzewski, Jan Zamoyski, Marcin Kromer sau Stanisław Hosius, inclusiv o mare parte din intelectualii şi artiştii cei mai de seamă ai vremii. Pe lângă misiunea sa principală, aceea de a dirija corespondenţa cu străinătatea, secretariatul trebuia să prezinte rapoarte şi dări de seamă, să pregătească instrucţiunile pentru ambasadori şi încă două feluri de scrisori de acreditare din partea regelui şi a Senatului, precum şi să ţină registrele. Sigismund August era interesat în special de munca lor şi obişnuia să verifice personal diverse documente. Începând cu 1503, rapoartele ambasadorilor au fost păstrate în *Libri Legationum*, iar corespondenţa diplomatică generală, în *Metryka Koronna*, „registrul Coroanei".

În diplomaţia poloneză se foloseau multe limbi diferite. În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, limba de bază era latina, folosită atât în documentele oficiale în cadrul serviciului diplomatic polonez, cât şi pentru comunicarea cu cele mai îndepărtate ţări. Toată Europa de Vest şi Scandinavia, împreună cu Prusia şi Kurlandia, intrau în sfera de comunicare în limba latină. Prima încercare de a folosi limba franceză a avut loc la Varşovia în 1636, când ambasadorul lui Richelieu, de Rorte, a îndrăznit să rostească primele fraze ale cuvântării sale către Senat în limba lui maternă. Apoi, franceza s-a impus tot mai mult în conversaţiile private, în special la curtea francofilă a lui Ioan Sobieski, dar nu şi ca limbă oficială. Sobieski îi scria lui Carol al II-lea al Angliei fie în franceză, fie în latină, adresându-i-se cu „Très Affectionné Frère", dar semnându-se „Bonus Frater". Poloneza era destul de des folosită în instrucţiunile către solii şi în rapoartele de circulaţie internă, iar în timpul marelui principe elector încă era înţeleasă şi de diplomaţii prusaci. Şi italiana era o limbă de uz curent, intrând în uzul serviciului diplomatic polonez datorită curţii reginei Bona Sforza şi unei lungi linii de absolvenţi ai Universităţii de la Padova. Atât Sigismund August în secolul al XVI-lea, cât şi Ioan Cazimir al II-lea Vasa în secolul al XVII-lea foloseau de obicei limba italiană în conversaţiile şi corespondenţa de zi cu zi. Sigismund al III-lea folosea limba germană.

Comunicarea cu Estul era mai dificilă. În afacerile cu Marele Cnezat al Moscovei, practica adoptată de reprezentanţii Republicii era folosirea limbii poloneze când acţionau în numele Regatului sau al Seimului unit şi a limbii rutene (bielorusa veche) când acţionau în numele Marelui Ducat. Ţarul şi reprezentanţii lui răspundeau în

limba rusă. În afacerile cu tătarii exista o convenţie similară, conform căreia fiecare parte se exprima în limba maternă. În documente formale, cum ar fi Tratatul de la Ţuţora din 1595, se redacta o copie în poloneză şi o alta în tătară, ultima fiind scrisă fie în alfabetul sârb, fie în cel chirilic. În relaţiile cu turcii era folosită limba latină, poloneză, italiană sau chiar turcă, în funcţie de abilităţile şi disponibilitatea traducătorilor şi secretarilor. În 1568, Poarta Otomană a numit un polonez islamizat ca trimis în Polonia ; pe numele său polonez Joachim Strasz, el fusese luat prizonier în timpul unei năvăliri tătare şi îşi schimbase apoi numele în Ibrahim Bey. Polonezii, la rândul lor, angajau adeseori armeni. În 1602, un trimis polonez în Persia, Sefer Muratowicz, l-a surprins pe şah prin faptul că ştia să vorbească limba persană. Sub domnia lui Sigismund August, al cărui secretar, Krzysztof Dzierżek, fusese trimis la studii la Istanbul pe cheltuiala regelui, s-a stabilit o tradiţie durabilă a aprofundării cunoştinţelor despre Orient. În timpul domniei lui Sigismund al III-lea, continuatorul acestei tradiţii a fost Tomasz Zamoyski, un învăţat ilustru[4]. În vremea lui Stanislav August, traducătorul oriental al regelui era Antoni Crutta, un albanez care fusese angajat anterior în serviciul diplomatic veneţian.

Amploarea tot mai mare a activităţii diplomatice a constituit impulsul pentru introducerea unui serviciu poştal cu caracter regulat. Se pare că primul pas a fost făcut în 1515 în timpul Congresului de la Viena, când împăratul Maximilian s-a întâlnit cu cele două rude ale sale din Dinastia Jagiełłonilor – Sigismund de Polonia şi Vladislav de Boemia şi Ungaria. S-au instituit *postae celerrimae* (poştele ultrarapide) pentru a face conexiunea între capitala regală de la Cracovia şi poşta imperială de la Breslau (Wroclaw) în Silezia. În 1557, moartea Bonei Sforza a intensificat în mod inevitabil corespondenţa cu Imperiul şi cu Italia, în acest sens creându-se un serviciu de curierat săptămânal în ambele direcţii între Cracovia, Viena şi Veneţia, administrat de un funcţionar pe nume Prosper Provana. În 1568, acest serviciu de curierat a fost transferat în responsabilitatea familiei Montelupi de la Florenţa, care s-a stabilit la Cracovia şi, schimbându-şi numele în Wilczogórski, avea să conducă poşta poloneză încă mai bine de un secol. În curând, reţeaua poştală a ajuns şi la Varşovia ; mai târziu s-a extins de la Varşovia la Danzig şi Wilno, pentru a încorpora şi Moscova în 1667. Pe alte rute funcţiona aranjamentul vechi, prin care corespondenţa diplomatică era încredinţată bancherilor, negustorilor sau chiar unor călători ocazionali. Interesant de remarcat este faptul că eficienţa poştei nu a crescut cu timpul. Pe vremea lui Provana, în 1558, un călăreţ pleca duminica din Cracovia, odată cu răsăritul soarelui, ajungea la Viena miercuri seara şi preda poşta la Veneţia marţea următoare, după 10 zile de călătorie. Cei 1.125 de kilometri erau parcurşi într-un ritm mediu de 110 kilometri pe zi. Cifrele sunt comparabile cu „uimitoarea viteză" a mesagerului care, în 1526, a adus veştile de la Mohacz la Cracovia la opt zile după nefericita bătălie. Dar durata rutei veneţiene s-a deteriorat în scurt timp, ajungând la 15 zile de călătorie. În 1583, când Montelupi au schimbat traseul, redirecţionându-şi curierii pe ruta care trecea prin Slovenia, au reuşit să reducă, temporar, durata la 11 zile. Un traseu complet de la Wilno la Roma putea să dureze până la opt săptămâni. Amsterdam şi Londra, la care se putea ajunge pe apă de la Danzig

în două sau trei săptămâni, erau ceva mai aproape. Spania, la care se putea ajunge fie din Danzig, fie din Napoli, se afla la o depărtare de cel puţin trei luni. Mai târziu, în timpul Marelui Război al Nordului, poşta a dispărut aproape complet. Corespondenţa diplomatică era transportată pe jos, şi nu călare, şi nimeni nu se aştepta la un răspuns rapid.

Pentru a proteja corespondenţa diplomatică erau folosite diverse metode. Se trimiteau mai multe exemplare ale aceleiaşi scrisori, pe trasee diferite, pentru a avea siguranţa că măcar unul va ajunge la destinaţie. În secolul al XV-lea, Kallimach a introdus în Polonia sistemul cu cifru, dar cifrurile nu s-au bucurat de popularitate. Se spune că papa Grigorie al XIII-lea, care în 1585 folosea Republica drept un fel de rampă de lansare în direcţia către Marele Cnezat al Moscovei, era îngrijorat că secretele sale politice ar putea fi descoperite în corespondenţa poloneză necifrată. Nu l-a amuzat replica ambasadorului polonez, care susţinea că nici un cifru nu este necesar, „pentru că *noi* nu avem nimic de ascuns". Un secol mai târziu, în 1683, interceptarea corespondenţei ambasadorului francez şi descifrarea codului lui au dat în vileag o conspiraţie a acestuia cu adversarii politici ai regelui. Această întâmplare a dus atât la destituirea ambasadorului, marchizul de Vitry, cât şi la îndreptarea simpatiei şi sprijinului lui Sobieski dinspre Franţa spre Austria. În 1758, un alt francez, contele de Broglie, a avut un ghinion şi mai mare. În timp ce se afla la Paris pentru consultare în chestiunea „Revoluţiei Diplomatice", ambasadorul Prusiei a intrat cu forţa în reşedinţa sa de la Varşovia şi i-a citit toată corespondenţa.

Sistemul modern al ambasadelor permanente a fost instituit abia la sfârşitul secolului al XVI-lea şi chiar şi mai târziu nu s-a renunţat total la vechea practică de a trimite solii în străinătate cu misiuni precise, de scurtă durată. La momentul Uniunii, în 1569, existau misiuni poloneze permanente la Madrid, Viena, Napoli şi Roma. În secolul al XVII-lea, agenţi polonezi locuiau în majoritatea capitalelor europene, menţinând o oarecare continuitate a relaţiilor între vizitele ocazionale ale reprezentanţilor de vază. În anii 1630-1640, la Copenhaga, Viena şi Napoli au apărut primele impulsuri de a stabili un serviciu consular polonez.

Statutul ambasadelor era la fel de nesigur, fiindcă depindea atât de rangul individual al ambasadorului, cât şi de destinaţia sa ori de natura misiunii primite. Rangul cel mai înalt, cel de orator, era echivalent cu acela de „Mare Delegat", rezervat pentru misiunile de la Moscova. Era urmat de *nuntius* (delegat), *internuntius* (subdelegat), *agens* (agent), iar rangul de cea mai mică însemnătate era *missilis* (mesager). Toţi aceştia deţineau însă mai puţină autoritate decât împuterniciţii parlamentarilor, care conduceau delegaţiile poloneze la cele mai importante conferinţe diplomatice. Aproximativ jumătate dintre ambasade erau încredinţate senatorilor, indiferent dacă aceştia erau laici sau aparţineau clerului. În secolul al XVI-lea, această funcţie le revenea de asemenea secretarilor regali, cu toate că relaţiile nu erau întotdeauna lipsite de divergenţe. În 1554, la Viena, delegatul polonez principal – Mikołaj Myszkowski, castelan de Radom – a protestat faţă de includerea în ambasada sa a lui Marcin Kromer, un simplu istoric, şi a încercat să ocupe ambele scaune pregătite pentru ei doi la momentul audienţei. Totuşi, dacă era nevoie, chiar şi cei mai umili

funcţionari puteau fi angajaţi ca membri ai ambasadei. Negustorii armeni au jucat un rol important în relaţiile cu Crimeea, iar în anii 1520-1530, reprezentantul regelui polonez în Italia era Cola Maria de Charis, bucătarul napolitan al reginei Bona Sforza. În cazul ambasadelor la Moscova şi la Poarta Otomană, chestiunea rangului ambasadorului era şi mai importantă: gazdele aveau tendinţa de a judeca sinceritatea Republicii în funcţie de superioritatea rangului trimisului principal şi de splendoarea alaiului acestuia. Trimiterea unui ambasador de rang inferior sau a unuia mai puţin bogat era considerată un semn al unei insulte intenţionate, ceea ce aducea după sine eşecul misiunii.

În interiorul Republicii, misiunile din străinătate aveau obligaţia de a respecta o serie de proceduri stricte. Odată ajunşi la graniţă, delegaţii străini trebuiau să dea imediat de ştire starostelui din cel mai apropiat oraş, care avea rolul de a-i însoţi până în Capitală şi de a-i împiedica să discute cu populaţia locală. În Marele Ducat, ca şi în Marele Cnezat al Moscovei, această funcţie a starostelui era îndeplinită de o anumită categorie de funcţionari numiţi *przystawa*. La sosirea la Varşovia, misiunile erau primite de mareşal, pentru a sublinia supremaţia statului faţă de curtea regală. Nunţii papali şi ambasadorii monarhici trebuiau să-şi facă intrarea printr-o ceremonie, la care veneau în caleaşca personală a regelui. La castelul regal erau primiţi în audienţă de rege însoţit de senatori, toţi stând în picioare, cu capul acoperit. Citirea oficială a scrisorilor de împuternicire avea loc în faţa întregului Senat, iar la cuvântarea ambasadorului, cancelarul răspundea în limba latină. Acest ceremonial era urmat de vizite de curtoazie la fiecare dintre oficialii statului, începând cu mareşalul, hatmanul, cancelarul şi vistiernicul. La momentul alegerii regelui, întregul corp diplomatic pleca din capitală, iar fiecare misiune care sosea în acea perioadă era găzduită în câte un palat din afara oraşului. Prin această reglementare ingenioasă, ratificată în 1683, Seimul se străduia să limiteze intervenţiile din partea străinilor în perioada electorală. În realitate, ambasadorii reuşeau să-şi contacteze susţinătorii la fel de uşor din afara Varşoviei ca şi din interiorul ei, iar dacă dispuneau de mult aur, activităţile lor nu puteau fi controlate. În ziua alegerii, ambasadorii aveau voie să intre pe câmpia Wola şi să ţină discursuri în favoarea candidaţilor pe care îi sprijineau. Apoi mergeau la catedrala Sfântul Ioan pentru a participa la liturghia oficială *Te Deum*, după care se îndreptau spre Cracovia pentru ceremonia de încoronare. Când îşi luau rămas-bun, la sfârşitul unei misiuni, erau obligaţi să părăsească teritoriul Republicii în cel mult trei săptămâni de la trimiterea scrisorilor de reacreditare pentru alte misiuni.

Imunitatea diplomatică era un privilegiu destul de fragil în Europa epocii moderne timpurii. În Marele Cnezat al Moscovei sau în Turcia, unde violenţa fizică şi umilinţele comise în mod intenţionat constituiau un instrument de negociere acceptat, conceptul imunităţii diplomatice era inexistent. În Republică era recunoscut, dar nu întotdeauna respectat. Cei aflaţi mai frecvent printre rândurile victimelor erau ambasadorii francezi, poate din cauza faptului că sub Ludovic al XIV-lea activităţile lor aveau de multe ori un caracter şocant şi partea poloneză se simţea profund ofensată. În 1683, marchizul de Vitry a fost expulzat din Republică nu numai din cauza intrigilor sale personale, dar şi pentru a-l salva din mâinile Seimului, care ameninţa că

îl va prinde şi va aranja să fie bătut cu nuiaua şi castrat în public. În 1702, M. du Heron a fost arestat în mod neaşteptat la Torun, fiind suspectat de o conspiraţie cu suedezii. Drept replică, Ludovic al XIV-lea a poruncit ca toţi cetăţenii polonezi aflaţi în Franţa să fie luaţi ostatici, pentru a avea o garanţie a siguranţei ambasadorului lui. În 1733-1736, marchizul de Monti, al cărui zel pentru cauza lui Stanisław Leszczyński dusese la arderea unor cărţi saxone în piaţa principală a Varşoviei şi la cumpărarea tuturor imprimeriilor din oraş în scopul de a împiedica folosirea lor de către adversarii săi, a petrecut trei ani în închisoare după ce a fost prins la Danzig de oponenţii săi care câştigaseră lupta. Cea mai grea soartă a îndurat-o Jan Rheinhold Patkul, ambasadorul rus la curtea lui August al II-lea după Marele Război al Nordului. Originar din Livonia suedeză, Patkul era considerat de suedezi dezertor şi trădător, iar în Tratatul de la Altranstädt a fost inclusă o clauză specială referitoare la extrădarea şi predarea lui în mâinile lui Carol al XII-lea. În 1706, nefericitul ambasador a fost tras pe roată, apoi trupul i-a fost dezmembrat.

În cazul tuturor funcţiilor oficiale, protocolul cerea respectarea întocmai a ierarhiilor. Ca ţară catolică, Polonia dădea în mod automat prioritate nunţiului papal şi respecta ordinea tradiţională a senioriţăţii, aşa cum fusese descrisă în Bula papală din 1516. Trimisul imperial se bucura de întâietate faţă de reprezentanţii altor capete încoronate, care la rândul lor aveau întâietate faţă de reprezentanţii principilor electori, prinţilor, ducilor şi republicilor. Republica polono-lituaniană, ca succesoare a Regatului Poloniei, îşi menţinea statutul monarhic, dar trebuia să se mulţumească cu locul al treisprezecelea, penultimul pe scara senioriţăţii, între Boemia şi Danemarca. În 1574, la Cracovia, la banchetul care a avut loc cu ocazia încoronării lui Henric al III-lea de Valois, nunţiul a stat la dreapta regelui în compania ambasadorilor regali, în timp ce o masă inferioară era ocupată de trimisul Republicii veneţiene, principele elector de Brandenburg, ducii de Ferrara şi Braunschweig, principele Transilvaniei, ducele de Prusia şi ducele de Pomerania.

Disputele legate de senioritate erau numeroase. În secolul al XVII-lea, ambasadorii francezi la Varşovia preferau de regulă să se retragă, şi nu să cedeze locul colegilor lor imperiali. La 21 noiembrie 1648, veştile despre Tratatul de la Westfalia l-au inspirat pe vicontele d'Arpajon să-şi ridice pălăria în public în faţa marchizului de Grana ; era prima dată când avea loc un asemenea gest de prietenie franco-imperială.

În privinţa altercaţiilor legate de protocol, nimeni nu-i întrecea pe prusaci sau pe muscali. Ambele puteri se învecinau cu Republica. Ambele, fiecare în felul ei, îşi întăriseră poziţia în Europa pe seama Poloniei, una prin respingerea legăturilor de dependenţă, cealaltă anexând vaste teritorii ce aparţineau Republicii. Ambelor, în vremurile naşterii diplomaţiei, le fuseseră refuzate drepturile diplomatice depline – prusacilor ca vasali, iar muscalilor, pe motiv că sunt „schismatici şi barbari". Cele două puteri nutreau resentimente şi, cu timpul, au găsit la curtea regală poloneză posibilităţi pentru a-şi cultiva pretenţiile tot mai mari. Persistenţa cu care au urcat scara respectabilităţii diplomatice este un exemplu foarte bun al modului cum au câştigat în general putere şi influenţă în Europa. Amândouă au pornit în secolul al XVI-lea de la nivelul unor discursuri elaborate, exprimându-şi laudele şi supunerea. Două secole mai târziu, cele două puteri manifestau insolenţă.

Ascensiunea Dinastiei Hohenzollern a fost şi mai remarcabilă. Ca principi electori de Brandenburg şi duci de Prusia, ei erau în acelaşi timp supuşi ai Imperiului şi vasali ai Republicii. Pentru a se descurca în această poziţie complicată, ei au ajuns să stăpânească la perfecţie arta eschivării, străduindu-se mereu să balanseze un act de trădare flagrantă faţă de una dintre părţi cu un gest făţarnic şi exagerat de loialitate faţă de cealaltă. În Polonia, atunci când o asemenea atitudine servea scopurilor lor, erau cetăţeni model, făcând apel la drepturile lor de „principi indigeni" şi nobili locali pentru a putea juca un rol activ în afacerile interne poloneze. În alte contexte jucau rolul unor principi străini, cerând să fie trataţi drept conducători suverani şi egali cu regele. Era exact rolul invers faţă de acela pe care îl jucau în faţa împăratului. În 1525, Albrecht von Hohenzollern, ultimul Mare Maestru al Ordinului Teuton, a intrat călare în piaţa principală din Cracovia pentru a îngenunchea în faţa regelui Poloniei şi a primi ca fief ducatul de Prusia. Pe 5 octombrie 1641, aceeaşi ceremonie de învestire a avut loc la Varşovia, găzduită de „marele principe elector" Frederic Wilhelm. În ambele ocazii, când regele punea drapelul prusac în mâinile noului duce, un al doilea principe al Casei de Hohenzollern a făcut un pas înainte pentru a-l atinge, gestul său semnificând pretenţia familiei la dreptul de a moşteni acel tron în cazul morţii regelui. În acelaşi moment, doi senatori polonezi au ieşit din rânduri pentru a da glas unui protest ritual, ca semn al dreptului lor de a anula o asemenea învestitură în cazul nerespectării termenilor şi condiţiilor impuse de partea poloneză. În 1641, marele principe elector a cerut titlul de „prim principe al Poloniei", titlu rezervat pentru arhiepiscop – o cerere care nu a fost deloc ajutată de faptul că principele a apărut la ceremonia de învestitură încălţat în cizme de călărie pline de noroi. În 1648, din nou, nu a obţinut ceea ce nici predecesorii săi nu reuşiseră: dreptul de vot la alegerile regale. Cu toate că l-a susţinut pe noul monarh, Ioan Cazimir al II-lea Vasa, căruia i-a jurat loialitate, el a conspirat mai târziu cu suedezii în contextul invaziei Republicii de către Suedia, participând la ocuparea Varşoviei. În 1657 a insistat să-i fie recunoscut titlul de suveran în Ducatul Prusiei, acesta fiind preţul pentru a renunţa la colaborarea cu suedezii. Trei ani mai târziu făcea presiuni din nou asupra lui Ioan Cazimir al II-lea Vasa ca acesta să i se adreseze cu formula „Frater", după ce anterior încercase să obţină această onoare îndoielnică din partea lui Ludovic al XIV-lea. Ioan Cazimir al II-lea Vasa, al cărui vasal a rămas cel puţin în ceea ce privea teritoriile Bytau şi Lauenberg – dacă nu întregul teritoriu al Prusiei –, a refuzat categoric şi nici un alt înalt funcţionar al Republicii nu avea să mai facă vreo concesie asemănătoare în următorul secol. În 1698, nepotul marelui elector Frederic Wilhelm al II-lea a ridicat pretenţii la titlul regal. August al II-lea, care nu a acordat atenţie diferenţei dintre puterea sa ca elector de Saxonia şi cea de care dispunea în calitate de rege al Poloniei, a fost de acord ca Frederic Wilhelm să fie numit „König *in* Preussen" (rege *în* Prusia). Nu a protestat nici atunci când, la aceeaşi întâlnire de la Johanesburg, Hohenzollern a îndrăznit să se aşeze lângă el într-un fotoliu identic. Era un semn că cei doi bărbaţi au acceptat un statut de egalitate pe domeniile lor. Aşa cum a remarcat Stepney, ambasadorul britanic: „Este adevărat că Electorul a reuşit să-şi impună voinţa şi şi-a câştigat scaunul, iar acest «triomphe de fauteuil» probabil va fi plasat printre

trofeele dinastice"[5]. Acordarea titului prusac a fost ratificată de Seim abia în 1764, şi chiar şi atunci numai prin constrângere. Formula „König *von* Preussen" (rege *al* Prusiei) a fost acceptată abia după prima împărţire, în 1773. Între 1657 şi 1764, înalţii funcţionari polonezi s-au limitat să folosească formula de adresare către Hohenzollerni la „le Règnant de Berlin" sau „Sérénissime Souverain".

Obsedaţi în privinţa formalităţilor, muscalii erau la fel de refractari. Până la vremea lui Petru I, când ambasadorii lor au început să poarte deodată peruci şi gulere în stil european, dintotdeauna fuseseră consideraţi barbari, sălbatici exotici, locuind dincolo de graniţele lumii creştine. La Varşovia, trimişii lor erau primiţi cu un amestec de admiraţie şi amuzament. Pe de o parte, alaiul lor extravagant trebuia să facă o impresie deosebită – cortegiul de sute de călăreţi şi negustori, blănurile lor încrustate cu perle, comandate pe cheltuiala ţarului, darurile alese cu grijă, constând în bijuterii şi animale exotice, bărbile lor lungi, pălăriile cu vârf ascuţit, caftanele şi tonul melodios cu care vorbeau. Pe de altă parte, multe dintre obiceiurile şi cerinţele lor erau atât de exagerate, încât ambasadorii din vestul Europei erau invitaţi să privească la ceremonialul lor de la curte din spatele cortinelor. Un lucru care nu putea fi trecut cu vederea era că aveau o reputaţie de oameni foarte violenţi, renume, de altfel, cât se poate de justificat. Se spunea că, în 1570, Ivan cel Groaznic poruncise ca întreaga herghelie de armăsari primită în dar de la regele Sigismund August să fie măcelărită şi servită la mese, întrucât bănuia că darul său pentru regele polonez nu fusese apreciat cum se cuvine. Un secol şi mai bine mai târziu, se mai povestea încă despre experienţele unui ambasador englez la curtea ţarului Ivan cel Groaznic – sir Jeremy Bowes a avut „norocul" de a asista mai întâi la uciderea unui boier care îndrăznise să urce scările anticamerei înaintea ţarului şi apoi la sinuciderea unui boier căruia ţarul îi poruncise să se arunce de la fereastră ca dovadă de loialitate[6]. Pledoaria lui Sigismund al III-lea către regina Elisabeta a Angliei în chestiunea încetării trimiterii de arme acestor „barbari", „pentru că ştim cum sunt aceştia", se baza pe experienţe dureroase[7]. Pe de o parte, erau mult prea suspicioşi, în special când venea vorba de propriii lor oameni. În 1635, Aleksei Jaroslavski, guvernator de Suzdal, a provocat agitaţie la Varşovia, cerând predarea membrilor ambasadei sale care dezertaseră. În 1646 a izbucnit un alt scandal atunci când duhovnicul reginei, Monseigneur de Fleury, a fost percheziţionat în timp ce cumpăra blănuri la ambasada Marelui Cnezat al Moscovei. Erau şi exagerat de sensibili la orice critică. În 1650, Grigori Gavrilovici Puşkin, guvernator al Novgorodului de Jos, venit în Polonia pentru a-l felicita pe noul rege Ioan Cazimir al II-lea Vasa, a cerut executarea tuturor autorilor polonezi în cărţile cărora se aflau remarci negative la adresa ţarului. După multe proteste, s-a declarat mulţumit cu un foc în aer liber, organizat de mareşalul Coroanei chiar în curtea reşedinţei sale, în care s-au ars o parte dintre cărţile incriminate. În plus, erau renumiţi şi pentru consumul de alcool în cantităţi considerabile. La toate banchetele oficiale se încăpăţânau să bea peste măsură, considerând că acesta este un semn de apreciere faţă de gazde, iar corpul diplomatic era rugat în mod special să nu profite de starea de ebrietate a colegilor lor ruşi când aceştia cad sub masă.

Însă muscalii excelau în ceea ce priveşte titulaturile. Ca mari cneji, Ivan cel Groaznic şi succesorii săi nu aveau un drept recunoscut la arsenalul de titluri cu care

se mândreau de obicei. În ordinea de senioritate acceptată în Europa, ei erau plasaţi la acelaşi nivel cu principii italieni, aşadar mai jos decât electorii Imperiului, dar deasupra ducilor şi republicilor dependente de Imperiu. „Ţar" (Cezar), „Samodzierzhava" (autocrat) şi chiar „Rosiia" erau termeni pe care îi inventaseră singuri, pentru propriul uz intern, şi multă vreme nimeni din Europa nu i-a luat în serios. Pretenţiile lor îi iritau pe polonezi în mod special, de vreme ce o mare parte dintre demnităţile teritoriale ale ţarului erau de fapt ale Republicii şi nu aparţinuseră niciodată de Marele Cnezat al Moscovei. Afirmaţia că ţarul ar fi „conducătorul tuturor Rusiilor" era, într-adevăr, bizară, având în vedere că Białoruś (Bielorusia, Rusia Albă) şi Czarnoruś (Rusia Neagră) erau părţi ale Lituaniei, Ruś Czerwona (Rusia Roşie) se afla în Polonia şi numai Rusia Mare era pe teritoriul Marelui Cnezat. Aşa se construiesc imperiile. Ambasadorii muscali, trăind sub ameninţarea mâniei suveranului lor, obişnuiau să recite în forţă toate titlurile ţarului, ca preludiu al oricărei ceremonii publice, şi protestau de fiecare dată când auzeau vechi titluri poloneze, cum ar fi „Dux Russiae", cu care nu erau de acord. În 1635, Jaroslavski a organizat o demonstraţie care a devenit celebră atunci când, în timpul audienţei sale la regele Vladislav al IV-lea, a purtat două căciuli: una pe care o ridica în semn de salut, aşa cum cerea protocolul, a doua pe care o ţinea pe cap, aşa cum îi ceruse ţarul. În secolul al XVIII-lea, Petru I şi-a învăţat ambasadorii că noul său nume de „împărat autocrat al tuturor Rusiilor" le dădea şi lor dreptul, ca slujitori ai „noii Rome", să se afle în ierarhie deasupra Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană. Mulţi ani, Republica s-a opus acestor pretenţii şi nu le-a acceptat în documente şi tratate. Însă primul semn de schimbare a apărut în 1671, când un trimis muscal şi-a făcut apariţia la Varşovia în caleaşca regelui. În 1677, nunţiul papal, în căutarea unui sprijin din partea Marelui Cnezat al Moscovei împotriva turcilor, i-a cerut lui Ioan Sobieski să recunoască titlul de „ţar". Pentru a-l convinge, nunţiul a explicat că este „un nume barbar", ca acela de *şeic* la arabi sau de *sufi* în Persia. Însă înalţii funcţionari ai Republicii, la mijlocul secolului al XVIII-lea, nu renunţaseră încă la formula „Très Puissante Souveraine Tsarine, Grande Duchesse de Moscou". Au capitulat însă în 1764, sub dubla presiune a Ecaterinei şi a lui Frederic de Prusia, care şi-au impus titlurile respective în faţa unui Seim neajutorat, ca simbol al înfrângerii politice.

Diplomaţia, bineînţeles, costă. În Republică era plătită din taxele impuse de stat. Aproximativ două treimi din costuri reveneau Regatului şi o treime Marelui Ducat. Declinul trezoreriei centrale a fost una dintre cauzele evidente ale scăderii dinamismului diplomaţiei. Totuşi, contrar aprecierilor unora, diplomaţii polonezi nu au sărăcit, iar motivele pentru care diplomaţia a căzut în mâinile magnaţilor nu au fost exclusiv de natură financiară. Este adevărat că maşinăria greoaie a Seimului adeseori cauza întârzieri, însă nişte studii recente arată că diplomaţii erau plătiţi chiar şi în timpul războaielor cu Suedia – şi erau plătiţi bine. Cheltuielile unui ambasador erau enorme, iar metodele de plată adeseori sinuoase. Cheltuielile lui Dantyszek pentru perioada rezidenţei la Madrid, între 1524 şi 1530, au fost plătite parţial prin vistiernicul Ducatului de Bari al reginei şi parţial printr-un împrumut de la familia Fugger din Veneţia. Aceste cheltuieli includeau 100 de ducaţi pe lună de la Bari

pentru întreţinerea sa, plus 500 de florini pentru călătorie. Cu toate că a cheltuit 318 ducaţi pe drumul de la Cracovia la Madrid, în curând avea să se îngroape în datorii, după ce i-a plătit 1.000 de ducaţi cancelarului imperial, Gattinara, pentru a-l determina pe acesta să aranjeze chestiunea moştenirii napolitane în favoarea Poloniei. În secolul al XVII-lea, sume ca acestea ar fi părut neînsemnate. În 1672, de exemplu, Seimul i-a rambursat 53.000 de zloţi lui Gniński pentru misiunea sa recentă la Moscova şi 134.000 de zloţi lui Radziejowski pentru ambasada condusă de acesta la Poarta Otomană. (Tot la momentul respectiv, Sobieski primise 13.800 de zloţi pentru acoperirea cheltuielilor legate de funcţia sa de mare hatman al Coroanei în bătălia împotriva Turciei.) Însă cheltuielile personale reprezentau numai o mică parte din bugetul diplomatic. În afacerile cu Estul, darurile şi sponsorizările erau un ingredient nelipsit în orice negociere. Dacă Republica nu voia să intre în război cu adversarii ei, trebuia să-i cumpere – de fapt, pentru a le compensa pierderea a ceea ce aceştia ar fi dobândit oricum prin jaf şi pradă. În cazul relaţiilor cu tătarii s-a calculat că în cei optsprezece ani dintre 1654 şi 1672 s-au cheltuit 2.500.000 de zloţi numai pe „diplomaţie", sumă din care mai mult de două milioane reprezentau daruri:

Daruri şi sume de bani pentru îmbunarea vrăjmaşului	2.122.930 zl 18 gr 2 d
Ambasade în Crimeea	87.402 zl
Costuri pentru întreţinerea soliilor tătare	199.074 zl 44 gr
Altele, inclusiv răscumpărarea de ostatici	83.506 zl
Total	2.492.912 zl 62 gr 2 d[8]

Având în vedere faptul că alianţa cu tătarii era necesară pentru apărarea Republicii de Moscova şi că numai în 1654 s-au cheltuit nu mai puţin de 13 milioane de zloţi pentru susţinerea unor măsuri militare menite a opri invazia muscalilor, acele două milioane şi jumătate aruncate pentru Crimeea par să fi fost o cheltuială destul de profitabilă. În general, costul menţinerii unor ambasade în străinătate era aproximativ egal cu costul întreţinerii unor ambasade străine la Varşovia. Împreună, ele constituiau aproximativ o cincime din cheltuielile totale ale statului.

*
* *

Cu toate că şcoala poloneză de diplomaţie a produs cei mai de seamă diplomaţi la începutul existenţei Republicii, viziunile şi tradiţiile acestei şcoli au ajuns să fie analizate şi explicate abia la sfârşitul secolului al XVI-lea. Publicarea şi răspândirea lor în Europa a fost meritul lui Krzysztof Warszewicki (Varsevicius) (1543-1603).

Krzysztof Warszewicki aparţinea acelei generaţii eminente de polonezi educaţi în cercurile cosmopolite ale „Epocii de Aur", când idealurile renascentiste mergeau mână în mână cu cele mai înalte afaceri în stat. A fost contemporan cu cancelarul Jan Zamoyski. Fratele lui mai mare, Stanisław, convertit la catolicism, era un iezuit de vază, fondator şi rector al colegiilor iezuite de la Wilno şi Lublin. Ambii fraţi

studiaseră la Wittenberg, dar pe când Stanisław s-a întors în Polonia ca secretar regal, Krzysztof a slujit ca paj la curtea vieneză a lui Ferdinand I, împărat al Sfântului Imperiu Roman. În 1554, la Winchester, a fost martor la căsătoria Mariei Tudor cu Filip al II-lea de Spania. În anii 1560 a fost secretar al episcopiei de la Poznań, iar în timpul domniei lui Ştefan Báthori (1576-1586) a fost ambasadorul ordinar al regelui în Marele Cnezat al Moscovei şi în Scandinavia. În această perioadă s-a aflat ocazional în misiuni comandate fie de nunţiul papal în Polonia, fie de Henric al III-lea în Franţa, fie de împărat la Praga. Din cauza activităţilor politice pro-Habsburg în perioada electorală, el a căzut de mai multe ori în dizgraţie, murind la Cracovia în 1603, după o lungă perioadă de exil. A publicat diverse lucrări de anvergură – de la un ghid al Veneţiei (1572) la *Turcicae Quattuordecim* (*Paisprezece discursuri despre Turcia*, 1595), *De optima statu libertatis* (*Despre cea mai bună formă de libertate*, 1598) şi *De cognitione* (*Despre cunoaştere*, 1600). Reflecţiile sale despre diplomaţie au apărut sub titlul *De Legato et Legatione* (*Despre ambasadori şi ambasade*), lucrare publicată la Cracovia în 1595 şi retipărită de mai multe ori: la Rostock în 1597, la Lübeck în 1604 şi, în fine, în ediţia de buzunar populară a lui Jerzy Forster la Danzig, în 1646.

În diplomaţie, Warszewicki era adeptul unei politici deschise, a onoarei, evlaviei, chibzuinţei şi generozităţii. În viziunea sa, ambasadorul este nu numai un slujitor al principelui, ci şi un misionar creştin. Pe termen lung, cinstea şi virtutea îşi primesc răsplata, „fiindcă Dumnezeu nu le lasă ticăloşilor multă vreme pentru a se bucura de roadele faptelor lor necinstite". Apoi el explică cititorului că „o purtare vrednică de un rege înseamnă să îţi câştigi aliaţi prin generozitate chiar şi atunci când ştii că puţini dintre ei te vor răsplăti cu adevărată loialitate [...] să îţi îndrumi propria mânie mai degrabă împotriva faptelor decât a oamenilor şi să nu te laşi mişcat de nerecunoştinţa altora"*. Deşi a subliniat diferenţa dintre rezerva chibzuită (*dissimulatio*) şi înşelătoria intenţionată, admiţând ca necesară o anumită doză de ambiguitate sau de subterfugiu (*mendacia quae dicuntur officiosa*), el şi-a exprimat convingerea că pentru un diplomat, cuvântul este o chestiune de onoare şi că tratatele sunt făcute pentru a fi respectate. Din punctul lui de vedere, loialitatea, generozitatea, cinstea şi educaţia erau mai importante pentru un ambasador decât nobleţea dobândită prin naştere. În sprijinul acestei viziuni, diplomatul polonez furnizează ample citate din Virgiliu, Tacit, Aristotel, precum şi o mulţime de exemple contemporane. Dantyszek este lăudat de mai multe ori, la fel şi istoricul Martin Kromer. Andras Dudith, care fusese odată agent imperial în Polonia, este criticat pentru „nestatornicie", iar Jean Monluc, ambasadorul lui Carol al IX-lea, regele Franţei, pentru „vanitate". Muscalii, din cauza „ridicolei lor trufii" şi „perfidii", după părerea lui Warszewicki nu merită să fie incluşi printre cei cu care se poate negocia în mod civilizat. Rezumând însuşirile pe care trebuie să le deţină ambasadorii trimişi în diferite ţări, el face următoarele remarci:

> În Turcia trebuie trimişi ambasadori statornici şi generoşi (*fortes et liberates*), fiindcă turcii au obiceiul de a îngrozi soliile, dar şi de a fi lacomi, drept care nu are rost să

* *Apud* Krzysztof Warszewicki, *O pośle i poselstwach*, ed. J. Życki, Varşovia, 1935, p. 230 (n.tr.).

fie trimişi bărbaţi laşi sau zgârciţi, pentru a nu se pleca în faţa ameninţărilor şi pentru a şti de asemenea, la nevoie, să copleşească vrăjmaşul cu aur. Reşedinţa de la Moscova este potrivită pentru oameni chibzuiţi (*cautos in Moscoviam*) atât cu privire la perfidia ce domneşte acolo, cât şi fiindcă ei cultivă „credinţa grecească", drept care fără târguieli îndelungate nu se poate căpăta nimic de la ei. La Roma trebuie trimişi ambasadori evlavioşi şi cunoscuţi pentru religiozitatea lor (*pii et religionis observantia noti*), dar mai degrabă laici decât clerici, fiindcă clericii tind a se supune celei mai înalte puteri, Sfântul Părinte. În Spania e nevoie de persoane aşezate, lipsite de dorinţa aventurilor şi a noutăţilor, fiindcă în această ţară, de vrei sau nu vrei, trebuie să duci o viaţă modestă. În Italia însă, diplomaţii care vor reprezenta cu izbândă ţara lor sunt cei civilizaţi şi politicoşi (*humanes et officiosi*), care stăpânesc la perfecţie bunele maniere, deoarece acolo neîncetat au loc gâlcevi legate de curtoazie şi etichetă. Franţa este locul potrivit pentru oameni schimbători şi cu mintea agilă (*ingenuo celeri aut potius versatili*), fiindcă aceştia se pot orienta repede într-o situaţie şi se pot adapta la cei din jurul lor. În Anglia se vor bucura de reuşită bărbaţii arătoşi, de viţă nobilă şi gravi (*formosi et proceres*), deoarece englezii nutresc respect pentru asemenea persoane, spunându-le, se zice, că e păcat că nu sunt englezi. În sfârşit, în Germania trebuie trimişi diplomaţi îndărătnici şi care îşi ţin promisiunile (*promessorum tenaces*), fiindcă germanii sunt dintotdeauna cunoscuţi pentru îndârjirea lor în tot ceea ce fac. Peste tot însă diplomaţii trebuie să se arate cumpătaţi şi chibzuiţi (*continentes et abstinentes*) [...][9]

Aceste observaţii, deşi făcute în urmă cu aproape patru sute de ani, nu sunt cu totul învechite.

În general, atitudinea politică a lui Warszewicki este raţională şi inspirată de înalte concepţii etice, dar şi întru câtva naivă. Opiniile lui diferă substanţial atât de amendamentele iezuiţilor la opera lui Machiavelli, publicate în alte părţi ale Europei catolice, cât şi de misticismul oriental predominant în estul continentului. Dacă judecăm după numărul de retipăriri, ele erau respectate în afara graniţelor Republicii, oferind o alternativă reconfortantă la cinismul şi fanatismul epocii.

Nu se poate spune în ce măsură diplomaţii polonezi se conformau standardelor lui Warszewicki, dar cel puţin un diplomat furnizează un exemplu de purtare nerecomandabilă pentru un ambasador. Paweł Działyński, castelan de Dobrzyn şi secretar al lui Sigismund al III-lea, plecat din Polonia într-o misiune în Anglia în mai 1597, trebuie să fi avut cunoştinţă de manualul lui Warzewicki, care tocmai apăruse. Cu toate acestea, el a provocat – mai întâi la Haga, apoi la Greenwich – mai multe incidente care au contribuit la discreditarea sa la curţile europene. În acel moment, atât Anglia, cât şi Olanda se aflau în război cu Spania, capturând toate corăbiile spaniole care încercau să facă comerţ la Danzig. Misiunea lui Działyński era să convingă aceste puteri protestante să înceteze asemenea practici. Însă metodele lui erau mult prea directe. La Haga a ameninţat că va închide cu totul portul de la Danzig, pentru a-i obliga pe olandezi să cedeze din cauza „foamei". Gazdele sale olandeze au ascultat aceste cuvinte într-o tăcere deplină. La Greenwich, pe 25 iulie 1597, a repetat aceleaşi ameninţări, servindu-i reginei Elisabeta un discurs pompos al cărei conţinut era „nedesluşit, neconvingător şi dezordonat". Aparent, înainte de

plecarea din Polonia, consiliul orăşenesc de la Danzig îl îndemnase să adopte o poziţie fermă, iar el a folosit sfatul lor ca pretext pentru a-şi depăşi competenţele. Atunci când regina a înţeles ce se întâmplă, s-a întors împotriva lui cu toată forţa bine-cunoscută a temperamentului ei. După cum a remarcat un martor englez, „ridicându-se ca un leu, ea l-a descurajat pe nefericitul orator [...] cu duritatea remarcilor ei princiare" :

Expectavi legationem. In vero querelam mihi adduxisti. Per litteras accepi te esse Legatum, inveni vero Heraldum. Nunquam in vita mea audivi talem Orationem. Miror sane, miror tantam et tam insolitam in publico audaciam. Neque possum credere, si Rex tuus adesset, quod ipse talia verba protulisset, sin vero tale aliquid tibi fortasse in mandatis commisit, quod quidem valde dubito, eo tribuendum est, quod cum Rex sit Iuvenis, et non tam iure sanguinis quam iure electionis ac noviter electus, non tam perfecte intelligat rationem tractandi istiusmodi negotia cum aliis Principibus, quam vel majores illius nobiscum observarunt vel fortasse observarunt alii, qui Locum eius posthac tenebunt.
Quod at te attinet tu mihi videris libros multos perlegisse, libros tamen Principum ne attigisse, sed prorsus ignorare quid inter Reges conveniat. Nam quod Juris Naturae et Gentium tantopere mentionem facis, hoc scito esse Juris Naturae Gentiumque, ut cum bellum inter Reges intercedit, liceat alteri alterius bellica subsida, undicunque allata, intercipere, et ne in damnum suum convertantur precavere [...]
*Interea vero valeas, et quiescas**[10].

Pe marginea înscrisului oficial al acestei izbucniri de mânie a reginei, o mână evident de femeie a adăugat cuvintele: *O quam decepta fui* („O, cât am fost de dezamăgită"). Misiunea lui Działyński a eşuat lamentabil. Însă necazurile lui nu s-au oprit aici. La întoarcerea în Polonia l-a găsit pe Sigismund al III-lea pregătindu-se să traverseze Marea Baltică către Suedia, cu o flotă de corăbii luate de la negustorii englezi de la Elbing. Działyński s-a alăturat expediţiei şi, când a urcat pe corabia sa, a fost salutat cu mai multe salve. Din nefericire, „artileristul a făcut aceasta într-aşa o grabă, încât una dintre salve a nimerit în două butoaie cu praf de

---

* „Eu mă aşteptam la o solie. Dar de fapt ai venit să mă acuzi. Din scrisorile de împuternicire cu care ai venit am înţeles că eşti ambasador, dar în realitate am cunoscut numai un slujbaş. Niciodată în viaţă nu am auzit un astfel de discurs. Cu adevărat mă miră şi mă surprinde o neruşinare atât de mare şi atât de neobişnuită în public. Nici nu pot să cred că Regele tău, dacă ar fi fost prezent în persoană, ar fi izbucnit în asemenea cuvinte. Dacă însă el te-a îndemnat la aşa ceva în instrucţiunile sale, lucru de care mă îndoiesc, acest fapt nu poate fi pus decât pe seama împrejurării că Regele tău, ca om tânăr şi ales de curând nu prin drept de sânge, ci prin alegere publică, nu înţelege foarte bine regulile de negociere a unor asemenea chestiuni cu alţi principi – reguli pe care unii mai mari ca el le respectă faţă de noi şi pe care fără îndoială le vor respecta alţii care vor ocupa tronul lui mai târziu. În ce te priveşte pe tine, îmi pari a fi răsfoit o mulţime de cărţi fără nici o legătură cu problema şi a ignora convenţiile curente în relaţiile dintre monarhi. Fiindcă, deşi aminteşti în repetate rânduri de *ius naturale et gentium*, eu atâta ştiu despre legea naturii şi a popoarelor, că atunci când are loc război între monarhi, fiecare parte *are* dreptul de a bloca proviziile de război, indiferent de unde vin, şi de a împiedica folosirea lor în scopuri ostile. [...] Între timp, rămâi cu bine şi taci."

puşcă, iar acelea, explodând, au nimicit acele părţi ale corăbiei unde se aflau proviziile şi argintăria lui Działyński, care, risipite, au fost înghiţite de mare [...]". După cum a notat ambasadorul englez George Carew, Działyński „de atunci a rămas supărat pe naţiunea noastră"[11].

Nimeni nu a repetat greşeala lui Działyński, dar stilul lui galant şi pompos poate fi regăsit în mai multe misiuni diplomatice poloneze memorabile ale vremii. Fără îndoială, compatrioţii lui înţelegeau stilul grandios ca reflectând onoarea şi integritatea propriului stat. Însă în alte ţări era foarte adesea interpretat ca spectacol lipsit de substanţă sau ca opulenţă tipic estică şi nimic mai mult. În orice caz, nu reprezenta o strategie prea eficientă. În 1633, când Jerzy Ossoliński a intrat în Roma însoţit de 300 de nobili şi un cortegiu uimitor de somptuos, era greu de înţeles scopul unei asemenea cheltuieli colosale. Pe lângă contribuţia privată şi de bunăvoie a lui Ossoliński, Republica fusese obligată să împrumute sume mari de bani de la cămătari evrei lioveni şi să pună ipotecă pe domenii din Lituania ale Coroanei pentru a sprijini această misiune. Cu toate acestea, nu s-a obţinut nici un avantaj politic. Ossoliński, care, bucurându-se de încrederea lui Vladislav al IV-lea, a ajuns cancelar al Coroanei între 1643 şi 1650, nu avea în general sprijinul Republicii pentru îndeplinirea visului său – instaurarea unei monarhii ultracatolice; şi nici nu i-au crescut şansele când şi-a etalat titlul princiar la Roma şi la Regensburg. Scene similare au mai avut loc la Paris în octombrie 1645, când ambasadorii polonezi Krzysztof Opaliński, palatin de Poznań, şi Wacław Leszczyński, episcop de Warmia, au sosit cu un cortegiu magnific pentru a o lua pe Marie-Louise Gonzaga înainte de nunta ei cu Vladislav al IV-lea[12].

Cu toate acestea, vanitatea nu a fost nota dominantă. În a doua jumătate a secolului, diplomaţia poloneză a fost copleşită de nehotărâre şi resemnare. Poate şi ca reacţie faţă de aplombul din deceniile precedente, diplomaţii Republicii tindeau acum să cadă în cealaltă extremă. În ciuda capacităţii militare a statului, ambasadorii lui Sobieski au început să facă mai multe concesii decât ar fi fost necesar. Aşa s-a întâmplat cel puţin în cazul a două misiuni decisive: cea a lui Jan Gniński la Poarta Otomană în 1677 şi cea a lui Krzysztof Grzymułtowski la Moscova în 1686.

Gniński, voievod de Chełmno, îşi petrecuse întreaga viaţă în serviciul public. Tânăr fiind, l-a însoţit pe Opaliński la Paris. Mai târziu a slujit ca delegat la aproape fiecare întrunire a Seimului din următorii treizeci de ani. A fost de mai multe ori numit mareşal al Seimului, mareşal al Tribunalului Coroanei şi comisionar parlamentar. A semnat tratatele de la Oliwa şi Andrusovo şi a călătorit ca ambasador în aproape toate ţările din nordul Europei. A fost loial atât legăturilor sale franceze, cât şi taberei susţinătorilor lui Sobieski. În 1677 a fost ales de Seim pentru misiunea de pace cu Turcia, după cele cinci campanii precedente în Podolia pentru Cameniţa Podolski. Misiunea a eşuat şi a fost foarte costisitoare. Pentru orice intrare la Istanbul era nevoie de un cortegiu imens, de 450 de oameni şi 650 de cai. Însă mare parte din perioada de un an şi jumătate, cât a stat în Turcia, Gniński nu a făcut mai nimic, aşteptând o audienţă la marele vizir, Kara Mustafa, apoi la sultan. A înţeles că turcii nu renunţă la pretenţiile lor – cedarea întregului teritoriu al Podoliei şi al Ucrainei. În afara confirmării armistiţiului de la Żurawno din noiembrie 1676, el

s-a întors acasă la sfârşitul anului 1678 practic cu mâinile goale. Cheltuise sume mari pentru răscumpărarea unor prizonieri de război şi pentru satisfacerea lăcomiei marelui vizir. Nu a reuşit să impună interesele Republicii, nici să organizeze vreo acţiune de anvergură. Dar nimeni nu l-a tras la răspundere, iar în 1683 l-a însoţit pe Sobieski în expediţia vieneză şi, cu propriul său regiment de husari, a participat la atacul care a spulberat asediul turc. Aceasta poate fi considerată răzbunarea lui. A murit în 1685[13].

Grzymułtowski (1620-1687), voievod de Poznań, deşi avea un temperament diferit, nu s-a bucurat nici el de succes. Pe partea maternă, ca şi prin alianţă, era înrudit cu familia Leszczyński şi îşi primise educaţia în Franţa la iezuiţii din Dôle. Era cunoscut ca entuziast al privilegiilor nobiliare, iar ca diplomat nu era un slujitor „politic" al autorităţii regale. În 1657 a fost ridicat la rangul de senator pentru organizarea unei mobilizări generale în Wielkopolska după capitularea lui Opaliński. Însă s-a lăsat adesea implicat în diverse intrigi franceze şi prusace. În 1665-1666 a refuzat să treacă la acţiune împotriva revoltei lui Lubomirski, iar în 1670 a fost acuzat de trădare de Seim pe motivul unei corespondenţe codificate cu Versailles. În 1676 a devenit mareşal al curţii reginei. În 1681 a întrerupt şedinţa Seimului împotriva voinţei lui Sobieski şi s-a opus alianţei cu Austria. Numirea lui în 1683-1686 drept prim împuternicit la negocierile de pace cu Moscova a fost fără îndoială determinată de reputaţia sa de om neînfricat şi incoruptibil. Odată ajuns la Moscova însă, caracterul său independent nu a mai fost apreciat de colegii rămaşi în Polonia. Tratatul de la 3 mai 1686, prin care Republica ceda Kievul şi toate teritoriile de pe Nipru, nu era acceptabil la Varşovia. S-a considerat că Grzymułtowski s-a abătut de la instrucţiuni, bănuindu-se că primise mită din partea ruşilor. Moartea lui în 1687 l-a scăpat dintr-o situaţie gravă. Este greu de spus cât adevăr se afla în acuzaţiile împotriva lui, dar Seimul, în mod clar, ignorase sfatul lui Warszewicki - *cautos in Moscoviam*[14].

*
* *

Dintre toţi diplomaţii străini care au servit în Republică, cel mai strălucit a fost Andras Dudith, episcop de Pécs (1533-1589), numit uneori în mod eronat „Erasmus din Ungaria". S-a născut la Buda, mama lui fiind italiancă şi multe dintre rudele lui făcând parte din cler. A făcut studii la Wrocław şi în Italia. La Padova, unde era unul dintre cei mai proeminenţi studenţi dintr-o generaţie remarcabilă, l-a tradus pe Dionisos din Halicarnas. I-a atras atenţia cardinalului Reginald Pole, care l-a luat cu el în misiunea de reconvertire a Angliei la catolicism. Însă experienţele din Anglia şi contactele sale cu francezii protestanţi de dincolo de Canalul Mânecii l-au făcut să adopte o poziţie radicală cu referire la chestiunile religioase ale vremii. La întoarcerea în Ungaria, în 1560, a ocupat postul de secretar al primatului, începându-şi astfel ascensiunea rapidă în carieră, urmând să fie, pe rând, episcop de Tina (Dalmaţia), de Csanad în Banat şi, în fine, de Pécs. În 1563 a fost vedeta delegaţiei ungare la cea de-a treia sesiune a Conciliului de la Trent. Cuvântările sale pe teme

cum ar fi Sfânta Treime sau ridicarea ostiei, publicate la Veneţia într-o carte, i-au asigurat un loc de seamă în dezbaterile teologice ale vremii. Prietenia sa cu cardinali de vază, cum ar fi Hosius şi Moroni, i-a adus în curând rangul de consilier imperial.

Sosirea lui Dudith la Cracovia în 1565 ca ambasador imperial a produs mare vâlvă. El avea misiunea să o protejeze pe regină, Caterina de Austria, de ruşinea care ar fi fost pricinuită de eventuala ei despărţire de Sigismund August. Dacă nu era posibilă împăcarea, atunci trebuia să aranjeze succesiunea într-un mod avantajos pentru Habsburgi. Dinastia Jagiełłonă nu avea moştenitori; în Seim triumfau arienii şi calviniştii; uniunea cu Lituania, unde majoritatea populaţiei era ortodoxă, atârna de un fir de păr. Exista pericolul ca Polonia să iasă complet din sfera de influenţă a Vaticanului. Însă regele era neclintit în hotărârea sa. La sugestia lui Dudith de a relua viaţa conjugală cu regina, Sigismund August a replicat: *Più tosto la morte* („Mai curând moartea"). Nici nu dorea să ignore principiul alegerilor regale, preferând calea intrigilor monarhice. La momentul acesta, în 1567, Dudith a renunţat subit la jurămintele sale bisericeşti, căsătorindu-se cu Regina Straszówna, o fată din suita reginei Caterina, pe care o curtase ceva vreme. Era deja un lucru ştiut că ambasadorul împăratului se înconjurase de eretici şi astronomi. Acum, ca apostat şi seducător, a fost excomunicat, i s-au retras beneficiile şi a fost expulzat din imperiu. Nu a pierdut totuşi simpatia personală a împăratului. Maximilian, care scrisese chiar o *Excusatio* în favoarea lui Dudith, nu l-a putut salva de mânia Vaticanului, însă l-a păstrat ca agent confidenţial. În curând, Dudith s-a căsătorit a doua oară, de data aceasta intrând prin alianţă în familia protestantă Zborowski, datorită căreia a fost ulterior implicat în răscoala împotriva Habsburgilor din Ungaria. A rămas în Polonia, a primit actul de *indygenat* şi şi-a început activitatea ca reprezentant al împăratului în perioadele de interregn care au urmat. În 1574, Dudith a fost cel care a aflat primul de moartea lui Carol al IX-lea al Franţei şi i-a şoptit apoi această veste lui Henric al III-lea de Valois. Tot el a fost cel care, după alegerile din 1576, l-a sfătuit pe împărat să pornească la război împotriva candidatului care fusese ales, Ştefan Báthori; şi pentru eforturile lui a fost exilat a doua oară – de data aceasta de un alt ungur şi fost coleg de studii. A murit în 1589 la Breslau, după ce întocmise un tratat despre comete. Fiul lui, Andrzej Dudycz, rodul apostaziei sale, a murit în 1606 la Moscova, în funcţia de cancelar al lui Pseudo-Dimitrie I[15].

Peripeţiile lui Dudith în Polonia au fost simptomatice pentru dificultăţile pe care Habsburgii le-au întâmpinat în Republică mai multă vreme. În ciuda numeroaselor avantaje evidente pe care le-au dobândit, ei au eşuat mereu când a fost vorba de realizarea planurilor lor ambiţioase. Ca lideri ai lumii catolice, ei aveau aceeaşi poziţie ca şi Republica în chestiuni religioase şi de ideologie, mai ales când, în secolul al XVII-lea, catolicismul polonez a început să dobândească un caracter tot mai pios şi mai politic. Ca vecini, separaţi de Polonia printr-o graniţă sigură şi necontestată care trecea prin Silezia şi de-a lungul Carpaţilor, ei nu aveau îngrijorări privitoare la teritoriu. Cu turcii la est şi suedezii şi prusacii la nord şi la vest, Habsburgii aveau anumite interese strategice comune cu Republica; iar ca furnizori principali de mirese regale, se aflau mereu într-o alianţă strânsă cu monarhia poloneză. Nu mai puţin de şapte mirese din Dinastia Habsburgilor s-au căsătorit în

Polonia între 1548 şi 1795, oferindu-le consolări conjugale la cinci dintre cei doisprezece regi ai Poloniei din perioada respectivă. Cu toate acestea, nici un candidat din Dinastia Habsburgilor nu a reuşit să câştige alegerile. Doar într-un singur caz, prin forţa unui tratat, Habsburgii au reuşit să-şi asigure ajutorul militar al Poloniei pentru interesele imperiului. În această privinţă, ca şi în multe altele, expediţia din 1683 a lui Sobieski la Viena constituia un eveniment unic, iar din perspectiva poloneză – unul păgubitor. Aparent, Habsburgii erau prea legaţi de curtea regală poloneză şi de marele cler pentru a putea câştiga încrederea electorilor în general sau măcar pentru a-şi construi un grup mai larg de susţinători în rândurile nobilimii[16].

Poziţia Habsburgilor în Republică era susţinută şi de conducătorii Spaniei. Comerţul spaniol cu Danzig era o chestiune de primă importanţă, iar relaţiile strânse erau întreţinute de un şir neîntrerupt de ambasadori din Olanda spaniolă. În 1596 a venit la Varşovia Don Francisco de Mendoza, pentru a lupta împotriva blocadei anglo-olandeze a corăbiilor spaniole la Danzig. (Tot el a devenit cauza directă a contramisiunii lui Działyński la Londra, întreprinsă în anul următor.) În 1633, baronul d'Auchy a făcut una dintre cele câteva încercări ale sale de a atrage Republica de partea imperiului în Războiul de 30 de Ani. În 1670, relaţiile cu Spania s-au intensificat temporar, ca efect al căsătoriei lui Michał Korybut Wiśniowiecki cu Eleonora de Austria, sora reginei Spaniei; la fel s-a întâmplat optzeci de ani mai târziu, când Carol al III-lea de Spania s-a căsătorit cu una dintre fiicele lui August al III-lea. În 1760-1770, ambasadorul lui Carol al III-lea, Don Pedro Pablo Abarca de Bolea, conte de Aranda, a fost sufletul unei generaţii întregi de demnitari de la curtea de la Varşovia, care au petrecut în epoca saxonă lungi nopţi de baluri, operă şi carnaval[17].

Spre deosebire de mediocritatea stabilă a relaţiilor cu Habsburgii, relaţiile poloneze cu Franţa au fost extrem de instabile şi neregulate. Franţa nu avea prea multe interese militare sau teritoriale directe în Polonia. Însă, la diferite momente, relaţiile strânse cu Suedia, Brandenburg şi Turcia o proiectau în mod inevitabil în mijlocul încurcăturilor politice ale Europei de Est. Între triumfurile sporadice în Polonia existau lungi perioade de dezamăgire. În 1573, succesul lui Henric al III-lea de Valois la primele alegeri din Republica unită prevestea o eră a colaborării franco-polone, însă refugiul său în 1574 şi detronarea lui de către Seim au fost o cădere în dizgraţie atât de mare, încât relaţiile au fost rupte complet timp de aproape treizeci de ani. În secolul al XVII-lea, francezii sperau ca rivalii lor Habsburgi să fie în sfârşit flancaţi de un bloc unit, format din Suedia, Republică şi Turcia. Dar mereu o piesă a lipsit din schemă, şi Franţa nu a reuşit să treacă de prima fază a jocului. În 1648 şi 1674, reginele Franţei au răsturnat practica unor bune relaţii cu Habsburgii, predominantă în guvernările precedente. În cazul reginei lui Sobieski, Marysieńka, legătura franceză a devenit negativă atunci când aceasta a început să manifeste o ostilitate tot mai vădită faţă de compatrioţii săi francezi ca urmare a dificultăţilor legate de succesiunea la tron a fiului ei. Rivalitatea polono-suedeză s-a dovedit a fi cel mai mare impediment. În 1625-1629, misiunea în Republică a lui M. de Charnace, trimisul cardinalului Richelieu, a eşuat din cauza invaziei lui Gustav Adolf în Pomerania poloneză. În 1635, contele d'Avaux era preocupat exclusiv de pacea de la Stumsdorf,

aşa cum, douăzeci de ani mai târziu, Antoine de Lumbrès şi-a pierdut timpul şi energia încercând să contracareze efectele invaziei lui Carol al X-lea. Cu toate acestea, în 1675 totul arăta în direcţia unei schimbări radicale. Sobieski trecuse cu succes primul val al campaniilor turce, iar la 11 iunie semnase la Jaworów un tratat cu ambasadorul francez, marchizul de Béthune, cumnatul său. Însă în 1683, demascarea lui de Vitry a cauzat o ruptură totală, iar Sobieski a pornit în ajutorul Vienei. În anii 1690, jovialul abate Melchior de Pontignac, unul dintre oaspeţii preferaţi ai lui Sobieski în ultimii ani de domnie, a făcut multe pentru recuperarea poziţiei anterioare a Franţei. În perioada electorală din 1697, candidatul Franţei, Conti, deşi a fost ales, la scurt timp după aceea a fost alungat din ţară de forţe ruse şi saxone. În secolul al XVIII-lea, Stanisław Leszczyński a avut parte de un ghinion asemănător. Aurul francez avea o mare putere de convingere, iar Leszczyński avea mulţi susţinători, dar acestea nu se puteau compara cu forţa armatelor ruse[18].

În ceea ce priveşte realizările concrete, ambasada lui Antoine de Lumbres, *sieur d' Herbinghem*, a fost una dintre puţinele ocazii când se poate spune că influenţa franceză a avut un rol decisiv. În iulie 1656, el primise de la Ludovic al XIV-lea instrucţiunea să pornească de la Königsberg spre Varşovia, mediind între suedezi şi Republică în războiul care năruia planurile franceze în nordul Europei. La început, senatorii polonezi au fost neîncrezători atât faţă de un francez venit din Prusia, cât şi faţă de întâlnirea lui cu regina Marie-Louise. Scrisorile sale de împuternicire au fost acceptate numai după ce diplomatul a refuzat să-l însoţească pe Carol al X-lea în expediţia de ocupare a Varşoviei. Atunci, de Lumbres a fost în sfârşit primit de regele Ioan Cazimir al II-lea Vasa la Danzig, dar diplomatul nu l-a putut convinge să ia parte la mediere. După cum a explicat regele, „Ils ne doutaient point de la grandeur de la France, mais, comme elle était fort éloignée [...]" („Nu se îndoiau de măreţia Franţei, dar, ea fiind atât de îndepărtată [...]"). După 1656, şansele sale au crescut direct proporţional cu înfrângerile suedezilor. Remarcabila revenire militară a Republicii, tratatul polonez cu Danemarca şi caracterul nedemn de încredere al prusacilor au condus la diminuarea avântului suedez. În 1659, de Lumbres s-a întâlnit cu Eric Oxenstierna în prezenţa lui Colbert cel Tânăr, pentru a decide asupra unei conferinţe de pace. La 4 ianuarie 1660, delegaţii s-au adunat la mănăstirea Oliwa din Pomerania, inaugurând o perioadă de cinci luni de negocieri intense. Polonezii locuiau la Danzig, circa 10 kilometri la est; suedezii, la Sopot, circa 5 kilometri la vest; iar de Lumbres făcea naveta între cele două, ca un Henry Kissinger al secolului al XVII-lea. În ultimul moment, pe 30 aprilie, când Ioan Cazimir al II-lea Vasa nu a vrut să-şi piardă dreptului legal la tronul suedez şi a plecat subit, de Lumbres a trebuit să se grăbească pentru a-l prinde din urmă şi a-l aduce înapoi pentru a semna pacea. La miezul nopţii, pe 2 mai, marea orgă a mănăstirii a proclamat pacea, iar abatele Kęsowski a intonat *Te Deum*. După Oliwa, de Lumbres a mai rămas în Polonia vreme de cinci ani, făcând cu perechea regală ce nu avea copii diverse planuri despre o posibilă succesiune la tron cu ajutor din partea Franţei. Între 1659 şi 1660 a semnat cu Ioan Cazimir al II-lea Vasa proiectul eşuat – şi, în ochii Republicii, neconstituţional –, conform căruia urma să preia tronul ducele d'Enghien, fiul lui Condé. În 1665, pus în încurcătură de revolta lui

Lubomirski şi criticat în Seim, dar plin de onoruri, a părăsit Polonia şi serviciul diplomatic, retrăgându-se în Franţa. De-a lungul celor nouă ani de misiuni, menţinuse o corespondenţă săptămânală cu Ludovic al XIV-lea şi cu de Lionne. *Relatările* lui sunt un adevărat model de observaţie minuţioasă şi de perspicacitate psihologică[19].

Într-un context în care dominanta politicii poloneze era rivalitatea franco-austriacă, Vaticanul era una dintre puţinele autorităţi capabile să controleze situaţia. Pe drept sau pe nedrept, Republica era considerată una dintre ţările în care Contrareforma avusese cel mai mare succes, iar la sfârşitul secolului al XVI-lea era unul dintre elementele proeminente pe harta planurilor Vaticanului de consolidare a poziţiei sale în Europa de Est. Dar, în decursul secolului al XVII-lea, chestiunile de politică locală au intrat tot mai des în conflict cu aceste planuri, drept care mulţi dintre nunţii papali au purtat lupte împotriva unor probleme care le-au scăpat de sub control. În timpul războaielor din 1650-1660, monseniorul Vidoni s-a străduit să inspire rezistenţa poloneză cu fervoare catolică, iar în 1657, când mănăstirea de la Częstochowa a scăpat miraculos de tunurile suedeze, patroana acestei mănăstiri – Madona Neagră – a devenit obiectul unui cult marinic care a ajuns la rang de religie naţională. Când Vidoni a intonat pentru prima oară *Regina Poloniae Ora Pro Nobis* în catedrala de la Liov, el a dat primul imbold unei tradiţii catolice care şi azi o consideră „Regina Poloniei" pe „Regina Cerurilor". Dar în 1660-1670, monseniorul Pignatelli, viitorul Inocenţiu al XII-lea, a fost nevoit să asiste neputincios la revolta lui Lubomirski, transformată în război civil, care a dus apoi la fragmentarea susţinătorilor Romei. Succesorul lui Pignatelli, Galeazzo Marescotti, a sosit la Varşovia la mijlocul anului 1668 – când Ioan Cazimir al II-lea Vasa se afla în pragul abdicării. După ce a fost întâmpinat de episcopul de la Kiev şi după ce şi-a făcut intrarea oficială în Varşovia, a fost primit în mod regulat în audienţă la rege, în fiecare duminică după-amiaza. Dar nu a putut face nimic pentru a schimba gândurile regelui care dorea să renunţe la povara funcţiei sale. În timpul alegerilor ce au urmat, în iulie 1669, Marescotti a rămas la Varşovia contrar legii, organizând campania de candidatură a principelui de Lorena, ales de împărat. Dar în ziua cea mare, pe câmpia Wola, şi-a rezumat cuvântarea către electori la remarci despre nevoia Republicii de a avea un rege catolic şi cu frica lui Dumnezeu. Marescotti a fost prezent la ceremonia *Pacta Conventa*, desfăşurată în catedrala Sfântul Ioan, călătorind apoi la Cracovia pentru ceremonia de încoronare a regelui Mihail în septembrie. Pe 16 februarie 1670, la Częstochowa, el a oficiat căsătoria regelui cu arhiducesa Eleonora de Austria. La acest moment a fost avansat în funcţia de nunţiu la Madrid.

În primii ani ai domniei lui Sobieski, planurile papale erau îngreunate de legătura franceză, dar în 1679-1688, monseniorul Pallavicini a reuşit pentru o vreme să depăşească dificultăţile din trecut, coordonând Republica în direcţia operaţiunilor Ligii Sfinte. La alegerile din 1697, planurile papale au eşuat din nou, iar Republica a ieşit pentru totdeauna din sfera de influenţă a taberei catolico-imperiale. În general, aşteptările nunţilor trimişi la Varşovia erau mari, influenţa lor era slabă, iar misiunea lor – ingrată[20].

Limitele diplomaţiei sunt evidenţiate şi de experienţele englezului Lawrence Hyde, trimis în Polonia în 1676. Urmărind o apropiere între Polonia şi Franţa şi ţinând

cont de planurile sale de redobândire a Prusiei, Sobieski a încercat să exploateze patronajul instituit nu scurtă vreme de Ludovic al XIV-lea asupra lui Carol al II-lea şi să îndepărteze Anglia de atitudinea ei tradiţional protestantă şi prusofilă. Pe 29 octombrie i-a scris lui Carol al II-lea, invitându-l să fie naşul fiicei sale. Lawrence Hyde a fost numit trimis şi locţiitor al regelui. Ca fiu al contelui de Clarendon care decedase, arhitect şi istoric al Restauraţiei, el era persoana potrivită pentru a intra în intrigile sponsorizate de Franţa. Avea doar 35 de ani, era membru al Parlamentului din partea Universităţii Oxford şi *Master of the Robes*. A părăsit Portsmouth pe vasul *The Tyger* la 11 iulie 1676, ajungând la Danzig pe 8 august. După ce şi-a prezentat scrisorile de împuternicire înalţilor funcţionari ai oraşului – „Al Nostru demn de încredere şi foarte iubit Lawrence Hyde, *Our Master of Our Robes*, va sosi în Polonia ca ambasador al Nostru [...]" – şi după ce a mijlocit un conflict legat de dreptul de moştenire al cetăţenilor englezi şi scoţieni de la Danzig, s-a întâlnit cu trimisul francez, marchizul de Béthune. Acesta, cumnat al reginei Marysieńka, a devenit principalul susţinător al misiunii lui Hyde. Au hotărât să plece împreună în căutarea lui Sobieski, care tocmai ducea o campanie împotriva turcilor şi tătarilor undeva departe, la sud-est. După cum i-a transmis Hyde secretarului de stat, sir Joseph Williamson, era „un pas destul de curajos", iar diplomatul nu avea „nici o intenţie de a hoinări prea mult încoace şi încolo prin Rusia". Mai mult, Polonia centrală era invadată de tătarii prădalnici, iar din acest motiv, pentru a face faţă provocării, cei doi trimişi au trebuit să călătorească sub escortă, în condiţii nu tocmai demne de nişte diplomaţi: „Domnul de Béthune şi cu mine am venit aici în aceeaşi trăsură şi am petrecut noaptea împreună într-un hambar. Sper că Excelenţa Voastră nu se va teme că demnitatea mea ar fi fost ştirbită prin acestea. [...] Sunt convins că aşa ceva nu va fi niciodată păgubitor pentru un ambasador englez"[21]. La Liov, Hyde a primit vestea că Sobieski era asediat în tabăra sa de la Żurawno pe Nistru şi nu putea fi contactat. Era deja toamna târziu şi, fiindcă dorea să-l vadă pe Sobieski după atâta trudă, Hyde a comis o greşeală care avea să se dovedească fatală. A încercat să joace rolul de mediator. A compus trei scrisori, una către regele Poloniei, a doua către căpetenia turcilor, iar a treia către „Principele Tătarilor":

> Este un lucru ştiut Înălţimii Voastre ce apropiată şi veche prietenie leagă Luminata şi Solemna Poartă Otomană de Sfânta sa Maiestate Regele Marii Britanii, Franţei şi Irlandei şi Domnul meu cel binevoitor, de către care eu, fiind trimis ca mare Ambasador la Luminăţia Sa Regele Poloniei şi al Lituaniei, unde, după cum înţeleg, s-au început tratativele în vederea încheierii păcii [...] am considerat parte a datoriei mele [...] să preîntâmpin pe atât pe cât îmi stă în putinţă [...] vărsarea de sânge şi am socotit drept cel mai potrivit să anunţ pe Înălţimea Voastră despre sosirea mea aici şi în acelaşi timp să transmit că, dacă intervenţia şi mijlocirea mai sus numitului Luminat Rege al Marii Britanii, Franţei şi Irlandei [...] va putea să grăbească un act de iubire şi respect atât de cuvenit, de nobil şi de măreţ, eu mă voi strădui din toate puterile ca Maiestatea Sa Regală să intervină cu o asemenea mijlocire. Şi fiindcă mulţumită sorţii favorabile am întâlnit la sosirea mea, printr-o curată întâmplare, pe ambasadorul celui mai Puternic conducător al Franţei şi Navarrei [...] amândoi am socotit cuvenit a ne oferi eforturile noastre comune prin mijlocirea aceleiaşi solii, servitor al Luminăţiei Sale

Regele, stăpânul meu. [...] Între timp doresc a-mi arăta nădejdea că Înălţimea Voastră va primi acest răvaş cu bunăvoinţă şi în această convingere mă recomand Înălţimii Voastre cu plecăciune. Leopol, 15 octombrie pe stil nou, 1676[22].

Tragicul rezultat al acestui efort de mediere a fost relatat în următorul raport al lui Hyde, cinci zile mai târziu:

Înainte de plecarea mea din acest loc, am ocazia de a transmite Excelenţei Voastre tristele veşti despre soarta trâmbiţaşului pe care l-am trimis cu răvaşe la acei Principi despre care am relatat în scrisorile mele de mai înainte şi care, chiar în ziua în care a pornit la drum, la vreo 3 mile de aici, a fost prins de o hoardă de vreo 40 sau 50 de tătari şi a avut nefericirea de a fi ciopârţit de aceştia în bucăţi - el, tălmaciul lui şi ghidul lui, şi numai sluga acelui ghid, care şi el a fost lăsat pe acele meleaguri fiind crezut mort, a fugit de acolo pe timp de noapte şi mi-a adus veştile acestea amare, care m-au afectat profund, după cum se şi cuvenea să mă afecteze când m-au copleşit toate gândurile evidente în această situaţie, fiindcă l-am trimis pe un coleg şi un supus la un sfârşit atât de timpuriu, cu toate că nu aveam dreptul şi puterea de a face un asemenea lucru. [...] Acel trâmbiţaş, pe numele său Christmasse, era un om foarte cinstit, care la porunca mea a pornit la acest drum cu tot atâta tragere de inimă de câtă făcuse dovadă şi în restul acestei călătorii dificile; ştiu că a lăsat în urmă o nevastă şi copii, ceea ce pentru mine este încă un motiv de la sine înţeles de mâhnire şi din care cauză conştiinţa îmi porunceşte să fac tot ceea ce mă va ajuta Dumnezeu pentru a-i ajuta; pe de altă parte, dacă Excelenţa Voastră va putea să-l convingă pe Ducele de Monmouth ca [...] până la întoarcerea mea [...] să nu îmi oprească leafa, sper că nu este o cerere nepotrivită [...][23].

Atât despre viziunea potrivit căreia armistiţiul polono-turc de la Żurawno ar fi fost aranjat de ambasadorii Franţei şi ai Angliei. La scurt timp după aceea, Hyde a făcut turul taberei regelui şi câmpului de luptă, uimit de „marile miracole" care au salvat armata poloneză de mulţimea copleşitoare a turcilor şi tătarilor. Duminică, 2 noiembrie, el a fost primit de cuplul regal la Żółkiew, modesta casă de lângă Liov unde se născuse Sobieski. Nu mai avea multe de spus, de vreme ce singura fiică regală fusese deja de mult botezată. A îndeplinit toate ritualurile diplomatice formale, spunând că este reprezentantul supuşilor protestanţi ai unui rege catolic, şi a fost mulţumit cu promisiunea lui Sobieski că va face presiuni asupra hanului tătar pentru satisfacţie în chestiunea uciderii lui Christmasse. La rugămintea lui Sobieski, a redactat scrisoarea pentru trimisul englez la Constantinopol, pe care avea să o transmită Gniński, care îşi pregătea călătoria la Istanbul. Apoi a plecat. S-a întors acasă trecând prin Cracovia şi Viena, ajungând la Nijmegen la momentul potrivit pentru a participa la congresul care tocmai se desfăşura. Restul carierei sale, în calitate de conte de Rochester şi unul dintre birocraţii aripei ultraconservatoare Tory, s-a întins de-a lungul domniilor a patru monarhi. La moartea lui Hyde, în 1711, Republica polono-lituaniană se afla la ananghie, gloria lui Sobieski pălise de mult, iar ideea că Anglia ar putea duce o politică de *rapprochement* în acea direcţie era de mult uitată. Într-adevăr, Anglia era mult prea îndepărtată de Republică - atât în sens

geografic, cât şi în sensul unei legături afective. Relaţiile diplomatice anglo-polone nu au trecut niciodată de etapa unui schimb sporadic de amabilităţi[24].

Un ambasador britanic de mai târziu, sir Edward Finch, trimis al Parlamentului din partea Universităţii Cambridge şi delegat în Polonia între 1725 şi 1726 pentru a interveni în apărarea cauzei protestanţilor de la Torun, s-a confruntat cu dificultăţi de altă natură. Prezenţa sa la Varşovia nu era văzută cu ochi buni şi era conştient că contactele lui cu disidenţii şi cu colegul său prusac erau un motiv de suspiciune din partea polonezilor. Ştiind de asemenea că interceptarea corespondenţei sale ar putea avea consecinţe fatale pentru protejaţii săi, el scria pasajele mai problematice din scrisori folosind un cod. La 21 august 1725 (după calendarul vechi), el a transmis la Londra mesajul că unul dintre agenţii oraşului Torun fusese ameninţat de unul dintre miniştrii polonezi:

> [...] Acelaşi ministru a adăugat că
> 167 416 339 790 997 488 884 & 25 652 289
> 232 439 548 955 612 17 1047, căci dacă 548 569
> 23 562 195 351 241 & 548 807 294 870 172 32 18
> 184 52 724 59 celui de dinainte 548 704 985 814 548 219
> După acest compliment, Domnia Voastră poate fi sigură
> 241 497 9 25 40 26 407 508 814 862
> 552 813 aflând că 548 865 911 98 997 488
> 295 699 782 323 724 şi la ministrul prusac [...]
> Dar am reuşit 54 707 138 7 330 118 195 &
> 782 179 419 8 349 488 8 488 844
> Vă trimit un rezumat prin poştă, dar
> 984 25 548 6 298 15 525 375 pentru ca ei să nu
> 914 47 782 326 [...][25]

Decodificat de un expert în descifrări de la Londra, textul suna:

> [...] Acelaşi ministru a adăugat că ar trebui să se păzească/ şi să nu se încurce cu miniştrii protestanţi de aici,/ căci dacă îl vor prinde cu aceasta,/ el şi preşedintele actual al oraşului Torun/ vor împărtăşi soarta celui de dinainte./ După acest compliment, Domnia Voastră poate fi sigură/ că nu a fost înclinat să vină acum,/ aflând că ţin permanent un paznic la uşa mea/ şi la ministrul prusac. [...] Dar am reuşit să aranjez/ o conversaţie între el şi secretarul meu într-un loc neutru. [...]/ Vă trimit un rezumat prin poştă, dar/ nu am îndrăznit să trimit textul ca atare/ pentru ca ei să nu deschidă scrisoarea [...][26]

Chiar şi pe timpul lui Hyde, singurele puteri străine care exercitau o influenţă permanentă asupra Republicii erau vecinii ei – Marele Cnezat al Moscovei şi Prusia. Declinul rapid al Suediei şi Austriei, ca şi cel al Republicii au creat un teren favorabil pentru ambiţiile ruseşti şi prusace. Refuzul diplomaţilor de a se adapta la noua stare de lucruri nu a avut nici o influenţă asupra profundei transformări care avea loc şi care avea să schimbe balanţa puterii.

Din punct de vedere formal, de exemplu, ambasada lui Boris Petrovici Şeremetiev din 1686 a fost un eşec. El a fost trimis în Republică de Petru I pentru a obţine ratificarea „păcii eterne" semnate cu puţin timp în urmă de Grzymułtowski la Moscova. Tânăr şi încrezător, la 35 de ani, şi având în faţă o carieră strălucită ca administrator al reformelor ţarului Petru, el a sosit la Liov însoţit de şaizeci de boieri şi un alai de o mie de persoane. Dar polonezii nu s-au lăsat impresionaţi. Lui Şeremetiev i s-a dat peste nas în mod politicos, dar fără echivoc. Cu toate că Sobieski cedase deja pretenţiei cnezatului de recunoaştere a titlului de ţar, cel puţin în conversaţii, Şeremetiev nu a fost aşezat la aceeaşi masă cu regele. Era un semn clar că Marele Cnezat al Moscovei, indiferent ce putere militară ar fi avut, nu era încă socotit ca făcând parte dintre naţiunile civilizate ale Europei. Mai grav, Seimul a refuzat să ratifice tratatul de pace. Era greu pentru polonezi să admită că pierderea ţinuturilor de pe Nipru nu era doar temporară sau că pretenţiile imperiale ale Marelui Cnezat al Moscovei erau demne de luat în seamă. Din punctul de vedere al ruşilor, era vorba de un act de rea-voinţă din partea polonezilor – un prim exemplu al acelei *folie de grandeur* care avea să devină un stereotip rus privitor la caracterul polonez. În 1710, când tratatul lui Grzymułtowski a fost până la urmă ratificat de Seim, ruşii învăţaseră deja să-şi facă acceptate cerinţele prin forţă brută, şi nu prin solicitări politicoase[27].

Diplomaţia prusacă s-a confruntat cu dificultăţi asemănătoare. Când Jan von Hoverbeck a sosit pentru prima oară la Varşovia în 1632, în cadrul delegaţiei prusace venite la ceremonia de încoronare a lui Vladislav al IV-lea, a fost martor la respingerea cererii lor de a fi prezentaţi Senatului pe motiv că erau trimişi ai unui vasal. Însă la moartea sa, la Varşovia, în 1682, cincizeci de ani mai târziu, Hoverbeck nu era doar ambasador al unui stat suveran, ci şi unul dintre cei mai influenţi oameni din Polonia. Acest refugiat flamand, ai cărui părinţi veniseră în Republică din Spania flamandă din motive religioase, a servit Dinastia Hohenzollern vreme de o jumătate de secol, vorbind poloneza şi stabilind relaţii inestimabile în cercurile politice. A supravieţuit multor capricii ale sorţii. În 1641 a fost martor la ultima învestitură prusacă. În 1648, el a fost cel care a depus votul marelui elector în favoarea lui Ioan Cazimir al II-lea Vasa; în 1669, în favoarea ducelui de Neuburg. În 1649 a depus în numele marelui elector jurământul de supunere faţă de Ioan Cazimir al II-lea Vasa; iar în 1670 – vasalitatea pentru Bytau (Bytom) şi Lauenberg (Lębork). În timpul războiului cu suedezii s-a opus supunerii marelui elector în faţa lui Carol al X-lea, câştigându-şi la Berlin reputaţia de *polnischer Hund**. În 1657 a jucat un rol important în reconcilierea Prusiei şi Republicii în tratatul de la Wehlau. În 1660, ca semn al recunoaşterii contribuţiei sale la Pacea de la Oliwa, i s-a acordat titlul onorant de baron al Imperiului. Nu a fost implicat personal în afacerea Kalkstein de la 1670, deşi tocmai lui i-a revenit, în mod inevitabil, sarcina de a repara relaţiile cu Sobieski. În aceeaşi perioadă s-a străduit să salveze Prusia de răzbunarea Poloniei, promiţând să cedeze Riga Republicii în schimbul neutralităţii polone. După Fehrbellin, pericolul a scăzut semnificativ. În 1681, rolul lui Hoverbeck în căsătoria

* „Câine polonez", insultă (n.tr.).

Karolinei Radziwiłłówna cu Ludwig von Hohenzollern – căsătorie aranjată în ciuda faptului că mireasa era deja logodită cu Jakub Sobieski, fiul şi moştenitorul regelui – a devenit un simbol al atitudinii nonşalante pe care prusacii îşi permiteau acum să o afişeze faţă de sensibilităţile polonezilor. Ca şi Şeremetiev, Hoverbeck ocupa încă un loc modest în lumea oficială a diplomaţiei şi protocolului. Însă în lumea reală a puterii şi influenţei, statutul iminent al Prusiei nu mai putea fi ignorat. Fiul lui Hoverbeck, Johann Dietrich, cetăţean prusac care a locuit la Varşovia între 1690 şi 1697, s-ar fi putut încă plânge de poziţia inferioară ce îi era acordată în rândul ambasadorilor străini. Dar la vremea respectivă, prusacii deja construiau un stat nou, fără a fi preocupaţi de Republică, pe ale cărei necazuri se baza, în parte, propriul lor noroc[28].

Balanţa de putere în Europa de Est s-a modificat pe nesimţite, însă irevocabil în ultimul sfert al secolului al XVII-lea. Ioan Sobieski a urcat pe tron în 1674 animat de speranţa şi intenţia de a inversa progresele recente ale Marelui Cnezat al Moscovei şi Prusiei. Tratatul de la Wehlau (1657), care îi elibera pe Hohenzollerni de loialitatea faţă de Polonia seniorială, era văzut ca o concesie de o validitate îndoielnică, obţinută prin constrângere. Se presupunea că armistiţiul de la Andrusovo, prin care Smolensk, Kiev şi Ucraina de pe bancul stâng al fluviului erau lăsate în mâinile Marelui Cnezat al Moscovei, era o măsură temporară. Într-adevăr, atât de sigur era Sobieski de aceste două chestiuni, încât a considerat că poate să ducă la bun sfârşit campaniile împotriva turcilor. În acea epocă, otomanii constituiau o ameninţare mai directă şi mai mare decât Marele Cnezat al Moscovei, aşa cum suedezii invincibili păreau mult mai periculoşi decât prusacii. Sobieski nu poate fi învinuit că nu a fost capabil să prevadă viitorul. Însă tocmai ca rezultat al angajării Poloniei în campania din bazinul Dunării, Hohenzollernilor li s-a permis să-şi consolideze câştigurile, reuşind de asemenea să-şi depăşească rivalii printr-un pas important. La vremea morţii lui Sobieski, Frederic al III-lea era deja gata să-şi întemeieze regatul, iar Petru I – imperiul. Ideea că Republica polono-lituaniană ar putea să împiedice în vreun fel aceste procese era la acel moment nerealistă. Otomanii fuseseră umiliţi, iar Suedia sub Carol al XII-lea se afla pe marginea prăpastiei. Drumul era deschis pentru ascensiunea celor două puteri, Prusia şi Rusia, a căror creştere şi concurenţă aveau să domine Europa de Est pentru următorii 250 de ani. Locul Republicii în ordinea internaţională a dispărut pe nesimţite, aproape automat.

În secolul al XVIII-lea, poziţia internaţională a Republicii polono-lituaniene a decăzut brusc şi alarmant. În războaiele Ligii Sfinte (1684-1699), Ioan Sobieski jucase un rol dintre cele mai importante, dacă nu chiar rolul decisiv. Dar preţul fusese mare. Pentru a duce acest război, Republica a trebuit să renunţe la legătura franceză, la planurile de recuperare a Prusiei şi să abandoneze Ucraina Marelui Cnezat al Moscovei. În 1686, „pacea lui Grzymułtowski" a confirmat că Marele Cnezat deţinea Kievul, teritoriile ucrainene de la stânga Niprului, Cernigău, Sieviersk, Smolensk şi Krasnîi Gorodok, acestea alcătuind noua bază teritorială care a transformat vechiul Mare Cnezat al Moscovei în noua Rusie a lui Petru I. Campaniile lui Sobieski au fost foarte folositoare celor trei puteri vecine, care, optzeci de ani mai târziu, aveau să împartă între ele Republica. În 1697, succesorul lui Sobieski,

August al II-lea de Saxonia (1697-1733) a fost ales cu complicitatea ruşilor în cadrul unui proces electoral contestat, care a dezbinat ţara în două tabere rivale pentru tot restul domniei lui, paralizând orice posibilă rezistenţă în faţa năvălirii unor armate străine în timpul Marelui Război al Nordului. După Poltava în 1709, Rusia şi-a asigurat supremaţia, ruşii au început să se comporte fără să se teamă de consecinţe, terorizând instituţiile constituţionale ale Republicii şi încurajând elementele distructive din ţară. Aşa cum a observat consulul francez la Danzig în 1717, „ruşii sunt convinşi că domnesc oriunde s-a întâmplat să pună piciorul, pretinzând că tot ce au găsit le aparţine şi că au dreptul să se comporte după bunul plac"[29]. În timpul următoarei domnii saxone, a lui August al III-lea (1733-1763), o domnie aproape la fel de îndelungată ca şi a tatălui său, marasmul deznădejdii poloneze s-a adâncit şi mai mult. Războaie, invazii, conflicte între magnaţi, alegeri regale rivale, un alt pretendent la tron, prăbuşirea legislaţiei centrale şi a trezoreriei – toţi aceşti factori au contribuit la blocarea implementării oricăror reforme.

În aceste condiţii, serviciul diplomatic a suferit un declin inevitabil. August al II-lea, ca rege al Poloniei, a trimis doar 38 de misiuni în străinătate în 36 de ani. Sub domnia lui August al III-lea, numai una din treisprezece misiuni trimise a fost în Europa de Vest. Regele încredinţa afacerile externe tot mai mult ambasadorilor săi saxoni, ignorând protestele vehemente ale înalţilor funcţionari ai Republicii. Ambasadorii străini locuiau la Dresda, vizitând Varşovia tot mai rar. Singura activitate diplomatică ce avea o oarecare continuitate era cea a hatmanilor, cărora în timpul Marelui Război al Nordului li se lăsase mână liberă şi care au menţinut apoi controlul asupra relaţiilor cu turcii şi tătarii. În lipsa unei politici diplomatice centrale, fiecare grup de interes din ţară şi-a dezvoltat propriile mijloace. Bisericile protestante, de exemplu, întreţineau contacte cu puterile protestante. Evreii din Republică îşi trimiteau în străinătate propriii reprezentanţi. Mai presus, marii magnaţi duceau o politică personală. În 1757, când Stanisław August Poniatowski a ajuns la Sankt-Petersburg ca ambasador al Republicii polono-lituaniene, nu era un secret că fusese numit pentru a realiza planurile rudelor sale din familia Czartoryski, planuri concepute împreună cu patronii lor ruşi. La momentul morţii lui August al III-lea, în 1763, rămăsese prea puţin loc pentru intrigi străine. Mascarada alegerilor precedente nu s-a mai repetat. Ambasadorul francez, marchizul de Paulmy, pus într-o situaţie delicată de dezastrele din timpul Războiului de Şapte Ani, nu putea să concureze cu marchizul de Monti, care în goana după *le secret du Roi* transformase concursul electoral din 1733 într-o licitaţie[30]. În 1764, câmpia electorală era înconjurată de baionete ruse; candidaţii opoziţiei s-au retras, evitându-se astfel ciocniri neplăcute.

Din misiunea sa ca ambasador în Rusia, Stanislav August se întorcea în Polonia cu dreptul acordat de ţarină de a fi numit rege al Poloniei. În timpul domniei sale (1764-1795) s-a dus o lungă, dar până la urmă zadarnică luptă de a scăpa de sub tutela rusă. În 1766, Seimul a aprobat un buget pentru cheltuieli diplomatice care în 1768 a ajuns la un milion de zloţi. Ambasadorii polonezi şi-au făcut din nou apariţia în capitalele Europei. În timpul războaielor Confederaţiei de la Bar, ei au căutat ajutor pentru ambele părţi aflate în conflict. La Londra, Tadeusz Burzyński,

mareşal al Tribunalului lituanian, acţionând în numele regelui, a încercat să convingă guvernul britanic să preia rolul de mediator. La Paris, Michał Wielhorski a căutat să obţină sprijinul Franţei pentru membrii Confederaţiei, stabilind contacte în cercurile intelectuale franceze cu personalităţi cum ar fi Mably sau Rousseau, care aveau să fie principalul canal de informaţii şi opinii despre Polonia în timpul Iluminismului. Drept rezultat al acestor eforturi disparate, nu s-a putut forma o rezistenţă unificată împotriva intervenţiei ruse sau a primei împărţiri, în 1772. Totuşi, în 1775 s-au pus bazele unui Minister al Afacerilor Externe, sub titlul *Departament Interesów Cudzoziemskich* (Departamentul Intereselor Străine), ataşat de Consiliul Permanent. Ca toate instituţiile create în această perioadă, trebuia să lupte cu dificultăţile cauzate de amestecul Rusiei în treburile Poloniei. Cu toate acestea, reprezenta un pas înainte în direcţia dobândirii unei poziţii independente în afacerile externe. În 1789, după moartea lui Frederic cel Mare, acest departament a reuşit să obţină alianţa cu Prusia, care, împreună cu reformele constituţionale interne impuse la 3 mai 1791, avea scopul de a duce la eliberare. Până la urmă, loialitatea Prusiei faţă de această alianţă s-a dovedit a fi mai slabă decât frica de răzbunare din partea Rusiei. În 1793 şi 1795, a doua şi a treia împărţire au fost realizate fără opoziţie diplomatică semnificativă.

De fapt, de-a lungul secolului, ambasadorii ruşi nu au făcut un secret din viziunea lor că diplomaţia era un element secundar, complementar faţă de forţa brută. Aproape tot timpul au staţionat trupe armate ruse în Republică, pe cheltuiala Republicii, folosindu-le în mod regulat pentru a înăbuşi orice formă de opoziţie. Aşa cum cneazul Grigorij Dolgoruki, reprezentantul lui Petru I la Varşovia multă vreme, i-a spus hatmanului lituanian care protestase faţă de deportarea unor cetăţeni polonezi: „Dacă suveranul meu îmi porunceşte să vă deportez chiar pe domniile voastre, voi face şi acest lucru". Principele Repnin, primul ambasador al Ecaterinei între 1763 şi 1769, a avut un comportament asemănător. Cerând să i se acorde reşedinţa într-un palat, protejat de un regiment de gărzi – în timp ce omologului său polonez de la Sankt-Petersburg i se plătea doar chiria unei camere –, Repnin a dictat politica poloneză din acel deceniu cu o brutalitate cinică. Deportarea, aranjată de el, a episcopului de Cracovia şi a altor demnitari care îl deranjau a fost numai cel mai răsunător dintr-o lungă serie de acte samavolnice[31]. Baronul Staekelberg, care a activat la Varşovia de la 1773 la 1790, a fost doar ceva mai blând. Predecesorul său, Caspar de Saldern, fusese singurul care îndrăznise să critice politica ţarinei; când a ajuns la urechile ţarinei vestea că Saldern vrea să demisioneze în semn de protest faţă de prima împărţire, aceasta a afirmat că ambasadorul „a luat-o razna". În ianuarie 1794, baronul Sievers, căruia îi fusese încredinţată dificila misiune de a ţine sub control Varşovia după războiul celei de-a doua împărţiri, a fost destituit brusc pentru imprudenţa de a le permite ofiţerilor polonezi să-şi poarte decoraţiunile în public. Analele comportamentului Rusiei în Republică de-a lungul secolului sunt pline de astfel de incidente, remarcabile pentru lipsa lor de importanţă şi pentru violenţa disproporţionată a reacţiei ruse, oferind numeroase dovezi în sprijinul tezei conform căreia condiţiile în care Rusia intenţiona să tolereze independenţa Poloniei erau de la bun început o mascaradă.

De-a lungul celor două secole de existenţă a Republicii, caracterul pasiv al politicii sale externe a devenit tot mai evident. Spre deosebire de vecinii săi, nu avea aspiraţii teritoriale, nu slujea nici unei dinastii şi nu susţinea o anumită ideologie religioasă sau politică. În timp ce Rusia îşi realiza fără scrupule planurile de „acumulare a cât mai multor pământuri", Prusia se ostenea să crească gloria Hohenzollernilor, iar Austria purta pe umeri povara creştinătăţii, Republica susţinea că avea un singur interes – bunăstarea cetăţenilor ei. În lumea statelor militante şi militariste, această atitudine era un anacronism. Republica se formase deja în 1569, pe baze teritoriale întinse, care depăşeau deja nevoile sale, şi cu o constituţie defensivă concepută pentru a păstra ordinea existentă. Nici un rege polonez nu putea să aibă ambiţii în plan extern, fiindcă 100.000 de nobili s-ar fi opus, întrebându-l: „De ce?". Astfel, autoconservarea era de la bun început cel mai important scop. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, chiar şi această cauză devenise însă o speranţă pierdută.

*
* *

Serenissima Republică polono-lituaniană şi-a încheiat existenţa în 1795, la numai câţiva ani de la anihilarea omonimei sale veneţiene de către Napoleon. Mai mult, fiindcă Polonia şi Veneţia aveau şi alte lucruri în comun, printre care tradiţia unui guvern democratic şi teama de imperiile militariste moderne, este adecvat să citãm, în amintirea celeilalte, epitaful scris pentru una dintre ele:

Şi dac-ar fi văzut cum trece gloria,
Cum trec şi titluri, cum toate s-au dus,
Cu trist tribut ar fi plătit puterea,
Când viaţa-i s-ar fi-ntors către apus.
Căci oameni suntem, umbre e istoria
Acum, ce strălucea cândva de sus[32].

12

VALOIS

Experimentul francez (1572-1575)

La şapte săptămâni după moartea lui Sigismund August a avut loc în Franţa unul dintre măcelurile cele mai sângeroase ale secolului al XVI-lea. La 24 august 1572, în ajunul Sfântului Bartolomeu, 20.000 de hughenoţi au fost măcelăriţi cu sânge rece de adversarii lor regalişti catolici. La momentul respectiv, cele două evenimente din Polonia şi Franţa nu aveau nici o legătură evidentă. Totuşi, în decurs de un an, unul dintre autorii masacrului a fost ales ca succesor la tron al ultimului dintre Jagiełłoni. Henric de Valois, duce de Anjou, al treilea fiu al lui Henric al II-lea şi al Caterinei de Medici, frate şi moştenitor al lui Carol al IX-lea, fost cumnat al Mariei, regină a Scoţiei, general-locotenent al Franţei, avea doar 22 de ani[1].

Henric a plecat din Franţa către Polonia la 3 decembrie 1573. Însoţit de 1.200 de gentilomi, el a traversat graniţa Imperiului pe la Metz şi a trecut prin Saarburg, Mainz şi Frankfurt-am-Main. A petrecut Crăciunul la mănăstirea din Fulda, iar Anul Nou la Torgau, în Saxonia. A trecut Oderul pe la Frankfurt pe 17 ianuarie, iar zece zile mai târziu a traversat graniţa poloneză pe la Międzyrzecz (Medzeritz), lângă Poznań. În lungile escale pe care le-a făcut în timpul iernii, poetul curţii, Philippe Desportes, l-a distrat cu versurile sale, iar secretarul său, Guy Du Faur de Pibrac, i-a citit fragmente din *Politica* lui Aristotel. A ajuns în faţa porţilor Cracoviei pe data de 18 februarie 1574, după trei luni şi jumătate de călătorie.

La Paris, plecarea lui Henric a fost un motiv de mare bucurie. Hughenoţii cu siguranţă s-au simţit uşuraţi să-l vadă plecând pe învingătorul de la Jarnac. Regaliştii şi catolicii erau mulţumiţi să vadă că influenţa lor ajunge atât de departe. La 13 septembrie 1573, cei 11 ambasadori ai Uniunii statale polono-lituaniene, în frunte cu Adam Konarski, episcop de Cuiavia, fuseseră primiţi în „Palais de Justice" de rege şi regină, în prezenţa Caterinei de Medici şi a cuplului regal din Navarra. Decretul electoral, semnat de 107 senatori şi pecetluit cu 121 de sigilii, a fost citit în faţa tuturor şi aşezat pe altarul din Sainte-Chapelle, iar Henric a jurat solemn să respecte şi să apere constituţia Republicii. În cinstea oaspeţilor s-a organizat un banchet la Luvru. Vitoria personală a lui Henric a fost împărtăşită de întreaga Franţă. Părea că manevrele duşmanului său naţional, Casa de Habsburg, fuseseră în sfârşit dejucate. Franţa unită cu Polonia putea să înfrâneze ambiţiile Imperiului. După cum

i-a spus Carol al IX-lea fratelui său înainte să plece: *Nous tenons les deux bouts de la courroie* („Acum ţinem ambele capete ale căpăstrului").

La Cracovia, sosirea lui Henric era aşteptată cu nerăbdare şi cu mari speranţe. În cele 18 luni de interregn se realizaseră multe lucruri. Sub conducerea lui Jan Zamoyski, Seimul convocat încheiase cu succes dezbaterea privitoare la constituţie, care trenase încă de la momentul semnării Uniunii de la Lublin. Fuseseră stabilite fără obiecţii detaliile procedurii electorale şi ale *Pacta Conventa*. La 28 ianuarie 1573, la Confederaţia de la Varşovia, Seimul decisese să menţină libertatea de conştiinţă şi toleranţa religioasă ca principiu fundamental al vieţii publice. Alegerile ca atare avuseseră loc în mai, fiind încheiate rapid şi într-o armonie exemplară. Organizate pentru prima oară pe Câmpia Wola, lângă Varşovia, cu participarea activă a 40.000 de electori din rândurile nobilimii, s-au desfăşurat fără evenimente semnificative. Promisiunile elocvente ale ambasadorului francez Jean de Monluc, episcop de Valence, i-au asigurat lui Henric un avantaj încă de la început. Susţinătorii celorlalţi candidaţi – ai arhiducelui Ernest de Austria şi ai lui Ioan al III-lea Vasa, regele Suediei – au fost convinşi să renunţe. Ca semn al reconcilierii, Henric de Valois a fost nominalizat pentru funcţia regală pe 11 mai 1573 de către arhiepiscopul Jakub Uchański, iar pe 16 mai a fost proclamat rege de Jan Firlej – mareşal protestant al Coroanei, palatin de Cracovia şi principal candidat al lui Henric.

Armonia era însă doar aparentă. Necazurile au început chiar la ceremonia de încoronare de pe 21 februarie. Regele primise deja cuminecătura şi depusese jurământul, când Firlej, cu capul acoperit, s-a apropiat de altar. Nu era mulţumit de formularea tradiţională a jurământului şi a insistat ca Henric să jure separat că va respecta termenii Confederaţiei de la Varşovia. Firlej a rostit: *Jurabis aut non regnabis* („Vei jura sau nu vei domni"). Nu avea de gând să creeze condiţii pentru o noapte poloneză a Sfântului Bartolomeu. Henric a răspuns cu precauţie: *Conservare curabo* („Voi avea grijă să le respect"). Episcopul de Cuiavia a strigat: *Salvis iuribus nostris* („Cu păstrarea legilor noastre"), la care Henric a replicat: *Salvis iuribus vostris* („Cu păstrarea legilor voastre"). A fost un moment încărcat de tensiune.

Două zile mai târziu, a fost comisă o crimă. Membrii clanului Zborowski se numărau printre principalii susţinători ai lui Henric. Dintre cei cinci fraţi, doi – Andrzej şi Jan, castelan de Gniezno – erau catolici; Piotr, Krzysztof şi Samuel erau calvinişti. Împreună, aveau o influenţă foarte mare. Se bucurau de foarte mult succes şi nimeni nu se punea cu ei. În timpul turnirului organizat cu ocazia încoronării lui Henric, fratele cel mai mic, Samuel, a intrat călare în arenă şi a aruncat o mănuşă, pe care nu a ridicat-o nici un potenţial adversar suficient de important ca statut. Provocarea a venit din partea unui soldat de rând, aflat în serviciul familiei Tęczyński; Samuel Zborowski a considerat acest incident o ofensă teribilă şi a iscat un întreg scandal. În faţa porţilor Castelului de la Wawel, sub ochii regelui, el a vrut să-l atace pe Tęczyński însuşi, lovindu-l cu buzduganul pe un curtean care încerca să-i despartă. Curteanul respectiv – Andrzej Wapowski, castelan de Przemyśl – a murit. Crimele comise în timpul unei întruniri a Seimului erau pedepsite cu moartea. Văduva lui Wapowski a adus trupul soţului şi l-a lăsat sub fereastra regelui. Rudele ei cereau răzbunare. Clanul Zborowski pleda pentru indulgenţă. Henric a rezolvat situaţia

printr-un compromis. Primul său verdict într-un tribunal polonez l-a condamnat pe Samuel Zborowski la exil pe viaţă. Nimeni nu a fost mulţumit. Din punctul de vedere al clanului Zborowski fusese prea dur, iar din al restului şlehtei – prea blând. Acest incident a iniţiat o serie de conflicte şi vendete care s-au prelungit pe durata unei întregi generaţii.

Seimul nu putea fi condus. La prima lor întâlnire cu monarhul, senatorii îi oferiseră daruri preţioase – cămile şi robi tătari. Însă nu a trecut mult şi au şi început să se certe. La una dintre întruniri, un participant a strigat către arhiepiscop, acoperind rumoarea celorlalţi: „Casa e în flăcări!". După ce a obţinut efectul dorit, a explicat că nu se referea la sala Senatului, ci la întreaga Republică, „ce prea multă vreme a fost fără de rege şi fără de lege". Henric a ameninţat că, dacă nu se pun de acord, el va intra în greva foamei. Opoziţia încă făcea presiuni pentru a obţine garanţii mai explicite ale respectării deciziilor Confederaţiei de la Varşovia.

Politica externă nu oferea nici ea succese facile. Francezii speraseră să formeze o mare coaliţie antihabsburgică, în care polonezii şi turcii să constituie stâlpii de sprijin de la răsărit. Înainte de a părăsi Franţa, Henric participase la conferinţa de la Bramont, în Lorena, unde fuseseră discutate propuneri serioase în acest sens. În realitate, permanentele conflicte de la graniţele răsăritene ale Republicii, cu muscalii în Livonia, cu tătarii şi, la momentul respectiv, şi cu turcii în chestiunea disputatei suzeranităţi a Moldovei, făceau imposibilă orice coordonare a situaţiei în momentul acela.

Mai era problema Annei Jagiełłonka. Printre numeroasele promisiuni făcute la Paris sau în timpul alegerilor, era şi proiectul căsătoriei lui Henric cu sora fostului rege, ultima din Dinastia Jagiełłonă. La prima lor întâlnire, în ziua sosirii sale la Cracovia, Henric se purtase galant. Annei Jagiełłonka, o fată bătrână între două vârste, purtând un veşmânt cenuşiu, i-a bătut inima mai tare la gândul unui soţ francez viguros, cu 26 de ani mai tânăr decât ea. Şi-a pus slujitoarele să-i brodeze flori de crin pe toate rochiile. Dar în realitate Henric nu avea intenţii onorabile în acest sens. Fără speranţa reală de a zămisli un urmaş, căsătoria era cu totul necorespunzătoare pentru moştenitorul Casei de Valois; şi gândurile pătimaşe ale lui Henric se îndreptau în alte direcţii.

Neliniştea regelui creştea, alimentată din mai multe părţi. Dacă e să-l credem pe Zamoyski, regele era dezamăgit de sărăcia zonelor rurale poloneze: de casele de lemn şi câmpiile cenuşii care alcătuiau o privelişte dezolantă în primăvara aceea ploioasă. Nu îi erau pe plac mobilele italiene din castelul regal, drept care a poruncit să se schimbe tot mobilierul. Era plictisit de interminabilele dezbateri în poloneză şi latină pe care nu le putea urmări şi ofensat de atitudinea arţăgoasă a senatorilor şi solilor. Se simţea ofensat de obiceiurile extravagante ale Curţii poloneze în materie de băutură şi, dacă e să-i dăm crezare lui Desportes, era de asemenea deprimat din pricina despărţirii forţate de frumoasa Marie de Clèves:

De pleurs en pleurs, de complaints en complaints,
Je passe, hélas, mes languissantes nuits
Sans m'alléger d'un seul de ces ennuis
Dont loing de vous ma vie est si constrainte.

Belle princesse, ardeur de mon courage,
Mon cher désir, ma peine et mon tourment
Que mon destin, las ! trop soudainement
Par votre absence a changé de visage [...]*[2].

Regele a început să recurgă la pilule şi tincturi, s-au înmulţit absenţele sale de la întâlnirile diplomatice de la Curte şi sfârşiturile de săptămână prelungite petrecute la castelul de vânătoare de la Niepołomice. Mai presus de toate era îngrijorat de veştile alarmante privitoare la sănătatea şubredă a fratelui lui.

În negocierile legate de elecţiunea lui Henric nu fusese niciodată luată serios în considerare posibilitatea ca el să succeadă la tronul Franţei. La vremea aceea, fratele său, Carol al IX-lea, avea doar 24 de ani ; era un bărbat de o energie fizică debordantă şi un tânăr soţ cu toate şansele de a avea un moştenitor. Însă la o lună după încoronarea lui Henric în Polonia se ştia că deja Carol era grav bolnav. La sfârşitul lunii martie, două figuri proeminente din suita franceză la Cracovia, mareşalul de Retz şi ducele de Nevers, au plecat acasă sub diverse pretexte. Cheverny, liderul facţiunii catolice din Paris, a scris că în cazul morţii lui Carol va fi de datoria lui Henric să se întoarcă în Franţa deîndată, pentru a asigura succesiunea catolică şi pentru a dejuca planurile susţinătorilor lui François d'Alençon, fratele său mai mic, adept al Reformei.

Carol al IX-lea a murit la 30 mai 1574. Vestea a ajuns la urechile succesorului acestuia de la Castelul Wawel la ora 11 dimineaţa, exact două săptămâni mai târziu, adusă de ambasadorul imperial. A fost confirmată la prânz de un sol al Caterinei de Medici. Henric părea să nu se fi hotărât ce pas să facă. Pe 15 iunie a avut o întâlnire cu Senatul, cerându-i sfatul într-o cuvântare lungă, în limba latină. I-a trimis mamei sale la Paris scrisori prin care îi acorda regenţa. Pe 18 iunie, încă se distra şi dansa împreună cu nobilii săi polonezi. Refuzând invitaţia de a-i face o vizită Annei Jagiełłonka, a plecat să se culce mai devreme. Nu era ceva neobişnuit. La uşa aprtamentelor sale stătea de pază un străjer. Tęczyński era şi el prin preajmă, din partea Senatului, pentru a se ţine la curent cu ce se mai întâmplă. Cu toate acestea, fără ştirea nimănui în afara câtorva consilieri francezi, regele se pregătea de plecare. Temându-se, fără îndoială, că o plecare oficială ar fi implicat întârzieri, fie din partea polonezilor, fie din partea autorităţilor imperiale al căror teritoriu avea să-l traverseze, el se pregătea să părăsească Polonia în taină.

Era sâmbătă seara. Castelul de la Wawel era încuiat, cu zăvoarele trase. Regele a îmbrăcat un costum de călărie care nu bătea la ochi şi s-a strecurat afară din odaia lui printr-o uşă dosnică din peretele din spate, mascată de o tapiserie. Cei doi paji ce stăteau aşteptându-i poruncile aproape de paravanele de lângă patul lui nici nu şi-au dat seama că plecase. Un complice a făcut rost de cheile de la poartă sub pretextul unei escapade galante şi l-a scos din castel pe însoţitorul său, numindu-l

---

* Din lacrimi în lacrimi, din jale în jale/ Trec nopţile mele de dor mistuitor/ Şi-n nici o suferinţă din cele ce mă dor,/ Departe fiind de tine, nu capăt alinare./ Mândră prinţesă, a inimii ardoare,/ Fierbinte dorinţă ! Durere şi turment,/ Căci soarta mea, o vai ! mult prea violent/ Prin lipsa ta s-a preschimbat la faţă !

Capitain Lamotte. Au ieşit şi au traversat Kazimierz, cartierul evreiesc, apoi au trecut podul peste Vistula către o capelă abandonată unde caii aşteptau deja pregătiţi. Până la ivirea zorilor parcurseseră deja cei 30 de kilometri până la localitatea Zator şi se îndreptau în galop către graniţă.

Dar ştiau că sunt urmăriţi. Când plecase din Wawel, *Capitain Lamotte* avusese ghinionul de a trece pe lângă bucătarul-şef al castelului, care tocmai se întorcea din oraş. Nu s-a rostit nici un cuvânt, dar s-au iscat bănuieli. Tęczyński a fost alertat. Au urmat urlete şi confuzie, după care au fost controlate odăile regelui, descoperindu-se absenţa lui. Când a pornit în urmărire, însoţit de 200 de călăreţi şi o trupă de arcaşi tătari, Tęczyński avea o întârziere de trei ore. Dar traversa domeniile sale şi câştiga tot mai mult teren. Luând drumul mai scurt prin nord, pe la Liszki şi Babice, a ajuns la Oświęcim (Auschwitz) la timp pentru a-l alerta pe staroste. Deja îl vedeau pe rege galopând peste pajişti către podul de graniţă de la Harmęże. Când a trecut podul vechi, care abia se mai ţinea în încheieturi, ultima imagine a regatului polonez care i-a fost dat să o vadă a fost cea a loialului staroste de la Oświęcim, înotând vitejeşte către el în mijlocul Vistulei şi urlând cât îl ţineau rărunchii: *Serenissima Maiestas, cur fugis ?* („De ce fugi, Maiestate Prealuminată ?").

Henric de Valois a părăsit Polonia pentru a se întoarce în Franţa pe 19 iunie, după o domnie de 118 zile. Se pare că intenţiona să păstreze ambele tronuri. În oraşul Pszczyna (Pless), unde a fost ajuns din urmă şi înconjurat de cei ce îl urmăreau, el l-a asigurat pe Tęczyński de bunele sale intenţii: *Comte, mon ami, en prenant ce que Dieu me donne par succession je ne quitte pas ce qu'il m'a acquis par élection. Quand j'aurai fait ce que j'espère, je vous reverrai, car, Dieu merci, j'ai les épaules assez fortes pour soutenir l'une et l'autre couronne**. În realitate, aici drumurile li s-au despărţit. Tęczyński s-a întors la Cracovia. Henric a trecut în Moravia. În acea zi a străbătut călare peste 100 de kilometri fără odihnă. Dar apoi nu s-a mai grăbit. La Viena a petrecut trei zile la curtea împăratului Maximilian al II-lea. La Veneţia, a rămas şi mai mult, pentru ca Tintoretto să-i picteze portretul şi pentru a vedea expoziţia de la Arsenale, unde în cinstea lui a fost lansată dimineaţa la apă o galeră care a fost echipată complet înainte de apusul soarelui. I-a vizitat pe ducele d'Este la Ferrara, pe arhiepiscopul de Milano, cardinalul Carlo Borromeo şi pe mătuşa sa Margareta de Savoia la Torino. Abia pe la sfârşitul lunii august a trecut prin pasul Mont Cenis într-o lectică acoperită cu sticlă. Pe 5 septembrie s-a întâlnit cu mama lui la Bourgoin, în apropiere de Lyon. Pe drumul de întoarcere, Desportes avea să compună acele versuri amare ce exprimă cu atâta precizie dezamăgirea francezilor în legătură cu toată această întâmplare:

Adieux Pologne, adieux plaines desertes,
Toujours de neige et de glaces couvertes...
Barbare peuple, arrogant et volage,
Vanteur, causeur, n'ayant rien que language,

* Conte, prietene, luând ceea ce Dumnezeu mi-a dat prin succesiune, nu mă dezic de ceea ce mi-a adus prin alecţiune. Când voi fi făcut ceea ce sper [să fac], vă voi revedea, fiindcă - Domnul fie lăudat - umerii mi-s destul de puternici pentru a susţine şi o coroană, şi pe cealaltă (n.tr.).

Qui jour et nuit dans un poisle enfermé
Pour tout plaisir se joue avec un verre,
Ronfle à la table et s'endort sur la terre,
Puis comme un Mars veut estre renommé.
Ce ne sont pas vos grand lances creusées,
Vos peaux de loups, vos armes deguisées
Ou maint plumage et maint aile s'estend,
Vos bras charnus, ny vos traints redoubtables,
Lourds Polonais, qui vous font indomptables :
La pauvreté seulement vous défend...[*3].

De la un capăt la altul, experimentul francez în Polonia a durat mai puţin de doi ani.

Privind retrospectiv, nu sunt greu de identificat neajunsurile din cauza cărora candidatura lui Henric de Valois nu a fost viabilă. E greu de imaginat cum constituţia neverificată, republicană a Uniunii statale polono-lituaniene s-ar fi lăsat aplicată cu succes de un tânăr principe a cărui experienţă se limita la contextul unei Curţi absolutiste şi la războaie dogmatice. E greu de crezut şi că duplicitara Caterina de Medici s-ar fi aşteptat ca fiul ei să transporte şi să implanteze interesele şi planurile Franţei într-o ţară îndepărtată, cu oameni mândri şi bătăioşi. Şi, cu toate acestea, ambele tabere îşi doriseră fierbinte un aranjament reciproc avantajos. Iluziile deşarte şi vorbele frumoase au avut câştig de cauză, deschizând calea înspre o dezamăgire care nu s-a lăsat prea mult aşteptată. Nu trebuie totuşi uitat că negocierile din 1573 se purtaseră avându-se în vedere o domnie de 40-50 de ani şi cu scopul de a crea o nouă ramură a Dinastiei de Valois. Moartea prematură a lui Carol al IX-lea – lovitura care a pus capăt subit acestui experiment – nu a fost anticipată de nimeni.

Henric nu a renunţat niciodată la revendicarea tronului polonez. Şi-a păstrat titlul polonez în semnătura sa regală pe toată durata vieţii. Dar nu a încercat niciodată să reînnoiască alianţa cu Polonia şi nici nu s-a mai întors în Republică. Nici Franţei nu i-a fost de mare folos. Războaiele religioase continuau, cu vărsare de sânge şi din ce în ce mai multe intrigi. Înconjurat de *mignons*, „tineri frumoşi", oamenii de rând au început să îl numească pe Henric „Noul Irod", iar mama lui *le Roi de Rien* (Regele de Nimic). După ce i-a ucis pe rivalii săi catolici cei mai importanţi, ducele Henric şi cardinalul Henric de Guise, a fost el însuşi înjunghiat la Saint-Cloud pe 2 august 1589 de stiletul unui călugăr dominican, Jacques Clément. La vremea aceea, Uniunea statală polono-lituaniană încheiase deja unul dintre cele mai strălucite decenii din istoria sa, iar acum se lupta din nou cu efectele unor alegeri regale la fel de nefericite ca şi cele din 1573.

---

* Adio Polonia, adio câmpuri pustiite,/ Mereu de nea şi gheaţă-acoperite../ Popor barbar, tâlhar şi încrezut,/ Fălos şi guraliv, la vorbă numai priceput,/ Ce zi şi noapte, într-o blană-nfofolit/ Se joacă cu paharul până cade istovit : / La masă sforăind, sub masă adormind,/ râvneşte-apoi la faima şi gloria unui Marte./ Nu săbiile voastre lungi şi încrustate,/ Nu pieile de lup ori blazoanele ornate/ Cu podoabele de pene şi arípile întinse,/ Nici braţele vânjoase, nici faptele viteze,/ Obtuzi poloni, nu ele v-au salvat : / Singură sărăcia vă apără de fapt...

13

BÁTHORI

Învingătorul din Transilvania (1576-1586)

Dacă domnia catastrofală a lui Henric de Valois a fost precedată de o elecţiune-model, ascensiunea regelui care a înregistrat cele mai mari succese a avut loc după o perioadă de interregn de un haos de nedescris.

Confuzia pricinuită de fuga lui Henric a creat condiţiile ideale pentru aventuri politice, atât pe plan intern, cât şi internaţional. Acestea au durat aproape doi ani. La început, Republica lipsită de un conducător nu putea să ia nici o decizie legată de regele absent. La o întâlnire a Seimului din august 1574, i s-au acordat regelui Henric nouă luni de graţie în care să se întoarcă la tron. La sfârşitul acestei perioade, în mai 1575, nobilimea adunată la Stężyc, pe malul Vistulei, într-o rotondă uriaşă de lemn, a declarat tronul vacant. La ambele întâlniri, a existat un dezacord de proporţii între senatori şi reprezentanţii nobilimii. La Stężyca, lituanienii, înzăuaţi şi înarmaţi, au pus la îndoială legalitatea procedurilor, în timp ce artileria regală a luat în cătare armata personală cu care venise Wojciech (Adalbert) Łaski, palatin de Sieradz. Între timp, se anunţaseră deja mulţi candidaţi la tron, indiferent dacă acesta fusese sau nu declarat vacant în mod oficial. Seimul electoral, care s-a întrunit într-un final la Varşovia, în noiembrie 1575, semăna mai mult cu un câmp de luptă. Erau mai mulţi cazaci decât participanţi la vot şi fiecare alegător era înarmat cu o archebuză, un buzdugan sau o suliţă. Erau cel puţin şase candidaţi serioşi şi de două ori mai mulţi sponsori pregătiţi să risipească vorbe frumoase şi ducaţi. Printre candidaţi se număra şi Alfonso al II-lea d'Este, duce de Ferrara, susţinut financiar – în ciuda voinţei sale – de nimeni altul decât dr. Solomon Askenazy, un medic evreu din Constantinopol[1]. Candidatura sa a fost anunţată de poetul Guarini, care a descris „incredibila dragoste faţă de naţiunea polonă" a protectorului său. Mai era şi Ivan cel Groaznic, ale cărui trupe, întâmplător, tocmai devastau provinciile din răsărit. La elecţiunea precedentă, sugerase că ar domni bucuros peste Lituania, ba şi peste Polonia dacă i s-ar cere, şi le-ar acorda mai multe libertăţi, dar ar vrea ca Livonia (Inflanty) şi Ucraina să fie cedate Moscovei. „Este bine să-ţi măreşti statul", a spus, „nu să ţi-l micşorezi". Apoi mai erau, din nou, arhiducele Ernest şi regele Ioan al Suediei, plus încă un habsburg, arhiducele Ferdinand. În sfârşit, mai era Ştefan Báthori, principele Transilvaniei. După multe complicaţii şi încurcături, în care

nunţiul papal s-a oferit să îi confere lui Ivan titlul de „împărat al Constantinopolului" cu condiţia să se retragă în favoarea lui Ernest, în timp ce bătrânul şi senilul arhiepiscop Jakub Uchański a propus ca Ivan, Ioan Vasa şi împăratul să domnească împreună, s-au detaşat două tabere: cea prohabsburgă şi cea care îl dorea pe principele Transilvaniei.

Spre deosebire de majoritatea rivalilor săi, Ştefan Báthori era cât se poate de calificat pentru această funcţie[2]. Nu candidase din proprie iniţiativă, ci fusese abordat din mai multe părţi, al căror interes comun era eliminarea Habsburgilor. La Seimul electoral, ambasadorul său, episcopul Giorgio Blandrata, s-a rezumat să promită o guvernare personală şi să dea asigurări privind „apărarea creştinătăţii". La cei 42 de ani ai săi, Báthori era un candidat călit în lupte. Născut la Şimleu, fiul cel mai mic al voievodului transilvănean, un adept al lui Ioan Zapolya, primise o educaţie aleasă. Călătorise prin Europa Occidentală, studiase la Padova şi slujise la Curtea Imperială de la Viena. Timp de 15 ani participase, în calitate de comandant, la lunga luptă pentru independenţă a provinciei sale de baştină. În 1562 fusese rănit în asediul de la Hadad şi vreme de trei ani, din 1565 până în 1568, fusese ţinut prizonier la Praga. În 1571, ca urmare a Tratatului de la Speier cu Austria, fusese ales principe al Transilvaniei. Era un catolic înflăcărat, cu toate că făcuse carieră luptând împotriva celui mai catolic dintre împăraţi. Guverna un stat în care toate cele patru religii se bucurau de autonomie. Nu îi erau străine nici acţiunea fermă, nici guvernarea prin consimţământ*.

Ascensiunea ulterioară a lui Báthori în Polonia a fost dirijată de Jan Zamoyski, care, împreună cu foşti susţinători ai lui Henric de Valois, ca Tęczyński, precum şi cu arianul Mikołaj Sienicki, tribun al micii nobilimi, a decis să grăbească mersul lucrurilor. Republica se afla într-o stare critică. Seimul electoral tărăgăna lucrurile pe fondul unor conflicte interne şi atacuri din afară. La Danzig izbucniseră revolte. În Livonia intraseră ruşii. Tătarii începuseră cea mai lungă incursiune de pradă din istoria Poloniei. În toamna anului 1575, hanul Crimeei, Davlet Ghirai, a intrat în Rutenia cu o hoardă de 100.000 de tătari. La întoarcere, au luat cu ei tot atâţia prizonieri. Numai dintre nobili fuseseră prinşi şi luaţi în robie vreo 35.340. Nu era timp de subtilităţi juridice. Cu toate că ahiepiscopul, susţinut de Senat, anunţase victoria împăratului Maximilian al II-lea în alegeri, mulţimea de nobili adunaţi în ziua de 15 decembrie în Piaţa din Oraşul Vechi, la Varşovia, au hotărât ca Báthori să primească coroana. Condiţia lor a fost ca noul rege să o ia de soţie pe Anna Jagiełłonka. Báthori a acceptat fără întârziere. Avea să poarte coroana poloneză, a spus, „fie şi numai pentru trei zile". A fost ajutat şi de sultanul otoman, care a poruncit armatei sale să pornească în marş împotriva Imperiului, în scopul de a zădărnici candidatura Habsburgilor. Báthori a traversat în grabă Carpaţii, ajungând la Cracovia pe 23 martie 1576 – exact în aceeaşi zi în care împăratul s-a hotărât în

* Sindromul transilvănean, asociat de obicei cu contele Dracula, un alt domnitor transilvănean din timpuri mai vechi, pare să o fi atins şi pe verişoara lui Báthori, Elizabeta de Nàdasdy, care în 1610 s-a descoperit că omorâse 650 de tinere pentru a se îmbăia în sângele lor cald în scopul de a-şi recăpăta tinereţea. Vezi S. Baring-Gould, *Book of Werewolves*, Londra, 1865.

sfârşit să facă acelaşi lucru. Báthori era călare pe un armăsar turcesc şi purta un calpac înalt, de blană, împodobit cu o pană de bâtlan. Era însoţit de 500 de cavaleri transilvăneni, cu piei de leopard aruncate peste platoşele de aur, şi de 1.000 de mercenari călăiţi în războaie. A fost întâmpinat de 8.000 de nobili polonezi adunaţi de Tęczyński. Pe 1 mai, a fost oficiată căsătoria regelui cu Anna Jagiełłonka şi, contrar tuturor regulilor, regele a fost miruit şi încoronat de episcopul Karnkowski. Din această clipă, a încetat orice rezistenţă. Zamoyski a fost răsplătit cu sigiliul de vicecancelar al Coroanei, inaugurând un parteneriat ce va deveni celebru. Republica avea să fie schimbată radical, prin forţa unui om hotărât, energic şi cu mari ambiţii.

Personalitatea lui Báthori a fost descrisă în detaliu de Reinhold Heidenstein (1556-1620), un german din Renania care lucra în cancelaria regală şi care a avut ocazia de a-l observa pe rege îndeaproape. Scrierile lui Heidenstein, *Rerum polonicarum* [...] *libri duodecim* şi *De bello moscovitico* (1584), constituie principala sursă de informaţii legate de politica şi războaiele acestei domnii. Pe rege îl admira deschis :

> Natura l-a înzestrat pe regele Ştefan cu cele mai bune însuşiri ale trupului şi sufletului : s-ar putea spune că a vrut să făurească în el un izvod de desăvârşire rară în lumea aceasta. În purtarea sa, în înfăţişare şi în vorbă, era maiestatea întruchipată. Totodată, avea un fel de gingăşie şi o simplitate neobişnuite şi o asemenea omenie, încât, cu toată demnitatea sa de rege şi cu toată seriozitatea maiestuoasă pe care o arăta faţă de toţi, schimba vorbe dintre cele mai intime cu cei ce îi erau oaspeţi, iar pe cei mai şovăitori îi încuraja să îi zică orice ar fi avut pe inimă. Nu se poate spune dacă oamenii mai mult se temeau de el sau mai mult îl iubeau. Era un catolic foarte evlavios, lucru ce se vede şi din testamentul lui, în care, adresându-i-se ginerelui său, principele Sigismund al Transilvaniei, îl îndeamnă cu înflăcărare să apere religia catolică şi colegiul iezuit pe care el îl înfiinţase pentru a-i converti pe arieni. Totuşi, susţinea că toţi ereticii trebuie îngăduiţi, lăsaţi în voia lui Dumnezeu şi a timpului, iar nu prigoniţi. Erudiţia lui este nemăsurată, în parte pentru că ştie cum stă treaba cu ungurii, turcii, nemţii şi italienii, dar îndeobşte fiindcă a citit cronicile. Autorul său preferat era Cezar, de care nu se despărţea niciodată. Vorbea frumos şi grăitor, folosind limba latină cu toţi. Fiecare vorbă era atât de chibzuită, încât de multe ori devenea un fel de oracol. Când ştia că dreptatea şi legea sunt de partea lui, refuza cu îndârjire orice compromis. Ca mare iubitor de adevăr, nu-l ocolea niciodată şi ştia să îl recunoască în ceilalţi. În ochii multora, trecea drept iute la mânie şi aspru ; [...] eu însă spun că nu era om care să ierte şi să uite mai repede ca el. În schimb multă vreme îi ţinea minte pe cei ce îi erau de ajutor şi nu de puţine ori îi răsplătea înzecit pe aceia care uitaseră de mult că îi făcuseră un serviciu şi nu aşteptau nici o răsplată. În general era destul de zgârcit cu pământurile date supuşilor săi ; însă, când era nevoie, ştia să fie şi darnic, şi mărinimos [...].
>
> La Seimul de la Torun din 1576, când unii dintre nobilii trimişi îl tot sâcâiau cu întrebările lor despre ce avea de gând, [...] regele Ştefan [...] a fost cuprins de mânie. Şi să-mi fie îngăduit a repeta aici cuvintele care au ieşit din gura lui : „Nu într-o cocină m-am născut, ci în libertate [...]. Îmi iubesc libertatea şi am s-o apăr. Cu voia lui Dumnezeu, voi m-aţi ales să vă fiu rege, la rugăminţile şi stăruinţele voastre am venit aici, voi mi-aţi pus coroana pe cap, aşadar sunt regele vostru ; dar nu sunt de lut şi nici pictat (*non fictus neque pictus*) ; vreau să pot domni şi nu am să îngădui să

mă ducă nimeni de nas. N-aveţi decât să vă apăraţi libertatea : dar nu voi îngădui să vă purtaţi ca nişte învăţători faţă de mine şi de senatorii mei ; libertatea apăraţi-vi-o, dar de samavolnicie să uitaţi"[3].

Primul oraş pus la punct a fost Danzig. În ciuda recomandărilor Comisiei de la 1570, ce reglementa relaţiile dintre Republică şi acest important oraş al ei, Danzig îl susţinuse la alegeri pe candidatul habsburg. În septembrie 1576, Báthori a retras privilegiile Danzigului, ceea ce anunţa o blocadă comercială asupra oraşului şi transferarea întregului comerţ polonez la Elbing. Însă rezistenţa nu a încetat, iar abaţia din Oliwa a fost incendiată de răsculaţi, aşa că regele a hotărât să facă uz de forţă. Pe 17 aprilie 1577, la Lubieszów (Liebischau), armata regală a lui Jan Zborowski a zdrobit un număr de două ori mai mare de locuitori ai Danzigului conduşi de Hans Winkelbruch von Köln. Dar nu a reuşit să atace oraşul, nici să cucerească Latarnia (Lanterna), fortăreaţa ce păzea intrarea în port. La Tratatul de la Malbork, Báthori a anulat termenii Comisiei în schimbul unei subvenţii generoase şi a acceptat continuarea negocierilor. Un nou contract a fost semnat în anul 1585[4].

Báthori a trecut apoi la reforma sistemului judiciar. Văzând că activitatea înaltelor curţi de justiţie regale fusese suspendată vreme de cinci ani, el a renunţat la prerogativa monarhică de a audia apelurile în cazurile civile şi penale. În schimb, l-a desemnat pe Zamoyski, acum promovat în funcţia de cancelar al Coroanei, să conceapă un sistem prin care chestiunile de ordin juridic să fie controlate direct de către nobilime. Întemeierea Tribunalului Coroanei în 1578 şi a unui tribunal similar în Lituania în 1581 a înlăturat orice temeri legate de o posibilă tiranie regală, asigurând cooperarea Seimului şi a nobilimii în urmărirea intereselor mai presante ale regelui[5].

A fost reorganizată şi armata regală. În 1578, Seimul a fost convins să permită formarea aşa-numitei *piechota wybraniecka*, „pedestrimea selectată". Membrii acesteia erau recrutaţi din rândurile ţăranilor ce munceau pe domeniile Coroanei, proporţia fiind de un bărbat la 20 de gospodării. Uniforma şi întreţinerea fiecărui soldat aveau să fie plătite prin efortul comun al celorlalte 19 familii. Erau înarmaţi cu flinte. În acelaşi timp, vechea *jazda kopijnicza*, „suliţaşii călare", a fost treptat înlocuită de *Husaria*, una dintre formaţiunile militare legendare pe câmpurile de luptă ale Europei în secolul următor[6].

După armată, a venit rândul cazacilor de pe Nipru. Ocupând teritoriile de margine ale administraţiei organizate, ei sfidaseră până acum orice încercare de a-i controla. Trăiau în stil tătar, din jaf şi pradă. În anii în care nu invadau Polonia sau Lituania, devastau teritoriile vecinilor Republicii. Însă în 1578 i-au propus lui Báthori să îl slujească şi să i se supună, iar regele a acceptat fără a sta pe gânduri. S-a întocmit o listă nominală de voluntari cazaci, care, în schimbul jurământului de loialitate, trebuiau să primească o soldă anuală egală cu cea a husarilor. Trebuiau să servească sub comanda propriului ataman, care primea ordine de la starostele regal de la Czerkask. Nu era nici un secret că Báthori intenţiona să folosească trupele de cazaci împotriva Rusiei. Cazacii care continuau să se aventureze în incursiuni

pe cont propriu erau pedepsiţi fără milă. În 1584, Báthori nici nu a mai aşteptat acordul senatorilor pentru ca, în prezenţa solului sultanului, să execute 30 de zaporojeni care călcaseră pământurile turceşti fără permisiune[7].

Şi magnaţii au fost puşi la punct. Deşi conflictele din provincii continuau să fie endemice, regele nu tolera ca acestea să capete o amploare majoră. În acest scop, i-a permis cancelarului să îl dea drept exemplu negativ pe Samuel Zborowski. Acesta, condamnat la exil în 1574 de Henric de Valois, se refugiase în Transilvania şi sprijinise cauza lui Báthori. Dar nici acest lucru nu l-a salvat atunci când, abuzând de faptul că regele închisese ochii la faptul că se întorsese ilegal în Polonia, a început să intre în conflicte cu vecinii. În 1584 a fost capturat de Zamoyski şi executat fără drept de apel. În acelaşi mod, Báthori l-a executat pe un anume Ivan Podkova de la Liov, care se gândise că ar fi bine să facă de capul lui o incursiune în Valahia; pe un lituanian, Ościk, care îndrăznise să comunice cu Marele Cnezat al Moscovei în scopuri neloiale; şi pe castelanul de Iłgów pentru fapte penale. În schimb îi răsplătea cât se poate de generos pe susţinătorii săi loiali. Zamoyski se bucura de cele două funcţii principale ale Coroanei, precum şi de cinci sau şase *starostwa*; în Lituania, familia Radziwiłł deţinea datorită lui Báthori toate funcţiile mai importante în stat, atât laice, cât şi ecleziastice. Prietenii regelui o duceau bine, pe când duşmanii tremurau de frica lui.

Báthori a dat dovadă de un talent deosebit în domeniul artei finanţelor. Când a urcat pe tron, atât prin vistieria regală, cât şi prin cea a statului cam bătea vântul. Monetăria încetase să mai bată monedă. În zece ani, aproape toate cifrele venitului regal au crescut, iar totalul aproape că s-a dublat:

VENITUL REGAL (zloţi)		1576-1577	1585-1586
1. Domeniile Coroanei - chirie		70.000	74.000
2. Taxa *podwodny*	pe domeniile Coroanei	2.500	2.500
3. Taxa *stacyjny*		3.000	3.000
4. Impozit de încoronare		9.000	-
5. Vămi şi accize	pe uscat	50.500	65.000
	maritime	-	44.000
6. Mine de sare (Wieliczka)		28.000	66.000
7. Saline în Rutenia		14.000	20.000
8. Mine de plumb (Olkusz)		1.400	4.000
9. Monetăria regală		-	4.000
10. Veniturile Marelui Ducat (Lituania)		53.000	130.000
Total		231.400	412.500

Având în vedere faptul că în Republică erau magnaţi care obţineau mai bine de un milion de zloţi pe an de pe domeniile lor sau care le dădeau fiicelor lor ca zestre câte 100.000 de zloţi, venitul regal pare extrem de modest. Totuşi, a fost menţinut prin austeritate la Curte şi printr-o administrare eficientă. În afară de impozitul numit *kwarta*, destinat armatei permanente, în timpul domniei lui Báthori din veniturile regale a fost plătită suma de 577.679 de zloţi în scopul apărării ţării[8].

S-a avut grijă şi de finanţele publice. Impozitele pe terenuri, stabilite de Seim, erau extrem de greu de pus în practică. Înainte de votare, nobilimea mereu le cerea magnaţilor execuţia bunurilor Coroanei, iar dietinele nu aveau nimic împotriva ignorării a ceea ce s-a votat în Seim. Chiar şi aşa, Báthori a continuat să scoată multă apă din piatra seacă a şlehtei. În 1577 şi-a asigurat venitul provenind din impozitul pe terenuri pentru doi ani în avans, în schimbul micşorării ratei de la 20 la 15 groşi pe *łan*. În acel an, venitul public a atins o cotă de aproximativ trei ori mai mare decât venitul regal.

VENITUL PUBLIC (1577) (zloţi)

pobór (impozitul pe terenuri) *szoz* (impozitul urban pe proprietăţi) *pogłówka* (capitaţie)	Impozite directe	318.000
Venit din alcool		180.000
Acciza prusacă		40.000
Accize		38.000
Marele Ducat al Lituaniei		103.000
Total		679.000

Adevărata problemă era echilibrarea cheltuielilor cu veniturile. Dat fiind că o armată de 20.000 de mercenari costa 1.300.000 de zloţi pe an, adică de două ori cât venitul statului, ne-am putea gândi că orice campanii militare de durată trebuie să fi fost excluse. Dar Báthori a izbutit să găsească o soluţie temporară, în parte prin condiţii speciale de finanţare, în parte prin vinderea unor concesii politice plătite cu bani gheaţă. Numai în primul an de domnie, a luat 200.000 de ducaţi de la oraşul Danzig, precum şi 20.000 de ducaţi de la Hohenzollernii din Brandenburg, garantându-le în schimb dreptul de curatelă asupra ducelui de Prusia Albrecht Frederic, bolnav mental. A convins clerul să plătească „de bunăvoie" 33.000 de zloţi şi a mai obţinut 150.000 la 5% dobândă de la un consorţiu de principi germani[9]. Ca de obicei, totul se baza pe încredere. Un rege care se bucura de încrederea supuşilor lui putea pune în mişcare nişte resurse invizibile. Când contribuţiile private ale nobilimii şi magnaţilor s-au adăugat forţelor armate plătite de rege şi de stat, Báthori, pentru scurtă vreme, a realizat imposibilul. Transformase o Republică fără nici un buget, aproape incapabilă de a se apăra, într-o putere de prim rang.

Principalul motiv de îngrijorare al regelui era vecinul de la răsărit – Marele Cnezat al Moscovei şi marele lui duce, Ivan al IV-lea „cel Groaznic". Marele Cnezat al Moscovei nu era un stat obişnuit şi nici Ivan nu era un vecin normal. Nu era vorba doar despre conflictul dintre Marele Cnezat al Moscovei şi Lituania al cărui obiect era Smolenskul, ce dura de un secol; nici despre faptul că Ivan pornise din nou război în Livonia în perioada anterioară de interregn. Asemenea lucruri nu erau ieşite din comun. Nici nu prea conta faptul că ambiţiile şi cruzimea muscalilor erau fără egal chiar şi în acea epocă plină de cruzime şi de ambiţii. Pe Báthori îl îngrijora caracterul demonic al Cnezatului Moscovei, care înghiţea în mod evident nu numai teritoriile vecinilor săi, ci şi pe cei mai buni cetăţeni şi cele mai bune tradiţii ale

Rusiei înseşi. Aceasta îl făcea pe Ivan să revendice pământuri şi titluri în Rusia care depăşeau cu mult tot ce posedaseră înainte el, strămoşii lui sau principatul lui îndepărtat. „Adunarea de pământuri ruseşti" de către „a treia Romă" a lui Ivan avea în Europa de Est tot atâtea motive întemeiate ca şi, să zicem, în Europa de Vest, pretenţiile vreunui prinţ irlandez care ar fi vrut să aducă teritoriile celtice din Franţa, Spania şi Britania sub egida Dublinului sau ambiţiile vreunui duce de Franconia care ar fi râvnit să restaureze Imperiul Francilor lui Charlemagne. Lipsită pe de-a-ntregul de orice urmă de Renaştere sau Reformă, Moscova lui Ivan se ghida după propriile valori patologice, închisă în lumea ei. Totuşi, 40 de ani de barbarie neînfrânată încă nu atrăseseră pedeapsa care în alte condiţii ar fi fost reacţia cea mai evidentă. Mai mult, Ivan se bucura de un oarecare prestigiu în ochii acelora care nu erau direct afectaţi. Pentru Elisabeta Angliei era foarte uşor să sprijine contracte comerciale în zona Capului Nord şi pentru împăratul din îndepărtata Vienă să realizeze alianţe diplomatice. Dar pentru Uniunea statală polono-lituaniană, lucrurile se prezentau altfel. Rezistenţa în faţa Marelui Regat al Moscovei era în acest moment atât o chestiune de principiu, cât şi de supravieţuire. Când, la alegerea sa, Ştefan Báthori a promis să acţioneze „întru apărarea creştinătăţii", el nu voia să incite pe nimeni la o cruciadă împotriva turcilor, a căror cultură o admira şi a căror suzeranitate asupra Transilvaniei o acceptase de mult. El îi chema pe oameni la un război împotriva Cnezatului Moscovei[10]. Războiul a durat şapte ani, din 1576 până în 1582. La început, Republica a fost incapabilă de a da riposta la agresiunea iniţială a lui Ivan. Dar în 1577 hatmanul lituanian, Nicolaus Radziwiłł, a asediat Duneburgul (Dvinsk), iar în 1578 cavaleria poloneză a luat Wendenul cu asalt într-un atac nocturn. În 1579, Báthori s-a hotărât să ducă lupta pe teritoriul inamicului. O armată de 22.000 de cavaleri, în fruntea a cel puţin 100.000 de oşteni – polonezi, lituanieni, prusaci şi unguri –, a asediat şi a cucerit Polotskul. În sud, principele Ostrogski făcea raiduri pătrunzând mult în interiorul provinciei Polezia. În anul următor, Báthori a lovit la nord la Wielkie Łuki, tăind accesul Marelui Cnezat al Moscovei la Livonia. Zamoyski şi-a croit drum prin codru vreme de trei săptămâni, înainte de a distruge fortăreaţa cu ajutorul ghiulelelor. Inginerii unguri au construit un drum solid până la Polotsk. În 1581, campania s-a mutat iarăşi către nord, în direcţia ruinelor de la Novgorod. Seimul alocase mai bine de două milioane de zloţi pentru acest război de-a lungul a doi ani, cu condiţia ca acesta să se încheie curând. Trebuia obţinut un rezultat clar cât încă existau fonduri. Báthori recrutase trupe formate din mercenari străini cu experienţă. Avea mai multe regimente germane şi scoţiene şi un număr de ofiţeri italieni, francezi şi spanioli. Ivan s-a plâns că era atacat „de toată Italia". Obstacolul principal îl constituia fortăreaţa Pskov. Aceasta era protejată de ziduri care măsurau peste zece kilometri în circumferinţă şi erau apărate de 7.000 de oşteni călare şi 50.000 de infanterişti, sub conducerea prinţului Ivan Petrovici Şuiski. Cetatea a fost asediată în august. Între timp, Radziwiłł a îndrăznit să se apropie de reşedinţa ţarului de la Stariţa, pe cursul superior al Volgăi, iar detaşamente poloneze deja ajunseseră în preajma lacului Ladoga. La acest moment, Marele Cnezat al Moscovei pierduse deja vreo 300.000 de oşteni în război. Aproximativ 40.000 fuseseră luaţi prizonieri de polonezi. Livonia era izolată

dinspre est, iar dinspre nord avansau suedezii, care cuceriseră Narva. Pe 1 decembrie Ivan a cerut să se încheie pace.

În toiul războiului, factorul religios a căpătat brusc importanţă atunci când Ivan a trimis o solie la papă. Ţarul se plângea că unitatea creştinătăţii era tulburată de intervenţiile unui „slujitor al turcilor". Vaticanul a răspuns la apel. Ţinând cont de proiectul de a uni credinţa catolică şi cea ortodoxă, proiect de multă vreme ratificat (în 1439), însă niciodată implementat, papa a trimis un diplomat iezuit, pe Antonio Possevino, ca să vadă dacă se poate aranja ceva. În 1518, Possevino s-a întâlnit cu Báthori la Wilno, plecând apoi mai departe către Moscova. Ivan s-a mirat că Possevino nu are barbă şi de norocul papei de a fi purtat într-o lectică. A refuzat să discute probleme legate de religie. Nu s-a făcut nici un progres către unirea întru Hristos[11].

Asediul cetăţii Pskov a atins proporţii legendare. În afara zidurilor, forţele atacatoare numărau aproximativ 170.000 de cavaleri şi slujitori. Pe măsură ce iarna rusească avansa, aceştia şi-au construit un întreg orăşel de case de lemn, cu străzi în toată regula şi cu o piaţă. Se aşteptau să rămână acolo destul de mult timp. Înăuntrul zidurilor, unui armurier pe nume Dorofei i-a apărut într-o viziune Fecioara Maria, care i-a spus unde să amplaseze tunul şi l-a asigurat că oraşul nu va fi cucerit. În altă parte, un cronicar anonim relata evenimentele pentru posteritate:

> Asediul cetăţii Pskov a început în anul 7089, în a optsprezecea zi a lunii lui gustar, în ziua sărbătorii Sfinţilor Martiri Frol şi Laurenţiu. Atunci oştenii lituanieni au început să treacă râul, ajungând în faţa cetăţii cu regimentele lor. [...] Însuşi regele a ajuns în faţa Pskovului. În aceeaşi lună a lui gustar, în ziua a douăzeci şi şasea, de sărbătoarea Sfinţilor Martiri Adrian şi Natalia, bărbatul acesta, regele lituanienilor, s-a apropiat de cetate cu toată armata lui, ca un mistreţ sălbatic gonind din codru [...][12].

La timpul potrivit, „foarte trufaşul rege lituanian Stepan" l-a lăsat la comanda armatei pe Jan Zamoyski, „şi mai trufaşul cancelar cu suflet hain – un polonez".

Pacea de la Jam Zapolski a fost semnată în prezenţa lui Possevino la 15 ianuarie 1582, pe când asediul încă nu se încheiase. Marele Cnezat al Moscovei a returnat Poloniei întreaga Livonie, cu oraşele Polotsk, Velij şi Uşviat. La Pskov, iarna nemiloasă i-a ucis pe unii dintre călăreţi, care au îngheţat în şa; dar Zamoyski a rămas pe loc până când au ajuns trimişii ţarului, aducându-i cheile de la porţile castelelor livoniene. Pe 4 februarie a pornit către Dorpat, unde – după 24 de ani – a eliberat garnizoana moscovită. Pentru polonezi, aceasta a fost o victorie incontestabilă. În ochii cronicarului de la Pskov avusese loc un act de graţie divină:

> Şi astfel, prin marele şi nespusul har al Preasfintei Treimi, al ajutătorilor şi sprijinitorilor noştri din întreaga familie a lui Christos şi al preasfintelor puteri cereşti; prin rugăciunile şi rugăminţile tuturor marilor făcători de minuni şi mai ales ale făcătorului de minuni Nikolai, cunoscut pentru miracolele înfăptuite, căruia de trei ori în vederea sa sfântă i s-a arătat la răsăritul soarelui Sfânta Treime; prin întemeietorii şi apărătorii oraşului Pskov cel ocrotit de Dumnezeu; prin regii care întru a lui Christos adevărată credinţă domnesc peste întregul pământ al Rusiei; prin Ţarul ortodox şi Marele Cneaz

de viţă nobilă născut; prin rugăciunile Marii Cneaghine Olga, celei adevărat credincioase şi de Dumnezeu iubitoare, botezată de Elena; prin ale sfântului ei nepot, adevărat credinciosul Mare Cneaz Gabriel Vsevolod; ale Părintelui nostru Efrosin; ale făcătorilor de minuni de la Pskov şi ale tuturor sfinţilor; prin Domnul nostru Ţarul, adevărat credinciosul Mare Cneaz, Ivan Vasilievici, iubit de Christos, care ţine toată Rusia în stăpânirea lui; în adevăr, prin toate minunile făptuite de Dumnezeu, Cetatea lui Dumnezeu cu toţi oamenii ei a fost salvată de urgia regelui lituanian şi de toată oştirea lui.

Apoi, în a patra zi a lui făurar, hatmanul şi cancelarul polonez au plecat cu toate oştile lor de la Pskov către ţara Lituaniei. Cetatea Pskov şi-a deschis porţile. Iar eu, după ce am scris astă istorie cu toate amănuntele, am adus-o la sfârşit[13].

Astfel au sărbătorit muscalii o înfrângere notabilă.

Triumful lui Báthori a început curând să fie uitat. După ce şi-a încheiat socotelile cu Marele Cnezat al Moscovei, el a început să viseze la nişte alianţe grandioase la nivelul întregului continent. În 1583 a încercat să câştige sprijinul ţarului pentru o cruciadă comună împotriva Crimeei tătare. În 1584 plănuia o expediţie la Constantinopol, apoi, după moartea lui Ivan, o alianţă federală care să includă Polonia, Lituania, Ungaria şi Marele Cnezat al Moscovei. Seimul nu s-a declarat încântat de o asemenea idee. La ultima sa întrunire, în 1585, şedinţa a fost întreruptă din pricina interminabilului conflict legat de cazul Zborowski şi nu a fost votat nici un impozit. Regele a căzut într-o depresie profundă. La 15 mai 1585, la Niepołomice, unde îşi evita soţia şi curtenii, el şi-a scris testamentul, mustrându-i pe polonezi pentru lipsa lor de recunoştinţă şi îndreptându-şi generozitatea către interesele provinciei sale natale, Transilvania. Această depresie a durat mai bine de un an, el murind subit la Grodno pe 12 decembrie 1586, fără să apuce măcar să se împărtăşească. A circulat zvonul că ar fi fost otrăvit.

Reputaţia lui Báthori nu a fost aşadar cu totul nepătată. Dacă în general a fost ţinut minte ca acela ce a avut ac de cojocul lui Ivan cel Groaznic, au apărut la sfârşit şi voci care l-au numit tiran. Succesul lui a fost în mare măsură personal. Prin forţă de caracter, el şi-a impus voinţa asupra Republicii, punând în mişcare ruginita maşinărie guvernamentală. Dar prea puţine dintre realizările lui au fost de durată. Când s-a încheiat în sfârşit autopsia, iar trupul său a fost înmormântat în elegantul cavou de la Cracovia, Republica se zbătea din nou în acelaşi haos în care îşi începuse domnia.

14

VASA

Legătura suedeză (1587-1668)

Suedia, aflată dincolo de Marea Baltică, se asemăna în multe privinţe importante cu vecina sa din sud, Uniunea statală polono-lituaniană. Era un stat dual ale cărui elemente principale, Suedia şi Finlanda, trecuseră mai întâi printr-o uniune personală, apoi prin una constituţională. Societatea ei era dominată de o clasă puternică de familii nobile, ce se bazau din punct de vedere economic şi politic pe domeniile lor întinse. Monarhia ei era relativ slabă, iar în decursul Evului Mediu fusese supusă multor alianţe dinastice şi experimente constituţionale. Uniunea de la Kalmar cu Danemarca şi Norvegia s-a destrămat în 1523, când Gustav Eriksson I din Dinastia Vasa a întemeiat o monarhie pur suedeză. După aceea, situaţia a fost destul de instabilă, Dieta nobililor menţinând sancţiuni foarte stricte privind alegerea regelui şi prerogativa de a-şi da consimţământul în situaţiile care implicau creşterea puterii monarhice. Protestantismul s-a răspândit rapid, în special în rândurile nobilimii, şi o Biserică naţională a fost întemeiată la iniţiativa regelui, ca şi în Anglia. În anii 1570, Biserica Romano-Catolică făcea eforturi îndreptate către o renaştere. Iezuiţii nutreau speranţe mari; ca şi în statul polono-lituanian, doreau să stăvilească expansiunea protestantismului în nord. În 1580, când Possevino a fost numit nunţiu în Uniunea statală polono-lituaniană şi Marele Cnezat al Moscovei, el tocmai se întorsese de la Stockholm, din aşa-numita *Missio Suetica*, ce durase trei ani.

În acelaşi timp, existau motive serioase pentru un potenţial conflict. Polonia şi Suedia erau suficient de aproape una de alta pentru a da naştere la rivalitate şi concurenţă. Structura distribuţiei puterii în zona baltică era în perpetuă schimbare. Suedia intra într-o epocă de expansiune dinamică. Era menită să constituie una dintre cele mai mari armate din istorie, posedând deja o flotă formată din o sută de nave de război. La vremea potrivită, avea să aspire la *Dominium Maris Baltici* – o strategie politică al cărei ţel era transformarea Mării Baltice într-un lac suedez. Spre deosebire de Suedia, statul polono-lituanian adopta o atitudine esenţialmente pasivă, fiind preocupat mai mult de menţinerea teritoriilor pe care le deţinea deja. De Republică aparţineau cel mai bogat port la Marea Baltică, Danzig, precum şi o lungă fâşie de coastă în sud care ar fi trebuit să servească drept bază unui eventual amestec al Suediei în treburile ţărilor de pe continent. Implicaţiile de ordin strategic erau

evidente. În Ducatul Prusiei, Hohenzollernii protestanţi puteau să exploateze poziţia-cheie pe care o deţineau ca instrument împotriva suzeranităţii poloneze. În Livonia, războiul poligonal care a asmuţit numeroasele facţiuni locale împotriva suveranilor lor – Danemarca, Polonia, Marele Cnezat al Moscovei şi Suedia – ducea în mod inevitabil la ciocniri armate, la care luau parte atât suedezii, cât şi polonezii. Şi religia îşi iţea capul. În 1585, cetăţenii oraşului Riga, nemulţumiţi în general de conducerea poloneză şi în special de introducerea calendarului gregorian catolic, s-au revoltat şi au cerut protecţia regelui suedez. Cum catolicismul era pe ducă în Suedia, pe când în statul polono-lituanian înflorea, tensiunile au crescut. Mai urgente erau însă problemele legate de casa regală suedeză Vasa, din 1562 în strânsă legătură cu Dinastia Jagiełłonă poloneză.

Casa de Vasa era dezbinată. Cei patru fii ai lui Gustav I aveau temperamente foarte diferite, iar susţinătorii lor erau în conflict deschis. Erik al XIV-lea era un criminal maniac, detronat în 1568 şi până la urmă otrăvit. Ioan, duce al Finlandei, era un teolog erudit. Carol, duce de Södermanland şi primar al Stockholmului, era un fruntaş al nobilimii protestante. Magnus, duce de Östergötland, a fost ucis odată cu Erik. Ducele Finlandei, care a fost ales în locul lui Erik în 1569, devenind regele Ioan al III-lea, a fost repede adoptat de gruparea catolică. Regina lui, Katarzyna Jagiełłonka, sora lui Sigismund August de Polonia, era o catolică ferventă. Zestrea ei constase în averea mamei sale, Bona Sforza, blocată la Napoli, dar care se spera că va fi recuperată prin influenţă catolică, cu ajutorul papei şi al regelui Spaniei. La ordinul lui Erik, ea petrecuse primii patru ani de căsătorie împreună cu soţul ei în temniţa de la Gripsholm, unde s-a născut în 1566 primul lor fiu, Sigismund. Influenţa ei în chestiuni legate de religie era considerabilă. În 1576, la iniţiativa ei, Ioan a introdus o nouă liturghie ecumenică, aceasta combinând elemente ale modelului catolic tridentin şi ale modelului luteran suedez; în 1578, el a fost convertit în secret la catolicism de către Possevino. Dată fiind situaţia delicată în care se afla în Suedia, nu e de mirare că el a căutat să îşi consolideze poziţia exploatând legăturile sale cu Polonia. La alegerile regale poloneze a fost respins în două rânduri – în 1573 şi în 1575; dar în 1587, la a treia încercare, a reuşit să îl urce pe tron pe fiul şi moştenitorul său, Sigismund. Urmaşii lui Ioan al III-lea Vasa, cu toate că aveau să piardă controlul Suediei, au rămas pe tronul statului polono-lituanian pentru următorii 81 de ani. Sigismund a fost urmat la tron, pe rând, de cei doi fii ai săi, Vladislav (Ladislau) al IV-lea (1632-1648) şi Jan Kazimierz (Ioan Cazimir, 1648-1668)[1].

Elecţiunea poloneză din 1587 a combinat cele mai nefavorabile elemente ale celor două elecţiuni anterioare – o elecţiune dublă şi un câştigător mai preocupat de patria sa natală decât de problemele Republicii. Rezultatul a fost un conflict interminabil: mai întâi războaie civile în Polonia, apoi în Suedia, iar mai târziu războaie prelungite între cele două ţări[2]. În Polonia, cauza lui Sigismund era susţinută de facţiunea „Neagră", numită astfel datorită veşmintelor negre purtate în semn de doliu după Báthori. În frunte cu Zamoyski şi cu episcopul Karnkowski, devenit între timp primat, ei au hotărât încă o dată să-l elimine cu orice preţ pe candidatul Habsburgilor. Însă Curtea Habsburgilor era încrezătoare. Susţinută de binecuvântarea papei şi de aurul ambasadorului spaniol, Guillén de San Clemente, ea conta pe arhiducele Maximilian,

fratele împăratului Rudolf al II-lea. Când Seimul electoral, cuprins de haos, şi-a întrerupt dezbaterile, Habsburgii au pus mâna pe arme. Dar Zamoyski era pregătit. Respingându-i pe austrieci la porţile Cracoviei, el a pornit în grabă către Danzig, pentru a-l escorta pe un Sigismund derutat şi tulburat către încoronarea lui ca Sigismund al III-lea, care a avut loc pe 27 decembrie. În anul ce a urmat, Zamoyski l-a luat pe Maximilian prizonier la Byczyna (Pitschen), în Silezia, nelăsându-l să plece până când Viena nu a renunţat la orice pretenţii la coroana poloneză. Din punct de vedere practic şi imediat, campania lui Zamoyski a fost încununată de succes. Însă el avea să o regrete mai târziu.

Sigismund al III-lea a fost victima unor complicaţii independente de voinţa lui. Ca suedez şi nepot al marelui Gustav Eriksson, el acorda cea mai mare importanţă moştenirii sale suedeze. Ca un catolic fervent şi discipol al iezuiţilor polonezi, a înţeles că Polonia poate juca un rol major în recâştigarea Europei de Nord de partea Romei. Ca fiu îndatoritor al răposatei sale mame poloneze, a plecat urechea la rugăminţile mătuşii sale Anna, văduva lui Báthori, care l-a implorat să accepte tronul polonez de dragul ei. Aceste interese s-au dovedit a fi ireconciliabile. În Suedia, înainte de plecarea la Danzig, a fost obligat să semneze Statutele de la Kalmar, care protejau Biserica Protestantă şi Dieta de orice schimbări ce ar fi putut rezulta din unirea coroanelor. La sosirea în Polonia, în ciuda protestelor sale din timpul ceremoniei desfăşurate în mănăstirea de la Oliwa, a fost obligat să jure că va respecta *Pacta conventa* şi termenii Confederaţiei de la Varşovia. La Seimul de încoronare nu a putut decât să se uite mânios cum nobilii introduc o nouă definiţie a lezmaiestăţii, care în mod explicit excludea orice formă de abuz verbal. Din acel moment putea fi – şi a fost – insultat şi calomniat fără ca autorii abuzului să fie pedepsiţi. În special îi displăcea tonul lui Zamoyski, care îl numise „năluca noastră mută, importată din Suedia". Părea că acţiunile lui Zamoyski împotriva Habsburgilor, ca şi planurile lui de a limita puterea monarhiei erau motivate tot mai mult de interese private. În 1588, în Lituania, Sigismund a fost obligat să semneze al Treilea Statut al Lituaniei, aflat în contradicţie directă cu Uniunea de la Lublin, ca preţ necesar pentru acceptarea lui de către magnaţii Marelui Ducat. Nu e de mirare aşadar că se gândea să abdice pe loc. În 1589 a negociat cu Viena, încercând să îi vândă coroana poloneză arhiducelui Ernest în schimbul a 400.000 de guldeni. S-a întâlnit cu tatăl său la Reval şi şi-a anunţat întoarcerea în Suedia. Dar nu putea scăpa. Nobilimea suedeză a lăsat clar să se înţeleagă că se putea descurca la fel de bine şi fără el, în special după ce o luase de soţie pe arhiducesa Anna de Habsburg. La moartea lui Ioan al III-lea, în 1592, pe Sigismund îl aşteptau în Suedia nişte umilinţe la fel de mari ca şi cele pe care le suferise în Polonia.

Disputa legată de succesiunea la tronul Suediei a generat zece ani de criză. Când Sigismund a sosit la Stockholm însoţit de iezuiţi şi duhovnici, precum şi de nunţiul papal, Germanico Malaspina, a descoperit că opoziţia era deja cu un pas înaintea lui. Sinodul Bisericii Suediei deja hotărâse dinainte să instituie Confesiunea de la Augsburg şi catehismul luteran şi să proscrie calvinismul şi zwinglismul ca erezii. Nu era loc pentru un prozelit romano-catolic. La încoronare, oficiată de episcopul

protestant de Strängnäs în catedrala de la Uppsala, au avut loc scene care aminteau de ordaliile lui Henric de Valois la Cracovia cu 20 de ani în urmă. Unchiul lui Sigismund, ducele Carol, a intervenit în timpul ceremoniei, insistând ca regele să țină trei degete ridicate în timpul depunerii jurământului. A refuzat să îngenuncheze în fața noului monarh, ca semn de sfidare. După cinci luni de conflicte fără soluție și un număr de incidente între gărzile polono-transilvănene și locuitorii Stockholmului, Sigismund a fugit, lăsând Suedia sub controlul unor coregenți, ducele Carol și consiliul nobililor[3]. Când a ajuns la Cracovia, a dejucat planurile de a organiza o nouă elecțiune. Oriunde se întorcea, se pare, îl aștepta eșecul. În 1598 s-a întors în Suedia cu o armată, dar nu a obținut nici un rezultat. La prima confruntare de la Stangebro le-a ordonat trupelor lui victorioase să nu verse sângele fraților lui. La a doua, la Linköping, cavaleria sa a refuzat să atace. Regele a părăsit Suedia pentru totdeauna. În 1599 a fost detronat oficial. Ducele Carol i-a eliminat treptat pe acei nobili care îi rămăseseră loiali regelui lor legitim; iar în 1604, cu ajutorul Dietei, a putut organiza propria elecțiune. Sub numele Carol al IX-lea, el a fost astfel întemeietorul acelei ramuri protestante a Dinastiei Vasa care au avut o influență politică puternică asupra Europei în secolul al XVII-lea. (Vezi diagrama F.) Această luptă îndelungată a dus în mod inevitabil la înstrăinarea multora dintre supușii polonezi ai lui Sigismund. Orice politică ar fi adoptat de acum încolo, era percepută ca un conducător care arătase mai multă grijă față de Suedia decât față de Polonia. Din acest motiv, dacă nu și din altele, reputația sa a avut de suferit în ochii polonezilor. (Vezi harta 17.)

De fapt, atât Sigismund, cât și fiii săi s-au dovedit a fi buni conducători. Nu le erau permise inovații, dar nici nu erau fanatici sau despoți latenți. Desigur, au făcut și greșeli. Dar cele mai multe dintre problemele care au zguduit Republica în timpul domniei lor pot fi atribuite nu atât unei proaste conduceri, cât mai degrabă inflexibilității unui sistem ale cărui artere erau tot mai afectate de scleroză pe zi ce trecea. Mai mult, în cele trei sau patru decenii de dinaintea devastatoarei rebeliuni a lui Hmelnițki, în 1648, într-o epocă în care restul Europei Centrale era sfâșiat de dezastre de toate felurile, Uniunea statală polono-lituaniană își atinsese maxima întindere teritorială, bucurându-se de o prosperitate și o siguranță ce nu aveau să se mai repete.

În chestiuni de religie, în general erau evitate excesele. Ca și Báthori, Sigismund al III-lea era un catolic evlavios și un adept convins al Contrareformei. Ioan Cazimir a fost de altfel, pentru o vreme, iezuit, fiind apoi făcut cardinal. Catolicii se bucurau de un tratament privilegiat la Curte și când era vorba despre acordarea unor funcții importante în stat. Un număr mare de nobili s-au întors la credința romano-catolică. Tonul predominant, insuflat de Skarga, era unul de entuziasm, dar fără constrângere. Sectele de tot felul prosperau, cu toate că în anumite acte ale Seimului din anii 1630 se putea distinge o oarecare intoleranță. Calviniștii, luteranii și evreii și-au păstrat privilegiile. La Uniunea de la Brest din 1596, comunitatea ortodoxă a intrat într-o perioadă marcată de conflicte care au fost readuse sub control, dacă nu aplanate cu totul, de compromisul de la 1632.

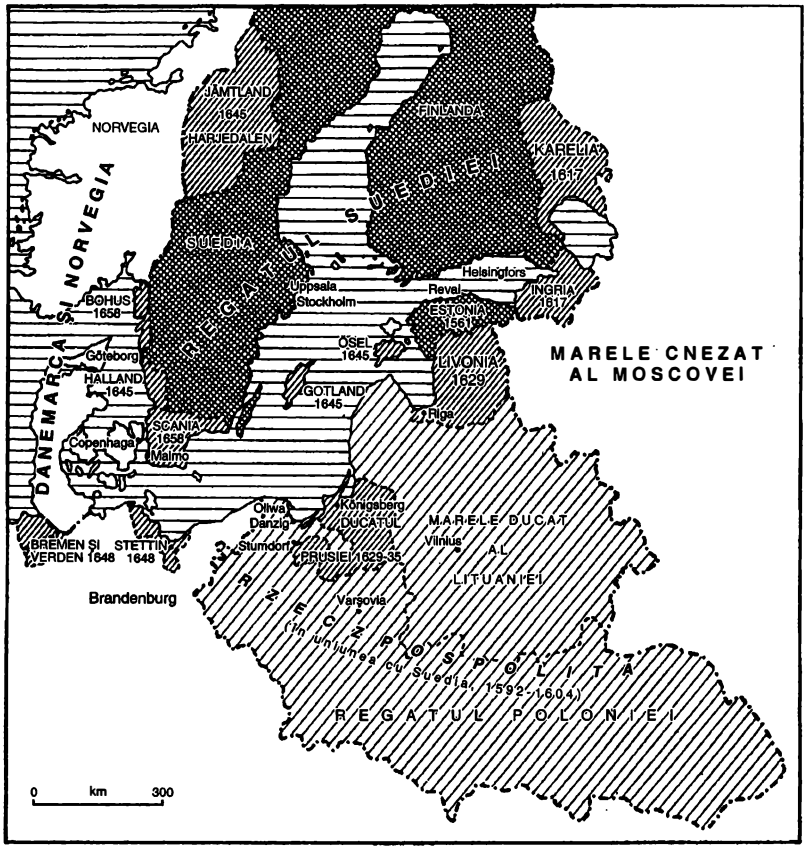

Harta 17. Domeniul regilor Vasa (cca 1600)

În domeniul afacerilor sociale, s-a ajuns într-o etapă decisivă a creşterii averilor magnaţilor. Zamoyski, care şi-a început cariera ca tribun al democraţiei nobiliare, s-a dovedit a fi un supus foarte puternic şi cât se poate de incomod. În Lituania, Radziwiłł era la fel de influent. Puterea magnaţilor a fost perpetuată de valul prevederilor privind inalienabilitatea bunurilor iniţiate în anul 1589. Modelul a fost repetat în aproape toate provinciile Republicii. După moartea lui Zamoyski, în 1605, şi *rokosz*ul lui Zebrzydowski din 1606-1609, care fusese stârnit de intrigile marelui cancelar al Coroanei, scena politică internă s-a mai calmat. Dar Seimul, dietinele şi tribunalele erau controlate din ce în ce mai mult de magnaţi. Vocile nobililor independenţi şi ale târgoveţilor erau reduse la tăcere; iar protestele ţărănimii erau înăbuşite. Legislaţia socială, atât de dinamică în secolul al XVI-lea, practic a dispărut.

Prosperitatea economică a fost însoţită de mai multe neajunsuri incurabile. Cu toate că în prima jumătate a secolului al XVII-lea comerţul din zona baltică, precum şi viaţa urbană şi comercială în general ajunseseră la apogeu, distribuţia bogăţiei dovedea discrepanţe din ce în ce mai mari. Luxul în care trăia nobilimea se afla într-un puternic contrast cu sărăcia din ce în ce mai mare a ţărănimii. Bogăţia anumitor oraşe, în special a Danzigului, sublinia haosul din ce în ce mai mare din finanţele

regale şi de stat. Moneda se deprecia cu fiecare an. Inflaţia creştea. În 1576, preţul mediu al unui bou era de patru zloţi; în 1660, ajunsese la 30 de zloţi. Veniturile din impozite se micşorau, atât în ceea ce priveşte valoarea reală a banilor strânşi, cât şi eficienţa strângerii lor. În etapele ulterioare ale domniei lui Sigismund al III-lea, aproape jumătate dintre impozitele de stat nu au fost colectate la timp pentru a putea fi folosite în scopurile desemnate. În 1629, abolirea vechii metode de stabilire a impozitului pe terenuri, „cu *łan*-ul", a generat mari probleme. Noua *podymny*, fixată la 15 groşi „pe hogeag" la ţară şi 1-3 zloţi la oraş, a fost o lovitură la fel de mare pentru toate gospodăriile, indiferent de dimensiunile proprietăţii lor sau de capacitatea de plată. Contribuţiile marilor proprietari de pământuri s-au diminuat; cele ale săracilor au crescut rapid. Veniturile din impozite au crescut pentru o scurtă vreme cu 60%; dar curând nu au mai reuşit să acopere costurile din ce în ce mai mari. De-a lungul următoarelor trei decenii, Seimul a fost obligat să crească impozitul de aproape 50 de ori. În 1661, rata anuală de bază de 15 groşi ajunsese la 25 de zloţi.

Comunitatea evreiască şi-a consolidat poziţia în Republică, atingând nivelul maxim de bunăstare şi influenţă. Principiile şi instituţiile autonomiei evreieşti erau asigurate. (Vezi diagrama L.) În 1580, Tribunalul Evreiesc de la Lublin a fost înlocuit de „Consiliul celor Patru Ţări" – un corp legislativ şi judiciar suprem care a rezistat aproape două secole. Puţin mai târziu, un „Consiliu al Provinciilor" deservea comunităţile unite ale Marelui Ducat. În 1592, Sigismund al III-lea a reconfirmat în totalitate Carta Generală a privilegiilor evreilor. Datorită imigraţiei şi creşterii naturale a populaţiei, numărul evreilor a atins cifra estimativă de 450.000 la 1648, reprezentând 4,5% din întreaga populaţie. Evreii şi-au extins aria obişnuită de activitate de la servicii bancare şi împrumut de bani până la orice formă de comerţ, meşteşuguri şi manufacturi. Au obţinut dreptul de a forma bresle proprii, în ciuda monopolului deţinut până atunci de organizaţiile exclusiv neevreieşti. Lucru şi mai important, ei au părăsit oraşele, unde se refugiaseră până atunci, pătrunzând în fiecare colţişor al zonelor rurale. În slujba nobilimii, ei au jucat un important rol de pionierat în dezvoltarea teritoriilor de la sud-est, mai ales în Ucraina. Dar succesul lor a fost însoţit de serioase neajunsuri. Numărul lor mare în anumite localităţi a generat o gravă suprapopulare. Imigraţia constantă cauza resentimente puternice din partea comunităţilor locale stabilite, care îşi simţeau identitatea ameninţată. Resentimentele erau la fel de pronunţate în rândul evreilor şi în rândul neevreilor. După cum arată o ordonanţă a comunei evreieşti din Cracovia din 1595, bătrânii au făcut tot ce le stătea în putinţă pentru a limita imigraţia şi a-i ţine la distanţă pe nou-veniţi:

> Cel care, neavând drept de şedere (*hazaqah*), va încerca să se aşeze aici fără voia Bătrânilor şi a Kahalului şi va vrea să se stabilească fie în cartierul evreiesc, fie în oricare loc din Kazimierz, Cracovia, Kleparz sau Stradom ori pe vreun teren ce aparţine de aceste localităţi, chiar dacă este bărbat sau femeie, văduv sau văduvă (indiferent de drepturile care li se vor fi cuvenit soţului ori soţiei răposate), va fi excomunicat din sfânta comunitate a lui Israel, exclus din viaţa pe acest pământ şi din cea de după moarte; copilul lui nu va fi circumcis, iar el nu va fi îngropat în cimitirul evreiesc. Iar dacă o asemenea persoană se va încăpăţâna să se aşeze aici, în cartierul evreiesc, nici un proprietar de gospodărie nu se va încumeta să-l primească, sub aceeaşi pedeapsă plus amenda de 30 de florini pentru guvernator şi 15 florini la caritate şi confiscarea casei lui de către comună[4].

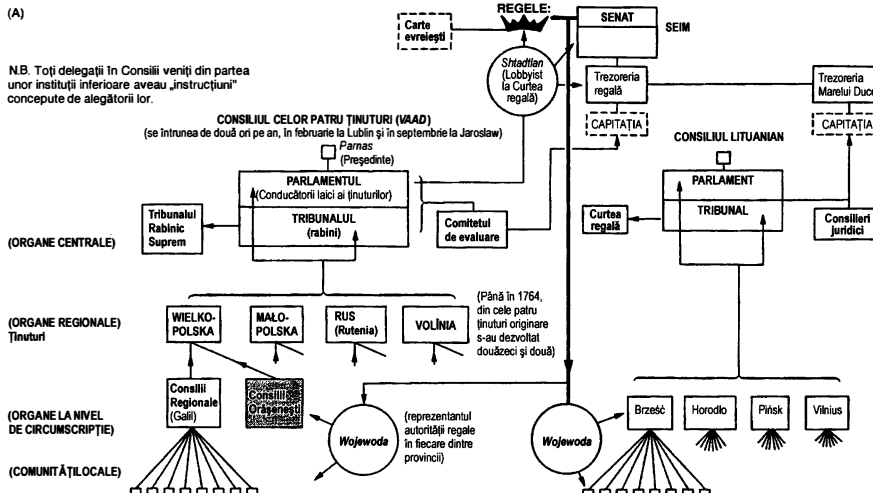
(A)
N.B. Toți delegații în Consilii veniți din partea unor instituții inferioare aveau „instrucțiuni" concepute de alegătorii lor.
REGELE:
Carte evreiești
SENAT
SEIM
Shtadlan (Lobbyist la Curtea regală)
Trezoreria regală
Trezoreria Marelui Duce
CAPITAȚIA
CAPITAȚIA
CONSILIUL CELOR PATRU ȚINUTURI (VAAD)
(se întrunea de două ori pe an, în februarie la Lublin și în septembrie la Jaroslaw)
Parnas
(Președinte)
CONSILIUL LITUANIAN
PARLAMENTUL
(Conducătorii laici ai ținuturilor)
TRIBUNALUL
(rabini)
PARLAMENT
TRIBUNAL
Tribunalul Rabinic Suprem
Comitetul de evaluare
Curtea regală
Consilieri juridici
(ORGANE CENTRALE)
(ORGANE REGIONALE)
Ținuturi
WIELKO-POLSKA
MAŁO-POLSKA
RUS (Rutenia)
VOLÍNIA
(Până în 1764, din cele patru ținuturi originare s-au dezvoltat douăzeci și două)
Consilii Regionale (Galiț)
Consilii Orășenești
(ORGANE LA NIVEL DE CIRCUMSCRIPȚIE)
Wojewoda
(reprezentantul autorității regale în fiecare dintre provincii)
Wojewoda
Brześć
Horodło
Pińsk
Vilnius
(COMUNITĂȚILOCALE)

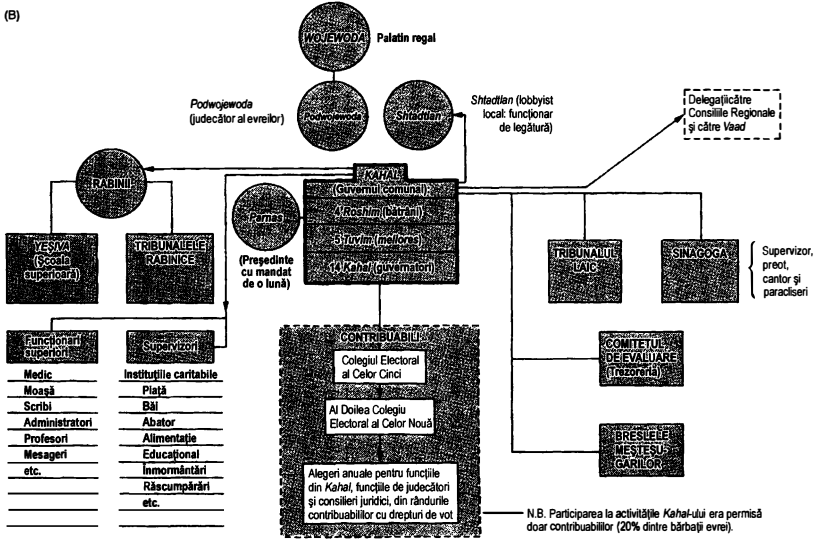

Diagrama L. Organele autonomiei evreiești (cca 1550-1764)

Mai grav, în provinciile din sud şi din est, în defavoarea lor, evreii întreprinzători s-au asociat cu sistemul de arendă, prin care proprietăţi funciare le erau închiriate unor agenţi şi administratori. Sistemul acesta servea intereselor marilor magnaţi, ale proprietarilor absenţi şi ale tuturor nobililor scăpătaţi care nu doreau să-şi administreze proprietăţile singuri. Lăsându-şi afacerile în seama unui arendaş, proprietarii puteau să obţină un împrumut, să-şi asigure un venit stabil din care să-şi plătească împrumutul şi să devieze animozităţile ţărănimii. Arendaşului, în schimb, i se transferau nu numai administrarea economică a proprietăţii, ci şi toate drepturile, dările şi jurisdicţiile feudale. Un contract tipic din 1574 enumeră toate acestea în detaliu:

> [Principele Piotr Zabrzeski prin prezenta îşi arendează toate proprietăţile] [...] în ţinutul Krzemieniec, cu tot cu oraşul Krzemieniec, cel vechi şi cel nou, Nowy Zbaraż şi Kolseć, cu toate satele ce ţin de aceste proprietăţi, cu tot cu nobilii boieri, târgoveţii şi iobagii acestor oraşe şi sate [...], cu toate datoriile, obligaţiile şi privilegiile lor, cu arenzile, cârciumile, vămile, iazurile, morile şi cu venitul adus de acestea, cu domeniile şi toate zeciuielile plătite de şleahtă, orăşeni şi ţăranii supuşi din aceste locuri, ca şi cu orice alte venituri, domnului Mikołaj Wransewicz şi lui Efraim, evreu din Międzybóż, pentru suma de 9.000 de zloţi polonezi, pe o perioadă de trei ani[5].

În acest mod, arendaşul evreu căpăta drept de viaţă şi de moarte asupra întregii populaţii a ţinutului în cauză şi, fiindcă nu îl lega de ea decât un interes pur financiar de scurtă durată, se confrunta cu irezistibila ispită de a-i forţa pe supuşii săi temporari să dea şi cămaşa de pe ei. Pe domeniile nobililor, de obicei îşi punea rudele şi alţi membri ai comunităţii sale la conducerea morii de făină, berăriei şi în special a cârciumelor nobilului, unde, conform obiceiului, ţăranii erau obligaţi să bea. Pe domeniile Bisericii, el aduna toate dările către aceasta, stând la uşa bisericii pentru a-şi primi plata de zeciuială, pentru botezul nou-născuţilor, pentru cununii şi înmormântări. Pe domeniile starostilor, el devenea practic agentul Coroanei, administrând taxele de trecere, impozitele şi tribunalele şi împodobindu-şi asupririle cu toate demnităţile autorităţii regale. În 1616, mai bine de jumătate dintre domeniile Coroanei din Ucraina erau în mâinile unor arendaşi evrei. În aceeaşi epocă, principele Konstanty Ostroróg se spune că avea angajaţi peste 4.000 de agenţi evrei. Rezultatul a fost axiomatic. Întreaga comunitate evreiască şi-a atras oprobriul care îi viza iniţial pe cei mai întreprinzători membri ai ei, devenind simbolul exploatării sociale şi economice. Participarea lor la „practicile de asuprire ale alianţei dintre evrei şi nobili" a oferit cel mai important motiv de răzbunare împotriva lor în mai multe rânduri, mai ales în 1648-1655, precum şi în 1768. Însă deocamdată situaţia era predominant calmă. Educaţia şi erudiţia evreilor au devenit extrem de profunde. Operele unor asemenea „giganţi halahici" cum ar fi Salomon Luria (1510-1573), Moise Isserles (1510-1572) sau Mordecai Yaphe au constituit sursa de inspiraţie a unei bogate tradiţii în literatura idiş talmudică, cabalistică şi populară. Educaţia şi

alfabetizarea evreilor au atins niveluri cu mult superioare celor ale nobilimii şi ale claselor urbane luate împreună.

Dezvoltarea constituţională nu a mai evoluat. Nobilimea şi-a menţinut poziţia extrem de liberală pe care o ocupa. Marea mişcare *rokosz* din anii 1606-1609 a ajuns într-un impas. Regele nu putea face nimic pentru a-şi extinde puterile. Problema succesiunii era nerezolvată. Zamoyski nu a reuşit să limiteze succesiunea la un anumit număr de candidaţi numiţi în prealabil ; încercările de a organiza o elecţiune *vivente rege* au dat de asemenea greş. Elecţiunile din 1632 şi 1648 nu au avut ecou. Marii dregători ai statului au fost numiţi pe viaţă în funcţiile lor. Finanţele au rămas în cea mai mare parte în gestiunea nobilimii.

În domeniul organizării militare s-a mai schimbat câte ceva. Cu toate că utilizarea tradiţională a cavaleriei comasate obţinuse unele succese – în special la Kirchholm în 1605 şi la Kłuszyno în 1610 –, prestigiul exemplului suedez a generat imboldul pentru nişte modificări importante, menite a creşte puterea armelor de foc ale armatei. În 1618, taxa *kwarta* a fost dublată pentru a asigura întreţinerea artileriei îmbunătăţite, organizată în 1637 într-un Corp de Artilerie separat, cu propriul general. Armata a fost împărţită în două formaţiuni. Una, aşa-numitul „Contingent Naţional", includea regimente de husari, cazaci şi tătari şi era recrutată din rândul suitelor nobililor şi al „fraţilor lor de arme". Cealaltă, Contingentul Străin, includea regimentele de infanterie, dragoni, ostaşi în armură, toţi recrutaţi „la sunetul tobei" de colonei care îi plăteau şi îi echipau ei înşişi pe voluntarii ce răspundeau la apel. Numărul total al pedestraşilor a crescut considerabil, regimentele tradiţionale „în stil unguresc" înarmate cu flinte (muschete) şi halebarde fiind suplimentate cu regimente „germane", mai mari, de muşchetari şi lăncieri. Pe timp de pace, armata permanentă, formată din garda regală, cazaci înregistraţi şi aşa-numita *kwarciane*, număra aproximativ 12.000 de oşteni. Pe timp de război, această cifră putea fi împătrită cu uşurinţă. S-au construit multe fortăreţe, în special la Zamość în stil italian, la Danzig, Brody şi Wiśnicz în stil olandez, şi la Kudak, pe Nipru, sub supravegherea inginerului francez Beauplan. S-a dezvoltat şi o şcoală a lucrărilor teoretice pe teme militare, asociată cu nume ca dell'Aqua, Freytag şi Siemienowicz. Stanisław Żółkiewski (1547-1620), din 1618 mare hatman al Coroanei, Jan Karol Chodkiewicz (1560-1621), din 1605 mare hatman în Lituania, Stanisław Koniecpolski (1593-1646), din 1618 hatman de câmp al Coroanei şi din 1632 mare hatman, şi Stefan Czarniecki (1599-1665) au făcut parte din generaţia cea mai strălucită de conducători militari ai Republicii[6]. Flota regală, care nu a jucat niciodată un rol important, a fost lichidată în 1641[7].

Cazacii de pe Nipru nu au putut fi ţinuţi în frâu. Dimpotrivă, numărul lor a crescut. Deşi Báthori crease Registrul, aceştia tâlhăreau în continuare, nu numai în Ucraina, ci şi în Balcani şi valea Dunării. În 1589 au trecut Marea Neagră în corăbiile lor şi au jefuit câteva oraşe turceşti. În 1590, la iniţiativa Seimului, au fost obligaţi să accepte căpitani nobili din armata permanentă poloneză şi li s-a interzis să mai recruteze iobagi fugiţi sau alţi *swawolniki* (nelegiuiţi). În scurt timp, i-au convertit pe ofiţerii polonezi la stilul lor de viaţă, rebeliunile lor frecvente câştigând

astfel lideri şi antrenament profesionist. În 1591-1593, hatmanul Kosiński, şleahtic polonez de la Podlasia, a condus un detaşament de aproximativ 5.000 de oameni împotriva familiilor Ostrogski şi Wiśniowiecki din Podolia, provocând tulburări în rândurile ţărănimii pe teritoriul Ucrainei. În 1595-1596, Semen Nalewajko a condus o acţiune similară, până când a fost prins şi executat fără milă la Varşovia. Din aceste evenimente se poate deduce faptul că activitatea de colonizare a marilor familii de magnaţi în stepele Ucrainei a fost întâmpinată cu proteste, iar ţăranii ucraineni, amăgiţi iniţial cu promisiunea că li se va da „slobozire" şi pământ, cu greu s-au obişnuit cu iobăgia. Nu se întrevedea nici o soluţie. Niciodată nu s-a putut stabili un acord referitor la dimensiunea Registrului cazac. Autorităţile doreau să înregistreze şi să angajeze cât mai mulţi cazaci, pentru a-i împiedica să se revolte şi pentru a-i avea disponibili în caz de nevoie, în timp ce cazacii insistau ca prevederile Registrului să fie aplicate la minimum. Jafurile au continuat. În 1614, sub conducerea atamanului Sahajdaczny, cazacii au prădat Trebizondul şi Sinope în Asia Mică ; chiar şi Istanbulul s-a cutremurat din temelii. În 1629, celebrul Stefan Chmielecki a înconjurat 80.000 de tătari la Monasterzyski şi l-a luat ostatic pe însuşi fratele hanului. În 1635, fortăreaţa regală de la Kudak a fost făcută una cu pământul. În 1637-1638, când Seimul ameninţase că-i va „înhăma la plug pe cazacii cei leneşi", ţăranul Pawluk şi atamanul Hunia au pornit într-o expediţie pe urmele lui Kosiński şi Nalewajko. Au avut parte de o soartă la fel de crâncenă. Represiunile severe aduceau câte o amânare, dar nu erau o soluţie reală. Propunerile de a-i integra pe cazaci în viaţa politică a Republicii conferindu-le statut nobiliar au fost întâmpinate de o rezistenţă constantă din partea Seimului. Aşa cum a spus un reprezentant al nobilimii, cazacii „sunt o parte a Republicii, [...] dar o asemenea parte cum sunt în trupul omenesc părul ori ghearele, care, când părul creşte prea lung, atârnă greu de cap, iar ghearele prea lungi înţeapă, şi atunci trebuie mereu tăiate"[8].

Neliniştile în rândurile cazacilor erau simptomul unor probleme mult mai grave în ţinuturile de la sud şi est în general. În perioada când palatinatele Ucrainei fuseseră ataşate la Marele Ducat, autoritatea centrală ajungea cu greu la ele ; după 1569, pe teritoriul Coroanei, au fost abandonate în mare măsură administraţiei private a câtorva familii de magnaţi locali – Koniecpolski, Wiśniowiecki, Potocki, Kalinowski şi Ostrogski. Populaţia se afla încă într-o nesiguranţă cronică. Izolarea unor mici aşezări umane create de-a lungul drumurilor, puţine la număr, ce traversau preria, concentrate în jurul unor oraşe mici sau mănăstiri, invaziile constante ale cazacilor şi tătarilor, conflictele dintre magnaţi, contrastul social şi economic dintre stăpânii funciari şi iobagii fugari sau ţăranii liberi colonişti, amestecul etnic de ruteni, polonezi şi valahi, precum şi – nu în ultimul rând – diferenţele religioase crescânde dintre ortodocşi, uniţi, catolici şi evrei – toţi aceşti factori, combinaţi, creau o viaţă plină de tulburări şi violenţă. Aceasta era ultima frontieră a Europei, la fel de primitivă, dar şi la fel de eficientă ca echivalentul ei de mai târziu din America de Nord. Spre deosebire de Vestul american însă, Estul polonez era deschis la intervenţii din exterior. Populaţia Ucrainei îşi iubea independenţa şi

respingea amestecul din partea guvernului. Dar fiindcă au ţinut atât de mult la independenţă încât şi-au distrus orice mijloace de apărare comună, s-au găsit în curând alte puteri care au intervenit într-un mod mult mai dureros decât Republica. În acest sens, tragica soartă a Ucrainei în secolul al XVII-lea a anticipat soarta întregii Republici din secolul al XVIII-lea[9].

*
* *

Impactul cel mai mare al legăturii suedeze s-a simţit fără îndoială în politica externă, unde Republicii i-au fost impuse direcţii care altminteri ar fi putut fi evitate. În pofida detronării sale din 1599, Sigismund al III-lea şi-a păstrat dreptul la tronul Suediei. Regii Vasa au menţinut această pretenţie până în 1660. În epoca monarhică, acesta a fost un pretext legal pentru declanşarea unor războaie cu suedezii. Acestea, la rândul lor, au menţinut automat vechea rivalitate cu Marele Cnezat al Moscovei, iar războaiele cu acesta erau strâns legate de alte campanii împotriva turcilor şi tătarilor.

Până în vremea lui Báthori, în Livonia, principala concurenţă era între polonezi şi muscali. După expulzarea muscalilor în 1582, a început lupta dintre polonezi şi suedezi. Având deja o poziţie stabilită în nordul provinciei, în Estonia, şi fiind primiţi cu braţele deschise de orăşenii protestanţi şi nobilimea germană, suedezii şi-au înăsprit controlul. Când criza internă a Suediei a fost în sfârşit rezolvată, Carol al IX-lea a decis să folosească Livonia poloneză ca mijloc de a-şi răsplăti susţinătorii cu pământuri şi funcţii. Războiul deschis a început în 1601, continuând cu întreruperi în următorii aproape treizeci de ani. În 1605, la Kirchholm lângă Riga, o armată suedeză a fost măcelărită de husarii lituanieni sub comanda lui Chodkiewicz şi alungată pe mare. Dar suedezii în curând au revenit cu forţe noi. Republica nu era capabilă să adune ostaşii necesari pentru apărarea acestei graniţe îndepărtate, iar suedezii progresau de fiecare dată când atenţia Republicii era îndreptată în altă parte. Campaniile decisive au fost cele conduse de Gustav Adolf în 1617-1622 – când evenimentul principal a fost căderea oraşului Riga pe 26 septembrie 1621 – şi în 1625-1626, când suedezii au cucerit şi restul Livoniei[10]. (Vezi harta 18.)

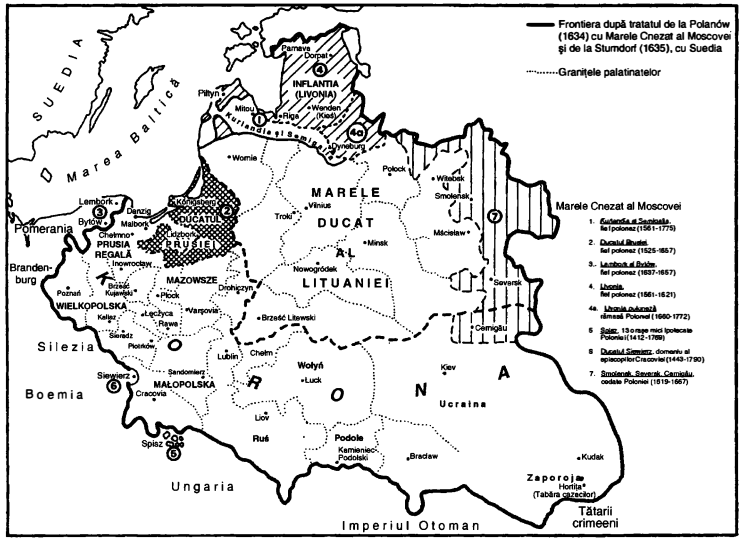

Harta 18. Republica polono-lituaniană. Întinderea cea mai mare, 1634-1635

Sub Gustav Adolf (1611-1632), „Leul Nordului", ambiţiile suedeze au crescut substanţial[11]. După ce, cu ajutorul Articolelor de Război, a organizat o armată de două ori mai numeroasă decât forţele Republicii dintr-o populaţie de cinci ori mai mică, el trebuia să lupte pentru a-i putea hrăni şi întreţine pe ostaşi. Hotărându-se să intervină în Războiul de 30 de Ani în Germania, trebuia să-şi asigure mai întâi o bază continentală. În 1626 a comandat deplasarea armatei sale din Livonia în Prusia, apoi a început să cucerească porturile baltice şi să confişte taxele vamale din comerţul de pe Vistula. Pilau (Piława), Braunsberg (Braniewo), Frauenberg (Frombork), Elbing (Elbląg) şi Oliwa au fost rapid cucerite, iar tezaurele lor au fost trimise în Suedia; numai Danzig opunea încă rezistenţă. Vreme de trei ani, contraatacurile poloneze asupra bazelor suedeze fortificate cu pricepere nu au avut nici un efect. Confruntările navale nu erau concludente, deşi lângă portul Oliwa, la 28 noiembrie 1627, flota poloneză a reuşit să respingă un detaşament suedez şi să scufunde două dintre corăbiile lor. Din fericire pentru polonezi, nava amiral suedeză „Wasa" a rămas în portul de la Stockholm, fiind scufundată de o furtună chiar în ziua când pornea în prima ei călătorie, pe 10 august 1628. Nu a ajuns niciodată la destinaţie, în sudul Mării Baltice. Construită de un inginer naval olandez, Henrik Hybertsson, ar fi fost una dintre marile corăbii ale vremii, clar superioară oricăror nave din flota britanică, ca să nu mai vorbim de cea poloneză. Deplasamentul ei era de 1.300 de tone şi era echipată cu 64 de tunuri a câte zece kilograme pe cele două punţi de artilerie. (Epava a fost recuperată intactă în 1961, acum fiind expusă la Stockholm[12].) Într-un alt dezastru însuşi Gustav Adolf era cât pe-aci să îşi piardă viaţa. Lângă Marienwerder (Kwidzyń), pe 27 iunie 1629, regele Suediei a fost împresurat pe o câmpie de cavaleria poloneză. Cingătoarea sa, cu tot cu teaca sabiei, pe care şi-a descătărămat-o într-un gest de disperare în timpul luptei pentru a se elibera din strânsoarea unui soldat polonez, i-a fost dusă mai târziu ca trofeu lui Koniecpolski, oferindu-i hatmanului unul dintre puţinele momente de satisfacţie din acest război. Suedezii au fost în cele din urmă cumpăraţi la armistiţiul de la Altmark, pe 26 septembrie 1629. Ei aveau să păstreze toate porturile din Prusia, atât regale, cât şi ducale, mai puţin Danzigul, Puckul şi Königsbergul, şi să primească 3,5% din comerţul de pe Vistula. Cu acestea, suedezii puteau să finanţeze o mare parte din cheltuielile lor în Războiul de Treizeci de Ani, care acum era în toi. Pacea a fost semnată la Stumsdorf (Sztumska Wieś) pe 12 septembrie 1635. Suedia a returnat atunci porturile prusace în schimbul confirmării cedării Livoniei. Vladislav al IV-lea a renunţat la pretenţiile la tronul suedez pe toată durata armistiţiului, fixată la 26 de ani.

Ultimul dintre marile războaie suedeze s-a dovedit la fel de devastator pentru ambele ţări. În anul 1655, cumnatul lui Gustav Adolf, Carol al X-lea, a atacat Republica simultan din două părţi, fără nici o avertizare[13]. Alarmat de avansul moscoviţilor, care cu un an înainte îi luaseră sub protecţia lor pe cazacii de dincolo de Nipru, era hotărât să împiedice orice noi cuceriri ale acestora. În cursul acestui proces a declanşat „potopul" – o perioadă de cinci ani de deplorabile tulburări, distrugeri şi confuzie în istoria poloneză. Fără a obţine nici un avantaj notabil, regele Suediei a distrus orice rezistenţă a Republicii faţă de duşmanii ei din provinciile de

la răsărit şi a lăsat-o pradă unei serii de invadatori care au prădat tot ce mai rămăsese. La început suedezii au câştigat victorie după victorie. La 25 iulie, lângă Ujście, palatinul de Poznań Krzysztof Opaliński a capitulat împreună cu întreaga armată mobilizată în masă din Wielkopolska. O lună mai târziu, la Keidani, marele hatman al Lituaniei, Janusz Radziwiłł, a acceptat protectoratul Suediei asupra Marelui Ducat. Regele polonez din Dinastia Vasa, Ioan Cazimir, s-a refugiat în Silezia imperială. Cea mai mare parte a oştirii sale s-a alăturat armatei suedeze. Varşovia a fost ocupată ; Cracovia a fost cucerită prin asediu ; un mare număr de oraşe şi domenii mai mici au fost incendiate şi prădate. Rezistenţa se limita la activităţile haotice ale unor bande de ţărani şi la apărarea miraculoasă a mănăstirii pauline de la Jasna Góra, împrejmuită de fortificaţii, lângă Częstochowa. Cronicarii polonezi s-au întrecut în a descrie acest episod :

> Generalul Müller, care îşi îndreptase oştile împotriva mănăstirii Częstochowa, avea acum de îndeplinit o misiune şi mai grea, deoarece îl înfrunta pe Atotputernicul. [...] Jasna Góra este închinată Preacuratei Fecioare Maria, fiindcă aici se află icoana ei, pictată pe o bucată de lemn de chiparos de Sfântul Luca Evanghelistul şi vestită pentru multe minuni. Şi-a căpătat slava prin facerile de bine, care aici le primesc tot felul de oameni printr-un miracol, şi tocmai această icoană l-a ademenit pe vrăjmaş să vină să jefuiască bogăţiile ce se găsesc la mănăstire, că vrăjmaşul s-a gândit el că de aproape trei sute de ani oamenii au răsplătit, recunoscători, binefacerile primite prin tot felul de daruri ; şi acum aceste daruri voia să le întoarcă, printr-o blasfemie, pentru a le pune în slujba războiului. Începătorul acestei fapte nelegiuite se pare că a fost un ceh, Jan Weihard, conte de Vresovic [...]. Müller, generalul oştilor şvede, [...] l-a trimis pe acel Vresovic în locul sfânt în fruntea a patru mii de oşteni, pentru ca prin numărul lor să-i înfricoşeze şi să-i izgonească pe călugări. Vresovic, în sunetul trâmbiţelor, s-a apropiat de mănăstire şi a poruncit cu glas ameninţător să i se deschidă porţile de îndată. [...] Dar porunca lui nu a fost ascultată, din pricini religioase, drept care şvezii s-au hotărât să ia mănăstirea cu forţa.
>
> După Vresovic [...] a sosit de la Wieluń Müller în fruntea a zece mii de pedestraşi şi însoţit de tunuri. Era o forţă formidabilă, menită pentru campania din Prusia. Preoţii de la Jasna Góra, când li s-a cerut să deschidă porţile în faţa şvezilor, au răspuns cu îndrăzneală că sunt prinşi cu jurăminte să slujească pe Domnul şi că ar fi o blasfemie să lase acest străvechi loc de pelerinaj pe mâinile unor mireni [...].
>
> Văzând că tratativele sunt în van, şvezii s-au apucat să arunce cu ghiulele în ziduri. Apoi, ca să-i înfricoşeze pe apărători, au început să arunce cu nişte bucăţi de lemne ce ardeau, de la care a luat foc hambarul mănăstirii, ce era plin cu porumb. Apoi, de jur împrejurul mănăstirii au făcut o tabără cu palănci de lemn şi locaşuri pentru tunuri. Lui Müller i-au revenit posturile din nord şi de acolo a încercat să pornească un atac ; din cealaltă parte veneau landgraful de Hessen şi colonelul Wacław Sądowski. Dar atacurile au fost în zadar, fiindcă zidurile mănăstirii erau pe dinăuntru umplute cu pământ şi numai câteva cărămizi atinse de ghiulele s-au sfărâmat. Călugării, la scurtă vreme, au deschis şi ei focul, iar tunarii lor au ţintit atât de bine, că după trei ceasuri vrăjmaşul, împins de pe câmpul din apropierea mănăstirii, s-a retras cu pierderi însemnate. Fiindcă acele case ce se aflau în apropierea mănăstirii le ţineau de adăpost duşmanilor şi le slujeau de ascunzătoare, oamenii ce trăiau în ele, fără a se gândi la pierderi, le-au dat foc şi le-au prefăcut în scrum [...].

Pe 19 brumar, în ziua Schimbării la Faţă, şvezii iarăşi au atacat, de data asta cu o putere şi mai mare, fiindcă le veniseră de la Cracovia şase tunuri şi multă muniţie. Oştenii lor, aduşi din nişte tabere din apropiere, s-au aruncat în luptă plini de avânt [...]. *Gigantomachia*, cronica oficială a acestui asediu, spune că atâtea gloanţe şi ghiulele au căzut pe biserică şi pe turla ei, că Jasna Góra, învăluită în fum şi foc, părea a fi toată cuprinsă de flăcări. Dar nu le-a reuşit suedezilor în această înfruntare. Ghiulelele se loveau de pereţi şi cădeau sau zburau pe deasupra bisericii, nefăcând nici o pagubă. Nici tunarii iscusiţi, nici maeştrii artei focului şi exploziilor nu puteau face nimic ; [...] vrăjmaşii au crezut că zădărnicia străduinţei lor se datoreşte vrăjilor, căci mulţi dintre ei au murit de moarte cumplită. [...] Iar pe Müller cel mai tare l-a scos din fire că în timpul atacului călugării, ca să-l ia în râs, s-au suit în turlă şi au început a intona cântece evlavioase în cor peste capetele oştenilor lui [...].

Printre apărători se aflau : spătarul de Sieradz, Stefan Zamoyski din blazonul Trandafirului, apoi vărul castelanului de la Kiev, Piotr Czarnecki. [...] Comanda peste toţi [...] o aveau împreună stareţul mănăstirii, Augustyn Kordecki, şi Zamoyski ; acesta din urmă comanda pedestrimea, care apăra zidurile, iar Kordecki avea în grijă artileria [...]. Şvezii, văzând că luptă în zadar şi ziua fiind şi către asfinţit, au oprit atacul. Czarniecki a hotărât să-i zădărnicească vrăjmaşului odihna de noapte : înainte de cântatul cocoşului, în fruntea a 60 de oşteni coborâţi pe ziduri, el s-a strecurat până în tabăra generalului, unde au tăbărât răcnind din toţi bojocii peste şvezii osteniţi şi furaţi de somnul greu, potopindu-i cu o ploaie de gloanţe. [...] Şvezii au fost măcelăriţi în număr mare, de mâna lui Czarnecki pierind şi contele Horn, un genist faimos. [...]

[...] Nu oamenii au salvat Jasna Góra, ci Dumnezeu a scăpat de primejdie locul sfânt şi oamenii, căci mai mult s-a luptat acolo cu miracole decât cu arme. Înainte de atac, mănăstirea era învăluită în ceaţă. [...] Müller însuşi a zărit o femeie într-o mantie albastră cum îndrepta tunurile de pe ziduri şi cum arunca gloanţele înapoi de unde veniseră [...]. Unii dintre şvezi, când au încercat să ia ceva în cătarea archebuzelor, au înţepenit, altuia flinta i s-a lipit de obraz, că a trebuit s-o taie ţiurlicul ; în mănăstire, un plumb plin cu praf de puşcă a nimerit într-un leagăn în care era un prunc şi a pocnit, însă pruncul, de parcă l-ar fi păzit un talisman, nu a păţit nimic, pe când o explozie a orbit şase tunari ai vrăjmaşului deodată [...].

Călugării, încă înainte să înceapă atacul, au ascuns în iazul din preajmă argintăria mănăstirii, zicându-şi că mai în siguranţă va fi în apă decât lăsată la vedere ca să ispitească lăcomia omenească. Iată că s-a întâmplat ca unul dintre lehii ce serveau în polcurile şvede – din acel soi de oameni care nu iartă nici peştii – a scos din apă cu năvodul nişte pocale de argint. Când Müler a poruncit să-i fie aduse de îndată, lehii s-au împotrivit cu hotărâre, zicând că lucrurile găsite nu le vor da nimănui decât lui Dumnezeu, căruia îi sunt închinate. Din asta s-a iscat gâlceava între conducător şi supuşii lui [...].

Dar uite că a venit şi iarna, care a îngreuiat încercările de asediere. Müller era tare mânios, căci vedea cum această campanie zadarnică îi va păta faima [...]. Faima sa, câştigată în Germania în timpul lungilor războaie, era acum spulberată printr-o ruşine ce nu mai putea fi ştearsă [...]. În ultimul atac, chiar în ziua Sfântului Crăciun, a tras cu toate tunurile în acelaşi timp şi şi-a trimis toată oştirea să ia zidurile cu asalt. [...] În vremea aceasta lui Müller i s-a întâmplat altă nenorocire : tocmai dejuna într-o casă destul de depărtată şi, cum stătea la masă, aruncând blesteme peste Jasna Góra,

deodată un glonţ de fier, după ce a trecut prin perete, a vărsat mâncarea, a spart paharele şi sticlele, i-a înfricoşat pe meseni, iar pe el însuşi l-a lovit în umăr. [...] Müller le-a trimis apărătorilor un răvaş unde scria „Prea Sfinţiile Voastre, Domni Luminaţi şi de viţă nobilă! [...] Ce mai putem să facem în afară de ce am făcut până acuma, de vreme ce încă îi arătaţi Maiestăţii Sale Regelui meu un piept mai tare decât stânca? [...] Cu mărinimie vă propunem două căi de a vă salva: ori predaţi fortăreaţa şi pe voi sub ocrotirea Maiestăţii Sale Regele Suediei, [...] ori juraţi credinţă Maiestăţii Sale, iar călugării şi nobilii vor plăti câte un ştraf de 40.000 de taleri pentru pagubele pricinuite întregului regat de acest îndelungat asediu – fără întârziere şi fără alte târguieli. Dacă nu veţi primi nici una din aceste propuneri, atunci vă vom pedepsi pentru îndărătnicia voastră cu aceeaşi măsură, vrednică de ţeapa lui Buzyrod sau de taurul sicilian. Dat în tabăra noastră, ziua 25 îndrea, anul Domnului 1655".

[...] În sfârşit, în noaptea de dinainte de hramul Sfântului Mucenic Szczepan, şvezii au început să tragă tunurile afară din locaşurile lor, să îşi strângă efectele şi să îşi îndrepte carele înspre Kłobuck; ultimele au plecat detaşamentele de pedestraşi şi de cavalerie, la ceasurile zece de dimineaţă. Müller s-a îndreptat înspre Piotrków [...]; Sadowski s-a grăbit către Kalisz, Vresovic către Wieluń, iar ducele de Hessen către Cracovia. Scrâşneau din dinţi că nu au reuşit să capete bucăţica la care râvniseră şi că s-au ales numai cu ruşinea.

De bună seamă, nici un eretic nu va crede că gloanţele ricoşau înapoi din zidurile mănăstirii împinse de puterea lui Dumnezeu, [...] dar tot ce am povestit aici despre asediul de la Jasna Góra [...] este adevărul adevărat: deşi cronicarii şvezi nu spun nimica despre asta, ca să nu fie nevoiţi astfel să-şi dea în vileag ruşinea şi nici să-l laude pe Domnul pentru o asemenea apărare [...][14].

După aceea, Republica şi-a revenit la viaţă. Armata s-a întors la obligaţiile ei. Energia inepuizabilă a lui Stefan Czarnecki a început să schimbe cursul evenimentelor. Suedezii au fost alungaţi din Varşovia. Aliaţii lor prusaci au fost convinşi să treacă în tabăra adversă, iar imitatorii lor transilvăneni au fost înfrânţi. În anii 1658-1659, Czarniecki a putut să atace fără impedimente Suedia pornind din bazele militare daneze din Iutlanda. În acel an a murit Carol al X-lea. Pe 3 mai 1660, prin Tratatul de la Oliwa, s-a încheiat pacea: în schimbul porturilor Elbing din Prusia şi Dunebourg din Semigalia, Suedia păstra întreaga Livonie. Suedezii au renunţat la orice alte pretenţii faţă de Republică. Ioan Cazimir a renunţat la pretenţia tradiţională în familia sa la tronul regilor Vasa. În acest moment, legătura Republicii cu Suedia a fost ruptă în mod oficial.

Astfel, după un secol de lupte, Semigalia şi ducatul Kurlandiei au devenit ultimele două rămăşiţe ale fostului stat teuton Livonia care au rămas sub control polonez. Acestea, cunoscute de acum încolo ca „Livonia poloneză", au fost ataşate celor trei enclave de coastă ale teritoriului Piłtyń (Ventspils) şi administrate ca parte integrantă a Republicii. Kurlandia a fost lăsată pe mâinile pricepuţilor ei principi din familia Kettler, ca fief comun al Poloniei şi Lituaniei. Capitala Kurlandiei, Mitawa (Mitau, Jelgava) şi portul Windau (Windawa) au devenit centre comerciale şi culturale importante. Cel mai de seamă dintre principii Kurlandiei, Jakub Kettler (1638-1682), a fost o personalitate de marcă în lumea politicii baltice: avea legături strânse cu

Olanda şi cu Anglia, naşul lui fiind Iacob I. A întreprins chiar şi acţiuni cu caracter colonial. În anul 1645 a cumpărat de la olandezi insula Tobago, iar în 1651 a întemeiat o staţiune pentru comerţul cu băştinaşii pe insula Fort James, în Gambia, Africa de Vest. Activităţile sale au fost întrerupte între anii 1655 şi 1660, în perioada ocupaţiei Kurlandiei de către Suedia, în timpul căreia principele a căzut prizonier. Urmaşii lui au deţinut provincia până în 1737, când, în timpul domniei Dinastiei Biron, aceasta a intrat în sfera de influenţă a Rusiei[15].

Pe tot parcursul războaielor suedeze, comportamentul Cnezatului Moscovei a avut o importanţă foarte mare. Aşa cum arată atât războaiele pentru Livonia, cât şi politica lui Carol al X-lea, Moscova a jucat un rol în toate calculele legate de conflictul polono-suedez. Lupta pentru putere în zona baltică a fost nu doar „bipolară", ci „triunghiulară". Marele Cnezat al Moscovei, Suedia şi Uniunea statală polono-lituaniană se aflau în aceeaşi arenă, unde fiecare dintre contestatari trebuia să îşi schimbe mereu poziţia, pentru a se alinia schimbărilor intervenite între poziţiile celorlalţi doi. Când una dintre puteri devenea dominantă, celelalte două încercau să se alieze împotriva ei. Când una era slabă, celelalte două se întreceau în exploatarea ei. Aceasta a fost situaţia de la începutul războiului livonian, în 1558, până la Tratatul de la Oliwa din 1660. După aceea, când latura poloneză a triunghiului s-a prăbuşit, Suedia a rămas să înfrunte singură Marele Cnezat al Moscovei, ceea ce a şi făcut până la înfrângerea lui Carol al XII-lea de către Petru cel Mare la Poltava, în 1709. Introducerea Republicii în această constelaţie complexă a fost unul dintre efectele principale ale legăturii ei cu Dinastia Vasa; şi singura beneficiară, până la urmă, a fost Moscova.

Din această cauză, conform regulilor triunghiului, războaiele Republicii cu Suedia s-au împletit cu acele campanii pe care ambele tabere le duceau împotriva Cnezatului Moscovei. În cazul Republicii, după victoriile lui Báthori în anii 1579-1581, au început războaiele cu moscoviţii, în anii 1609-1612, iar apoi, în 1617-1619, „timpurile de restrişte" ale Moscovei; în anii 1632-1634 au avut loc luptele pentru Smolensk şi, în fine, în anii 1654-1667 războiul din Ucraina. Ultima rundă s-a desfăşurat între anii 1700 şi 1721, în timpul Marelui Război al Nordului.

Lumea exterioară cunoaşte cel mai bine „Timpurile de restrişte" din Marele Cnezat al Moscovei, din păcate, din caricaturile având la bază istoria populară a Rusiei sau scena operei din secolul al XIX-lea:

> *Actul II*: Sala tronului din castelul regelui Sigismund. Regele sărbătoreşte victoria. Nobilii polonezi visează să ocupe pământurile bogate ale Rusiei. [...] Mare petrecere şi haos. Sigismund trimite un detaşament de cavaleri să-i taie lui Minin drumul către Moscova, să-l ia prizonier, să distrugă şi să incendieze oraşele – pe scurt, să înrobească Rusia[16].

În realitate lucrurile stăteau puţin altfel. Ideea că Uniunea statală polono-lituaniană, cu resursele ei militare modeste şi cu finanţele sale slabe, ar fi putut vreodată numai să se gândească să „ocupe" Rusia sau să „înrobească" vastele ei teritorii este absurdă. Comandanţii polonezi, în special Żółkiewski, aveau o atitudine de constantă

opoziţie faţă de intervenţii; Seimul era de asemenea ostil faţă de intervenţii; iar regele a permis doar de două ori câte o intervenţie de scurtă durată[17]. Polonezii au putut interveni numai pentru că nişte tacţiuni puternice din rândul boierilor moscoviţi i-au determinat să o facă. Şi nu aveau planuri de viitor clare. Orice ar dori să creadă polonezii de azi pentru a-şi creşte respectul de sine, nu a avut loc niciodată vreun război de cucerire care să poată fi comparat cu campania lui Napoleon din 1812. Operaţiunile polonezilor nu au fost decât o serie de aventuri minore în cadrul unui amplu război civil.

În primele etape ale „timpurilor de restrişte", Republica nu a jucat nici un rol. Pseudo-Dimitrie I era dirijat din culise de Jerzy Mniszech de la Sambor, voievod de Sandomierz. Era educat de iezuiţi polonezi, care l-au convins pe rege să-l primească la Curte şi, în numele credinţei, să se arate binevoitor faţă de toate planurile lor necinstite. Când, în 1605, ca un Lambert Simnel* al secolului al XVII-lea, Dimitrie a fost într-adevăr încoronat la Moscova ca fiul dispărut şi regăsit al lui Ivan al IV-lea, la Cracovia a avut loc *per procura* căsătoria lui cu fiica lui Mniszech, Marina (1588-1614). După părerea lui Zamoyski, a fost „o comedie demnă de Plaut sau Terenţiu". Comedia s-a terminat atunci când rămăşiţele pretendentului ucis, călcat în picioare de gloata moscovită, au fost proiectate în cele patru zări cu tunul aflat în Piaţa Roşie.

Mai apoi, Pseudo-Dimitrie II, „hoţul de la Tuşino", un Perkin Warbeck** al acestei poveşti, a fost adoptat de alt consorţiu privat de aventurieri polonezi şi lituanieni, printre care se numărau Aleksander Lisowski, principele Roman Różyński şi Jan Sapieha, starostele de Uświat. Ei au fost cei care au adus-o încă o dată pe bogata văduvă Marina în faţa altarului şi tot ale lor au fost slugile rebele care au asediat Moscova din tabăra lor din Tuşino. Tot ei au inspirat şi memorabila placă memorială de pe peretele mănăstirii Troiţko-Serghievski de la Zagorsk: „TREI NĂPASTE - TIFOSUL, TĂTARII ŞI POLONEZII". Între timp, pe tronul ţarului urcase boierul Vasili Şuiski. Abia acum Curtea poloneză a început să fie interesată oficial. În timpul loviturii de stat din anul 1606, la instigarea lui Şuiski, fuseseră masacraţi la Moscova în jur de cinci sute de polonezi din anturajul lui Mniszech. Mai rău, Şuiski încerca să formeze o alianţă cu regele Suediei, Carol al IX-lea. Sigismund al III-lea, nemaiţinând seamă de subtilităţile constituţiei şi de sfaturile Seimului, a decis să pornească la atac - „întru gloria Republicii". Expediţia a pornit în toamna anului 1609, în frunte cu Żółkiewski, care mergea mai mult împotriva voinţei sale. Unul dintre ţelurile concrete ale expediţiei era redobândirea fortăreţei de la Smolensk. A început asediul. Dar în iulie anul următor, după surprinzătoarea victorie a lui Żółkiewski în bătălia de la Kłuszyno, unde au fost spulberate armatele reunite ale Rusiei şi Suediei, au avut loc nişte evenimente neprevăzute. Şuiski a fost

---

* Lambert Simnel (aprox. 1475-1535), uzurpator şi pretendent la tronul Angliei, fiul unui tâmplar de la Oxford; instrument în mâinile adepţilor liniei ducilor de York în comploturile de după victoria lui Henric al VII-lea. Se spune că semăna foarte mult cu Eduard al IV-lea (n.tr.).

** Perkin Warbeck (1474-1499), pretendent la tronul Angliei, fiu de marinar (n.tr.).

alungat de pe tron ca rezultat al revoltei izbucnite la Curtea ţarului. Neopunându-li-se nici un fel de rezistenţă, polonezii au avansat către Moscova, unde boierii adunaţi în capitală l-au implorat pe Żółkiewski să îi apere de anarhia neînfrânată ce domnea la Curte din pricina multiplelor facţiuni aflate în conflict. Prin forţa tratatului semnat la 27 august, boierii trebuiau să capete aceleaşi drepturi şi privilegii ca şi şleahta poloneză, iar fiul regelui polonez, principele Władysław, avea să fie numit ţar. La Kremlin a fost instalată o garnizoană poloneză sub comanda starostelui de Wieliż, Aleksander Gosiewski. Totul s-a improvizat pe parcurs. Żółkiewski, lipsit de instrucţiuni mai precise, nu avea cum să afle că regele nu era de acord cu acţiunile lui. Şuiski a fost trimis la Varşovia, unde, împreună cu fraţii săi, a fost expus în faţa membrilor Seimului, după care a murit în castelul de la Gostyn, unde a fost închis. Şi regele, şi Żółkiewski s-au întors în ţară. Situaţia delicată a garnizoanei poloneze de la Kremlin s-a înrăutăţit rapid. Izolată de defecţiunea foştilor lor protectori ruşi, eforturile sale de a se apăra de intrigile unui anume Lepunov au cauzat Marele Pârjol din anul 1611. Situaţia a fost descrisă de Żółkiewski, care a scris *Początek i progres wojny moskiewskiej* („Începutul şi progresul războiului cu Moscova") cu intenţia de a-şi justifica deciziile şi acţiunile:

> Fiindcă Lepunov, vrând să-şi ducă la îndeplinire socotinţele de a-i scoate pe ai noştri din capitală, după ce s-a întâlnit cu cei pe care îi aştepta, în înţelegere cu Zarudzki şi cu oameni de la Moscova care erau de partea lui, a trimis în timpul nopţii nişte ţintaşi, pe care i-au adăpostit nişte complici în casele lor. Erau şi mulţi muscali de partea noastră, care ne-au înştiinţat [...] că şi Lepunov însuşi se apropia de oraş [...] şi o oaste numeroasă de boieri fusese adunată. Erau la vreo două poşte de capitală când au fost zăriţi de ai noştri. Atunci, ai noştri au hotărât între ei să dea foc la orăşelul de lemn şi la mahalaua dinăuntrul Zidului Alb, să se închidă înlăuntrul Kremlinului şi al Kitai-gorodului şi să îi atace pe ţintaşi sau pe oricine vor întâlni. În miercurea de dinainte de Sfintele Paşti astfel au şi făcut. După ce s-au apropiat în marş în polcuri, au pus foc la casele de lemn. Starostele de la Wieliż însuşi a ieşit prin poarta din dreapta, pe gheaţa râului; pan Aleksander Zborowski cu polcul lui era în centru; colonelul Marcin Kazanowski la stânga, către Zidul Alb; pan Samuel Dunikowski lângă el. Primul care a căzut a fost principele Andrei Galiţin, care până atunci fusese sub strajă [...].
>
> Muscalii, deşi zguduiţi de hotărârea şi repeziciunea oamenilor noştri, precum şi de foc, au sărit mulţi la arme, ocupând poarta şi o mare parte din Zidul Alb. Dar Kazanowski i-a atacat şi i-a pus pe fugă [...]. A fost un mare măcel în mulţimea atât de numeroasă şi îngrămădită – plânsete, văicăreli de muieri, ţipete de copii, ca la Judecata de Apoi. Ba chiar mulţi oameni s-au aruncat singuri în flăcări împreună cu familiile lor şi au ars, alţii au fugit la oştile despre care ştiau că se află nu departe. [...] Dar [...] în Joia Mare a sosit vestea că prinţul Dmitri Trubeţkoi şi prinţul Vasili Massalski se apropiau împreună cu ceilalţi boieri [...]. Starostele de Chmielnik şi Zborowski, după ce au ales o parte din polcurile lor, s-au dus să le iasă în întâmpinare. La numai o milă de oraş se afla o oaste moscovită; oamenii noştri s-au luptat cu ai lor şi i-au omorât [...].
>
> Astfel capitala muscalilor a ars cu mare vărsare de sânge şi cu stricăciuni nemăsurate, fiindcă era un oraş mare, bogat şi o mare întindere. Aşa cum spun cei ce au fost în

ţări străine, nici Roma, nici Parisul şi nici Lisabona nu sunt aşa de întinse ca oraşul acesta de jur împrejur. Kremlinul a rămas neatins de-a lungul întregului război; dar Kitai-gorodul a fost jefuit şi prădat de gloată [...]. Nici bisericile nu au fost cruţate. Biserica ortodoxă a Sfintei Treimi, care este ţinută *in summa veneratione* (în cel mai mare respect) de muscali şi care se află la Kitai-gorod, foarte ales construită, aproape în faţa porţii Kremlinului, a fost despuiată şi jefuită [...][18].

După acest incident, zarurile au fost aruncate. Boierii şi-au abandonat orice gânduri legate de un protectorat polonez şi a început să se manifeste o extinsă rezistenţă din partea populaţiei. Smolenskul a capitulat în faţa polonezilor în iunie 1611, după un asediu de doi ani. Dar la Moscova nu a putut fi salvată garnizoana poloneză, nici măcar când s-au apropiat de oraş armatele lui Chodkiewicz. Forţată să vândă nestematele coroanei ţarului pentru o bucată de pâine, a capitulat pe data de 22 octombrie 1612. Jumătate dintre polonezi au fost măcelăriţi pe loc. Patru luni mai târziu, Mihail Fiodorovici Romanov, viitorul întemeietor al celei mai mari dinastii ruse, a fost ales ca ţar la vârsta de 15 ani. În Polonia, armata confederaţiei cerea să fie plătită; oştenii nu s-au întors la casele lor până în 1614, când au primit o soldă de şase ori mai mare decât impozitul pe terenuri. O expediţie nesemnificativă, efectuată în 1617-1618 la iniţiativa principelui Władysław, nu a dus la nici un rezultat. Armistiţiul de la Dyvilino, semnat la 3 ianuarie 1619, lăsa Republicii localităţile Smolensk, Siewiersk şi Czernichów pentru următorii 14 ani şi jumătate, Vladislav în schimb angajându-se să renunţe la pretenţiile sale la tronul ţarului. În ceea ce priveşte oştenii ucişi şi risipa de bani, „timpurile de restrişte" au fost aproape la fel de dificile şi pentru Republică, nu doar pentru Rusia.

Războiul cu Moscova a fost reluat în 1632, când o forţă moscovită numeroasă a atacat Smolenskul. Inspirată de apelul la răzbunare lansat de Zemski Sobor, era condusă de Mihail Borisovici Şein, acelaşi general care apărase oraşul cu atâta vitejie cu 20 de ani în urmă. De această dată, nereuşind să obţină rezultatul dorit, a fost acuzat de trădare şi spânzurat. Tratatul Etern, semnat la 14 iunie 1634 pe malul râului Polanovka, lângă Smolensk, relua şi confirma deciziile teritoriale formulate în armistiţiul de la Dyvilino. Vladislav al IV-lea, acum confirmat prin electiune, a acceptat bucuros suma de 20.000 de ruble pentru a renunţa definitiv la pretenţiile la tronul ţarului.

„Eternitatea" a durat însă numai 20 de ani. În 1654, Moscova a făcut un pas decisiv pe calea către răzbunare. Ispitit de neîncetatele tulburări din Ucraina, ţarul Aleksei Mihailovici a pregătit terenul luându-i pe cazacii de pe Nipru sub protecţia sa. Apoi a pornit atacul, lovind iar şi iar, vreme de 12 sezoane. În acest război, moscoviţii au făcut dovada acelei rezistenţe incredibile care este unul dintre elementele caracteristice ale istoriei lor. În ciuda unei scurte pauze în 1657-1658 pricinuite de activităţile suedezilor, nu au slăbit deloc strânsoarea în care îi ţineau pe polonezi, atât în Lituania, cât şi în Ucraina. Prin Armistiţiul de la Andrusovo din 3 ianuarie 1667, ei au anulat deciziile din 1634 şi şi-au extins controlul asupra Kievului şi a întregii Ucraine de pe malul stâng al Niprului. Aceste noi condiţii au fost confirmate abia în 1686, la următorul „Tratat Etern", iar Republica le-a ratificat abia în 1710.

Dar în practică acea parte a Ucrainei a devenit o anexă a Cnezatului Moscovei. Vechile pretenţii ale Moscovei de a-şi vedea Marele Cnezat preschimbat în „Imperiul Rusiei" începeau să capete substanţă.

În acelaşi timp, datorită prezenţei turcilor la Marea Neagră, în paralel cu „triunghiul din nord" a prins contur şi un „triunghi sudic". Aici, cele trei laturi ale arenei erau formate de teritoriile învecinate ale Republicii, Cnezatului Moscovei şi Imperiului Otoman. La drept vorbind, pericolele din această zonă arareori erau semnificative. Ocupaţi cu campaniile din bazinul Dunării şi din Asia, turcii de obicei lăsau luptele de la nord de Carpaţi în seama vasalilor lor din Crimeea. An după an, de-a lungul domniei Dinastiei Vasa şi după aceea, tătarii din Crimeea au încercat pe rând toate combinaţiile posibile. În slujba Cnezatului Moscovei au efectuat raiduri pe teritoriul Republicii ; în slujba Republicii, raiduri împotriva Cnezatului Moscovei ; organizau jafuri împreună cu cazacii şi jafuri împotriva cazacilor ; şi nu se dădeau înapoi nici de la jafuri pe cont propriu[19].

Scurtul Război Turco-Polon din 1620-1621 a fost singurul moment dintre 1498 şi 1672 când polonezii au intrat în conflict direct cu principala armată otomană, şi asta nu ca o consecinţă a unei intrigi moscovite, ci a uneia transilvănene. În 1618, Sigismund al III-lea trimisese la Viena nişte detaşamente de cavalerie, pentru a-l ajuta pe cumnatul său, împăratul, împotriva atacurilor lui Gabriel Bethlen (Bethlen Gábor), principe al Transilvaniei. Bethlen complotase cu Poarta pentru a pune în scenă o reacţie adecvată. În septembrie 1620, Iskender-paşa a avansat împotriva Republicii, iar la Ţuţora, pe Prut, polonezii au suferit o înfrângere cruntă, hatmanul Koniecpolski fiind luat prizonier, iar capul lui Żółkiewski a fost înfipt într-o ţepuşă şi trimis sultanului. Un an mai târziu, sorţii războiului au înclinat în favoarea polonezilor. 65 de mii de polonezi şi cazaci în frunte cu hatmanul Chodkiewicz şi atamanul Sahajdaczny au fost împresuraţi în tabăra lor de la Hotin, pe Nistru, de o oaste otomană de trei ori mai numeroasă, sub comanda personală a sultanului Osman al II-lea. Soarta lor părea pecetluită. Scena şi ceea ce a urmat au fost descrise în memoriile scrise în latină de Jakub Sobieski (1588-1646), palatin de Rutenia, care mai târziu au constituit sursa de inspiraţie a poemului *Wojna chocimska* („Bătălia de la Hotin") de Wacław Potocki, poate cel mai renumit poem epic din literatura poloneză :

...Albitu-s-au munţii şi malurile Nistrului :
Ai crede că doar ce-a căzut o ninsoare,
Când turcii, acolo opriţi, deîndată mulţime
De corturi deschis-au, cât nu cuprind ochii. [...]
Osman, privind în jos la şanţurile noastre,
Ca leul de sânge setos ghearele-şi ascute,
Coama i se ridică, din coadă izbeşte pământul,
Căci zimbrii zărit-a păscând, neştiutori pe câmpie.
Gătit în pene de păun Ienicer-Aga
Trimise pe-ai săi pedestraşi în fruntea oştirii,
Iar el, pe-un pursânge arab încălecând,
Sub buciucul otoman cu semiluna-şi face drum,

Într-o mantie aurită şi cu penele pestriţe
Cum ar trece printre stele o cometă lucitoare. [...]
De o parte şi de alta a acestor ieniceri
Apăreau minunăţii pentru noi nemaivăzute:
Elefanţii cei fioroşi, cu doi colţi pe lângă trompă,
Fiecare-n şa ţinea câte-o turlă cu arcaşi
Şi treizeci în fiecare se-ascundeau, aşa încât
Asmuţind aceste bestii, mare pagubă făceau [...].
Mai încolo se vedeau stând maurii cei faimoşi:
Cum luceşte o scânteie într-o bârnă de cărbune,
Astfel buzele umflate şi obrajii ca de smoală
Dezveleau colţi de-o albeţe mai grozavă ca zăpada.
Mai încolo mamelucii înveliţi în mantii largi
Împânzeau câmpia vastă cu veşmintele lor albe
Ai fi zis că cineva pus-a corbii lângă lebede [...].
Artileria - ce să spunem? Când cu tunuri numeroase
Au umplut ale lor şanţuri, au trecut de metereze
Cu aşa vuiet cumplit - să descriem n-avem vorbe.
Luptător bătrân şi duce, chiar Chodkiewicz a grăit
Că, de când s-a apucat de-al lui Marte meşteşug,
Niciodată n-a văzut tunuri cu aşa ecou şi aşa bombe grozave.
Şasezeci de livre are orice bombă: când o scuipă,
Se cutremură pământul cu-ale sale măruntaie[20].

Fălnicia turcilor a fost urmată de o prăbuşire dureroasă. Atacurile şi bombardamentele neîntrerupte care au ţinut toată luna septembrie nu au reuşit să-i clintească din loc pe apărători, care se spune că au luptat până la ultimul butoi cu praf de puşcă. În octombrie, ca şi oştenii lui Tarnowski la Obertyn, cavaleria poloneză a pornit la contraatac şi a frânt voinţa asediatorilor. Sultanul a cerut pace. Ambele tabere au realizat că nu au nici un motiv real de ostilitate. Seimul, care cheltuise o sumă record, de opt ori mai mare decât impozitul pe terenuri, în această situaţie de urgenţă, s-a lăsat convins să îi trateze pe turci cu mai multă circumspecţie. Regele şi fiul lui cel aventurier au fost avertizaţi să evite orice angajamente militare inutile. De atunci, încheind pacea cu turcii, polonezii au ieşit şi din orbita Războiului de Treizeci de Ani, lăsându-le pe rudele lor habsburge să se descurce singure.

În mod surprinzător, una dintre cele mai însemnate pagube suferite de Republică în epoca Dinastiei Vasa nu a fost pricinuită de acţiunile vreunui duşman, ci de manevrele diplomatice ale unui vasal viclean. Începând din 1525, urmaşii lui Albrecht von Hohenzollern juraseră credinţă Coroanei poloneze pentru Ducatul Prusiei (de Est) şi plătiseră anual o sumă care intra în vistieria Coroanei şi acoperea o parte din cheltuielile armatei. Dar în acelaşi timp au urmat, obsesiv şi neînduplecat, o politică de consolidare a propriei dinastii. În 1563, cu cinci ani înainte de moartea sa, ducele Albrecht aranjase ca această coînfeudare să includă şi teritoriile lui Joachim al II-lea Hohenzollern de Brandenburg-Ansbach, asigurând astfel întoarcerea fiefului în cadrul familiei. În 1577, nobilii de Brandenburg cumpăraseră dreptul de tutelă asupra nepotului ducelui Albrecht de la regele Ştefan Báthori, instituind astfel un regim

care a durat de-a lungul întregii perioade de boală şi nebunie a protejatului lor. Aceasta era starea de lucruri moştenită de Dinastia Vasa. În sfârşit, în 1614, Johann Sigismund de Brandenburg, care era căsătorit cu moştenitoarea liniei prusace, a reuşit să pună mâna pe ambele părţi ale moştenirii familiei. Însă abia două generaţii mai târziu Frederic Wilhelm (1620-1688), mare principe elector, a putut să se ridice mai presus de o distincţie de nivel provincial. Aruncat în mijlocul responsabilităţilor deja la 20 de ani şi înlăturat de la Berlin de valurile Războiului de Treizeci de Ani, el şi-a cultivat relaţiile cu Polonia şi a jurat loialitate atât lui Vladislav al IV-lea, cât şi lui Ioan Cazimir. Dar în 1648, prin Pacea Westfalică, el a căpătat curaj după dobândirea mai mutor teritorii mai mici, inclusiv a unei părţi din Pomerania orientală, fiind astfel determinat să participe activ la Marele Război al Nordului ce a urmat. În 1656, la Tratatul de la Labiau, i-a convins pe suedezi să recunoască pretenţia sa la un statut independent ca preţ pentru abandonarea suzeranului său polonez. Câteva luni mai târziu i-a convins pe negociatorii polonezi să îi confirme independenţa ca preţ pentru abandonarea suedezilor. Obţinând o scutire oficială de la obligaţiile sale feudale faţă de Polonia la Tratatul de la Wehlau (Welawa) la 19 octombrie 1657, el şi-a reţinut apoi votul în elecţiunea imperială până când primul candidat, Leopold de Austria, a eliberat Brandenburgul de subordonarea jurisdicţională faţă de Imperiu. Fiecare pas a fost calculat cu infinită precizie, pentru ca noul principat de Brandenburg-Prusia să fie unul dintre cei mai de seamă beneficiari ai Păcii de la Oliwa. La două sute de ani după împărţirea Statului monastic al Cavalerilor Teutoni, marele elector a reinstituit suveranitatea Prusiei, în mare parte în detrimentul regatului polonez al Dinastiei Vasa.

*
* *

În ultimele două decenii ale epocii Vasa, în timpul jalnicei domnii a lui Ioan Cazimir, toate firele conflictelor interne şi externe s-au încâlcit deodată într-un nod complex, la fel de periculos ca un ştreang. Cazacii, tătarii, muscalii, suedezii, prusacii şi transilvănenii au fost angrenaţi unii după alţii, treptat, într-o reţea din ce în ce mai tensionată care cuprindea magnaţi trădători, oşteni rebeli, disidenţi religioşi şi intriganţi la nivel internaţional. Ioan Cazimir însuşi nu putea fi învinuit pentru această stare de lucruri. El a fost un monarh serios şi cu simţul datoriei, care i-a urmat la tron fratelui său la vârsta de 39 de ani. Ca voluntar în armata habsburgică, avea experienţă militară; iar ca novice iezuit şi aspirant la funcţia de cardinal, nu îi erau străine manevrele politicii religioase a vremii. Ca prizonier şi ostatic al francezilor, cunoscuse pe propria piele pericolele relaţiilor internaţionale. Însă fusese asociat cu *rapprochement*-ul dintre fratele său şi Curtea franceză şi sortit să o ia de soţie pe văduva franţuzoaică a fratelui său, Marie-Louise de Gonzaga[21]. La suprafaţă, totul părea aranjat pentru o domnie înfloritoare. Dincolo de suprafaţă însă se pregătea o erupţie de proporţii vulcanice, care începuse odată cu ultima şi cea mai mare răscoală a cazacilor, pornită în iarna anului 1647-1648 de Bogdan Hmelniţki (1595-1657)[22]. (Vezi harta 19.)

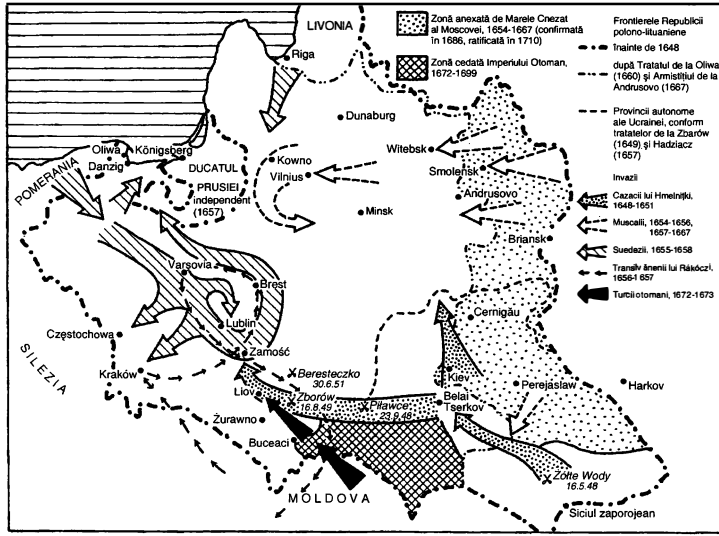

Harta 19. Potopul – invaziile din Uniunea statală polono-lituaniană, 1648-1667

Ororile şi pierderile fără noimă din următorii 20 de ani au ieşit şi mai mult în evidenţă, dat fiind că urmau unuia dintre cele mai liniştite decenii din istoria Republicii. Şocul a fost intensificat prin calmul ce îl precedase. Vladislav al IV-lea, aflat pe tron din 1632, a încercat să se ţină la distanţă de majoritatea tulburărilor din Europa. Pacea de la Polanów (1634) cu Moscova şi Pacea de la Stumsdorf (1635) cu Suedia au soluţionat cele mai importante conflicte. Comerţul pe Vistula era în plin avânt. Disputele religioase se calmaseră, în 1635 regele invitând diversele comunităţi religioase să se împace public într-o „conversaţie a iubirii". În Ucraina, după restabilirea păcii în 1638 a fost un deceniu liniştit. Atât de mare era iluzia bunăstării, încât în cuvântarea sa către Seimul din 1646 cancelarul Jerzy Ossoliński a putut să se laude că „virtuoşii polonezi au plantat pe câmpiile noastre deschise un regat liber, legat numai de iubire şi înconjurat de zidul încrederii reciproce a stărilor sale sociale"*.

La momentul acesta însă se ştia deja, de la spionii lui Koniecpolski, că dincolo de Nipru cazacii duceau tratative cu hanul Crimeei. Acest lucru nu se considera că reprezintă un pericol ieşit din comun. De fapt, regele a luat-o ca pe o ocazie numai bună pentru a-şi încheia socotelile cu tătarii şi cu turcii, ocupaţi cu altceva. A chemat la Varşovia o delegaţie a cazacilor, din care făcea parte şi Hmelniţki, le-a câştigat încrederea, le-a confirmat vechile privilegii şi i-a pregătit pentru o expediţie comună împotriva acelor necredincioşi. Ce a mers prost după aceea nu este foarte clar. Expediţia regelui pe teritoriul turcilor a întâmpinat rezistenţă din partea Seimului. Koniecpolski, singurul om care ar fi putut să o conducă, a murit. Jarema Wiśniowiecki, voievodul de Rutenia, a decis să o conducă el însuşi. În 1647, în ciuda regelui şi a Seimului şi în fruntea a 26.000 de oameni adunaţi de pe propriile plantaţii, el a pornit împotriva Crimeei. Hmelniţki a fost profund jignit şi indignat de trădarea acordului său cu regele. Astfel, în loc să se alăture expediţiei din Crimeea, el a atacat-o. În loc să lupte împotriva tătarilor, i-a chemat în ajutorul său şi a pornit să-şi facă dreptate de unul singur.

Răscoala lui Bogdan Hmelniţki a produs efecte ce depăşeau cu mult intenţiile lui iniţiale. Îndreptându-se către vest din *sicz* (tabăra sau aşezarea principală a cazacilor de pe Nipru), el a ieşit învingător în două confruntări cu armata Republicii – la Żółte Wody şi la Korsuń – şi se apropia de Vistula. Pare să nu fi avut nici o intenţie clară, în afara celei de a-i prezenta regelui în persoană plângerea sa şi a tuturor cazacilor. În primele sale scrisori, el s-a semnat folosind titlul de „Hatman al Măriei Sale peste zaporojeni". Dar moartea subită a regelui în mai 1648 i-a încurcat planurile şi eşecul său în negocierile cu Ioan Cazimir, a cărui alegere o sprijinise, l-a obligat să lupte mai departe. Între timp, provinciile ucrainene scăpate de sub control erau devastate de bande violente de ţărani şi de represalii din partea magnaţilor, conduse de Wiśniowiecki. Aceste crime au tăiat calea către un posibil compromis. Pe 29-30 iunie 1651, la Beresteczko, oastea lui Hmelniţki a suferit o cruntă înfrângere. Împins înapoi spre Nipru, el căuta ajutor. În mod inevitabil, situaţia lui disperată i-a alertat pe moscoviţi şi în ianuarie 1654, la Pereiaslav, Hmelniţki i-a jurat

* Citat după L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Liov, 1883, vol. 2, p. 74 (n.tr.).

credinţă ţarului Aleksei Mihailovici. În aceeaşi primăvară, armatele ţarului au invadat Republica pe două fronturi. Invazia moscovită, la rândul ei, a atras atenţia suedezilor. În 1655, regele Suediei, Carol (Karl) al X-lea, a atacat Republica din Pomerania şi Livonia. Operaţiunile lui au provocat în 1656 intervenţia marelui elector de Brandenburg-Prusia, urmată în 1657 de cea a lui Gheorghe Rákócz, principe al Transilvaniei. Aceştia au fost anii Potopului. Către sfârşitul deceniului, sorţii războiului s-au întors în favoarea polonezilor. În mai 1660, toate luptele din vest au fost oprite de Pacea de la Oliwa, cu toate că în est ţarul îşi continua campaniile.

Tensiunile războiului neîntrerupt au pricinuit inflamaţii pe plan intern. Încercările regelui de a remedia defecte constituţionale şi financiare au dus mai întâi la un conflict cu Seimul, apoi la război civil. Nobilimea a respins propunerile legate de un nou sistem de votare după principiul majorităţii, de o posibilă elecţiune *vivente rege* şi de o vistierie centrală. Liderul nobilimii, Jerzy Lubomirski, mareşal al Coroanei, s-a lăsat atras în nişte urzeli cu Austria, fiind până la urmă împins la o rebeliune deschisă. Din 1661 până în 1667, regele s-a confruntat în zadar mai întâi cu alianţele militare, apoi cu armata mişcării *rokosz*. La Mątwy, la graniţa Sileziei, în ziua de 13 iulie 1666, a fost înfrânt. Forţele Coroanei au luptat până s-a ajuns într-un impas. Ioan Cazimir a renunţat la planurile sale politice şi a primit capitularea lui Lubomirski. În 1667, Lubomirski a plecat în exil voluntar la Breslau. În răsărit, la Armistiţiul de la Andrusovo, moscoviţii au reuşit să impună nişte condiţii aspre pentru Republică. În 1668, Ioan Cazimir a abdicat şi a plecat în Franţa. Ce a început Hmelniţki au încheiat Lubomirski şi ţarul.

În această situaţie poate să pară ciudat cum de istoricii au încercat să coreleze răscoala lui Hmelniţki cu alte evenimente contemporane similare din Anglia, Franţa şi Spania[23]. Unii susţin că a fost parte a unei vaste conspiraţii internaţionale. Însă nu există nici o dovadă care să susţină această teorie, în afara faptului că se presupune că a vizitat Parisul şi a corespondat cu Cromwell. Alţii îl pun în seama unui gen de „criză europeană" generală. Dar nici una dintre ipotezele sugerate nu se potriveşte cu toate evenimentele implicate în acest angrenaj. Conceptul de „insurecţie naţională" se poriveşte pentru Portugalia şi Catalonia; este în schimb total nepotrivit pentru Războiul Civil din Anglia sau „Fronda" franceză. În cazul Republicii, este prea puţin convingător ca explicaţie a acţiunilor lui Hmelniţki; mai potrivit ar fi pentru a explica fenomenul de rezistenţă continuă împotriva suedezilor în zona centrală şi de vest a ţării. Conceptul de „revoluţie socială" este de asemenea problematic. În cazul Republicii, el nu poate fi cu totul ignorat. Ţărănimea Ucrainei cu siguranţă a participat la răscoală, în timp ce în alte locuri ţăranii au acţionat pe cont propriu, încercând să-i respingă pe diverşii invadatori. Dar se pare că au fost inspiraţi de Hmelniţki *malgré lui*. Nici cazacii, nici tătarii, nici regele şi cu atât mai puţin ţarul nu aveau nici cea mai mică intenţie de a-i elibera pe ţăranii iobagi. Desigur, se poate spune că ţăranii au pornit la răscoală din disperarea în faţa inexorabilului avans al iobăgiei. Dacă aşa stau lucrurile, atunci „revoluţia" lor a fost un eşec total. În ciuda secesiunii Ucrainei, progresul de înrobire a ţăranilor iobagi în Europa de Est nu a avut nici o întrerupere. Poate că am putea găsi o urmă de relevanţă generală în conceptul de „criză constituţională a statului modern". Ca şi în alte părţi, în Republică

relaţia dintre guvernul central şi regiunile periferice a fost pusă la grea încercare. Vechile instituţii reprezentative erau incapabile de a soluţiona noianul de noi probleme sociale şi politice. În Republică, faptul că cazacii nu aveau dreptul de a fi înnobilaţi şi excluderea din Senat a episcopilor ortodocşi şi uniaţi constituiau surse evidente de tensiuni. Dar, dacă acceptăm teoria constituţională, trebuie să reducem rolul lui Hmelniţki la acela al unui trecător furios care s-a întâmplat să se împiedice de structura deja şubredă a statului.

Efectele distructive ale răscoalei sunt incontestabile. Pentru Republică luată ca întreg, răscoala a grăbit un proces de declin care nu a mai putut fi inversat niciodată. Pentru toţi cetăţenii Republicii, a provocat o adevărată distrugere a vieţii şi a proprietăţii la fel de dezastruoasă ca şi Războiul de Treizeci de Ani în Germania. Pentru evrei şi protestanţi, a dus vărsarea de sânge şi persecuţiile la un nivel fără precedent. Aşezările izolate şi lipsite de apărare ale evreilor au stârnit nu numai furia şi setea de sânge a cazacilor lui Hmelniţki şi a bandelor de ţărani, ci şi a armatei ţariste. Intrarea trupelor militare moscovite în Wilno la 28 iulie 1655 a însemnat masacrarea fără deosebire a locuitorilor care rămăseseră în oraş. O mare parte dintre cei 20.000 de oameni ucişi erau evrei. Numărul total de evrei ucişi între anii 1648 şi 1656 a fost estimat la 56.000; diminuarea generală a comunităţii evreieşti în această perioadă din cauza morţilor, a emigrării sau a sărăciei a fost de aproape 100.000 de oameni.

Hmelniţki îşi datorează renumele în mare parte amplorii acestor catastrofe, şi nu vreunei realizări practice. El este revendicat de mai multe naţiuni cu interese diferite. În istoria Ucrainei, apare ca pionier al eliberării naţionale. În Rusia sovietică, este păstrat în amintire ca un Moise care a condus exodul poporului lui din sclavia poloneză către Maica Rusia. În Valhalla eroilor marxişti şi sociologici, el este prezentat ca un campion al conştiinţei sociale şi al protestului. De fapt, nu era nimic din toate acestea. Era un dezertor din armata Republicii, unde obţinuse rangul de *pisarz* (scrib), şi fiu al unui ofiţer care luptase la Hotin în 1621. Nutrea resentimente profunde, personale şi de înţeles faţă de Jarema Wiśniowiecki, ai cărui oameni îi atacaseră proprietatea; şi a gravitat către *sicz* ca spre un refugiu al tuturor celor fugari şi nemulţumiţi. Apoi, nereuşind să obţină o compensaţie prin recursul iniţial la forţă, nu-i mai rămăsese altă soluţie decât să lupte până la sfârşit. Altminteri ar fi fost spânzurat ca trădător. Scânteile rezistenţei sale au aprins vâlvătaia unei conflagraţii a cărei amploare nu ar fi avut cum să o anticipeze. Curând, în Ucraina, cazacii lui aveau să lupte pentru propria supravieţuire împotriva protectorilor lor moscoviţi. În 1657, prin Tratatul de la Hadziacz, liderii lor au căutat să reîncorporeze Ucraina în Republică, dar ca ducat autonom. Era însă prea târziu. Răscoala lor împovărase Republica cu atâtea probleme, devenite acum şi mai urgente, încât aceasta nu mai avea cum să le ofere ajutor. Calul cazac, după ce îl aruncase din şa pe călăreţul polonez, avea să fie încălecat de un stăpân mult mai aspru. Şi la momentul respectiv Hmelniţki însuşi era mort. Ca şi în cazul revoluţionarilor polonezi din secolul al XIX-lea, cea mai importantă realizare a lui Hmelniţki a fost că a adus problemele ţării sale în atenţia Europei de Vest la un moment în care aceste probleme erau în mare parte ignorate şi neglijate.

Zece ani mai târziu, în 1667, şi celălalt mare rebel – Lubomirski – era pe moarte. Se plângea de o durere de cap. „Cei care trăiesc cu cap", ofta el, „de cap o să şi moară". Era un comentariu potrivit la situaţia Republicii, la a cărei situaţie contribuise şi el din plin. Această Republică, cu ideile ei frumoase privind unanimitatea şi libertatea personală, putea fi guvernată numai pe baza unei înţelegeri dintre cele mai delicate între rege şi cetăţeni. Ca să funcţioneze, trebuia să fie condusă de oameni inteligenţi. Nu avea rezerve de forţă, nu dispunea de nici un mijloc de constrângere a unui răsculat care nu putea fi convins cu argumente. Când inteligenţa a cedat locul forţei brute, prăbuşirea deja bătea la uşă. Ca şi în cazul lui Lubomirski, o „durere de cap" putea să se dovedească a fi fatală.

În anul 1672, Ioan Cazimir a murit singur în exil, într-o mănăstire din Nevers-sur-Loire, în centrul Franţei. Inima lui a fost păstrată într-o urnă care a rămas în Saint-Germain-des-Près la Paris, iar restul trupului a fost adus la Cracovia pentru înmormântare. Unul dintre puţinele lucruri care amintesc de domnia sa deplorabilă au fost monedele bătute în anii 1660 de Boratini şi Tymff. Fiecare dintre aceşti maeştri ai monetăriei inventaseră planuri miraculoase pentru a vindeca toate suferinţele Republicii dintr-o singură lovitură. Amândoi s-au dovedit a fi incompetenţi, dacă nu chiar şarlatani, ale căror creaţii corupte au fost o pacoste pentru viaţa cotidiană în următorii o sută de ani. Boratini a obţinut o licenţă regală pentru a bate şilingi de aramă în valoare de o treime de groş, drept care, între 1660 şi 1666, a produs peste 900 de milioane de şilingi, inundând piaţa şi provocând un haos de nedescris. În anii următori, valoarea acestor *boratinki* a scăzut de la 90 pe zlot la 800 pe zlot. Planul lui Tymff era să bată zloţi de argint, a căror valoare să fie stabilită arbitrar prin raport la ducatul de aur. Monedele lui conţineau însă argint pur în valoare de doar 13 groşi din cei 30 de groşi stabiliţi. Pe revers aveau imprimată monograma regelui, I.C.R. – Iohannes Casimirus Rex. Când oamenii au aflat cât valorau de fapt monedele lor, numele ultimului rege Vasa a devenit un simbol al corupţiei şi pervertirii. De atunci, iniţialele sale au căpătat altă interpretare – ICR –, INITIUM CALAMITATIS REGNI: „Începutul nenorocirii regatului"[24].

15

MICHAŁ

Candidatul austriac (1669-1673)

Familia Wiśniowiecki, „stăpânii livezilor de vişini", purta unul dintre cele mai redutabile nume din Ucraina. Întemeietorul clanului, Dimitri Wieniowiecki, jumătate rutean, jumătate român (m. 1563), ridicase primul *sicz* căzăcesc la Hortiţa pe Nipru. A murit cu ştreangul de gât la Istanbul, fiind capturat de turci pentru piraterie. Fiul său a fost unul dintre semnatarii Uniunii de la Lublin, iar nepotul său a condus faimoasa expediţie de la 1616 în Moldova. Strănepotul, principele Jarema Wiśniowiecki (1612-1651), voievod de Rutenia, duşmanul numărul unu al lui Bogdan Hmelniţki, a fost unul dintre celę mai colorate şi mai controversate personaje din istoria Poloniei. În cel mai faimos roman istoric polonez din toate timpurile, *Ogniem i mieczem* (*Prin foc şi sabie*) de Henryk Sienkiewicz, el este prezentat ca un nobil gălăgios, care luptă pentru Republică şi îi pedepseşte pe cazaci şi pe tătari cu asprime, dar calculat. În ochii altor comentatori, el a fost un bandit de rând, un spoliator al averilor văduvelor, un renegat şi un trădător. Oricum vor fi stat lucrurile de fapt, nu se pot nega implicarea lui în nişte acte de o cruzime izbitoare şi nici faptul că se bucura de popularitate printre magnaţii polonezi[1]. De-a lungul secolului precedent, familia Wiśniowiecki acumulase una dintre cele mai mari averi din Republică, incluzând pământuri virgine dincolo de Nipru, colonizate, pe care munceau vreo 230.000 de iobagi şi care erau apărate de una dintre cele mai violente armate private. În situaţia de la momentul respectiv, toată lumea s-ar fi aşteptat ca ei să aibă un pretendent la tron. Nimeni însă nu ar fi crezut că vor izvodi o asemenea caricatură de rege cum a fost Michał Korybut Wiśniowiecki (1640-1673), fiul principelui Jarema, candidatul de rezervă al unei intrigi electorale austriece şi pion ignorant al protectorilor săi plini de ambiţii. Această familie monumentală a dat naştere unui rege mărunt.

Domnia lui Michał Korybut a durat doar patru ani. În acest timp au avut loc câteva evenimente însemnate în Republică. Primul: pe 19 iunie 1669 a fost ales regele, aproape printr-o greşeală. Al doilea: în iulie 1670, pentru a sărbători înfrângerea francezilor, el a luat-o în căsătorie pe arhiducesa Eleonora de Habsburg. După ce şi-a întâmpinat mireasa la graniţa cu Silezia, el a condus alaiul nupţial la vechea mănăstire de la Jasna Góra, unde a avut loc cununia în prezenţa nunţiului papal, a împărătesei şi a membrilor Senatului. Micul dejun de la nuntă a fost înregistrat pentru posteritate de nunţiul papal, evident încântat:

După intonarea unui *Te Deum* festiv cu acompaniamentul instrumentelor, în faţa icoanei făcătoare de minuni a Preasfintei Fecioare, tinerii căsătoriţi împreună cu alaiul lor s-au îndreptat către încăperile mănăstirii, frumos împodobite. [...] Nu se poate să nu amintim de ospăţul din ziua următoare, la care au fost servite asemenea bogăţie de bucate, că ar fi greu de spus dacă slugile erau mai istovite cărându-le la masă ori mesenii mai trudiţi de chinul de a le privi. S-au adus la masă trei sute de fazani, cinci mii de prepeliţe, şase mii de curcani, trei mii de viţei, patru sute de vaci, patru mii de berbeci, peste patru mii de miei, o sută de cerbi, cinci elani, două mii de iepuri şi câteva zeci de mistreţi. După aceea s-au servit multe fructe, dulceţuri, iar la sfârşit mesele au fost acoperite de torturi ce se înălţau în formă de piramide ori de coloşi. După ospăţ a început dansul polonez, în care regele, înaintea a şase senatori, şi regina, în faţa tot atâtor doamne, au dansat de două ori cât e sala de lungă...[2].

Al treilea: tot în acelaşi an, ambasadorul prusac a organizat un raid în Varşovia cu scopul de a captura un cetăţean fugit de la Königsberg, pe nume Kalkstein. Al patrulea: în 1672, invadarea Podoliei de către sultanul Mehmet al IV-lea a iniţiat al doilea război cu turcii. Fortăreaţa de la Kameneţ-Podolski a fost capturată, iar catedrala ei transformată în moschee. Al cincilea: pe 16 octombrie 1672, la Buceaci, lângă Tarnopol, reprezentanţii regelui au semnat un tratat de capitulare. Toate provinciile Ucrainei care îi mai rămăseseră Poloniei prin Armistiţiul de la Andrusovo au ajuns acum în mâinile turcilor. S-a stabilit obligaţia plăţii unui tribut anual de 22.000 de ducaţi de aur. Al şaselea: ambele întruniri ale Seimului din acest an ruşinos au fost întrerupte – o dată prin aplicarea *Liberum Veto* şi o dată datorită vocii unei doamne foarte hotărâte. O anume Kunicka, care pretindea că un senator i-a făcut o nedreptate, a intrat în sala Senatului din Palatul Regal de la Varşovia cerând să i se facă dreptate în persoană şi să se execute un ordin al tribunalului care impunea cedarea iobagilor ei fugiţi. Mâniată de o lungă dezbatere ce încerca să stabilească dacă să i se permită sau nu regelui să poarte în public o perucă după moda franţuzească, ea a lansat o tiradă din galerie:

Însă, când Principele, Mareşalul Marelui Ducat al Lituaniei, i-a poruncit să tacă, răspunzând: „Că ne sfătuim cu privire la apărarea Republicii, nu ne deranjaţi, stimată doamnă, că, dacă e nevoie, voi porunci să vă scoată afară [...]", atunci [Kunicka] şi-a îndreptat glasul către Măria Sa Regele [...]: „Ce am eu din apărarea asta, dacă acest palatin aşa se comportă cu mine de parcă ar fi din Hoarda tătară, de nu pot a-mi face dreptate nici în 25 de ani?"[3].

Palatinul vinovat a fost demascat şi obligat să plătească 2.000 de zloţi *ex nunc* (pe loc) şi să cedeze un iobag. Al şaptelea: faţiunile proaustriece şi profranceze ale nobilimii au format nişte alianţe armate pentru a-şi impune politicile rivale asupra acestui rege indecis[4].

Referitor la fiecare dintre aceste evenimente, manualele de istorie subliniază ceea ce regele *nu* a făcut. Nu a exercitat nici un control asupra magnaţilor, a armatei, a turcilor, a consoartei sale sau a nunţiului papal. E foarte greu să ne dăm seama cu ce îşi ocupa mintea. A murit la 10 noiembrie 1673 din cauză că s-a îmbuibat cu castraveţi cornişon – după câte s-ar putea presupune, în floarea vârstei.

16

SOBIESKI

Spaima turcilor (1674-1696)

„Sobieski" este unul dintre foarte puţinele nume din istoria Poloniei bine-cunoscute dincolo de graniţele ţării. A fost elogiat atât de contemporani, cât şi de istorici. După John Milton, el a fost „primul dintre polani care a arătat că principalul Mare Batalion al turcilor poate fi nimicit dintr-o singură lovitură". Priceperea sa militară a fost lăudată în special de Clausewitz. În Polonia, numele lui a fost şi este pe buzele tuturor, iar în Europa a fost păstrat în amintire ca regele care a apărat Imperiul şi lumea creştină de invadatorii păgâni. Din acest motiv nu este uşor de reconstruit faţa umană din spatele măştii gloriei sau – lucru şi mai important – de descris problemele unui regat, umbrite de faptele de vitejie ale regelui său[1].

*
* *

Ioan al III-lea Sobieski (1629-1696) s-a născut la Olesko, nu departe de Liov, fiind al doilea fiu al voievodului rutean Jakub Sobieski şi al Zofiei Teofila Daniłowiczówna. A făcut studii în limba latină în gimnaziul Nowodworski din Cracovia şi la Universitatea Jagiełłonă, iar în 1646-1648 a plecat într-o lungă călătorie care l-a purtat prin Paris, Londra şi Amsterdam. În anul 1652, la moartea fratelui său mai mare, a luat în primire moştenirile unite a trei mari familii – Sobieski, Żółkiewski şi Daniłowicz. Dar, încă din tinereţe, a ales cariera militară, deşi, cu ajutorul bogăţiei şi relaţiilor de care dispunea, nu ar fi fost greu să-şi asigure o carieră strălucită la Curte, în diplomaţie, patronaj şi politică. În anul 1648 a intrat în armată, iar în cei 12 ani ai răscoalei lui Hmelniţki şi ai „Potopului" a luptat sub comanda lui Jerzy Lubomirski şi Stefan Czarnecki. Pentru o perioadă de şapte luni, între august 1655 şi martie 1656, împreună cu mulţi alţi ofiţeri şi detaşamente din armata *kwarciane*, a trecut de partea regelui suedez Carol al X-lea Gustav, luptând acum în slujba acestuia. A fost trimis prima dată într-o misiune diplomatică la Constantinopol în 1654; prima dată a fost prezentat la Curte în 1655; iar în 1659 a fost pentru prima oară ales ca reprezentant în Seim. De atunci, cariera sa a fost într-o continuă ascensiune. În 1665 a primit sceptrul de mare mareşal, în 1666 rangul de hatman de câmp, iar în 1668

cea mai de seamă distincţie militară – bastonul de mare hatman al Coroanei. Pe timpul domniei lui Michał Korybut, a luptat în diverse bătălii cu turcii. În mod uluitor, a anihilat o întreagă armată otomană condusă de Husein-paşa, în acelaşi loc în care Chodkiewicz obţinuse şi el o victorie, la Hotin, pe Nistru, la o zi după moartea regelui. Trei luni mai târziu şi-a făcut intrarea triumfală în Varşovia chiar în mijlocul Seimului electoral, fiind proclamat rege fără a întâmpina nici o rezistenţă. Cu excepţia bătăliilor de la Batoh, din 1652, unde a fost ucis fratele său, Marek, şi a celei de la Mątwy, din 1666, unde s-a confruntat cu fostul său protector şi comandant Jerzy Lubomirski, arareori a suferit vreo înfrângere. Puţini monarhi – şi cu siguranţă nici unul dintre monarhii ereditari – nu au ajuns pe tron având atât de multe avantaje sau o experienţă atât de vastă.

Ca şi în cazul lui Báthori cu un secol în urmă, personalitatea regelui a dominat viaţa politică într-o măsură remarcabilă. Personalitatea lui Sobieski a fost observată, admirată şi descrisă de preotul Robert South, care a vizitat Polonia :

> Regele este un principe cu o vorbire aleasă, foarte abordabil şi foarte cuviincios, având cele mai multe dintre virtuţile cerute unui adevărat gentilom. Este nu numai foarte priceput în toate treburile militare, ci şi, datorită unei educaţii franceze, este un om învăţat şi cunoaşte bunele maniere. În afară de limba lui maternă, slavoneasca, înţelege limbile latină, franceză, italiană, germană şi turcă; are o înclinaţie pentru istoria naturală şi pentru toate ramurile fizicii. Are obiceiul de a-i mustra pe clerici că nu primesc filozofia modernă, cum ar fi cea a lui Legrand sau Descartes, în şcoli şi universităţi.
>
> În ceea ce priveşte persoana Maiestăţii Sale, el este un principe înalt şi trupeş, cu faţa lată şi ochii rotunzi, şi se îmbracă totdeauna la fel ca şi supuşii săi, cu părul tuns până la urechi, ca un călugăr; poartă o căciulă de blană, dar împodobită cu preafrumoase şi bogate diamante şi nestemate ; are mustăţi lungi şi nu poartă cravată. Are un veşmânt lung până la călcâie, ca o mantie, şi sub acesta poartă o vestă tot aşa de lungă şi strânsă în talie cu o cingătoare. Nu poartă niciodată mănuşi, iar acest veşmânt lung este din pânză rezistentă de un roşu aprins, iarna căptuşit cu blană groasă, iar vara numai cu mătase. În loc de pantofi poartă întotdeauna, atât în străinătate, cât şi în ţară la el, nişte cizme turceşti de piele cu talpa foarte subţire şi cu tocuri înalte, goale pe dinăuntru, făcute dintr-o lamă de argint îndoită în formă de semilună. Întotdeauna poartă la brâu un iatagan, într-o teacă pe cât de lungă, pe atât de lată de la mâner până la vârf şi încrustată cu diamante[2].

Încrederea lui Sobieski în propriile forţe a fost fără îndoială intensificată de o căsnicie plină de pasiune, neobişnuit de reuşită şi câteodată furtunoasă. Din 1665, era căsătorit cu cea mai senzaţională femeie de la Curte – Marie-Casimire de la Grange d'Arquien, cunoscută în Polonia ca „Marysieńka". Remarcabila lor relaţie poate fi comparată numai cu cea a mai tinerilor lor contemporani şi egali în iubire, războaie şi politică, John Churchill, duce de Marlborough, şi Sarah Jennings.

În felul ei, personalitatea Marysieńkăi (1641-1716) a fost la fel de remarcabilă şi la fel de activă în centrul vieţii politice. Venise în Polonia la vârsta de 4 ani, în suita reginei Franţei, Marie-Louise. Era fiica unui căpitan din garda franceză şi a fostei

guvernatoare a reginei (deşi zvonurile spuneau că era chiar fiica bastardă a reginei cu unul dintre foştii ei iubiţi, Gaston d'Orléans, zis şi nefericitul Cinq-Mars). De-a lungul căsniciei lor, ea a fost prietena apropiată a lui Sobieski, confidenta celor mai intime gânduri ale sale, inspiraţia curajului său. Şi totuşi, până la sfârşit, şi-a exercitat dreptul la capriciul feminin şi la o atitudine proprie, uneori contrariantă. Pe Sobieski îl cunoştea din copilărie, dar nu trădase nici un interes special faţă de el înainte de a se mărita, la vârsta de 20 de ani, cu Jan Sobiepan Zamoyski – bătrânul nepot al fostului cancelar. După aceea, relaţia lor s-a transformat într-o *grande affaire* în cadrul acelei *Grande Affaire* de la Curtea franceză a lui Ioan Cazimir. S-au căsătorit în secret în mai 1665, înainte ca trupul soţului ei decedat să fie înmormântat, cu condiţia – deloc uşoară – ca Sobieski să accepte să preia funcţia de mareşal după moartea lui Lubomirski. Au avut mai mulţi copii – şi fii, şi fiice, ale căror interese erau interpretate de tată şi mamă de fiecare dată în sensuri diferite, ba chiar opuse. Din punctul de vedere al istoricului, cel mai interesant aspect al acestei relaţii este că, ori de câte ori afacerile publice îi despărţeau, regele şi regina îşi scriau epistole lungi şi amănunţite. Splendida colecţie a scrisorilor lui Sobieski, *Listy do Marysieńki* („Scrisori către Marysieńka"), reprezintă o principală sursă pentru înţelegerea carierei lui. Prin amestecul de franţuzisme şi de pseudonime conspirative – de exemplu, „Celadon" pentru Sobieski, „Astrée" pentru Marysieńka –, putem să aflăm cele mai profunde sentimente ale regelui:

c. 14.VII.1665

Mon cœur, mon âme et mon tout!

După ce am călărit toată noaptea, am ajuns aici tocmai când se crăpa de ziuă, la o aruncătură de băţ de Maiestatea Sa regele şi armata lui. *M. Palatin de Cracovie* o să ni se alăture probabil mâine, căci este la doar patru mile de Maiestatea Sa. Foarte puţine polcuri de cavalerie îl însoţesc pe Maiestatea Sa şi nu se vede nici un semn că ar veni mercenarii cei noi. Pe ale mele le-am găsit pe toate aici, slăvit fie Domnul, şi deja i-au jurat credinţă regelui. A venit vestea că Lubomirski deja a trecut de Szczebrzeszyn; aşa că gândesc că nu va mai dura prea mult. Ce ne-a hărăzit Domnul Dumnezeu o să aflăm deîndată.

Pe drum am suferit o grozavă *incommodité*, neavând cu noi nici un fel de merinde. Aşa o lipsă prin aceste locuri, de necrezut. Nu am nici o idee şi nu îmi pot închipui ce am putea mânca aici, în tabără. Sper să îl văd pe Măria Sa regele în două ceasuri şi să aflu veşti noi.

Slujitorii au uitat cufărul meu cel negru de călătorie, fără de care sunt ca şi un războinic fără o mână. Caută un prilej şi trimite-mi-l cât se poate de repede, prin ducele de Leipzig dacă nu a plecat deja. Cheile sunt la mine.

Pe tot timpul călătoriei am fost şi rămân plin de tristeţe, mă ţin numai vorbele lui Astrée, care mi-a spus la plecare că îmi va răsplăti cu dragoste acea noapte nedormită – ceea ce te rog cu plecăciune să nu fie uitat. Celadon şi-a câştigat şi dreptul de a fi iubit, şi dreptul din când în când la *complaisance*. El, dacă Dumnezeu îi va îngădui să se întoarcă, se va strădui prin orice mijloace să nu aibă pe astă lume nici o dragoste mai mare decât frumuseţea Aurorei lui, de la care, sărutând-o de un milion de ori, îşi ia acum adio şi căreia îi jură că, atâta timp cât sufletul îi va rămâne în acest trup,

el îi va fi cel mai credincios slujitor, precum şi ceea ce i-a fost dat să fie de la Dumnezeu.
Mulţumeşte-i Marelui Maestru de Vânătoare pentru cai şi pentru toată bunăvoinţa sa, fără de care aş fi fost foarte *mal accomodé*; mă voi revanşa pentru toate serviciile sale cu prima ocazie[3].

În stilul lui Sobieski, care a marcat atât de puternic atitudinea Poloniei în sfera afacerilor externe, „tradiţia orientală" îşi avea locul de onoare. Sobieski făcea parte dintr-un grup de magnaţi din provinciile de sud-est ale căror interese, studii şi atitudini difereau destul de mult de obiceiurile din restul ţării. În special în secolul al XVII-lea, aceşti răsăriteni erau preocupaţi de problemele lumii otomane într-un grad care la Varşovia, Cracovia sau Gdańsk ar fi părut obsesiv. Mai mult decât atât, datorită imenselor lor proprietăţi funciare, fără egal în orice altă parte a Republicii, precum şi datorită vastelor lor armate private, ei puteau să-şi impună propriile interese şi preocupări asupra vieţii politice a întregului stat. Unul dintre cele mai bune exemple îl constituie Tomasz Zamoyski (1594-1638), palatin de Kiev şi pentru scurt timp – ca şi ilustrul său tată – cancelar al Coroanei. Dobândind largi proprietăţi în regiunea Bracław, a fost instruit din copilărie în domeniul afacerilor orientale. Fiind prieten cu hanul Crimeei, Izlam Ghirai, care fusese ţinut o perioadă în captivitate la Zamość, el vorbea fluent turca, tătara, araba şi persana. A transformat Academia tatălui său într-un centru de studii orientale condus de un rector erudit, Jan Iwaszowicz; iar localitatea Zamość, cu coloniile ei armene şi evreieşti şi cu fabrica de covoare persane, a devenit datorită lui un punct nodal al comerţului răsăritean. El era tatăl primului soţ al Marysieńkăi[4]. Sobieski a crescut şi el în condiţii asemănătoare. S-a născut în timpul unei furtuni cumplite, pe când năvăliseră tătarii. Bunicul lui de pe mamă, hatmanul Żółkiewski, precum şi fratele lui au fost decapitaţi pe câmpul de luptă de către tătari; iar unchiul său, Stanisław Daniłowicz, a murit în captivitate tot la tătari. Mormintele din cripta familiei de la Żółkiew şi inscripţia *O quam dulce et decorum est pro patria mori* nu se poate să nu fi produs o puternică impresie asupra lui Sobieski. În 1653, el s-a predat pentru a fi luat ostatic la Bakhkisaray; în 1654 a fost la Istanbul; în 1657 a fost comandant al trupelor auxiliare tătare ale Republicii. Nimeni nu avea mai multă experienţă şi nici nu era mai fascinat de afacerile răsăritene decât el. Tradiţia orientală se manifesta pe mai multe planuri. Ea i-a insuflat o conştiinţă exagerată a catolicităţii, justificând orice lucru în termenii apărării creştinătăţii; a inspirat moda vestimentară şi manierele epocii, făcând din şeile turceşti, tunsorile tătare şi covoarele persane elemente indispensabile în viaţa oricărui nobil care se respecta; a încurajat o viziune conservatoare asupra problemelor sociale, subliniind necesitatea obedienţei individului faţă de voinţa divină şi faţă de o ordine socială imuabilă. A creat însă confuzie în ceea ce priveşte direcţia afacerilor externe, deoarece a neglijat evoluţia evenimentelor din Rusia, Scandinavia şi Prusia şi a interpretat interesele Republicii exclusiv în termenii ameninţării musulmane. Şi – lucrul cel mai important – a considerat că războiul neînduplecat şi neîntrerupt este mijlocul adecvat şi principal pentru reafirmarea integrităţii şi onoarei statului.

Ca atare, afacerile militare stăteau pe primul plan, în parte datorită înclinaţiei personale a regelui şi în parte datorită presiunilor exercitate de evenimentele externe. Din 1676 a iniţiat o reformă atât în ceea ce priveşte organizarea armatei, cât şi echipamentul militar. În cadrul infanteriei, numărul de suliţaşi a fost drastic redus; muşchetarii au fost înarmaţi cu topoare scurte, care în acelaşi timp slujeau drept suporturi pentru muschete. În cadrul cavaleriei au fost mărite detaşamentele de dragoni; regimentele cazace au fost dotate cu zale, fiind apoi clasificate drept „cavaleria în armură"; cavaleria tătară a fost înarmată cu lănci scurte. O atenţie deosebită a fost acordată mobilităţii artileriei. Toate aceste schimbări erau menite a mări forţa de impact a cavaleriei grele a husarilor – formaţiunea preferată a lui Sobieski şi cea cu care a repurtat cele mai mari victorii. Detaşamentele defensive – de genişti, pionieri militari şi asediatori – tindeau să fie neglijate. Dimensiunile armatei fuseseră stabilite de pe vremea lui Ioan Cazimir la 12.000 de oşteni pentru Coroană şi 6.000 pentru Marele Ducat. Acum, contingentul a fost ridicat la 36.000 şi, respectiv, 18.000, în cadrul armatei permanente. Se punea mare preţ pe contribuţiile armatelor private ale magnaţilor. În această privinţă Sobieski a dat un exemplu, punându-şi fără ezitare averea personală în serviciul statului. El făcea parte dintr-o clasă socială care nu avea încredere în creşterea puterii statului, bazându-se mai mult pe loialitatea şi generozitatea nobililor înstăriţi. Drept rezultat, nu se făcuse mai nimic pentru a îmbunătăţi sistemul finanţelor militare: cheltuielile erau împărţite între provincii în conformitate cu capacitatea de plată a fiecăreia, impozitele erau adesea colectate cu întârzieri considerabile, iar responsabilitatea pentru o supraveghere detaliată le revenea dietinelor. Prin personalitatea sa, Sobieski a inspirat Republica să facă nişte eforturi fără egal – însă doar pe termen scurt. Însă el a lăsat maşinăria învechită practic epuizată, drept care aceasta, după două decenii, a încetat să mai producă rezultatele dorite. Către sfârşitul domniei, soldele neplătite reprezentau o mare pacoste care afecta multe dintre provinciile Republicii[5].

La origine, Războiul Polono-Turc nu a fost declanşat de Sobieski, cu toate că el a fost de la început implicat în acesta. Fusese iniţiat de turci ca parte a unui proiect de încercuire strategică a Habsburgilor şi ca replică la căsătoria lui Wiśniowiecki cu o membră a Casei de Habsburg. După Hotin, când victoria lui Sobieski a răscumpărat ruşinea de la Buceaci, polonezii şi turcii aveau şanse egale de a câştiga războiul. În 1674-1675, regele arareori era văzut la Varşovia, iar ceremonia de încoronare a fost amânată de mai multe ori. Asediul turcilor asupra Liovului a fost anulat. Fortăreaţa de la Trembowla a fost salvată datorită curajului soţiei comandantului, care l-a ameninţat pe acesta din urmă că se va sinucide dacă el îşi va pune în practică intenţia de a se preda. Atât timp cât durau aceste operaţiuni periculoase, politica lui Sobieski era ca şi paralizată. Însă în 1676 ambele tabere au început să dea semne de epuizare. Armata poloneză era blocată în tabăra ei fortificată de la Żurawno, pe Nistru, de forţele copleşitoare ale lui Ibrahim Şeitan, care însă nu a reuşit să le frângă rezistenţa. Pe 17 octombrie s-a semnat un armistiţiu, prin care cele mai multe dintre teritoriile câştigate de turci rămâneau intacte. O solie poloneză condusă de Jan Gniński a fost trimisă la Poartă în speranţa de a asigura o pace durabilă.

Odată stăvilită invazia iniţială a turcilor, Sobieski a apelat la Franţa. După căsătorie, el fusese foarte apropiat de francezii de la Curte. În 1666, Ludovic al XIV-lea

îi oferise sceptrul de mareşal al Franţei, iar în 1672, în fruntea Confederaţiei de la Szczebrzeszyn sprijinită de Franţa, se pregătise de luptă împotriva confederaţilor prohabsburgi de la Gołębie. Astfel că, din mai multe puncte de vedere, o alianţă cu Franţa era cel mai firesc pas pe care îl putea face. Aceasta însemna că Republica se alătura alianţei antihabsburgice formate din Franţa-Suedia-Turcia-Ungaria; dar oferea şi multe avantaje. Punea serviciul diplomatic francez la dispoziţia Poloniei în semnarea păcii cu turcii şi în negocierile prelungite cu Moscova; promitea să contrabalanseze manevrele facţiunii habsburgice în afacerile interne ale Republicii; şi deschidea calea către o expediţie menită a restabili suzeranitatea Poloniei asupra Prusiei. Francezii, la rândul lor, erau încântaţi de perspectiva de a-şi stabili o bază în est de unde să poată dirija operaţiuni în Ungaria şi împotriva Vienei. Tratatul a fost semnat la Jaworów pe data de 11 iunie 1675. Sobieski trebuia să primească de la francezi un subsidiu de 200.000 de taleri pentru a organiza o expediţie împotriva principatului de Brandenburg-Prusia imediat după terminarea campaniei împotriva turcilor. Cu Suedia se dorea aranjarea unui *rapprochement*. Francezilor avea să li se permită stabilirea unor contacte cu Ungaria de pe teritoriul Republicii. Sobieski atrăsese Republica în sfera celor mai importante dispute din politica europeană. Părea să fi făcut o alegere clară în ceea ce priveşte poziţia care trebuia adoptată în lupta franco-imperială. A fost imediat considerat principalul reprezentant al Regelui Soare în est, stabilind contacte cu facţiuni francofile din întreaga Europă. I-a scris lui Carol al II-lea în Anglia, invitându-l să fie naşul fiicei sale nou-născute. În 1677 a semnat o convenţie cu suedezii la Danzig[6].

Calculele făcute în anul 1675 s-au arătat în curând a fi nejustificate. Multe dintre piesele indispensabile pentru realizarea stratagemei franceze propuse nu se aflau la locul lor. Mai întâi, invincibila armată suedeză care avansase către sud, prin Livonia, a fost zdrobită de prusaci la Fehrbellin şi împinsă înapoi către Riga. Asta însemna că şansele de succes ale plănuitei expediţii poloneze împotriva Prusiei erau foarte slabe. În al doilea rând, Poarta a refuzat să încheie un tratat de pace. Solia lui Gniński s-a lovit de un eşec total. În al treilea rând, acolo unde Polonia a eşuat, Moscova a avut mai mult succes. În 1677 s-a semnat un tratat turco-moscovit. Orice intervenţie poloneză în Prusia sau împotriva Austriei ar fi însemnat o expunere la riscul unei lovituri pe la spate din partea Cnezatului Moscovei. În al patrulea rând, excesele facţiunii franceze din Polonia ameninţau să reînvie confederaţiile armate din 1672. Noul mare hatman, Dimitri Wiśniowiecki, deja complota cu Viena în scopul de a-l înlătura pe Sobieski. În al cincilea rând, Seimul a refuzat să ratifice Tratatul de la Jaworów. Astfel, politica regelui era deja grav subminată chiar înainte de a se prăbuşi cu totul. În 1679, Ludovic al XIV-lea a încheiat pace cu împăratul la Nijmegen, iar cu Prusia a semnat un tratat în care nu se făcea nici o referire la Polonia. La Kuckernose, prusacii i-au înfrânt încă o dată pe suedezi. Sobieski era umilit, izolat şi cuprins de furie. Din acest moment a adoptat o atitudine mai favorabilă faţă de tabăra imperialistă din Polonia, în timp ce legătura cu francezii slăbea. Se ştia că turcii, sub conducerea noului lor mare vizir, Kara Mustafa, tânjeau după o nouă rundă a Războiului Sfânt. În 1683, după patru ani de ezitări, zarurile au fost aruncate. În timp ce hoarda turcilor se pregătea să avanseze rapid de la Belgrad pe

drumul cel mai scurt către Viena, s-a descoperit corespondenţa trădătoare a ambasadorului francez la Varşovia, acesta din urmă trebuind să fie expulzat. Când împăratul Leopold al II-lea l-a chemat urgent în ajutor, Sobieski nu a ezitat nici o clipă. La 1 aprilie a fost semnat un contract de ajutor reciproc cu ambasadorul imperial, contele Waldstein. Sobieski avea să primească un subsidiu de 1.200.000 de ducaţi pentru a trimite întăriri Vienei, iar dacă venea şi îşi comanda armata în persoană, era numit prim-comandant al Armatelor Aliate. Documentul oficial a fost antedatat cu data de 31 martie, pentru a evita stigmatul Zilei Păcălelilor[7].

Situaţia Vienei în vara anului 1683 era din ce în ce mai disperată. Turcii, care ajunseseră mult mai repede decât aliaţii, au asediat oraşul la mijlocul lunii iulie, cu o armată de circa 140.000 de oşteni. Apărătorii, sub comanda lui Rüdiger von Starhemberg, au fost obligaţi să se baricadeze în interiorul zidurilor oraşului. Împăratul, cu toată Curtea, s-a retras la Linz. Pentru Sobieski, perspectiva era de-a dreptul înviorătoare. Era o situaţie cu care se confruntase de repetate ori în trecut; lupta împotriva unui duşman căruia îi ştia pe de rost toate mişcările. Un galop toamna peste Carpaţi – pe bani străini şi întru salvarea capitalei creştinătăţii: propunerea era irezistibilă.

Forţele expediţionare poloneze au început să se adune la Cracovia pe la mijlocul verii. Cazarma regală s-a umplut treptat cu 26.000 de oameni şi 29.000 de cai – 25 de regimente de husari; 77 de trupe de cazaci; 31 de cavalerie uşoară; două de archebuzieri; 37 de regimente de infanterie şi zece de dragoni; şi corpul de artilerie. O forţă mult mai puţin numeroasă, de 10.000 de oşteni, a fost trimisă în Podolia ca să creeze o diversiune pentru armata turcilor. Lituanienii, cu încă zece mii de oşteni, au primit ordin să se întâlnească cu armata Coroanei în Moravia. Armata principală a plecat pe 29 iulie, pe două coloane. Una, sub comanda hatmanului Jabłonowski, a urmat o rută nordică, spre Silezia, prin Tarnowitz (Tarnowskie Góry), Ratibor (Racibórz) şi Troppau (Opawa); cealaltă, sub comanda hatmanului de câmp Michał Sieniawski, a luat-o pe la Bielitz (Bielsko) şi Teschen (Cieszyn). Reunindu-se la Olomütz, au luat-o înspre Nikolsburg şi Tulln, pe Dunăre, unde trebuiau să se întâlnească cu principii germani conduşi de Carol de Lorena. Opt mii de care cu provizii pentru şase luni se deplasau cu viteza de aproximativ 20 de kilometri pe zi. De la Brno, Sobieski îi scrie Marysieńkăi:

O milă dincolo de Brno, în satul Modric,
29.VIII.1683, înainte de miezul nopţii

Nu s-a mai întâmplat nimic însemnat de la ultima mea scrisoare trimisă din Olomouc. De Tekoli nu se mai aude nimic şi tătarii au dispărut şi ei fără urmă, că nu se mai aude nici o veste despre ei. După ce trecem podul, cei care vor veni după noi trebuie să fie atenţi şi să facă un ocol, nu să meargă pe drumul drept către Viena; în special îi doresc acest lucru palatinului de Pomerania, care poartă cu el banii mei de la principele-episcop de Warmia. De aici până la Viena nu mai sunt decât treisprezece mile. Domnia Sa Mareşalul de la Curte m-a ajuns cu poşta de partea cealaltă de Brno. Tot acolo am întâlnit-o pe fosta principesă de Holstein, care era pe lângă regina Eleonora împreună cu alte câteva doamne. S-a măritat cu ducele de Lichtenstein, a

cărui bădărănie se numără printre viciile sale mai neînsemnate. Mărturisesc că principesa este atât de schimbată, că noi, cei care o cunoşteam, abia de putem să credem că este într-adevăr ea – aşa de grasă şi de înaltă ca Mme d'Etreux.
Am ascultat Sfânta Slujbă la Brno, în biserica franciscană, unde s-a nimerit să fie vremea indulgenţelor şi se făceau pregătiri pentru ziua Sfântului Ioan Botezătorul, al cărui martiriu este sărbătorit astăzi. Oraşul e frumos şi împrejmuit de ziduri trainice, castelul, pe un deal înalt, e o fortăreaţă mare. Cât despre ţară, nu s-a mai văzut pe lume aşa ceva: pământul e mai roditor ca în Ucraina; dealurile sunt împânzite de viţă-de-vie, care acoperă casele ca şi floarea de piersic. Pe câmp şurele de fân sunt aşa dese cum n-a mai văzut nimeni. Mâine, cu voia Domnului, ne întâlnim cu palatinul de Volînia, iar poimâine cu principele de Lorena, despre care Domnia Sa Mareşalul de la Curte îmi spune că e un om potrivit la stat, *gros, sans mine*, melancolic, pe care nimic nu-l poate înveseli, lipsit de simţul umorului şi ciupit de vărsat; se îmbracă precum un sărăntoc, într-o robă simplă şi zdrenţăroasă, o pălărie nu numai fără pene, ci şi fără panglică, ponosită şi unsuroasă; *alias* om bun şi chibzuit, nu vorbeşte mult şi e cam *timide* şi se vede că nu îndrăzneşte să treacă peste regulile protocolului de la Curte. Astăzi am luat prânzul la Brno acasă la unul Kolowrat, care stăpâneşte peste această provincie şi care a fost ambasadorul împăratului la Tratatele de la Oliwa. Ne-a servit foarte frumos şi după moda franţuzească. Domniei Sale palatinului de Rutenia i-am poruncit să vină cu mine cu husarii şi cu restul oştirii, lăsând pedestrimea la urmă.
Pe când scriu acestea, ajunge cu poşta ştafeta ducelui de Lorena, care îmi trimite o scrisoare de la Starhemberg, comandantul de la Viena. Scrisoarea e scrisă pe 27; ne roagă tare mult să venim să-i scăpăm, că deja inamicul stă în faţa bastioanelor fortificaţiei săpând tunele pe sub bastionul numit *Burgbastei*, aşa încât îi simt până şi pionierii noştri, care sapă tunele. Adaugă că vizirul şi-a adus aproape toată armata în tranşeele de asediu şi că se pregăteşte de o lovitură de proporţii; iar noi încă nu am pus podul. Armatele principilor şi electorilor deja se adună toate mâine; dar cele din Brandenburg nu vor sosi la timp. Nu ştim de ce turcii se încăpăţânează să repare acele poduri pe care le-a ars la Viena principele de Lorena şi tranşeele pe care le-a distrus acolo. Mai spune că iarăşi a trimis acolo o mie de pedestraşi.
Mâine, cu voia lui Dumnezeu, aşteptăm să auzim tunurile vieneze, iar poimâine să bem apă din Dunăre. Dacă a ajuns Dumont, roagă-l să îmi trimită cu prima ocazie ce trebuia să îmi aducă. Ce se mai aude de cazaci, să-mi spui, şi să-i trimiţi în grabă după mine cu Mężyński, pe care să îl certi din partea mea pentru zăbavă. Spune-mi şi ce s-a întâmplat cu lituanienii, care sunt cea mai mare problemă a mea, fiindcă aici nu au nevoie de ei deloc şi mă tot sâcâie cu asta. Toţi vor să treacă prin Ungaria, ca măcar pentru banii pe care i-au luat să creeze vreo diversiune inamicului.
Despre sănătatea dumitale, dragostea mea, nu am nici o veste de când ne-am despărţit; căci, cu toate că vin aşa de mulţi oameni din locurile acelea, nenorocul meu este că nici unul nu a călătorit pe unde o putea întâlni pe doamna mea, inima mea. O sărut aşadar şi îmbrăţişez din tot sufletul şi din toată inima toate frumuseţile trupuşorului celui mai dulce. *Mes baisemains à M. le Marquis et à ma sœur*. Pe copii îi sărut, îi îmbrăţişez şi le trimit dragostea mea[8].

În ziua următoare, Sobieski a preluat comanda asupra tuturor armatelor venite în ajutorul Vienei – în total 74.000 de oameni. Polonezii s-au remarcat prin construirea unui ponton peste apele repezi ale Dunării şi prin transportarea artileriei lor

până la poziţiile desemnate, traversând dealurile şi vegetaţia deasă a pădurilor de la marginea Vienei. Ziua confruntării a fost stabilită pe 12 septembrie[9]. Ca de obicei, cronicile nu au aceeaşi perspectivă asupra cui i se cuvin în primul rând laurii victoriei. Istoricii germani obişnuiesc să atragă atenţia asupra rolului jucat de Carol de Lorena şi de acţiunea sa eficientă pe flancul stâng, sub vârful Kahlenberg ; istoricii polonezi au subliniat rolul artileriei poloneze, care a respins contraatacul turcilor în după-amiaza acelei zile. În orice caz, Sobieski şi husarii săi au condus ofensiva cea mai spectaculoasă, într-o văioagă de pe flancul drept, şi ei au fost cei care, astfel, i-au izgonit pe păgâni pentru totdeauna din Europa Centrală. Sobieski i-a atras atenţia căpitanului husarilor săi, Zbierzchowski, asupra imensului cort alb al marelui vizir şi i-a ordonat să îl atace direct. La 5 şi jumătate, cu Zbierzchowski alături, Sobieski galopa prin tabăra sultanului, cuprinsă de panică, prin tot acel haos şi măcel. În noaptea care a urmat, din cortul marelui vizir pe care acum îl transformase în cartier general, Sobieski i-a scris din nou soţiei sale :

În corturile Marelui Vizir
13.IX (1683), noaptea

Unică alinare a sufletului meu, frumoasa mea Marysieńka, cea mai iubită !
Domnul Dumnezeul nostru, fie El în veci binecuvântat, ne-a adus nouă şi poporului nostru o victorie şi glorie cum nu s-a mai auzit în veacul veacului. Toate tunurile, toată tabăra, bogăţii nepreţuite au căzut în mâinile noastre. Vrăjmaşul, după ce a umplut de morţi tranşeele, câmpia şi toată tabăra, acum fuge în mare neorânduială. Cămilele, asinii, vitele şi oile pe care le ţineau în apropiere le iau abia astăzi armatele noastre, de care turcii fug în pâlcuri ; alţii, *les renégats*, pe cai arătoşi şi în veşminte alese, vin singuri să treacă în tabăra noastră. S-a întâmplat ceva de necrezut, astfel că azi şi prin mulţime, şi aici, printre taberele noastre, mai circula încă teama, căci nimeni nu putea crede că duşmanul nu se va mai întoarce. Avem suficient praf de puşcă şi destulă muniţie pentru un milion de oameni. În această zi care a trecut am văzut cu ochii mei ce am dorit să văd dintotdeauna. Afurisitele noastre bande de prădalnici au aprins praful de puşcă în mai multe locuri, de arăta ca-n ziua Judecăţii de Apoi, dar fără să omoare din duşmani. Ne uitam pe cer cum luau naştere nori de fum. Dar a fost mare păcat, că sigur au făcut o pagubă de vreun milion [de zloţi].
Vizirul aşa a luat-o la fugă, că a scăpat numai cu un cal şi cu cămaşa de pe el. Eu am ajuns, într-adevăr, să îi iau locul, căci cea mai mare parte a bogăţiilor lui a ajuns în mâinile mele ; şi asta din întâmplare, fiindcă un slujitor al lui, aflându-se chiar în faţa taberei şi fiind apropiat de Vizir, s-a predat şi ne-a arătat corturile lui, atât de largi, cât Varşovia sau Liovul dinăuntrul zidurilor. Am toate însemnele lui de vizir, care erau purtate înaintea lui, şi stindardul mahomedan pe care împăratul i l-a dat la război şi pe care chiar azi i l-am trimis la Roma Sfântului Părinte prin poştă cu Talenti. Am toate corturile, carele şi *mille d'autres galanteries fort jolies et fort riches, mais fort riches* şi multe alte lucruri nemaivăzute. *Il n'y a point de comparaison avec ceux de Chocim*. Câteva tolbe de săgeţi, bătute în rubine şi safire, numai ele valorează mai multe mii de zloţi de aur. Nu o să-mi poţi spune, aşa cum le zic femeile tătare bărbaţilor lor când se întorc de la luptă cu mâinile goale : „Ce războinic eşti tu, de te-ai întors fără pradă", pentru că cine ia pradă trebuie să fie pe front. Am şi calul vizirului cu

toată găteala lui. El, vizirul, a fost urmărit, dar a reuşit să scape. Chehaiaua lui, adică al doilea comandant după el, a fost ucis, ca şi mulţi paşi. Săbii de aur avem o mulţime, ca şi alte arme. Din pricină că s-a lăsat noaptea, nu am putut ajunge la o încheiere. Ba chiar, retrăgându-se, se apără cu încăpăţânare *et font la plus belle retirade du monde*. Şi-au părăsit ienicerii în tranşee, unde aceştia au fost trecuţi prin sabie în timpul nopţii fiindcă aşa de mare le era mândria şi aşa de haini erau, că, pe când unii se luptau cu noi pe câmpie, ceilalţi atacau oraşul, că le rămăsese artileria cu care să atace.

Numărul lor, fără tătari, l-aş estima la vreo trei sute de mii; alţii au socotit numai numărul de corturi la trei sute de mii şi, luând o medie de trei oameni pe cort, ar face un total de necrezut. Oricum, mie mi se pare că nu erau mai mult de o sută de mii de corturi, împărţite în mai multe tabere. Pentru o zi şi două nopţi a putut să vină oricine a vrut din oraş ca să le despoaie, dar nici peste o săptămână nu au să le despoaie pe toate. Au cruţat mulţi oameni nevinovaţi; austrieci de prin partea locului, în special femei; dar au şi măcelărit pe câţi au putut. Zac peste tot o mulţime de femei ucise, ba şi o mulţime rănite şi care ar putea să mai trăiască. Ieri am văzut un copilaş de vreo 3 ani, un băieţel tare drăgălaş, cu faţa şi capul stâlcite de un păgân. Vizirul capturase un struţ de o frumuseţe răpitoare de la unul dintre palatele de aici ale împăratului; dar şi pe acela l-a ucis ca să nu cadă în mâinile noastre. Ce minunăţii avea în corturile sale nu se poate descrie. Avea băi, avea o grădină şi fântâni, iepuri, pisici; ba mai era şi-un papagal, dar pe acela nu l-am mai prins, că a zburat.

Astăzi am fost în oraş, care ar mai fi putut rezista doar cinci zile, nu mai mult. Ochii nimănui nu au văzut ce mi-a fost mie dat să văd aici; turnurile fortificate, largi şi înalte, stau ca nişte schelete de stânci şi sunt aşa de ruinate, că nu au mai putut ţine piept. Palatul împăratului e cu totul ruinat de gloanţe.

Toate armatele care s-au descurcat aşa de bine aduc acum slavă lui Dumnezeu şi nouă pentru această victorie. Când duşmanul a început să se retragă şi rândurile sale au putut fi rupte, vizirul, cu care a trebuit eu să lupt, şi-a îndreptat toate forţele împotriva flancului meu drept, lăsând mijlocul, adică garnizoana noastră principală, şi flancul stâng cu nimic de făcut. Drept rezultat, mi-au trimis ca întăriri toate regimentele lor germane. Au venit atunci la mine principii, Electorul de Bavaria şi principele Waldeck, şi m-au strâns în braţe şi m-au sărutat pe obraji, iar generalii mi-au sărutat mâinile şi picioarele; darămite soldaţii! Toţi ofiţerii şi toate regimentele de cavalerie şi infanterie au strigat: *Ach, unzer brave Kenik!** Ascultau de mine cum n-au ascultat niciodată soldaţii noştri. Ce să mai spun de principele de Lorena, principele de Saxonia, veniţi chiar astăzi de dimineaţă (nu am avut ocazia să mă văd cu ei ieri, că erau la capătul flancului meu stâng, unde îi trimisesem Mareşalului de la Curte mai multe escadroane de husari), sau de Stahremberg, comandantul de aici! Toţi mă sărutau, mă îmbrăţişau, mă numeau mântuitorul lor. Am fost apoi în două biserici. Toţi oamenii de rând mi-au sărutat mâinile, picioarele, hainele; alţii numai mă atingeau, spunând: „O, lăsaţi-ne să sărutăm o mână atât de viteză!". Ar fi vrut toţi să strige „Vivat!", dar se vedea pe ei că se temeau de ofiţerii şi de mai-marii lor. Dar un pâlc de oameni nu a mai răbdat şi a strigat „Vivat!", cu frică, şi am văzut

* Germ. *unser brave König* („viteazul nostru rege"), aici scris după pronunţia dialectului austriac (n.tr.).

că s-au uitat strâmb la ei. Ca atare, după ce am luat masa cu comandantul, am plecat din oraş şi m-am întors în tabără, iar mulţimea cu braţele ridicate m-a însoţit până la porţile oraşului [...].

Se spune că vizirul, când a văzut că nu ne poate ţine piept, şi-a chemat cei doi fii şi, după ce i-a îmbrăţişat, a izbucnit în plâns ca un copil şi i-a spus hanului tătar: „Salvează-mă tu, dacă poţi!". Dar hanul i-a răspuns: „Noi îl cunoaştem bine pe regele Poloniei. Nici noi nu putem să-i ţinem piept şi ne gândim şi noi cum să scăpăm". [...] Acuşi-acuşi sărim în şa, plecăm înspre Ungaria drept pe urmele duşmanului şi sper, după cum am zis când ne-am despărţit, că ne vom întâlni cu voia lui Dumnezeu la Stryj [...].

Principii de Saxonia şi Bavaria mi-au dat cuvântul lor că vor merge cu mine şi până la capătul lumii. Trebuie să iuţim galopul în primele mile, din pricina duhorii de nesuportat de la hoiturile de oameni şi de cai, vite şi cămile. Regelui francez i-am scris că el, *Roi très Chrétien*, trebuie să primească darea mea de seamă *de la bataille gagnée et du salut de la chrétienté* [...].

Fiul nostru Fanfanik, *brave au dernier point*, nu s-a îndepărtat de mine nici o clipă[10].

Trimiţându-i papei stindardul verde al Profetului, Sobieski a ataşat un mesaj scurt şi cuprinzător, potrivit ocaziei: VENIMUS, VIDIMUS, DEUS VINCIT („Am venit, am văzut, Dumnezeu a învins"). Apoi a plecat pe urmele turcilor. După o ripostă iniţială viguroasă pe 7 octombrie, două zile mai târziu ariergarda turcă a fost distrusă la Parkany, lângă Esztergom. Amintirile umilinţelor de la Varna şi Mohács au fost şterse. Europa era salvată.

Ar fi incorect să spunem că victoria a căpătat curând un gust amar. Aşa este natura victoriei: acesteia îi urmează întotdeauna un anticlimax. Însă este indiscutabil că Sobieski şi-a exploatat victoria cu mult mai puţină îndemânare decât aceea de care dăduse dovadă pe câmpul de luptă. După părerea unora, marea lui greşeală nu a fost, cum susţin unii istorici, că a ales să salveze Viena. Nu era în interesul Republicii să fie martoră la încă o lărgire a graniţelor Imperiului Otoman, de vreme ce, după cum a spus unul dintre reprezentanţii din Seim, „paşa de la Buda deja poate să spioneze Cracovia din cuibul său din munţi". În locul unde graniţa puterii otomane se apropia cel mai mult de teritoriul Poloniei, turcii se aflau la o distanţă de cincizeci de kilometri de vechea capitală. Împiedicarea expansiunii otomane şi imensa uşurare pe care a adus-o această veste erau în mod evident în avantajul Republicii. Marea greşeală a lui Sobieski a fost că, după ce a triumfat la Viena, s-a angajat în 1684 în războaiele Ligii Sfinte ce au urmat. Cheltuielile de război au fost enorme, iar profiturile le-au revenit aproape în exclusivitate vecinilor şi inamicilor Republicii. 17 ani de campanii au epuizat Republica aproape iremediabil, făcând imposibilă axarea sa pe reforme interne. Nu numai expediţia din Prusia, ci şi întreaga chestiune a poziţiei Republicii în zona baltică au fost date uitării. Problema crucială a frontierelor răsăritene şi a relaţiilor Republicii cu Marele Cnezat al Moscovei a fost bagatelizată. În 1686, din capriciul unui ambasador plin de surprize, întreaga Ucraină, anexată provizoriu Cnezatului Moscovei prin armistiţiul din 1667, a fost abandonată inutil. Acest pas, care – mai mult decât oricare altul – a marcat transformarea micului Cnezat al Moscovei în „Marea Rusie", înclinând balanţa puterii în Europa de Est

în favoarea Moscovei, a fost făcut cu dezinvoltură şi acceptat cu totală indiferenţă. Cât trebuie să se fi mirat Kremlinul de acest dar neaşteptat! Şi cât de sănătoasă a fost decizia sa de a se alătura rândurilor Ligii Sfinte numai după ce a fost confirmată luarea în posesiune a Ucrainei! Din 1686, moscoviţii, luptându-se cu turcii, urmăreau nişte scopuri concrete; polonezii nu urmăreau nimic. Redobândirea Podoliei prin Tratatul de la Karlovitz din 1699 a fost o compensaţie prea mică. Prin acelaşi tratat, o Rusie extinsă şi o Austrie reînviată s-au afirmat ca mari puteri; Prusia era deja pregătită să se proclame regat. Cadrul politicii secolului al XVIII-lea în această parte a lumii era deja trasat. Uniunea statală polono-lituaniană şi Imperiul Otoman erau clar recunoscute drept cei doi invalizi ai Europei. La orizont s-a profilat perspectiva împărţirilor Poloniei. Nu era încă totul pierdut. Dar ar fi fost nevoie de un nou Sobieski şi de un nou Murad Cuceritorul pentru a îndrepta situaţia.

Lipsa de putere a lui Sobieski s-a reflectat în situaţia deplorabilă a Lituaniei. În anii 1670, Marele Ducat fusese dominat de un grup de magnaţi de orientare prohabsburgică, iar în anii 1680 a intrat sub un regim al terorii, instituit de atotputernicul clan Sapieha. Nimic din ceea ce s-a întâmplat mai târziu nu a mai putut să ajute la împăcarea lor cu regele şi la reincluderea lor în viaţa politică a Republicii. În 1683, Kazimierz Jan Sapieha în mod intenţionat a întârziat marşul armatei lituaniene, sosind în Austria după ce Viena fusese salvată. Şi-a trimis trupele să devasteze fără milă Slovacia, lucru care a zădărnicit eforturile lui Sobieski de a ajunge la o înţelegere cu Ungaria. Complicaţiile Lituaniei au afectat adesea întreaga Republică. Adunările Seimului erau mereu întrerupte prin *Liberum Veto*. Dietinele provinciale şi-au uzurpat dreptul de a impune taxe şi impozite şi de a recruta oşteni, iar sub nuiaua marilor magnaţi locali au început să stabilească taxe şi să strângă armate proprii. Hatmanii foloseau trupele regale în scopuri personale. În anii 1690, hoarde de militari neplătiţi au luat legea în mâinile lor. Răspândirea anarhiei era mai presus de orice îndoială, oferind un *avant goût* al evenimentelor ce aveau să urmeze.

Lipsit de orice control ferm al statului, regele s-a cufundat şi el în treburile sale personale. „Monarhul-gentleman" s-a transformat într-un dinast avid. Participarea sa la campaniile de mai târziu împotriva turcilor, în special în expediţiile din Moldova, în 1687 şi 1691, a fost motivată în principal de dorinţa de a-i asigura tronul fiului său, Jakub. Inevitabil, probabil, a zgândărit vechi facţiuni de la Curte şi a stârnit astfel o ceartă furtunoasă cu Marysieńka. Căsătoria lui Jakub a adus cu sine un şir de complicaţii. În 1681, s-a declanşat un scandal imens când logodnica lui Jakub, Ludwika Karolina Radziwiłłówna, a decis subit să se mărite cu Ludwig von Hohenzollern, principele de Prusia. În 1683-1684, avansaseră negocierile privind căsătoria cu o prinţesă transilvăneană, când Habsburgii s-au simţit ofensaţi şi au ameninţat cu ruperea relaţiilor. Prin eliminare, se părea că soluţia cea mai bună era o mireasă habsburgă. Dar Marysieńkăi i-a displăcut atât de mult această perspectivă, încât s-a opus tuturor planurilor de succesiune a fiului său la tronul polonez. Degradarea fizică a regelui reflecta situaţia afacerilor publice. Corpul său musculos a devenit pur şi simplu gras, luând proporţii gigantice. O serie de infarcte grave începând din 1691 indicau o continuă convalescenţă şi probabilitatea unei catastrofe

subite. Viaţa la Wilanów corespundea perfect situaţiei lui Sobieski. Construit în 1681-1686 de Locci ca reşedinţă de vară la periferia sudică a Varşoviei, palatul era elegant şi practic. În vremea lui Sobieski era mult mai mic decât în secolul al XVIII-lea, când a fost remodelat după gustul magnaţilor, de către familiile Sieniawski şi Potocki. Servea ca punct de plecare pentru partidele de vânătoare ale regelui şi ca refugiu unde el se rupea de Curte şi de politică. Era înconjurat de o grădină barocă italiană şi împodobit cu sculpturi şi picturi semnate de Schlüter, Siemiginowski, Callot şi Palloni. Biblioteca era înţesată de cărţi, în special pe subiectele favorite ale regelui: drept, astronomie, subiecte militare şi matematică; era de asemenea menită corespondenţei sale cu oameni de ştiinţă cum ar fi Hevelius şi Leibniz. O privire asupra palatului de la Wilanów dezvăluie multe lucruri despre Sobieski şi regatul lui[11]. Până la sfârşitul zilelor sale a trăit într-un stil demn de un nobil bogat, de un cetăţean mai degrabă decât de un monarh. Nu avea ambiţiile unui Ludovic al XIV-lea, nu avea nici viziunea care i-a inspirat pe unii dintre contemporanii şi vecinii săi, cum ar fi Petru cel Mare sau Frederic Wilhelm, marele elector. Sobieski a fost un războinic, cu toate instinctele şi limitele talentului său. Şi-a făcut datoria cu o doză de bravadă şi atât. Când a murit, era un bătrân dezamăgit. Când episcopul Załuski a insistat ca regele să-şi scrie testamentul, acesta din urmă a răspuns cu indiferenţă: „Nimeni nu mă ascultă cât sunt în viaţă. Oare după moarte are să fie altfel?". Un ultim infarct l-a doborât pe marele luptător la data de 17 aprilie 1696.

*
* *

Cu toate că planurile dinastice ale lui Sobieski au eşuat, urmaşii lui nu au scăpat cu totul de un viitor regesc. Fiul lui, Jakub Sobieski, nu a fost ales rege; însă nepoata lui, Clementina Sobieska (1702-1735), fiica lui Jakub, a întemeiat o linie extraordinară de pretendenţi la tronul britanic, linia Sobieski-Stuart. Cele două familii foste regale, poloneză şi scoţiană, s-au cunoscut la Roma, unde se retrăsese Marysieńka împreună cu copiii ei, iar mai târziu la castelul de la Blois, unde familia trăia din pensia plătită de Ludovic al XIV-lea. În anul 1718, Clementina a fost logodită cu James Edward Stuart, cavaler al Ordinului Sfântul Gheorghe, „Bătrânul Pretendent", Iacob al III-lea. Trecând prin Innsbruck în acelaşi an, în drum către nunta ei ce urma să aibă loc în Italia, a fost răpită de nişte agenţi imperiali sub comanda aliaţilor de la Hanovra ai împăratului; dar a fost eliberată de o echipă irlandeză de salvare condusă de un anume Charles Wogan, care a reuşit să o înlocuiască pe prinţesă cu altă fată care îi era complice. În mai 1719, la Bologna, ea s-a căsătorit cu Stuart, iar pe 31 decembrie 1720 l-a născut la Roma pe Charles Edward Louis Philip Casimir, cunoscut şi ca „Tânărul Pretendent", „Bonny Prince Charlie", iar din 1766 drept Carol al III-lea. Al doilea fiu al ei, Henry Benedict Maria Clement, duce de York şi din 1788 Henric al IX-lea, s-a alăturat Bisericii şi a murit în 1807 cu titlul de cardinal-episcop de Frascati. După aceea, linia pretendenţilor Stuart a decăzut, devenind o familie de bastarzi şi şarlatani. Una dintre ramuri era condusă de generalul Charles Edward Stuart, baron de Rohenstart, *soi-disant* nepot al amantei

scoţiene a lui Bonnie Prince Charlie, Clementina Walkinshaw. Moartea sa într-un accident de trăsură la Dunkeld în 1854 a lăsat terenul liber pentru rivalii săi, din ramura Sobieski-Stolberg-Stuart. Membrii acestei ramuri descindeau din a doua soţie a lui Bonnie Prince Charlie, părăsită de acesta – Louisa von Stolberg, contesă de Albany, care se spunea că l-a încredinţat pe fiul ei nou-născut unui anume căpitan Allen *alias* O'Halleran din marina militară regală britanică, pentru a-l scăpa de o bandă de asasini de la Hanovra. Conform *Dictionary of National Biography*, „se poate demonstra" că această poveste este falsă ; dar a fost acceptată la multe dintre curţile regale ale Europei. Povestea aceasta a asigurat mijloacele de trai pentru doi fraţi întreprinzători, John Sobieski-Stolberg-Stuart (1795-1872) şi Charles Edward (1799-1880), care şi-au luat succesiv titlul de *Comte d'Albanie* pe baza unei poveşti care nu putea fi dovedită a fi falsă – şi anume că tatăl lor, locotenentul Thomas Allen din marina regală, era fiul acelui moştenitor Stuart salvat. Atât unchiul, cât şi bunicul lor, John Carter Allen (m. 1800), au fost amirali în marina regală ; ei înşişi au ales să trăiască mai întâi în Franţa lui Napoleon, apoi la Praga şi Viena, iar din când în când pe o insulă în Eskadale. În perioada lor scoţiană, John Sobieski-Stolberg-Stuart a devenit un poet prolific, cu o conştiinţă foarte marcată a presupusei sale obârşii poloneze. Într-o modestă referire la rolul său în Bătălia Naţiunilor de la Leipzig, el a compus versul nemuritor : *Stuart swam the wave where Poniatowski sank* („Stuart a înotat pe valul în care Poniatowski s-a înecat"). În perioada lor austriacă, Charles Edward a încheiat o căsătorie foarte avantajoasă. Fiul lui, pe nume tot Charles Edward Stuart (1824-1882), şi nepotul lui, Alfred Edward Charles von Platt, au devenit înalţi ofiţeri în cavaleria Imperiului Cezaro-Crăiesc. Nepoata lui, Clementina Sobieska von Platt, era călugăriţă pasionistă când a murit într-o mănăstire din Bolton, Lancashire, în 1894[12]. Era o aşchie care sărise foarte departe de trunchiul acelui băiat născut în timpul unei invazii tătare la Olesko, în Rutenia Roşie, în 1629.

*
* *

În epocile ulterioare, amintirea victoriilor lui Sobieski a şters treptat din memorie eşecurile lui politice. În sumbrele decenii de înfrângere şi umilire naţională din secolele al XIX-lea şi XX, toţi polonezii şi-au amintit cu mândrie de un rege ale cărui fapte de vitejie au adus glorie Poloniei în toată Europa. Oricine a văzut strălucitoarele trofee turceşti capturate la Viena, încă expuse la Cracovia, îl va privi cu admiraţie pe acel om care a cutezat să umilească un duşman ce poseda atâtea bogăţii şi o asemenea putere. Ca rezultat, verdictele istoricilor au fost blânde. Este adevărat că Sobieski nu a avut prea mare libertate de manevră. În acţiunile sale era limitat de egoismul magnaţilor, a căror influenţă sugruma viaţa politică a Republicii, şi de încăpăţânarea Porţii Otomane, ce în această epocă a ţinut neapărat să considere Polonia un duşman. Dar aceasta a fost chiar dilema politică principală din cariera lui Sobieski. Ea nu reprezintă însă o scuză pentru cei 17 ani de război dezastruos, care a zădărnicit orice şansă de remediere a deficienţelor structurale ale Republicii. Sobieski s-a alăturat Ligii Sfinte din proprie voinţă ; trebuie aşadar să fie considerat

responsabil pentru consecinţe. La aproape două sute de ani după naşterea lui Sobieski, în 1828, ţarul Nicolae I al Rusiei a venit la Varşovia pentru a fi încoronat ca rege al Poloniei şi a fost dus să vadă statuia lui Sobieski din parcul Łazienki. Gândindu-se la propriile războaie costisitoare cu turcii, şi-a ridicat privirea către Sobieski şi a rostit: „Uite-l şi pe celălalt fraier care şi-a pierdut vremea bătându-se cu turcii"[13]. Ţarul Rusiei ştia ce spune. Era unul dintre puţinii care trăseseră vreun folos.

17

WETTIN

Epoca saxonă (1697-1763)

Cei 66 de ani care despart domnia lui Ioan al III-lea Sobieski de cea a lui Stanisław-August Poniatowski sunt adesea consideraţi cei mai deplorabili şi mai umilitori din întreaga istorie a Poloniei. Marile nenorociri ale Poloniei din această perioadă sunt de obicei explicate prin faptul că era subordonată intereselor unor regi străini. Când Thomas Carlyle descria Polonia ca un „frumos, fosforescent morman de mortăciuni"[1], se referea la Polonia din această perioadă.

Reprezentanţii Casei saxone de Wettin au ajuns pe tronul polonez în ciuda tuturor aşteptărilor. La elecţiunea regală din iunie 1697, candidatul austriac, Jakub Sobieski, fiul fostului rege, a fost forţat să se retragă din cauza lipsei de bani. Francezul, principele de Conti, deşi aclamat de arhiepiscop şi susţinut de majoritatea, nu a fost capabil să-şi exploateze o victorie tehnică ; şi până la urmă Frederic-August, elector de Saxonia, intrat în cursă în ceasul al doisprezecelea, a câştigat premiul cel mare. Rezultatul a fost obţinut prin mită, ameninţări şi printr-o sincronizare abilă. Când susţinătorii favoriţilor erau ocupaţi să se lupte între ei, reprezentantul saxon, contele Fleming, a făcut oportuna promisiune că stăpânul său se va converti la catolicism şi, după ce a amanetat la Viena bijuteriile Casei Wettin, le-a împărţit electorilor banii gheaţă obţinuţi pe această cale. În înţelegere cu Nikitin, ministrul rezident rus, care a ţinut o cuvântare convingătoare în limba poloneză, el a reuşit să îi împartă pe electori în două tabere şi l-a convins pe episcopul de Cuiavia să-l declare ales pe candidatul saxon. A fost o elecţiune dublă, amintind de cele din 1576 sau 1587. În scurtul război civil care a urmat, saxonii şi ruşii invadatori s-au bucurat de mari avantaje faţă de facţiunea franceză. În septembrie, când Frederic-August fusese deja înscăunat şi încoronat la Cracovia ca August al II-lea, principele de Conti se afla încă pe mare, în drum spre Danzig[2].

Totuşi, odată ce alegerea a fost confirmată, uniunea personală a statului polono-lituanian cu Saxonia a oferit perspective favorabile pentru ambii parteneri. Amândouă se simţeau ameninţate de vecinul lor comun, Prusia, ale cărei evidente ambiţii teritoriale puteau acum să fie dejucate. Amândouă simţeau nevoia unui ajutor reciproc în lumea plină de pericole a Europei de Nord, unde armatele prusace, suedeze şi ruse erau mult mai impresionante şi mai performante decât ale lor. Amândouă se poate să fi anticipat, după cum s-a dovedit, că nici uneia dintre ele separat nu-i va

fi uşor să stea în picioare dacă nu se vor susţine reciproc. Statul polono-lituanian fiind cel mai mare dintre cei doi parteneri, nobilimea din Republică avea toate motivele să presupună că va putea să îşi urmărească în continuare interesele proprii. Fiind constituţionalistă, putea spera să controleze un monarh străin mai bine decât pe un conaţional, aşteptându-se ca regele să fie un arbitru imparţial sau măcar indiferent în sângeroasele conflicte din politica internă. Tocmai din acest motiv, tot în această epocă, Parlamentul englez a invitat la domnie un olandez şi mai târziu pe cei din Casa de Hanovra, în loc să-i mai accepte pe Stuarţi. Statele dinastice şubrede erau ceva obişnuit în Europa secolului al XVIII-lea ; dar nu există nici un factor *a priori* care să explice de ce unele dintre ele, cum ar fi „Anglia-şi-Ţara-Galilor/Irlanda/Scoţia/Hanovra", au prosperat, pe când altele, ca „Republica polono-lituaniană/Kurlandia/Saxonia", s-au împotmolit. (Vezi harta 20.)

În afară de aceasta, August cel Puternic oferea perspective interesante. Ca duce de Saxonia, Meissen şi Lusacia, el poseda mijloacele de a se întreţine singur. Ca elector al Sfântului Imperiu Roman, avea o oarecare influenţă în lume, cu toate că puterea lui era limitată. În calitate de comandant al armatelor imperiale în campaniile Ligii Sfinte, se bucura de un renume militar deosebit. Ca tată a vreo trei sute de copii, inclusiv al faimosului Maurice de Saxa, mareşal al Franţei (1696-1750), bărbăţia lui nu putea fi pusă la îndoială. Părea un succesor demn de coroana marelui Sobieski[3].

Amorurile lui August cel Puternic au constituit una dintre minunile epocii, fiind o mărturie nu numai a gusturilor sale cosmopolite şi a viziunilor lui largi, ci şi a unei vitalităţi fenomenale. După o serie de aventuri în tinereţe la Madrid şi Veneţia, unde îşi făcuse apariţia în mai multe deghizări – când ca matador, când în straie de călugăr –, în anul 1693 s-a întors la Dresda pentru a se bucura de farmecele miresei sale, Eberhardine, principesă de Bayreuth, să îşi ia în primire responsabilităţile funcţiei de elector şi să cultive un cârd de concubine : oficiale, secrete şi ultrasecrete. Maurice de Saxa era fiul electorului şi al favoritei lui suedeze de o noapte – Aurora, contesă de Königsmark. Se spune că băiatul îşi primise numele în memoria faimoasei victorii obţinute asupra mamei sale la castelul de vânătoare al regelui de la Mauritzburg. Unul dintre fraţii săi vitregi, contele Rutowski, era fiul Fatimei, o tânără turcoaică luată prizonieră la Buda în 1684. Sora lui vitregă, contesa Orzelska, principesă de Holstein, era fata Henriettei Duval, fiica unui negustor de vinuri din Varşovia. În Polonia, noul rege nu a cruţat nimic. Când contesa d'Esterle, care călătorise cu el la Cracovia pentru a asista la încoronare, a fost surprinsă *in flagrante* cu principele Wiśniowiecki, ea şi-a pierdut poziţia în favoarea principesei Lubomirska, soţia şambelanului regal şi nepoată de cardinal. Aceasta din urmă, la scurt timp după ce şi-a schimbat numele în Mme Teschen, a trebuit să îi cedeze locul unei anume Mme Hoym, care avea un spirit foarte întreprinzător şi care de la început a negociat un contract legal şi un salariu de 100.000 de mărci regale pe an. Profesionalismul ei a fost copiat de majoritatea succesoarelor sale, inclusiv de Mme Cosel, care a insistat să i se ridice un palat numai pentru ea la Dresda, şi de Maria, contesă de Denhoff, fiică a mareşalului polonez al Coroanei, ale cărei interese erau administrate în mod abil de o soacră ce intenţiona să recupereze averile familiei, devenite insolvabile. Cea mai uimitoare istorie dintre toate se referă la metresa abandonată a ambasadorului britanic în Saxonia, care, căutându-şi consolarea în braţele regelui-elector, s-a lovit de unicul refuz cunoscut din partea regelui în 50 de ani de aventuri galante[4].

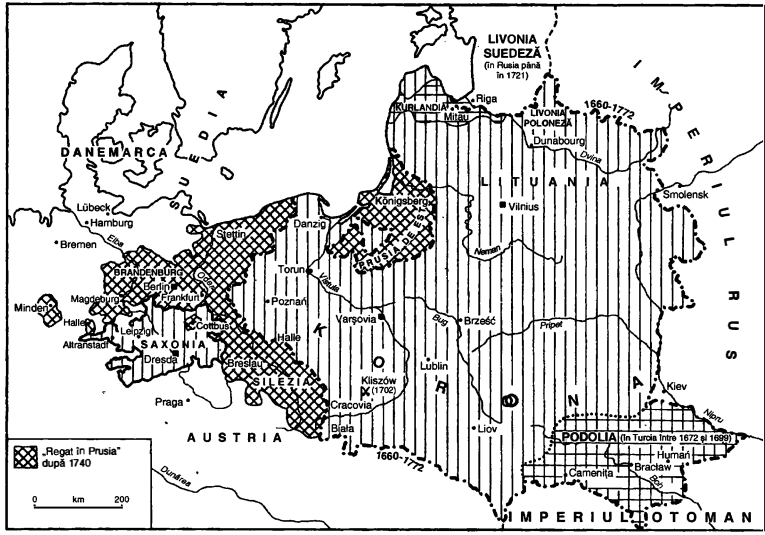

Harta 20. Saxonia-Polonia (cca 1750)

Totuşi, spre deosebire de spermatozoizii lui, cele mai multe dintre intenţiile politice ale lui August cel Puternic nu şi-au atins ţinta. Pe plan extern, alianţa sa privată cu Rusia, discutată pentru prima dată în timpul vizitei lui Petru I în Republică în 1698 şi încheiată în 1699 la Tratatul de la Preobrazenski, s-a dovedit dezastruoasă. În 1704, în Republică, a fost înfruntat de un al doilea rege rival, susţinut şi încoronat de adversarii lui, iar în 1706 a fost izgonit din Dresda. Sorţii s-au întors în favoarea lui aproape exclusiv datorită protectorului său rus, în interesele căruia şi-a cheltuit moştenirea şi de care din acest moment va fi total dependent. Între timp le-a oferit Hohenzollernilor extraordinara ocazie de a institui un „regat *în* Prusia", înclinând astfel balanţa germană a puterii în mod hotărât către Berlin. În sfera afacerilor interne avea parte numai de încurcături. Lupta sa de aproape 16 ani cu Dieta saxonă s-a încheiat cu un compromis nesatisfăcător. Cu toate că în anul 1710 a declarat maiestuos că a pus capăt condominiului său cu Stările sociale, nu a reuşit niciodată să-şi câştige pe de-a-ntregul independenţa faţă de aceasta. Introducerea unui sistem de accize în 1705 după modelul prusac nu i-a asigurat nici independenţa financiară. Armata sa era mereu slabă, nedepăşind niciodată un efectiv de 30.000 de oşteni; datoriile sale atingeau echivalentul veniturilor pe vreo 35 de ani; cheltuielile sale – pe castelul de la Zwingler în Dresda, pe colecţia sa de artă şi pe diverse distracţii şi petreceri – erau imense. Şi mai important, poate, lipsa sa de sensibilitate faţă de religie era şocantă într-o epocă atât de religioasă ca aceea. Convertirea sa la catolicism a stârnit resentimente profunde în Saxonia luterană. Faptul că a acceptat în Electorat nişte legi care îi discriminau pe catolici a dat undă verde în Seimul polonez pentru votarea unor legi îndreptate împotriva protestanţilor din Republică. Şi în Saxonia, şi în statul polono-lituanian, interesele conducătorului erau mereu altele decât ale supuşilor săi.

Marele Război al Nordului (1700-1721), care a devenit exprèsia tendinţelor Rusiei de a învinge Suedia în lupta pentru putere, a fost declanşat din cauze care nu priveau direct Republica. Tratatul semnat de August cu Rusia, negociat exclusiv din poziţia de elector de Saxonia, nu a implicat Republica în nici un fel. Atacul său asupra Livoniei suedeze din 1700 a fost motivat în mare parte de consideraţiile unui câştig personal. Însă Republica, implicată vrând-nevrând, a devenit una dintre principalele victime ale acestui război[5]. Desigur, este adevărat că prezenţa unei armate saxone victorioase la Riga ar fi contribuit mult la restabilirea autorităţii regale în Lituania, care practic se separase de Polonia după zeci de ani de conflicte între magnaţi. Din acest motiv, Sapieha, facţiunea dominantă în Lituania, s-a grăbit să vină în sprijinul Suediei împotriva armatelor mixte saxono-ruse. Dar August nu şi-a câştigat niciodată o poziţie din care să fi putut pune în aplicare vreo reformă politică consecventă; iar potenţiala ameninţare a gărzii sale saxone era exagerată de adversarii săi din Republică, aceştia justificându-şi astfel rezistenţa. Ca urmare, eşecul iniţial al lui August la Riga a declanşat un joc interminabil de-a şoarecele şi pisica, în care regele-elector a fost fugărit dintr-o parte în alta, de-a lungul şi de-a latul domeniilor sale saxone şi poloneze, vreme de aproape 20 de ani. (Vezi harta 21.) În 1700, după ce a salvat Riga, Carol al XII-lea de Suedia a ocupat ducatul Kurlandiei, care

aparţinea de Republică. În 1702 a mărşăluit spre sud, ocupând în drumul său Vilnius, Varşovia şi Cracovia. După ce a înfrânt cavaleria poloneză într-o bătălie lângă Kliszów, pe 19 iulie 1702, a descoperit că armatele lui August porniseră în direcţia opusă, pe un drum ocolit, către Pomorze (Pomerania). În anul 1703, Seimul a ratificat mărirea efectivelor forţelor armate ale Republicii; dar aşteptările sale au fost zădărnicite de altă victorie a suedezilor, la Pułtusk, şi de izbucnirea răscoalei lui Palej în Ucraina. În 1704, împotriva lui August s-a format în Republică Confederaţia de la Varşovia, sprijinită de suedezi, care a produs încă un candidat la tron în persoana unui magnat din Wielkopolska, Stanisław Leszczyński (1677-1766). Confederaţia prosaxonă de la Sandomierz îşi punea mari speranţe într-un ajutor militar din partea Rusiei. August i-a scurtcircuitat pe suedezi, retrăgându-se la Liov, înainte de a avansa încă o dată către Varşovia. În anul 1706, Carol al XII-lea a decis să pună capăt comediei, pătrunzând până în inima Saxoniei. Prin tratatul încheiat la Altranstädt, el l-a obligat pe August, printre altele, să renunţe la tronul polonez în favoarea lui Leszczyński; dar a aflat apoi că ruşii şi confederaţii de la Sandomierz reuşiseră să echilibreze balanţa prin înfrângerea unei armate suedeze secundare la Kalisz.

După şapte campanii, era clar că nu se putea obţine nici un verdict satisfăcător fără o invazie a Rusiei. După pregătiri ce au durat un an, în ianuarie 1708 Carol al XII-lea a pornit de la Grodno către răsărit, lăsându-l pe Leszczyński cu generalul Krassau să păzească bazele sale din Republică. În campania din 1708-1709, care a dus la extraordinara victorie a ruşilor de la Poltava, un rol însemnat le-a revenit atât ţăranilor polonezi care au hărţuit trupele suedeze, cât şi confederaţilor de la Sandomierz, care au împiedicat armata suedeză încolţită să primească întăriri. Poltava a încheiat istoria suedezilor în Republică. Leszczyński şi Krassau au fost urmăriţi până la Stettin. Confederaţia de la Varşovia s-a dizolvat. În anul 1709, August s-a întors în Republică triumfător. Monarhia saxonă a fost restaurată.

Însă necazurile Republicii nu s-au încheiat aici. Reintroducerea gărzii saxone şi acţiunile brutale ale acesteia au intensificat animozitatea unui popor învăţat să considere că toate trupele militare străine sunt nişte instrumente ale tiraniei regale. În noiembrie 1715, nobilimea poloneză a mai găsit un prilej de a da glas intereselor sale comune prin formarea Confederaţiei Generale de la Tarnogród, care a jurat să-i gonească din ţară pe saxoni cu căţel şi purcel. Pentru o vreme se părea că vor reuşi. August, pierzând Poznańul, era împins înapoi către Saxonia, când apariţia unei armate ruse i-a trezit la realitate pe polonezi. Ţarul, iritat de ciorovăielile protejaţilor săi saxoni şi polonezi, ameninţa fără ocol că, dacă nu se potolesc, are să-i lovească cap în cap, să le fie învăţătură de minte. Oferindu-se să le arbitreze disputa, ţarul căpăta un control permanent asupra afacerilor poloneze. După 17 ani de război nimicitor, Republica, plină de vânătăi, era extenuată şi măcinată de conflicte interne. Pe acest fundal s-a desfăşurat faimosul Seim Mut din 1717.

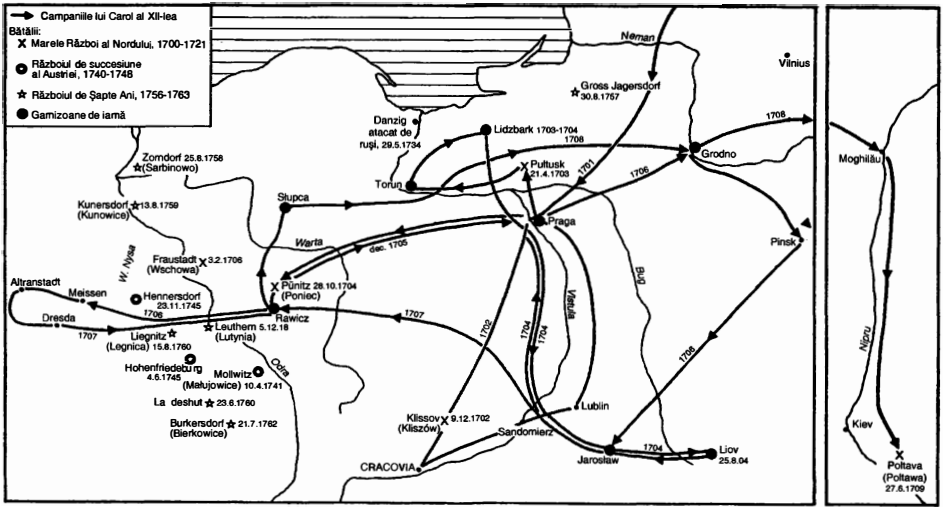

Harta 21. Războaie internaţionale în secolul al XVIII-lea

Politica lui Petru cel Mare faţă de Uniunea statală polono-lituaniană s-a cristalizat de-a lungul celor două decenii cât a durat Marele Război al Nordului. Prima fază, în care ţarul şi-a pus protejatul saxon într-o situaţie de dependenţă, se încheiase la cinci sau şase ani după elecţiunea iniţială. A doua fază, de transformare a supremaţiei militare ruse într-un sistem politic durabil, a fost mai lungă. În 1706-1707, când August a renunţat la tron, Petru a stat mai multe luni în Polonia, căutând un „cap" pe care să îl aşeze pe trupul decapitat al Republicii. Locuind în castelele preferate ale lui Sobieski de la Żółkiew, Jaworów şi Wilanów şi selectând cantităţi imense de comori jefuite pentru a le trimite în Rusia, ţarul a purtat negocieri prelungite cu confederaţii de la Sandomierz. L-a şocat însă ceea ce a aflat. „Republicanii" polonezi se aşteptau să trateze cu ţarul ca şi cum ar fi fost egalul lor. Erau oameni care nu acceptau nici porunci, nici mită. Un magnat a refuzat o ofertă de a urca pe tron pe motiv că „nu e el prostul ţarului". Alţii au răspuns la darurile generoase ale ţarului trimiţându-i în schimb daruri şi mai generoase. După această experienţă, ţarul ştia cu cine are de-a face. (Sintagma *anarhie poloneză* a apărut în documentele ruseşti pentru prima dată în această perioadă.) Ţarul avea două soluţii: ori să ţină statul polono-lituanian sub control prin forţă, ceea ce depăşea chiar şi capacităţile Rusiei, ori să-i înjuge pe membrii Casei de Wettin în aşa fel încât nici ei, nici şleahta poloneză să nu poată refuza aranjamentele oferite. Norocul ţarului s-a ivit odată cu războiul Confederaţiei de la Tarnogród. La negocierile purtate la Varşovia în 1716, diplomaţii săi au reuşit să îl convingă pe rege să retragă permanent armata saxonă de pe teritoriul Republicii. În acelaşi timp, reprezentanţii Seimului au stabilit o limită permanentă a dimensiunii finanţelor şi armatelor Republicii. Ţarul a garantat înţelegerea sub forma unei constituţii scrise. În acest mod, atât regele, cât şi nobilii erau lipsiţi de posibilitatea de a se mai ameninţa unii pe alţii. Nu din întâmplare au fost prin aceasta lipsiţi şi de mijloacele de a opune rezistenţă oricăror ingerinţe din partea ţarului, care acum putea să intervină legal în treburile Poloniei după bunul-plac. Termenii înţelegerii, stabiliţi dinainte de comun acord, trebuiau să fie prezentaţi Seimului, care promisese să îi accepte fără proteste sau dezbateri. Operaţiunea a fost încheiată pe 30 ianuarie 1717, în mai puţin de o zi. Seimul Mut, înconjurat de soldaţi ruşi, şi-a pus semnătura pe o lungă perioadă de dependenţă politică; şi nici o voce nu a cutezat să se ridice împotrivă[6].

Evenimentele Marelui Război al Nordului marchează astfel începutul istoriei politice moderne a Poloniei. Supremaţia rusă, instituită mai întâi în 1717, a persistat sub o formă sau alta până astăzi. Protectoratul rus a fost uneori exercitat prin manipularea activităţilor unui stat polonez autonom, dar dependent – aşa cum a fost cazul în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea – şi alteori prin încorporarea unor mari părţi din teritoriile poloneze în Imperiul Rus. Uneori a fost exercitat numai de Rusia, alteori în combinaţie cu aliaţii ei germani sau austrieci. Dar, în 260 de ani, nu a fost întrerupt decât pentru câteva perioade foarte scurte – de exemplu, cea de 24 de ani dintre 1915 şi 1939. Mai mult decât atât, pe când ceilalţi protectori ai Poloniei „au venit şi au plecat", ruşii nu vor să plece. În această situaţie, viaţa politică a căpătat rapid altă coloratură. Atitudinile politice erau formate nu atât de nevoile Poloniei, cât – din ce în ce mai adesea – ca replică la cererile venite din

partea Rusiei. Facţiunile politice se formau şi se dizolvau nu numai datorită sprijinului popular din Polonia, ci mai ales ca rezultat al favorurilor sau dezaprobării Sankt-Petersburgului. Clasele politice poloneze, şocate de realitatea subjugării lor, treceau repede de la indiferenţă la confruntare deschisă, apărându-şi ce le mai rămăsese din privilegii cu o ferocitate care părea mereu să provoace un dezastru iminent. Pe termen scurt, de fapt pentru tot restul perioadei saxone, instituirea protectoratului rus a împins politica poloneză pe treapta cea mai de jos a corupţiei şi paraliziei. Pe termen lung, a oferit un puternic imbold în direcţia dezvoltării unei conştiinţe naţionale moderne.

Efectele resimţite de Republică au fost imediate şi profunde. Campaniile Marelui Război al Nordului, care se desfăşuraseră în cea mai mare parte pe teritoriile Poloniei şi Lituaniei, devastaseră regiunile rurale şi împărţiseră nobilimea în două tabere opuse. Economia era distrusă. Restauraţia lui August al II-lea în 1710 a fost realizată cu preţul ratificării tratatului încheiat de Grzymułtowski cu Rusia, tratat care fusese respins de la semnarea lui în 1686. Teritoriile de la răsărit erau pierdute pentru totdeauna. Manevrele constituţionale ale regelui în Saxonia stârneau temeri exagerate la Varşovia. Pe cât de ridicol ar părea astăzi, şleahta chiar îl suspecta că ar avea tendinţe „absolutiste". Zelul religios a reînviat. Văzând restricţiile impuse catolicilor în Saxonia, Seimul a replicat prin limitarea libertăţilor civile ale „disidenţilor" din Republică. Răzmeriţa de la Torun din 1724, cu toate consecinţele ei nefaste, era simptomatică pentru o situaţie unde amestecurile străinilor şi suspiciunile din ţară erau alimentate de neîncrederea tuturor faţă de toţi. Seimul era mereu întrerupt şi dizolvat; guvernarea era împiedicată; Republica era lipsită de mijloace de autoapărare. În schimbul anulării de către rege a inexistentelor planuri de subversiune şi pentru garantarea îndoielnicelor ei privilegii, nobilimea asista pasiv la impunerea unor restricţii masive asupra organizării finanţelor şi armatei sale. De acum înainte, va fi ilegal pentru cetăţenii Republicii să introducă reforme în stat fără permisiunea ţarului. Revărsându-şi resentimentele acumulate asupra inofensivului monarh saxon, polonezii s-au procopsit cu un protector ale cărui pretenţii absolutiste nu erau un secret pentru nimeni. August al II-lea a fost atât de dezamăgit de regatul său polonez, încât de două ori – în 1721 şi în 1732 – a vorbit deschis despre scoaterea acestuia la licitaţie[7].

Legătura saxonă nu a fost, în sine, păgubitoare pentru Polonia. Necazul Wettinilor a fost că ei înşişi căzuseră în mâinile Rusiei chiar de la început. Drept rezultat, departe de a consolida poziţia Poloniei în arena europeană, nu au făcut decât să împingă Republica în tabăra ţarului, iniţiind astfel acea sclavie politică din care polonezii nu au mai ieşit niciodată cu adevărat.

Lipsa de autoritate a regelui şi colapsul Seimului au lăsat guvernarea ţării pe mâinile magnaţilor. Administrarea dietinelor, a tribunalelor, a armatei şi a ierarhiei bisericeşti a trecut automat în seama unei oligarhii restrânse de magnaţi, care şi-au impus monopolul asupra tuturor funcţiilor înalte în stat şi care negociau cu regele saxon pe picior de egalitate. Fiecare membru al acestei oligarhii îşi guverna propriile domenii ca un mic principe în al său *państewko* (stătuleţ), în propriul „stat-în-stat". Avea propria clientelă de şleahtici care îi apărau interesele în dietine sau tribunale

şi care furnizau oameni pentru armata lui privată. Îşi forma alianţe proprii, atât cu conaţionali, cât şi cu străini, urmând una dintre cele câteva „orientări" dintre care putea alege: rusă, franceză, prusacă sau austriacă, alegând conform necesităţilor dictate de propriile finanţe şi înclinaţii. De la începutul secolului al XVIII-lea, puterea magnaţilor a crescut rapid. Viaţa politică internă se limita la conflictele, succesele, necazurile şi capriciile câtorva familii – unele, cum ar fi clanurile Radziwiłł, Lubomirski, Sapieha, Potocki, Wiśniowiecki sau Czetwertyński, erau familii cu rădăcini vechi; faţă de acestea, alţii, ca Sułkowski, Jabłonowski, Poniatowski, Tarło, Czartoryski, Sieniawski, Ogiński, Denhoff sau Branicki, nu erau decât nişte parveniţi[8].

Secătuirea Republicii s-a reflectat cel mai bine în declinul catastrofal al forţelor ei armate. În 1717, *Komput* (contingentul general) a fost fixat pe termen nedefinit la 24.000 de oameni – 18.000 pentru *Korona* şi 6.000 pentru Marele Ducat. În aceste cifre estimative fiind inclus şi personalul administrativ de prim rang, schema personalului militar se reducea practic la mai puţin de 20.000 de bărbaţi buni de luptă. Mai mult, armata era lipsită de un sprijin financiar de la centru: la Seimul Mut s-a stabilit ca ea să se întreţină singură din „accize" percepute pe bunurile bisericeşti, regale şi nobiliare, special alocate în acest scop. De acum, fiecare regiment răspundea de colectarea propriilor fonduri, ezitând, ca atare, să se îndepărteze de acel *starostwo* de care aparţinea şi de care îi era legată soarta. Funcţia de hatman a fost păstrată, însă comportamentul lipsit de scrupule de care au dat dovadă în timpul Marelui Război al Nordului hatmanii Adam Mikołaj Sieniawski (1666-1726) în Polonia şi – mai ales – Ludwik Pociej (1664-1730) în Lituania au diminuat considerabil prestigiul acestei funcţii. Nici regele, nici Seimul şi nici armata nu erau dispuşi să aibă încredere în hatmani, ale căror funcţii asumau rapid caracterul unor sinecure lucrative, al unor canale bine unse ale influenţei şi corupţiei ruse chiar în inima treburilor Republicii. În atare împrejurări, eficienţa armatei ca forţă de luptă a fost practic anihilată. Moralul şi competenţa tehnică au scăzut în aproape toate ramurile serviciului militar. În contingentul naţional, cavaleriştii nobili de obicei absentau de la post, trimiţând în loc câţiva *sowity* (înlocuitori), de cele mai multe ori dintre iobagii lor. În contingentul străin, se făcea comerţ cu grade de ofiţer, mai ales în rândul germanilor din Saxonia. Numai artileria, pentru întreţinerea căreia era rezervată acum în exclusivitate taxa *Kwarta*, s-a menţinut cât de cât în picioare. La toate nivelurile, soldaţii erau copleşiţi ca număr de o mulţime de superiori, ofiţeri, birocraţi şi alţii, care îşi vedeau numai de propriile interese. Pe bună dreptate se spunea: *Dwa dragany, cztery kapitany* („La doi dragoni, patru căpitani"). În situaţii de urgenţă, instinctul armatei era să se retragă la posturile sale permanente din regiunile rurale şi să se ascundă în tranşee. Era incapabilă de a face faţă feluritelor bande de tâlhari, din ce în ce mai multe – dărămite armatelor private ale magnaţilor. Nu avea nici cea mai mică intenţie de a constitui o provocare pentru armatele profesioniste ale puterilor străine[9].

Gravitatea situaţiei era exacerbată de faptul că falimentul militar al statului polono-lituanian a coincis cu militarizarea masivă a statelor vecine. La momentul preluării coroanei de către Wettini, armata Republicii era aproximativ echivalentă

cu cele ale potenţialilor ei inamici. Cei 36.000 de oşteni ce puteau fi recrutaţi la nevoie depăşeau ca număr şi armata prusacă, şi cea suedeză şi nu erau cu mult mai puţini decât soldaţii Rusiei sau ai Austriei. La Kliszów în 1702 şi din nou la Varşovia în 1705, armata poloneză a fost totuşi de două ori învinsă de un duşman inferior numeric. După aceea, forţa ei a fost slăbită de războaiele confederaţiilor; apoi Seimul Mut i-a pus piedici definitiv. În decursul a două decenii, toate formaţiunile ei au ajuns să fie codaşe faţă de corespondentele lor din Europa. De-a lungul epocii saxone, disparitatea numerică a armatei poloneze în raport cu cea prusacă a ajuns la 1 : 11; în raport cu cea austriacă de 1 : 17; iar cu cea rusă de 1 : 28[10]. Numărul imens de mici nobili locali, care formau un efectiv militar fără egal în Europa, preferau să servească în suitele magnaţilor decât în regimentele statului. Primele încercări de a crea o industrie de armament şi de a oferi o instrucţie militară care să corespundă cerinţelor evoluţiei tehnice din acea vreme au fost făcute nu de Republică, ci de familii ca Radziwiłł sau Branicki. Statul polono-lituanian avea soldaţi din belşug. Era un paradox straniu – cea mai militarizată societate din Europa, incapabilă de autoapărare. Această deplorabilă stare de lucruri a ajuns în centrul atenţiei lumii externe abia odată cu Războiul pentru succesiunea la tronul Poloniei.

În 1733, moartea lui August al II-lea a dus la o reiterare a conflictelor care dezbinaseră ţara Wettinilor la începutul carierei sale. În Saxonia, a fost urmat la tron fără împotrivirea nimănui de unul dintre puţinii lui fii legitimi, pe nume tot Frederic-August. Dar în Republică situaţia era mai complicată. La o elecţiune desfăşurată la Varşovia pe 12 septembrie 1733, candidatul francez, Stanisław Leszczyński, a ieşit din nou învingător. Succesul lui a declanşat încă un război internaţional[11]. Rusia şi Austria s-au declarat în favoarea unei succesiuni a Wettinilor şi o armată rusă a intrat în Republică pentru a o impune. În cei aproape trei ani de lupte, opoziţia a fost complet anihilată. Intervenţia francezilor s-a limitat la o acţiune indirectă împotriva Austriei în Lorena şi Savoia. S-a organizat încă o elecţiune în octombrie sub paza baionetelor ruseşti şi un electorat selectat de ruşi l-a proclamat rege pe saxonul August al III-lea. Armata regală confederată a fost silită să se retragă de la Varşovia. Încoronarea a fost înfăptuită la Cracovia în ianuarie 1734. Oraşul Danzig, care nu cedase, a fost asediat şi cucerit de ruşi în mai. Confederaţia de la Dzików, care, sub conducerea lui Adam Tarło, îşi ridicase în octombrie 1734 stindardul în lupta pentru cauza independenţei naţionale, a fost înfrântă de trupe ruso-prusace, după o încercare îndrăzneaţă de a trece Oderul şi de a muta războiul în Saxonia. Soarta ei a fost pecetluită în mai 1735[12]. În voievodatele ucrainene, mai ales în Bracław şi în regiunea Kurpie din Prusia regală, mişcarea anti-rusă a luat forma răscoalelor ţărăneşti, care au încetat abia în 1736. La acel moment, Războiul pentru succesiunea la tronul Poloniei era încheiat de mult în mod oficial la Viena prin acordul puterilor.

Ascensiunea la tron a lui August al III-lea a adus cu sine un sentiment general de uşurare. În ciuda operaţiunilor sordide şi violente prin care fusese impusă, în împrejurările politice date era singura soluţie posibilă. Republica s-a resemnat cu ideea unei asocieri de lungă durată cu Saxonia, în vreme ce Saxonia îşi freca mâinile de bucurie că principele său a avut iarăşi succes în Republică. În ianuarie 1734, cu ocazia încoronării regelui la Cracovia, compozitorul Curţii de la Leipzig a pus în

grabă o veche melodie pe versuri noi: *Blast Lärmen ihr Feinde* („O, vrăjmaşi, sunaţi alarma"). În octombrie a fost luat prin surprindere când sosirea Curţii a fost anunţată pentru ziua aniversării înscăunării Wettinilor pe tronul Poloniei. În trei zile a compus o întreagă *Cantata Gratulatoria in adventum Regis* în nouă părţi:

1. *Chorsatz* — *Preise dein Glücke, gesegnetes Sachsen*
(Slăveşte norocul tău, Saxonie binecuvântată)
2. *Rezitativ* — *Wie können wir, großmächtigster August...*
(Cum putem noi, preaputernice August, să depunem la picioarele Tale mărturia cea mai sinceră a respectului, credinţei şi iubirii noastre?)
3. *Arie* — *Freilich trotz Augustus' Name...*
(Numele lui August, aşa o nobilă sămânţă de Dumnezeu sădită, cu siguranţă se va putea opune oricărei puteri lumeşti.)
4. *Rezitativ* — *Was hat dich sonst, Sarmatien, bewogen...*
(Ce te-a mânat altminteri, Sarmaţia, de ai preferat pe Piastul saxon, cinstitul fiu al marelui August?)
5. *Arie* — *Rase nur verwegner Schwarm...*
(N-ai decât să clocoteşti acum, roiule îngâmfat, în propriile măruntaie! Cufundă-ţi braţul neruşinat şi plin de furie în sângele nevinovat al fraţilor, spre groaza noastră şi spre paguba ta. Căci veninul şi înverşunarea invidiei tale mai rău te lovesc pe tine decât pe August).
6. *Rezitativ* — *Ja, ja! Gott ist uns nach...*
(Da, da! Dumnezeu este aproape, vine cu oastea sa pentru a apăra tronul lui August. El se asigură că întregul Nord va saluta cu mulţumire alegerea regelui [...] şi oare nu va îngădui acelui oraş care i s-a opus atât de multă vreme să simtă favorurile Sale, iar nu mânia?)
7. *Arie* — *Durch die von Eifer entflammeten Waffen...*
(Să pedepseşti duşmanii cu arme înaripate de zel aduce onoare şi renume multor oameni; dar să răsplăteşti Răul cu fapte bune e un lucru hărăzit doar eroilor şi acesta e privilegiul lui August.)
8. *Rezitativ* — *Lass doch, o teurer Landesvater, zu*
(Aşadar, Tată al patriei noastre, lasă muzele să cânte în onoarea zilei în care Sarmaţia Te-a ales rege [...])
9. *Chorsatz* — *Stifter der Reiche, Beherrscher der Kronen...*
(Întemeietor de regate, Domn al Coroanelor, sprijină tronul pe care stă August. Împodobeşte-i Casa cu bogăţie nepieritoare [...]. Ţările sale să se bucure de pace [...])[13]

Cuvintele pline de patimă din aria 5 se referă la înfrângerea francezilor din Polonia; cele de la nr. 6 la recenta cădere a oraşului Danzig. Pentru această cantată, libretistul Johann Christian Clauder a primit 12 taleri; compozitorul a primit 50, iar costurile totale de producţie s-au ridicat la 229 de taleri şi 22 de groşi. Salomon Reimer, un cronicar din Leipzig, a descris premiera cantatei de la 5 octombrie 1734,

pe care a urmărit-o din piaţa centrală a oraşului, de sub fereastra deschisă a regelui-elector:

> Către ceasurile nouă seara, supuşii le-au oferit Maiestăţilor lor o *Abend-Musik* cu tobe şi trâmbiţe. Era compusă de Maestrul-Muzician Johann Sebastian Bach, cantorul de la Sfântul Toma. Şase sute de studenţi purtau torţe mari de ceară, în timp ce patru conţi jucau rolul de mareşali. Procesiunea a pornit şi [...] a trecut pe Ritterstrasse, Brühlstrasse şi Katharinenstrasse până la palatul regelui. Când orchestra a ajuns la *Wage*, a început să bată în tobe şi să sufle din trâmbiţe, iar un cor şi-a pornit cântecul din turnul Primăriei. După ce au predat libretul, cei patru conţi au rămas să sărute mâna Regelui lor.
> Apoi Maiestatea Sa cu soţia Sa regina şi cu prinţii au stat la fereastră cât timp a cântat muzica, ascultând cu graţie şi fiind foarte încântaţi de aceasta[14].

Două zile mai târziu, de ziua regelui-elector, a fost compusă altă cantată, pe textul *Schleicht spielende Wellen und murmelt gelinde ! Nein rauschet geschwinde !* („Lunecaţi, valuri jucăuşe şi lin murmuraţi ! Nu, iute să fugiţi ! "). Era un joc simbolic bazat pe fluviile Poloniei şi Saxoniei, în care Elba era cântată de tenor, iar Vistula, *der beglückte Weichselstrom*, de bas. În următoarele două secole, ocaziile care au generat aceste cantate au fost date uitării. Dar muzica însăşi nu are moarte. Aria de bas nr. 7 din cantata festivă a lui Bach BMV 215 poate fi regăsită de obicei ca nr. 47 în *Weihnachts-Oratorium*; corul de uvertură, *Preise dein Glücke*, intră acum, ca „Osana", în componenţa *Misei în Si Minor*:

Ex. 2332

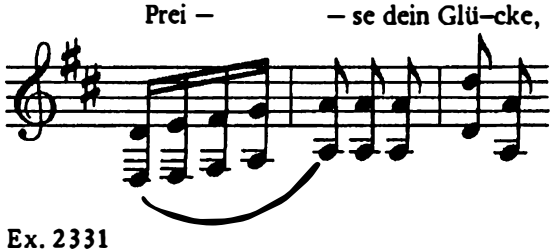

Ex. 2331

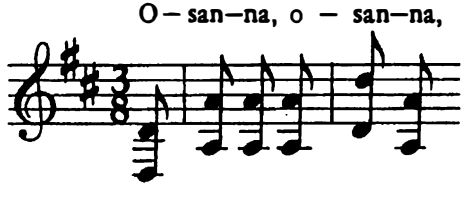

În următorii 30 de ani, domnia lui August al III-lea a fost aproape lipsită de incidente. Comportarea celui de-al doilea rege-elector a fost asemănată cu o budincă: moale, dulce şi inertă. El nu avea o putere reală şi nici nu intenţiona să vadă dacă are sau nu. Poziţia în Republică şi-o datora armatei ruse, pe care nu a făcut nici un

efort după aceea să o trimită de unde a venit. Ruşii veneau şi plecau după bunul-plac. Regele a renunţat la orice implicare activă în afacerile Poloniei, lăsând asta în seama miniştrilor săi, în special a contelui Heinrich Brühl (1700-1763), care şi-a creat la Varşovia o poziţie ce se apropia de cea a unui dictator personal. În 1740-1742 nu a făcut nimic pentru a opri cucerirea Sileziei austriece de către Prusia, ceea ce a determinat separarea domeniilor sale saxone şi poloneze printr-o fâşie lungă de pământ. În Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei (1742-1748) şi în Războiul de Şapte Ani (1756-1763), regele a urmat o politică concepută exclusiv în numele şi în interesul Saxoniei, căutând să folosească Republica ca pe o vacă bună de muls pentru luxul de la Curtea sa şi pentru cheltuielile sale militare. Nu avea puterea de a împiedica excesele contingentelor ruseşti care treceau pe teritoriile Republicii în drumul lor către Prusia şi Pomerania, nici cele ale lui Frederic cel Mare, care în 1762-1763 a impus contribuţii forţate provinciilor de nord ale Poloniei ca mijloc de a umple la loc vistieria prusacă falimentară. Pentru a facilita aceste jafuri, prusacii au inundat Republica cu un noian de imitaţii de monede poloneze, false şi lipsite de valoare. În aceste decenii, cea mai mare parte a guvernării centrale a fost suspendată. Sarcinile Seimului au fost delegate dietinelor locale. Magnaţii, în special familiile Czartoryski, sprijinită de ruşi, şi Potocki, care avea legături cu Franţa, îşi conduceau netulburate imperiile private, paralizând orice încercare de unificare sub stindardul vreunei cauze de interes comun. Tribunalele erau terorizate. Infima armată regală se ascundea prin barăci, de frică să nu fie chemată la acţiune. Economia era în stagnare. Oraşele se micşorau pe zi ce trecea. Burghezia aproape că dispăruse. Ţărănimea trudea din greu, fără nici o speranţă de ameliorare a situaţiei. Ignoranţa şi sărăcia câştigau teren, în timp ce Varşovia dansa la un şir interminabil de baluri ale aristocraţiei, unde singurul lucru care conta era dimensiunea latifundiilor fiecăruia. Opera şi teatrul erau în floare. Parcurile, arhitectura şi muzica erau splendide. Toate artele se bucurau de mecenat. Unii comentatori au considerat că „maladia poloneză" a fost mai puţin păgubitoare decât războaiele şi violenţa ce consumau ţările vecine; alţii au asemănat-o cu Sodoma şi Gomora. În cuvintele unui refren bine-cunoscut:

Za króla Sasa
Jedz, pij, i popuszczaj pasa!
(„Pe vremea Sasului mănâncă, bea,
şi dă drumul la curea!")

Războaiele de la mijlocul secolului al XVIII-lea, care într-un final au adus atât Rusiei, cât şi Prusiei statutul de mari puteri europene, au dezvăluit totodată jalnica neputinţă a Uniunii statale polono-lituaniene. Chiar şi în timpul Războiului pentru succesiunea la tronul Poloniei, forţele militare poloneze nu au jucat nici un rol ca atare – în cele mai importante bătălii a luptat coaliţia franco-austriacă pe Rin, în Lombardia şi în sudul Italiei. Al Treilea Tratat de la Viena din anul 1738 conţinea doar o scurtă referire la confirmarea succesiunii saxone în Polonia şi la oferirea ducatului Lorenei lui Stanisław Leszczyński. În Războiul de succesiune la tronul

Austriei, care a izbucnit după cucerirea Sileziei de către Frederic cel Mare, precum şi în Războiul de Şapte Ani, în cadrul căruia numeroase bătălii au avut loc pe teritoriul polonez – în Silezia şi Pomerania –, ca şi în Tratatele de la Aachen (1748) şi Hubertusburg (1763), Republica s-a remarcat doar prin absenţă. Multe dintre problemele politice de actualitate la acea vreme – printre care şi viitorul Sileziei şi Saxoniei – erau de o însemnătate majoră pentru Polonia; însă polonezii nu au putut să participe la rezolvarea lor. Nici poziţia saxonilor nu era tocmai de invidiat. După semnarea în 1745 a propunerii austriecilor de a efectua împărţirea Prusiei, August al III-lea a trebuit să stea cu mâinile în sân şi să se uite cum armatele prusace şi austriece devastau Saxonia iar şi iar, în timp ce el, contrar propriei voinţe, căuta adăpost în capitala sa poloneză. În anul 1745 a trebuit să-i cumpere pe prusaci cu suma de un milion de taleri; în anul 1763, cu o zi înainte de a muri, a primit înapoi Saxonia numai prin mila marilor puteri. Până atunci însă nefericitul rege-elector, exilat din electoratul său pustiit, a trebuit să se mulţumească cu Republica lipsită de apărare.

În aceste împrejurări, rivalul cel mai de seamă al saxonilor la tronul Republicii, Stanisław Leszczyński (1677-1766), nu avea motive să regrete eşecurile sale electorale. Acest nobil rafinat şi jovial, magnat din Wielkopolska şi vlăstar al unei vechi familii protestante, a fost toată viaţa candidatul facţiunii franco-suedeze. Fusese încoronat rege al Poloniei în două rânduri – o dată în 1704 şi a doua oară în 1733. Prima dată, domnia lui a durat cinci ani, până la înfrângerea suedezilor la Poltava; a doua oară, a fost întreruptă după numai cinci luni. Capturat la Danzig în timpul asediului ruşilor, el a fugit în Prusia îmbrăcat în haine de ţăran. Exilat la Versailles, şi-a căsătorit fiica cu regele Franţei, iar în 1735 a fost el însuşi răsplătit cu ducatul de Lorena şi Bar, primit ca fief. Curtea sa de la Luneville era un model al epocii Luminilor, refugiu atât pentru filozofi, cât şi pentru *bons viveurs*. El a ţinut îndeaproape legătura cu Polonia, primind un mare număr de conaţionali ai săi în şcolile şi afacerile din ducatul său. A fost autorul lucrării *Głos wolny wolność ubezpieczający* (*Un glas liber ce asigură libertatea*, 1749), unul dintre cele mai renumite şi mai influente tratate reformatoare din acea epocă[15].

Spiritul de ameliorare nu dispăruse cu totul. Mulţi magnaţi, ca Leszczyński, făceau dovada unei conştientizări foarte acute a situaţiei deplorabile în care se afla Polonia şi, pe măsura puterilor lor, de altfel de dimensiuni considerabile, căutau să dezvolte resursele ţării şi să-i ridice moralul. În Lituania, familia Radziwiłł construia manufacturi încă din 1740. Michał Ogiński, autorul articolului „Harfa" din *Enciclopedia* lui Diderot, îşi construia canalele. Din anul 1760, Andrzej Zamoyski (1716-1792), viitorul cancelar, a abolit iobăgia pe toate domeniile sale, dând un exemplu pe care avea să îl promoveze în politica publică. Stanisław Konarski (1700-1773), pedagog şi publicist, fondator al unui „Collegium Nobilium", care şi-a deschis porţile pentru elevi în anul 1740, era la fel de interesat şi de reforma politică. Tratatul său *O skutecznym rad sposobie* („Despre o metodă eficientă de guvernare"), publicat în anul morţii lui August al III-lea, dădea glas îndoielilor unei întregi generaţii. Aici se aflau germenii unor transformări viitoare. Cea mai remarcabilă, poate, a fost opera fraţilor Załuski – Andrzej Stanisław Kostka (1695-1758) şi Józef Andrzej

(1702-1774), episcopi catolici de Cracovia şi, respectiv, de Kiev. Episcopul Stanisław, care s-a înălţat până la demnitatea funcţiei de cancelar al Coroanei, a fost un pionier al dezvoltării extracţiei fierului, a metalurgiei şi a mineralogiei. Episcopul Józef Andrzej, care petrecuse o perioadă de exil împreună cu Konarski la Luneville, a fondat o colecţie de cărţi, ce a fost transformată la Varşovia, în 1748, în prima bibliotecă publică din Europa. Era adăpostită în „Palatul Albastru", construit în apropierea Grădinii Saxone pentru una dintre fiicele naturale ale fostului rege – Maria Orzelska. De-a lungul timpului, această colecţie a acumulat aproximativ 400.000 de volume, toate fiind splendid catalogate în versuri în limba latină. Comorile ei erau ţinta multor învăţaţi care veneau aici ca în pelerinaj; ele au fost descrise de omul de ştiinţă francez Jean Bernoulli după cum urmează:

> Palatul este un veritabil labirint de camere, toate pline de cărţi. Cea mai de seamă încăpere şi de fapt şi singura decorată cu gust este dedicată volumelor celor mai deosebite, multe dintre ele franceze, cu gravuri deosebite şi legate cu măiestrie. Această încăpere este lungă şi înaltă şi împodobită cu numeroase statui întruchipându-i pe cei mai faimoşi oameni din istoria ţării. Lângă ea se află chiar dormitorul Episcopului Załuski şi încă o cameră plină cu cărţi [...].
> Colecţia în limba latină ocupă o altă încăpere largă la etajul al treilea [...].
> Mi s-au arătat câteva manuscrise frumoase ale lui Longinus şi Macrobius şi o copie foarte veche a *Metamorfozelor* şi *Scrisorilor* lui Ovidiu, iar apoi mai multe lucrări ecleziastice alese şi rare. Una dintre acestea era un Codex *in folio*, cu titlul *Pontificalis ordinis liber*, manuscris iluminat, scris pe pergament şi datând de pe la 1500 [...].
> Am mai văzut şi o carte de rugăciuni din secolul al IX-lea, adus dintr-o bibliotecă din Burgundia, [...] şi o alta, foarte frumoasă, scrisă pe pergament cu litere mari, cele mai multe aurite şi împodobită cu mai bine de o mie de miniaturi; splendidele *Decretalia* ale Papei Grigorie al IX-lea [...].
> În ceea ce priveşte documentele poloneze, se dă aici o mare importanţă imensei colecţii juridice a Actelor Republicii, în douăzeci şi şapte de volume, dintre care douăsprezece nu sunt originale, ci copiate după cele din Biblioteca Jagiełłonă de la Cracovia [...][16].

Episcopul Załuski a lăsat biblioteca Republicii prin testament. Dar nu avea cum să-i controleze soarta. În 1795, colecţia aceasta magnifică a fost prădată de armata rusă şi trimisă în cufere la Sankt-Petersburg, unde a fost mai târziu completată cu încă o jumătate de milion de alte volume, jefuite din alte biblioteci poloneze. Diplomaţia modernă a eşuat în încercările de a recupera o parte semnificativă a acestor prăzi de război. Vizitatorilor de astăzi ai bibliotecilor publice sovietice de la Leningrad nu li se spune de obicei nimic despre adevărata origine a colecţiilor[17].

Moartea lui August al III-lea pe 5 octombrie 1763 a pus capăt în mod natural epocii saxone a Republicii. Nu se punea problema alegerii ca urmaş la tron a fiului său, Frederic-Christian. De data aceasta, ruşii aveau planurile lor. Ecaterina a II-a intenţiona să reformeze protectoratul ei polonez după o viziune proprie. În acest proiect avea să concureze cu reformatorii polonezi, iar dacă s-ar fi decis să nu cedeze – avea să provoace un conflict. Astfel, după 30 de ani de scleroză somnolentă, trupul Republicii avea să fie cuprins de violente convulsii. Pentru mulţi dintre cei ce au trăit în epoca „împărţirilor", „zilele de aur de altădată" ale epocii saxone aveau să fie un prilej de adânc regret.

18

AGONIA

Sfârşitul protectoratului rus (1764-1795)

Împărţirea Poloniei, realizată în trei etape – în 1773, 1793 şi 1795 –, a constituit o situaţie fără precedent în istoria modernă a Europei. E drept că puterile victorioase de obicei îşi despuiau rivalii înfrânţi de posesiuni teritoriale, nedându-se înapoi nici de la împărţirea între ei a prăzilor de război în India, America sau Africa; dar nu există nici un alt exemplu de situaţie în care să fi anihilat intenţionat, cu sânge rece, unul dintre statele istorice ale Europei. Polonia a fost victima unei vivisecţii politice – prin mutilare, amputare şi, în final, dezmembrare totală; şi singura scuză oferită a fost că pacienta nu se simţea bine. Agonia Republicii a coincis cu domnia ultimului ei rege, Stanisław-August Poniatowski (1732-1798), de la 1764 până la 1795[1]. (Vezi harta 22.)

Mucaliţii epocii Luminilor şi-au ascuţit agerimea minţii de cutea nenorocirilor Poloniei. Frederic al II-lea de Prusia, un principe protestant şi unul dintre cei mai băgăreţi vecini, s-a lăudat: „Ne vom împărtăşi [...] dintr-o singură hostie – Polonia; şi, chiar de nu ne va mântui sufletele, cu siguranţă va fi foarte folositoare statelor noastre"*. Voltaire şi-a inventat şi el acel faimos *bon mot*: „Un polonez – un seducător; doi polonezi – un scandal; trei polonezi – ei, asta e problema poloneză". Publicul lor chicotea elegant, crezând că Polonia, într-un fel sau altul, îşi merită soarta. În 1763, cancelarul rus Mihail Voronţov declarase că Polonia este cuprinsă permanent de dezordine şi că, atât timp cât îşi va păstra constituţia actuală, nu merită a fi considerată una dintre puterile europene.

Desigur, eticheta Poloniei, „Republica Anarhiei", nu era cu totul lipsită de fundament. Vreme de aproape 50 de ani după Seimul Mut din 1717, politicienii nu fuseseră capabili să amelioreze un număr de slăbiciuni grave. Statul continua să fie o dublă Republică în care interesele potrivnice ale celor două părţi constituente, Regatul Poloniei şi Marele Ducat al Lituaniei, zădărniceau orice încercare de reformă. Monarhia era încă electivă şi o jucărie în mâna diplomaţiei internaţionale. Seimul încă era paralizat de *Liberum Veto*. Constituţia nereformată încă permitea organizarea unor confederaţii. În ciuda unei populaţii de 11 milioane şi a unui teritoriu de 730.380 de kilometri pătraţi – adică mai mare decât Franţa ori Spania –,

---

* Citat după W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*, Poznań, 1947, p. 154 (n.tr.).

nu avea încă o vistierie centrală, iar armata număra practic doar 12.000 de soldaţi. „Libertatea de Aur", pe care majoritatea cetăţenilor nobili fuseseră educaţi să o considere gloria Republicii lor, îşi pierduse semnificaţia într-o ţară în care 90% din populaţie trăia în sărăcie şi robie şi unde toate lucrurile importante erau aranjate prin promisiunea aurului francez ori prin ameninţarea tăvălugului rusesc. Vreme de aproape 50 de ani, statul polono-lituanian fusese condus ca protectorat rus, prin metode care în viaţa civilă şi-ar avea echivalentul în protecţia oferită de gangster. Era linişte atâta vreme cât gangsterul rus îşi primea tributurile, iar găgăuţele polo-neze îi acceptau autoritatea. Imediat ce protejaţii încercau să se descotorosească de protectorii lor neinvitaţi, necazurile începeau din nou.

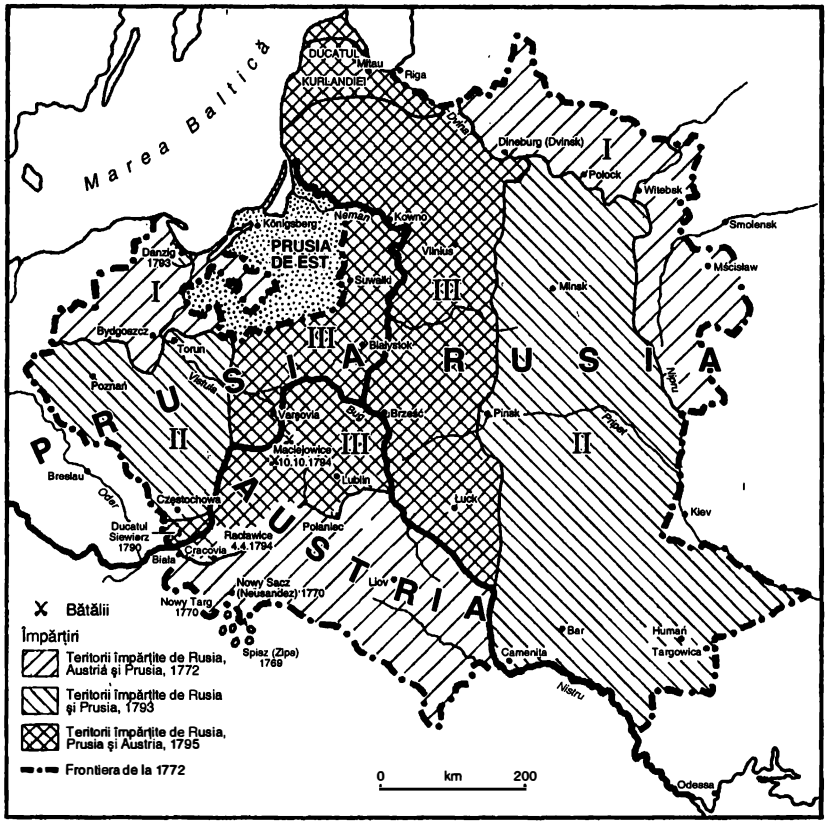

Harta 22. Împărţirile Poloniei (1773-1795)

Evenimentele ameţitoare ale epocii împărţirilor Poloniei nu pot fi înţelese cum se cuvine dacă uităm că necazurile interne ale acestui stat erau promovate şi exploă-tate sistematic de vecinii săi mai puternici. Rusia intervenise mereu în treburile interne ale statului, de-a lungul a peste o sută de ani. Petru I insistase să fie numit „protector" al minorităţii ortodoxe, trăsese cu succes sforile tronului polonez pentru a-i instala pe regii saxoni şi forţase un Seim Mut să ratifice acele restricţii în domeniul finanţelor, armatei şi reformei care au ruinat apoi viaţa publică. Nu numai

Rusia, ci şi Suedia, Prusia, Franţa şi Austria au folosit Polonia drept câmp de luptă pe care să-şi rezolve disputele fără prea multe cheltuieli. Adevărul este foarte simplu – slăbiciunea Poloniei le convenea de minune vecinilor ei şi scopurilor acestora. După o formulă a epocii, Polonia era *karczma Europy* – „hanul Europei". Mai mult decât atât, ori de câte ori polonezii încercau să îşi facă ordine la ei acasă, atât Rusia, cât şi Prusia luau măsuri de contracarare pentru a se asigura că nu se va schimba nimic. În 1764, când Seimul convocaţional a numit o Comisie a Finanţelor care să creeze un sistem general al vămilor aliniat cu al celorlalte state moderne, Frederic de Prusia a înălţat un fort la Marienwerder, pe malul fluviului Vistula, de unde a bombardat şi a terorizat vasele poloneze până când s-a renunţat la noile propuneri. În acelaşi an, ruşii au organizat încă o expediţie militară, pentru a se asigura că elecţiunea regală următoare va decurge conform planului. Este adevărat că, în perioada ce a urmat, polonezii au contribuit ei înşişi la catastrofă – dar au contribuit tocmai prin eforturile lor disperate de a ieşi din anarhie, şi nu prin presupusa lor aviditate de a se bălăci în ea. Ar fi trebuit să fie clar pentru toată lumea că despoţii de la Sankt-Petersburg şi Berlin, care le refuzau propriilor supuşi majoritatea libertăţilor civile, nu ar fi putut niciodată să fie susţinătorii unei „Libertăţi de Aur" autentice în Polonia.

Acelaşi gen de ipocrizie domnea şi în chestiunile religioase. Într-adevăr, sistemul romano-catolic al Republicii, în ciuda unei lungi tradiţii de toleranţă şi libertate religioasă, din 1718 refuzase să acorde minorităţilor religioase – ortodoxe şi protestante – drepturi politice depline. În această privinţă, atitudinea polonezilor a fost similară cu aceea a Marii Britanii sau Olandei; şi, până când episcopii nu au fost asmuţiţi, în anii 1770, să se revanşeze, Polonia fusese mult mai tolerantă decât Rusia, ale cărei armate îi converteau forţat pe uniaţii din Republică. Dar asta nu oprea Curtea ţaristă să pozeze în rolul de apărătoare a minorităţilor oprimate. Pe această temă, Frederic cel Mare nu avea iluzii: „Ce ar spune [ministrul rus] dacă Franţa ar invada Olanda pentru a forţa Stările Generale să accepte papistaşi în funcţii înalte în stat? – a întrebat. – [...] Oare nu ar spune că Franţa este agresorul? Dar să aplicăm asta la situaţia actuală din Polonia. [...] Aici agresorii sunt ruşii"[2]. Frederic îşi cunoştea bine colaboratorii, dar nu a ezitat să li se alăture în cerinţele lor evlavioase privind drepturile religioase în Polonia. Dacă Republica ar fi fost puternică, fără îndoială că diplomaţii ar fi ridicat în slăvi tradiţia ei iluministă de toleranţă religioasă, în loc să cultive plângerile „disidenţilor".

Politica expansionistă a Rusiei faţă de Europa de Est şi în special faţă de Polonia s-a manifestat în două moduri. Pe de o parte, gruparea militaristă se pronunţa deschis în favoarea anexărilor directe. Convingerea acesteia era că interesele Rusiei vor fi apărate cel mai bine prin acapararea unor teritorii ale vecinilor ori de câte ori s-ar fi ivit vreo ocazie. Zahar Cernîşev, vicepreşedintele Colegiului Militar, a dat glas acestei viziuni când, chemat la Consiliul noii ţarine Ecaterina pentru a discuta moartea regelui polonez, a propus o invazie a Livoniei poloneze şi a palatinatelor de Polotsk, Witebsk şi Mścisław. Se bucura fără îndoială de sprijinul acelora care în anii precendenţi, cu armata rusă la Berlin, o îndemnaseră pe regina Elisabeta să dezmembreze neruşinatul Regat al Prusiei. Politicienii, în schimb, erau mai prudenţi. Panin, principalul sfetnic al Ecaterinei în sfera afacerilor externe, era adeptul jocului

rusesc mai vechi şi mai profund în care rivalii erau dezarmaţi promiţându-li-le protecţie şi în care victima nu era înghiţită dintr-odată, ci rumegată şi savurată cu încetul. Panin nutrea speranţa unui Sistem al Nordului, în care alianţele cu Prusia, Suedia şi Anglia puteau fi folosite pentru a încurca Sistemul din Sud al ministrului lui Ludovic al XV-lea, Choiseul. În schema lui Panin, Republica avea să-şi continue existenţa ca avanpost al Rusiei în Europa, un protectorat vasal a cărui dependenţă putea fi perpetuată prin manipulări interminabile şi cu cheltuieli minime. Ecaterina cu siguranţă i-a împărtăşit intenţiile, dar numai la început; una dintre liniile conducătoare vitale în politica împărţirilor Poloniei poate fi trasată de-a lungul distanţării ţarinei de politica rumegării, în favoarea unei înghiţiri imediate[3].

Viziunea Prusiei era întru câtva diferită. În comparaţie cu Rusia, era un stat infim, a cărui extraordinară eficienţă nu o apăra întotdeauna de consecinţele unor ambiţii insaţiabile. Cucerirea Sileziei în 1740 provocase două decenii de război care aproape că o copleşiseră pe instigatoare. În 1762, cu vistieria goală şi Berlinul ocupat, Prusia fusese salvată doar de moartea subită a reginei Elisabeta şi de ascensiunea oportună a lui Petru al III-lea, admiratorul cel mai fervent al lui Frederic. Prusia era în realitate un parazit internaţional neobosit. De trei ori – în 1656, 1720 şi 1733 – urzise împreună cu alţii planuri abandonate de dezmembrare a Republicii. În 1752, *Testamentul Politic* al lui Frederic îl comparase pe vecinul său polonez cu „o anghinare gata de a fi mâncată frunză cu frunză"*. Căci „Regatul din Prusia" nu poseda încă o bază teritorială consolidată. Posesiunile Hohenzollernilor erau răspândite prin Europa de Nord în grupuleţe fără legătură între ele. Cele mai mari asemenea teritorii, Brandenburgul şi Ducatul Prusiei de Est, erau încă separate de vasta provincie poloneză Prusia Regală de Vest, pe care Frederic o considera prima frunză din anghinarea lui. După criza din 1762, politica lui a fost la fel de puţin umilă ca şi mai înainte, însă a devenit mai circumspectă. Brigandajul de unul singur se dovedise prea riscant. Acum avea intenţia de a organiza o bandă.

Celălalt vecin al Republicii, Austria, nu avea nici dinamismul Prusiei, nici resursele Rusiei. Extenuaţi de Războiul de Şapte Ani, austriecii posedau un teritoriu arhisuficient pentru a da bătăi de cap unui aparat administrativ şi aşa destul de şubred. Nu aveau planuri de expansiune. Graniţa lor din munţii Carpaţi, care îi separa de Polonia şi de Europa de Nord în general, era neîntreruptă, în afara unei mici breşe la Spisz (Zips). În orice caz, erau catolici ca şi polonezii şi ţineau încă minte evenimentele legendare din 1683, când Sobieski ridicase asediul Vienei. Îi urau pe prusaci şi se temeau de ruşi. Părea de neconceput ca austriecii să facă cauză comună cu atacatorii Poloniei. Şi totuşi, au făcut-o[4].

Personalităţile conducătorilor au jucat şi ele un rol. Frederic de Prusia, extrem de inteligent, cinic şi lipsit de scrupule, ştia exact încotro se îndreaptă. Avea de-a

---

* Metafora anghinarei a fost preluată de Frederic de la Victor Amadeus de Savoia, care a folosit-o cu referire la planurile sale cu oraşul Milano. Vezi W. Konopczyński, *Frederyk Wielki a polska*, Poznań, 1947. [Conform izvoarelor istorice, metafora anghinarei a fost folosită de Frederic nu cu referire la întreaga Polonie, ci numai la Prusia Regală: „În testamentul său politic a recomandat consumarea Prusiei Regale ca pe o anghinare, frunză cu frunză", rupând din ea „când un oraş, când o regiune, până când va fi mâncată toată". Citat după E. Rostworowski, „Wolter a Polska", *Kwartalnik Historyczny*, 1968, pp. 849-867 (n.tr.).]

face cu două împărătese ale căror slăbiciuni le-a exploatat cu o măiestrie desăvârşită, linguşind-o pe una şi tachinând-o pe cealaltă. Ecaterina a II-a, care ajunsese pe tronul Rusiei după uciderea soţului ei, Petru al III-lea, era fiica unui feldmareşal prusac. Era la fel de severă cu aliaţii săi ca şi cu nenumăraţii ei amanţi. Maria Tereza, „regina-văduvă a Ungariei şi împărăteasa Austriei", era tot atât de evlavioasă pe cât era de nerăbdătoare. Când a fost în sfârşit realizată prima împărţire, Frederic a notat: „...eu şi ţarina suntem nişte piraţi; dar mă întreb cum o fi reuşit Regina-Împărătească să rezolve această problemă cu duhovnicul ei! [...] *Elle pleurait quand elle prenait; et plus elle pleurait, plus elle prenait*"*. În sfârşit, în joc era implicat şi Stanisław-August Poniatowski – un elegant, cizelat, maleabil şi cosmopolit nepot al facţiunii Czartoryski, sprijinită de ruşi. Ca ambasador plenipotenţiar al Poloniei la Sankt-Petersburg în 1755-1758, fusese cel mai pasional amant al Ecaterinei – „sărmanul, nesăbuitul Poniatowski", în cuvintele nedrepte ale lui Carlyle, „o făptură fluşturatică şi goală pe dinăuntru, mirosind a macasar". Era în mod evident instrumentul înlăturării saxonilor celor somnolenţi de pe tronul Poloniei. Spre surpriza tuturor, s-a dovedit a fi un patriot înflăcărat şi un reformator convins[5].

Perspectiva alegerilor regale din Polonia a accelerat intrigile deja existente. Atât Frederic, cât şi Ecaterina au anticipat evenimentul – primul în 1762, coordonându-şi planurile cu cele ale lui Petru al III-lea cel fără noroc, cealaltă în ianuarie 1763, impunând prin forţă armată un nou conducător în Ducatul Kurlandiei. Acum au conspirat mai îndeaproape. Pe 11 aprilie 1764, s-a semnat un tratat prin care Frederic a reuşit să obţină acordul Ecaterinei în punctele stabilite anterior cu Petru: şi anume că amândoi vor sprijini un candidat „Piast" la tronul polonez şi că amândoi vor acţiona împreună întru apărarea „Libertăţii de Aur" şi a drepturilor disidenţilor religioşi. Motivaţia principală a lui Frederic era să-i detroneze pe saxoni, rivalii săi din Germania. Mobilul Ecaterinei era să-i netezească lui Poniatowski calea către încoronare. La începutul întregii acţiuni, Ecaterina a fost suficient de candidă pentru a trimite către toate Curţile Europei o declaraţie menită a demonta zvonurile cum că s-ar pregăti o împărţire. „Dacă vreodată maliţiozitatea, mână în mână cu minciuna", a scris ţarina indignată au putut să ţeasă un zvon complet lipsit de adevăr, este fără îndoială acela pe care au îndrăznit a-l răspândi în public, cum că nu ne-am decis să sprijinim alegerea unui Piast decât în scopul ca mai apoi, prin ajutorul şi complicitatea lui, Noi să putem să ne facilităm mijloacele pentru a invada câteva provincii ale Regatului Poloniei şi Marelui Ducat al Lituaniei, a le dezmembra şi apoi a ni le însuşi pentru Noi şi Imperiul Nostru"[6]. Văzând efectul anesteziant al acestei declaraţii asupra puterilor europene, miniştrii Prusiei şi Austriei de la Varşovia au făcut şi ei declaraţii asemănătoare.

Calea lui Poniatowski a fost într-adevăr bine netezită. Câmpia Electorală era înconjurată de soldaţi ruşi şi slujitori ai lui Czartoryski. La 6 septembrie 1764, acei nobili ai Republicii care nu plecaseră deja în semn de dezgust şi-au aclamat noul rege într-un singur glas. După cum a remarcat însuşi regele victorios, a fost cea mai liniştită alegţiune din istoria Republicii.

---

* *Cf.* W. Konopczyński, *op. cit.*, p. 154 (n.tr.).

Poziţia lui Stanisław-August era, cu toate acestea, departe de a fi confortabilă. În primii patru ani de domnie, nu a reuşit decât să-i ofenseze pe toţi cei care crezuseră că le slujeşte interesele. L-a promovat în funcţia de cancelar al Coroanei pe liberalul Andrzej Zamoyski, dar în curând a căzut în dizgraţia familiei Czartoryski, care nu era de acord cu planurile lui referitoare la diverse reforme constituţionale. În 1766 a reuşit să întemeieze Corpul de Cadeţi sub comanda lui Adam Kazimierz Czartoryski, ca nucleu al educaţiei militare şi al creşterii puterii armatei. Dar avea o relaţie dificilă cu agentul Ecaterinei, Repnin, ale cărui ameninţări şi violenţă erau o batjocură la adresa prerogativelor regale. L-a înfuriat pe Frederic cu propunerile lui în domeniul vămilor şi i-a dezamăgit pe „disidenţi", care fuseseră convinşi să-l considere aliatul lor. În special a mâniat Biserica Catolică, fiindcă nu şi-a definit clar poziţia în problema religioasă. Primul Seim al domniei, în 1766, s-a transformat într-un fiasco. Propunerile regelui de a desfiinţa *Liberum Veto* au fost respinse, în timp ce eforturile episcopului de Cracovia, Kajetan Sołtyk, de a obţine o declaraţie pe tema „siguranţei credinţei" au generat de fiecare dată reacţii negative şi debandadă. Către sfârşitul anului, ţara deja se împărţea în mai multe tabere cu armatele lor.

Anul 1767 marchează nivelul cel mai de jos al „anarhiei poloneze", în care provocările fatale ale ruşilor au fost demascate de-a dreptul. Mai întâi s-au format două confederaţii armate ale disidenţilor, una a protestanţilor la Torun şi una a ortodocşilor la Słupsk. Elementul de motivaţie religioasă autentică poate fi apreciat în funcţie de evenimentele de la Torun, unde confederaţia a fost organizată de un ofiţer rus care a început cu arestarea tuturor acelora ce se opuneau voinţei ţarinei, inclusiv conducătorii oraşului. La Radom a prins contur o mişcare mai serioasă, care s-a dezvoltat treptat într-o „Confederaţie Generală" la nivelul întregii ţări. Unii dintre aceşti confederaţi, cum ar fi familia Radziwiłł în Lituania, urmăreau detronarea regelui; alţii doar încercau să-i împiedice reformele; iar alţii credeau că astfel salvează Biserica – dar manipulaţi erau cu toţii. Cu această ocazie, Repnin a reuşit nu numai să dirijeze din umbră atât acţiunile regelui, cât şi ale opoziţiei, ci şi să-l convingă pe rege însuşi să se alăture Confederaţilor. În octombrie, Repnin a dat cărţile pe faţă. Aranjând o întrunire extraordinară a Seimului, i-a arestat imediat pe cei patru opoziţionişti din fruntea Confederaţiei şi i-a trimis în lanţuri la Kaługa. Şi-a anunţat acţiunile într-o notă scurtă către Cameră:

> Trupele Maiestăţii Sale Imperiale, Suverana Mea, prietenă şi aliată a Republicii, i-au arestat pe episcopul de Cracovia, episcopul de Kiev, palatinul de Cracovia şi starostele de Dolin, care prin comportamentul lor au ofensat demnitatea Maiestăţii Sale Imperiale, atacând puritatea intenţiilor Sale faţă de Republică – intenţii salutare, dezinteresate şi amicale[7].

După aceea, oamenii numiţi de Repnin au suspendat Seimul în favoarea unei comisii speciale, care a ratificat aşa-zisele „legi cardinale" ce au perpetuat domnia anarhiei. Nobililor li s-a confirmat monopolul drepturilor politice. *Liberum Veto* a fost păstrat. Alegerile regale aveau să fie de acum „libere". Pe scurt, „Libertatea de Aur" a fost demascată ca o escrocherie fără substanţă. Unica persoană care avea dreptul legal de a o schimba era împărăteasa Rusiei. Sistemul din 1717 a fost reinstaurat.

În acest moment, Ecaterina trebuie să fi fost foarte satisfăcută. Republica, întinsă la picioarele ei, se zbătea în agonia unei paralizii pe care şi-o pricinuise singură. Ruşii deţineau controlul total. Nu mai avea alte pretenţii. De fapt însă, fără ştirea ei, era prinsă la colţ. Momentul de satisfacţie a trecut repede. Nu se gândise la manevrele polonezilor, nici ale turcilor şi nici ale lui Frederic de Prusia. În curând a fost obligată să-şi regândească politica.

În 1768, repercusiunile actelor de brutalitate ale ruşilor în Republică au evoluat rapid. Pe 29 februarie, la Bar, în Podolia, a luat naştere o nouă Confederaţie, condusă de un consorţiu de nobili dezamăgiţi în frunte cu Jan Michał Pac (1730-1780), împreună cu membri ai clanurilor Potocki, Sapieha şi Krasiński. Au pornit un război pe care ruşii nu au fost capabili să-l stingă de-a lungul a patru ani. Au generat un idealism, au pus la îndoială principii fundamentale aşa cum nu se mai întâmplase de zeci de ani, acesta urmând să fie punctul de pornire al naţionalismului polonez modern. În acelaşi timp, au provocat efecte secundare violente asupra cărora nu au mai avut nici un control. În Ucraina, forţele lor au fost atacate din spate de aşa-zisa „Koliwszczyzna", o răscoală a ţăranilor şi cazacilor în urma căreia au rămas nenumăraţi nobili, evrei şi preoţi măcelăriţi. Răscoala a distras pentru scurtă vreme atenţia armatelor ruse şi regale care avansau împreună împotriva Confederaţilor. La Umań a avut loc un masacru de proporţii legendare. Aproximativ 20 de mii de catolici şi evrei, împinşi de răsculaţi în bisericile şi sinagogile lor, au fost ucişi cu sânge rece. Răsculaţii au născut sloganul: *Polak, Żyd i sobaka – wse wira odnaka* („Polonez, evreu sau câine – tot de o credinţă") şi în trei săptămâni de violenţă neînfrânată au măcelărit aproape două sute de mii de oameni. După aceea, răscoala lor a fost înăbuşită cu tot atâta violenţă. Capul răscoalei, Maksym Żeleźniak, a fost prins de ruşi şi trimis în Siberia. Locotenentul său, Ivan Gonta, predat polonezilor, a fost jupuit de viu şi sfâşiat în bucăţi[8]. În lunile care au urmat, ruşii, sub comanda lui Krecetnikov, l-au sprijinit pe hatmanul Branicki în urmărirea confederaţilor. Însă în octombrie au stârnit încă o reacţie, din partea Turciei. Exasperată de promisiunile mereu încălcate ale Ecaterinei de a-şi retrage forţele armate din Polonia, Poarta a ordonat arestarea ministrului rus de la Constantinopol. Era o declaraţie de război. Ecaterina a fost prinsă în „furca" implicării sale simultane în Polonia şi Turcia.

Necazurile Ecaterinei s-au înmulţit repede. Purtând războiul cu turcii, nu a putut să trimită trupe care să înăbuşe răscoalele ce au izbucnit la Cracovia, în Wielkopolska şi în Lituania. În 1769 a aflat că confederaţii de la Bar au format la Biała, pe frontiera austriacă, o „Generalitate", şi că în ajutorul lor au venit şi ofiţeri francezi. În 1771, a început din nou un război deschis. Tânărul Suvorov avea mari dificultăţi în controlarea genialei improvizaţii a lui Kazimierz Pułaski în Polonia şi a hatmanului Ogiński în Lituania. Ultimul centru de rezistenţă, la mănăstirea Jasna Góra de la Częstochowa, a căzut abia pe data de 18 august 1772[9].

Frederic de Prusia era încântat de mersul lucrurilor. A aşteptat până când cazanul polonez a început să clocotească şi abia atunci a intervenit şi el să mai amestece puţin. În noiembrie 1768 a prezentat un plan de împărţire, conceput, se spune, de un oarecare conte Lynar. Văzând că Ecaterina nu era încă gata, a aşteptat momentul potrivit, sugerându-i mereu ţarinei că polonezii nerecunoscători nu sunt vrednici de îngăduinţa cu care îi tratează. Oare nu le garantase ea „Libertatea de Aur"? Oare nu ea era promotoarea

toleranţei religioase? Oare nu suferise deja destule insulte din partea republicanilor periculoşi şi a episcopilor insolenţi? Ecaterina, flatată de eleganţa soluţiei propuse de Frederic, dar încă umilită de eşecul planului ei de la început, a cedat treptat îndemnurilor lui. Dacă nu accepta propunerile lui Frederic, ar fi trebuit să se confrunte cu perspectiva unei masive alianţe pruso-austriaco-turce, care s-ar fi ridicat împotriva ei.

În mod destul de surprinzător, cei care au spulberat definitiv rezistenţa Ecaterinei au fost austriecii, în special perspicacele sfetnic al Mariei Tereza – Kaunitz, care a făcut dovada unui talent remarcabil în slujba suveranei sale. În 1769, profitând de faptul că Republica era ocupată cu altele, trupele austriece au pătruns în Spisz, anexând regiunea *ad damnum evitandum*. În 1770 au înaintat către Nowy Targ şi Nowy Sącz, anexându-le şi pe acestea. S-a protestat împotriva activităţilor ruşilor în Polonia, iar în 1771 Austria s-a alăturat duşmanului ei tradiţional, Turcia, pentru a forma o alianţă secretă împotriva Rusiei. Exact de asta avea nevoie Frederic. Acum putea să aducă argumentul că slăbiciunea Republicii ajunsese la punctul în care reprezenta o ameninţare la adresa stabilităţii internaţionale şi o împărţire legală devenea necesară pentru a pune capăt unor anexări arbitrare. Fratele lui, principele Henric de Prusia, care vizitase Sankt-Petersburgul în toamna anului 1770, a recurs la aceste argumente, care s-au dovedit concludente. În iunie 1771, Prusia şi Rusia se puseseră în principiu de acord asupra unei împărţiri a Poloniei. În februarie 1772, după o perioadă de ezitare cerută de rigorile decenţei, Maria Tereza a acceptat invitaţia de a fi părtaşă la asta. Totul a fost pus la punct, cu excepţia chestiunilor de detaliu.

Împărţirea prăzii a fost stabilită de diplomaţi în doar cinci luni. Frederic, ca iniţiator al acestui plan, s-a servit cu modestie numai cu Prusia Regală (de Vest), Cuiavia şi Chełmno. Abţinerea sa de la preluarea Danzigului era o dovadă de cumpătare. Ecaterina s-a limitat la Livonia poloneză şi la provinciile Polotsk, Witebsk, Mścisław şi Homel. Şi-a confirmat şi controlul asupra Kurlandiei. Dar Maria Tereza, care se codise cel mai mult, şi-a putut permite să ceară cel mai mare preţ. Kaunitz a insistat să primească cea mai mare parte din Małopolska de Sud, de la Biała pe frontiera sileziană la vest până la graniţa cu turcii pe Nistru la est. Până la urmă, Prusia a preluat 5% din teritoriul Republicii şi doar 580.000 din cetăţenii ei; Rusia 12,7% din teritoriu şi 1.300.000 de oameni; Austria a primit doar 11,8% din teritoriu, dar s-a îmbogăţit cu nu mai puţin de 2.130.000 de suflete. (Vezi diagrama M.) Remuşcările celor care au făcut împărţirea fuseseră bine calculate. Tratatul de Împărţire a fost semnat la Sankt-Petersburg pe 25 iulie/5 august 1772 (după calendarul iulian sau după cel gregorian)[10]. Preambulul său menţiona motivele:

> În numele Preasfintei Treimi.
> Spiritul de facţiune, tulburările luptelor intestine care au agitat Regatul Poloniei pentru atâţia ani şi anarhia care pe zi ce trece capătă forţe noi [...] generează nişte nelinişti întemeiate privitoare la o viitoare descompunere totală a Statului [...].
> Şi în acelaşi timp Puterile vecine Republicii sunt împovărate cu drepturi şi pretenţii care sunt pe cât de vechi, pe atât de legitime [...]*

* Citat în S. Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Cracovia, 1919, p. 231 (n.tr.).

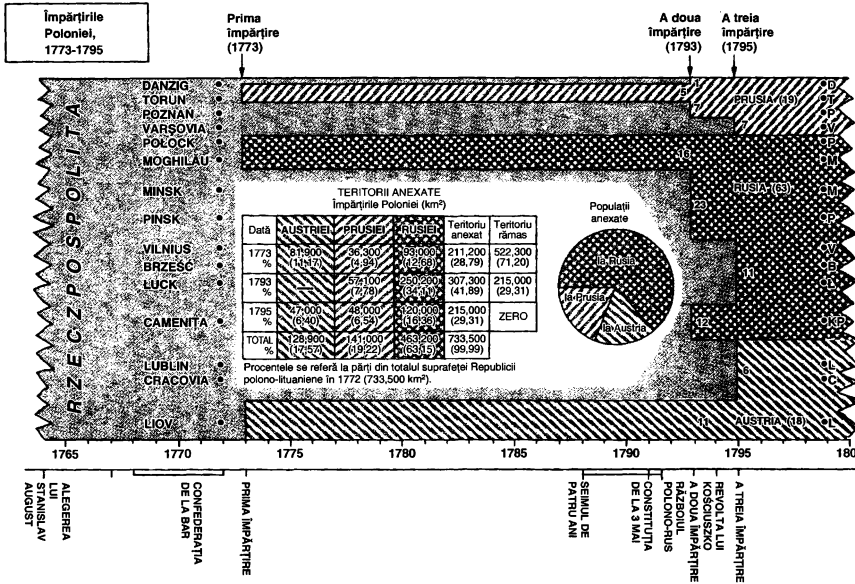

TERITORII ANEXATE
Împărțirile Poloniei (km²)

Dată	AUSTRIEI	PRUSIEI	RUSIEI	Teritoriu anexat	Teritoriu rămas
1773 %	81,900 (11,17)	36,300 (4,94)	93,000 (12,68)	211,200 (28,79)	522,300 (71,20)
1793 %	—	57,100 (7,78)	250,200 (34,11)	307,300 (41,89)	215,000 (29,31)
1795 %	47,000 (6,40)	48,000 (6,54)	120,000 (16,36)	215,000 (29,31)	ZERO
TOTAL %	128,900 (17,57)	141,000 (19,22)	463,200 (63,15)	733,500 (99,99)	

Procentele se referă la părți din totalul suprafeței Republicii polono-lituaniene în 1772 (733,500 km²).

Diagrama M. Împărțirile Poloniei

Polonezilor li s-a cerut să se supună deciziei cât mai cuminte cu putinţă. La iniţiativa noului ambasador rus, Staeckelberg, a fost convocat un Seim. Mareşalul Seimului, Adam Poniński, în schimbul confirmării împărţirii, a fost ridicat la rangul de vistiernic, cu un salariu de 3.000 de ducaţi pe lună. Între timp au fost formate încă o Confederaţie şi după aceea încă o Comisie. Regele a fost convins să participe, iar în vara anului 1773 a semnat documentele necesare. Cele trei tratate de cesiune dintre Republică şi fiecare dintre cele trei puteri care au participat la împărţire au fost încheiate pe 18 septembrie 1773, iar apoi ratificate de Seim pe 30 septembrie 1773. S-a acordat o atenţie deosebită tuturor detaliilor şi subtilităţilor juridice. Se rosteau complimente la adresa milostivilor regi şi împărătese şi se aduceau omagii „Libertăţii de Aur". În realitate, victima nu numai că şi-a dat acordul pentru realizarea operaţiei; a fost chiar convinsă să mânuiască ea însăşi cuţitul. Unicul suveran care a protestat a fost regele Spaniei.

Într-o lume căreia puţin îi păsa de soarta Republicii, maşinaţiunile împărţirii au trecut aproape neobservate. Circulau nişte platitudini cărora li se dădea crezare cu uşurinţă. Toată lumea era de acord că polonezii erau vinovaţi. Apologeţii de la Curţile de la Sankt-Petersburg, Berlin şi Viena subliniau situaţia dificilă în care fuseseră puşi suveranii lor. Ca rezultat, cronicarii Curţii şi ai statului, de la Karamzin la Treitschke, au ajuns să vorbească despre norocul polonezilor, cărora le-a fost dat să primească binecuvântările unor conducători străini[11]. Nimeni nu părea să observe dexteritatea cu care se masca o sofisticată formă de violenţă internaţională. Carlyle a fost aproape de adevăr atunci când a numit împărţirile Poloniei „o operaţie chirurgicală decisivă". A uitat doar să menţioneze că scopul chirurgiei este să trateze şi să vindece, nu să mutileze şi să ucidă. Căci Frederic concepuse o operaţie al cărei scop mărturisit era să slăbească Republica şi să-i distrugă puterea de rezistenţă. Nesatisfăcut de efectele secundare ale actelor sale anterioare de agresiune directă, el aducea acum la perfecţiune o tehnică ce costa mai puţin şi arăta mai bine. Demonul-chirurg îşi alege victima cu premeditare şi îi localizează punctele slabe. Apoi, pozând ca observator binevoitor îngrijorat de simptomele bolii, zgândăreşte locul ranei până când produce o convulsie, iar victima începe să se zvârcolească. În acest moment, el recomandă efectuarea unei operaţii salvatoare, la care pacientul disperat este uşor de convins să se supună. În timpul operaţiei are grijă să lase neatins suficient din ţesutul bolnav pentru a se asigura că vor apărea inflamaţii în viitor şi îşi invită asistenţii să amputeze câte un braţ sau un picior pentru a se mai antrena în arta chirurgiei. După aceea, când pacientul foarte slăbit manifestă iarăşi convulsii, mai poate fi recomandată încă o operaţie – şi încă una şi apoi încă una. Dacă la sfârşit pacientul a murit, iar averea lui se află în mâinile doctorului, lumii poate să i se servească povestea că boala era malignă de la bun început şi că s-au făcut toate eforturile şi s-au suportat toate cheltuielile necesare în încercarea de a-l salva. Până la urmă, chirurgul e cel care eliberează certificatul de deces. Cine să mai ştie că boala pacientului nu fusese chiar fatală? Cine să suspecteze că a avut loc o crimă odioasă? După cum Frederic ştia foarte bine, noua sa tehnică de „chirurgie decisivă" avea toate aparenţele legalităţii şi respectabilităţii. Era mult mai neprimejdioasă şi mult mai eficace decât dacă-şi ataca victima în stradă. Într-adevăr,

întrucât necesita un minimum de violenţă făţişă, acela care făcea uz de ea cu îndemânare îşi câştiga toată admiraţia lumii civilizate. Este o metodă uimitoare, pe care Ecaterina a II-a va ajunge să o stăpânească şi ea la perfecţie şi pe care tiranii aspiranţi ai epocilor următoare au făcut tot ce au putut ca să o imite.

Observatorul din zilele noastre poate fi surprins de perspicacitatea, dar şi de cinismul unor oameni de stat europeni faţă de consecinţele primei împărţiri a Poloniei. Într-o lume în care diplomaţia nu se încurca cu scrupule morale şi în care Frederic putea să îşi compare fără grijă victimele poloneze cu indienii irochezi, efectele mai profunde ale împărţirii Poloniei au fost observate şi înregistrate cu o precizie rece. Referindu-se la fatidica sa alianţă cu Rusia, Frederic a recunoscut că Rusia ar fi regretat amar dacă ar fi ajutat la dezvoltarea puterilor periculoase ale Republicii. „Ţarina Rusiei a luat micul dejun", scria Edmund Burke, „unde va dori acum să cineze?". Cu altă ocazie, referindu-se la neputinţa puterilor din Vest de a interveni în Europa de Est, Burke a afirmat: „Să recunoaştem că Polonia trebuie să fie considerată că se află pe Lună"[12].

Consecinţele mai serioase ale primei împărţiri a Poloniei au devenit vizibile la câţiva ani după realizarea ei. În a sa *Istorie a monarhiei prusace* din 1788, contele de Mirabeau scrie: „Ar fi un lucru atât imposibil, cât şi reprobabil să justificăm tratatele Împărţirii, care au oferit Europei doar o pace în condiţii de servilitate. În viitor, soarta Libertăţii, a Proprietăţii şi a înseşi Vieţii umane va fi aşadar determinată de capriciile unor tirani". În următorul an fatidic, speculând pe marginea *Pericolului Balanţei Politice în Europa*, jurnalistul elveţian Jacques Mallet-du-Pin a prezis că împărţirile Poloniei vor deveni „oroarea epocii noastre". Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, asemenea comentarii erau la ordinea zilei. Într-o epocă în care răscoalele poloneze atrăgeau iar şi iar atenţia asupra nelegiuirilor sistemului european, nu era nevoie de o minte de geniu pentru a înţelege că principiul ridicat în slăvi al „legitimităţii" şi „Sfintele" Alianţe ale Imperiilor se bazaseră de fapt pe un soi de brigandaj internaţional. Macaulay a fost doar unul dintre numeroşii oameni care au condamnat împărţirile Poloniei, numindu-le „o crimă ruşinoasă"[13].

În ultimă instanţă, desigur, toate protestele morale de acest gen aveau două tăişuri. Cum a remarcat Bismarck în stilul său specific, împărţirile Poloniei nu erau mai reprobabile sau mai puţin reprobabile decât împărţirile Ruteniei în secolul al XIV-lea sau ale Prusiei în secolul al XV-lea, realizate de Polonia. Nu erau nici mai rele şi nici mai bune decât împărţirile coloniale ale Asiei, Africii şi Americii, pe care tocmai aveau de gând să le pună în aplicare toate puterile europene. Toate statele sunt create prin forţă şi toate se nasc prin devorarea canibală a predecesoarelor lor. Sentimentul aparte de indignare care a urmat împlinirii destinului Republicii era cauzat în parte de faptul că principii europeni devoraseră alt european, dar şi de caracterul unic şi specific al unui anumit moment din istorie: Polonia fusese împărţită în ajunul naşterii naţionalismului şi liberalismului, devenind astfel un simbol al tuturor acelor popoare pentru care autodeterminarea şi guvernarea prin consimţământ reprezentau principiile călăuzitoare ale vieţii politice.

Pentru Republică, aspectul cel mai demoralizant al întregii poveşti era comportamentul unui mare număr de polonezi, care au servit de bunăvoie intereselor puterilor

ce au făcut împărţirea. După 50 de ani de politică facţională şi de „protecţie" din partea Rusiei, Republica nu ducea lipsă de cetăţeni care făceau carieră în Seim, în dietine sau în confederaţii în folosul unor stăpâni străini ce îi plăteau. Într-adevăr, unii erau suficient de zăpăciţi de corupţia şi de vorbele cu două înţelesuri de la vremea respectivă încât să-i fi acceptat sincer pe ruşi ca protectori autentici ai unor valori poloneze tradiţionale. În perioada împărţirilor Poloniei, aceşti „colaboratori" erau recrutaţi din cele mai înalte cercuri ale ţării. Unul dintre cei mai scandaloşi, desfrânatul preot Gabriel Podoski (m. 1777), a fost ridicat de Ecaterina la rangul de arhiepiscop. Alţi doi, Józef Kossakowski (1738-1794) şi Ignacy Massalski (1729-1794), erau episcopi catolici. Primul, la fel ca şi Poniński, trăia dintr-o leafă generoasă plătită de ruşi ; al doilea a fost înlăturat din Comisia Naţională pentru Educaţie, fiind acuzat de deturnare de fonduri. Mulţi alţii, membri ai unora dintre cele mai bogate clanuri de magnaţi – cum ar fi Seweryn Rzewuski (1743-1811), Franciszek Ksawery Branicki (1730-1819), Stanisław Szczęsny Potocki (1752-1805), Piotr Ożarowski (1741-1794) sau fratele episcopului Kossakowski, Szymon (1741-1794) –, au monopolizat comanda militară în Republică. În anii de revoltă, mulţi aveau să îşi găsească pedeapsa. Dar ca aceştia erau enorm de mulţi. Extrem de puţini şi izolaţi au fost aceia care au îndrăznit să-şi rişte viaţa şi cariera protestând faţă de violenţa ce domnea în ţară. La Seimul din anul 1773, la prima împărţire, s-au găsit numai trei polonezi integri. Trimisul Samuel Korsak a protestat. Senatorul Sołtyk şi-a dat demisia. „Mai degrabă aş sta în temniţă şi mi-aş tăia mâna decât să semnez verdictul dat patriei mele" – i-a scris lui Staeckelberg. „Un polonez care semnează împărţirea Republicii ar încălca porunca lui Dumnezeu «Să nu doreşti nimic din cele ce sunt ale aproapelui tău» şi ar fi un monstru degenerat."[14] Trimisul de la Nowogródek, Tadeusz Rejtan (1747-1780), a mers şi mai departe. După ce i-a implorat în zadar pe membrii Seimului să respingă împărţirea Poloniei, şi-a sfâşiat hainele de pe el şi s-a aruncat pe podea strigând: „Cine e iubitor de Dumnezeu, cine e credincios Patriei să nu o trădeze astăzi ; vedeţi doar că aici e vorba de nimicirea drepturilor ei celor mai dragi"[15]. Şapte ani mai târziu, pierzându-şi minţile, s-a sinucis.

Consecinţa finală a primei împărţiri a fost, desigur, a doua împărţire ; iar consecinţa celei de-a doua a fost a treia. Violenţa a născut violenţă. Tensiunile provocate cu ocazia primeia nu au fost soluţionate, fiind gata să iasă la suprafaţă oricând se diminua vigilenţa Rusiei. Reapariţia lor va furniza justificarea altei intervenţii. Între 1773 şi 1793 şi iarăşi în 1794-1795, întregul scenariu s-a repetat cu foarte mici variaţiuni. De fiecare dată, s-a putut observa clar un şablon. Reformatorii polonezi, cărora le fuseseră zădărnicite planurile de remediere a relelor din ţara lor prin mijloace legale, au încercat să acţioneze ilegal, aventură ce a trebuit să fie reprimată cu forţa de armata rusă. De fiecare dată, pentru a evita riscul unei conflagraţii de proporţii mai mari şi înainte de pedepsirea polonezilor rebeli, ţarina era nevoită să ceară acordul şi ajutorul rivalilor ei prusaci sau austrieci. De fiecare dată, ca preţ pentru acordul şi ajutorul lor, Berlinul şi Viena au mai cerut câte o bucată din teritoriul polonez. În acest mod, fiecare împărţire a fost consecinţa logică a unei încercări de a lansa un program de reforme. Odată înţeles acest mecanism, devine limpede că împărţirile nu au fost numai nişte accidente nefericite ale politicii externe, a căror

apariţie întâmplătoare a întrerupt evoluţia reformelor interne. Împărţirile au fost o parte necesară a procesului prin care reforma trebuia zădărnicită pentru ca supremaţia Rusiei să poată fi menţinută. Uniunea statală polono-lituaniană nu a fost distrusă din cauza anarhiei sale interne. A fost distrusă pentru că a încercat în repetate rânduri să se reformeze.

Liniile de conflict se conturau limpede. Protagoniştii erau, pe de o parte, împărăteasa Rusiei, ce încerca să păstreze statu-quoul, şi, pe de alta, reformatorii polonezi, care cereau schimbări. Ţarina putea conta pe sprijinul constant al celor mai mari magnaţi polonezi, ale căror privilegii jurase să le apere ; pe disidenţii religioşi, cărora le menţinea vie flacăra indignării ; pe armata poloneză, care era sub comanda magnaţilor ; pe Biserica poloneză, ai cărei episcopi erau plătiţi de ruşi ; şi pe majoritatea membrilor Seimului polonez, care era plin de agenţi ai ruşilor şi de magnaţi ce primeau bani de la ruşi. Reformatorii, la rândul lor, puteau conta doar pe sprijinul intermitent al unui rege ezitant, pe câţiva nobili care se opuneau marii opoziţii a magnaţilor, pe interesul sporadic al adversarilor străini ai Rusiei, cum ar fi Franţa, Suedia şi Turcia, pe o minoritate în Seim şi pe patriotismul incipient al ţării în general. Forţele erau din start inegale. Facţiunea prorusă, cu toate că nu se bucura de sprijinul general al populaţiei, avea avantajul legii, al superiorităţii numerice, al armatelor profesioniste şi al unei politici consecvente dictate de la Sankt-Petersburg. Reformatorii nu prea aveau decât inteligenţa lor, capacitatea de a improviza şi sentimentul unui scop moral superior.

Mai bine de zece ani după prima împărţire a Poloniei, facţiunile rivale au menţinut un armistiţiu dificil. Facţiunea rusă dovedise că avea în mână cărţi mari şi îşi permitea să facă un număr de concesii. Reformatorii, conştienţi de limitele între care erau obligaţi să acţioneze, se mulţumeau cu inovaţii minore, pas cu pas. Regele, recunoscător că se pusese capăt tulburărilor de până atunci, administra ţara în mod paşnic, ajutat de o nouă serie de ambasadori ruşi aleşi cu mare grijă, cunoscuţi pentru tactul şi cumpătarea lor. Reformele limitate, care nu contraveneau principiilor protectoratului, erau încurajate. În 1773, Comisia pentru Educaţia Naţională a fost creată de acelaşi Seim care tocmai ratificase împărţirea Poloniei. În 1775, instituirea unui Consiliu Permanent a consolidat foarte mult guvernământul executiv, ale cărui cinci departamente constituiau nucleul unui sistem administrativ modern. În 1780-1790, Stanisław-August a început să-şi croiască un drum periculos către o politică externă independentă. Ecaterina, preocupată de disputele sale cu Suedia şi Turcia, începea să piardă simpatia Prusiei şi a Austriei. După moartea lui Frederic cel Mare, în 1786, existau semne clare că succesorul lui la tron, Frederic-Wilhelm al III-lea, s-ar putea să vrea să-i sprijine pe reformatorii polonezi ca modalitate de a o pune în încurcătură pe Ecaterina.

Totuşi nu putea fi tăinuită lipsa de apărare a Republicii polono-lituaniene în această perioadă. Regele şi cercul lui nu puteau să se elibereze din reţeaua formată de constrângerile externe şi lipsa loialităţii de acasă, în care erau prinşi. Într-adevăr, eforturile lor repetate de a se elibera din această capcană au fost chiar cauza imediată a ruinei lor. În 1787, aflând despre dificultăţile pe plan extern ale Rusiei, Stanislav August a încercat să exploateze situaţia în avantajul Poloniei., După ce a invitat-o pe

împărăteasa Ecaterina, împreună cu prinţul Potemkin, la palatul regal de la Kaniów pe Nipru, el a propus un târg politic fără ocolişuri. În schimbul unei alianţe ruso-polone împotriva turcilor, el i-a sugerat împărătesei să îi permită să mărească armata poloneză şi să aibă dreptul la o cotă-parte din profitul anticipat al comerţului pe Marea Neagră. În aşteptarea unui răspuns pozitiv, Seimul polonez a primit poruncă să se întrunească în octombrie 1788. Însă răspunsul Ecaterinei a fost negativ. Fiind sigură că hatmanii Republicii neloiali regelui – Branicki, Rzewuski şi Potocki – o vor sprijini necondiţionat în campaniile împotriva turcilor, ţarina nu avea nimic de câştigat din propunerile regelui. Ca întotdeauna, Rusia nu avea nimic de câştigat dacă ar fi acceptat reformele în Polonia, iar Polonia nu avea nimic de oferit în acest sens. „Trebuie respinse toate intenţiile personale ale regelui şi ale miniştrilor lui", a scris Ecaterina într-o scrisoare privată, „şi păstrată constituţia aşa cum este acum, fiindcă adevărul e că nu există pentru Rusia nici un avantaj şi nici o nevoie ca Polonia să devină mai activă"[16]. E greu de imaginat o evaluare mai clară a realităţii politice de la momentul respectiv. Ambasadorul britanic la Varşovia, scriind pe 7 iulie 1788, a ajuns la aceleaşi concluzii:

> De la Împărţire până în ziua de astăzi, Polonia nu mai are nici o istorie proprie, nici o existenţă independentă politic. Lipsită de comerţ, fără nici un aliat extern, neavând nici suficientă forţă internă şi nici venituri care să ajute la eliberarea de sub guvernarea străină, înghesuită din toate părţile de trei monarhii puternice, pare a aştepta în tăcere verdictul care o va pustii [...] Aceasta este soarta unei ţări care, sub o guvernare pricepută, ar putea cu uşurinţă să se numere printre cele mai mari puteri din Europa [...][17]

Consecinţele finale ale demersului regelui, deşi cu totul logice, nu au fost prevăzute la momentul respectiv. Seimul polonez, convocat iniţial cu scopul de a ratifica alianţa ruso-poloneză plănuită, s-a ocupat până la urmă cu propunerile de reformă legate de aceasta. O adunare care zeci de ani susţinuse politicile ruse a profitat de şansa de a fi rampa de lansare a eliberării politice. Când pisica rusă nu era acasă, fiind plecată la războiul cu turcii, şoarecii polonezi au început să se joace cu focul. În cei patru ani din 1788 până în 1791, reformatorii din Seim au abolit toate acele constrângeri care perpetuaseră robia Republicii. Prin acest gest, au subminat fundamentele protectoratului rus în Polonia şi au răsturnat sistemul predominant încă de la aranjamentul păgubitor de la 1717. Era inevitabilă intervenţia guvernului rus şi a clienţilor polonezi ai ruşilor cu prima ocazie – şi asta s-a şi întâmplat. Astfel, încercarea naivă a regelui de a forma o alianţă autentică cu Rusia a dat naştere Seimului de Patru Ani; Seimul a dat naştere Constituţiei de la 3 mai; Constituţia – Confederaţiei de la Targowica; Confederaţia a provocat Războiul ruso-polonez din 1791-1792; războiul a dus la a doua împărţire din 1793; împărţirea, la revolta naţională a lui Kościuszko din 1794; revolta a dus la a treia împărţire şi la desfiinţarea statului. În situaţia în care chiar şi cea mai mică mişcare a provocat efecte imposibil de prevăzut, unica şansă de supravieţuire a Republicii ar fi fost să nu facă nici o mişcare. Însă nu s-a întâmplat aşa, iar regele, făcând un pas mic şi nevinovat, a provocat o avalanşă a cărei forţă crescândă a atras întreaga ţară într-un dezastru total.

Tot în acei ani, Revoluţia Franceză acutizase tensiunile din Europa de Est. Imperiile se simţeau ameninţate de forţele Revoluţiei Universale. Europa se diviza în mai multe tabere armate. Reformatorii blânzi de la Varşovia puteau fi denunţaţi ca discipoli ai iacobinilor de la Paris[18]. Nu pentru ultima oară, Polonia era zdrobită pentru ca toţi europenii să poată dormi mai liniştiţi.

Evoluţia evenimentelor interne din Polonia la acest moment ridică două probleme istorice. Prima se referă la relaţia dintre ideile politice şi acţiunea politică. Generaţia acelor conducători care au ajuns în funcţii înalte de-a lungul domniei lui Stanislav August avea un antrenament de excepţie în gândirea progresistă contemporană, dar nu a reuşit să pună aceste gânduri în aplicare. Vreme de douăzeci de ani, jurnalul *Monitor* (1765-1785) redase cu fidelitate toate dezbaterile şi evenimentele din Europa de Vest, traducând şi republicând regulat textele cardinale ale *Enciclopediei* franceze. Din 1782, *Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny* (*Arhiva istorico-politico-economică*) discutase sistematic programe concepute cu scopul de a redresa ţara. O serie de scriitori cu conştiinţă politică erau în plin avânt. Franciszek Bohomolec (1720-1784), redactor la *Monitor*, nu a mai apucat Revoluţia. Acest fost iezuit şi-a dedicat a doua jumătate a vieţii teatrului, limbii poloneze şi criticii sociale. Ignacy Krasicki (1735-1801), poet, scriitor satiric, traducător şi principe-episcop de Warmia, a propagat într-un stil inimitabil atât idei patriotice, cât şi anticlericale. Era capelanul regelui la Varşovia şi un companion frecvent al lui Frederic al II-lea la Berlin; a debutat în 1774 cu *Hymn do miłości ojczyzny* (*Imn dragostei de patrie*), iar reputaţia şi-a câştigat-o cu *Myszeis* (*Războiul şoarecilor*), *Monachomachia* (*Războiul monahilor*), *Satyry* (*Satire*) şi *Bajki i przypowieści* (*Poveşti şi fabule*). Preotul Hugo Kołłątaj (1750-1812), rector şi reformator al Universităţii Jagiełłone, era unul dintre liderii ideologici ai Seimului de Patru Ani şi unul dintre autorii Constituţiei de la 3 mai. Grupul său *Kuźnica* (Fierăria), format din politicieni progresişti, proreformatori, făcea propagandă cu idei din ce în ce mai radicale. Preotul Stanisław Staszic (1755-1826), filozof, geolog şi traducător al *Iliadei*, aparţinea în schimb tradiţiei orăşenilor, fiind un pionier în domeniul dezvoltării economiei şi ştiinţei. La origine fiziocrat şi preot căzut în păcat, el a devenit unul dintre cei mai elocvenţi patrioţi şi republicani din zilele sale:

> O, naţiune măreaţă! Cât vei mai dura oare în această nepăsare? Sau poate ai de gând să pieri, lăsând în urmă doar ruşine? Nu există nici un exemplu de popor numărând aproape douăzeci de milioane de suflete, aşezat pe cele mai roditoare pământuri şi înzestrat de Natură cu toate resursele, care – fără speranţă de salvare, fără a se gândi la sine – cu asemenea indiferenţă să aştepte a fi înrobit [...][19]

În lucrările sale *Przestrogi dla Polski* (*Avertismente pentru Polonia*, 1790) şi *Ród ludzki* (*Neamul omenesc*, 1792), el a descris şi a denunţat cu ardoare neajunsurile sociale, economice şi politice ale zilelor sale. Julian Ursyn Niemcewicz (1757-1841), dramaturg şi romancier, şi-a început cariera ca traducător din limba franceză. Comedia sa *Powrót posła* (*Întoarcerea ambasadorului*), pusă în scenă pentru prima oară în 1791, a acutizat tensiunile politice, luând în râs fără milă egoismul magnaţilor. Versurile acestei comedii rezumă foarte bine unul dintre defectele fundamentale ale

întregii epoci: „Vina prăbuşirii noastre tot de noi a fost purtată! / Lâncezind în obiceiuri de lux, lene şi ospeţe,/ Ne-am gândit numai la noi, iar la ţară niciodată! "[20]. În alte opere, cum ar fi *Fragment Biblii targowickiej* (*Fragment din Biblia de la Targowica*, 1792), scrisă în stilul Vechiului Testament, sau *Obrona wojska moskiewskiego* (*Apărarea armatei muscalilor*, 1793), a perfecţionat arta caricaturii politice. Toţi aceşti oameni erau foarte apropiaţi de rege, care era interesat de ideile lor. Frecventau cinele filozofice ţinute în fiecare joi la palatul regal. Toţi erau familiari cu situaţia din străinătate, datorită lungilor călătorii sau fiindcă studiaseră în Franţa sau Italia. Îşi găseau mulţi ascultători la Varşovia, printre absolvenţii *Collegium Nobilium* şi membrii Corpului de Cadeţi. Când au început să apară primele influenţe ale idealurilor iluministe şi, mai târziu, când a apărut sloganul „Liberté, égalité, fraternité", ei au înţeles foarte bine care erau situaţia şi miza. Din nefericire, nu dispuneau de libertatea necesară pentru a-şi testa ideile. Trebuiau să ia în considerare faptul că orice încercare de a transforma reforma politică de pe scena teatrului, din editorialele ziarelor sau din camera de dezbateri în acţiuni concrete va trezi imediat protestul ambasadorului rus şi până la urmă va duce la intervenţia trupelor armate ale ţarinei. Erau fini cunoscători şi maeştri ai politicii. Ştiau pe de rost formulele franţuzeşti, dar nu puteau să spere că vor alimenta poporul atâta vreme cât nu deţineau controlul propriei bucătării.

A doua problemă se referă la semnificaţia cauzelor pierdute. În toate volumele scrise de istoricii polonezi pe tema perioadei 1788-1794 apar prea puţine explicaţii ale faptului că nici unul dintre proiectele constituţionale şi sociale splendide ale reformatorilor nu a fost pus în aplicare. Nici Constituţia de la 3 mai, nici manifestul lui Kościuszko de la Połaniec nu au fost implementate vreodată. Viitorul locuitorilor Republicii polono-lituaniene a fost decis nu de reformatori şi revoluţionari, ci de despoţii de la Sankt-Petersburg, Viena şi Berlin. În această perioadă, istoricul va întâlni pentru prima oară acea tradiţie poloneză conform căreia „vorba" este mai importantă decât „fapta": în care se acordă mai multă atenţie lucrurilor care oamenii ar fi vrut să se întâmple decât acelora care s-au întâmplat cu adevărat. Pentru polonezi, refuzul de a accepta situaţia politică dată a fost un imbold esenţial în direcţia creării conştiinţei naţionale, dar a şi tins să învăluie viziunea despre trecut într-o negură. În acelaşi timp, şi idealismul are realitatea lui. În epoca revoluţiei, ca şi în secolul al XIX-lea, mulţi polonezi nu se mulţumeau doar să viseze. Munceau, luptau şi sângerau pentru idealurile lor cât se poate de real şi practic. Trebuie ei aduşi în centrul scenei istorice sau lăsaţi în culise? Oare nu înseamnă nimic faptul că sacrificiile lor au fost zadarnice? Este un lucru regretabil, fără îndoială, dar este greu să conchidem că Tadeusz Kościuszko ar fi influenţat cursul istoriei poloneze la fel de mult ca Ecaterina cea Mare sau Confederaţia de la Targowica.

Tadeusz Andrzej Bonawentura Kościuszko (1746-1817) îmbina idealismul cercurilor intelectuale cu talentele practice ale unui soldat. A fost una dintre acele figuri providenţiale care, într-o epocă mai puţin zdruncinată, şi-ar fi dus viaţa neobservată, dar care a fost împinsă în prim-plan, contrar propriei voinţe. S-a născut într-o familie de militari, fiu al unui „Purtător de Spadă" de la Brześć, şi a făcut studii la o şcoală a piariştilor lângă Pinsk, iar apoi la Şcoala Cadeţilor. Vreme de cinci ani,

între 1769 şi 1775, a fost antrenat în Franţa beneficiind de o bursă regală – la Versailles, Paris şi Brest, în Corps du Génie. La întoarcerea în Polonia s-a dovedit că nu îşi poate permite să plătească 18.000 de zloţi necesari dobândirii funcţiei de ofiţer, drept care a plecat aproape imediat în America de Nord, împreună cu un grup de voluntari francezi. Ca ofiţer-inginer în serviciul militar al Statelor Unite, el s-a distins în Războiul de Independenţă de la Saratoga şi West Point, construind fortificaţii, organizând traversarea unor râuri şi dobândind gradul de general de brigadă. La sfârşit a fost învestit cu Ordinul Cincinnati şi în curând a urmat exemplul membrilor acestei societăţi, întorcându-se ca să muncească ogorul în satul său natal, Siechnowicze. În 1789, la vârsta de 43 de ani, a fost în sfârşit recrutat în armata poloneză la ordinul Seimului de Patru Ani, care a realizat că numai o armată puternică putea oferi o garanţie de siguranţă a deliberărilor lor politice. Acest „erou al celor două continente", „un Lafayette polonez", împreună cu nepotul regelui, generalul Józef Poniatowski, care trecuse din armata austriacă în cea poloneză, a fost desemnat pentru dificila misiune de reformare a armatei[21].

Pentru oricine nu era lipsit complet de simţul realităţii, era clar că exista pericolul ca lucrările Seimului de Patru Ani, iniţiate în octombrie 1788, să fie întrerupte de armata rusă. Spre deosebire de Seimurile anterioare, acesta a refuzat să se dizolve după şase săptămâni, constituindu-se într-o confederaţie hotărâtă să nu se desfiinţeze până nu va fi ratificată o legislaţie rezonabilă. Sub comanda mareşalului Stanisław Małachowski (1736-1809), un om plin de energie, a lansat un mare număr de proiecte şi a alcătuit multe comisii menite să activeze în scopul redobândirii independenţei naţionale şi al creşterii economiei. Profitând de faptul că Rusia era ocupată cu criza franceză şi cu războiul polono-turc, acest Seim a reuşit să ducă solicitările sale mult mai departe decât ar fi putut să o facă în mod normal. În decembrie 1789 a primit o demonstraţie a reprezentanţilor a 141 de oraşe, care au mărşăluit îmbrăcaţi în negru împotriva excluderii lor din viaţa constituţională a ţării. În 1790, pentru a grăbi lucrurile, Seimul s-a divizat în două camere. În fine, pe 3 mai 1791 a fost scena unei lovituri de stat planificate cu atenţie. „Facţiunea Patriotică" a lui Kołłątaj, acţionând în înţelegere cu Małachowski şi cu ştirea regelui, a ales o zi când două treimi dintre membrii Seimului erau plecaţi în vacanţă. Un proiect de legi pregătit în taină a fost citit în faţa unei Săli pe jumătate goale:

> Recunoscând că soarta noastră a tuturor atârnă numai şi numai de întemeierea şi perfecţionarea unei Constituţii Naţionale, şi prin lunga experienţă fiind conştienţi de vechile defecte ale Guvernului nostru [...] liberi de poruncile ruşinoase ale violenţei străine, mai presus decât viaţa preţuind [...] neatârnarea externă şi libertatea internă a Poporului, a cărui soartă ne este astăzi încredinţată [...] ratificăm următoarea Constituţie [...][22]

Vocile de protest au fost reduse la tăcere. Regele a fost convins să semneze. Soldaţii şi mulţimea din piaţa castelului au întâmpinat veştile cu strigăte de *Vivat Rex! Vivat Konstytucja!* Totul părea uimitor de simplu. Practicile dăunătoare ale vechii Republici – *Liberum Veto*, dreptul la opoziţie, confederaţiile, alegerile „libere" – aveau să fie abolite. Deşi regele era un holtei convins, monarhia avea să fie ereditară.

„Comisia celor două naţiuni" avea să înlocuiască instituţiile distincte ale statului Coroanei şi Marelui Ducat. *Straż Praw Narodowych* (Garda Drepturilor Naţionale), formată din rege, arhiepiscop şi cinci miniştri, avea să funcţioneze în calitate de cabinet executiv suprem. Cetăţenii oraşelor aveau să se bucure de aceleaşi drepturi şi privilegii ca şi cetăţenii nobili ai Republicii. Ţărănimea avea să se bucure de „protecţia legii şi a guvernului ţării". Armata avea să primească în sfârşit cele 100.000 de trupe. Numeroasele comisii locale pentru lege şi ordine şi pentru afaceri civile şi militare vor constitui baza pentru organele teritoriale ale unei administraţii centralizate. În următoarele douăsprezece luni, în Seim au avut loc discuţii cu privire la detalii.

Pentru generaţiile de mai târziu, Constituţia de la 3 mai a căpătat o importanţă simbolică, depăşind cu mult semnificaţia ei istorică practică. Era Carta Drepturilor tradiţiei poloneze, personificarea a tot ceea ce era iluminat şi progresist în trecutul Poloniei, un monument închinat voinţei naţiunii de a trăi în libertate, un reproş faţă de tirania puterilor partiţioniste. Ca mulţi liberali din secolul al XIX-lea, Karl Marx şi-a exprimat deplina admiraţie: „Cu toate lipsurile ei, această Constituţie apare pe fundalul barbariei ruso-pruso-austriece ca unică operă a libertăţii produsă vreodată în mod independent de Europa Centrală. Mai mult, a fost creată de o clasă privilegiată, de nobilime. Istoria lumii nu cunoaşte nici un alt exemplu de asemenea generozitate din partea nobilimii"[23]. În 1918, când Republica Polonă a fost reinstaurată, data de 3 mai a fost adoptată ca sărbătoare naţională.

În mod evident, în ochii oficialităţilor ţariste, Seimul era compromis iremediabil. Contactele Seimului cu Adunarea Naţională franceză au fost considerate dovada unei conspiraţii revoluţionare internaţionale. Trebuia să fie suprimat cu totul. În acest sens, conducerea a fost preluată de principalii magnaţi polonezi susţinuţi financiar de Ecaterina: Stanisław-Szczęsny Potocki, cei doi foşti hatmani F.K. Branicki şi Seweryn Rzewuski şi cei doi fraţi Kossakowski. Aceştia s-au întâlnit la Sankt-Petersburg, rămânând acolo peste iarnă. După ce şi-au sincronizat planurile cu patronii lor ruşi, pe 27 aprilie 1792 au semnat un Act de Confederaţie cu scopul de a răsturna Seimul polonez şi constituţia poloneză. De dragul aparenţelor, au tăinuit existenţa Actului până când au avut timp să pornească spre Targowica, teritoriu polonez, în Ucraina. Acolo, la 14 mai, şi-au înălţat oficial stindardul şi doar patru zile mai târziu li s-a alăturat o armată rusă. Sosise momentul încercării, pentru care se pregăteau Kościuszki şi Poniatowski.

Războiul Ruso-Polonez din 1792-1793, sau Războiul celei de-a doua împărţiri, după cum a fost numit mai târziu, a durat mai mult de un an. Însă rezultatul lui a fost hotărât prin câteva răsturnări politice neaşteptate de-a lungul primelor trei luni. Victoria s-a datorat mai puţin geniului lui Suvorov şi mai mult lipsei de curaj a lui Stanislav August şi trădării lui Frederic Wilhelm. Pe 18 iunie, la Zieleńce, forţele poloneze i-au respins pe ruşi, provocându-le mari pierderi. Ofiţerii de rang înalt au fost decoraţi de rege, primind ordinul creat de el *Virtuti Militari*. Apoi regele a început să dea înapoi. Privea cu groază cum două armate ruse avansau într-o dublă învăluire, spărgând apărarea lui Kościuszko de pe Bug la Dubienka pe 18 iulie şi ameninţând cu asediul Varşoviei. În august, aproape fără avertisment, regele şi-a

anunţat susţinerea faţă de Confederaţia de la Targowica şi le-a ordonat trupelor sale să oprească focul. A fost o trădare şocantă, înfăptuită dintr-un motiv cât se poate de uman. Confruntat cu superioritatea numerică a ruşilor – 100.000 de ruşi la 40.000 de polonezi –, a vrut să evite un masacru inutil. Armata s-a risipit. Comandanţii militari şi politicienii reformatori au plecat în grabă în exil. Ruşii au ocupat Varşovia fără a întâmpina rezistenţă. Mişcarea de rezistenţă ulterioară a fost risipită, inertă şi lipsită de ţel[24].

Pe frontul diplomatic, succesul ruşilor a fost asigurat de un pact bilateral cu Prusia. Anterior, când Rusia şi Austria erau încă absorbite de războiul cu turcii, Frederic Wilhelm al II-lea trecuse de partea adversarilor celor două imperii, inclusiv a reformatorilor din Seimul polonez. În ianuarie 1790 a stabilit legătura iniţială cu Poarta, iar în martie, ambasadorul său la Varşovia, Lucchesini, a negociat un tratat oficial de prietenie cu Republica. În cazul unui atac asupra Republicii polono-lituaniene, Prusia avea să pună la dispoziţie un contingent de 18.000 de oameni pentru apărarea Poloniei. Prusia atunci ar fi primit în schimb Danzigul şi Torunul, în timp ce Polonia ar fi putut fi recompensată cu redobândirea Galiţiei austriece. Dar aici s-au oprit intrigile prusace. La Congresul de la Reichenbach (Dzierżoniów) în Silezia, convocat în 1790 la insistenţa Austriei, reprezentanţii lui Frederic Wilhelm au fost convinşi să renunţe la aceste planuri antiaustriece. Reprezentantul polonez, Jabłonowski, a spus că Republica nu avea intenţia să cedeze vreodată Danzigul sau Torunul. Veştile de la Paris făceau ca monarhiile să strângă rândurile. În august 1791, la Congresul de la Pilsnitz (Piłczyce), Frederic Wilhelm, asistat de fraţii regelui francez (viitorul Ludovic al XVIII-lea şi Carol al X-lea), s-a întâlnit chiar cu împăratul Leopold însuşi şi a fost de acord să susţină principiul monarhiei oriunde ar fi fost ameninţat. În februarie 1792, anticipând primul război revoluţionar, Prusia şi Austria au format o alianţă antirevoluţionară. În această situaţie, Ecaterina putea face ce voia cu Polonia. Polonezii ar fi putut fi zdrobiţi ca iacobini periculoşi fără ca ţarina să se teamă de vreo intervenţie din afară. Prusacilor, deja implicaţi în Franţa, li se putea propune fie să aprobe acţiunile Rusiei în Polonia, fie să îşi asume consecinţele dacă refuzau. Frederic Wilhelm nu putea să ezite. La o convenţie semnată pe 7 august 1792, el a aprobat planul rusesc, cu condiţia să-i revină şi lui o parte din câştig. Printr-un simplu act de trădare el îşi lărgea regatul, lăsându-i pe polonezi în voia sorţii. Astfel, când armata rusă era aproape de finalul cuceririlor sale, Republica a descoperit că preţiosul ei aliat prusac trecuse de partea inamicului. În toamna anului 1792, o armată prusacă şi-a făcut apariţia în Polonia pentru a duce la îndeplinire campania ruşilor. La 4 ianuarie 1793 a fost semnat un tratat de împărţire prin care erau cedate Prusiei nu numai oraşele Danzig şi Torun, ci şi întreaga Wielkopolska – leagănul civilizaţiei poloneze. Rusia a luat 250.000 de kilometri pătraţi din provinciile de est, anexând astfel ce mai rămăsese din Marele Ducat. Austria, care îşi cerea partea după ce evitase treburile murdare, nu a primit nimic[25].

Ca şi în 1773, polonezii înfrânţi au trebuit să se supună verdictului într-un mod paşnic. Din iunie până în octombrie 1793, ultimul Seim din istoria Republicii s-a întrunit la Grodno pentru a inversa reglementările la care lucrase în ultimii cinci ani. Membrii lui au fost examinaţi minuţios. Deliberările, desfăşurate sub ameninţarea

puştilor ruseşti, au fost o mascaradă. Constituţia de la 3 mai a fost anulată oficial. „Libertatea de Aur" a fost reinstaurată. A doua împărţire a fost aprobată. Regele a fost convins să semneze. Nobilimea, ameninţată cu sechestrarea totală a averilor şi proprietăţilor lor, a fost obligată de asemenea să-şi dea acordul. Această mişcare a fost genială şi decisivă. Tratatul de cedare a unor teritorii Rusiei a fost semnat pe 11/22 iulie 1793, iar cel de cedare a unor teritorii Prusiei, pe 25 septembrie 1793[26].

Dar lucrurile nu puteau rămâne astfel. Regele, după ce îşi îndemnase poporul la rezistenţă, nu putea acum să comande să se conformeze. Reformatorii nu fuseseră înfrânţi în totalitate. În iarna 1793-1794, ruşii nu au reuşit să îngenuncheze Republica. Miniştrii îşi dădeau demisia. Ofiţerii refuzau efectuarea ordinelor. Dietinele locale emiteau rezoluţii de protest. Maşinăria guvernamentală s-a gripat. Veştile din Franţa, despre ghilotinarea lui Ludovic al XVI-lea, semnalau pericol pentru despoţi. Aceasta era perioada de apogeu a lui Robespierre. Puterile partiţioniste erau înfricoşate şi ocupate cu războiul revoluţionar. Oamenii cumpătaţi, cărora li se furase Seimul, dar nu şi speranţele, au devenit mai radicali. Exilaţii plănuiau o contralovitură de la Leipzig şi Dresda. Se formau mici structuri conspirative, se depuneau jurăminte. La Varşovia, autorităţile enervate s-au declarat jignite de libretul operei comice a lui Bogusławski *Krakowiacy i górale* (*Cracovienii şi muntenii*). Prestaţia unui tenor în costum popular cântând „cu cât mai amari ţepii şi urzicile, cu atât mai dulce e victoria" a fost considerată o aluzie prea transparentă[27]. Trei zile mai târziu, teatrul a fost închis. Pe 12 martie, când generalul Madaliński a refuzat categoric să dezarmeze garnizoana de cavalerie de la Ostrołęka, pornind în schimb spre Cracovia, mai era un pas până la insurecţie. Întoarcerea lui Kościuszko era iminentă.

În esenţă, aşadar, insurecţia naţională din 1794 a fost punctul culminant firesc al mişcării reformatoare. Influenţele iacobine asupra mişcării erau mai mult creaţia unor discuţii academice şi cel mult o marcă a epocii lor. Metodele ei disperate nu reflectă filozofia lor călăuzitoare, ci represiunea brută prin care i s-a răspuns. Ca în camera de dezbateri de la 1791, scopul era independenţa. Invocarea fără precedent a unei revoluţii sociale era motivată de înţelegerea faptului că numai o naţiune armată întreagă s-ar fi putut opune numărului covârşitor al inamicului. Întâlnirea a fost stabilită la Cracovia. La 24 martie 1794, pe partea de vest a pieţei centrale, Kościuszko a citit „Actul de Insurecţie a cetăţenilor şi locuitorilor Palatinatului de Cracovia". Îmbrăcat în costum naţional, cu o pană înfiptă în pălăria cu patru colţuri, înconjurat de albastrul şi argintiul infanteriei şi verdele, negrul şi auriul artileriştilor, pe lângă stindardele breslelor şi pancarte care proclamau „Egalitate şi Libertate" şi „Pentru Cracovia şi pentru Patrie", Kościuszko a depus jurământul solemn:

> Eu, Tadeusz Kościuszko, jur în faţa lui Dumnezeu şi a întregului popor polonez că puterea ce mi-a fost încredinţată nu o voi folosi pentru asuprirea personală a nimănui, ci numai pentru apărarea tuturor graniţelor ţării, redobândirea autonomiei poporului şi consolidarea libertăţii generale. Aşa să-mi ajute Domnul Dumnezeu şi jertfa cea fără de vină a Fiului Său[28].

Apoi cetăţenii adunaţi au jurat şi ei „a slobozi pământul patriei de sub violenţa prădătoare străină şi jugul ruşinos, sau a pieri şi a se îngropa în ruinele propriei

ţări"*. Guvernul trebuia să fie condus de un Consiliu Naţional Suprem. Sigiliile trebuiau să poarte inscripţia „Libertate-Integritate-Independenţă". Toţi bărbaţii de la 18 la 28 de ani, indiferent de originea lor, trebuiau înrolaţi în armată. Aceste procedee au fost adoptate în toate oraşele şi provinciile unde se răspândise insurecţia. Zece zile mai târziu, pe câmpia de la Racławice, a avut loc o bătălie cu ruşii generalului Tormasov. Soarta bătăliei a fost hotărâtă de acţiunea plină de curaj a ţăranilor cosaşi ai lui Kościuszko, care au preluat controlul asupra tunurilor duşmanului. Tormasov s-a retras. În veselia generală, Kościuszko a înfăptuit ultima ceremonie de înnobilare din istoria Republicii. Wojciech Bartos, un ţăran care ajunsese primul la tunuri şi îşi băgase căciula pe ţeava unui tun, spre mirarea tunarului muscal, a primit numele nobil „Głowacki", a fost primit chiar în clanul Korczak al lui Kościuszko, împroprietărit cu pământ şi i s-a oferit o funcţie de ofiţer. În acelaşi avânt, pe 7 mai, Kościuszko a declamat *Uniwersał połaniecki* („Manifestul de la Połaniec"), prin care îi elibera pe toţi ţăranii din iobăgie, le înjumătăţea dările şi le promitea ajutorul autorităţilor insurgente împotriva mâniei proprietarilor funciari[29].

Între timp au fost eliberate Varşovia şi Vilnius. În capitala poloneză, în Săptămâna Mare, circula zvonul că ruşii vor încerca să dezarmeze garnizoana poloneză când oamenii vor fi la biserici la rugăciune. Pe 17 aprilie, în Joia Mare, aşadar, trupele poloneze şi populaţia oraşelor i-au luat pe ruşi prin surprindere. Vinerea Mare s-a transformat într-o zi de masacru. Patrule ruse izolate au fost urmărite pe străzi şi măcelărite. Tonul a fost dat de croitorul revoluţionar Jan Kiliński (1760-1819) şi de Breasla Măcelarilor sub comanda şefului lor, Sierakowski; piroanele şi topoarele acestora din urmă au dat un aer de profesionism masacrului. Li s-au alăturat şi iacobinii. Au fost deschise porţile închisorilor[30]. Ambasadorul rus a fugit din ţară. Cei care rămăseseră în urmă din garda lui au reuşit să iasă din oraş pe podurile de pe Vistula. Episcopul Kossakowski şi hatmanul Ożarowski, împreună cu Józef Zabiełło (m. 1794), mareşal al Consiliului Permanent şi al Confederaţiei de la Targowica, şi Józef Ankwicz (1750-1794), conducătorul facţiunii ruse la Seimul de la Grodno, au fost târâţi până în faţa unui tribunal insurecţional, unde au primit o sentinţă rapidă şi au fost apoi spânzuraţi în public pe 9 mai. În iunie, gloata şi-a luat dreptatea în propriile mâini. Episcopul Massalski împreună cu principele Adam Czetwertyński, ambasadorul Karol Boscamp-Lasopolski şi o serie de poliţişti, preoţi, jurişti, curteni şi presupuşi spioni au fost scoşi din închisoare şi linşaţi în stradă. Arhiepiscopul Michał Poniatowski (1736-1794), fratele regelui, s-a sinucis. Şi în capitala lituaniană aveau loc scene asemănătoare. Garnizoana poloneză, sub comanda colonelului Jakub Jasiński (1761-1794) a lovit la o oră după miezul nopţii; în zori, capitala era în mâinile lor. Hatmanul Kossakowski a fost prins pe când voia să fugă într-o barcă şi a fost spânzurat, rostindu-i-se: „Cine trebuie să atârne în ştreang nu se va îneca". S-a semnat un act de insurecţie a naţiunii lituaniene. Pentru câteva luni scurte de vară, cele două părţi componente ale vechii Republici au fost din nou unite. Un guvern insurecţional a obţinut binecuvântarea regelui, a preluat controlul

* *Apud Polska od Wielkiego Sejmu do trzeciego rozbioru, Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, ed. A.M. Skałkowski, Cracovia, 1923 (n.tr.).

Varşoviei din mâinile iacobinilor locali şi a guvernat în numele întregii ţări de la 28 mai până la 4 noiembrie. Tadeusz Kościuszko, comandantul (*Naczelnik*), însoţit de adjunctul său, Julian Niemcewicz, se pregătea de următoarea confruntare cu ruşii, cu cărţile pe faţă. Ordinele sale chemau la „război pe viaţă şi pe moarte împotriva tiraniei muscalilor". Din Franţa au venit veşti despre soarta arhiepiscopului Podoski, pe care nici moartea nu l-a scăpat de pedeapsa ce i se cuvenea. Fugit în Franţa şi mort în exil la Marsilia, trupul lui a fost dezgropat, dezmembrat şi aruncat în mare.

Ţarina Ecaterina şi prusacii sub comanda lui Frederic Wilhelm al III-lea au înăbuşit insurecţia. În vară, situaţia a fost incertă. Înfrângerea lui Zajączek la Chełm pe 8 iunie, reacapararea Cracoviei de către ruşi pe 15 iunie şi a oraşului Vilnius pe 12 august au fost contrabalansate de victoria forţelor poloneze în Poznania prusacă sub conducerea generalului Dąbrowski. Armatele ruse şi prusace care ţineau Varşovia sub asediu au fost nevoite să abandoneze capitala poloneză pe 9 septembrie. Dar la sfârşitul lunii, asediul a fost reluat. În vest şi în nord, armatelor prusace le ţineau piept detaşamentele lui Poniatowski şi Jasiński. În sud, armatele ruse sub conducerea lui Fersen aşteptau întăriri din Ucraina, conduse de Suvorov. Ultima şansă a polonezilor era să lovească în punctul de joncţiune al armatelor duşmane, înainte de încercuirea completă. Prin urmare, pe 10 octombrie, Kościuszko a atacat forţele lui Fersen la Maciejowice, la 60 de kilometri de Varşovia spre sud-est, pe malul drept al Vistulei. Pentru câteva ore a părut că va învinge. Dar ruşii, contând pe numărul lor, de patru ori mai mare, s-au regrupat şi, fără să le pese de pierderile enorme, şi-au croit calea spre victorie. Kościuszko, rănit de trei ori şi rămas fără cal, a fost luat prizonier împreună cu Niemcewicz şi majoritatea acelor supuşi ai lui care reuşiseră să scape cu viaţă. Calea lui Suvorov era deschisă. La Mińsk, Mazowiecki şi-a unit forţele cu cele ale lui Fersen, iar pe 26 octombrie a spart ariergarda poloneză la Kobyłka. Pe 4 noiembrie, cazacii săi au luat cu asalt fortificaţiile suburbiei din sud a capitalei, Praga, ispitiţi de promisiunea că li se va permite să jefuiască după bunul-plac. Apărătorii au fost copleşiţi de numărul atacatorilor. Jasiński a fost ucis. A început măcelul populaţiei. Varşovia a capitulat. Rezistenţa fusese distrusă[31].

Sfârşitul insurecţiei a produs un număr de remarci lapidare şi îndoielnice. După îndeplinirea misiunii, Suvorov i-a trimis ţarinei un raport de trei cuvinte: „Ura-Praga-Suvorov". Răspunsul primit a fost „Bravo-feldmareşal-Ecaterina". Când a căzut de pe cal la Maciejowice, în momentul în care se spune că libertatea „a scos un strigăt de agonie", Kościuszko ar fi afirmat – ceea ce este fals – „FINIS POLONIAE" („Acesta este sfârşitul Poloniei").

Dar era într-adevăr sfârşitul Poloniei. De data aceasta, aspectele juridice au fost întru câtva evitate. După ce armata rusă a suprimat guvernul insurecţional şi l-a deportat pe rege, nu mai exista nici o autoritate poloneză cu care să fie negociată a treia împărţire. În orice caz, nu avea sens să se obţină acordul polonezilor pentru actul care avea scopul să desfiinţeze complet statul polonez. Totul a decurs pe fondul presupunerii că polonezii şi Republica lor nu mai existau şi că nu era necesar nici un consimţământ. În 1795, dornici să îşi asigure de data aceasta partea lor de pradă, austriecii au ocupat o regiune întinsă în jurul Cracoviei, pe care au numit-o „Noua Galiţie". Prusacii le-au luat locul ruşilor la Varşovia şi şi-au numit achiziţia

„Noua Prusie de Sud". Ruşii s-au mulţumit cu o felie din graniţele de la est, mai mare decât câştigurile austriecilor şi prusacilor la un loc (vezi diagrama M). Pe 25 noiembrie 1795, aflat în exil la Grodno, Stanislav August a abdicat. Tratatul final al împărţirii, semnat la Sankt-Petersburg de Rusia, Prusia şi Austria pe 15/26 ianuarie 1797, părea un simplu act de delimitare teritorială. Un articol separat şi secret proclama suspendarea permanentă a numelui de Polonia:

> Necesitatea de a aboli tot ceea ce poate aduce aminte de existenţa Regatului Poloniei, odată efectuată anihilarea acestui corp politic [...] Înaltele Părţi contractante au convenit şi se angajează să nu permită niciodată inserarea în titlurile monarhilor lor [...] denumirea şi nici desemnarea cumulativă de Regat al Poloniei, care din acest moment va rămâne suprimată pentru totdeauna [...][32]

*
* *

Agonia din urmă a Republicii polono-lituaniene nu a creat multe comentarii pe scena internaţională. Atenţia oamenilor de stat europeni era îndreptată spre Franţa. La un moment în care armatele revoluţionare cuceriseră Belgia, Olanda şi Renania şi avansau către Piemont, Catalonia şi Galiţia spaniolă, nu te mai puteai gândi la o ţară a cărei pieire era deja o concluzie inevitabilă. Doar o mână de reprezentanţi străini au rămas la Varşovia pentru ultimele formalităţi, fiindcă din 1794 *Serenissima* Republică nu mai făcea obiectul diplomaţiei.

Simţind ce soartă îi aşteaptă, diplomaţii au părăsit Varşovia unul câte unul, ca membrii orchestrei care cântă *Despărţirea* lui Haydn: strângându-şi partiturile, stingându-şi lumânările şi părăsind scena în vârful picioarelor. Ultimul ambasador al regelui Franţei, M. D'Escorches, deja plecase. Pe 25 august 1792, acest iacobin şi fost marchiz a celebrat pentru ultima dată sărbătoarea Sfântului Ludovic, încredinţând Divinităţii soarta regelui şi a ţării sale. A fost expulzat în luna octombrie a aceluiaşi an de confederaţii de la Targowica, care au zădărnicit de asemenea încercările sale de a publica un raport în limba franceză asupra evenimentelor revoluţiei. Secretarul său, Bonneau, a fost arestat de ruşi şi a petrecut trei ani închis la Schlüsselberg. Înlocuitorul său, *citoyen* Parandier, trimis de Comitetul pentru Siguranţa Publică, nu a ajuns niciodată la destinaţie. Baronul Osip Andreevici de Ingelström, care a preluat responsabilităţile ambasadei ruse de la Sievers în ianuarie 1794, abia îşi începuse lucrul când a fost forţat să fugă, după ce şi-a ars cifrurile, în noaptea de 17 aprilie 1794, din cauza izbucnirii revoltei lui Kościuszko. În schimb, unul dintre colegii lui, baronul von Asch, a fost luat prizonier. Întregul corp diplomatic a semnat o petiţie către rege, protestând faţă de atacul asupra imunităţii lor. Dar nici ei şi nici regele nu puteau influenţa confruntarea dintre Kościuszko şi ruşi. În iunie, Ludwig von Buchholtz, ambasadorul Prusiei, temându-se de furia varşovienilor, şi-a făcut bagajele şi a plecat în grabă. În iulie, austriacul Benedict de Cache a găsit o scuză pentru a pleca în vacanţă la Karlsbad şi nu s-a mai întors. În august, ambasadorul suedez, generalul Toll, a fost arestat ca urmare a unei conspiraţii în propriul

său cabinet; i-a luat locul unul dintre subalternii săi, Samuel Casström. În noiembrie, armata rusă sub comanda lui Suvorov a ajuns pe bancul de est al Vistulei. Asaltul suburbiei Praga şi masacrarea populaţiei au pus capăt insurecţiei. Colonelul William Gardner, ministrul britanic, şi nunţiul papal, monseniorul Lorenzo Litta, au trecut fluviul pentru a-i implora pe ruşi să cruţe viaţa locuitorilor. Suvorov a cedat. Pe 7 ianuarie 1795, regele, înconjurat de 120 de dragoni ruşi, a fost escortat pe drumul spre exil cu toată pompa. În ziua următoare, consilierul misiunii ruse, Divov, i-a informat pe ambasadorii rămaşi că plecarea regelui le-a încheiat misiunile, „de vreme ce curtea la care au fost împuterniciţi nu mai există". Le-a ordonat să îşi informeze guvernele despre această schimbare a situaţiei şi să înlăture stemele ţărilor lor de la porţile locuinţelor lor. Pe 8 februarie, Stanislav August, scriind de la Grodno, şi-a luat rămas-bun de la fiecare dintre ei în scrisori separate, cerându-le să înceteze orice comunicare cu foştii săi miniştri, dat fiind că astfel ar fi putut doar creşte suspiciunile ruşilor. Acest lucru a provocat plecarea lui Don Dominic d'Yriarte, secretar şi trimis al regelui Spaniei, care venise la Varşovia din curiozitate după ce îşi încheiase misiunea la Paris din cauza execuţiei lui Ludovic al XVI-lea. Colonelul olandez Griesheim a plecat la aflarea ştirii că Olanda a fost invadată de armatele revoluţionare franceze. Apoi, diplomaţii au fost lăsaţi să se descurce pe cont propriu. Pe 22 noiembrie 1795, Johann Jakub Patz, ministrul saxon, a murit la postul său. A fost înmormântat în cimitirul evanghelic în aceeaşi după-amiază în care nunţiul papal îi oferea lui Suvorov, care tocmai primise o nouă misiune în Germania, un *vin de congé*. Pe 2 decembrie, conform termenilor celei de-a treia împărţiri, armata prusacă a luat locul celei ruse la Varşovia. Suedezul Casström şi ceilalţi însărcinaţi cu afaceri rămaşi şi-au închis ambasadele pentru totdeauna. Numai nunţiul şi Gardiner au rămas – primul, pentru a apăra Biserica Catolică, al doilea, pentru a-şi regla datoriile. De-a lungul anului 1796, nunţiul a refuzat să plece. Însemnele Sfântului Petru, care atârnau sfidătoare de porţile nunţiaturii, au fost ultimul semn public de condoleanţe pentru Republica decedată. Nunţiul a plecat până la urmă pe 15 februarie 1797, la ordinul Vaticanului de a muta misiunea la Sankt-Petersburg. Când cortegiul lui a trecut de colţul străzii, poliţia a îndepărtat însemnele scandaloase şi le-a dus într-un muzeu, ca trofee. Acesta a fost ultimul incident diplomatic din Varşovia pentru următorii 121 de ani. Numai Gardiner a mai rămas, în calitate de cetăţean falit.

Rapoartele lui Gardiner de-a lungul agoniei finale a Republicii sunt o lectură de-a dreptul patetică. Pe 12 noiembrie 1794 i-a scris secretarului de stat britanic despre atacul asupra Pragăi:

> Cu regret Vă informez pe Domnia-Voastră că ziua în care au fost forţate liniile de apărare de la Praga a fost martora unor barbarii dintre cele mai oripilante şi inutile – case în flăcări, femei masacrate, nou-născuţi la sânul mamelor împunşi de suliţele cazacilor şi un jaf universal, iar acum ştim că aceeaşi soartă era pregătită pentru toată Varşovia [...][33]

După masacru era clar chiar şi pentru cel mai optimist observator că ruşii erau hotărâţi să desfiinţeze un stat care răsplătise bunăvoinţa împărătesei lor cu o asemenea nerecunoştinţă şi sfidare. Dar la Varşovia nu exista nici o bănuială asupra intenţiilor

lor imediate. Suvorov era la fel de neştiutor ca şi ambasadorii străini. Instrucţiunile veneau de la Sankt-Petersburg şi trebuiau puse în aplicare fără întrebări şi explicaţii. Gardiner nu avea ce să raporteze şi s-a rezumat la a face speculaţii vagi şi observaţii asupra comportamentului extraordinar de conspiratori al ruşilor. În decembrie 1794 bănuise că Stanislav August va fi deportat în curând. Fiindcă avea două scrisori de împuternicire, una pentru Republică şi alta pentru rege, se întreba dacă misiunea lui în Republică va mai continua şi după încheierea misiunii lui la curtea lui Stanislav August. Martor la plecarea regelui, a scris: „Pentru oricine este într-adevăr legat de monarhie, este imposibil să nu fie foarte mişcat de această ocazie. Sper totuşi ca Regele Poloniei, chiar dacă nu mai este suveran, să trăiască încă zile fericite"[34]. Când a fost chemat de Divov, nu ştia dacă rusul interpreta corect sau nu situaţia. Dar nu avea nici o importanţă, de vreme ce oricum nu era nimeni care să asculte o eventuală altă versiune. Pe 13 februarie 1795 a primit ultima scrisoare oficială din partea regelui, scrisă cu greutate în limba franceză, şi a trimis o copie la Londra:

> Dear Gardiner, Comme mon rôle, et le vôtre auprès de moi paroissent finir très prochainement, et comme je n'espère plus de vous voir, il m'importe au moins de vous dire Adieu, et cela du fond de mon cœur. Vous y garderez votre place jusqu'à ma mort, et j'espère bien qu'on nous rejoindra au moins là où des âmes honnêtes et des coeurs bons devraient je crois se trouver ensemble à jamais [...] Toujours il restera vrai que j'aime et j'honore votre roi et votre Nation, et vous le leur direz. Toujours, il restera vrai que je désire que vous conserviez souvenir et affection pour votre Ami,
>
> Stanislas Auguste Roi*[35].

Între timp, Gardiner cerea bani în mod constant de la Londra pentru a-şi putea plăti creditorii. Hrănise la ambasadă trei sute de refugiaţi şi nu primise niciodată salariul cuvenit pentru postul de dinainte, din 1789, de guvernator al castelului Hurst. Aveau să mai treacă trei ani până când Canning, de la Trezorerie, va ceda şi va dispune alocarea a 2.000 de lire sterline. Ultimul mesaj al lui Gardiner de la Varşovia este datat 11 decembrie 1797. În 1798 a plecat la Berlin, unde i-a lăsat ambasadorului britanic în Prusia arhivele misiunii diplomatice de la Varşovia. În acel moment a luat sfârşit ultima misiune a unui diplomat acreditat la *Serenissima* Republică. Republica fusese dată uitării deja în ultimii trei ani.

---

* Dragă Gardiner, deoarece se pare că rolul meu şi al Vostru pe lângă mine vor lua sfârşit foarte curând, şi fiindcă nu mai pot spera să Vă văd, este important pentru mine să Vă spun măcar Adio, şi asta din adâncul inimii. Vă veţi păstra acest loc până la moartea mea şi sper că vom fi reuniţi măcar acolo unde sufletele cinstite şi inimile bune ar trebui, cred, să se regăsească pentru totdeauna [...] Va rămâne pentru totdeauna adevărat că nutresc iubire şi respect pentru Regele Vostru şi Naţiunea Voastră şi că le veţi spune acest lucru. Va rămâne pentru totdeauna adevărat că doresc să păstraţi amintirea şi afecţiunea pentru prietenul Vostru, Stanislas August Rege.

Note

Prefaţă

1. W. Reddaway, ed., *The Cambridge History of Poland*, Cambridge, 1941-1950: vol. I, până în 1696; vol. II, 1696-1935.
2. A. Gieysztor, S. Kieniewicz *et al.*, eds., *History of Poland*, Varşovia, 1968; ediţia a II-a revăzută, Varşovia, 1979.
3. De exemplu, W. Allison Phillips, *Poland*, Londra, 1915; Lord Eversley, *The Partitions of Poland*, Londra, 1915 (rep. 1973); Major F.E. Whitton, *The History of Poland: from the earliest times to the present day*, Londra, 1917; W.J. Rose, *The Rise of Polish Democracy*, Londra, 1944; S. Sharpe, *White Eagle on a Red Field*, Cambridge, Massachusetts, 1935; etc.
4. W.R. Morfill, *Poland*, Londra, 1893; rep. 1972.
5. Vezi J. Michelet, *La Pologne Martyre*, Paris, 1863.
6. Jan Kochanowski, „Człowiek boże igrzysko", *Fraszki*, III, nr. 76.
7. Stańczyk (1480-1560), bufonul de la curtea regelui Sigismund I; Franciszek Zabłocki (1752-1821), autor de satire şi piese de teatru, traducător al lui Molière şi al lui Fielding; Stanisław Kostka Potocki (1755-1821). Vezi J. Krzyżanowski, „Błazen starego króla: Stańczyk w dziejach kultury polskiej", în *W wieku Reja i Stańczyka*, Varşovia, 1958.

Capitolul 1. Mileniul

1. T. Kowalski, ed., *Monumenta Poloniae Historica* (serie nouă), *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al-Bekriego*, Cracovia, 1946 conţine atât textul original în limba arabă, cât şi o versiune ulterioară în limba latină, *De Slavis*. Vezi G. Labuda, „Najstarsza relacja o Polsce w nowym wydaniu", *Roczniki Historyczne*, XVI, 1947, pp. 100-183 [*apud* „Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al-Bekriego", *Pomniki dziejowe Polski*, pp. 48-54 (n.tr.)].
2. Pierre David, *Les sources de l'histoire de la Pologne à l époque des Piasts (963-1386)*, Paris, 1934. Textele de bază se află în Monumenta Poloniae Historica. *Pomniki Dziejowe Polski*, 6 vol., Liov, 1864-1893, ed. a II-a, Varşovia 1960-1961. Vezi şi *By czas nie zaćmił i niepamięć. Wybór kronik średniowiecznych*, ed. A. Jelicz, Varşovia, 1975.
3. M. Bobrzyński, S. Smolka, *Jan Długosz: jego życie i stanowisko w piśmiennictwie*, Cracovia, 1893. Cronicile latine, publicate pentru prima oară sub titlul *Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia*, 15 vol., Cracovia, 1863-1887, au fost traduse şi în limba poloneză: Jan Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ed. J. Dąbrowski, Varşovia, 1960.
4. Vezi N. Rutkowska, *Bishop A. Naruszewicz and his History of the Polish Nation: A Critical Study*, Washington, D.C., 1941.
5. W.J. Rose, „Lelewel as historian", *Slavonic and East European Review*, XV (1936-1937), pp. 649-662; M.H. Serejski, „Joachim Lelewel, 1786-1861", *Acta Poloniae Historica*, VI

(1962), pp. 35-54. Vezi şi M.H. Serejski, *Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela*, Varşovia, 1958; S. Kieniewicz, *Samotnik Brukselski*, Varşovia, 1964.

6. M.H. Serejski, „L'école historique de Cracovie et l'historiographie européenne", *Acta Poloniae Historica*, XXVI (1972), pp. 127-152.
7. M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, 3 vol., Varşovia, 1927; „O podziale historii polskiej na okresy", *Szkice i studia historyczne*, I, Cracovia, 1922, pp. 36-62.
8. S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, 4 vol., Varşovia-Liov, 1920.
9. A.F. Grabski, „The Warsaw School of History", *Acta Poloniae Historica*, XXVI (1972), pp. 153-170).
10. T. Korzon, *Historia nowożytna*, 2 vol., Varşovia, 1903-1912. O colecţie preţioasă a scrierilor lui Korzon a fost publicată cu titlul *Odrodzenie w upadku. Wybór pism historycznych*, Varşovia, 1975.
11. W.J. Rose, „Polish Historical Writing", *Journal of Modern History*, II, 1930, pp. 569-585; „Realism in Polish History", *Journal of Central European Affairs*, II, 1942-1943, pp. 235-249; O. Halecki, „Problems of Polish Historiography", *Slavonic and East European Review*, XXI, 1943, pp. 223-239; C. Backvis, „Polish Tradition and the Concept of History", *Polish Review*, VI, 1961, pp. 125-158.
12. Oscar Halecki, *History of Poland*, ed. revăzută şi continuată de A. Polonsky, Londra, 1978.
13. M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe, 1795-1921*, Londra, 1961.
14. W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, 2 vol., Londra, 1965-1967.
15. *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich. Przemówienia, Referaty, Dyskusja*, I, Varşovia, 1953, p. 157. *Cf.* E. Valkenier, „The Soviet impact on polish post-war historiography", *Journal of Central European Affairs*, XI, 1950-1952, pp. 372-396.
16. *Istoriia Polşi*, 3 vol., Academia de Ştiinţe a URSS, Moscova, 1954-1965.
17. Stanisław Arnold, „Niektóre problemy periodyzacji dziejów Polski", în *Pierwsza Konferencja Metodologiczna*, ed. cit., pp. 155-185.
18. *Historia Polski*, Polska Akademia Nauk, 4 vol., Varşovia, 1957, în 10 părţi (neterminată). Vezi W. Drzewieniecki, „The new *Historia Polski* of the Polish Academy of Sciences", în *Studies in Polish Civilisation*, ed. D. Wandycz, New York, 1966, pp. 176-196; vezi şi E. Valkenier, „Sovietisation and Liberalism in Polish post war Historiography", *Journal of Central European Affairs*, XIX, 1959-1960, pp. 149-173.
19. Paweł Jasienica (Lech Beynar), *Pamiętnik*, Cracovia, 1989.
20. *Millenium Poloniae Christianae, 966-1966*, Roma, 1966, p. 17.
21. J.L. Wyrozumski, J.A. Gierowski, J. Buszko, *Historia Polski*, 4 vol., Varşovia-Cracovia, 1976; *Dzieje Polski*, ed. J. Topolski *et al.*, Varşovia-Poznań, 1976; T. Manteuffel, J. Tazbir, *Zarys historii Polski*, Varşovia, 1979.
22. J. Rutkowski, *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris, 1927.
23. J. Topolski, *Methodology of History*, Hingham, Mass., 1976.
24. *Czarna księga cenzury PRL*, Varşovia, 1981.
25. M. Craig, *Man from a Far Country : A Portrait of Pope John Paul II*, Londra, 1979.
26. Marian Kukiel, *Czartoryski and European Unity*, Princeton, 1955; *Dzieje Polski porozbiorowe*, Londra, 1961; *General Sikorski*, Londra, 1970; J. Garliński, *Poland, SOE and the Allies*, Londra, 1969; *Fighting Auschwitz*, Londra, 1974; *Hitler's Last Weapons*, Londra, 1978; *Intercept : The Enigma War*, Londra, 1979; *Poland in the Second World War*, Basingstoke, 1985; J.M. Ciechanowski, *The Warsaw Rising*, Cambridge, 1974; J. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, Paris, 1949; G. Herling-Grudziński, *Inny świat*, Paris, 1951; J. Zawodny, *Death in the Forest*, Notre Dame, Ind., 1962; *Nothing but Honour, the Story of the Warsaw Rising*, Londra, 1978; C. Miłosz, *The Captive Mind*, Londra, 1953; *Native Realm*, Manchester, 1981; *Rodzinna Europa*, Paris, 1959; Adam Michnik, *Z dziejów honoru w Polsce*, Paris, 1985; *Letters from Prison*, Berkeley, 1987; Adam Zamoyski, *The Polish Way*, Londra,

1987 ; *The Last King of Poland*, Londra, 1992 ; *Holy Madness*, Londra, 1999 ; W.H. Zawadzki, *A man of honour : Adam Czartoryski*, Oxford, 1993 (împreună cu J. Lukowski) ; *A Concise History of Poland*, Cambridge, 2001 ; J. Lukowski, *Liberty's Folly : The Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th Century*, Londra, 1991.

27. R.F. Leslie, ed., *The History of Poland since 1863*, Cambridge, 1980 ; capitole scrise de autorii R.F. Leslie, A. Polonsky, J.M. Ciechanowski, Z. Pełczyński.
28. A. Ajnenkiel, *Sens polskiej historii*, Varşovia, 1990 ; J. Jedlicki, *Źle urodzeni. O doświadczeniu historycznym*, Londra, 1993.
29. J. Topolski *et al.*, *Dzieje Polski*, Varşovia, 1993 ; J. Tazbir, ed., *Polska na przestrzeni wieków*, Varşovia, 1995 ; A. Mączak *et al.*, *Od plemion do Rzeczypospolitej*, Varşovia 1996 ; J. Wyrozumski *et al.*, *Wielka Historia Polski*, 6 vol., Cracovia, 1998.
30. Adolf Juzwenko, în *Index on Censorship*, 1988.
31. Norman Davies, *Europe : A History*, Oxford, 1996.
32. J. Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV-XV w.*, Varşovia, 1984.
33. J. Kłoczowski, *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, 2 vol., Lublin, 2000.
34. Natalia Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do XVIII wieku*, Lublin, 2000 ; Jarosław Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999*, Lublin, 2000.
35. J. Kłoczowski, *Historia Polski do końca XV wieku*, Lublin, 2000 ; Andrzej Sulima Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów*, Lublin, 2000 ; Hanna Dylągowa, *Historia Polski 1795-1990*, Lublin, 2000.
36. J. Kłoczowski, în „Dyskusja historyków. Polska wielu narodów", *Rzeczpospolita* (*Plus-Minus*), 10-11 noiembrie 2001.

Capitolul 2. *Polska*

1. F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, Londra, 1949, p. 14. Konrad Jażdżewski, *Ancient Peoples and Places : Poland*, Londra, 1965, oferă un rezumat al ipotezei autohtoniste poloneze, precum şi o interesantă trecere în revistă a dezvoltării arheologiei poloneze.
2. Marija Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Haga, 1965. Altă lucrare de aceeaşi autoare, *The Slavs*, Londra, 1971, în seria *Ancient Peoples and Places*, vol. 74, deşi publicată în aceeaşi serie cu volumul lui Jażdżewski, diferă în opinie faţă de acesta în mai multe privinţe fundamentale.
3. Jan Czarneski, *The Goths in Ancient Poland : A Study in the Historical Geography of the Oder-Vistula Region During the First Two Centuries of Our Era*, Miami, 1975.
4. Mortimer Wheeler, *Rome beyond the Imperial Frontiers*, Londra 1955. Cel mai bogat sit arheologic cuprinzând obiecte de origine romană pe teritoriul „Germaniei libere" este un cimitir în care au fost îngropate cinci căpetenii barbare, în apropiere de localitatea Lubowo (Lübsow) în Pomerania.
5. Tacitus, „Germania", în *Tacitus on Britain and Germany*, trad. H. Mattingly, Penguin Books, Londra, 1948, pp. 101-140.
6. J. Otto Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Berkeley, 1973. *Cf.* Gerard Labuda, *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, Varşovia, 1961, care cuprinde studii despre Alfred cel Mare, războaiele dintre goţi şi huni, poemul *Widsith* şi *Cântecul lui Roland*.
7. F. Dvornik, „The first wave of the Drang nach Osten", *Cambridge Historical Journal*, VII, 1943, pp. 129-145.
8. Vezi Karol Buczek, *Polska przed 1000 lat*, Prace Historyczne, nr. 5, Varşovia, 1960.
9. J. Wielowiejski, „The Development of Agriculture in the Polish Territories During the Period of Contacts with Celtic and Roman Culture", *Ergon*, II, 1960, pp. 284-299.
10. H. Łowmiański, „Economic problems of the early feudal Polish state", *Acta Poloniae Historica*, III, 1960, pp. 7-32 ; vezi şi *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Varşovia, 1953.

11. Andrzej Zajączkowski, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce*, Wrocław, 1961, p. 113; trad. germană: *Hauptelemente der Adelskultur in Polen*, Marburg/Lahn, 1967.
12. *Lustracja województwa krakowskiego, 1564*, partea I, ed. J. Małecki, Academia Poloneză de Ştiinţe, Institutul de Istorie, Varşovia, 1962, pp. 148-149. Diferenţele dintre unităţile de măsură locale pentru greutate şi volum, ca şi unităţile monetare, sunt cauza unui şir interminabil de dificultăţi de interpretare. Nu se ştie care era volumul exact al unei baniţe în zona Nowy Targ în secolul al XVI-lea. În zona vecină Nowy Sącz, o baniţă (*korzec*) măsura tot atât cât şi la Cracovia, adică aproximativ o jumătate din baniţa de la Gdańsk. Doar 50 km mai departe, la Czchów, baniţa era 1½ din baniţa cracoviană, iar la Biecz era egală cu 2 baniţe cracoviene. Erau în uz următoarele unităţi monetare: 1 marcă (*marca/grzywna*) = 48 groşi (*grossi, groszy*), 1 florin (*złoty, florenus*) = 32 groşi, 1 *grossus/grosz* = 3 *szelągi* (*solidi*) = 18 dinari (*denarii, denarów*). Sumele totale erau exprimate în mărci, groşi şi dinari: mc/gr/d.
13. Sebastian Fabian Klonowic, *Flis*, (Rafting...), versurile 181-184, ed. S. Hrabec, Wrocław, 1950, traducere de J.P.Wachowski. Citat de M. Haiman, *The Polish Past in America*, Chicago, 1974, p. 4 [Sebastian Fabian Klonowic, *Flis*, versurile 181-184, 228-232].

Capitolul 3. Piastii

1. Dintre numeroasele lucrări ce tratează istoria Poloniei Piastilor, până la momentul celui de-al Doilea Război Mondial a fost considerată clasică cea a lui Michał Bobrzyński: *Dzieje Polski w zarysie*, Varşovia, 1879. În prezent, manualul de bază este *Historia Polski*, vol. 1, partea 1, până la 1454, ed. H. Łowmiański, Varşovia, 1957. Există de asemenea două volume interesante, publicate în seria „Konfrontacje Historyczne" a Institutului de Istorie al Academiei Poloneze de Ştiinţe: *Polska pierwszych Piastów*, ed. T. Manteuffel, Varşovia, 1970, şi *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, ed. A. Gieysztor, Varşovia, 1972.
2. De exemplu, *Słownik historii Polski*, Varşovia, 1973, frontispiciu; de asemenea, aproape orice manual mai nou, publicat în Polonia sau în străinătate; vezi Oscar Halecki, *A History of Poland*, cu texte adăugite de A. Polonsky, Londra, 1978, frontispiciu.
3. Vezi A.P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge, 1970: „The Western Slavs", pp. 86-154; vezi şi H. Łowmiański, „The Slavic Rite in Poland and St. Adalbert", *Acta Poloniae Historica*, XXIV, 1972, pp. 5-21; şi K. Lanckorońska, „Studies in Roman-Slavonic Rite in Poland", *Orientalia Christiana Analecta*, Roma, 1961, p. 196. Pe tema perioadei timpurii a istoriei Bisericii Romano-Catolice în Polonia, vezi J. Dowiat, *Historia Kościoła katolickiego w Polsce do połowy XV wieku*, Varşovia, 1968.
4. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, ed. a III-a, Varşovia, 1970, cap. „Filozofia scholastyczna w Polsce", pp. 297 şi urm.
5. Adam Vetulani, „The Jews in Mediaeval Poland", *Jewish Journal of Sociology*, IV, 1962, pp. 274-294; Isaac Lewin, „The Protection of Jewish Religious Rights by Royal Edicts in Ancient Poland", *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, I, 1942-1943, pp. 556-557; de asemenea, „The Historical Background to the Statute of Kalisz, 1264", în *Studies in Polish Civilization*, ed. P. Wandycz, New York, 1966, pp. 38-53; R. Gródecki, „Dzieje Żydów w Polsce do końca XIV w.", în *Polska Piastowska*, Varşovia, 1969, pp. 595-702.
6. „De expeditione in urbem Coloberg facta", Galla Kronika Księga II, 28, *Monumenta Poloniae Historica*, I, 1968, p. 447.
7. Istoria Ordinului Cavalerilor Teutoni a constituit una dintre preocupările de bază ale vechii şcoli prusace, redată, de pildă, în *Das Deutsche Ordensland Preussen* (Treitsche, Leipzig, 1903). O bogată bibliografie pe tema aceasta a fost adunată în E. Wermke, *Bibliografie zur Geschichte von Ost- und Westpreussen*, Aalen, 1962; K.H. Lampe, *Bibliografie des Deutschen Ordens bis 1959*, Bd. 1, Bad Godesberg, 1975. Cel mai de seamă istoric polonez

care s-a ocupat cu cercetări în acest domeniu a fost prof. Karol Górski de la Torun, a cărui monografie *Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław, 1977, tradusă şi în limba italiană, conţine o sinteză a peste patruzeci de lucrări anterioare pe această temă. Un articol scris de acelaşi autor, „The Teutonic Order", *Mediaevalia et Humanistica*, facs. 17, Boulder, Co., 1966, pp. 20-37, conţine o trecere în revistă a diferenţelor de interpretare dintre istoricii germani şi cei polonezi. Vezi şi Marian Biskup, „Polish Research Work on the History of the Teutonic State Organisation in Prussia", *Acta Poloniae Historica*, III, 1960 şi „Rola Zakonu Krzyżackiego w XIII-XVI w.", în *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*, Poznań, 1974.

8. Geoffrey Chaucer, *The Canterbury Tales*, trad. de Neville Coghill, Londra, 1951, p. 26. [traducere de Dan Duţescu, *Povestirile din Caterbury*, Editura pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1969 (n.tr.).]
9. Henryk Zins, *Polska w oczach Anglików, XIV-XVI w.*, Varşovia, 1974, p. 374; vezi şi A.F. Grabski, *Polska w opiniach zachodniej Europy XIV-XV w.*, Varşovia, 1968.
10. P.W. Knoll, *The Rise of the Polish Monarchy: Piast Poland in East Central Europe, 1320-1370*, Chicago, 1972, p. 276, oferă o deosebit de limpede şi solidă trecere în revistă a evenimentelor din secolul al XIV-lea. Vezi şi J. Baszkiewicz, *Polska czasów Łokietka*, Varşovia, 1968; J. Dąbrowski, *Kazimierz Wielki, twórca Korony Królestwa Polskiego*, Wrocław, 1964; Z. Kaczmarczyk, *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*, Cracovia, 1964.
11. Vezi S. Krzyżanowski, „Poselstwo Kazimierza Wielkiego do Awinionu. Pierwsze uniwersyteckie przywileje", *Rocznik Krakowski*, 1900, citat în P.W. Knoll, „Casimir the Great and the University of Cracow", în *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, serie nouă, XVI, nr. 2 (iunie 1968), pp. 232-249. Multe lucrări au fost publicate cu ocazia aniversării a şase sute de ani de la întemeierea Universităţii Jagiellone. Vezi *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1763*, ed. K. Lepszy, Cracovia, 1964; de asemenea J.I. Tomiak, „The University of Cracow in the period of its greatness", *Polish Review*, XVI, 1971, nr. 2, pp. 25-44; nr. 3, pp. 29-44.
12. Guillaume de Machaut, *La Prise d'Alexandrie – ou Chronique de Roi Pierre I de Lusignan*, ed. M.L. de Mas Latrie, Geneva, 1877, versurile 1268-1288, 1327-1334, 1357-1365, 1402-1413.
13. Janko z Czarnkowa, *Kronika polska*, trad. K. Żerbiło, în *By czas nie zaćmił i niepamięć. Wybór kronik średniowiecznych*, ed. A. Jelicz, Varşovia, 1975, pp. 129-130.

Capitolul 4. Casa de Anjou

1. Printre lucrările generale pe tema istoriei Ungariei se numără cea a lui C.A. Macartney, *Hungary: A Short History*, ed. rev., Edinburgh, 1962, iar în limba poloneză, Wacław Felczak *Historia Węgier*, Wrocław, 1966. Pe tema uniunii de scurtă durată dintre Polonia şi Ungaria realizată de Casa de Anjou, vezi J. Dąbrowski, *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego, 1372-1382*, Cracovia, 1918.
2. B. Toth, *Szajrul Szajra*, Budapesta, 1901, p. 188. Versiunea maghiară provine din imnul compus în 1880 în cinstea generalului Bem, un general polonez care a luptat în armata revoluţionară maghiară în Transilvania în 1849.

Capitolul 5. Jogaila

1. Vezi C.R. Jurgela, *History of the Lithuanian Nation*, New York, 1948; *Lithuania – 700 years*, ed. A. Gerutis, New York, 1969.
2. Studiile standard despre epoca Jagiellonilor sunt: O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, Cracovia, 1919-1920 şi L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*,

Varşovia, 1930. Vezi şi Henryk Samsonowicz, *Złota jesień polskiego średniowiecza*, Varşovia, 1971.

3. J. Żerbiłło Łabuński, *Unia Litwy z Polską (1385-1569)*, Varşovia, s.a., pp. 179 şi urm. Lucrarea conţine toate textele Uniunii polono-lituaniene în versiunea originală latină, precum şi în traducerea poloneză. Vezi şi S. Kutrzeba, „Unia Polski z Litwa", în *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, ed. W. Baranowski, Varşovia, 1914, pp. 447-657.
4. *Lustracja województwa krakowskiego, 1564*, partea I, ed. J. Małecki, Varşovia, 1962, p. 26.
5. S. Kutrzeba, „Ordo coronandi regis Poloniae", *Archiwum Komisji Historycznej*, Cracovia, 1916, pp. 133-210. Acest text a fost alcătuit pentru încoronarea lui Vladislav al III-lea în 1484 şi folosit ca text de bază pentru toate jurămintele de încoronare ulterioare în perioada Jagiełłonilor. A fost folosit şi pentru încoronarea regilor aleşi ai Republicii polono-lituaniene din 1574-1764, cu o modificare: formularea iniţială *regnum tibia deo concessum* („regatul ce ţi-a fost dat de Domnul Dumnezeu") a devenit *regnum tibi a deo commisum vel concessum* („regatul pe care ţi l-a dat în grijă sau pe care ţi l-a acordat Dumnezeu"). În mod caracteristic perioadei constituţionale, formularea ambiguă din textul modificat lăsa neclare intenţiile reale ale lui Dumnezeu cu privire la rege.
6. O. Halecki, *op. cit.*, 2 vol., pp. 114-118; Karol Szajnocha, „Barbara Radziwiłłówna", în *Szkice historyczne*, Liov, 1854, pp. 111-174 [*Diariusz sejmu piotrkowskiego 1548*, în *Scriptores Rerum Polonicarum*, vol. 1, Cracovia, 1872, pp. 182-183, 187, 204 (n.tr.)].
7. Despre Copernicus, vezi *Bibliografia kopernikowska 1509-1955*, ed. H. Baranowski, Varşovia 1958; Nicholas Copernicus, *Complete Works* (facsimil), Londra-Varşovia, 1972; A. Armitage, *The World of Copernicus*, East Ardsley, 1971; Maria Bogucka, *Nicolas Copernicus: The Country and the Times*, Wrocław, 1973; F. Kaulbach *et al.*, *Nicolaus Copernicus zum 500 Geburtstag*, Köln, 1973.
8. Jan Kochanowski, „Pieśń XXV", în *Dzieła polskie*, vol. 1, *Pieśni. Księga wtóra*, Varşovia, 1955, p. 345; W. Weintraub, „Kochanowski's Renaissance Manifesto", *Slavonic and East European Review*, XXX, 1952, pp. 412-424. Vezi şi David Welsh, *Jan Kochanowski*, New York, 1974.
9. W. Sobieski, „Żałobny hetman", în *Szkice historyczne*, Varşovia, 1904, pp. 4-45; *Trybun ludu szlacheckiekgo*, Varşovia, 1905; Artur Śliwiński, *Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny*, Varşovia, 1947; S. Herbst, *Zamość*, Varşovia, 1955.
10. J. Żerbiłło Łabuński, *op. cit.*, pp. 229 şi urm.; O. Halecki, *op. cit.*, vol. 2, partea a V-a: *Unia lubelska*, pp. 248-353.
11. „Testament Zygmunta Augusta", ed. A. Franaszek, O. Łaszczyńska, S.E. Nahlik, în *Źródła do Dziejów Wawelu*, vol. 8, Cracovia, 1975, p. 8.

Capitolul 6. *Antemurale*

1. Vezi J. Tazbir, „Przedmurze jako miejsce Polski w Europie", în *Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII w.*, Wrocław, 1971, pp. 63-78; vezi şi o discuţie mai elaborată în W. Rose, *Poland's Place in Europe*, Londra, 1945.
2. „O copie autentică a oraţiei în latină a excelenţei sale preacinstitul domn George Ossolinski [...] aşa cum i-a fost adusă Maiestăţii Sale la Whitehall de ambasadorul amintit [...] cu o traducere în engleză [...], Londra, 1621." Publicată în *Anglo-Polish Renaissance Texts*, ed. W. Chwalewik, Varşovia, 1968, pp. 247-262. Originalul în limba latină şi traducerea în limba engleză a scrisorii lui Jan al III-lea Sobieski către Charles al II-lea, din 25 iulie 1676, în PRO-SP, 88, 14, pp. 181-185.
3. M. Kridl, J. Wittlin, W. Malinowski, ed., *The Democratic Heritage of Poland: „For Your Freedom and Ours"*, prefaţă de Bertrand Russell, Londra 1944, publicată şi sub titlul *For Your Freedom and Ours: The Polish Progressive Spirit through the Ages*, New York, 1943. Acest volum conţine o antologie unică de texte istorice poloneze în traducere engleză.

4. Nu există nici o sinteză a istoriei religiei în Polonia în epoca modernă, deşi nu lipsesc monografiile remarcabile dedicate unor aspecte ale ei – catolicismului, toleranţei, iudaismului sau reformei. Dintre cele mai noi introduceri în istoria Bisericii amintim: J. Tazbir, *Historia Kościoła katolickiego w Polsce*, Varşovia, 1966, şi F. Manthey, *Polnische Kirchengeschichte*, Hildesheim, 1965. Vezi şi W. Ręczlerski, *The Protestant Churches in Poland*, Londra, 1944.
5. *Bogurodzica*, ed. J. Woronczak, Wrocław, 1962.
6. *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, ed. J. Gintel, Cracovia, 1971, vol. 1, pp. 89-97.
7. Vezi Oscar Halecki, *The Crusade of Varna: A Discussion of Controversial Problems*, New York, 1943, şi replica lui F. Babinger, „Von Amurath zu Amurath: Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)", *Oriens*, III, 1950, pp. 229-265.
8. B.B. Szczęśniaw, *The Knights Hospitallers in Poland*, Haga, 1969.
9. Reverendul Stanisław Bełch, *Paulus Vladimiri and his doctrine concerning International Law and Politics*, Haga, 1965, 2 vol.
10. A.F. Pollard, *The Jesuits in Poland*, Oxford, 1892, publicată din nou la New York, 1971; vezi şi S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, Cracovia, 1905, 4 vol.
11. Wiktor Weintraub, „Tolerance and Intolerance in Old Poland", *Canadian Slavonic Papers*, XIII, 1971, pp. 21-43, publicată de asemenea în traducere poloneză în *Twórczość*, 1972, nr. 12. Vezi şi J. Tazbir, *Dzieje polskiej tolerancji*, Varşovia, 1973; W. Czapliński, „Parę uwag o tolerancji w Polsce w okresie kontrreformacji", în *O Polsce siedemnastowiecznej*, Varşovia, 1966, pp. 101-129.
12. Wiktor Krasiński, *A Historical Sketch of the Rise, Progress and the Reformation in Poland*, Londra, 1838, 2 vol., pentru multă vreme singura lucrare pe tema istoriei religiei în Polonia, disponibilă în Marea Britanie, şi sursă a multor opinii controversate.
13. Vezi J. Woliński, *Polska a Kościół prawosławny*, Liov, 1936; O. Halecki, *From Florence to Brest*, 1439-1596, Roma, 1958; şi E. Likowski, *Unia brzeska*, Varşovia, 1907.
14. H.F. Graham, „Peter Mogila, Metropolitan of Kiev", *Russian Review*, XIV, 4, 1955, pp. 345-356.
15. Vezi K. Chodyniecki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny, 1370-1632*, Varşovia, 1934; J. Woliński, *Rzeczpospolita i Kościół prawosławny*, Varşovia, 1936.
16. Vezi Stanisław Kot, *La Réforme dans le Grand Duché de Lithuanie*, Bruxelles, 1953.
17. F.A. Navarro, „Relacion [...] de Señor Don Pedro Ronquillo", cit. de P. Skwarczyński, C. Scott, „A Spanish Diplomat's View of Poland (1674)", *Slavonic and East European Review*, XI, 1961-1962, pp. 497-517.
18. „O descriere catolică exactă şi adevărată a revoltei oribile şi a celei mai barbare a capelelor şi oratorilor sacre, pe lângă răsturnarea altarelor [...] şi sacrilegiul arderii pe străzi a imaginii Mântuitorului, a Sfintei Fecioare Maria şi a altor sfinţi şi nenumărate blasfemii şi bătăi de joc; şi prădarea întregului Colegiu al Iezuiţilor de la Torun, comisă de ereticii din acelaşi oraş, pe 27 iulie 1724, *Historical Register (...) for the Year 1725*, X, nr. 37, Londra, 1725, p. 31; X, nr. 38, pp. 106 şi urm., cuprindea: „Cuvântarea Avocatului Iezuiţilor din oraşul Torun în faţa Tribunalului de Judecată de la Varşovia [...]": „Cuvântarea Ambasadorului Maiestăţii Sale Regele Angliei [...] la Regensburg", „Apărarea Tribunalului Saxoniei", „Hotărârile Seimului Poloniei şi Lituaniei în anul 1724" şi scrisorile lui Ludovic al XV-lea, regele Franţei, către regele Suediei şi regele Prusiei.
19. Vezi S. Kot, *Socinianism in Poland: The Social and Political Ideas of the Polish Anti-trinitarians in the sixteenth and seventeenth centuries*, Boston, 1957; J. Tazbir, *Arianie i katolicy*, Varşovia, 1971.
20. *Catechisis et Confessio Fidei Coetus per Poloniani congregati in nomine Iesu Christi, Domini nostri crucifixi et resuscitati*, Cracovia, Typis Alexandri Turobini, 1574. Bodleian Library Mason A.A.8 şi *The Racovian Catechisme wherein you have the substance ot the Confession of those churches which in the Kingdom of Poland and Great Dukedom of Lithuania that*

[...] *do affirme that no other save the Father of our Lord Jesus Christ is that One God of Israel* [...], Amsterdam, 1652.

21. J. Tazbir, „Sprawa Iwana Tyszkowica", în *Rzeczpospolita i świat*, pp. 147-169.
22. Vezi N. Hans, „The Polish Protestants and their connections in England and Holland in the seventeenth and eighteenth centuries", *Slavonic and East European Review*, XXXVIII, 1958-1959, pp. 196-220.
23. S. Kot, „Anglo-Polonica", în *Nauka Polska*, XX, 1935. Vezi şi J. Dąbrowski, *Polacy w Anglii i o Anglii*, Cracovia, 1962.
24. H. Zavrian, „The Polish Armenian Colony", *Armenian Review*, 1951, pp. 13 şi urm.; de asemenea, G. Petrowicz, *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede*, 1626-1686, Roma, 1952; M. Zakrzewska-Dubasowa, „Z badań nad osadnictwem ormiańskim [...]", în *Polska w Europie. Studia historyczne*, ed. E. Zins, Lublin, 1986, pp. 161-174; C. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce - zarys historyczny*, Liov, 1928.
25. L. Bohdanowicz, „The Muslims in Poland", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1942, pp. 163-180.
26. Lucrarea clasică a lui S.M. Dubnow, *The History of the Jews in Russia and Poland*, (Philadelphia, 1916-1920), este întru câtva subiectivă. Cea mai bună introducere în problematica evreiască o reprezintă numeroasele cuvinte articole, în limba engleză *Encyclopaedia Judaica* (Ierusalim, 1972-1978). Vezi şi Gershon Hundert, „Recent studies relating to the Jews in Poland from the earliest times to the Partition period", *Polish Review*, XVIII, nr. 4, 1973, pp. 34-51.
27. *Encyclopaedia Judaica*, ed. cit., vol. 10, pp. 761 şi urm. Vezi şi S. Assaf, *The Rise of the Karaite Sect*, New York, 1937; *Karaite Studies*, ed. P. Birnbaum, New York, 1971; G. Scholem, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah, 1626-1676*, Londra, 1973.
28. M. Buber, *The Origin and Meaning of Hasidism*, New York, 1960; H.M. Rabinowicz, *The World of Hasidism*, Londra, 1970.
29. Citat de Z.L. Sulima, *Historia Franka i frankistów*, Cracovia, 1893, cap. 8. Vezi şi A. Kraushar, *Frank i frankiści polscy*, Varşovia, 1895, 2 vol.
30. *Księgi Miejskie Kaliskie* (1612), A. Dekret 1/k 180, citat de B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wiekach*, Łódź, 1952, p. 106.

Capitolul 7. Şleahta

1. A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce w XVI wieku*, Wrocław, 1977, partea a III-a, „Grupy społeczno-zawodowe", pp. 202-224.
2. *Ibidem*, partea I: „Struktura społeczno-majątkowa szlachty".
3. Utilizarea termenului *szlachta* cu sensul limitat de „mică nobilime" nu se întâlneşte numai la marxişti, deşi convine criteriilor marxiste. Definiţiile din dicţionare ne oferă soluţii, întrucât consemnează diferitele contexte în care apar sensurile, fără a le interpreta.
4. Despre originile şlehtei, vezi Władysław Smoleński, „Szlachta w świetle własnych opinii", în *Pisma historyczne*, vol. 1, Cracovia, 1901, pp. 1-30. Despre extinderea privilegiilor juridice ale şlehtei vezi *Historia państwa i prawa Polskido*, 1795, ed. J. Bardach, Varşovia, 1964-1966, şi mai specific: S. Kutrzeba, *Przywilej jedlneński 1430*, Cracovia, 1911; M. Bobrzyński, *O ustawodawstwie nieszawskim Kazimierza Jagiellończyka*, Cracovia, 1911; A. Vetulani, „Geneza statutu warckiego o wykupie sołectw", *Kwartalnik Historyczny*, 1969, nr. 3, pp. 557-581.
5. Vezi Karol Szajnocha, „Nastanie szlachty i herbów w Polsce", *Dzieła*, vol. 2, Varşovia, 1876, pp. 215-256.
6. Vezi Z.J. Gąsiorowski, „The Conquest Theory of the Genesis of the Polish State", *Speculum*, XXX, 1955, pp. 550-560.

7. Vezi J. Adamus, *Polska teoria rodowa*, Łódź, 1958; lucrarea conţine un studiu cuprinzător al istoriografiei.
8. Vezi O. Halecki, „O początkach szlachty i heraldyki na Litwie", *Kwartalnik Historyczny*, XXIX, 1915, pp. 177-207.
9. Francizse K. Piekosiński, *Heraldyka polska wieków średnich*, Cracovia, 1899. Vezi şi S. Konarski, *Armorial de la noblesse polonaise titrée*, Paris, 1958; A. Boniecki, *Herbarz polski*, partea 1, Varşovia, 1899-1913, 17 vol.; W. Dworzaczek, *Genealogia*, Varşovia, 1959.
10. P. Skwarczyński, „The Problem of Feudalism in Poland up to the beginning of the sixteenth century", *Slavonic and East European Review*, XXXIV, 1956, pp. 292-310; vezi şi O. Backus, „The Problem of Feudalism in Lithuania", 1506-1548, *Slavic Review*, XXI, 1962, pp. 639-659, şi T. Manteuffel, „On Polish Feudalism", *Mediaevalia et Humanistica*, Boulder, Colorado, 1964, fasc. 16, pp. 94-104.
11. Caracterul specific al păturii nobiliare în diferite societăţi este discutat în studii comparative dedicate diverselor ţări. Vezi Jean Meyer, *Noblesses et pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime*, Paris, 1973, mai ales capitolul „Le Croissant Nobiliaire: Pologne-Espagne".
12. Citat în W.R. Morfill, *Poland – the story of the nations*, nr. 33, Londra, 1893, pp. 84-86. Pentru afirmarea magnaţilor, vezi mai jos capitolul 17, nota 8.
13. Vezi J. Ochmański, *Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego, 1387-1550*, Poznań, 1963, *passim*.
14. M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województw chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu", vol. 60 (anul 1955), nr. 2, Torun, 1957.
15. A. Wyczański, *op. cit.*, pp. 57-59.
16. În ciuda uşurinţei aparente a acestei sarcini, istoricii nu au reuşit să facă o analiză universal acceptată a structurii interne a păturii nobiliare. Vezi Karol Górski, „Les structures sociales de la noblesse polonaise au Moyen-Âge", *Le Moyen Âge*, Paris, LXXIII, 1967, pp. 73-86; Andrezej Zajączkowski, „En Pologne: cadres structurales de la noblesse", *Annales*, Paris, XVIII, 1963, pp. 88-102.
17. Adam Homecki, *Produkcja i handel zbożowy w latyfundium Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku*, PAN w Krakowie: Prace Komisji Nauk Historycznych, nr. 27, Wrocław, 1970.
18. Ignacy Krasicki, „Satyra X: Pan niewart sługi" („Un domn nepotrivit pentru slujbaşii săi"), versurile 75-96, în *Pisma wybrane*, Varşovia, 1954, vol. 2, pp. 50-51.
19. A. Wyczański, „L'économie du domaine nobiliaire moyen en Pologne", 1500-1580, *Annales*, Paris, XVIII, 1963, pp. 81-87.
20. Maria Biernacka, *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*, Academia Poloneză de Ştiinţe: Institutul de Istoria Culturii Materiale, Wrocław, 1966.
21. Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz* [traducere de Miron Radu Paraschivescu, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1956, pp. 220 şi urm. (n.tr.)].
22. W. Smoleński, „Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów płockich", *Pisma historyczne*, vol. 1, Cracovia, 1901, pp. 111-172.
23. W.N. Trepka, *Liber Generationi vel Plebeanorum (Liber chamorum)*, ed. W. Dworaczek, Wrocław, 1963; „Proemium", 9.
24. Abramowicz, fost vizitiu de la Biecz, care a obţinut în arendă conacul ridicat la Kwiatonowice, a recunoscut în 1622 în faţa tribunalului că nu era nobil, după ce nu se prezentase la mobilizarea în masă anuală. Żyzański, fost cizmar de la Chęciny, s-a dat drept nobil după primirea funcţiei de secretar la tribunalul local. *Liber chamorum*, nr. 1 şi 2534.
25. Vezi W. Łoziński, *Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi*, Liov, 1913, 2 vol., cap. 1: „Niedostatki prawa".
26. *Ibidem*.

27. Daniel Defoe, *The Complete English Gentleman*, ed. K.D. Bulbring, Londra, 1890, pp. 21, 29-31, 114.
28. Vezi *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, ed. S. Konarski, Paris - Buenos Aires, 1963-1967, 5 vol.
29. Citat de E. Starczewski, *Możnowładztwo polskie na tle dziejów*, Kiev, 1916, 2 vol., cap. II.
30. Jan Kochanowski, *Na Lipe, Wsi spakojna, wsi wesota* [Pieśń XII, în *Dzieła polskie*, vol. 1, Varşovia, 1955, pp. 184, 364. (n.tr.)].
31. Adam Naruszewicz, „Nic nad to", în *Liryki wybrane*, Varşovia, 1964, pp. 46-48.
32. Kajetan Koźmian, *Ziemiaństwo polskie,* Pieśń IV, în *Księga wierszy polskich XIX w.*, Varşovia, 1975, I, pp. 332 şi urm. [Varşovia, 1956, vol. 1, p. 10 (n.tr.)].
33. Andrezj Zajączkowski, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce*, Wrocław, 1961, p. 69.
34. W. Czapliński, „Pamiętniki Paska. Stan badań i postulaty badawcze", *O Polsce siedemnastowiecznej*, Varşovia, 1966, pp. 201-217.
35. Mikołaj Rej, *Krótka rozprawa między trzema osobami, panem, wójtem a plebanem*, ed. K. Górski, W. Taszycki, Wrocław, 1953, versurile 963-974.
36. Krzysztof Opaliński, *Satyry*, Bk I, nr. HI, versurile 1-10, ed. L. Eustachiewicz [*Poeci polskiego baroku*, ed. J. Sokołowska, K. Żukowska, Varşovia, 1965, vol. 1, p. 23 (n.tr.)].
37. Wacław Potocki, *Niechaj śpi pijany - na tóż trzeci raz, Moralia (1688)*, III, Cracovia 1918, p. 246.
38. Vezi J. Bystroń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce*, Varşovia, 1960, 2 vol.; W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Cracovia, 1964; A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, Cracovia, 1931. Primele două lucrări sunt reeditări ale unor studii clasice pe tema vieţii cotidiene în epoca modernă timpurie.
39. M. Kromer, *Polonia, sive de situ, moribus, magistratibus et republica R.P.* (1577), în K. Hartleb, *Kultura Polski* [...] *wypisy źródłowe*, Liov, 1938, p. 131.
40. Jan Chryzostom Pasek, *Pamiętniki*, ed. W. Czapliński, Varşovia 1979, *Rok pański 1669*, pp. 452-455.
41. Mikołaj Rej, *Figliki*, Varşovia, 1970, nr. 181.
42. *Ibidem*, nr. 52.
43. Marcin Bielski, „Maskarada", în *Kronika polska* (1551), *apud* K. Hartleb, *Kultura Polski*, Hanovra, 1945, pp. 52-53.

Capitolul 8. *Handel*

1. O trecere în revistă a economiei Poloniei de dinainte de împărţiri se găseşte în J. Rutkowski, *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris, 1927, p. 268; mai recent, B. Zientara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do 1939r.*, Varşovia, 1965; şi Antoni Wyczański, *Polska Rzeczpospolitą szlachecką*, Varşovia, 1965.
2. Literatura contemporană pe tema comerţului în zona baltică este deosebit de bogată şi a fost consemnată în *Hansische Geschichtsblätter*, publicat de Asociaţia Istorică Hanseatică de la Leipzig. Pentru aspectele poloneze ale temei, rezultatele cercetărilor lui Marian Małowist pot fi găsite, de exemplu, în „The economic and social development of the Baltic countries from the fifteenth to the seventeenth centuries", *Economic History Review* (seria a II-a), XII, 1959-1960, pp. 177-189; „The problem of the inequality of economic development in Europe in the later Middle Ages", *ibidem*, XIX, 1966, pp. 15-26, ca şi *Wschód a Zachód Europy w XIII-XVI wieku*, Varşovia, 1973. Vezi şi Antoni Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem*, Varşovia, 1972, p. 183, şi „La Zone Baltique", *Acta Poloniae Historica*, XI, 1965, pp. 71-99.
3. Vezi Maria Bogucka, *Handel zagraniczny Gdańska*, Academia Poloneză de Ştiinţe: Institutul de istorie Varşovia, 1970, şi S. Hoszowski, „Handel Gdańska w okresie XV-XVIII wieku", *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie*, nr. 11, Cracovia, 1960.

4. Adam Homecki, *Produkcja i handel zbożowy w latyfundium Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku*, Academia Poloneză de Ştiinţe : Prace Komisji Nauk Historycznych, nr. 27, Cracovia, 1970, p. 136.
5. Cercetările asupra producţiei şi distribuţiei cerealelor au constituit fundamentul indispensabil al teoriei marxiste a „sistemului burghezo-moşieresc" şi ca atare şi al interpretării „epocii feudale" în istoria Poloniei. Vezi *Historia Polski*, Polska Akademia Nauk, vol. 1, partea a II-a (1454-1764), „Epoka feudalizmu. Gospodarka folwarczno-pańszczyźniana – wiadomości wstępne", pp. 5-77.
6. Vezi J. Burszta, „Materiały do techniki spławu rzecznego na Sanie i średniej Wiśle w XVII i XVIII wieku", *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, Varşovia, III, 1955, pp. 752-782.
7. Jan Chryzostom Pasek, *Pamiętniki*, ed. W. Czapliński, Varşovia, 1979, *Rok pański 1670*, p. 46.
8. Sebastian Fabian Klonowic, *Flis : to jest spuszczenie statków Wisłą i inszymi rzekami do niej przypadającymi*, ed. S. Hrabec, Wrocław, 1950.
9. Sebastian Fabian Klonowic, *Flis : to jest spuszczenie statków Wisłą i inszymi rzekami do niej przypadającymi*, ed. S. Hrabec, Wrocław, 1950, versurile 1377-1380, 1661-1666, 1669-1672, 1697-1700, 1705-1723, 1773-1776, 1781-1788.
10. Joanis Dantisci, *Carmina*, Wroclaw, 1952.
11. *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, ed. J. Gintel, Cracovia, 1971, t. 1, pp. 275-283.
12. *Apud* Maria Bogucka, *op. cit.*, pp. 36, 47 : tabelul V, „Structura exportului" şi tabelul XIV, „Structura importului", ale căror date sunt bazate pe registrele taxelor vamale în portul de la Danzig.
13. E. Cieślak, *Les rapports des résidents français à Gdańsk au XVIIIème siècle*, vol. 1-2, Varşovia, 1965-1969, vol. 1, pp. 77-79.
14. Public Record Office, Londra, State Papers Foreign, ianuarie, 1716 : PRO-SP/88/14, publicat de Jozef Gierowski, „Z dziejów stosunków Anglii do Gdańska w początkach XVIII wieku", *Sobótka*, Wrocław, nr. 2, 1975, pp. 333-342. Dintre cercetările privitoare la comerţul anglo-polon în epoca modernă, amintim : H. Zins, *England and the Baltic in the Elizabethan Era*, Manchester, 1972, şi A. Mączak, „The Sound Toll Accounts and the Balance of English Trade with the Baltic Zone, 1565-1646", *Studia Historicae Oeconomicae, Poznań*, III, 1968, pp. 93-113.
15. Vezi A. Mączak, „The Export of Grain and the problem of the distribution of natural income in Poland, 1550-1650", *Acta Poloniae Historica*, XVIII, 1968, „The Balance of the Polish Sea Trade with the West, 1565-1646", *Scandinavian Economic History Review*, XVIII, 1970, şi „Eksport zbożowy i problem bilansu polskiego w XVI i XVII w.", în *X Zjazd Historyków Polskich w Lublinie : Referaty*, Varşovia, 1968.
16. Bogucka, *op. cit.*, cap. VI : „Ceny i zyski" („Preţuri şi profituri").
17. *Ibidem*, pp. 113-115.
18. „Neo-serfdom : A symposium", *Slavic Review*, XXXIV, 1975, în special lucrarea lui Andrezej Kamiński, „Neo-serfdom in Poland-Lithuania", *ibidem*, pp. 253-268. Vezi şi B. Zientara, „Z zagadnień spornych tzw. wtórnego poddaństwa w Europie Środkowej", *Przegląd Historyczny*, XXII, 1965.
19. Andrzej Wyczański, *Wieś polskiego odrodzenia*, Varşovia, 1969, p. 190 ; *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1800*, Varşovia, 1964 ; „L'économie du domaine nobiliaire moyen en Pologne, 1500-1800", *Annales*, Paris, XVII, 1962, pp. 81-87.
20. Vezi Wyczański, *Wieś polskiego odrodzenia*, pp. 107-113.
21. Vezi J. Topolski, „La régression économique en Pologne", *Acta Poloniae Historica*, VII, 1962, pp. 28-49 ; W. Kula, „L'histoire économique de la Pologne du XVIIIème siècle", *Acta Poloniae Historica*, IV, 1961, pp. 113-146, şi „Sur les transformations économiques de la Pologne au XVIIIème siècle", *Annales Historiques de la Révolution Française*, XXXVI, 1964, pp. 261-277.

22. J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupa gnieźnienskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań, 1958.
23. Leonid Żytkowicz, „Grain yields in Poland, Bohemia, Hungary and Slovakia in the 16th to 18th Centuries", *Acta Poloniae Historica*, XXIV, 1972, pp. 51-73.
24. Lucrarea lui Antoni Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem : Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVII do połowy XVIII wieku*, Varşovia, 1972, conţine cele mai cuprinzătoare analize şi tabele statistice de până acum.
25. Bogucka, *op. cit.*, p. 31.

Capitolul 9. *Miasto*

1. O introducere clasică în istoria oraşelor poloneze în epoca modernă este lucrarea lui J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Cracovia, 1934. Vezi şi A. Gieysztor, „Les recherches sur l'histoire urbaine en Pologne", *Acta Poloniae Historica*, VIII, 1963, pp. 79-90.
2. St. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Varşovia, 1959.
3. Vezi I. Ihnatowicz, *Burżuazja warszawska*, Varşovia, 1972.
4. *Lustracja województwa ruskiego, 1661-5*, partea a II-a, Ziemia Lwowska, PAN, Varşovia, 1974, p. 8.
5. Ptaśnik, *op. cit.*, cap. V: „Cechy".
6. *Ibidem*, cap. VI: „Kupcy".
7. *Ibidem*, cap. IV: „Pospólstwo".
8. Public Record Office (Londra), SP/88/14.
9. Vezi Mayer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, Cracovia, 1931-1936, 2 vol.
10. S. Dziewulski, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy w ciągu wieków, 1230-1930*, Varşovia, 1930; Adam Kersten, *Warszawa kazimierzowska 1648-1668 : miasto, ludzie, polityka*, Varşovia, 1971.
11. *Lustracja województwa ruskiego, 1661-1665*, partea a II-a: „Ziemia lwowska", ed. E. şi K. Artomowscy, PAN, Wrocław, 1974, pp. 127-130.
12. Ptaśnik, *op. cit.*, cap. XIII: „Upadek".

Capitolul 10. *Anarchia*

1. Pe tema ideilor politice în Republica polono-lituaniană, vezi C. Backvis, „Les thèmes majeures de la pensée politique polonaise au XVIème siècle", *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, Bruxelles, XIV, 1954-1957, pp. 309 şi urm.; K. Grzybowski, *Teoria reprezentacji w Polsce epoki odrodzenia*, Varşovia, 1959; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Varşovia, 1907; *Historia państwa i prawa Polski*, ed. J. Bardach, Varşovia, 1964-1966, 2 vol., şi, mai recent, T. Wyrwa, *La pensée politique polonaise à l'époque de l'humanisme et de la renaissance*, Paris, 1978.
2. Vezi Juliusz Bardach, „Les status lituaniens : codifications de l'époque de la Renaissance", în *Poland at the 14th International Congress of Historical Sciences in San Francisco*, Wrocław, 1975; de asemenea, L. Okinshevich, *The Law of the Grand Duchy of Lithuania*, New York, 1953, şi Jona Żmuidzinas, *Commonwealth polono-lithuanien ou l'Union de Lublin (1569)*, Haga, 1978.
3. Marek Bogucki, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, Varşovia, 1972. Studiul clasic republicat recent este A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie : początek i rozwój*, Varşovia, 1895.
4. Pasek, *Memoirs*, ed. cit. (*1667*), pp. 189-195 [Jan Chryzostom Pasek, *Pamiętniki*, wyd. W. Czapliński, Varşovia, 1979, *Rok pański 1667*, pp. 423-431 (n.tr.)].

5. Karol Górski, „The Origins of the Polish Sejm", *Slavonic and East European Review*, XLIV, 1966, pp. 122-138; „The Royal Prussian Estates and their Relation to the Crown of Poland", *Acta Poloniae Historica*, X, 1964, pp. 49-64; „La ligue des états et les origines du régime représentatif en Prusse", în *Album Helen Maud Cam: Études Présentées...*, Paris-Louvain, 1960, vol. 1, pp. 173-186. Vezi şi A. Prochaska, *Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów*, Cracovia, 1899.
6. Vezi W. Czapliński, „The Polish Sejm", *Acta Poloniae Historica*, XXII, 1970, pp. 180-192.
7. Pasek, *op. cit.*, *1669*, pp. 210-215 [Jan Chryzostom Pasek, *op. cit.*, *Rok pański 1669*, pp. 455-463 (n.tr.)].
8. James Bryce, *The Holy Roman Empire*, Londra, 1875, p. 238.
9. Paul Skwarczyński, „The Origin of the Name Pacta Conventa in 1573", *Slavonic and East European Review*, XXXVII, 1958-1959, pp. 469-476, şi „Les tractations autour de l'élection de Henri de Valois comme Roi de Pologne 1573", *Revue Internationale d'Histoire Politique et Constitutionelle*, Paris, V, 1955, pp. 173-317. W. Sobociński, *Pakta konwenta*, Cracovia, 1939.
10. *Diariusze sejmowe r. 1585*, Scriptores Rerum Polonicarum, nr. 18, ed. A. Czuczyński, Cracovia, 1890.
11. Daniel Stone, „The End of Mediaeval Particularism: Polish Cities and the Diet, 1764-1789", *Canadian Slavonic Papers*, XX, 1978, nr. 2, pp. 194-207.
12. Bogucki, *op. cit.*, citează următorul proverb: „Cine îi vorbeşte pe evrei de bine a fost cumpărat de ei; cine îi vorbeşte de rău umblă să fie cumpărat".
13. Pe tema apariţiei confederaţiilor, vezi R. Grodecki, „Konfederacje w Polsce XV w.", *Sprawozdanie PAN*, III, 1951. O descriere detaliată a confederaţiei ca instituţie şi textul unui act al confederaţiei sunt incluse în *Diariusz kołowania i konfederacji pod Gołębiem i Lublinem w 1672 roku wraz z Aktem Konfederacji*, ed. A. şi K. Przyboś, Wrocław, 1972.
14. Citat de Tadeusz Korzon, *Historia nowożytna*, Cracovia, 1889, vol. 1, p. 479. Din perioada mişcărilor *rokosz* s-au păstrat multe scrieri; vezi mai ales *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608*, ed. J. Czubek, Cracovia, 1916, 3 vol.
15. Korzon, *ibidem*, p. 483.
16. Pasek, *op. cit.*, *1666*, pp. 185-187 [*Rok pański 1666*, pp. 391-393 (n.tr.)].
17. Wiktor Czermak, *Z czasów Jana Kazimierza. Studia historyczne*, Liov, 1893.
18. W. Konopczyński, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Cracovia, 1918; W. Czapliński, *Dwa sejmy w roku 1652. Studium z dziejów rozkładu Rzeczypospolitej Szlacheckiej*, Wrocław, 1955, cap. VIII: „Pierwsze liberum veto", pp. 115-130, 9 martie 1652.
19. J. Michalski, „Les diétines polonaises au XVIIIème siècle", *Acta Poloniae Historica*, XII, 1964-1965, pp. 87-107.
20. W.J. Wagner, *Polish Law Throughout the Ages*, Stanford, 1970.
21. Władisław Łoziński, *Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi*, Liov, 1913.
22. Citat de Łoziński, *ibidem*, pp. 451-454. Se pare că acest epitaf nu a fost inscripţionat niciodată pe o piatră funerară şi este posibil să fi fost scris ca o satiră. Stadnicki este invocat adesea în epigramele şi cântecele politice din perioada mişcării *rokosz* din anii 1606-1609 – „Stadnicki diabel wcielony/ Puścił głosy na wse strony./ Że pana z królestwa zrzuci,/ Krążąc, ryczy bałamuci" („Stadnicki, ca un drac împielităt/ Încoace şi-ncolo de veste a dat:/ Pe domn vrea să-l alunge din regat,/ Zbiară şi goneşte ca un apucat"). Vezi *Pisma polityczne...*, ed. J. Czubek, *op. cit.*, vol. 1, pp. 125 şi urm.
23. Stanisław Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Cracovia, 1919.
24. A.B. Ulam, „A.F. Modrevius, Polish political scientist of the sixteenth century", *American Political Science Review*, XI, 1946, pp. 485-494.
25. Piotr Skarga, *Kazania sejmowe*, ed. J. Tazbir, Wrocław, 1984. Vezi şi: A. Berga, *Un predicateur de la Cour de la Pologne sous Sigismond III: Pierre Skarga*, Paris, 1916; şi Janusz Tazbir, *Piotr Skarga, szermierz kontrreformacji*, Varşovia, 1978.

26. Krzysztof Opaliński, *Satyry*, cartea a III-a, nr. 6, versurile 1-4.
27. Oswald P. Backus, „A.M. Kurbsky in the Polish-Lithuanian state, 1564-1583", *Acta Balto-Slavica*, Białystok, VI, 1969, pp. 29-50; de asemenea, *The Correspondence between Prince A.M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia, 1564-1579*, ed. J.L.I. Fennell, Cambridge, 1955; E.L. Keenan, *The Kurbski-Groznyi Apocrypha*, Cambridge, Mass., 1972.
28. „Sopra i regna", *The Sonnets of Michelangelo Buonarotti and Tommaso Campanello now for the first time translated into rhymed English by John Addington Symonds*, Londra, 1878, p. 149 [Tommaso Campanella, *Poesie*, Bari, 1938, p. 92 (n.tr.)].
29. Benedykt Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademya wszelkiej scyjencyjej pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoryjału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozgrywki erygowana*, citat de I. Chrzanowski, *Historia literatury niepodległej Polski*, Londra, 1942, pp. 384-386. Vezi S. Cynarski, „The Shape of Sarmatian Ideology", *Acta Poloniae Historica*, XIX, 1968, pp. 5-17.
30. *Œuvres complètes de Voltaire*, Paris, 1879, XXVI, p. 582, citat de Emanuel Rostworowski, *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, Varşovia, 1972, p. 299. Vezi şi E. Rostworowski, „Voltaire et la Pologne", *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, Geneva, LXII, 1968, pp. 101-121.
31. J.M. Fabre, *Jean-Jacques Rousseau et le destin polonais*, Paris, 1961; *Stanislaus-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières*, Paris, 1952, p. 746.
32. Zajączkowski (vezi mai sus capitolul 2, nota 11).

Capitolul 11. *Serenissima*

1. H. Świderska, „J. Dantyszek: A Polish diplomat in England in 1522", *Oxford Slavonic Papers*, 1962, pp. 38-45.
2. Ioannis Dantisci, *Carmina*, Wrocław, 1951, nr. 20, 21.
3. Vezi Renaud Przeździecki, *Diplomatie à la Cour de Pologne*, Paris, 1934 ; Alfred Poniński, „Les traditions de la diplomatie polonaise", *Revue de l'Histoire Diplomatique*, XXIX, 1925, pp. 366 şi urm. ; *Polska służba dyplomatyczna, od XVI do XVIII w.*, ed. Z. Wójcik, Varşovia, 1966 ; Stanisław E. Nahlik, *Narodziny nowożytnej dyplomacji*, Wrocław, 1971.
4. Adam A. Witusik, „Tomasz Zamoyski a świat turecko-tatarski", în *Polska w Europie. Studia historyczne*, ed. H. Zins, Lublin, 1968.
5. Przeździecki, *op. cit.*, capitolul 3.
6. „Multe povestiri, printre altele una despre sir Jeremy Bowes, ambasador al reginei Elisabeta la ţarul Rusiei, care, fiindcă unii dintre nobilii de acolo se grăbeau pe scări înaintea lui, nu a urcat, fiindcă ţarul a poruncit ca acei doi bărbaţi să fie târâţi pe scări în jos lovindu-şi capul de fiecare treaptă, până au fost ucişi. Şi când a urcat, ambasadorului i s-a cerut sabia înainte să intre în sală. El le-a răspuns că, dacă vor sabia lui, atunci să-i ia şi cizmele. Şi aşa i-a făcut să-i scoată cizmele şi să poruncească a i se aduce pijamaua, boneta şi papucii. [...] Şi în sfârşit, când ţarul, cu intenţia de a arăta câtă putere are în faţa supuşilor săi, i-a poruncit unuia să se arunce de la fereastră şi să-şi frângă gâtul în prezenţa ambasadorului nostru, acesta din urmă a replicat că stăpâna lui [...] se foloseşte mai cu chibzuinţă de gâturile supuşilor ei [...]", *Pepys's Diary*, 5 septembrie 1662.
7. Se pare că Tudorii agreau relaţiile lor cu Ivan cel Groaznic – fapt care ar explica atitudinea lor refractară faţă de avertizările venite din partea Poloniei, privind natura şi intenţiile Marelui Cnezat al Moscovei. (Vezi mai jos nota 10.)
8. B. Baranowski, *Polska a tatarszczyna w latach 1624-1629*, Łódz, 1948; vezi şi Z. Wójcik, „Financial aspects of the Polish-Tatar alliance 1654-66", *Acta Poloniae Historica*, XIII, 1966, pp. 87-102.

9. Christophori Varsevicii, Equitis Poloni, *De Legato et Legatione Liber, Illustrissimo Domino Achatio Przyłęcki, Castellano Oswiecimiensis*, ianuarie 1646 (Georg Förster, Bibliopola Dantiscanus); vezi şi Angelo Tamborra, „Cristoforo Warszewicki e la Diplomazia del Rinascimento in Polonia", în *Italia, Venezia e Polonia*, ed. M. Brahmer, Wrocław, 1967, pp. 159-205 [*apud* Krzysztof Warszewicki, *O pośle i poselstwach*, pp. 192-194 (n.tr.)].
10. *Calendar of State Papers Foreign*, Londra, 1916, XIX, de asemenea în *Elementa ad Fontium Editiones*, IV, Roma, 1961, nr. 137, 192. Această serie, editată de Institutul de Istorie Poloneză de la Roma, are ca scop publicarea tuturor documentelor poloneze păstrate în arhivele diplomatice din Europa Occidentală.
11. George Carew către Robert Cecil, Danzig, 12 august 1598. *Elementa...*, nr. 143, 220.
12. Vezi P.D. Massar, *Presenting Stefano Della Bella: Seventeenth Century Printmaker*, New York, 1971.
13. Adam Przyboś, „Jan h. Trach Gniński", în *Polski słownik biograficzny*, Cracovia, 1959-1960, vol. VIII, pp. 149-151. Vezi şi W. Konopczyński, *Polska a Turcja, 1683-1792*, Varşovia, 1935.
14. K. Lepszy, „Krzysztof h. Nieczuja Grzymułtowski (1620-1687)", în *Polski słownik biograficzny*, Cracovia, 1960-1961, IX, pp. 124-126; A. Jabłonowski, ed., *Listy i mowy Krzysztofa Grzymułtowskiego*, Varşovia, 1876.
15. H. Barycz, „Dudith (Dudycz), Sbardellat Andrzej (1533-1589)", în *Polski słownik biograficzny*, V, Cracovia, 1960-1961, pp. 445-448.
16. K. Koczy, „The Holy Roman Empire and Poland", *Antemurale*, II, 1955, pp. 50-66.
17. Pe tema relaţiilor polono-spaniole, vezi E.C. Brody, „Spain and Poland in the age to the Renaissance: A comparative study", *Polish Review*, XV, 1970, pp. 86-105; W. Meysztowicz, ed., *Documenta Polonica Archivo Generali Hispaniae in Simancas*, parto I-VI, 1514-1791, Roma.
18. W. Gąsiorowski, ed., *La France et la Pologne à travers les siècles*, Paris-Lausanne, 1917; L. Farges, ed., *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traitées de Westphalie jusqu'à la Révolution Française: Pologne*, Paris, 1888, 2 vol.
19. *Les Relations d'Antoine de Lumbres*, Paris, 1912, 3 vol.
20. Przeździecki, *op. cit.*, cap. 1: „La Nonciature Apostolique".
21. PRO - SP 88/14. Originalele acestei corespondenţe sunt scrise în limba latină. Traducerea în limba engleză a fost adăugată la copiile trimise de Hyde la Londra.
22. *Ibidem*.
23. *Ibidem*.
24. R. Przeździecki, *Diplomatic Ventures and Adventures: Some experiences of British envoys at the Court of Poland*, Londra, 1953.
25. PRO - SP 88/30. Fragmentele scrise cu cifre au fost codificate folosind o metodă de substituţie aleatorie.
26. *Ibidem*.
27. R. Przeździecki, „Les ambassades moscovites en Pologne au XVIème et XVIIème siècles", *Revue de l'Histoire Diplomatique*, XLIII, 1929, pp. 312-349. Vezi şi R.N. Bain, *Slavonic Europe: A political history of Poland and Russia from 1447 to 1796*, Cambridge, 1908; O. Halecki, „Polish-Russian Relations Past and Present", *Review of Politics*, V, 1943, pp. 322-388; S. Konovalev, *Russo-Polish Relations, a historical survey*, Londra, 1945.
28. Max Hein, *Johann von Hoverbeck, Ein Diplomatenleben aus der Zeit des Grossen Kurfürsten*, Königsberg, 1925.
29. 30 iunie 1717, lui Ludovic Alexandru de Bourbon, conte de Toulouse, în Edmund Cieślak, ed., *Les Rapports des résidents français à Gdańsk au XVIIIème siècle*, Varşovia, 1965-1969, nr. 27, 67.
30. Vezi E. Rostworowski, *O polską koronę: Polityka Francji w latach 1725-1733*, Wrocław, 1958; şi L. Oliva, „France, Russia and the abandonment of Poland: The Seven Years' War", *Polish Review*, VII, nr. 2, 1962, pp. 65-79.

31. Vezi Stanisław Lubomirski, *Pod władzą księcia Repnina* [*Amintiri din perioada 1764-1768*], traducere şi prefaţă de Jerzy Łojek, Varşovia, 1971 ; A. Kraushar, *Książę Repnin a Polska*, Varşovia, 1900, 2 vol.
32. William Wordsworth, „On the extinction of the Venetian Republic", în *Poetical Works of William Wordsworth*, Londra, 1865, p. 216 [trad. Mihaela Irimia].

Capitolul 12. Valois

1. P. Champion, *Henri III, Roi de Pologne*, Paris, 1944, 2 vol. Vezi şi P. Skwarczyński, „The Decretum Electionis of Henri Valois", *Slavonic and East European Review*, XXXVII, 1958-1959, pp. 113-130; Maciej Serwański, *Henryk III Walezy w Polsce. Stosunki polsko-francuskie 1566-1576*, Cracovia, 1976.
2. Philippe Desportes, „Complainte pour luy mesme estant en Pologne", în *Œuvres*, Paris 1855, p. 411.
3. Desportes, *ibidem*, „Adieu à la Pologne" („Adio Poloniei"). Aceste versuri, arareori citate în Polonia, au fost percepute ca o palmă pe obrazul naţiunii, generând un număr de replici pline de patriotism : „Casele noastre modeste sunt, nu ca ale voastre,/ Fiindcă a lor podoabă Libertatea este.../ Mai bună de lemn o colibă decât o Curte zidită/ În care slobod nu eşti şi nici stăpân în fapt.../ Şi ce vor fi acele barbarii, când dintre voi pe unul/ După strădaniile voastre l-am ales, să fie al nostru/ Rege, stăpân şi domnitor al slăvitei Coroane? [...]/ Câte făgăduieli rostite! Şi-nţeleptul a crezut,/ Însă de-ar fi măsurat risipa, deîndată-ar fi văzut./ Venit-aţi pe timp de noapte ; tot aşa aţi şi fugit,/ Ba chiar necuviincios, fără a fi mulţumit./ Încă nu s-a întâmplat, cât Polonia a trăit,/ Să fugă regele noaptea, că nu s-ar fi cuvenit" (Czubek, *Odpowiedź przez Polaka wszetecznemu Francuzowi*, citat în S. Kot, *Adieu à la Pologne*, Silva Rerum V, Cracovia, 1930).

Capitolul 13. Báthori

1. R. Nisbet Bain, „The Polish Interregnum of 1575", *English Historical Review*, IV, 1889, pp. 645-666; C. Roth, „Dr Solomon Askenazy and the Polish Election 1574-1575", *Oxford Slavonic Papers*, IX, 1960, pp. 8-20.
2. J. Dąbrowski, *Étienne Báthory, Roi de Pologne, Prince de Transylvanie*, Cracovia 1935; vezi şi E. Niederhauser, „Bathori dans l'historiographie polonaise et hongroise", *Publicationis Institutionis Philologicae et Slavicae Universitatis Debreceniensis*, XLVII, 1964.
3. Reinhold Heidenstein, *De bello moscovitico*, citat de Ignacy Chrzanowski, *Historia literatury niepodległej Polski 965-1795*, Londra, 1943, pp. 196-197. Vezi B. Kocowski, *Trzej padewczycy : wpływ Batorego i Zamoyskiego na działalność R. Heidensteina*, Liov, 1939.
4. K. Lepszy, „Gdańsk et la Pologne", în Dąbrowski, *op. cit.*, pp. 212-241. Vezi şi W. Odyniec, *Dzieje Prus Królewskich 1454-1771*, Varşovia, 1972, pp. 103-140.
5. S. Kutrzeba, „La Réforme judiciaire", în Dąbrowski, *op. cit.*, pp. 292-304.
6. M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Cracovia, 1929, Londra, 1949, cap. II. Vezi şi Henryk Kotarski, „Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej, 1576-82", *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, XVI, 1971, XVII, 1972); vezi şi J. Cichowski, A. Szulczyński, *Husaria*, Varşovia, 1977.
7. Pentru cazaci, vezi Zbigniew Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Varşovia, 1968 ; vezi şi W. Tomkiewicz, *Kozaczyzna ukrainna*, Liov, 1939, şi L. Podhorodecki, *Sicz zaporoska*, Varşovia, 1960. Lucrarea consacrată este M. Hrushewski, *Istorija Ukrainy-Rusy*, Kiev, 1909-1931.

8. J. Rutkowski, „Questions économiques et financières sous le règne de Étienne Báthory", în Dąbrowski, *op. cit.*, pp. 305-334. Lucrarea clasică este A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Varşovia, 1881.
9. *Ibidem*, pp. 330 şi urm.
10. Otto Laskowski, „Les campagnes de Báthory contre la Moscovie", în Dąbrowski, *op. cit.*, pp. 375-403.
11. P. Pierling, *Un arbitrage pontifical au XVIème siècle entre la Pologne et la Russie : la mission diplomatique du Père Possevino, 1581-1582*, Bruxelles, 1890; *Le Saint-siège, la Pologne et Moscou, 1582-1587*, Paris, 1890.
12. *Poviest' o prichozenii Stiepana Batoriya na grad Pskov*, ed. V.I. Malişev, Moscova-Leningrad, 1952, pp. 59 şi urm.
13. *Ibidem*, pp. 98 şi urm.

Capitolul 14. Vasa

1. Pentru începuturile domniei lui Sigismund al III-lea, vezi K. Lepszy, *Rzeczpospolita Polska w dobie Sejmu Inkwizycyjnego 1589-1592*, Cracovia, 1939; de acelaşi autor, „The Union of Crowns between Poland and Sweden in 1587", în *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, Varşovia, 1960, pp. 155-178. Pentru epoca regilor Vasa (Waza), cele mai importante sunt lucrările lui Władysław Czapliński, printre care *O Polsce siedemnastowiecznej*, Varşovia, 1966, şi *Władysław IV i jego czasy*, Varşovia, 1972.
2. Henry Biaudet, *Les origines de la candidature de Sigismond Vasa au trône de Pologne en 1587*, Helsinki, 1911; *Sixte Quinte et la candidature de Sigismond Vasa*, Helsinki, 1910.
3. J.A. Pärnänen, *Le Premier Séjour de Sigismond Vasa en Suède, 1593-1594*, Helsinki, 1935.
4. Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, vol. XVI: *Poland-Lithuania 1500-1650*, New York, 1976, pp. 11-12.
5. *Ibidem*, p. 272. Vezi Maurycy Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w., działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*, Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, Varşovia, 1975.
6. Vezi Jan Wimmer, „Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII w.", *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, XIV, 1968.
7. Vezi K. Lepszy, *Dzieje floty polskiej*, Gdańsk, 1947; şi W. Czapliński, *Polska a Bałtyk w latah 1632-1648. Dzieje floty i polityki morskiej*, Wrocław, 1952.
8. Vezi mai sus, capitolul 13, nota 7. Vezi alte lucrări de W. Tomkiewicz, mai ales *Powstanie kozackie w roku 1638*, Cracovia 1930; H. Havelock, „The Cossacks in the early seventeenth century", *English Historical Review*, XIII, 1898, pp. 242-260 [*„Pamiętniki" Albrychta Radziwiłła, apud* M. Lepecki, *Pan Jakobus Sobieski*, Varşovia, 1985, p. 208 (n.tr.)].
9. Opiniile polonezilor în această chestiune sunt încă puternic influenţate de romanele lui H. Sienkiewicz, foarte populare, dar şi foarte subiective. Vezi Olgierd Górka, *„Ogniem i mieczem" a rzeczywistość historyczna*, Varşovia, 1934. Pe această temă sensibilă, merită să amintim concluziile profesorului Wójcik: „Unul dintre miturile istorice dăunătoare este cel legat de rolul exclusiv pozitiv al Poloniei în Ucraina în epoca Republicii. Dăunător este de asemenea mitul potrivit căruia pentru relaţiile proaste, până de curând, dintre Polonia şi Ucraina, vina ar purta-o aproape în totalitate numai ucrainenii. Cu siguranţă nu aşa au stat lucrurile [...] Dacă după lectura acestei cărţi istoria [...] îi va permite cititorului să dobândească o orientare mai bună în multe probleme contemporane, atunci autorul va considera că şi-a îndeplinit misiunea". Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Varşovia, 1968, p. 236.
10. Despre conflictul Poloniei cu Suedia asupra Livoniei, vezi *Sveriges Krig, 1611-1632*, partea a 2-a: „Polska Kriget", Stockholm, 1936; şi A. Szelągowski, *O ujście Wisły : Wielka Wojna Pruska*, Varşovia, 1905.

11. Michael Roberts, *Gustavus Adolphus : A History of Sweden 1611-1632*, Londra, 1953-1958, 2 vol. ; *Gustavus Adophus and the Rise of Sweden*, Londra, 1973 ; *Essays in Swedish History*, Londra, 1967.
12. Anders Franzén, *The Warship Vasa : Deep Diving and Marine Archeology in Stockholm*, Stockholm, 1961.
13. Pentru războiul lui Carol al X-lea cu Polonia, vezi K. Lepiszy (ed.), *Polska w okresie Drugiej Wojny Północnej, 1655-1660*, Varşovia, 1957, vol. 1-4 ; vezi şi studiul militar Jan Wimmer (ed.), *Wojna polsko-szwedzka, 1655-1660*, Varşovia 1973 ; şi E. Haumant, *La Guerre du Nord et la paix d'Oliwa (1655-1660)*, Paris, 1894, şi K. Marcinkowski, *The Crisis of the Polish-Swedish War 1655-1660*, Wilberforce, Ohio, 1952.
14. Wespazjan Kochowski, *Annalium Poloniae Climacter Secundus*, Cracovia, 1688, publicat în trad. poloneză cu titlul *Lata Potopu 1655-1657*, ed. L. Kukulski *et al.*, Varşovia, 1966, pp. 92-105. Vezi şi O. Górka, *Legenda a rzeczywistość obrony Częstochowy w r. 1655*, Varşovia, 1957.
15. Walter Eckert, *Kurland unter dem Einfluss des Merkantylismus : ein Beitrag zur Staats- und Wirtschaftspolitik Herzog Jakubs von Kurland, 1642-1682*, Riga, 1927.
16. Programul spectacolului *Ivan Susanin* de Glinka, Teatrul Bolşoi, Moscova, 1963. Această operă, una dintre marile lucrări ale Şcolii romantice ruse, purta iniţial titlul *Viaţa sub domnia ţarului*.
17. Jarema Maciszewski, *Polska a Moskwa 1603-1618*, Varşovia, 1968 ; vezi şi „La noblesse polonaise et la guerre contre Moscou, 1604-1618", *Acta Poloniae Historica*, XVII, 1968, pp. 23-48.
18. *Expedition to Moscow : A Memoir by Hetman Stanislas Żółkiewski*, Londra, 1959, prefaţă de sir R. Bruce Lockhart, ed. Jędrzej Giertych ; Wacław Sobiescki, *Żółkiewski na Kremlu*, Cracovia, 1920 [Stanisław Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, introd. şi comentarii W. Sobieski, Cracovia, 1920, pp. 116-118].
19. Vezi Bohdan Baranowski, *Polska a tatarszczyzna w latach 1624-1629*, Łódź, 1949.
20. Din Wacław Potocki, „Transakcja Wojny Chocimskiej", partea a IV-a, în J. Sokołowski, K. Zukowska (ed.), *Poeci polskiego baroku*, Varşovia, 1965, II, pp. 11-14 [S. Przyłęcki (ed.), *Wojna chocimska, poemat bohatyrski w dziesięciu częściach przez Andrzeja Lipskiego*, Liov, 1850, partea a IV-a, pp. 382-582].
21. W.T. Kane, „Poland's Jesuite King", *Thought*, XVIII, iunie 1943, pp. 257-263.
22. Literatura imensă pe tema răscoalei lui Hmelniţki s-a îmbogăţit semnificativ mulţumită festivităţilor academice care au marcat 300 de ani de la Tratatul de la Pereiaslav, din anul 1654. De exemplu : *Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654-1954. Materiały*, Varşovia, 1956, p. 420. Printre lucrările importante din istoriografia poloneză se numără : K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych, 1646-1648*, Liov, 1869 ; K. Tomkiewicz, *Jeremiasz Wiśniowiecki (1612-1651)*, Varşovia, 1933 ; F. Gawroński, *Bohdan Chmielnicki*, vol. 2, Liov, 1909 ; L. Kubala, *Szkice historyczne*, 2 vol., Varşovia, 1923-1924.
23. Discuţiile despre locul Poloniei în criza din secolul al XVII-lea pot fi urmărite în A.Wyczański, „W sprawie kryzysu XVII stulecia", *Kwartalnik Historyczny*, LXIX, 1962, pp. 656-672, şi W. Czapliński, „Wiek siedemnasty w Polsce. Próba charakterystyki", în *O Polsce siedemnastowiecznej*, Varşovia, 1966, pp. 7-62.
24. Vezi Wiktor Czermak, *Ostatnie lata Jana Kazimierza*, Varşovia, 1972.

Capitolul 15. Michał

1. W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651)*, Varşovia, 1933 ; vezi şi „Historyczne wartości «Ogniem i mieczem»", *Przegląd Powszechny*, Varşovia, 1934 ; textul din O. Górka, *„Ogniem i mieczem" a rzeczywistość historyczna*, Varşovia, 1934.
2. Galeazzo Marescotti (1627-1726), „Relazioni", în E. Rykaczewski (ed.), *Relacje nuncjuszów*, Berlin, 1864, vol. 2, p. 387.

3. Citat în *Illustrowana Kronika Polaków*, Varşovia, 1967, p. 84. Consemnarea lucrărilor integrale ale Seimului din 1672-1673 a fost publicată de F. Kluczycki, *Diariusz Sejmu Warszawskiego w styczniu roku 1672*, PAU, Cracovia, 1880.
4. A. şi K. Przyboś (ed.), *Diariusz kołowania i knfederaci pod Gołębiem i Lublinem w 1672 roku wraz z Aktem Konfederacji*, Wrocław, 1972.

Capitolul 16. Sobieski

1. Vezi J. B. Morton, *Sobieski King of Poland*, Londra 1932; O. Laskowski, *Jan III Sobieski*, Londra 1941; L.R. Lewitter, „John III Sobieski, Saviour of Vienna", *History Today*, XIII (1962), pp. 168-176, 242-252; K. Waliszewski, *Marysieńka: Marie de la Grange d'Arquien, reigne de Pologne, femme de Sobieski, 1641-1716*, Paris, 1904. Multe materiale extrem de interesante pot fi găsite în eseul istoric al lui Tadeusz Boy-Żeleński *Marysieńka Sobieska*, introd. W. Czapliński.
2. Robt. South, citat în W. Morfill, *Poland*, seria „The Story of the Nations", nr. 33, Londra, 1893, pp. 175-176.
3. Jan Sobieski, *Listy do Marysieńki*, red. L. Kukulski, Varşovia, 1962, pp. 41-42.
4. Vezi mai sus, cap. 11, nota 4.
5. M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Cracovia, 1929; Londra, 1949, cap. 3. Vezi şi Jan Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Varşovia, 1966.
6. Pentru relaţiile polono-franceze în timpul domniei lui Sobieski, vezi Toussaint de Fourbin, în *Revue d'Histoire Diplomatique*, XXIII, 1909, XXV, 1911, şi XXVII, 1913; vezi şi S. Rubinstein, *Les Relations entre la France et la Pologne de 1680 à 1683*, Paris, 1913; şi K. Piwarski, „Polska a Francja po roku 1683", *Przegląd Powszechny*, I, 1933, pp. 71-92, 236-251.
7. Pentru schimbarea ce a avut loc în relaţiile diplomatice din timpul domniei lui Sobieski, vezi Z. Wójcik, „Zmiana w układzie sił politycznych... w drugiej połowie XVII w.", *Kwartalnik Historyczny*, LXVII, 1960, pp. 25-57.
8. *Listy do Marysieńky*, II, 29 august 1683, pp. 194-196.
9. John Stoye, *The Siege of Vienna*, Londra, 1965. Vezi şi Jan Wimmer, *Wyprawa wiedeńska*, Varşovia, 1957.
10. *Listy do Marysieńky*, II, 13 septembrie 1683, pp. 214-219. O altă traducere a acestei scrisori poate fi găsită în Morfill, *op. cit.*, pp. 165-170. Pasek ne oferă propria descriere a asediului şi prădării în *Memoriile* sale (anno 1683), pp. 262-292 [*Pamiętniki*, ed. W. Czapliński, Varşovia, 1979, cap. „Rok pański 1683", pp. 535-540].
11. Juliusz Starzyński, „Wilanów: Dzieje budowy pałacu za Jana III", în *Studia do dziejów sztuki w Polsce*, V, 1933. După eleganta reconstrucţie efectuată în perioada postbelică, palatul de la Wilanów a devenit una dintre cele mai mari atracţii turistice din Polonia şi adăposteşte colecţia naţională de portrete poloneze. Vezi W. Fijałkowski, *Wilanów*, PWN – Zabytki Warszawy, Varşovia, 1973.
12. „John Sobieski Stolberg Stuart, 1795?-1872" şi „Karol Edward Stuart, 1799?-1880", în *Dictionary of National Biography*, vol. 19, pp. 104 şi urm.
13. Citat probabil apocrif.

Capitolul 17. Wettin

1. Thomas Carlyle, *History of Frederick II of Prussia, called Frederick the Great*, Londra, 1858-1865, 6 vol. Carlyle protesta la adresa acelora care, ca lordul Macaulay, condamnau împărţirile Poloniei, numindu-le „o crimă": „Polonia era acum moartă sau cel puţin în agonie şi şi-a meritat pe deplin soarta. Lumea noastră nu permite domnia anarhiei. Aceasta foloseşte întotdeauna vorbe frumoase şi are farmecul ei pentru gloată şi pentru cei ce publică

gazete, însă în ochii Creatorului universului nostru este întotdeauna un lucru oripilant [...]. La condiţia unui frumos, fosforescent morman de mortăciuni a ajuns Polonia în perioada jalnicelor domnii ale acelor Augusti nefericiţi" (vol. 6, pp. 404-410).

2. C. Sass, „The Election Campaign in Poland, 1696-1697", *Journal of Central European Affairs*, XII, 1952, pp. 111-127; L.R. Lewitter, „Peter the Great and the Polish Election of 1697", *Cambridge History Journal*, XII, 1956, pp. 126-143. Vezi şi Michał Komaszyński, *Księcia Contiego niefortunna wyprawa po koronę Sobieskiego*, Varşovia, 1971.
3. F.L. Carsten, *Princes and Parliaments in Germany*, partea a III-a: „Saxony", Oxford, 1959.
4. Karl Ludwig von Pöllnitz, *La Saxe Gallante or the Amorous Adventures of Augustus of Saxony... together with Diverting Remarks on the Ladies of the Severall Countries thro' which He Travelled, Translated from the French by a Gentleman of Oxford*, Londra, 1750. Vezi H. Pönicke, *Augustus der Starke ein Fürst des Barock*, Göttingen, 1972.
5. J. Gierowski, *W cieniu Ligi północnej*, Varşovia, 1971; „From Radoszkowice to Opałów: The History of the Decomposition of the Leszczyński Camp, an Aspect of the Great Northern War", în J. Gierowski, J. Kalisch (ed.), *Poland at the XIth Congress of Historical Sciences*, Stockholm, Varşovia, 1960, pp. 217-317; *Um die Polnische Krone: Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700-1721*, red. J. Gierowski, J. Kalisch, Berlin, 1962.
6. J. Szujski, „Układy pod przewagą Moskwy w Warszawie... Sejm warszawski jednodniowy niemym zwany (1716-1717)", *Dzieła*, IV, Cracovia, 1894, pp. 281-286; L.B. Roberts, „Peter the Great in Poland", *Slavonic and East European Review*, V, 1926-1927, pp. 537-557.
7. Pentru planurile absolutiste ale lui August al II-lea, vezi J. Gierowski, „La France et les tendences absolutistes du roi de Pologne, August II", *Acta Poloniae Historica*, XIX, 1968, pp. 549-570.
8. Eugeniusz Starczewski, *Możnowładztwo polskie na tle dziejów*, Kiev, 1916, 2 vol.; M. Tobiasz, *Szlachta i możnowładztwo w dawnej Polsce*, Cracovia, 1946; Teresa Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej: funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław, 1977.
9. Jan Wimmer, *Wojska RP w dobie wojny północnej, 1700-1717*, Varşovia, 1956; S. Herbst, „L'Armée polonaise et l'art militaire au XVIIIème siècle", *Acta Poloniae Historica*, III, 1960, pp. 33-68; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce: epoka przedrozbiorowa*, Liov, 1923, 3 vol.
10. Vezi Leonard Ratajczyk, „Problems of the Defence in Poland in View of the Threat of Loss of Independence in the Late Eighteenth Century", în *Military Technique, Policy and Strategy in History*, Varşovia, 1976, pp. 295-346; vezi şi *idem*, *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej, 1788-1792*, Varşovia, 1975.
11. Vezi H.R.H. The Crown Prince of Siam, *The War of the Polish Succession*, Oxford, 1901; R. Lodge, „English Neutrality and the War of the Polish Succession", în *Transactions of the Royal Historical Society*, XIV, 1931, pp. 141-173.
12. Vezi J. Szujski, „Podupadłą sprawę Leszczyńskiego dźwiga konfederacja w Dzikowie", în *Dzieła*, vol. 4, ed. cit., pp. 341-343.
13. W.G. Wittaker, *The Cantatas of J.S. Bach*, Oxford, 1959, pp. 659-674 [cit. şi trad. din limba germană - A. Durr, *Die Kantaten von Johann Sebastian Bach*, Kassel 1971].
14. Citat de Alfred Durr, *Die Kantaten von Johann Sebastian Bach*, Kassel, 1971, vol. 2, pp. 668-669.
15. P. Boye, *La cour polonaise de Lunéville 1737-1766*, Paris, 1926; M. Langrod-Vaugham, *Stanisław Leszczyński: philosophe politique, souverain nominal et administrateur bienfaisant en Lorraine, 1737-1766*, Nancy, 1962; Jadwiga Lechicka, *Rola dziejowa Stanisława Leszczyńskiego oraz wybór jego pism*, Torun, 1951.
16. Jean Bernoulli (1744-1807), *Mitgliedes Reisen... 1777-1778*, Leipzig, 1780, citat în J. Gintel (ed.), *Cudzoziemcy o Polsce*, Cracovia, 1971, vol. 2, pp. 51-74 [W. Zawadzki, *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, Varşovia, 1983, pp. 397-399].
17. Vezi Maria Danilewicz, *The Libraries of Poland*, St. Andrews, 1943.

Capitolul 18. Agonia

1. Nici unei alte epoci din istorie nu i s-a acordat atâta atenţie precum domniei lui Stanislav August. Excelenta lucrare clasică este Tadeusz Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, Varşovia, 1897, 6 vol. Emanuel Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Varşovia, 1966, oferă o interpretare modernă. Dintre lucrările în limba engleză, introducerea standard în evenimentele diplomatice ale vremii este Lord Eversley, *The Partitions of Poland*, Londra, 1915; vezi şi L. Lewitter, „The Partitions of Poland", *History Today*, VIII, 1958, pp. 873-882; IX, 1959, pp. 30-39. Fragmente din scrierile lui Korzon şi polemicile stârnite de acestea au fost republicate în M.H. Serejski, A.F. Grabski (ed.), *T. Korzon, Odrodzenie w upadku*, Varşovia, 1975.
2. Frederic - Solms (Sankt-Petersburg), 31 decembrie 1766. Citat de H. Kaplan, *The First Partition of Poland*, New York, 1962, p. 68.
3. Gladys S. Thomson, *Catherine the Great and the Expansion of Russia*, Londra, 1947; Ian Grey, *Catherine the Great*, Londra, 1961.
4. S.K. Padover, „Prince Kaunitz and the First Partition of Poland", *Slavonic and East European Review*, XIII, 1935, pp. 384-398.
5. Printre biografiile lui Stanisław-August, scrise de obicei pe un ton de compasiune, se numără titluri de R. Nisbet Bain (1900) în engleză, J. Fabre (1952) în franceză, J.P. Palewski (1946) în franceză şi H. Schmitt (1920) în poloneză. Studiul lui Fabre, *Stanislaus-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières*, Paris, 1952, plasează Epoca Luminilor din Polonia în contextul Iluminismului european în general.
6. K. Lutosławski (ed.), *Recueil des actes diplomatiques, traités, et documents concernant la Pologne*, Varşovia, 1920, 2 vol., vol. 1: *Les Partages de la Pologne : recueil des documents*, nr. 2, 15/27 decembrie 1763.
7. 3/14 octombrie 1767, *ibidem*, nr. 24.
8. Vezi mai sus capitolul 11, nota 31.
9. O lucrare clasică, acoperind primii ani ai domniei lui Stanislav August, este W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, Varşovia, 1936-1938, 2 vol. Pentru rolul Confederaţiei de la Bar în crearea tradiţiei romantismului polonez, vezi *Przemiany tradycji barskiej. Studia*, Cracovia, 1972.
10. Lutosłanski, *op. cit.*, nr. 34, 5 august 1772. Vezi O. Halecki, „Why was Poland partitioned?", *Slavic Review*, XXII, 1963, pp. 432-441.
11. Vezi Marian Serejski, *Europa a rozbiory Polski*, Varşovia, 1970; această lucrare conţine o exhaustivă trecere în revistă a istoriografiei împărţirilor Poloniei şi a poziţiilor adoptate de ţările Europei faţă de prăbuşirea Poloniei.
12. Exprimarea exactă a lui Burke a fost: „Întreb aşadar, dragă domnule, ce va urma acum? Aceste puteri îşi vor folosi în continuare armatele. Armatele lor au nevoie de o preocupare. Polonia e numai un mic dejun şi nu sunt prea mulţi polonezi. Unde aşadar au să ia prânzul?" (din scrisoarea către A.H. von Borcke, 17 ianuarie 1774, în *Correspondence*, vol. 2, Chicago, 1960, p. 514).
13. Citat în S. Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Cracovia, 1919, p. 231.
14. Citat după ediţia poloneză, n. trad. E. Tabakowska: după K. Rudnicki, *Biskup Kajetan Sołtyk*, Cracovia, 1906, vol. V din *Monografia w zakresie dziejów nowożytnych*, p. 198. Trad. din limba poloneză C.B.
15. Citat după ediţia poloneză, n. trad. E. Tabakowska: după E. Raczyński, *Obraz przodków i Polski w XVIII w.*, Poznań, 1842, vol. 16, p. 133. Trad. din limba poloneză C.B.
16. W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, Cracovia, 1891, p. 105 [Poznań, 1868, p. 101 (n.tr.)].
17. Citat în W. Zawadzki, *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, Varşovia, 1963, p. 528.
18. Bogusław Leśnodorski, *Les Jacobins polonais*, Paris, 1965; şi „Les Jacobins polonais (1794)", *Annales Historiques de la Révolution Française*, XXXVI, 1964, pp. 329-347; *Kuźnica kołłątajowska. Wybór źródeł*, cu o introducere, Wrocław, 1949.

19. Stanisław Staszic, *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* (*Note despre viața lui J. Zamoyski*, 1787) [Wrocław, 1951, p. 5 (n.tr.)]. Vezi și Czesław Leśniewski, *Stanisław Staszic, jego życie i ideologia w dobie niepodległej, 1755-1795*, Varșovia, 1926; Barbara Szacka, *Stanisław Staszic. Portret mieszczanina*, Varșovia, 1926.
20. J.U. Niemcewicz, *Powrót posła : oraz wybór bajek politycznych*, ed. a VII-a, Wrocław, 1970 [1973, p. 47]; vezi J. Dihm, *Niemcewicz jako polityk i publicysta*, Cracovia, 1928.
21. Dintre autorii multelor biografii ale lui Kościuszko, îi amintim pe Monica M. Gardiner (1920, în limba engleză), K. Śreniowska (1964) și J. Dihm (1969).
22. Vezi Bogusław Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego 1788-1792. Studium historyczno-prawne*, Wrocław, 1951. În limbile occidentale sunt disponibile două lucrări clasice pe tema Seimului de Patru Ani: W. Kalinka, *Der Vierjährige polnische Reichstag 1788-1791*, Berlin, 1896-1898, 2 vol., și J. Klotz, *L'Œuvre législative de la Diète de Quatre Ans*, Paris, 1913; vezi și E. Rostworowski, „La Grande Diète, 1788-1792, Réformes et perspectives", *Annales Historiques de la Révolution Française*, XXXVI, 1964, pp. 308-328 [*apud Ustawa Rządowa. Prawo Uchwalone Dnia 3. Maja, Roku 1791*, Varșovia (n.tr.)].
23. Citat în L. Ratajczyk, „Problems of Defence in Poland...", în *Military Technique, Policy and Strategy in History*, Varșovia, 1976, pp. 295 și urm. [*Wojsko i obronność Rzeczypospolitej, 1788-1792*, Varșovia, 1975, p. 48 (n.tr.)].
24. A. Wolański, *Wojna polsko-rosyjska 1792 r.*, Cracovia, 1920-1922, 2 vol.; J. Łojek, *Upadek Konstytucji 3 Maja*, Wrocław, 1976.
25. Despre diplomația celei de-a doua împărțiri, vezi R. Lord, *The Second Partition of Poland : A Study in Diplomatic History*, Cambridge, Mass., 1915; și H. de Montfort, „La politique de Prusse en Pologne de 1780-1792", *Revue de l'Histoire Diplomatique*, LX, 1946, pp. 47-70; J. Łojek, *Przed Konstytucją Trzeciego Maja. Z badań nad międzynarodowym położeniem Rzeczypospolitej w latach 1788-1791*, Varșovia, 1977.
26. Lutoslański, *op. cit.*, nr 101, 128 și 131 citează textele tratatelor de împărțire, cedare teritorială și alianță (obligatorie).
27. Wojciech Bogusławski, *Cud mniemany czyli Krakowiacy i Górale*, ed. M. Rulikowski, Wrocław, 1956.
28. Szymon Askenazy, „Przysięga Kościuszki", *Bibliografia warszawska*, LXXII, 1912, pp. 477 și urm. [*Pisma Tadeusza Kościuszki*, ed. H. Mościcki, Varșovia, 1947, p. 78 (n.tr.)].
29. Despre politicile sociale ale lui Kościuszko, vezi J. Kowecki, *Uniwersał połaniecki i sprawa jego realizacji*, Varșovia, 1957.
30. Vezi Jan Kiliński, *Pamiętniki*, ed. S. Herbst, Varșovia, 1958; W. Tokarz, *Insurekcja warszawska, 1794*, Varșovia, 1950; A.M. Skałkowski, „Legenda i prawda o Kilińskim", *Przegląd Wielkopolski*, II, 1946, pp. 65-73.
31. Philip Longworth, *The Art of Victory : The Life and Achievements of Generalissimo Suvorov, 1729-1800*, Londra, 1965; K. Osipov, *Alexander Suvorov : A Biography*, Londra, 1944. În prezent, în Polonia, distrugerea statului polonez după revolta lui Kościuszko și masacrarea Pragăi de armata rusă sunt subiecte politice sensibile. Lucrările pe aceste teme sunt aprobate rareori de cenzură.
32. Lutosłanki, *op. cit.*, nr. 157.
33. 12 noiembrie 1794, PRO-FO 62/8.
34. 1 ianuarie 1795, PRO-FO 62/9, nr. 1. În aceeași corespondență, scrisoarea nr. 3 cuprinde informația că „Prințul Repnin l-a anunțat pe Maiestatea Sa că Regatul și Republica nu mai există". Această afirmație amintește de cuvintele adresate de Molotov ambasatorului Poloniei la Moscova, la 17 septembrie 1939.
35. 18 ianuarie 1795, PRO-FO 62/9, s.n.

Index

Aberdeen 245-246
Academia de Ştiinţe (URSS) 41
Acre 99
Adalbert (Wojciech), sfânt 165
Adam von Bremen 102
Adelaide, regină 110
Adies, James 244
administraţie 89-90, 105, 117, 150, 262-265, 272, 282, 298, 319-320, 420, 435
Agata, sfântă 222
agricultură 71, 129, 232-233, 247-252, 257
Alderete, Gracian de 318
Aldona, regină 110, 121
Aleksander Jagiełłon, rege 138-139
Aleksei Mihailovici, ţar 167, 382, 388
Alençon, François d' 350
Alexandria 110
Alfred cel Mare 80, 102
Allen, John Carter 406
Altranstädt, Tratatul de la 325, 412
ambasadă 323
Amsterdam 229, 245
anabaptişti 174, 178
Anarhia poloneză 278, 295, 298, 304, 308, 414, 423, 428
Andrei al II-lea, Bula de Aur a lui 114
Andrusovo, Armistiţiul de la 167, 296, 333, 343, 382, 388, 392
Andrzej Gałka de Dobrzyna 127
Angevin, dinastia 113, 116-118
Anglia, *vezi* Marea Britanie
Anjou, Casa de, *vezi* Angevin, dinastia
Ankwicz, Józef 443
Anna de Cilli 125
Anna de Habsburg, regină a Poloniei 364
Anna Jagiełłonka, regină 140, 267, 350, 354-355
Anna Piast, prinţesă 267
Anna Vasa 170, 269
Annalium Poloniae (1683), de Wespazjan Kochowski 34
antemurale, conceptul de 155-156
antitrinitarieni, *vezi* arieni
„Apele Albastre", Bătălia de la (1362) 120
Aquino, Toma de 93
Aquitania 114
Archiwum Akt Dawnych (Arhiva de Acte Vechi) 38
Argenson, Marchizul de 313
arheologie 44, 62-68, 71
arhitectură 93, 105, 140, 145, 221, 265, 420
arieni 162, 168, 174-176, 183-184, 278, 309, 335
armată 124-125, 296, 356, 371, 397, 411, 416-417, 420, 423, 427-428, 435-436, 438-439
armeni 161-162, 178, 188, 265
Arnold, Stanisław 40-42
Arpad 114
arte 92, 140, 145-149, 420
vezi şi arhitectură ; cultură ; literatură
Articolele hatmanului 125
Articolele Henriciene 289, 294
Asch, Baron von 445
Askenazi, Solomon 353
Askenazy, Szymon 39
Asociaţia Istoricilor Marxişti 40
Attila 68
Auchy, Baron d' 336
Augsburg, Confesiunea de la 173, 364
August al II-lea (August cel Puternic), rege 214-216, 269-270, 298, 325-326, 344, 409, 411-412, 415, 417
August al III-lea, rege 214, 298, 336, 344, 417, 419, 421-422
August cel Puternic, *vezi* August al II-lea
augustinieni 267
Aukstota 57
Aurora, contesă de Königsmark 409
Auschwitz, *vezi* Oświęcim
Austria 55, 97, 131, 138, 140, 181, 308, 323, 334, 341, 346, 354, 388, 398, 404, 417, 421, 425-427, 430, 435, 441, 445
avari 65, 68, 77
Avaux, conte d' 336
Avignon 107

Baer, Dob 180
Bakhkisaray 396
Balk, Herman von 99
Balzer, Oswald 39
Bar 429
Confederaţia de la 314, 429
Baranów 145, 221, 232, 241
Barbarossa, *vezi* Frederic I
Barcelona 231
Barclay, Guillaume 310-311
Barclay, Jean 311
Bari 318
Bartos, Wojciech 443
Bartosz de Odolanów 116
Baruch, Jawan 181
Báthori, Andrei 291
Báthori, Gryzelda 215
Báthori, Ştefan, rege 160, 214-215, 251, 267, 289-290, 309-310, 330, 335, 353-363, 365, 371, 373, 379, 384, 394
Batoh, Bătălia de la 394
Batu-han 77, 99
Bautzen, *vezi* Budziszyn
Bavaria, Ducatul 69
Bayard, Chevalier du 125
Bazylik, Cyprian 173
Beaumont, Jonathan 244
Beauplan 371
Becket, Thomas 318
Behem, Baltazar 129
Bela al IV-lea, regele Ungariei 87
Belgard, *vezi* Białogrąd
Belgrad 140, 266
Bellotto, Giovanni 270
Belz 112, 117, 138
benedictini 86, 162, 165
Berdyczów 165
Beresteczko, Bătălia de la 387
Berezina, râu 60
Berlin 59, 266
bernardini 162, 271

Bernoulli, Jean 422
Bertie, Richard 177
Béthune, marchizul de 337, 339
Beynar, Leon Lech (Paweł Jasienica) 43
Beza, Theodore 311
Biała 429-430
Białograd (Belgard) 96
Białoruś (Bielorusia, Rutenia Albă) 57
Białystok 44, 56, 178, 221
Biblioteca Raczyński 38
biblioteci 422
Biecz, staroste de 198
Bielany 164
Bieliński, Franciszek 270-272
Bielorusia, *vezi* Białoruś
Bielsk 56, 176
Bielski, Marcin 34, 309
Bielsko 399
Biserica moravianã, *vezi* Fraţii cehi
Biserica ortodoxă 115, 117, 120, 161, 165-168, 183, 188, 289, 389
Biserica Romano-Catolică 44-45, 47, 86-87, 114, 127, 132, 156, 160, 164-166, 183-184, 188, 276, 338, 347, 425
vezi şi catolici
Biserica Sfânta Maria (Cracovia) 107
Biserica Sfântul Andrei 93, 107
bisericí 107, 161, 269
Biskupin 62, 71
Bismarck, Otto von 433
Bizanţ 80
Blanche, Vidal de la 54
Blandrata, Giorgio 174, 354
Błażej, sfânt 222
blazoane 190
Bobola, Andrzej 164
Bobrzyński, Michał 36-37
Bochnia 265
Bodin, Jean 310
Boemia 55, 81, 86, 98, 103, 123, 140, 214, 253, 325
Bogusław de Słupsk, duce 108
Bohomolec, Franciszek 437
boieri 192, 196, 309, 381-382
Bolea, Don Pedro Pablo Abarca de 336
Boleslav al II-lea cel Îndrăzneţ, *vezi* Bolesław al II-lea Szczodry (Śmiały)
Boleslav al IV-lea cel Cârlionţat, *vezi* Bolesław al IV-lea Kędzierzawy
Boleslav al V-lea cel Ruşinos, *vezi* Bolesław al V-lea Wstydliwy
Boleslav cel Pios 93
Boleslav „Gură-Strâmbă", *vezi* Bolesław al III-lea Krzywousty
Boleslav I cel Viteaz, *vezi* Bolesław I Chrobry
Bolesław I Chrobry, rege (Boleslav cel Viteaz) 81, 84, 86, 88, 90, 94-95, 98, 102, 120
Bolesław al II-lea Szczodry (Śmiały) (Boleslav cel Îndrăzneţ) 81, 87-88, 98
Bolesław al III-lea Krzywousty (Boleslav „Gură-Strâmbă") 33, 81, 88, 97, 103
Bolesław al IV-lea Kędzierzawy, principe (Boleslav cel Cârlionţat) 88
Bolesław al V-lea Wstydliwy, principe (Boleslav cel Ruşinos) 87
Bolesław-Jerzy Trojdenovich, principe de Rutenia 98
Bolimów 258
Bolingbroke, Henry (Henric al IV-lea) 103
Bolkenhain, *vezi* Bolków
Bolko de Świdnica, duce 108
Bolków (Bolkenhain) 220
Bologna 229
Bonaparte, Napoleon 77, 346
Boner, Johann 129-130
Boner, Seweryn 130
boni fraters 162
Bonifaciu, sfânt 95
Bonneau 445
Boratini, maestru al Monetăriei 390
Borromeo, Carlo 351
Borune 165
Borussia, *vezi* Prusia
Boscamp-Lasopolski, Karol 443
Bosnia 116
Botero, Giovanni 309-310
Boucher, Jean 311
Bowes, Jeremy 327
Bozow, Helmut von 102
Bracław 417
Bramont, conferinţa de la 349
Brandenburg 81, 96, 254
Neumark de 124
Brandon, Catherine 177
Brandys, Kazimierz 43
Brandys, Marian 43
Branicki, familia 203, 221
Branicki, Franciszek-Ksavery 434, 440
Braniewo, *vezi* Braunsberg
Braunsberg (Braniewo) 100, 161, 178, 259, 375
Braunschweig, Luther von 105
Brda 237
Breslau, *vezi* Wrocław
bresle 260-261, 269, 276
bresle evreieşti 261
Brest, Sinodul de la (1596) 166, 168, 365
Bretislav, rege al Boemiei 98
Briańsk 139
Brno 399-400
Brody 371
Broglie, conte de 323
Bromberg, *vezi* Bydgoszcz
Bronisława, sfântă 87
Brühl, Heinrich, conte 181, 420
Brun, Wilhelm 245
Bryce, James 288
Brzeg 71
Brześć 258
Brzezin, Grzegorz Paweł z 305
Buceaci, Tratatul de la (1672) 392
Buchholtz, Ludwig von 445
Bucureşti 266
Buda 115, 140, 293
Tratatul de la 111
Budapesta 266
budneeni, *vezi* arieni
Budny, Szymon 174, 176, 179
Budziszowice 258
Budziszyn (Bautzen), Tratatul de la (1018) 96
Bug 52, 56, 59-60, 234
„Bula de Aur" a lui Andrei al II-lea 114
„Bula de Aur" de la Rimini (1226) 100
Bulgaria 80, 116
Buonacorsi, Filipo 138
burghezi (orăşeni) 128-129, 185, 188, 193, 226, 259-260, 265-266, 276, 366
Burgundia 114
Burke, Edmund 433
Burzyński, Tadeusz 344
Butler, Jakub 214
Byczyna (Pitschen) 364
Bydgoszcz (Bromberg) 55, 258, 265
Bydgoszcz, canalul 234
Bytau 326

Cache, Benedict de 445
Cádiz 231
Callot 405
calvinişti 161, 168, 172-174, 183, 197, 335, 365
Cambridge 177
cameduli 164
Cameniţa 62, 127, 258
Canımin, *vezi* Kamień
Campanella, Tommaso 312
Canterbury 318

Canut cel Mare, rege al Angliei 32, 90, 120
capitaţie 187
capucini 162, 270
Carew, George 333
Carlyle, Thomas 126, 162, 408, 427, 432
carmeliţi 162, 270
Carol al II-lea, rege al Angliei 105, 321, 339, 398
Carol al III-lea, rege al Spaniei 336
Carol al IV-lea de Luxemburg, împărat al Sfântului Imperiu Roman 107-108
Carol al IV-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 288
Carol al V-lea cel Înţelept, rege al Franţei 108
Carol al V-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 317-318
Carol al IX-lea, rege al Franţei 330, 347-348, 350, 352
Carol al IX-lea, rege al Suediei, duce de Södermanland 363-365, 373
Carol al X-lea, rege al Suediei 342, 375, 378-379, 388, 393
Carol al XII-lea, rege al Suediei 325, 343, 379, 411-412
Carol cel Mare 88
Carol de Anjou 113
Carol Robert, rege al Ungariei 104-105, 115
Carol Vasa, duce de Södermanland, *vezi* Carol al IX-lea, rege al Suediei
Carpaţi, munţii 51, 59
Carta evreiască (1264) 131
cartuzini 162
Carwise, cetăţean al oraşului Torun 171
Casström, Samuel 448
Castelanul de Wójnik 118
Catedrala Sfântul Ioan 270
catedrale 93, 107,
catehismul racovian 175
Caterina de Austria, regină a Poloniei 144, 135, 270, 291
catolici 164-165, 311, 335, 347, 354, 396, 415, 429
vezi şi Biserica Romano-Catolică; religie
cavaleri, ordine de 215
Cavalerii Ospitalieri 160
Cavalerul Negru, *vezi* Zawisza Czarny z Grabowa
cazaci 57, 142, 160, 164, 166-168, 183, 290, 320, 353, 356, 371-372, 385, 387-388
Cazimir al II-lea (Cazimir cel Drept) 33, 87-88
Cazimir al III-lea (Cazimir cel Mare) 81, 90, 95, 97-98, 103-112, 190, 192, 267
Cazimir al IV-lea Jagiełłończyk 134, 164, 193, 228, 240
Cazimir cel Drept, *vezi* Cazimir al II-lea
Cazimir cel Mare, *vezi* Cazimir al III-lea
Cazimir de Cracovia, sfânt 164
Cazimir I Odnowiciel (Cazimir Înnoitorul) 89, 98
Cazimir Înnoitorul, *vezi* Cazimir I Odnowiciel
Cedynia (Zehde), Bătălia de la (972) 95
cehii 97
cenzură 46-47
Cernişev 425
Cesarini, Giuliano 158
Ceuta 231
Charis, Cola Maria de 324
Charnace, M. de 336
Chaucer, Geoffrey 102-103
Chełm 117, 165
Chełmno (Kulm) 99-100, 105, 177, 198, 264, 430
Cheverny, conte P. de 350
Chiril, sfânt 80
Chmielecki, Stefan 372
Chmielnik, Bătălia de la (1241) 99
Chmielowski, Benedykt 312
Chodkiewicz, familia 168
Chodkiewicz, Jan Karol 149, 294, 371, 373, 382
Chodza Efendi (Saas-el-din) 158
Choiseul, duce de 426
Chojnice, *vezi* Konitz
Chreptowicze, familia 204
Christmasse, trâmbiţaş 340
Chronica Polonica (Cronica poloneză, 1555) a lui Marcin Kromer 34
Churchill, John 394
Ciechanów 220
Ciechanowski, J.M. 48
Cieszyn, *vezi* Teschen
cifruri 323
Cipru 317
cistercieni 86, 94, 162
clanuri 190-192
Clarendon, Conte de 339
Clauder, Johann Christian 418
Clausewitz, Karl von 393
Clement al VIII-lea, papă 166
Clément, Jacques 352
cler 87, 128, 185, 187-188, 193, 202, 209
Clèves, Marie de 349
Cluburile Intelectualităţii Catolice (KIK) 50
Ćmielów 62
Cnezatul Moscovei 51-52, 54, 57, 61, 64, 138-139, 141-142, 144-145, 149, 160, 165, 167, 196, 203, 241, 269, 283, 290-291, 294-295, 302, 320-321, 323-324, 327-328, 330, 341-342, 357-363, 373, 379, 383, 398, 403
vezi şi Moscova; Rusia
coafuri 222
colonizare 91-92, 248, 372
Comenius, *vezi* Komenski, Jan Amos
comerţ 93, 105, 130-131, 228-256
comerţul cu cereale 228-256
complexul Cerniakovo 63
Concors discordia 162
Conde 337
confederaţia (*confederatio, konfederacja*) 292-297, 301, 423, 428-429, 432, 439
Confederaţia Generală 428
Conrad al II-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 88
Conrad al III-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 89, 96
Conrad de Mazovia, *vezi* Konrad Mazowiecki
Conring 311
Consiliul Evreiesc 191
Constantin Porfirogenetul, împărat bizantin 67
Constantinopol 89, 123, 134, 155, 165-166, 393
Constanţa de Austria, regină a Poloniei 294
Constanţa, regină a Austriei 176
constituţie 278-316, 371, 423
3 Mai 1791 279, 286, 345, 437, 439, 441
Conti, principe de 408
Contrareforma 183, 270, 338, 365
Copenhaga 231, 323
Copernic, Nicolas (Nicolaus Copernicus) 146, 148, 229, 318
Córdoba, califul de 31
Cosel, Mme 409
Courland (Kurlandia) 57, 378, 409, 427
Coutts, Alexander 244
Coyer, Abbé Gabriel 313
Cracovia 54-55, 59, 62, 67, 71, 81, 84, 86, 88, 94, 98-99, 104, 107-108, 116-119, 121-122, 125-127, 129-130, 138, 140-142, 145-146, 148, 164, 174, 178, 192, 203, 206, 211,

224, 228-229, 241, 257, 259-267, 269, 274, 283, 285-286, 294, 317-318, 322, 324-326, 329-330, 338, 340, 345, 348-351, 354, 361, 365, 367, 376-377, 380, 390, 396, 399, 403, 406, 408-409, 412, 417, 429, 442, 444
Actul de la (1433) 134
Congresul de la (1363) 108-110
Tratatul de la (1339) 105
Universitatea din 108
Cracovia, episcopul de 198
Cracovia, Şcoala de la 36, 38
Crell, Jan 175, 184
creştinătate 32, 44, 80-81, 97-98, 114, 120, 127
vezi şi religie
crimă şi răscumpărare 212
Crimeea 320, 329
croaţi 67
Cruciada a Treia 99
cruciade 134, 158-160
Crutta, Antoni 322
Cudna, iubita lui Cazimir cel Mare 110
Cuiavia, *vezi* Kujawy
Culter, Henry 244
cultul Fecioarei Maria 164-165, 338
cultura baltică 65
cultura Bylany 63
cultura central-europeană 65, 67
cultura ceramicii liniare 62
cultura ceramicii ornate în relief 62
cultura pocalelor în formă de clopot 62
cultura vaselor în formă de pâlnie 62
cultură 92-93, 138, 145-148
vezi şi arhitectura; arta; literatura
Culvensis, *vezi* Kulwieć, Abraham
Czapski, Józef 48
Czarniecki, Stefan 371, 377-378,
Czarnoruś (Rutenia Neagră) 57
Czartoryski, Adam Kazimierz 428
Czartoryski, colecţia 38
Czartoryski, familia 148, 168, 203, 309, 344, 416, 421, 428
Czech 80
Czechowicz, Marcin 174, 179
Czekanowski, J. 63
Czernich, John-Henry 171
Czernihów 168, 171, 296, 343
Czersk 220, 266-267
Czerwińsk 125, 192, 237
Częstochowa 44, 181, 338, 429
Czetwertyński, Adam 443
Czetwertyński, familia 168
Czorstyn 220, 256

Dąbrówka (Dubravka), prinţesă 475
Dąbrowski, general 444
Dagome Iudex 84, 86
Danemarca 144, 325, 363
Daniłowicz, familia 270, 393
Daniłowicz, Stanisław 396
Daniłowicz, Zofia Teofila 393
dans 224
Dantiscus, Jan (Dantyszek, Johann von Hoeffen) 239, 317-319, 328
Dantyszek, *vezi* Dantiscus, Jan
Danzig 44, 55, 62, 76, 86, 96, 102, 105, 126, 129-130, 144, 146, 170, 172, 177-178, 214, 221, 228-232, 234-237, 239-246, 251-256, 258, 263-266, 269, 309, 317, 320, 322-323, 325, 330-332, 336-337, 339, 344, 354, 356, 358, 362, 364, 366, 371, 375, 396, 398, 408, 417-418, 421, 430, 441
dar de căsătorie (zestre) 31
De Vitry, marchiz 323-324, 337
Defoe, Daniel 212-213
Dękert, Jan 272, 277
Dembołęcki, Wojciech 155
Denhoff, familia 409, 416
Desna, râu 57
Desportes, Philippe 347, 349, 351
dezbinaţi 166
dietine 194, 282-283, 286, 292, 294, 298, 366, 397, 404
Dijon 110
dinastia jagiellonă 121-151
comunitatea evreiască 131-132
consolidarea ei 123
economia 129-131
expansiunea 126-127
întemeierea 121-122
monarhia 132-133
războaiele 124-127, 139-145
relaţiile cu Biserica 127-128
relaţiile externe 134-135, 139-145
Renaşterea poloneză 145-148
rolul misionar 127
siguranţa statului 123-124
societatea 121-122
succesiunea 121-122, 133
uniunea politică cu Lituania 148-151
dinastia saxonă, *vezi* Wettin
Dirschau (Tczew) 259
diteişti, *vezi* arieni
Divov 446-447
Długosz, Jan (Longinus) 33, 138, 191
Dobronega, Maria 89
Dobrzyń 105, 125
Dolgoruki, prinţul Grigorie 345
dominicani 162, 275
domni ai Moldovei 142, 320
Dorofei (armurier) 360
Dorogobuż 139
Dorohajski, familia 174
Dorpat 144, 161, 360
Dracula, voievod al Valahiei 354
drept canonic 87, 299
drept de depozit 261
Drept German 264
Dresda 344, 409, 411
Dubienka 440
Dublin 266
Dubravka, *vezi* Dąbrówka
Dudith, Andreas 308, 330, 334-335
Dudley, John 177
Dudycz, Andrzej 335
Dunajec 73, 234, 256
Dunajów 138
Dunărea 98, 114, 255
Dunebourg 378
Duneburg (Dvinsk) 57, 359
Duval, Henriette 409
Dvina 57, 120
Dvinsk, *vezi* Duneberg
Dvornik, Părintele 63
Dyvilino, Armistiţiul de la 382
Działyński, Paweł 331-332
Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane (*Istoria Poloniei pe înţelesul tuturor*, 1829), de Joachim Lelewel 36
Dzieje wewnętrzne Polski za Stanisława-Augusta (*Istoria internă a Poloniei sub Stanisław-August*, 1880-1886) de Tadeusz Korzon 38
Dzierżek, Krzysztof 322
Dzierzoniów, *vezi* Reichenbach
Dzików, Confederaţia de la 417

Eberhardine, principesă de Bayreuth 409
Ecaterina a II-a (Ecaterina cea Mare), împărăteasă a Rusiei 216, 328, 422, 425-429, 433-436, 438, 441, 444, 446
Eck, Dr. 143
economie 129-131, 366-367
bresle 260-261
comerţ cu cereale 222-254
declin în oraşe a 276
regres economic 252-256
sub domnia dinastiei Piastilor 94

educaţie 107, 162, 173, 213
egalitate şi nobilitate 215
Elba 52, 95
Elbing (Elbląg) 100, 126, 178, 244-245, 258-259, 332, 356, 375, 378
Elbląg, *vezi* Elbing
elecţiunile (alegerile) regale 286-288, 313, 325, 344-345, 348, 353-354, 363-364, 393, 408
Eleonora de Austria, regină a Poloniei 336, 338
Eleonora de Habsburg, regină a Poloniei 391
Elisabeta de Austria, regină a Poloniei 228
Elisabeta I, regină a Angliei 327, 331
Elisabeta, împărăteasă a Rusiei 425
Elizabeta de Słupsk, prinţesă 107
Elżbieta Łokietkówna, regentă a Poloniei 116
Eminilda, regină 90
Enghien, duce d' 337
Epoca bronzului 62
Epoca fierului 63
Epoca pietrei 62-63
Eric al XIV-lea, rege al Suediei 90, 337
Ernest, arhiduce de Austria 348, 353-354
Escorches, M. d' 445
Este, Alfonso al II-lea d' 353
Estera, iubita lui Cazimir cel Mare 110
Esterle, contesa d' 409
estonieni 120, 373
Esztergom (Gran) 114
evrei 93, 105, 128-129, 131-132, 178-181, 183, 185, 188, 193, 226, 254, 260-261, 265, 267, 269, 276, 299-300, 308, 344, 365, 367-371, 389, 429
export 233, 241, 243-244, 246

farnovieni, *vezi* arieni
Faro 231
Fehrbellin 342
  Bătălia de la 398
Feodor, ţar 165
Ferdinand al II-lea de Habsburg 140
Ferdinand, arhiduce 353
Ferdinand, împărat al Sfântului Imperiu Roman 330
Fersen, Ivan 444
feudalism 194-195
Figulus, *vezi* Jabłoński, Daniel Ernest
Filip al II-lea, rege al Spaniei 330
finanţe 358
Finch, Edward 341
Finkel, Ludwig 38
Finlanda 362
finlandezi 120
Fiol, Szwajpolt, *vezi* Vehl, Swejbold
Firlej, familia 129
Firlej, Jan 348
Firlej, Mikołaj 283
Flaminck, Cornelis 229
Fleming, conte 408
Fleury, Monseigneur de 327
Flucker, Frantz 245
folwark 248-251, 253
Foresyth, Joseph 214
Forster, Jerzy 330
Foss, Hans 245
Francisc I, rege al Franţei 318
franciscani 162, 270
Franco, Francus de 176
Frank, Jakub, *vezi* Lejbowicz, Jankiel
frankişti (sectă iudaică) 179-181
Franţa 123, 231, 314, 336-338, 347-348, 397-398, 424, 435
Fraţii cehi 173, 176-177
Fraţii polonezi, *vezi* arieni
Frauenberg (Frombork) 259, 375
Frederic al II-lea (Frederic cel Mare) 126, 313, 345, 420-421, 425-430, 432-433, 435
Frederic al II-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 100
Frederic al III-lea 343
Frederic I Barbarossa, împărat al Sfântului Imperiu Roman 88, 96
Frederic-August, Elector de Saxonia, *vezi* August al II-lea, rege al Poloniei
Frederic-Wilhelm I, mare Principe Elector 440
Frederic-Wilhelm al II-lea, mare Principe Elector 326, 441
Frederic-Wilhelm al III-lea de Prusia 435, 444
Fredro, Andrzej Maksymilian 297-298
Frevort, Corry 214
Frombork, *vezi* Frauenberg
frontieră, conceptul modern de 58
Frycz-Modrzewski, Andrzej 321
Fugger, Georg 269
Fukier, Jerzy, *vezi* Fugger, Georg
Fürstenberg, von 144

Gabor, Bethlen 383
Gada, Izabela del 318
Gadebusch, Jakub 309
galanterie 31
Galiţia 55
Gameren, Tylman van 270
Gardiner, William 446-447
Garliński, Józef 48
Gattinara, cancelar imperial 329
Gaudentius, *vezi* Radim
Gdańsk, *vezi* Danzig
Gdecz 95
Gedymin, mare principe al Lituaniei 120
Geneva 173
geografie 54-59
  caracteristici fizice 59-60
  climă 61-62, 71
  graniţe naturale 59
  reţeaua riverană 60-61
geografie istorică 51-79
geopolitică 51-54, 73, 77
George I, rege al Angliei 171
Georg-Wilhelm de Liegnitz, Brieg und Wohlau, principe 112
Gercken, Tewes 245-246
Geremek, Bronisław 47
Germania 51-52, 96, 113, 214, 241, 260, 320
Gervase of Tilbury 102
ghetou 269
Ghirai, Davlet 354
Gimbutas, Marija 65
Gingis-han 120
Glanville, Bartholomew de 102
Gliński, Michał 141
globalizare 49
Glogau, *vezi* Głogów
Głogów (Glogau) 96
głowszczyzna, *vezi* răscumpărare
Gniew 237
Gniezno 32, 44, 54, 80, 82, 84, 86, 88, 93, 95, 98, 112, 114, 130, 241
Gniezno, arhiepiscop de 202, 320
Gniezno, Bula de la (1136) 84
Gniński 329, 340, 398
Gniński, Jan 333, 397
Gniński, palatul 271
Gonesius, *vezi* Piotr z Goniąz
Gonta, Ivan 429
Gopto, lacul 295
Góra Kalwaria 258
Góra, Jasna 376, 391
Gordon, Henry de 214
Göring, Hermann 62
Górka, familia 129
Górnicki, Łukasz 321
Gosiewski, Aleksander 381
Gostomski, Hieronim 293
Gotland 142
goţii 68, 77
Gower, John 102
Gran, *vezi* Esztergom

Grefe, Hans 245
Grey, Lady Jane 177
Griesheim, colonel 446
Grigorie al IX-lea, papă 100
Grigorie al XIII-lea, papă 323
Grigorie de Sanok, arhiepiscop 138
Gripsholm 363
Grochowski, Olbracht 301
Grodno 56, 286, 361, 412, 441, 443
  Seimul de la (1793) 298
Groicki 132
Grotniki, Bătălia de la (1439) 127
Grunwald, Bătălia de la (1410) 45, 125-126, 158
Grzegorz Paweł z Brzezin 174
Grzybowski, Jan 270
Grzymułtowski, Krzysztof 333-334, 342
Grzymułtowski, Pacea lui (1686) 343
Grzymułtowski, Tratatul lui (1676) 342, 405
Guarini 353
Gucci, Santa 269
Guise, Henric de 352
Gustav Eriksson I, rege al Suediei 362-364
Gustavus Adolphus, rege al Suediei 251, 336, 373
guvernare 254, 262-265, 420
  vezi şi administraţie; constituţie
Guzów 294

Habeas Corpus 193
  vezi şi Neminem captivabimus
Habsburg, Wilhelm von 117, 121
Habsburgi 112, 330, 335, 363, 404
Hadad, Asediul de la 354
Hadziacz, Tratatul de la (1657) 389
Halecki, Oscar 39
Halicz 86, 98, 117
Haller, Jan 145
Handelsman (1882-1945) 39
Hansa (Liga Hanseatică) 94, 100
Harder, cetăţean al oraşului Torun 171
Harmeze 351
Harrington, James 311
hasidici (sectă iudaică) 180
Hawelka, George 252
Haxthausen, Baron de 71
Hedwig, *vezi* Jadwiga, regină
Heidenstein, Reinhold 355
Heilsberg 100
Hel 259
Helena Ivanovna (fiică a lui Ivan al III-lea) 139-140
Henric al II-lea cel Evlavios, *vezi* Henryk al II-lea Pobożny
Henric al II-lea Pobożny (Henric cel Evlavios) 88, 99
Henric al II-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 88, 96
Henric al II-lea, rege al Angliei 113
Henric al II-lea, rege al Franţei 347
Henric al III-lea, rege al Franţei 330
Henric al III-lea Walezy (Henric Valois), rege al Poloniei, apoi al Franţei ca Henric al III-lea 155, 221, 289, 309, 311, 325, 335-336, 347-353, 357

Henric al IV-lea Probus, principe 103-104
Henric al V-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 96
Henric al VII-lea, rege al Angliei 138
Henric al VIII-lea, rege al Angliei 118
Henric cel Bărbos, principe de Silezia 87, 92
Henric de Navarra, rege al Franţei 160
Henric de Valois, *vezi* Valois, Henric de
Henric, duce 352
Henric, Principe de Prusia 430
Henrik I Păsărarul, rege german 81
heraldică 190-191
Herburt, Jan Szczęsny 303
Herling-Grudziński, Gustaw 48
Hermannstadt 114
Herodot 65
Heron, M. Du 325
Hevelius 405
Heyder, cetăţean al oraşului Torun 171
Hirtenberg, Joachim Pastorius von 214
Historia nowożytna, de Tadeusz Korzon 38
Historia Polonica de Jan Długosz 33
Historia Polski 42
Hitler, Adolf 77
Hmelniţki, Bogdan 183, 296, 385-388, 391
Hmelniţki, răscoala lui (1648) 37, 232, 293, 297, 365, 385-389, 393
Hoarda de Aur 98-99, 139
Hobman, William 244
Hochfeld, Kasper 145
Hodo, markraf de Ostmark 95
Hoeffen, Johann von, *vezi* Dantiscus, Jan
Hohenzollern, Albrecht von 138, 141, 326, 384
Hohenzollern, Ludwig von 343, 404
Hohenzollern, Wilhelm von 144
Hohenzollernii 56, 172, 254, 326-327, 342-343, 346, 363, 411, 426
Homel 430
Horodło, Uniunea de la (1413) 123, 134, 192, 196
Horsey, Jerome 197
Hosius, *vezi* Hozjusz, Stanisław
Hotin 397
  Bătălia de la (1621) 383
Hoverbeck, Jan von 342-343
Hoverbeck, Johann Dietrich 343
Hoym, Mme 409
Hozjusz, Stanisław (Hosius) 161, 321, 335
Huber, Ulryk 311
Huelva 231
hughenoţi 311, 347
Hume, David 313
huni 65
Hunia, ataman 372
Hus, Jan 127
Husein, paşă 394
husiţi 176, 308
Hyde, Lawrence 339-341

Iacob I, rege al Angliei şi Scoţiei 155, 379
iacobini 443
Iaroslav cel Înţelept, mare duce de Kiev 98
Ibrahim Bey (Joachim Strasz) 322
Ibrahim Şeitan 397
Ibrahim-Ibn-Jakub 31, 62
Ieremia, patriarh de Constantinopol 165
Ierusalim 99
iezuiţi 161-162, 164, 170-171, 183, 270, 293, 329, 331, 362, 364-365
Iłgów, castelan de 357
Imperiul moravian 78
Imperiul ostrogot 68
Imperiul Otoman 140, 158-159, 343, 383, 403
import 240-241, 243-244
imunitate diplomatică 324
Inchiziţia 127
Inflanty, *vezi* Livonia
inflaţie 130
Ingelström, baron Osip Andreievici von 445

Inocenţiu al XII-lea, papă 338
Inowrocław 71
Institutul de Istorie a Poloniei (Vatican) 156
Institutul de Istorie al Academiei Poloneze de Ştiinţe 42
Institutul de Studii ale Europei Centrale şi de Est 49
Institutul Literar Kultura 48
Institutul pentru Memoria Naţională (*Instytut Pamięci Narodowej*) 49
Insurecţia din Ianuarie (1863) 45
Insurecţia Naţională 271, 442-445
Ioan al III-lea Sobieski, rege, *vezi* Sobieski, Ioan al III-lea
Ioan al III-lea, rege al Suediei 348, 353, 363-364
Ioan Cazimir (Jan Cazimir), rege al Poloniei 283, 319, 326-327, 337-338, 342, 363, 365, 373, 378, 385, 387-388, 390, 395, 397
Ioan fără de Ţară, *vezi* John I
Ioan Paul al II-lea, papă 47, 50
Ioan, duce de Finlanda 363
iobagi 128, 164, 189, 193, 207, 218-219, 226, 246-251, 253-255, 299, 392, 416
vezi şi ţărani
iobăgie, sub domnia dinastiei Piast 91
Iordan, episcop 86
Iosif al II-lea, împărat al Austriei 181
Isaac ben Abraham de la Troki 179
Isidor Plugarul, sfânt 164
Iskender-paşa 383
Islam 155, 178
Israel ben Eliezer 179
Isserles, Moses 370
Istanbul 322, 333, 340, 372, 391
istoriografie
cenzură 46-47
cronicari 32-34
„Dezgheţul" 43
după prăbuşirea Republicii Populare 48-50
epoca Iluminismului 34
epoca lui Gierek 46
grupul Stańczyk 37-38
impactul „Solidarităţii" 47-48
marxism-leninism 39-43
Millennium (966-1966) 44-45
perioada interbelică (1918-1939) 39
periodizare 32, 36-37, 41-43
pozitiviştii de la Varşovia 38-39
secolul al XIX-lea 36-39
stalinism 40
Şcoala de la Cracovia 36
Istoriia Polşii (1954-1965) 41
Italia 124, 260, 322
iudaism 164
Iustinian, împărat 68
Iutlanda 378
Ivan al IV-lea cel Groaznic, ţar 78, 141, 144, 150, 291, 308, 327, 353, 358-360
Iwaszowicz, Jan 396
Iwno, populaţia 62
Izlam Ghirai 396

împărţirile Poloniei 255, 423-447
A Doua Împărţire (1793) 179, 279, 434, 436
A Treia Împărţire (1795) 36, 210, 434, 436, 445
Prima Împărţire (1772) 58, 161, 272, 277-278, 327, 345, 427, 430

Jabłonna 221
Jabłonowski 441
Jabłonowski, familia 203, 416
Jabłonowski, hatman 399
Jabłoński, Daniel Ernest (Figulus) 177
Jacek (Hiacint de Cracovia), sfânt 87, 164
Jacob Joseph ha-Cohen 180
Jacobsen, Jacob 229
Jadwiga de Żagań, regină 110
Jadwiga, regină a Poloniei 118, 121-122, 133, 192
Jadwiga, sfântă 87
Jagiełłon, Zofia 138
Jagniński, Stanisław 233
Jam Zapolski, Pacea de la (1582) 360
Jan Kanty, sfânt 164
Jan Olbracht Jagiełłon, rege 138, 1936
Janko de la Czarnków 33, 112, 116
Janowiec, Bătălia de la 294
Janusz al III-lea, principe de Mazovia 112
Janusz cel Bătrân, principe 267
Jaroslavski, Alexei 327-328
Jarosław 117, 142, 232, 234
Jarosław, arhiepiscop 116
Jasienica, Paweł, *vezi* Beynar, Leon Lech
Jasiński, Jakob 443
Jaskier, M. 132
Jaśko de la Tęczyn 118
Jaucourt, Chevalier de 313
Jaworów 273-275
Tratatul de la (1675) 337, 398
Jazdów 267
Jażdżewski, Konrad 63
Jean de Luxemburg, rege al Boemiei 105-107
Jean, principe al Ungariei 111
Jedlno 192
Jędrzejów 162
Jefferson, Thomas 315
Jelgava, *vezi* Mitau
Jełno, Actele de la (1430) 134
Jennings, Sarah 394
Joachim al II-lea Hohenzollern de Brandenburg-Ansbach 384
Joanna, regină de Napoli 116
Jogaila, *vezi* Vladislav al II-lea Jagiełło
Johann Sigismund, duce de Brandenburg 385
John I, rege al Angliei (Ioan Fără de Ţară) 113
Johnstone, John 177
Jomsburg, fortăreaţă a vikingilor 95
Jonge, Floris Hackelaer de 229
Jordan, Spytek 198, 283
Jordanów 62
Jungingen, Ulrich von 125
Junius Brutus 311
jurydyki 128

Kadłubek, W., episcop de Cracovia (Wincenty Kadłubek cel Binecuvântat, Maestrul Vincent) 33, 87, 93, 207
Kalinka, Walerian 36, 38
Kalinowski, familia 372
Kalisz 44, 54, 182, 378, 412
Tratatul de la (1343) 105
Kalkstein, afacerea 342, 392
Kallimach 323
Kalmar
Statutele de la 364
Uniunea de la 362
Kaługa 428
Kamień (Cammin) 96
Kańczuga 232
Kara Mustafa, Mare Vizir 333, 398
karaiţi (sectă evreiască) 178-179
Karamzin 432
Karlovitz, Tratatul de la (1699) 206, 404
Karnkowski, episcop 355, 363
Karta, centrul 48
Katarzyna Jagiełłonka, regină a Suediei 144, 363
Katowice (Kattowitz) 44, 55
Kattowitz, *vezi* Katowice
Kaufmann, Paweł 130
Kaunitz, Wenzel Anton von 430
Kazanowski, familia 270
Kazimierski, Mikołaj 283

Kazimierz 107, 257
Kazimierz Dolny 235, 255, 265
Kazimierz, palatul 269
Kaźko de la Słupsk 110-112
Keidani 177
  Bătălia de la (1655) 376
Kenworthy, Joshua 244
Kęsowski, abate 337
Kettler, Gotthard von 144
Kettler, Jakub 378
Kęty 164
khazari 161
Kiejstut, principe 117
Kiejsztutowicz, Zygmunt 134
Kielce 55
Kietlicz, arhiepiscopul Henric 87
Kiev 57, 120, 144, 161, 198, 258, 296, 308, 334, 343, 382
Kiezgaiłło, familia 196
Kiliński, Jan 443
Kirchholm, Bătălia de la (1605) 371
Kisiel, Adam 168
Kiszka, Jan 168, 176
Kitowicz, Jędrzej 34
Kleinfeldt 229
Klemens 129
Kleparz 257
Klewań 260
Kliszów, Bătălia de la (1702) 412, 417
Kłoczowski, Jerzy 49-50
Klonowic, Sebastian 76, 236-237, 255
Kłuszyno 371
  Bătălia de la 380
Kniprode, Winrich von 121
Knyszyn 150
Kobyłka 444
Kochanowski, Jan 146, 148, 226, 321
Kochanowski, Piotr, *Gerusalemme Liberata* (1618) 34, 160
Kochowski, Wespazjan 34
Kolberg, *vezi* Kołobrzeg
Kolbuszowa 232
Koliwszczyzna 421
Kołłataj, Hugo 437
Koln, Johann Winckelbruch von 356
Kołobrzeg (Kolberg) 86, 96
Komensky, Jan Amos (Comenius) 177
Konarski, Adam 347
Konarski, Stanisław 421
Koniecpolski, familia 270, 372
Koniecpolski, Stanisław 371, 383, 387
Königsberg 56, 100, 126, 141, 229, 243, 245, 254, 276
Königsberg, Universitatea de la 170
Konitz (Chojnice) 126, 259
Konrad Mazowiecki (Conrad de Mazovia) 81, 98-100, 104
Konstanz, Consiliul de la (1414-1418) 127, 160
Kopernik, Mikołaj 228
Kopernik, Mikołaj, cel Tânăr, *vezi* Copernicus, Nicholaus
Koperniki 228
Korniakt, Michał 303
Kórnik, Biblioteca 38
Korolówka 180
Korsuń 258
  Bătălia de la (1648) 387
Korzon, Tadeusz 38-39, 294
Kos, Rafael 176
Kościół Mariacki (Biserica Sfânta Marii) 107
Kościuszko, Tadeusz 436, 438, 440, 442-445
Košice (Koszyce) 117
  Statutul de la (1374) 36, 116, 118, 192
Kosiński, ataman 372
Kossakowski, episcop 443
Kossakowski, hatman 443
Kossakowski, Józef 434
Kossakowski, Szymon 434
Kostrzewski, J. 63
Koszyce, *vezi* Košice
Kot, profesor 177
Kowno 258
Kozin, Bătălia de la (1497) 142
Kozłowski, L. 63
Koźmian, Kajetan 217, 219
Krak, rege 80
Krakau, *vezi* Kraków
Kraków 92, 258, 265
Krasicki, Ignacy 205, 437
Krasiczyn 221, 260
Krasiński, familia 270, 429
Krasiński, Jan Dobrogost 270
Krasiński, Walerian 162
Krasnik, Salmon 131
Krasny Gorodok 343
Krassau, general 412
Krecetnikov 429
Krewo 121
Królewski, canal 234
Kromer, Marcin 34, 187, 222, 309-310, 330
Kronika wszystkiego świata (Cronica lumii întregi, 1551) de Marcin Bielski 34
Krosno 117, 165
Kruszwica 55, 80
Krystyna Rokièana 110
Krzemionki 62
Krzepice, Staroste de 198
Krzywousty („Gură-Strâmbă"), Testamentul lui (1138) 81
Krzyztopór, castelul 220
Kuckernose, Bătălia de la 398
Kudak 371-372
Kujawy (Cuiavia) 55, 71, 99, 103-105, 111, 116, 234, 430
Kujawy, episcop de 210
Kukiel, Marian 39, 48
Kulm, Dreptul de la 100
Kulm, *vezi* Chełmno
Kulwieć, Abraham (Culvensis) 170
Kuncewicz, Jozefat 164, 166
Kunicka, Pani 392
Kurbski, Andrei Mihailovici 308
Kurbski, Michał Dimitri 309
Kurbski, principele Andre 165
Kurlandia, *vezi* Courland
Kurozwęcki, familia 116, 203
Kutrzeba, Stanisław 37
Kwartalnik Historyczny (Trimestrialul Istoric) 38

Labiau, Tratatul de la (1656) 385
Ladislau cel Exilat (cel Alb), *vezi* Vladislav al II-lea Wygnaniec
Ladislau de Varna, *vezi* Vladislav al III-lea Warneńczyk
Ladislau I cel Scurt, *vezi* Vladislav I Łokietek
Ladislau I Herman, *vezi* Władysław I Herman
Lancius, Nicolaus, *vezi* Łęczyca, Mikołaj
Landa, Salmon 131
Lasch, Samuel 301
Łaski, Adalbert 353
Łaski, arhiepiscop 128, 140
Łaski, Jan 145, 177, 317
Łaski, Jan (1455-1531) 127
Łaski, Jan (1499-1560) 173
latifundii 202
Lauenberg 326
Lausitz, populaţia 62
Ławrynowicz, Mikołaj 184
lazarini 162
Łazienki, palatul 269
Lebus, *vezi* Lubusz
Lech 80
Lechfeld, Bătălia de la (955) 114
Łęczyca 99, 104
Łęczyca, Mikołaj (Nicolaus Lancius) 162
Łęczyca, Sinodul de la 87
legături maritime 73-76
lege 90, 92, 105, 116-117, 132, 192-195, 211-212, 218, 247, 251, 257, 264, 279, 298-303, 356
Legea bunurilor imobiliare (*Ordinacja* sau *maioratus*) 203
Legea de la Magdeburg 299

legende 80, 237, 256
legi de succesiune 203
Legnica (Liegnitz) 99
Bătălia de la (1241) 88
Łęgonice, Tratatul de la 296
Lehr-Spławiński, T. 63
Leibniz, Gottfried 311, 405
Lejbowicz, Jankiel 180
Łekno 99
Lelewel, Joachim 36, 194
Lemberg, *vezi* Liov
Lenin, V.I. 39
Leon al X-lea, papă 128
Leopol, *vezi* Liov
Leopold al II-lea, împărat al Austriei 399
Leopold I, împărat al Austriei 385
Leopold, împărat 441
Lepunov 381
Lessenau, Beneventus von 234-235
Leszczyński, Bogusław 177
Leszczyński, familia 174
Leszczyński, Rafał 173
Leszczyński, Stanisław, rege 177, 325, 337, 412, 417, 420-421
Leszczyński, Wacław 333
Leszek cel Alb 87
Leszek cel Negru 104
Leszek I Biały, principe 98
Leszno 176-177
letoni 120
Lewartów 260
Leyden 177
Libau, *vezi* Liepaja
Libertatea de Aur 38, 195, 219, 293, 298, 304, 307, 312, 315, 424-425, 427-429, 432, 442
Liberum Veto 292, 296-298, 311, 392, 404, 423, 428, 439
Liebischau, *vezi* Lubieszów
Liegnitz, *vezi* Legnica
Liepaja (Libau, Lipawa) 76, 231
Liga Prusacă 126, 228, 259
Liga Sfântă 338, 404, 406
războaie (1683-1699) 343, 403
limbă 69, 84, 97, 104, 114, 120, 190, 224, 263, 321
Linköping 365
Lionne, de 388
Liov (Lviv, Leopol, Lemberg, Lwów) 56, 86, 117, 130, 161-162, 258, 260, 265, 338, 340, 401
Lipawa, *vezi* Liepaja
Lippomano, Ieronimo 309
Liske, Ksawery 38
Lismanino, Francesco 174
Lisowski, Aleksander 380
literatură 93, 165, 173, 207, 215-216, 223, 370, 383
Litta, Mgr. Lorenzo 446
Littlepage (secretar regal) 214
Lituania 49, 78, 117, 120-121, 132-133, 138-139, 141-142, 149, 155, 161, 165, 174, 177, 184, 192, 194-197, 212, 215, 220, 245, 258, 266, 279, 294, 297, 301, 309, 328, 335, 353, 356, 358, 361, 364, 368, 371, 378, 382, 404, 411, 415-416, 421, 428-429
Livonia (Inflanty) 69, 100, 144, 258, 294, 349, 353-354, 356, 358-360, 363, 373, 375, 378-379, 388, 398, 425, 430
livonian, războiul 144, 379
Locci, Augustyn 269, 405
Łokietek, Vladislav (Ladislau cel Scurt), *vezi* Władysław I Łokietek
Londra 171, 266, 323
Longinus, *vezi* Długosz, Jan
Lorena, Carol de 399
Lothar de Supplinburg, rege 96
Łowicz 258
Łowmiański, H. 72
Łoziński, Władysław 300-301
Lubart, principe 117
Lubartów 232, 234
Lübeck 231
Lubieszów (Liebischau), Bătălia de la 356
Lublin 44, 55, 130, 258, 265, 273
Seimul de la (1568-1569) 148-149
Uniunea de la (1569) 150, 183, 185, 197, 215, 265, 267, 279, 304, 348, 369
Lubomirska, principesă 409
Lubomirski, Aleksander Michał 203
Lubomirski, familia 203, 232-233, 416
Lubomirski, Jerzy 295-296, 388, 390, 393-395
Lubomirski, Piotr 191
Lubomirski, Răscoala lui (1664-1665) 283, 334, 337-338,
Lubomirski, Stanisław Herakliusz 271
Lubomirski, Stanisław, hatman 204
Lubrański, Jan 146
Lubusz (Lebus) 86, 96
Lucchesini 441
Łuck 176
Ludovic al IX-lea cel Sfânt 113
Ludovic al XI-lea, rege al Franţei 138
Ludovic al XIV-lea, rege al Franţei 324-326, 328, 337-339, 397-398, 405
Ludovic al XV-lea, rege al Franţei 426
Ludovic al XVI-lea, rege al Franţei 442
Ludovic de Anjou 111, 116-118, 192
Ludovic Jagiełłon, rege al Ungariei şi al Poloniei 140
Ludwik Węgierski, *vezi* Ludovic de Anjou, rege al Ungariei şi al Poloniei
Łuków 56, 241
Lumbres, Antoine de 337
Luria, Solomon 370
Lusatia 81, 94
lusatiană, populaţia 62-63
Lusignan, Pierre de, rege al Ciprului 108-110
Lustracje (inventare ale domeniilor Coroanei) 72-75, 273
luterani 144, 161, 170-172, 183, 365
Lyblich, Józef 131
Lynar, conte 429

Mably 345
Macaulay, Thomas Babington 433
Machaut, Guillaume de 102, 108
Maciejowice 444
Maciejowski, cardinal 294
Madaliński, general 442
Madona Neagră 338
Madrid 318, 323
Magdeburg 81, 259
maghiari 68, 77, 81, 113-114, 117
Magna Carta 315
Magnus, duce de Östergötland 363
Main 95
Mainz 114
maioratus, *vezi* Legea bunurilor imobiliare
Maires, Daniel de 229
Małachowski, Stanisław 439
Malaga 231
Malaspina, Germanico 364
Malborg, Tratatul de la 356
Malbork 198
Malherb 272
Malinowski, Joseph ben Mordecai ha-Qodesh 179
Mallet-du-Pin, Jacques 433
Małopolska (Polonia Mică, *Polonia Minor*) 54-55, 91, 98-99, 103, 105, 116-117, 160, 164, 174, 176, 198, 234, 250, 260, 265, 430

Malta 160
Mandeville, John 103
Manteuffel, Tadeusz 42
Marea Britanie 123, 231, 314, 331, 339-340, 426
Marea Novenă 44
Marele Război (1409-1422) 124
Marele Război al Nordului (1700-1721) 172, 232, 243, 253, 273, 301, 320, 323, 325, 344, 379, 385, 411, 414
Marescotti, Galeazzo 338
Margareta de Savoia 351
Maria Tereza, împărăteasă a Austriei 427, 430
Maria Tudor 330
Maria, contesă de Denhoff 409
Maria, prinţesă 140
Maria, regentă a Poloniei 116-117
Marie-Louise de Gonzaga, regină 333, 337, 385, 394
Marienburg 102, 125-126
Marienwerder 100, 178, 425
Marjoribanks, Andrew 244
Martin Polonezul 93
Marx, Karl 36, 440
marxism-leninismul şi istoriografia poloneză 40-43
Mary, regină a Scoţiei 347
Marysieńka, regină a Poloniei 336, 339, 394-396, 404-405
masacrul din noaptea Sfântului Bartolomeu (1572) 347-348
Massalski, Ignacy 434, 443
Mattathia, R. 178
Matuszewicz, Marcin 34
Mątwy, Bătălia de la (1666) 388, 394
Maximilian I, împărat al Sfântului Imperiu Roman 317, 322, 335
Maximilian al II-lea, împărat 351
Mazovia 51, 55-56, 67, 81, 84, 98-99, 103, 105, 112, 182, 198, 206, 212, 220, 234, 253, 260, 266-267, 283, 299
Mazowsze, *vezi* Mazovia
Medici, Caterina de 347, 350
Medzeritz, *vezi* Międzyrzecz
Mehmet al IV-lea, sultan 392
Meissen, markraful de 90
Melsztyn, Spytek de la 292
Melsztyński, familia 116, 129, 203
Mendoza, Don Francisco de 336
Merseburg, Congresul de la (1033) 88
Merseburg, Thietmar von 102
Meseritz, *vezi* Międzyrzecz
Mesko, regele Nordului, *vezi* Mieszko I
metodism 180
Metodiu, sfânt 80, 86
Metz 347
Michail, rege 338
Michnik, Adam 47
Mickiewicz, Adam 72, 207
Middleton, Archibald Patrick 214
Miechowita, Maciej 34, 146
Międzybóż 179
Międzyrzecz (Medzeritz, Meseritz) 86, 347
Mielnik 140
Actul de la (1501) 193
Mieszko al II-lea, rege 88-89
Mieszko I, principe (regele Nordului) 32, 78, 81, 86, 90, 94-97, 102
Millennium (966-1966) 44-45
Miller, Will 244
Miłosz, Czesław 48
Milsko, *vezi* Milzi
Milton, John 393
Milzi (Milsko) 96
Ministerul de Externe 345
minorite franciscane (clarise) 162
Mińsk Mazowiecki 444
Miński, Stanisław 225
Mirabeau, conte de 433
Miskowki, Stanisław 210
Mişcarea Executorie 140, 173
Mitau (Jelgava) 378
Mniszech, Jerzy 320, 380
Mniszech, Maryna 380
Mniszech, palatul 270
Moab, cetăţean al oraşului Torun 171
Moartea Neagră 105
mobilă 221
modă 221
Modrevicius, *vezi* Modrzewski, Andrzej Frycz
Modrzewski, Andrzej Frycz 304-305
Modzelewski, Karol 47
Mogilnica 258
Mohács, Bătălia de la 140
Mohylew 258
Moldova 57, 116, 138, 142, 167, 193, 308, 317, 320, 349, 391, 404
monarhie 80-81, 88, 123, 132, 149, 286-289, 293-294
mongoli 68, 78, 92, 98-99, 120
Monluc, Jean de 330, 348
Montelupi, familia, *vezi* Wilczogórski, familia
Montelupi, Walerian 300
Montesquieu, Charles Louis de Secondat 313
Monti, marchizul de 325, 344
Moravia 98, 177, 399
Moravia Mare 97
More, Thomas 318
Morgan, William 244
Morison, Fynes 310
Moroni, cardinal 335
Moscova 59, 322-324, 329, 331, 333, 353, 379, 398
vezi şi Cnezatul Moscovei; Rusia
Movila, Petru 167
Mścisław 139, 425, 430
Münster 178
Murad al II-lea, sultan 158
Murano, Belotti de 270
Muratowicz, Sefer 322
Muskata, Jan, episcop 104
musulmani 178
Myszkowski, familia 204
Myszkowski, Mikołaj 323
Myszkowski, Piotr 283, 293
Myszyniec 258

Najburg 237
Nalewajko, Răscoala lui (1596) 166
Nalewajko, Seweryn 372
Namier, Lewis 315
Napoleon I, *vezi* Bonaparte, Napoleon
Napoli 116, 323, 363
Narbutt, Bazyl 164
Narew 234
Naruszewicz, Adam, episcop 34, 112, 217
Narva 144, 360
Nederle, Lubor 65
negustori 231
confrerii 261
Neisse, *vezi* Nisa
Neminem captivabimus 192, 283
Neu Sandez (Nowy Sącz) 92, 430
Neuburg, duce de 342
Neumarkt (Środa Śląska) 264
Nevers, duce de 350
Nevers-sur-Loire 390
Ney, mareşal 210
Nicholas Polonezul 95
Nicolae I, ţar 407
Niemcewicz, Julian Ursyn 437, 444
Niemcza (Nimtschi) 96
Niemen 57, 120
Niepołomice 232, 350, 361
Nieszawa 193, 237, 282
Nihil novi, Statutul (1505) 37, 132, 140, 193, 286
Nijmegen 398
Nijmegen, Congresul de la 340
Nikitin 408
Nikolsburg 399
Nikon, patriarh 167

Nimtsch, *vezi* Niemcza
Nipru (Dnieper) 56, 60, 84, 95, 120, 142
Nisa Lusatiană (Neisse de Vest) 59
Nisko 232
Nistru (Dniester) 56-57, 60, 123
nobilime (şleahtă) 116-118, 121, 123, 128-129, 132, 139-140, 149, 164, 172-173, 178, 181, 185-186, 189-227, 232, 234, 246, 251, 254, 270, 282, 289, 293, 357, 365-366, 408-409, 412, 415-416, 428, 442
alaiuri 204-205
atitudini 197-220
democraţia nobiliară 193
diviziuni economice în cadrul 202
egalitate 215
evrei 193-194
înnobilare 214
lege 299
legi de succesiune 203-204
lituaniană 195-197
nobili mărunţi 206-210
număr 195
organizarea domeniilor 203-204
origini 192-194
pământuri 197-210, 216
privilegii legale 192-195
serviciu militar 194
statut nobiliar 210-214
stilul de viaţă 220-226
testul nobilităţii 191
viaţa naturală 216-220
Nogat 237
Norvegia 362
Noua Galiţie 444
Noul Umanism 128
Novgorod 78, 123, 150, 359
Nowa Huta 71
Nowodworski, Bartolomeus 160
Nowogródek 176
Nowy Sącz, *vezi* Neu Sandez
Nowy Targ 300
Nysa (Neisse) 258

Oberrad 181
Obertyn, Bătălia de la (1531) 142
obodriţi 81
observanţi 162
O'Connor, Bernard 310-311
Oder (Odra) 54-55, 59-60, 80, 95-96
Odrowąż, familia 129
Oels (Oleśnica) 112
Ogiński, canal 234
Ogiński, familia 168, 416
Ogiński, Michał 421, 429
Ojców, peşterile de la 62
O'Kelly, Hugh 184
Olanda 240, 336, 425
Oleśnica, *vezi* Oels
Oleśnicki, Zbigniew, cardinal 127, 134, 138, 145, 202
Olgierd 120
Oliwa 375
Tratatul de la (1660) 170, 333, 337, 342, 378, 385
Olomouc (Olomütz) 99
Opaliński, Jędrzej 210
Opaliński, Krzysztof 34, 219
Opaliński, Łukasz 34, 303, 307, 333, 376
Opatów 232-233
operaţiuni bancare 130, 230
Opole, *vezi* Oppeln
Oppeln (Opole) 112
Oppeln, Ladislau von 134
oraşe 257-277, 291, 367
bresle din 261
caracterul multinaţional al 265-266
concept juridic 257-258
declinul 265-266, 273-277
încorporarea 258-259
negustori din 261
societatea urbană a 260-262
Varşovia 266-273
viaţa politică din 261-265
ordine călugăreşti 86, 162, 164
Ordinul Cavalerilor Spadei 100
Ordinul de Dobrzyń 99-100
Ordinul marianiţilor 164
Ordinul Sfântul Ioan 160
Ordinul Sfântul Stanisław 216
Ordinul Surorilor Sacramentului 164
Ordinul Vulturului Alb 216
ordynacja, *vezi* Legea bunurilor imobiliare
organizare politică şi caracter local 72
origini etnice 63-69
Orléans 114
Orléans, Gaston d' 395
Orsza 161
Orşa, Bătălia de la (1514) 141
Orzechowski, Stanisław 161
Orzelska, Maria, contesă 409, 422
Ościk 357
Osiek 232
Osman al II-lea, sultan 383
Ossig 178
Ossoliński, familia 270
Ossoliński, Hieronim 173
Ossoliński, Jerzy 155, 301, 333, 387
Ossoliński, Mikołaj 300
Ostrogski, familia 149, 196, 372
Ostrogski, Janusz, principe 168
Ostrogski, Konstanty 139, 141, 165-166, 168, 290, 308, 359
Ostrołęka 442
Ostroróg, Jan 128, 138, 261
Oświęcim (Auschwitz) 138, 253, 351
Otto I, împărat al Sfântului Imperiu Roman 81
Otto al III-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 81-82, 86, 88, 95
Otto de Bamberg, episcop 96
Otto de Bavaria, duce 108
Ottokar al II-lea, rege al Boemiei 102
Oxenstierna, Eric 337
Oxford 177
Oxford, martirii de la 162
Ożarowski, Piotr 434, 443

Pac, Jan Michał 429
Pacta Conventa 286, 289, 311, 319, 338, 348
Padova (Padua) 226
Paine, Tom 179
Palanga (Połąga) 76
Palej, răscoala lui 412
Palestina 317
Paley, William 313
Pallavicini, monsenior 338
Palloni 405
Panin, Nikita 425-426
Parandier, *citoyen* 445
Paris 155
Parkany, Bătălia de la 403
Pasek, Jan Chryzostom 34, 220, 236, 283, 287
Pastoni, scrisori 300
Pastor, Adam 174
Patkul, Jan Rheinhold 325
Patras, Bătălia de la (1602) 160
Patz, Johann Jakub 446
Paul al II-lea, papă 155
Paulmy, marchizul de 344
Paulus Vladimiri, *vezi* Włodkowic, Paweł
Paweł de la Krosno 317
Pawiński, Adolf 39
Pawluk 372
păgânism 120, 155
Părinţii Misionari ai Sfântului Vincent de Paul (lazarişti) 162
Pcowce, Bătălia de la (1331) 191
Pękosławski, mareşal al Seimului 290
Pellison 272
Pels, Marcus 229
Pels, Pieter 229
Pereiaslav 161, 258

Perkun, zeul tunetului 120, 127
Petru I, ţar 327-328, 342-343, 345, 379, 411, 414, 424
Petru al III-lea, ţar 426-427
Petru Rareş, domn al Moldovei 142
Pfaffendorf, *vezi* Szamocin
piariştii (pietiştii) 162
Piast, dinastia 80-81
  acţiunile de colonizare 91-92
  administraţia 90-91, 105
  alianţe (căsătorii) dinastice 89-90
  arhitectura 107
  conflictul cu Sfântul Imperiu Roman 95-97
  cunoştinţe despre în străinătate 102-103
  economia 94
  educaţia 107-108
  evreii 93, 105
  fluctuaţiile teritoriale 84-85
  formarea 81-83
  legile 105
  organizarea militară 91, 94-95
  organizarea socială 91
  origini 80
  perioada de fragmentare 103
  războaie 105
  relaţiile cu Biserica 86-87
  relaţiile externe 95-102, 104-105, 108-110
  reunificarea 104
  statutul monarhiei 87-89
  viaţa culturală 92-93
Pibrac, Guy du Faur de 347
Piękosiński, Franciszek 39
Pieniążek, Jan 73
Pieniążek, Prokop 73
pietiştii, *vezi* piariştii
Pignatelli, Monsignor 338
Pilau (Piława) 375
Piława, *vezi* Pilau
Piłczyce, *vezi* Pilsnitz
Pilgrom, Arndt 229
Pilica 234
Pilsnitz (Piłczyce), Congresul de la (1791) 441
Piłsudski, Józef 39
Piltyń (Ventspils) 378
Pińczów 173
  Primul Sinod Unit de la (1556) 173
  al Doilea Sinod Unit de la (1562) 173
Pińsk 56, 258
Pinto, Andres Lopez 231
Piotr z Goniąz (Gonesius) 174
Piotrków 193, 286
  Seimul de la (1496) 138, 173
  Sinodul de la (1551) 161
Piotrowski, Andrzej 172
Pitschen, *vezi* Byczyna
Plantagenet, Henric, *vezi* Henric al II-lea, rege al Angliei
Platt, Alfred Edward Charles von 406
Platt, Clementina Sobieska von 406
Plattenberg, von 139
Pless, *vezi* Pszczyna
Pliniu cel Bătrân 68
Płock 86, 112, 237, 255, 258, 266, 271
plutărit 235-237
Pobóg-Malinowski, Władysław 39
Pociej, Ludwik 416
Pocuţia (Pokucie) 142
Pod Blachą, palat 270
Podkova, Ivan 357
Podlasia (Podlasie) 56, 149, 176, 198, 206, 372
Podolia (Podolie) 56, 60, 127, 144, 180, 206, 234, 248, 333-334, 372, 399, 404, 429
Podoski, Gabriel 434, 444
Połąga, *vezi* Palanga
Polani 32, 54, 67, 69, 80, 84, 86, 95
Polanów, Tratatul de la (1634) 51, 387
Pole, cardinal 334
Polesia (Polesie) 56
poloneza (dans) 224
Polonia Maior, *vezi* Wielkopolska
Polonia Mare, *vezi* Wielkopolska
Polonia Mică, *vezi* Małopolska
Polonia Minor, *vezi* Małopolska
Połonne 180
Polotsk 120, 144, 258, 359-360, 425, 430
Polotsk 161
Poltava, Bătălia de la (1709) 344, 379, 412, 421
Pomerania 55, 84, 96, 99, 102-105, 126, 337, 388, 412, 420
Pomerania, episcopul de 125
pomeranienii 86
Pommern, *vezi* Pomerania
Pomorze, *vezi* Pomerania
Poniatów 260
Poniatowski 440, 444
Poniatowski, familia 203, 416
Poniatowski, Józef 439
Poniatowski, Michał 443
Poniatowski, principe 270
Poniatowski, Stanisław-August, rege al Poloniei 221, 270, 344, 406, 408, 423, 427-428, 435
Poniński, Adam 271, 432, 434
Pontignac, Melchior de 337
Popiel, principe 80
populaţie 51, 71-72, 226-227, 352
Portugalia 231
Posen, *vezi* Poznań
Possevino, Antoni 165, 360, 362-363
Potemkin, prinţ 436
Potij, Hipation 166
Potkański, Karol 39
Potocki, familia 203, 372, 383, 405, 416
Potocki, Stanisław-Szczęsny 434
Potocki, Wacław 34, 219, 226, 383
Potsdam, Conferinţa de la 84
Poznań 32, 54, 86, 92, 95, 146, 160-161, 258, 265, 273, 293, 300, 412
Praga 97, 108, 112, 266
precedent diplomatic 325
preistorie 63-69
Preobrazenski, Tratatul de la (1699) 411
Preussen, *vezi* Prusia
primogenitură 204
principiul unanimităţii 292, 312
Pripet 56-57
proprietate asupra pământului 192, 197-210, 216-217, 370
Proszowice 282-283
protestanţi 168-178, 183, 276, 344, 362, 389
protocol 325
Provana, Prosper 322
Proventa 114
Prusia 52, 54-55, 98-100, 120, 126, 141, 155, 172, 183, 254, 317, 326, 339, 341-346, 362, 373, 398, 408, 420, 425-427, 430, 441, 444-445
Prusia de Est 126, 245, 384
Prusia regală (Prusia de Vest) 126, 138, 170, 172, 193, 198, 228, 234, 248, 253, 259-260, 264, 276-277, 285, 417, 426, 430
Przegląd Historyczny (*Cronica istorică*) 38
Przemyśl 161, 265
Przemysł al II-lea, principe de Wielkopolska 104
Przemysł, dinastia 104
Przeworsk, cultură 63
Pskov 359-361
Pstrokoński, Maciej 293
Pszczyna (Pless) 351
Ptolemeu 54
Puchov, cultură 63
Pufendorf, Samuel 310
Pułaski, Kazimierz 429

Puławy 255
Pułtusk 161, 258
  Bătălia de la 412
Puşkin, Grigorie Gavrilovici 327
putere politică, natura 84

Quadro, Giovanni-Battista 267

Racławice, Bătălia de la 443
racovieni, *vezi* arieni
Radim, arhiepiscop de Gniezno 86
Radom 286
  Seimul de la (1505) 140-141
Radoszkowice 145
Radziejowska, Elżbieta 272
Radziejowski, trimis 329
Radziwiłł, Barbara (Barbara Radziwiłłówna) 143, 150, 196
Radziwiłł, familia 196, 203-204, 270, 357, 416-417, 421, 428
Radziwiłł, Janusz 294, 297, 376
Radziwiłł, Karol Stanisław 204
Radziwiłł, Karolina 343, 404
Radziwiłł, Krzysztof „Trăsnetul" 168
Radziwiłł, Mikołaj „cel Roşu" 149, 196
Radziwiłł, Mikołaj Krzysztof „cel Negru" 173, 196
Radziwiłł, Nicolaus 359
Ragazno 104
Rahoza, Michał 166
Rákóczi, Gheorghe 388
Raków 173
rasism 210
Raskol (schisma) 168
rata mortalităţii 253
Ratibor (Racibórz) 399
Ravcour, Pierre 214
Rawa 138
Rawicz 265
răscumpărare (gloabă) 211-212, 305, 310
războaie 105, 124-127, 134, 140-145, 158-160, 172, 232-233, 253, 354, 359-360, 365, 373-388, 392, 396, 398-404, 411-415, 429, 439-440
  personale 301-302
războaie husite 127
războaie cazace 167
războaie moscovite 379-382
Războiul celei de-a doua împărţiri, *vezi* Războiul ruso-polon
Războiul de 100 de Ani 124
Războiul de Treisprezece Ani 124, 126, 228, 267
Războiul de Treizeci de Ani 177, 336, 375, 384-385
Războiul ruso-polonez 436, 440-441
Războiul ruso-turc 429
Războiul turc (1620-1621) 383-384, 392, 397-403
Referendaria Koronna 299
Reforma 124, 128, 141, 144, 161, 177-178, 183
regatul franc 69
Regatului Congresului 52, 88
Reichenbach (Dzierżoniów), Congresul de la 441
Rej, Mikołaj 173, 211, 217-218, 223
Rejtan, Tadeusz 434
relaţii externe 95-102, 104-105, 108-109, 118-119, 133, 138, 140-145, 317-346, 349, 358-361, 373-388, 396-403, 411-417, 435, 441-442
religie 65, 156-158, 160, 164, 166-184, 221-222, 363-365, 425, 428
Rembowski, Aleksandr 39
Renaşterea 145-148
Repnin, Nikolai, prinţ 345, 428
Republica olandeză 314
Republica Populară Polonă 39
Retz, mareşal de 350
Reval 364
Revoluţia Franceză 437
Revoluţia rusă (1917) 42
Richard I, rege al Angliei 113
Riga 100, 144, 231, 258, 276, 342, 363, 373, 398, 411
Rin 52, 255
Roberts, John 244
Robespierre, Maximilien 442
Rochester, conte de, *vezi* Hyde, Lawrence
Rodos 140
Roessner, primar 171
Rohenstart, baron 405
Rokosz 293-295, 303, 371, 388
Roma 107, 114, 322-323, 331
Roman, principe de Rutenia 98
Romanov, Mihail Fiodorovici 382
Rousseau, Jean-Jacques 314, 345
Różana 210
Rozyński, Roman, principe 380
Rubin, Władysław 44
Rudau, Bătălia de la (1370) 121
Rudki 67
Rudolf al II-lea, împărat 364
Rurik 98, 120
Ruś Czerwona (Rutenia Roşie), *vezi* Rutenia
Ruś, *vezi* Rutenia
Rusia 51-52, 123, 172, 183, 210, 298-299, 313, 320, 343-346, 403, 408, 411-412, 414-415, 417, 424-426, 428-429, 433, 439, 441-442, 445
Rutenia 60, 84-85, 89, 98, 103, 105, 117, 120, 124, 133, 165, 178, 260, 301, 354
Rutenia Albă, *vezi* Białoruś (Bielorusia)
Rutenia Neagră, *vezi* Czarnoruś
Rutkowski, Jan 39, 46
Rutowski, conte 409
Rycheza, *vezi* Ryksa, regină
Ryki 232
Ryksa (Rycheza), regină 89
Rzemień 232
Rzeszów 117
Rzewuski, Seweryn 434
Rzucewo 62

Saal 84
Saas-el-din, *vezi* Chodza Efendi
Sabbathai Zevi 179-180
sabbatişti (sectă iudaică) 179
sabelieni, *vezi* arieni
Sachs, Johann 309
Sącz, *vezi* Sandez
Sagan (Żagań) 112
Sahajdaczny, atamanul 372, 383
Saladin 99
Saldern, Caspar de 345
Salomea, sfântă 87
Salza, Hermann von 100
Samogiţia, *vezi* Żmudź
samosateni, *vezi* arieni
Samter (Szamotuły) 177
San 54, 67, 234
San Clemente, Guillén de 363
San Lucas de Barrameda 231
Sanderson, John 263
Sandez (Sącz) 265
Sandomierz (Sandomir) 55, 142, 258, 265, 286, 288, 294
  Compromisul de la (1569-1570) 174
  Confederaţia de la 412, 414
Sanguszko 149
Sanok 117, 165
Santiago di Compostella 318
Sapieha, familia 168, 174, 196, 301, 404
Sapieha, Kazimierz Jan 380, 404
„sarmaţişti" 312
sarmaţi 65
Sarnowo 62
Sartowice 237
Saxa, Maurice de 409
Saxonia 81, 114, 408, 412, 415, 417-418,427
Scandinavia 123
Schenck, Wessel 229
Schlesien, *vezi* Śląsk
Schlüter 405

Schultz, cetăţean al oraşului Torun 171
Schultz, Hans 229
Schultze, Hans 245
Schwenkfeld, Caspar von 178
Schwenkfeld, familia 178
sciţi 63, 65
Segeth, Thomas 177
Seim 124, 132, 143, 148-149, 161, 164, 172-173, 176, 178, 190, 193, 195, 204, 210, 213-214, 247, 259, 266-270, 276-277, 282, 285-286, 289-295, 297-300, 304-305, 308, 310, 319-321, 324, 326, 328-329, 333-336, 338, 342, 344, 348-349, 353, 356, 359, 361, 363-366, 372, 380, 384, 387-388, 392, 398, 412, 414-415, 420, 425, 428, 432, 435, 441
Seimul de încorporare 286
Seimul de Patru Ani 436-437, 439
Seimul Mut (1717) 165, 412, 414, 416-417
sejmik (dietină) 132, 282
Semigalia 144, 378
Serbia 116
servicii poştale 323
serviciu militar 194
Setubal 231
Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană 87, 96-97, 107-108, 114-115, 123, 288, 328
Sforza, Bona, regină a Poloniei 140, 143, 146, 170, 174, 267, 318, 321-322, 324, 363
Shneor Zalman ben Baruch 180
Sibiu 114
Sicilia 113
Siciński, Władysław 297
Siedlikowa, Dorota 182
Sieluń 209-210
Siemiginowski 405
Sieniawski, Adam M. 416
Sieniawski, familia 405, 416
Sieniawski, Michał 399
Sienicki, Michał 174, 354
Siennica 260
Sieradz 99, 104, 111, 117
Sierakowski 443
Sievers, baron 345
Sievers, Jakub Jan 445
Sieviersk 57, 343
Sigismund (Zygmunt) al III-lea Vasa 162, 167, 170, 222, 269, 273-274, 293, 319, 321-322, 327, 331-332, 363-365, 367, 373, 379-380, 383
Sigismund (Zygmunt) al II-lea August 132, 142-144, 146, 148-150, 170, 173, 184, 194, 196, 212, 215, 267, 273-274, 304-305, 308-309, 321-322, 327, 335, 347, 363
Sigismund (Zygmunt) I Stary (Sigismund cel Bătrân) 37, 131, 133, 140-143, 146, 267, 317, 319
Sigismund de Luxemburg 116-117, 134
Sigismund, Coloana lui 269
Silezia 55, 58-59, 84, 86-87, 92, 96-99, 103-105, 178, 241, 243, 264-265, 376, 420-421, 426
Simokata, Teofilact 148
Sinope 372
sistem de canale 234
sistem monetar 130-131
sistemul zlotilor (*złoty*)131
Skarga, Piotr 165-166, 184, 293, 305-308, 365
Śląsk, *vezi* Silezia
slavi 31-32, 54-55, 63-68, 97
Sławno (Schlawe) 96
Słomniki 173
Primul Sinod Calvinist de la (1554) 173
Słonim 221
Slovacia 114, 116, 404
Słuck 177
Słupca 62
Słupsk (Stolp) 96
Confederaţia de la 428
Smith, Adam 313
Smogorzów 236
Smolensk 57, 120, 126, 141, 144, 296, 343, 358, 379-380, 382
Smoleński, Władysław 38-39
Smolka, Stanisław 39
Smotrycki, Meletius 166
Sobieska, Clementina 405-406
Sobieski, Ioan al III-lea, rege 155, 162, 222, 369, 270-274, 301, 310, 313, 321, 323, 328-329, 333-334, 336-340, 342-343, 393-407
Sobieski, Jakub 343, 383, 393, 404-405, 408
Sobieski, Marek 394
Sochaczew 138
societate 91, 128-129, 185-189, 211-220, 246-252, 259-262, 365-366, 388
Societatea lui Iisus, *vezi* iezuiţi
socinieni, *vezi* arieni
Socinius, *vezi* Sozzini, Faustio
Sofia 266
Sokoliński, familia 174
Soła 67
Solidaritatea, mişcare 47-48
Sołtyk, Kajetan 428, 434
Sopot 337
South, Robert 394
Sozzini, Faustio (Socinius) 174
Sozzini, Lelio 174
Spania 124, 195, 206, 314, 323, 331, 336
Speier, Tratatul de la 354
Spisz (Zips) 426, 430
Środa Śląska, *vezi* Neumarkt
Stadnicki, Stanisław 283, 302-304
Staeckelberg, O., baron 345, 432, 434
Stalingrad, Bătălia de la.126
stalinismul şi istoriografia polonează 44
Stańczyk, grupul 36-38, 40
Stangebro 365
Stanislav de Cracovia, episcop 87
Stanislav, sfânt 87
Stanisław Kostka, sfânt 164
Stanisław-August Poniatowski, *vezi* Poniatowski, Stanisław-August
Stanisławów 260
Stankar, Francesco 173
Starhemberg, Rüdiger von 399-400
Starodub 168
starosta, funcţia de 90
Starowolski, Szymon 34
Staszic, Stanisław 437
Statele Unite ale Americii 315
Statutele Lituaniene
I (1529) 132
al II-lea (1566) 196,
al III-lea (1588) 279, 364
Stepney, G. 326
Stettin, *vezi* Szczecin
Stężyc 353
Stężyca 294
Stockholm 59, 144, 231, 362-365, 374-375
Stoss, Weit 138
Strasz, Joachim, *vezi* Ibrahim Bey
Straszówna, Regina 335
Straube, Kasper 145
structuri sociale
definiţie 185
rigiditatea 185-186
tipuri de 185
Strzygom 160
Stuart, Charles Edward 405
Stuart, dinastia 405-406
Stuart, James Edward 405
Stumsdorf, Pacea de la (1635) 336, 375, 387
Stwosz, Wit, *vezi* Stoss, Veit
Succesiunea austriacă, războiul pentru 253, 420

Succesiunea poloneză, Războiul 253, 417
Suchywilk, Janusz 107, 116
sudovieni 120
Suedia 144, 183, 314, 332, 341-342, 362-364, 373, 378, 398, 408, 411, 425, 435
războaiele (1655-1660) 183, 273, 373-378
Suleiman Magnificul 140
Sulejów, abaţia de la 93
Sulimirski, T. 63
Sułkowski, familia 177, 204, 416
Sully, Maximilien, duce de 155
surorile marianite 162
Suvorov, Aleksander 181, 429, 440, 444, 446-447
Sven, rege al Danemarcei 90
Światopełk, mare duce de Kiev 98
Świdnica (Swidnitz), Ducatul de 97, 105
Swidnitz, *vezi* Świdnica
Świdry 62
Świdrygiełło 134
Świętosława Storrada, „cea Mândră" 90
Świnka, Jakub, arhiepiscop 87, 104
Szaflary 73-74
Szamocin (Pfaffendorf) 265
Szamotulski, familia 129
Szamotuły, *vezi* Samter
Szapolyai, Jan 141
Szary, Florian 191
Szczebrzeszyn, Confederaţia de la 395, 398
Szczecin (Stettin) 55, 96, 231, 265, 412
szlachta, *vezi* nobilime (şleahtă)
Szlichtingowo 265
Szujski, Józef 36-38
Szwortzborg 126
Szydłowiecki, familia 203
Szydłowiecki, Krzysztof 130, 146

Şapte Ani, Războiul de (1756-1763) 253, 344, 420-421, 426
Şein, Mihail Borisovici 382
Şeremetiev, Boris Petrovici 342-343
şleahtă, *vezi* nobilime
Ştefan (Istvan) I, rege al Ungariei 90, 114, 118
Ştefan cel Mare al Moldovei 142
ştiinţă 145-146
Şuiski, Ivan Petrovici, prinţ 359
Şuiski, Vasili, prinţ 380-381
Şuiski, Vasili, ţar 269

Tacitus 68
Tanger 231
Tannenberg, Bătălia de la (1914) 126
Targowica 440
Confederaţia de la 436, 438, 441, 443, 445
Tarło, Adam 417
Tarnogród, Confederaţia de la 412, 414
Tarnów 234, 260, 265
Tarnowitz 399
Tarnowski, familia 116, 129, 203-204
Tarnowski, Jan, hatman 124-125, 130, 142, 260, 384
taxe, sistemul de 124, 131-132, 150, 188, 192-193, 328-329, 357-358
tătari 56, 77, 94, 99, 103, 107, 115, 120, 122, 124-125, 142, 156, 159-161, 178-179, 188, 205, 213, 295, 300-301, 318, 320, 329, 339-340, 344, 349, 351, 354, 361, 371-373, 380, 383, 385, 387-388, 392, 396-397
Tczew, *vezi* Dirschau
Tęczyński, Andrzej 129, 282
Tęczyński, familia 116, 129, 348
Tęczyński, J., conte 348, 350-351, 354-355
tehnologie 145-146
teişti, *vezi* arieni
Teofano, prinţesă 82
Tepper, Peter 272
Terlecki, Cyril 166
Teschen (Cieszyn) 97, 112, 399
Teuton, Ordinul 56, 78, 92, 96, 99-104, 120-121, 123-125, 127, 133-134, 138, 160, 206, 228, 255, 267, 317, 326
Thibaut, Gilles 229
Thoreau, Henry David 315
Thorn, *vezi* Torun
Thynne, Thomas 213
Tintoretto 351
tipar 145-146
Tisa (Tisza, Theiss) 98, 114
titluri 214-215
toleranţă 156, 162, 175-176, 184, 348
Toll, general 445
Tomicki, Piotr 127, 145
Topolski, Jerzy 46
Tormasov, general 443
Torun (Thorn) 44, 92, 100, 126, 130, 170-172, 177, 228, 237, 258, 286, 325, 428, 441
Confederaţia de la 428
Constituţia de la (1520) 193
Răzmeriţa de la (1724) 170-172, 415
Tratatul de la (1411) 126
Tratatul de la (1466) 126, 141
Toscania 114
Trąba, Mikołaj 127-128
Transilvania 99, 114, 215, 357
transport 130, 234-237
transport comercial 230-231, 243
tratatele de împărţire
(1772) 430-432
(1793) 442
(1797) 445
Tratatul Etern (1634) 382
Tratatul Etern (1686) 382
Tratatul turco-moscovit (1677) 398
Trebizond 372
Treitschke 432
Trenèin 68
Trent, Conciliul de la 161, 164, 334
Trepka, Walerian Nekanda 211
tribunale 298-301
Tribunalul Coroanei 282, 291, 303, 356
Tribunalul Evreiesc 367
triteişti, *vezi* arieni
Troki 178-179
Troppau 399
Trzciniec, populaţia şi cultura de 62
Tulln 399
Turcia 324, 333, 344, 373, 383-384, 429-430, 435, 441
Tuszów 232
Tuszyn, Bătălia de la (1618) 160
Twardowski, Samuel 34
Tweenhuysen, Helmut von 229
Tymff, Maestru al Fabricii de Monede 390
Tyniec 67, 198
Tyszkowic, Ivan 176

ţărani 56-57, 91, 128-129, 185, 188-189, 193, 226, 246-248, 250-251, 366-367, 372, 379, 420, 443
vezi şi *iobagi*
Ţuţora
Bătălia de la (1620) 271
Tratatul de la (1595) 332

Uchański, Jakub 354
Ucraina (Ukraina) 56-57, 194, 241, 248, 296, 333, 343, 353, 370, 372-373, 379, 382, 387-388, 392, 403, 429
Ujazd, palatul de la 269
Ujście, Bătălia de la (1655) 376
Ukmerge, *vezi* Wiłkomierz
Umań (Human) 429
Uňetice, populaţia şi cultura de 62

Ungaria 103. 113, 118-119, 140, 155, 195, 260, 334-335, 361
Ungler, Florian 146
unitarieni, *vezi* arieni
uniţi (*rel.*) 166-167, 183, 188, 275, 389, 425
Uniunea Sovietică (URSS) 27, 46, 52
Universitatea Jagiellonă 108, 122, 160, 173, 393
universităţi 107-108
Upita 297
Ussuri 52
Uświat 380

Vaclav, rege al Boemiei 92, 108
Vaclav al II-lea, rege al Boemiei şi Poloniei (Wacław al II-lea) 98, 104
Vaclav al III-lea (Wacław al III-lea), rege al Boemiei 98, 104
Valahia 115-116
Valois, Henric de, *vezi* Henric al III-lea Walezy
vandali 68, 77
Varna, Bătălia de la (1444) 158-159
Varsevicius, *vezi* Warszewicki, Krzysztof
Varşovia 59, 61, 112, 255, 257-258, 266-273, 277, 322-323, 325, 329, 344-345, 378, 387, 394, 412, 414, 420, 443
  Bătălia de la (1705) 417
  Confederaţia de la (1573) 156, 161, 173, 175, 184, 289, 292, 348-349, 412
  Ducatul de 52, 76
Varşovia, misiunea diplomatică (delegaţia) britanică de la 447
Varşovia, pozitiviştii de la 38
Vasa, Anna, *vezi* Anna Vasa
Vasa, dinastie 362-391
Vasile al II-lea, împărat al Constantinopolului 89
Vatican 338
vânătoare 222
Veer, Hans Ghybrechtsen de 229
Vehl, Swejbold 145
Velij 360
vendete 301-302
vendeziană, cultura 65
Veneţia 99, 102, 110, 116, 317-319, 328, 330, 335, 346, 351, 409
Ventspils, *vezi* Piltyń
Vernon, Richard 243
vestimentaţie 221
viaţa în oraşe 257-277
Vidoni, monsenior 338
Viena 59, 109, 140, 322-323, 336-337, 340, 351, 383, 398-401, 403-404
  Congresul de la (1515) 140, 317, 322
Vilnius (Vilna, Wilno), *vezi* Wilno
Vincent, Maestru, *vezi* Kadłubek, Wincenty
viol 212
Virtuti Militari (ordin de cavaleri) 216, 440
Vistula 51-52, 54-56, 60-63, 65, 67-68, 71, 209, 234, 236, 241, 258, 266-267, 271, 351, 353, 419
Vistula, comerţ 126, 129-130, 228-230, 232, 246-247, 251-255, 375, 387
vistulani 67, 84, 86, 98, 102
Vişegrad 105, 108, 110
Vitellion, *vezi* Witello
Vitovt, *vezi* Witold
Vitry, marchiz de 323-324, 337
Vîborg 231
Vladimir cel Mare 98
Vladimir, cnezat 98
Vladimir, mare duce de Kiev 89
Vladimiri, Paulus, *vezi* Włodkowic, Paweł
Vladislav al II-lea Jagiełło 89, 122, 125, 127, 133, 192
Vladislav al II-lea Wygnaniec (Vladislav al II-lea cel Exilat) 96
Vladislav al II-lea, principe 33
Vladislav al III-lea 159
Vladislav al III-lea Jagiełło, rege al Poloniei şi Ungariei 158-159
Vladislav al III-lea Warneńczyk (Vladislav de Varna) 134, 140
Vladislav al IV-lea (Vladislav al IV-lea Vasa), rege 162, 168, 170, 184, 215, 251, 269-270, 273-274, 307, 328, 333, 342, 363, 375, 382, 385, 387
Vladislav de Boemia şi Ungaria 322
Vladislav I Łokietek, rege (Vladislav cel Scurt) 81, 88, 90, 92, 98, 103-104, 107, 121, 262
Voiteh, sfânt 86-87, 93, 97-98
Vojtech, episcop, *vezi* Adalbert, sfânt
Volînia, *vezi* Wołyn
Voltaire 179, 313, 423
Voronţov, Mihail 423
Voyrknecht, Jan 229
Vratislav, *vezi* Wrocław
Vratz, căpitan 213
vrăjitorie 182
Wąchock, mănăstirea de la 93
Wacław al II-lea, *vezi* Vaclav al II-lea
Wacław al III-lea, *vezi* Vaclav al III-lea
Walce (Walzen) 96
Waldemar al IV-lea, rege al Danemarcei 108
Waldemar de Brandenburg, principe 102
Waldstein, conte 399
Walkinshaw, Clementina 406
Walzen, *vezi* Walce
Wanda 80
Wapowski, Andrzej, castelan de Przemyśl 348
Wapowski, Bernard 146
Warszewicki, Krzysztof (Varsevicius) 329-331, 334
Warszewicki, Stanisław 329
Warta 54, 96
Washington 266
Washington, George 315
Watzenrode, Barbara 229
Wawel 105
Wawel, castel 269, 348, 350-351
Wawel, deal 80, 107, 122, 151
Wehlau, Tratatul de la (1657) 342-343, 385
Wehlungen, *vezi* Wieluń
Weiglowa, Katarzyna 178
Wenden 359
Weser 95
Wesley, John 180
Westfalia, Tratatul de la (1648) 325
Wetka 168
Wettin, dinastie 408-422
Wiaźma 139
Wichman, conte de Saxonia 95
Wielhorski, Michał 314, 345
Wieliczka, mină de sare 94, 107, 130
Wielkie Łuki 359
Wielkopolska (Polonia Mare, Polonia Maior) 46, 54-55, 96, 98-99, 103-105, 116-117, 177-178, 212, 234, 250, 265, 277, 288, 292, 299, 334, 376, 412, 421, 429, 441
Wielopolski, Jan 271
Wieluń (Wehlungen), Edictul de la (1424) 127
Wieprz 234
Wierzynek, Mikołaj 108
Wietor, Hieronim 146
Wilanów 269, 405, 414
Wilczogórski (Montelupi), familia 322
Wilhamowice 92

Wilhelm de Moerbecke 93
Wiłkomierz, Bătălia de la (1435) 134
Williamson, Joseph 339
Wilno (Vilnius, Vilna) 36, 57, 103, 120, 122, 127, 133, 141-142, 144-145, 161, 170, 173, 176, 180, 196, 202, 258-259, 265, 267, 276, 299, 305, 308, 322, 329, 360, 389, 412, 443-444
Wilno-Radom, Actul de la (1401) 123
Wilson, Richard 244
Windau (Windawa) 378
Windawa, *vezi* Windau
Wiślica 44
Wisłok 234
Wiśnica 294
Wiśnicz 203-204, 232, 371
Wiśniowiecki, Dimitri 398
Wiśniowiecki, familia 149, 168, 309, 372, 391, 416
Wiśniowiecki, Jarema 387, 389, 391
Wiśniowiecki, Michał Korybut 287, 336, 391
Witaszkowo 63
Witebsk 57, 161, 258, 425, 430
Witello (Vitellion) 93
Witold (Vitovt), mare duce 123, 125, 127, 133-134, 142, 178, 196
Witoszyński, Haras 300
Wladislavia 95
Władysław Biały (Ladislau cel Alb), duce de Gniewków 110, 112
Władysław I Herman, principe (Ladislau I Herman) 88
Władysław, duce de Opole 108, 116-117
Władysław, principe 381-382
Włocławek 86, 234-235, 237, 255
Włodek, Katarzyna 283
Włodkowic, Paweł (Paulus Vladimiri) 127, 145, 160
Wogan, Charles 405
Wojciech, *vezi* Adalbert, sfânt
Wojciechowski, Tadeusz 37, 39
Wolan, Andrzej 173
Wolff, Dirck van der 229
Wolin (Wollin) 86, 95-96
Wollin, *vezi* Wolin
Wołłowicz, Ostafi 149
Wolmar 308
Wolsey, cardinal 317
Wolski, Michał 210, 224, 244
Wołyn (Volînia) 56, 78, 123, 144, 149, 165, 198, 234, 260, 290, 308, 400
Wrocław (Breslau) 44, 55, 62, 71, 86, 92, 94, 96, 99, 258, 264-265, 276, 322, 334-335, 388
Wrocław, episcop de 92
Wyczański, Andrzej 206
Wyszyński, Stefan 44

Yaphe, Mordecai 370
Yriarte, Don Dominic d' 446

zadruga („familia mare") 65
Żagań, *vezi* Sagan
Zagość 160
Zajączek, Józef 444
Zajączkowski, Andrzej 72
Zakopane 73
Załuski, Andrzej Stanisław Kostka 421
Załuski, Józef Andrzej 405, 421
Zamość 147, 168, 191, 234-235, 260, 371, 396
Zamoyski, Adam 48
Zamoyski, Andrzej 421, 428
Zamoyski, familia 146, 204
Zamoyski, Jan, cancelar al Coroanei 147-148, 167, 191, 224, 260, 283, 290-291, 293, 320-321, 329, 348-349, 354-357, 359-360, 363-364, 366, 371
Zamoyski, Jan Jakub 271
Zamoyski, Tomasz 322, 396
Żarnowiec 126
Zarubineț, cultura 63
Zator 351
Zawadzki, W.H. 48
Zawisza Czarny z Grabowa (Cavalerul Negru) 125
Zawisza de Kurozwęcki, regent al Poloniei 116
Zbierzchowski, căpitan 401
Zbigniew, principe 88
Zborowska, Barbara 302
Zborowski, Andrzej 348
Zborowski, familia 283, 335, 348
Zborowski, Jan 290, 348, 356
Zborowski, Krzysztof 283, 290-291, 348
Zborowski, Piotr 348
Zborowski, Samuel 283, 290, 348-349, 357
Zbytkower, Szmul 271
Zebrzydowski, Michał 164, 294, 303, 306, 366
Zebrzydowski, Mikołaj 225
Zehde, *vezi* Cedynia
Żeleźniak, Maksym 429
Zenowicz, familia 174
Zeszyty Historyczne 48
Zevi, *vezi* Sabbataj Cebi
Zieleńce 440
Zieliński, Marian 300
Ziemowit al III-lea, principe de Mazovia 108, 110, 112, 117
Zips, *vezi* Spisz
Złota 62
Żmudź (Samogiția) 57, 121, 124, 126, 285
Żółkiew 260, 340, 396, 414
Żółkiewski, familia 393
Żółkiewski, Stanisław 225, 294, 371, 379-381, 383, 396
Żółte Wody, Bătălia de la (1648) 387
Zug, Szymon Bogumil 270
Żurawno 339, 397
Armistițiul de la (1676) 333, 340
zwinglism 364
Zyndram de Maszkowic 125
Zyzka, Jan 125

www.polirom.ro

Redactor: Ramona Lupu
Coperta: Radu Răileanu
Tehnoredactor: Gabriela Gheţău

Bun de tipar: mai 2014. Apărut: 2014
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax: (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53 • C.P. 15-728
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, Bucureşti
Tel./Fax: 211.32.60, 212.29.27, E-mail: office@luminatipo.com

Planşa I. Avanpostul creştinătăţii latine
(*Stânga*) *Regina Poloniae* (*Regina Poloniei*), Madona neagră de la Częstochowa
(*Jos*) *Epitaful lui Jan z Ujazdu* (cca 1450)

Planşa II. Sfârşitul Jagiełłonilor (*Sus*) J. Simmler, *Moartea Barbarei Radziwiłł* (1551) (*Dreapta*) Anonim, *Anna Jagiełłonka* (1523-1596)

Planşa III. Slavă Domnului Dumnezeu
(*Sus*) Anonim, *Dumnezeu şi grâul să răsplătească*, comerţul cu cereale de pe Vistula
(*Stânga*) *Coroana Legii*, Cortina evreiască a Chivotului Legii de la Przedbórz

Planşa IV. Uniunea popoarelor libere

J. Matejko, *Uniunea de la Lublin* (1569)

B. Bellotto (Canaletto), *Alegerea regelui la Wola* (1764)

Planşa V. O putere de la răsărit

J. Matejko, *Ştefan Báthori la porţile oraşului Pskov* (1581)

Solia lui Gniński la Poarta Otomană (1677) (miniatură)

Planşa VI. Paradisul nobililor (*Dreapta*) Anonim, *Sebastian Lubomirski* (1536-1613) (*Dreapta îndepărtată*) Anonim, *Katarzyna Ostrogska, née Lubomirska*

Planşa VII. Monarhii unei republici
(*Dreapta*) L. de Silvestre, *August al II-lea cel Puternic* (1670-1733)
(*Dreapta îndepărtată*) M. Bacciarelli, *Stanislav August în roba de încoronare* (1764)

J. Chełmoński, *Cazimir Pułaski la Częstochowa* (1771)

J. Matejko, *Rejtan* (1773)

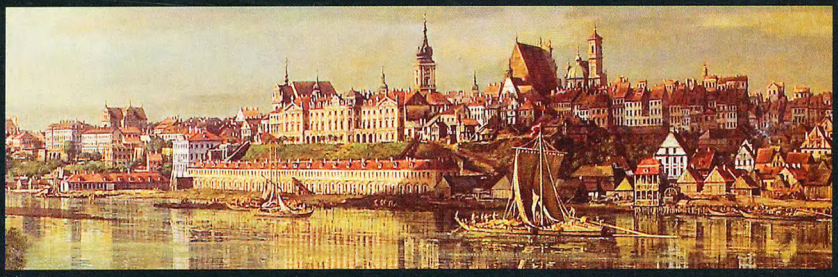

Aflată multă vreme între două imperii – Germania şi Rusia –, Polonia a jucat un rol esenţial în istoria Europei încă din perioada medievală. Adoptând o perspectivă obiectivă, diferită de cea naţionalistă, tradiţională, Norman Davies prezintă istoria acestei ţări de la origini până în prezent. Din analiza sa nu lipsesc moştenirea multiculturală, aspectele constituţionale şi diplomatice sau importanţa comunităţilor de evrei, germani, ucraineni şi lituanieni aflate pe teritoriul polonez. Pe lângă o expunere clasică a istoriei politice, cele două volume abordează teme religioase, sociale, economice, dar şi de civilizaţie şi cultură, completate de numeroase hărţi şi diagrame.

Polska. Teritoriul polonez • Piastii. Dinastia Polanilor • *Antemurale.* Bastionul creştinătăţii • *Handel.* Comerţul cerealier în zona Mării Baltice • *Anarchia.* Democraţia nobiliară • *Serenissima.* Diplomaţia în Republica polono-lituaniană • Valois. Experimentul francez • Báthori. Învingătorul din Transilvania • Vasa. Legătura suedeză • Sobieski. Spaima turcilor • Agonia. Sfârşitul protectoratului rus

„O carte antrenantă, o lectură încântătoare."
The Observer

EDITURA POLIROM
ISBN (vol I+II) 978-973-46-4341-7
ISBN 978-973-46-4342-4
9 789734 643417
www.polirom.ro

Pe copertă: Bernardo Bellotto (cca 1721-1780), vedere asupra Varşoviei (1770, detaliu)